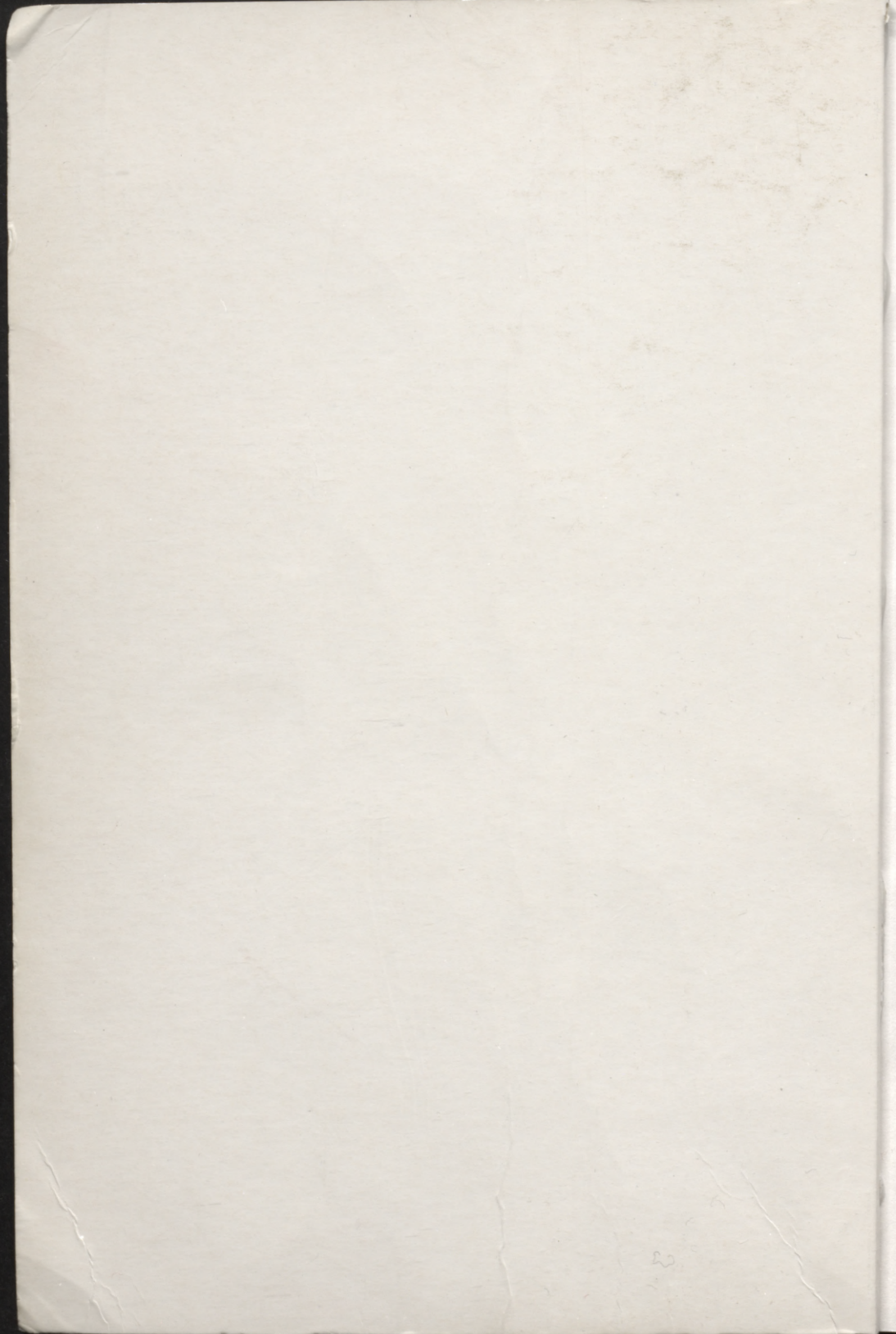

Džozefs Rotčailds

VALSTIS
VIDUSEIROPAS
AUSTRUMOS
STARP DIVIEM
PASAULES KARIEM

 ZVAIGZNE ABC

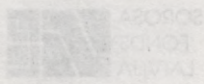
SOROSA
FONDS
LATVIJA

Ši grāmata izdota
Centrālās Eiropas universitātes
tulkojumu projekta ietvaros,
ko finansiāli atbalsta
Sorsa fonds – Latvija

This edition is published with the support
of the Central European University
Translation Project, sponsored by
the Soros Foundation – Latvia

ZWISCHEN DEN

Central Research Institute
for the German Democratic Republic
Berlin

This edition is prepared with the support
of the Central Research Institute
for the German Democratic Republic
Berlin

L 99-4
L 183

L
9

910.353
Ro 190

Joseph Rotčailds
ington Press

ISBN 0-292-92572-8

VALSTIS VIDUSEIROPAS AUSTRUMOS STARP DIVIEM PASAULES KARIEM

ZVAIGZNE ABC

1999

ISBN 9984-17-587-X

940.3/53

Ro 790

Joseph Rothschild **East Central Europe between the Two World Wars**

Copyright © by the University of Washington Press

ISBN 0-295-95357-8

Latvijas Nacionālā
BIBLIOTĒKA

~~99~~ 111.354
0301010584

No angļu valodas tulkojusi Maija Gulēna
Zinātniskais konsultants Alberts Varšlavāns
Redaktore Ināra Vjacira
Korektore Māra Banga
Mākslinieks Ilmārs Blumbergs
Fotogrāfs Andrejs Grants
Sērijas grāmatu tehniskais paraugmakets izgatavots izdevniecībā "AGB"

© 1999, tulkojums latviešu valodā, Apgāds Zvaigzne ABC

© 1999, Ilmārs Blumbergs, mākslinieciskais iekārtojums

ISBN 9984-17-283-X

SATURA RĀDĪTĀJS

Kartes	6
Priekšvārds	7
<i>I nodaļa.</i> IEVADPĀRSKATS	11
<i>II nodaļa.</i> POLIJA	39
<i>III nodaļa.</i> ČEHOSLOVĀKIJA	91
<i>IV nodaļa.</i> UNGĀRIJA	163
<i>V nodaļa.</i> DIENVIDSLĀVIJA	235
<i>VI nodaļa.</i> RUMĀNIJA	327
<i>VII nodaļa.</i> BULGĀRIJA	375
<i>VIII nodaļa.</i> ALBĀNIJA	413
<i>IX nodaļa.</i> BALTIJAS VALSTIS – VIDUSEIROPAS AUSTRUMU PERIFĒRIJA	425
<i>X nodaļa.</i> KULTŪRAS APSKATS	440
Personu rādītājs	457
Priekšmetu rādītājs	462

KARTES

1. karte. Viduseiropas austrumi, 1921.—1938. g.

2. karte. Polija

3. karte. Čehoslovākija

4. karte. Ungārija un tās zaudējumi pēc Trianonas līguma

5. karte. Dienvidslāvija

6. karte. Rumānija

7. karte. Bulgārija

8. karte. Albānija

9. karte. Baltijas valstis

PRIEKŠVārds

Pētījums par Viduseiropas austrumu reģionu divu karu starplaikā ir ne tikai intriģējošs un svarīgs vēsturiskās izziņas materiāls, bet arī tieši saistīts ar Amerikas nacionālajām interesēm un līdzdalību. Mūsu gadsimta 40. un 50. gados apspiesto politisko tendenču atjaunošanās šodien izskaidro un reizē paātrina atslābumu, kas vērojams šajā līdz šim PSRS kontrolētajā Viduseiropas austrumu daļā. Starpkaru perioda politiskās patstāvības pieredze un atmiņas atdzimst no jauna un sekmē šo valstu sabiedrības un elites šodienas un rītdienas plānu veidošanu. Lūk, kādēļ, ceļot šodienas tiltus uz šīm zemēm ir nepieciešamas zināšanas par to vēsturi dzīves posmā starp diviem pasaules kariem.

Bez tam, gan atsevišķi, gan visas kopā daudzās starpkaru perioda Viduseiropas austrumu valstis piedāvā labu vēsturiskās pieredzes kopumu tādu politisku un sociāli ekonomisku problēmu salīdzinošai izpētei, kas šodien ir vispār raksturīgas daudznacionālām sabiedrībām attīstības procesā. Lai gan Viduseiropas austrumu valstu valdošo aprindu iecerētās stratēģijas šo problēmu risināšanai tajā laikā izrādījās neveiksmīgas (gluži neatkarīgi no Otrā pasaules kara liktenīgās iejaukšanās), taču to analīze var būt noderīga zinātniekiem, studentiem un, iespējams, arī valstu vadītājiem, kam rūp zināšanas un izpratne par līdzīgiem jautājumiem citās sabiedrībās.

Lai gan esmu iecerējis sniegt vispusīgu starpkaru laika Viduseiropas austrumu apskatu, tomēr es tišām izvairījos no simetrijas šī reģiona daudzo valstu analīzē. Atsevišķas, visam reģionam vai tā lielākajai teritorijai raksturīgās problēmas tiek detalizēti apskatītas tikai vienas vai divu valstu kontekstā, bet citās daļās par pārējām valstīm ir dots tikai šo problēmu īss pārskats. Piemēram, mans plašais pētījums par Dzelzs gvardi Rumānijā ir domāts kā vispārējs paraugs labējo radikāļu kustībām. Līdzīgas parādības citās valstīs, piemēram, Bultu krusts Ungārijā un horvātu ustaši, tiek pieminētas kā politiski faktori tam nepieciešamajās vietās, bet netiek pētīta to ideoloģiskā, socioloģiskā vai psiholoģiskā nozīme. Līdzīgā kārtā, Bulgārija

ņemta par raksturīgu paraugu zemnieku saimniekošanas veidam, Ungārija – lai raksturotu depresijas ietekmi uz pārejas valstu ekonomiku, Čehoslovākija un Dienvidslāvija, lai atainotu daudzietniskas valsts politiskās problēmas, bet Polija, lai parādītu “valdības partijas” uzbūvi un programmu. Tāpat ebreju jautājums ir sīkāk pētīts tikai Ungārijā, Polijā un Rumānijā, kuras kalpo par piemēriem attiecīgi ļoti asimilētām, neasimilētām un jauktām ebreju kopienām. Ja es būtu centies vienlīdz pamatīgi iedziļināties šādos jautājumos katras valsts kontekstā, tad grāmatā būtu daudz atkārtotāns, un tās apjomi pārsniegtu izdevniecības noteiktos apjomus. Taču lasītājam neradīsies grūtības, piemērojot vienas parādības paraugsituācijas citu valstu apstākļiem.

Šeit vietā izteikt vēl vienu brīdinājumu. Grāmatā nav atrodamas atsevišķas nodaļas par Austriju un Grieķiju, kaut gan šīs valstis ir analizētas tur, kur tas nepieciešams. Lai cik arī nozīmīgu vietu ieņēma Hābsburgu Austrija pirms Pirmā pasaules kara, mazā starpkaru laika Austrijas Republika nedz politiski, nedz ekonomiski vai garīgi nebija šī reģiona daļa. Tās iekšējās un ārējās intereses saistīja anšlusa problemātika – uzsākt pretoties vai piemēroties tam –, bet tās sakariem ar Viduseiropas austrumu valstīm bija gluži otršķirīga nozīme. Lai gan diplomātiskā ziņā ierauta Balkānu problēmās, Grieķija kultūras, ekonomikas un politikas jomā uzskatīja sevi par Vidusjūras, nevis Viduseiropas austrumu valsti. Apcere par katru valsti, kam esmu veltījis atsevišķu grāmatas nodaļu, noved līdz tās teritoriālās suverenitātes zaudēšanas brīdim Otrā pasaules kara laikā vai tā priekšvakarā: Čehoslovākijai, Albānijai un Polijai tas bija 1939. gads, trīs Baltijas valstīm – Igaunijai, Latvijai un Lietuvai – 1940. gads, Dienvidslāvijai 1941. gads un 1944. gads Ungārijai, Rumānijai un Bulgārijai.

Redaktori un izdevēji nolēma, ka atsauču skaitam jābūt pēc iespējas mazākam. Ikviens lasītājs, kas vēlas gūt papildu informāciju par šajā grāmatā dotā faktoloģiskā materiāla avotiem, tiek laipni lūgts man rakstīt. Es sirsnīgi pateicos trim saviem bijušajiem studentiem Andrejam Dzirkalim (*Andrew Dzirkalis*), Benjaminam Lopatam (*Benjamin Lopata*) un Džonatanam Sanšainam (*Jonathan Sunshine*) par viņu apzinīgo veikumu, palīdzot ar bibliogrāfiju. Es vēlos izteikt atzinību arī Džona Saimona Gugenheima piemiņas fondam (*John Simon Guggenheim Memorial Foundation*), Zinātnieku biedrību savienības Amerikas padomei (Apvienotajai slāvu un Austrumeiropas pētījumu komitejai *ACLS* un *SSRC*) un Kolumbijas Universitātes Centrāleiropas austrumu institūtam par viņu materiālā atbalsta dāsnumu.

Pēc tam kad mans manuskripts nonāca pie izdevējiem, es saņēmu skumjo ziņu par sava skolotāja, kolēģa un drauga Henrija Robertsa nāvi. Profesors Roberts bija pirmais, kas mani kā Kolumbijas koledžas studentu ieinteresēja pētīt Centrāleiropas austrumu problēmas, vēlāk ar savu uzmuntrinājumu un personīgo piemēru uzturot dzīvu šo aizraušanos. Viņš bija zinātnieks ar dziļu erudīciju un objektīvu skatījumu, absolūti godīgs. Mans parāds viņa intelektam ir neizmērojams, mana cieņa pret viņu kā pret personību – nebeidzama.

Šajā grāmatā lietoto Viduseiropas austrumu valstu starpkaru perioda metrisko apzīmējumu atbilstība Amerikā lietotajiem ir šāda:

1 kilometrs (km)	= 0,62 jūdzes
1 kvadrātkilometrs (km ²)	= 0,386 kvadrātjūdzes
1 hektārs (ha)	= 2,47 akri
1 kadastrālais holds	= 0,575 hektāri = 1,42 akri

Džozefs Rotčailds,
Kolumbijas Universitāte
Ņujorkā

1. karte. Viduseiropas austrumi, 1921.–1938. g.

I nodaļa

IEVADPĀRSKATS

1

19. gs. sākumā Viduseiropas austrumu daļā nepastāvēja suverēnas nacionālas valstis. Tā vietā reģions bija sadalīts starp Hābsburgu, Osmaņu un Krievijas pārnacionālajām impērijām un Prūsijas karalisti ar divtautību kopienu (vācu un poļu), kam bija izteikti vāciska politiskā orientācija. Gadsimtā starp Vīnes (1815. g.) un Parīzes (1919. g.) miera konferencēm pārnacionālās impērijas beidza pastāvēt un to vietā Viduseiropas austrumos radās apmēram ducis suverēnu valstu, kuras izveidojās nacionālā principa atzīšanas un daļējas tā īstenošanas rezultātā. Tomēr pat ar šo valstu rašanos, iegūstot neatkarības statusu, daļa šī apgabala nāciju netika politiski atzītas. Nacionālās neatkarības princips tādējādi izrādījās esam spēcīga, bet duāla šīs ģeogrāfiskās zonas politiskās reorganizācijas svira. Šajā pašā periodā citās Eiropas daļās nacionālā principa iedzīvināšana bija sekmējusi daudzo mazo politisko kopienu saliedēšanās procesu, veidojot lielākas valstis mazākā skaitā, piemēram – apvienošanās Vācijā un Itālijā un Šveices federācijas nostiprināšanās. Viduseiropas austrumu reģionā turpretim nacionālais princips, šķiet, panāca pretēju rezultātu – sadrumstaloja vairākas esošās lielās apvienības daudzās mazākās. Šī tendence, iespējams, bija priekšvēstnesis nacionālisma lielajai ietekmei uz 20. gs. Eiropu vispār, jo basku, kataloņu, bretoņu, provansiešu, flāmu, skotu, ukraiņu un citas tautas arī izvirza savas nacionālās identitātes un, iespējams, arī atsevišķas valsts statusa prasības. Viduseiropas austrumos pēdējo grūdienu šim procesam deva reģiona sadalītāju, savstarpēji karojošo četru impēriju – Krievijas, Osmaņu, Austroungārijas un Vācijas – visumā negaidītais politiskais un militārais sabrukums Pirmā pasaules kara beigu posmā.

Ekonomiskās un politiskās problēmas, kas izrietēja no šī Viduseiropas austrumu daļas nacionālisma šķeltnieciskās ietekmes, vēlākā laikposmā

radīja patiesu vai tēlotu nostalgiju pēc zudušās pirmskara imperiālās iekārtas daudzu konservatīvi noskaņotu starpkaru perioda novērotāju un it īpaši revizionistisko Pirmā pasaules kara zaudētāju apoloģētu vidū. Viņi mēdza atkal un atkal apgalvot, ka 1919.–1921. gada teritoriālie risinājumi esot vienkārši un ciniski atjaunojuši pirmskara periodam raksturīgo valdošo un pakļauto tautu stāvokli, nenodrošinot nekādu lielāku "etnisko taisnīgumu". Tika izdarīts gluži apšaubāms secinājums, ka, ņemot vērā jauno valdošo nāciju nelielo politisko un kultūras pieredzi un briedumu salīdzinājumā ar to priekšgājējām, kā arī tāpēc, ka Viduseiropas austrumu reģions etniskā ziņā bija pārāk raibs un daudzveidīgs, lai jebkad tiktu organizēts kārtīgās un dzīvotspējīgās nacionālās valstis, starpkaru periodā iedibinātā kārtība acīmredzot visumā ir sliktāka no pragmatiskā un nekādā ziņā ne labāka no morāles viedokļa nekā pirms kara.

Ja tomēr pieņemam, ka 19. un 20. gs. nacionālais princips ir svarīgs politiskā taisnīguma koncepcijas iemiesojums, jo tas, iespējams, patiešām bija valdošais šī vēsturiskā perioda laikā, tad iepriekš minētais secinājums ir kļūdains kaut vai no statistikas viedokļa vien. Starpkaru perioda teritoriālie risinājumi ar visām to nepilnībām tomēr atbrīvoja no nācijai naidīgas varas trīs reizes vairāk cilvēku, nekā pakļāva. Bez tam jaunu nāciju pakļaušana, lai gan nosodāma, notika nevis patvaļīgi, bet gan kādu pārdomātu, piemēram, politisku vai stratēģisku, prioritāšu vārdā. Jānožēlo, ka šīs prioritātes nebija savienojamas ar galveno prioritāti – nacionālās neatkarības ideju. Nedrīkstētu pielaut, ka nezināšana un revizionistiska propaganda mazina šo faktu nozīmi, it īpaši apstākļos, kad revizionistisko propagandistu pamācošā retorika lielākoties bija tikai izlikšanās un patiesībā viņus vairāk interesēja ģeopolitiskā kundzība, nevis nacionālo minoritāšu liktenis.

Starpkaru laika teritoriālo risinājumu patiesā neveiksme izpaudās ne tik daudz tiem piedēvētā etniskā taisnīguma principa pielietošanas liekulībā, kā nespēja saskaņot šo principu ar citiem svarīgiem miera spēku politiskajiem mērķiem – pastāvīgu Vācijas ietekmes samazināšanu un Krievijas varas ierobežošanu un internacionālās kārtības atjaunošanu Eiropā. Šo vispārējo, visam kontinentam raksturīgo neveiksmi savukārt saasināja Viduseiropas austrumu daļā izveidoto vai atjaunoto valstu nespēja iedvest savām lingvistiski un reliģiski neviendabīgajām etniskajām grupām politiskas nācijas apziņu, kāda, piemēram, piemita šveiciešiem. Tādējādi 1919.–1921. gada teritoriālie sadalījumi kļuva par klasisku nacionālās neatkarības principa triumfa un vienlaikus tā politiskās ierobežotības piemēru. Nacionālās

neatkarības likumīga atzišana bija šo risinājumu stiprā puse, bet rezultātu acīmredzamā neatbilstība varas faktiskajam sadalījumam Eiropā bija to vājums.

2

Vācija un Padomju Krievija radīja divus nopietnākos revizionisma draudus starpkaru posma teritoriālajiem un sociālajiem risinājumiem. Lai gan daudzas valstis Viduseiropas austrumos vairāk biedēja bolševisma draudi, Vācija izrādījās par galveno ļaunumu, un šī iemesla dēļ mēs vispirms pievērsīsimies tai. Vācijas sakāve 1918. gadā bija maldinoša. Nedz absolūtā, nedz relatīvā ziņā Vācija nebija novājināta tik lielā mērā, kā bieži uzskatīja 20. gs. 20. gados. Absolūtā izteiksmē Vācijas ražošanas un transporta resursi bija gandrīz neskarti, jo Pirmais pasaules karš netika izcīnīts tās teritorijā. Vācija bija automātiski kļuvusi par otro lielāko Eiropas valsti aiz Krievijas, pateicoties teritoriālajam sadalījumam pēc nacionālā principa, kāds tika īstenots 1919.–1921. gadā. Šis apstāklis slēpti grāva Britu impēriju un Francijas impēriju ārpus Eiropas robežām, neietekmējot Vāciju, kas tagad bija atbrīvojusies no koloniju nastas. Patiešām, saistībā ar Viduseiropas austrumiem Vācija bija ieguvēja no tā, ka kaimiņu valsti – Hābsburgu impēriju, kas, neskatoties uz visiem tās trūkumiem, senāk tomēr bija ietekmīga lielvalsts, – dienvidaustrumos nomainīja liels skaits vāju un savstarpēji naidīgu valstiņu Donavas upes rajonā, kā arī no tā, ka par tās tuvākajiem austrumu kaimiņiem kļuva Polija un Baltijas valstis Krievijas vietā. Šie pavērsieni tikai nostiprināja Vācijas centrālās pozīcijas kontinentā. Jau pati neatkarību ieguvušo, bet viegli ievainojamo Viduseiropas austrumu valstu pastāvēšana, kuru par likumīgu padarīja uzvaru guvušie Rietumu sabiedrotie, visumā kļuva par Vācijas politisku un diplomātisku ieguvumu. Šis valstis, pirmkārt, sākumā aizsargāja Vāciju no bolševiku revolūcijas ietekmes, otrkārt, tās vēlāk bija par iemeslu vīlinājumam Krievijai sadarboties ar Vāciju 20. gados un šī reģiona sadalīšanai atkal 1939.–1940. gadā, un treškārt, pilnībā izjauca padomju un Rietumu sadarbības centienus, lai apturētu nacistisko Vāciju 30. gadu beigās, jo šīm valstīm dotie solījumi atturēja Rietumus nest Padomju Savienības pieprasīto upuri par šādu sadarbību, proti, ziedot šo valstu neatkarību PSRS hegemonijai.

Cerībā atgūt ja ne visu, tad vismaz ievērojamu daļu no Reiha pirmskara robežām Veimāras Vācijas valdības īstenoja "Prūsijas" politiku, vērsot

galveno revizionistisko spiedienu pret starpkaru laika Poliju. Hitlers savukārt ar nicinājumu atteicās no šādas ierobežotas programmas. Iecerējis iekarot visu Viduseiropas austrumu daļu un Austrumeiropu, viņš uz laiku iesaldēja Vācijas un Polijas robežu pārskatīšanas jautājumu ar divpusēju neuzbrukšanas paziņojumu 1934. gada 26. janvārī, kā arī uzsāka faktiski neierobežotas iekarošanas programmu, vispirms sekojot "Austrijas" modelim – nodibinot hegemoniju Donavas upes ielejā. Tādējādi nevis Polija, bet drīzāk Austrija un Čehoslovākija kļuva par viņa pirmajiem starptautiskajiem upuriem.

Bieži tiek pareizi norādīts, ka nacistiskā rasu koncepcija nav politiski savienojama ar neatkarīgu valstu pastāvēšanu Viduseiropas austrumu daļā un Austrumeiropā. Tomēr mazāka vēriba līdz šim ir veltīta vismaz tikpat draudīgajai telpas koncepcijai Hitlera politiskās ideoloģijas arsenālā. Daži citi nacisti (ne Hitlers) dažkārt daiļrunīgi debatēja par rasu jautājumu nolūkā pierunāt Viduseiropas austrumu daļas "jaunās" un "sparīgās" tautas saraut saites ar, viņuprāt, "dekadentiskajiem" un "novājinātajiem" Rietumu sabiedrotajiem un patroniem. Bet politiskās diskusijas par telpu vienmēr nozīmēja Vācijai austrumos un dienvidaustrumos dzīvojošo tautu iekarošanu un pakļaušanu kalpībā. Patiesībā jau pati telpiskās ekspansijas iespēja tika definēta kā rasu dzīvotspējas pārbaude un mērs.

Ņemot vērā viņa maksimālistisko ekspansijas un iekarošanas programmu, Hitlers savā taktikā nekļūdījās, atzīstot, ka drīzāk Čehoslovākija un nevis Polija bija Vācijas "ielenkuma" stūrakmens, kas būtu jāizsūt pirmis, lai sagrautu esošo loku. Pret Poliju vērstās teritoriālās pretenzijas politiskās iedarbības ziņā nebūtu tik spēcīgas, jo tās nāktos saskaņot ar Padomju Krieviju; rezultātā rastos drīzāk dalīta ietekme, nevis pilnīga kundzība. Hitlera sabiedrotais pret Čehoslovākiju varētu būt tāda Ungārija, kas ir pietiekami revizionistiski noskaņota, tomēr pārāk vāja, lai radītu nopietnu šķērslī tālākai Vācijas ekspansijai. Bez tam politisko pienākumu un interešu ziņā izteikti "prūsiski" noskaņotais vācu virsnieku korpuss, iespējams, apmierinātos ar Polijas sakāvi, un pēc tam nevēlētos vairs piedalīties tālākā Donavas, Balkānu un Krievijas apgabalu iekarošanā, pret kuriem vēsturisko apstākļu ietekmē tas bija vienaldzīgs vai pat nelabvēlīgi noskaņots. Un, visbeidzot, Čehoslovākiju, pretēji Polijai, varēja ērti un nepatiesi, bet propagandas ziņā iedarbīgi apvainot kalpošanā par "boļševisma lidmašīnu bāzes kuģi Centrāleiropā" tāpēc vien, ka eksistēja 1935. gada 16. maijā noslēgtais Čehoslovākijas un PSRS pakts, kas papildināja 1935. gada 2. maija franču un padomju savstarpējās palīdzības

līgumu. Lai gan šie abi līgumi parādījās kā atbilde uz Hitlera 16. martā atjaunoto iesaukumu Vācijas armijā, tādā veidā pārkāpjot Versaļas līguma noteikumus, un kaut arī tie drīz vien tika pārbaudīti un atzīti par nepietiekamiem, Hitleram cenšoties remilitarizēt Reinzemi 1936. gada 7. martā (atkal pārkāpjot līguma noteikumus), kas padarīja visas Francijas militārās saistības pret vairākiem tās Viduseiropas austrumu sabiedrotajiem par stratēģiski bezvērtīgām, Vācijas propagandas uzbrukums Čehoslovākijai tomēr izrādījās sekmīgs. Upuris nonāca izolācijā, zaudēja draugus, un 1938. gada septembra Minhenes traģēdijas laikā no tā novērsās visi kaimiņi.

Tādējādi Vācijai radās izdevība gūt labumu sev un manipulēt ar pretkomunistisko noskaņojumu un bailēm no padomju ambīcijām Viduseiropas austrumos tādā mērā, ka sakarā ar pašos pamatos nepareizi izdarītiem secinājumiem par tūlītējo draudu avotiem reģiona neatkarībai 30. gadu starptautiskā politika tika liktenīgi sagrozīta. Vairākas šī reģiona valstis bija ieguvušas visu savu teritoriju vai daļu no tās, pateicoties Krievijas vājumam 1917.–1921. gadā; visu šo valstu valdošās elites baidījās no komunisma. Tāpēc gluži labi saprotams, ka Otrā pasaules kara priekšvakarā tās nevēlējās atvērt savas teritorijas padomju armijai kā sava ieguldījuma apliecinājumu kolektīvai drošībai pret fašistisko Vāciju. Tās baidījās, ka padomju armija, reiz ielaista, droši vien nekad nedosies prom, vismaz no tām teritorijām, kas kādreiz bijušas Krievijas impērijas sastāvā. Rietumu valstis savukārt, izprotot daudzas šādas politiska un ideoloģiska rakstura bažas un saglabājot uzticību mazo valstu integritātes principam, nevēlējās uzspiest tām tik bīstamu piekāpšanos. Staļinu savukārt diez vai varēja ietekmēt 1939. gada vidū Padomju Savienībai izteiktais Rietumu atgādinājums, ka tie Minhenē mazāk nekā pirms gada bija nesuši veltīgu upuri Hitleram.

Tādējādi radās riņķveida dilemma: Viduseiropas austrumu valstu valdības nevēlējās pieņemt Padomju Savienības palīdzību cīņā pret Vācijas draudiem, lai tikai nedotu iegānu vai nu Vācijas iebrukumam, kura novēršanai bija domāta kolektīvās drošības sistēma, vai arī lai šī palīdzība neizvērstos vienkārši par padomju okupāciju; Rietumvalstis šajā situācijā atteicās papildināt savu 1938. gada atteikšanos no Čehoslovākijas ar Polijas un Rumānijas piespiešanu upurēt savu suverenitāti Padomju Savienībai 1939. gadā; Staļins nevēlējās pakļaut savu valsti riskam iznest visu pret Vāciju vērstā kara smagumu, ja viņš nevarētu vismaz mazināt šādu risku, apsteidzot Hitleru Viduseiropas austrumu valstu militārā okupācijā. Šis

dilemmas neveiksmīga risinājuma pamatā bija virkne savstarpēji saistītu kļūdainu secinājumu: Staļins skeptiski raudzījās uz Rietumvalstu gatavību beidzot stāties pretī Hitleram, par zemu novērtēja britu karaspēka kompetenci un pārvērtēja franču militāro māku. Rietumvalstu valdības savukārt noniecināja Padomju Savienības militāro nozīmi un uzskatīja, ka ideoloģiskā nesaderība aizkavēs jebkādu padomju un nacistu tuvināšanos. Visi kļūdiņās. Neatrisinātās dilemmas gala iznākums bija 1939. gada 23. augustā parakstītais Hitlera un Staļina pakts un Otrais pasaules karš, kura gaitā vērmahts ātri atbrīvojās no Polijas un Francijas armijām un tādā veidā iznīcināja otro kontinentālo fronti, kurā iesaistīties Staļinam nācās lūgt savus sabiedrotos tad, kad tas pats vērmahts vēlāk vērsās pret viņu. Šī skumjā stāsta morāle ir tāda, ka varas līdzsvars nekad nerodas automātiski, bet tā iegūšana prasa racionalitāti, izpratni un droši vien pat gudrību.

Bailes no Krievijas un komunisma Viduseiropas austrumos saglabājās visu kara gadu garumā un vācu okupācijas laikā. Tiesi šo bailu dēļ vairākas sākotnēji nacionālas pretošanās kustības kompromitēja sevi, sadarbojoties ar okupantiem.

3

Lai gan ideoloģiskajām manipulācijām bija ļoti svarīga nozīme, vieglums, ar kādu Vācija un vēlāk arī Krievija atguva kontroli pār Viduseiropas austrumu valstīm, pamatojams ne tikai ar ideoloģiju. Tās bija ieguvējas arī no citu lielvalstu atkāpšanās un smagām politiski demogrāfiskām un sociāli ekonomiskām kļūmēm un nesaskaņām šajā pasaules daļā. Tūlīt pēc miera līgumu noslēgšanas Savienotās Valstis atkāpās izolācijā; Lielbritānija pievērsās Vācijas atdzimšanu veicinošai politikai, lai "labotu" iedomāto, bet faktiski iluzoro Francijas pārsvaru kontinentā; Itālija loloja pati savus sapņus par hegemoniju Balkānu pussalā un Donavas upes ielejā; Francija nostājās pretrunīgā pozīcijā, uzņemoties tālejošas politiskās un militārās saistības pret vairākām Viduseiropas austrumu valstīm, tajā pašā laikā graujot tās ar aizsardzības un izolacionisma stratēģiju un ekonomiskiem pasākumiem. Lai gan Francija šīm valstīm izsniedza vairākus aizdevumus, tā ļoti maz tirgojās ar saviem aizstāvamajiem Viduseiropas austrumos, aizsargāja pati savu lauksaimniecību no to lauksaimnieciskās ražošanas pārpalikumiem un centās aizliegt industrializācijas programmas minerālresursu apstrādei valstīs, kurās tie atradās franču koncesionāru pārvaldījumā.

Vienlaikus tās Mažino (*Maginot*) stratēģija – daudzskaitlīgas kara laika noasiņošanas radītas traumas, vēlākā vientulība viena sabiedrotā (Amerikas Savienoto Valstu) dezertēšanas un cita (Lielbritānijas) neatlaidīgas iero-bežjošas darbības rezultātā pēc kara beigām – mazināja Francijas sadarbības solījumu ticamību Viduseiropas austrumos. Šo ticamību galu galā pilnīgi iznīcināja Francijas pasīvais akcepts Reinzemes remilitarizācijai, pēc kuras Hitlers varēja vērst vērmahta galvenos spēkus pret atsevišķiem upuriem Viduseiropas austrumu daļā, nebaidoties no franču pretdarbības Vācijas rietumos.

Viduseiropas austrumu reģiona valstu cerības iegūt drošību no saviem alkatīgajiem tuvākajiem kaimiņiem šajā pasaules daļā, izmantojot labvēlīgo, bet tālo lielvalstu ietekmi, izrādījās veltas. 20. gs. 20. gados tās ieguva atelpas brīdi, tikai pateicoties pārejošam Vācijas un Krievijas pēckara un pēcrevolūcijas perioda spēku izsīkumam, kaut arī to draudīgā diplomātiskā sadarbība neapsīka. Arī 30. gados, lai gan abas valstis strauji atdzima, to politiskais un ideoloģiskais naidīgums atkal deva īsu atelpu valstīm, kas bija palikušas starp to teritorijām; šāda situācija saglabājās līdz pat Vācijas un Padomju Savienības liktenīgajai izlīgšanai uz šī apgabala rēķina 1939. gadā.

Pastāvot šādam plēsonīgu, vienaldzīgu un neefektīvu lielvalstu zvaigznājam, kura veidošanos Viduseiropas austrumu valstis nevarēja nedz aizkavēt, nedz kontrolēt, tās tomēr būtu varējušas sasniegt kaut minimālu ticību saviem spēkiem. Tas būtu izdevies, ja šīs valstis būtu spējušas izveidot iekšējo reģionālās solidaritātes un vismaz kaut kāda veida savstarpējās palīdzības sistēmu. Bet arī šo iespēju izslēdza teritorijas sīkais dalījums un sāncensība, ko radīja konkurējošās teritoriālās pretenzijas, nacionālo minoritāšu radītā spriedze, sociālā un ekonomiskā nabadzība, savstarpēji nesaderīgas nacionālās psiholoģijas un vienkārši politiskā tuvredzība. Šo faktoru ietekmē apgabala iekšējās attiecības veidojās par ciņas lauku un paātrināja Hitlera iekarošanas plāna īstenošanu. Bez pārspilējuma var secināt, ka kopējās robežas Viduseiropas austrumos starpkaru periodā izraisīja naidīgas attiecības starp valstīm. Tātad ievērojami trūkumi pašā reģionā, tā institūciju nestabilitāte un bezatbildīgās valdības, kā arī aktīvās un pasīvās lielvalstu kļūdas ir "jāvaino" reģiona neatkarības zaudēšanā.

Vienkāršs šī reģiona valstu iekšējo iredentisko problēmu uzskaitījums var sniegt priekšstatu par to kopīgo komplicētību, bet ne par aso un gandrīz vai paralizējošo spēku. Lietuva strīdējās ar Poliju par Viļņu, uz kuru

pirmā pretendēja, pamatojoties uz vēsturiskiem, bet otrā – uz etniski demogrāfiskiem un stratēģiskiem apstākļiem. Poliju un Čehoslovākiju vienu no otras atsvešināja a) strīds par Cešinu, kur pirmās valsts vairāk pamatotās etniski demogrāfiskās pretenzijas sadūrās ar otrās ekonomiskajām vajadzībām; b) atšķirīgā izpratne par Krievijas un Ungārijas īsto lomu līdzsvara saglabāšanā Eiropā, katrai pusei izsakoties par otru “nepatikamo tematu” (*bete noire*) ar zināmu labvēlību; c) abpusēja pārliecība, ka katra no tām ir izdarījusi liktenīgu kļūdu, cenšoties alkatīgi apvienot pārāk daudz nesavienojamu un līdz ar to viegli konfliktējošu mazākumtautību un d) abu valstu atšķirīgās sociālās struktūras un nacionālās psiholoģijas, tas ir, poļu muižniecības pretnostatījums čehu buržuāzijai. Vēsturisko un etniski demogrāfisko apstākļu ietekmē Čehoslovākiju iespaidoja arī Ungārijas revizionistiskās tieksmes. Ungārija savukārt bija lielākā teritoriju zaudētāja Pirmā pasaules kara rezultātā, tādēļ loloja teritoriālās pretenzijas pret visām četrām starpkaru perioda kaimiņzemēm, pamatojoties uz vēsturiskiem un/vai etniski demogrāfiskiem apstākļiem – pret Čehoslovākiju par Slovākiju un Rutēniju, pret Rumāniju par Transilvāniju, pret Dienvidslāviju sakarā ar Vojvodinu un iespējams arī Horvātiju, kā arī pret Austriju par Burgenlandi (gan mazāk intensīvi salīdzinājumā ar citām). Dienvidslāvija pati bija iekārtojusi slovēņu apdzīvoto Austrijas Karintijas novada daļu, bet savukārt kopā ar Rumāniju bija bulgāru iredentistu pretenziju objekti attiecīgi sakarā ar Maķedoniju un Dienviddobrudžu. Bulgārija turklāt izteica līdzīgas pretenzijas Grieķijai par Maķedonijas un Trāķijas daļām. Bulgāru revizionistu prasību loģiskais pamatojums bija raksturīgā vēsturisko, etniski demogrāfisko, ekonomisko un stratēģisko argumentu kombinācija. Un, visbeidzot, attiecībā uz Albāniju un Austriju svarīgākā problēma bija ne tik daudz viņu lolotie un pret tām vērstie iredentistu centieni, lai gan bija arī tādi, bet tas, ka pati šo valstu pastāvēšana bija apdraudēta un izdzīvošana šķita apšaubāma starpkaru perioda apstākļos.

It kā apliecinot, ka ar šiem strīdiem regiona iekšienē vēl nepietiek, daļa valstu tika pakļautas vēl draudošākam lielvalstu spiedienam. Veimāras Vācija nesamierinājās ar Pomerānijas “koridora” un dienvidaustrumu Silēzijas zaudējumu Polijai, un Hitlers pievienoja šīm revizionistiskajām pāresībām arī savas pretenzijas uz Čehoslovākijai stratēģiski nozīmīgo vāciešu apdzīvoto Sudetu loku un visu Austriju. Vācijas prasība pret Lietuvu par Klaipēdas (Mēmeles) pilsētas un rajona atdošanu bija mazāk uzstājīga. Padomju Savienība atklāti pauda neapmierinātību ar faktu, ka Rumānija

sev pievieno Besarābiju un perina plānus attiecībā uz Polijas austrumu pierobežas zemēm ar lielu baltkrievu un ukraiņu etnisko koncentrāciju. Tās attieksme pret Baltijas valstīm bija daudz sarežģītāka un vēl arvien divkšīga. Itālija īpaši alka iegūt Dienvidslāvijas Dalmācijas piekrastes apgabalu pie Adrijas jūras un vispār plānoja sadrumstalot visu Dienvidslāvijas valsti etniski reģionālās sastāvdaļās. Tā arī vēlējās iegūt tiešu kontroli pār Albāniju un pakļaut kalpībā Grieķiju. Itālijas plānos tik tiesām ietilpa arī diplomātisku protektorātu izveidošana Austrijā, Ungārijā un Bulgārijā, lai divkārt pastiprinātu spiedienu uz Dienvidslāviju. Bet pretēji Vācijai un Padomju Savienībai tai tomēr pietrūka ekonomiskā un militārā spēka savu politisko plānu realizēšanai.

Tādējādi katrai no starpkaru Viduseiropas austrumu reģiona valstīm bija viens vai vairāki ienaidnieki šī reģiona iekšienē; katrai no to vidū esošām "uzvarējušajām" valstīm bija arī kāds ienaidnieks – Polijai pat divi – lielvalstu vidū. Daudzskaitlīgie "iekšējie" konflikti diemžēl vājināja reģiona pozīcijas pat vairāk, nekā tas būtu noticis "ārējo" strīdu rezultātā. Plaukstoša šovinisma ietekmē visi mēģinājumi samierināt iekšējās konfliktējošās puses cieta neveiksmi, un valdošais laikmeta gars nebija pārnacionāls, kā tas naivi tika pareģots kara laikā, bet gan ultranacionāls. Patiesām šķiet, ka nevis kreisais marksisms vai labējais dinastiju lojālisms, bet gan antisemitisms, kas balstījās uz pārliecību un izdevīgumu, bija vienīgā patiesi iedarbīgā tā laika starptautiskā ideoloģija. Tas savukārt nodrošināja ideoloģisko saikni un priekšnoteikumu vēlākai sadarbībai ar nacistiem, arī kara laika genocīda īstenošanu.

Pa to laiku pašā starpkaru laikmetā visi jauno uzvarētājvalstu centieni nostiprināt starptautisko problēmu risinājumu, kurā tās bija ieguvējas, izrādījās nedroši, nepilnīgi un mazefektīvi. Čehoslovākija, Rumānija un Dienvidslāvija izveidoja savienību, kuru nosauca par Mazo Antanti. Šī alianse bija vērsta speciāli pret Ungāriju, kura, lai gan tika uzskatīta par izteikti revizionistisku, tomēr bija vājāka nekā jebkura no šī trijnieka valstīm atsevišķi, turklāt mazefektīva cīņā pret trim lielvalstīm, no kurām katra apdraudēja kādu no Mazās Antantes dalībniecēm. Tādā veidā Mazā Antante bija "pārcensšanās" nodrošināties pret kopīgiem otršķirīgiem draudiem un principa "katrs par sevi" iemīļojums *vis-à-vis* galvenajām briesmām. Bez tam, atstumjot Ungāriju, Mazā Antante padarīja to atvērtāku sadarbībai ar Vāciju un Itāliju, šo abu valstu manevros citu pēc citas sadrumstalojot Mazās Antantes dalībvalstis, līdz ar to likvidējot starpkaru Viduseiropas austrumu teritoriālo risinājumu vispār. Līdzīgā kārtā Balkānu

Antante, kuru veidoja Grieķija, Rumānija, Turcija un Dienvidslāvija, nodrošināja tikai kopēju aizsardzību pret revizionistisko Bulgāriju, ignorējot lielvaru pretenzijas pret katru alianses individuālo locekli. Lai gan abas alianses savstarpēji vienoja divas to kopējās dalībvalstis Rumānija un Dienvidslāvija, šo alianšu ieguldījums Viduseiropas austrumu reģiona saliedēšanā bija maznozīmīgs.

No psiholoģiskā viedokļa raugoties, ir viegli saprotams, ka šīs atsevišķās partnervalstis nevēlējās izstrēbt kādas citas ievārīto putru attiecībās ar lielvarām, ja tas tieši neskāra pašas. Tā, piemēram, Rumānija un Dienvidslāvija nevēlējās aizkaitināt vareno Vāciju, atbalstot Čehoslovākiju strīdā, kas uz tām neattiecās, bet Čehoslovākija un Dienvidslāvija atteicās atbalstīt Rumānijas ipašumtiesības uz Besarābiju, jo pret to iebilda Padomju Savienība. Šāda rīcība, šķiet, nevienu nevarēja satraukt. Tomēr, nosodot šo apzināto mazo valstu alianšu nevarību lielvaru revizionistiskā spiediena priekšā, pie reizes vajadzētu atcerēties, ka īstās vaininieces samiernieciskumā nebija vis šīs mazās valstiņas, bet gan pārējās lielvalstis, kuru atteikšanās no savām tiesībām bija vēl jo vairāk nosodāma tāpēc, ka to atbildība bija lielāka.

Cita starpā ir interesanti un vietā atzīmēt, ka šo vairāku starpkaru perioda Viduseiropas austrumu valstu grupu piekoptās ārējās ekonomiskās un politiskās attiecības bieži vien nebija saskanīgas. Francija, kā jau iepriekš norādīts, maz tirgojās ar saviem politiskajiem aizbaidināmajiem Poliju un Mazās Antantes dalībniecēm, ka Mazās Antantes valstis veidoja plašākus tirdzniecības sakarus ar savu ienaidnieci Ungāriju un Austriju nekā savstarpēji, bet divas no tām – Čehoslovākija un Dienvidslāvija – daudz plašāk tirgojās ar savām iznīcinātājvalstīm Vāciju un Itāliju nekā ar sabiedrotajiem. Rumānijas un Dienvidslāvijas tautsaimniecības bija pārāk līdzīgas, lai sekmētos plaša savstarpēja preču apmaiņa, jo abas eksportēja lauksaimniecības pārprodukciju un minerālresursus. Savukārt rūpnieciski attīstītā Čehoslovākija, lai gan teorētiski papildināja šo valstu ekonomiku, faktiski maz ievada lauksaimniecisko produkciju no Rumānijas un Dienvidslāvijas ar nolūku aizsargāt un nomierināt savu politiski spēcīgo zemniecību. Lai gan Čehoslovākiju interesēja Rumānijas un Dienvidslāvijas minerālresursi, abas atteicās tos eksportēt uz Čehoslovākiju, dodot priekšroku valstīm ar brīvu valūtu un vēlāk arī Vācijai, kura bija gatava izmantot visus saražotās lauksaimniecības produkcijas pārpalikumus, kā arī to rūdas un naftu. Līdzīgā kārtā Itālijas ārējā tirdzniecība neatbilda tās diplomātijas prioritātēm un līdz 20. gs. 30. gadu vidum sakari

ar partnervalstīm Austriju, Bulgāriju un Ungāriju bija šaurāki nekā ar šo trīs valstu Balkānu un Mazās Antantes ienaidniekiem. Pēc tam pēdējās pievienojās Tautu Savienības sankcijām pret Itāliju, kas tika noteiktas sakarā ar Itālijas 1935. gada iebrukumu Abesīnijā, un Austrija, Bulgārija un Ungārija kopā ar Vāciju pirmās aizpildīja tā rezultātā radušos robus tirdzniecībā.

Nacistiskā Vācija, kura no visām lielvalstīm īstenoja politiskā ziņā visprogresīvāko ārējās tirdzniecības politiku, bija galvenā ieguvēja no šīm sankcijām, jo tā, domājot gan par savu, gan Balkānu valstu labumu, iesaistījās to Balkānu valstu ekonomikas glābšanā, kuras līdz šim uzticīgi bija pakļāvušās angļu un franču politiskajām prasībām saraut tirdzniecības sakarus ar Itāliju, bet vēlāk tika pamestas saimnieciskā posta varā. Visa notikumu gaita Viduseiropas austrumu reģionā radīja iespaidu, ka Rietumi uzskata Vācijas ekonomisko kundzību šajā rajonā par nenovēršamu un dabisku, un šī sajūta paātrināja vairāku vietējo režīmu lēmumu piemēroties vāciešu ofensīvai.

4

Vairāku starpkaru perioda revizionistiski iredentisko teritoriālo strīdu svarīgai un bieži vien arī galvenajai sastāvdaļai Viduseiropas austrumos bija etniskais raksturs, kas, no vienas puses, konkrēti izpaudās valsts ieinteresētībā politiski "atgūt" savu ģeogrāfiski citā valstī izvietoto nacionālo minoritāti vai vismaz saglabāt to kultūras aspektā un, no otras puses, šādas mītnes zemes niknā protestā pret to, ko tā uzskatīja par nelikumīgu iejaukšanos tās teritoriālajā integritātē vai iekšējā suverenitātē. Jāatzīst, ka nacionālo minoritāšu klātbūtne nebija nekas jauns šim reģionam. Bet, tā kā starpkaru posma valstis, pretēji vecās Hābsburgu impērijas Austrijas daļai, vēlējās izskatīties kā izteikti un īpaši nacionālas valstis, daudzskaitlīgo un spilgtu starpkaru perioda mazākumtautību liktenis bija emocionālā ziņā daudz pazemojošāks un politiskā ziņā bezcerīgāks nekā iepriekš. Tā, piemēram, agrāk vecajā Hābsburgu impērijā dzīvojošie čehi, poļi vai slovēņi nebija spiesti justies kā minoritātes izteikti vāciskajā valstī. Lai gan atsevišķos brīžos viņi droši vien izjuta etnisku sarūgtinājumu, tomēr patiesībā vienmēr varēja cerēt uz labvēlīgu pavērsienu ķeizarkās valdības etniskajā politikā. Pat viskonsekventāk atstumtās minoritātes Ungārijā gaidīja pārmaiņas, kad impērijā pie varas nāca jauns valdnieks. Turpretī starpkaru perioda nacionālajās valstīs minoritāte, nenotiekot karam un robežu izmaiņām, šķiet, bija

nolemta par tādu palikt uz visiem laikiem, ne tikai no neitrālajām statistikas pozīcijām raugoties, bet arī politisko, ja ne pilsonisko, zaudējumu ziņā. Tādēļ tā tiecās iegūt savas etniskās un kultūras "mātes zemes" palīdzību "mītnes valsts" spiediena novēršanā, tādā veidā pieskīrot strīdiem starptautisku raksturu. Tā kā ebrejiem nebija pašiem savas valsts, viņiem, protams, nebija šādas iespējas, un rezultātā tie jutās īpaši neaizsargāti politiskā ziņā.

"Mītnes valsts" valdība savukārt īpaši centās veicināt pamatnācijas nacionālās kultūras izplatību visā valsts teritorijā, jo citādi, tā sprieda, nacionālās neatkarības iekarošana izrādītos bezmērķīga. Tās bazām par "apvērsumu" piemita tendence, diemžēl pamatoti, kļūt arvien spēcīgākām, tāpat kā mazākumtautību bailēm no "iznīcības". No tā izrietošie savstarpējie apvainojumi kļuva neparasti asi, dalībnieku atbildes reakcija – īpaši nelokāma un ķīvēšanās – sevišķi bīstama, ja, kā tas arī bieži notika, mazākumtautība un ieinteresētā "mātes valsts", pie kuras tā vērsās, pārstāvēja vienu no pirmskara periodā reģionā dominējušajām valstīm – Vāciju, Ungāriju, Bulgāriju (Maķedoniju) vai Krieviju (Ukrainu), kuras vēl joprojām nebija samierinājušās ar savu neseno sakāvi un zaudējumiem.

Tādu šķietami sociālu un "šķirisku" programmu kā zemes reforma un nacionālā industrializācija viens no pamatmotīviem bieži vien bija neatkarību jaunieguvušās valsts apņemšanās "tautiskot" ne tikai savus kultūras un politiskos īpašumus, bet arī savu ekonomisko bagātību. Politiskā ziņā to bija vieglāk realizēt tur, kur "svešos" zemes īpašniekus un uzņēmējus varēja ekspropriēt "vietējo" zemnieku un birokrātijas interešu vārdā. Šādu etniskās un sociālās politikas saplūšanu paātrināja fakts, ka etniskās, reliģiskās un šķiru atšķirības un līdzības bieži vien sakrita pilnīgi vai vismaz daļēji. Polijā, Baltijas valstīs un agrākajās Hābsburgu zemēs lielie zemes īpašnieki bija poļi, vācieši un ungāri, turpretī uzņēmēju slāņa lielākā daļa bija vācieši un ebreji un tikai daļēji – vietējie. Balkānos uzņēmēju šķiru tikai sākumā veidoja vietējie, bet vēlāk grieķi, itāļi un ebreji, turpretim zemes īpašnieki vairākos apgabalos vēl joprojām bija musulmaņi vai ungāri. Vēl kāds netiešs etniskās politikas īstenošanas veids, trūkstot skaidram, ar likumu noteiktam pilnvarojumam to darīt, bija neuzkrītoša, bet nerimstoša administratīvā patvaļa, no kuras parasti izvairījās tikai tiesisku apstākļu vai sabiedrisko attiecību iespaidā. Visumā etniskās apziņas nozīmi jaunajās, atjaunotajās vai paplašinātajās uzvarētājvalstīs starpkaru posma Viduseiropas austrumu daļas valstīs *en reverse* raksturo novērojums, ka neviena no tām nepieredzēja tik asu sociālo un šķiru vardarbību, kāda tūlīt pēc Pirmā pasaules kara

sagrāva zaudētājvalstis, vispirms Krieviju, tad Vāciju, Austriju, Ungāriju un Bulgāriju.

Politiskā puscelā starp pamatnācijām un minoritātēm atradās tās tautas, kuras oficiāli uzskatīja par piederošām pie pirmajām, bet kuras faktiski jutās ne tikai kultūras ziņā atšķirīgas no tām, bet arī valsts pamatnācijas vairākuma politiski un ekonomiski ekspluatētas. Raksturīgākie šo grupu starpkaru perioda piemēri bija slovāku attiecības ar čehiem un horvātu attiecības ar serbiem. Abos gadījumos nomāktā grupa arvien vairāk zaudēja ilūzijas un apšaubīja formālo "čehoslovāku nācijas" un "dienvidslāvu nācijas" ideoloģiju, kura tām šķita esam manipulatīvs līdzeklis attiecīgi čehu un serbu kundzības slēpšanai. Čehoslovākijas gadījumā pastāvēja atbilstība starp čehu politisko kontroli un viņu pārākumu ekonomiskajos un kultūras resursos salīdzinājumā ar slovākiem, bet Dienvidslāvijā pastāvēja "krustojums" starp serbu politisko pārsvaru, no vienas puses, un labāk attīstīto un progresīvo horvātu ekonomisko un kultūras līmeni, no otras. Apstiprinot apzināti vai neapzināti izteiktus marksistu pieņēmumus, daudzi komentētāji ir nosaukuši šo pēdējo gadījumu par "anomālu". Statistika gan atspēko šo secinājumu, jo pasaule, lai arī kā tas būtu, ir pārpilna ar piemēriem par ekonomiski un kulturāli nelielu teritoriju politisko pārsvaru pār daudz ražīgākiem un modernākiem apgabaliem. Var atgādināt kaut vai provinciālās Francijas un ASV dienvidu un lauksaimniecisko štatu tradicionālo politisko pārsvaru, austrumu pierobežu apgabalu poļu pārākumu Pilsudska ēras laikā un salīdzinoši jaunāko Pakistānas rietumu un Nigērijas ziemeļu apgabalu hegemoniju.

Vēl kāds trešais, daudz mazāk bīstams etnisko attiecību saspīlējuma veids starpkaru perioda Viduseiropas austrumu daļā bija gadījumi, kad nācijas ar kopīgu vēsturisko mantojumu un valodu agrāk ilgāku laiku bijušas sadalītas starp dažādiem politiskiem grupējumiem. Pēc Pirmā pasaules kara beidzot atkal apvienotas, šo valstu atšķirīgās un dažādi virzītās pagātnes pieredzes dēļ radās zināma tendence uz rīvēšanos. Šī rīvēšanās tomēr nekur nebija ne tuvu tik ilgstoša un spēcīga, kā to ar ļaunu prieku un tiksmīnoties apgalvoja agrāk valdošo (vēlāk revizionistisko) lielvalstu propagandisti. Faktiski šīs tautas – gan poļi, kas bija sadalīti starp Austrijas, Vācijas un Krievijas impērijām, gan rumāņi, kas nonāca savu Donavas baseina kņazistu un vēsturiskās Ungārijas zemēs, gan arī vecās Krievijas impērijas un Austrumprūsijas lietuvieši – ātri nodemonstrēja savu politisko vienotību attiecībā uz ārpasauli, ignorējot dažus vēl pastāvošus iekšējus konfliktus. (Analoģis gadījums pēc Otrā pasaules

kara attiecināms uz mūsu apskatāmajam apgabalam tuvajiem ukraiņiem.)

Kopumā salīdzinoši sarežģītā mazākumtautību jautājuma struktūra gan atspoguļoja vēlamo, bet trauslo starpkaru Eiropas spēku samēru, gan arī palīdzēja to izjaukt sekojošo politisko saspilējumsituāciju iespaidā. Šis hroniskās saspilējumsituācijas un it īpaši veids, kādā nacistiskā Vācija ar tām manipulēja, Otrā pasaules kara nobeigumā radīja krasi atšķirīgu attieksmi pret šo problēmu kopumā. Pirmā pasaules kara ugunsgrēka beigās Viduseiropas austrumos notika lielas robežlīniju izmaiņas, bet tautas masu kustības bija salīdzinoši nenozīmīga, turpretī pēc otrā šāda uzliesmojuma bija vērojami retāki valstu robežu izmaiņu gadījumi ar Padomju Savienības rietumu robežām un Polijas rietumu un austrumu robežām kā svarīgākajiem izņēmumiem, bet notika milzīga iedzīvotāju migrācija un izraidīšanas, kas sekoja kā atbildes reakcija uz kara laika nacistu genocīdu pret apgabala ebreju un čigānu mazākumtautām un vairāku pamattautu vajāšanu. Hitlers, kas, no vienas puses, daudzskaitlīgo vācu minoritāti Viduseiropas austrumos bija padarījis netikamu slāvu tautām, bet, no otras puses, uzskatāmi nodemonstrējis, cik vienkārši minoritātes var iznīdēt, 1944.–1946. g. izraisīja plašu piespiedu tautas staigāšanu (*Völkerwanderung*). Šīs migrācijas rezultātā vācu zemnieka, pilsētnieka, ogļrača, mūka un karavīra pūlīni paplašināt Vācijas teritoriju austrumu virzienā tika atmesti atpakaļ par veselu gadu tūkstoti un tika anulēti Heinriha Lauvas, Frīdriha Lielā un Bismarka politiskie sasniegumi. Sludinot, ka viņa vienīgā vēlēšanās ir glābt Eiropu no iespējamiem graužošajiem (komunistu, ebreju, jezuītu, masonu, plutokrātu u.c.) “internacionālistiem”, Hitlers bija faktiski pārliecinājies sešus miljonus lielo Viduseiropas austrumu tautas vāciešu (*Volksdeutsche*) pulku pašiem par postu kalpot viņam kā patiešām visu iznīcinošam pangermāņu “internacionālistam”.

5

Lai gan etniskie saspilējumi bija starpkaru Viduseiropas austrumu vizitērtākā un visdelikatākā politiskā problēma un tos patiešām bieži izmantoja, lai slēptu nepilnības ekonomikā un sociālajā jomā, šīm nepilnībām izradījās tikpat hroniski novājinoša ietekme un tās bija grūti labot. Aplūkojot gandrīz jebkuru atbilstošu statistikas rādītāju, no kuriem daudzi tiks sīkāk iztirzāti katrai valstij veltītajā nodaļā, ir redzams, ka Viduseiropas austrumu reģions bija mazproduktīvāks, mazizglītotāks un neveselāks par

Viduseiropas rietumiem un Rietumeiropu. Šajā potenciāli bagātajā pasaules daļā ar nabadzīgiem iedzīvotājiem starpkaru perioda tautas skaitīšanas vairāk parāda bēdīgo nabadzības, nevis bagātības izplatību. Galvenā šīs skumjās ainas sastāvdaļa bija tā sauktais zemniecības jautājums gan ekonomiskās, gan ideoloģiskās izpausmēs.

Starpkaru periodā Viduseiropas austrumu daļa bija pārsvarā neproduktīvi lauksaimnieciska. Lai gan ar zemkopību nodarbojās proporcionāli daudz vairāk iedzīvotāju nekā Rietumeiropā, tās lauksaimnieciskā sektora ražīgums, rēķinot gan uz katru rajonu, gan arī uz vienu lauksaimniecībā nodarbināto, bija daudz zemāks. Rezultātā izveidojās apburtais loks, kuru raksturoja lauku nepietiekams finansējums, zems ražības līmenis, nepietiekams patēriņš, nepietiekama nodarbinātība, pārapdzīvotība un nomācošs posts. Neskatoties uz sparīgiem, bet bieži vien nepareizi virzītiem mēģinājumiem labot šo neatbilstību un uzlabot reģiona labklājību ar industrializācijas palīdzību, 1938. gadā Viduseiropas austrumu valstis deva tikai 8% no visas Eiropas, Krieviju neskaitot, rūpnieciskās ražošanas kopapjoma, un no šī niecīgā apjomā $\frac{1}{3}$ ražoja Čehoslovākija. Izņemot šo valsti, kuras rietumu daļā atradās visa reģiona visaugstāk industrializētais apgabals, vairāku citu valstu saimniecisko stāvokli katru gadu noteica viens vienīgs neparedzamo klimatisko apstākļu faktors.

Vājie transporta sakari, pirmskara tirdzniecības sitēmas sagrāve, ekonomiskais nacionālisms un konkurences cīņa par autarkiju (sevišķi izteikta un postoša lielās depresijas laikā 20. gs. 30. gados), Argentīnas un Ziemeļamerikas labības sāncensība Rietumeiropas tirgos un dramatiska iespēju samazināšanās emigrēt uz ASV – šie faktori bija cieši saistīti ar zemo ražības līmeni lauksaimniecībā un saasināja situāciju. Skaita ziņā arvien pieaugošā nevajadzīgā Viduseiropas austrumu valstu zemniecība knapi veģetēja iztikas minimuma līmenī savos īpašumos, sadalot tos arvien mazākos un mazproduktīvākos gabalos. Tās pastāvēšana jau pati par sevi, kā arī nepietiekamais nodarbinātības līmenis nesekmēja investīcijas agrrotehnikā. Jau tad zemniecībai tik tikko atļāva izmantot pietiekamu daudzumu no savas salīdzinoši maz sarazotās produkcijas, jo valdības fiskālā, tarifu un investīciju politika nepārtraukti spieda pusbadā dzīvojošos zemniekus par grašiem pārdot daudz vairāk par faktiski sarazoto virsprodukciju, lai iegūtu naudu nodokļu, parādu un nodevu nomaksai, kā arī vairāku astronomiski dārgu (aizsargātu un karteļu ražotu) svarīgu rūpniecisko preču iegādei.

Gadījumos, kad valdības patiešām ieviesa zemes reformas šķietami zemniecības labā, motivācija un attiecīgi arī pielietojums vispirms bija

politisks – vai nu, kā jau iepriekš minēts, lai ekspropriētu etniski “svešos” zemes īpašniekus, vai arī lai padarītu satraukto zemniecību neuzņēmīgu pret komunistu valdzinājumiem, un to pienācīgi nepavadīja līdzvērtīga, atbilstoša ieinteresētība likvidēt lauksaimniecības ekonomisko un agronomisko panikumu. Zemnieka dzīves līmenis pasliktinājās tieši tajā laikā, kad viņa cerības un pašcieņa auga. Zemnieka pārceļojumi un viņa kā mobilizēta karavīra Pirmā pasaules kara laikā gūtā cita veida pieredze ne tikai bija izsmalcinājusi tā materiālās vēlmes, bet arī parādījusi, cik lielā mērā valdības un pilsētu iedzīvotāji bija atkarīgi no zemnieka paklausības un darba. Tagad reakcija uz viņam starpkaru periodā noteikto likteni bija svārstīšanās starp aizvainojumu, neticību, izmisumu un niknumu. Jo īpaši notikumu secība – grimšana postošā nabadzībā 20. gs. 30. gadu sākumā, kad rūpniecības un lauksaimniecības cenu šķēres nežēlīgi darbojās pret viņu, un dekādes otrajā pusē sekojošais glābiņš, ja ne Polijā un Čehoslovākijā, tad vismaz Donavas baseina un Balkānu valstīs, kur nacistiskā Vācija vairumā iepirka zemnieka sarāžoto produkciju par augstām cenām, – lika Viduseiropas austrumu valstu zemniekam krasi izšķirties par to, kam pieslieties – dažkārt kreisajiem, bet daudz biežāk “jaunajiem” labējiem. Šī tendence liecina par to, ka ir pienācis laiks pārskatīt zemniecības ideologu un politiķu tradicionālos apgalvojumus un nostāju.

Šo ideologu Ruso un Džefersona stilā izteiktos apgalvojumus par zemnieka saistību ar dabu, tā laūciniecisko dzīvesveidu un noturīgām darba tradīcijām, kas to “dabiskā veidā” padara par demokrātisku, miermilīgu un atsaucīgu pilsoni¹, var atspēkot ar pieņēmumu, ka Viduseiropas austrumu valstu zemniekam raksturīgā politiskā nostāja, kas atklājās ilgstošos padevības periodos, kurus laiku pa laikam pārtrauca zemnieku sacelšanās uzplūdi, norāda uz dziļu, bet saprotamu apātiju, atsvešināšanos un naidīgumu. Izstumts no kopējā Eiropas attīstības procesa, viņš izjuta sevi kā anahronisku vērtību un institūciju sargu un upuri vienlaikus. Tieši šis anahronisms grāva un noliedza zemniecības kā šīs pasaules daļas visdaudzskaitlīgākās sabiedrības šķiras spēka potenciālu. Zemnieka politiskā pozīcija atjaunotajās vai paplašinātajās un “jaunajās” starpkaru perioda valstīs bija problemātiska un neērta. Būdamis pateicīgs par zemes reformu, viņš nožēloja,

¹ Sk., piemēram, *Milan Hodža, Federation in Central Europe* (London: Jarrolds, 1942), vairākās vietās; *David Mitrany, Marx against the Peasant* (New York: Collier Books, 1961), vairākās vietās; *Ghița Ionescu and Ernest Gellner, eds., Populism* (New York: The MacMillan Co., 1969), 4. nodaļa.

ka viens no tās blakusefektiem bija pastiprināta valsts aparāta kontrole pār viņa ciemu. Šī viņa paša interesēs veiktā kontrole, kuras īstenotāja bija kultūras ziņā svešā pilsētu birokrātija, kas vai nu ignorēja, vai arī apspieda, bet nekad necentās iedzīlināties vai risināt ekonomiskā panikuma rezultātā radušās lauku sociālās spriedzes situācijas, viņam šķita vairāk ekspluatējoša nekā labvēlīga.

Atbildot uz tās ideologu pārspilēti skaisto zemniecības raksturojumu, izvirzot zemniecību kā iespējamu humānistisku alternatīvu par galēji materiālistisku uzskatītajam kapitālismam un sociālismam, mēs varam pilntiesīgi norādīt uz viņu naivumu gan attiecībā uz “bezširdīgo” industriālismu, kuru atbalstīja šīs abas konkurējošās ideoloģijas, gan arī attiecībā uz viņu pašu iecienīto “zemniecisko dzīvesveidu”. Jo neapgāzams ir fakts, ka zemnieki varēja sasniegt labklājību, tikai pārveidojot šo dzīvesveidu viendabīgā, produktīvā attiecību sistēmā ar pilsētas tirgus vajadzībām un ražošanas iespējām. Bez tam, šķiet, ka zemniecības ideoloģiskie aizstāvji ir pārpratuši vai sagrozījuši savu mandātdevēju patiesos uzskatus, jo zemnieka faktiskā attieksme pret industrializāciju bija mazāk naidīga nekā divdomīga – viņš par to sajūsminājās un no tās baidījās. Viņš saprata, ka tikai industrializācija piedāvāja apsolīto glābiņu no lauku nabadzības un pārāpdzīvotības. Bet viņš tai pašā laikā arī baidījās no industrializācijas, kas var apdraudēt viņa dzīves vērtības un tradīcijas. Runājot konkrētāk, viņam bija pamatotas aizdomas, ka industrializācijas tūlītējā cena patērīna sašaurināšanās un cenu un nodokļu pieauguma izteiksmē, tiks uzkrauta uz viņa pleciem, tas ir, būs jānomaksā uz viņa vēdera rēķina.

Vispārējais zemnieka aizvainojums un neuzticība pret pilsētas sabiedrību pārgāja arī uz proletariātu, šī reģiona otro “izstumto” šķiru starpkaru periodā. Viduseiropas austrumos sociālistu partijas un strādnieki savukārt baidījās un izvairījās no zemnieku masām, uzskatot tās par iedomāti reakcionāru klerikālu draudu iemiesojumu ekonomiskajai un sociālajai attīstībai. Ir patiešām taisnība, ka vienīgās politiskās partijas (bez strikti zemnieciskajām), kuras Viduseiropas austrumos dažkārt ieguva zemniecības atbalstu, 20. gs. 20. gados bija skaidri izteikti kristīgās partijas un vēlāk depresijas desmitgadē – 30. gados – arī labēji radikālās partijas. Reģiona jaunais un mazskaitlīgais proletariāts, nobažījies, kā izvairīties no jebkuru aprindu vājinošas ietekmes vai izmantošanas, centās norobežoties no sociālās biedrošanās ar jebkādam vecākām un lielākām šķirām pat tajos retajos gadījumos, kad tās piedāvāja būt par sadarbības partnerēm nākotnē.

Potenciālā politiskā vara, kas zemniecības rokās nonāca līdz ar vispārējo vēlēšanu tiesību ieviešanu visās Viduseiropas austrumu teritorijās, izņemot Ungāriju, drīz vien sāka zaudēt iespaidu sakarā ar savdabīgas politiskas valdošās šķiras rašanos. Šī šķira sākumā kooptēja zemnieku politiskos līderus un grāva viņu politisko uzskatu zemniecisko ievirzi. Vēlāk, sociālo un politisko nemieru iebaidīta, šī šķira formāli demokrātisko politisko institūciju vietā visur, izņemot Čehoslovākiju, vienkārši izveidoja autoritāras iestādes. Pretēji ierastajiem priekšstatiem šī valdošā politiskā šķira nebija buržuāzija, kas bija gluži vārga un vai nu atkarīga no valsts subsīdijām, vai arī etniski "sveša" un tāpēc mazaizsargāta. Tā drīzāk bija birokrātija, kura biedrojās ar inteligenci un veidojās no tās.

Turpmāk nodaļās, kas veltītas atsevišķām valstīm, tiks sīkāk raksturota un salīdzināta zemnieku politisko partiju vadītāju nostāja un šo partiju stratēģija. Dažos vārdos var teikt, ka to vadoņi aptvēra plašu spektru, sākot ar "nacionālās apziņas nesēju" vai "zemnieku Grakhu", "valstsvīru", "pragmatīki" un "varas starpnieku", līdz pat "uzticības laužējam" un "krēslu kārotājam" vai līdz "opozīcijas demagogam". Neviens no viņiem nedeva pienācīgu labumu lauku vēlētājiem, kuri tomēr saglabāja patētisku uzticību tiem. Daudzos gadījumos zemniecības politiķa šķirisko lepnumu mazināja politiskās mazvērtības kompleksa paliekas. Tas noveda pie tā, ka viņš pārāk augstu novērtēja jau pašu faktu par savu iekļūšanu valdības padomēs, kurās viņa neskaidri formulētās programmas un vispārinātās vēlmes pārējie kabineta locekļi viegli un nekavējoties neitralizēja, apelējot pie viņa "patriotisma" jūtām vai "reālisma" izpratnes. Vienmēr varēja atrast pārliecināšu skaidrojumu, kāpēc, piemēram, lauku ciemu vajadzību pakļaušana netiešiem nodokļiem bija "vieglāk iespējama" nekā pilsētu uzņēmēju, profesionāļu un birokrātu slāņu aplikšana ar tiešiem nodokļiem vai kāpēc "nacionālās intereses" prasīja, lai šādā veidā gūtie ieņēmumi tiktu izlietoti armijas vajadzībām un rūpniecības subsīdēšanai, nevis ieguldījumiem lauksaimniecībā vai lauku labklājībā. Kamēr ievērojami zemniecības "tribūni" bieži tika šādi kooptēti augšējos ešelonos, tā pati politiskā advokātu un birokrātijas šķira, kas jau bija pārņēmusi kontroli pār citām politiskajām partijām un pašu valsts aparātu, vienmēr iefiltrējās mazāk uzkrītošajos vidējos partiju mehānismu ešelonos. Ievērojot šī slāņa ierobežoto interesi par zemniecības vajadzībām vispār, tas kalpoja tikai labāk situētās zemniecības daļas interesēm.

Tā sauktā Zaļā Internacionāle, kuras nosaukumu izvēlējās, lai simbolizētu tai piedēvēto vēsturisko lomu kā alternatīvu "sarkanajai"

komunistiskajai Internacionālei un "baltajai" kapitālistu un muižnieku Internacionālei, bija tā, kas uzsvēra zemniecības starptautiskās solidaritātes nozīmi. Tās organizatoriskā izpausme bija Starptautiskais Agrārais birojs, ko Prāgā nodibināja vairākas Viduseiropas austrumu zemnieku partijas. Finanšiāli un organizatoriski to kontrolēja čehu lauksaimnieki, kuri tās dalībnieci Rumānijai par nepatiku vēlējās organizācijai dot slāvisku nokrāsu. Neskatoties uz daiļrunību, tai nekad nebija lielas politiskas ietekmes; to veidojošās zemnieku partijas vai nu neieguva varu savās zemēs, vai arī tajos retajos gadījumos, kad tas viņām izdevās, tās izmisīgi un bezcerīgi aizrāvās ar vietēju risinājumu meklējumiem reģionālas nozīmes problēmām. Pie varas vai bez tās, šīs partijas bija samērā nacionālistiski noskaņotas. Bulgāru zemniecības līderis Aleksandrs Stambolijskis šajā ziņā bija vienīgais autentiskais internacionālais izņēmums, kuru vietējie supernacionālisti drīz vien nogalināja par viņa centieniem. Lielās depresijas laiks vēlāk atmaskoja Zaļās Internacionāles īpašo neatbilstību un zemniecības vispārējo nesagatavotību.

6

Komunistiskās partijas, kas ieguva varu pēc Otrā pasaules kara, pateicoties padomju armijas panākumiem reģiona iekarošanā, starpkaru periodā bija politiski vājas. Lai gan tās it kā varēja pievilināt daudz patiesu ideālistu un to kadri virišķīgi panesa vajāšanas, un, kaut arī tās guva labumu no tā, ka daudzi vietējie režīmi bija noskaņoti ikkatru opozīciju dēvēt par komunistisku, šīs partijas tomēr bieži ieguva sliktu slavu to "pretnacionālās" identifikācijas dēļ ar Krieviju (ko uzskatīja par vēsturisku ienaidnieku un potenciālu draudu Polijā, Rumānijā un Baltijas valstīs), ar vietējām etniskajām mazākumtautām (kuras plaši uzskatīja par musinātājām) un ar ateismu (kas bija sevišķi postošs Romas katoļu zemēs). Šīs partijas kavēja pašu svārstīgā un bieži nepareizā pieeja teritoriālā revizionisma problēmām, agrārjiem jautājumiem, zemniecības kā šķiras izpratnei (vai tā bija monolīts bloks vai iekšēji diferencēta?). Tas bija šo partiju trūkums, kas savukārt izrietēja no to organizatoriskās, finansiālās un morālās atkarības no Kominternes. Atsevišķi pārkāpumi radās verdziskas Maskavas partijas linijas untumu atdarināšanas rezultātā un noveda pie pamatīgām tīrīšanām, kas ar sevišķu nežēlību skāra poļu, dienvidslāvu un bulgāru komunistu partijas. Tāpēc bezierunu pakļaušanās un uzlikto pienākumu rituāla izpilde kļuva gan par izdzīvošanas ķīlu, gan par sava veida komunistu kadru reālās politiskās ietekmes trūkuma aizstājēju.

No citas puses raugoties, komunisti varēja balstīties uz nomācošo neapmierinātību ar nabadzību un apspiestību, uz zemniecības nožēlojamo attālināšanos no birokrātiskā valsts aparāta un ar to saistīto zemnieku partiju un to līderu neveiksmēm. Šajā ziņā viņu saucieni pēc sociālās taisnības un aicinājumi uz revolūciju, lai gan neguva tūlītēju atsaucību, tomēr saglabāja iespaidu par viņiem kā par politisku alternatīvu. Fašistu okupācijas laikā komunistiem beidzot radās iespēja izmantot savu ilgi krāto pagrīdes organizācijas, izdzīvošanas un darbības pieredzi. Galu galā tomēr viņu nākšana pie varas nebija tik daudz vietējo apstākļu noteikta kā Padomju Savienības sekmīgās intervences rezultāts. Dienvidslāvija, kur komunisti cīnījās patstāvīgi un uzvarēja revolucionāri nacionālajā un pilsoņu karā, bija vienīgais izņēmums.

7

Valdības darbības tendences un stils Viduseiropas austrumu daļas zemēs starpkaru periodā izgāja vairākus līdzīgus ciklus. Visu šo izmaiņu un attīstības fāžu rezultātā birokrātiskā "politiskā šķira", kura, kā jau iepriekš norādīts, kooptēja zemniecības līderus, izveidoja efektīvu un arīdzan faktiski autonomu valdošo šķiru Viduseiropas austrumos, izņemot vienīgi Čehoslovākiju un Ungāriju. Gan tās civilie, gan militārie locekļi nāca no tā sauktās inteliģences, pieredību kurai vienkārši noteica akadēmisko diplomu esamība. Inteliģence un caur to arī birokrātija varēja izveidoties no muižniecības, vidusšķiras vai zemniecības. Pēdējā gadījumā tā centās saraut ekonomiskās un kultūras saiknes ar laukiem, lai gan atkārtoja sentimentālus un propagandistiskus uzticības solījumus. Tā varēja valdīt kopā ar zemes īpašnieku un rūpnieciskajām aprindām, bet tā nekad nekļuva par ieroci tikai aristokrātijas vai buržuāzijas rokās. Vispārējās vēlēšanu tiesības neaizsargāja zemnieku masas no šīs birokrātu un inteliģences veidotās politiskās šķiras iebiedēšanas mēģinājumiem un manipulācijām, bet vēlēšanu rezultāti, ja ne vienmēr atspoguļoja tās sevišķās vēlmes, tad parasti galvenās prioritātes gan. Reģiona mazattīstītākajos apgabalos vispārējās vēlēšanu tiesības patiešām darbojās kā līdzeklis birokrātijas rokās, ar kuru salauzt "feodālo" augstmaņu tradicionālo varu pār no viņiem atkarīgajiem zemniecības slāņiem.

Sakarā ar to, ka starpkaru posmā Viduseiropas austrumu "jaunajās" valstīs formālā akadēmiskā izglītība tika augstu vērtēta, ieguldījumi augstākajā izglītībā bieži vien bija neproporcionāli lieli gan salīdzinājumā ar

ieguldījumiem pamatizglītībā, gan attiecībā uz pamatos agrārās vai – labākajā gadījumā – pārejas ekonomikas sabiedrības absorbcijas spējām. Nespējai virzīt industrializācijas procesu pietiekami strauji un dziļi, lai tiktu aptverti visi liekie jeb nenodarbinātie zemniecības slāņi, pievienojās līdzīga neveiksme mēģinājumā iesaistīt liekos akadēmiski izglīto to masu pārstāvjus ekonomiski vai sociāli derīgā nodarbē. Politika un valsts dienests bija vienīgās sfēras, kuras varēja nodrošināt karjeras iespējas tiem augstskolu absolventiem, kuriem studijas bija devušas stingru ievirzi jurisprudencē vai humanitārajās zinātnēs, attālinoties no dabas un tehniskajām zinātnēm. Tādējādi zemnieku tieskme pēc zemes saskanēja ar intelīgences alkām pēc posteņiem. Tā rezultātā notika tādu politisko partiju skaita pieaugums, kuras vairāk nodarbināja aizbildniecība nekā politika (“programmparti-jām” klājās grūti), un veidojās uzpūsta, radu un draugu būšanu atbalstoša, zemu atalgota, bezsirdīga, rutinēta un korupcijai atvērta birokrātija. Tas viss padziļināja zemnieka atsvešināšanos un nicinājumu pret valsti, pilsētu un politiku, ko zemnieks izjuta kā neizejamo naidīgu lēņu muižu un privi-leģētu sakaru labirintu.

Šīs birokrātijas šķiras stiprā, bet pamatos stagnantā vara lielā mērā ir atbildīga par starpkaru laika Viduseiropas austrumu valstu politikā radušos savdabīgo sastinguma un nestabilitātes sindromu, kura rašanos, kā jau iepriekš norādīts, ietekmēja arī lielvalstu spiediens un etniskā spriedze. Notika biežas kabinetu maiņas, paretam tika mainītas konstitūcijas, bet sociālo pārkārtojumu svarīgākās politiskās izpausmes nosmacēja šī birokrātija, un pats sociālo pārkārtojumu process bieži tika apzināti bremsēts un palēnināts. Tad, kad izraisītā spriedze, kuru saasināja depresija, kļuva tik liela, ka 20. gs. 20. gados iznīcināja ticību parlamentārajiem režīmiem kā aizsargam pret pieaugošo birokrātijas varu, šī šķira bija par iniciatoru vai arī pielāva valsts apvērsumus, kas veco režīmu vietā radīja karaļu, mili-tārās vai politiskās diktatūras vai daļējas diktatūras. Vienīgais izņēmums šajā ziņā bija reģiona ekonomiski visvairāk nobrieduši sabiedrība Čehoslovā-kijā.

Viduseiropas austrumu valstu pāreju no parlamentārām pie auto-ritārām pārvaldes formām paātrināja un, iespējams, arī āttaisnoja lielval-stu, it īpaši fašistiskās Vācijas, diktatūru iespaidīgā darbība savu taut-saimniecību aktivizēšanā un sabiedrību nostiprināšanā. Tradicionāli Viduseiropas austrumos vienmēr augstā godā turēto vācu kultūru tagad papildināja jauna aizraušanās ar nacistu politisko modeli, pret kuru attiek-sme varēja būt piesardzīga vai pacilāta, kā nu kuro reizi, bet tā vienmēr bija

cieņas pilna. Iespaidīgie nacistu iekšpolitikas un diplomātijas panākumi, kuri spilgti kontrastēja ar Francijas acīmredzamo sastingumu un dekadenci, radīja iespaidu, ka autoritāra diktatūra ir nākotnes perspektīva. Mazāk ietekmīgas valstis, īpaši jaunveidotās un atjaunotās, parasti ņem par piemēru sava laika šķietami visstiprāko un visveiksmīgāko lielvalstu politiskās struktūras un vērtības. Tūlīt pēc Pirmā pasaules kara šķita, ka tāda ir Francija, bet pēc ekonomiskās depresijas gadiem par tādu kļuva Vācija, kura ar savu politiku turklāt vēl prata, īpaši attiecībā uz Viduseiropas austrumu reģionu, teritoriālo revizionismu padarīt par "gandrīz izprotamu", bet etnisko ksenofobiju, it īpaši antisemitismu, par psiholoģiski "pieņemamu".

Tomēr Viduseiropas austrumu daļas diktatūras nevēlējās vai nevarēja sacensties ar Hitlera totalitārisma dinamismu. To izdarības bija ļoti birokrātiskas un konservatīvas, labākajā gadījumā – tehnokrātiskas un oligarhiskas. Tā kā šīs diktatūras nepauda masu ideoloģiju, tām neizdevās vai arī tās nevēlējās iekarot masu atbalstu. Par spīti skanīgajiem saukļiem par "stingro roku", tās patiesībā izrādījās sīkmanīgas, trauslas, bieži neizlēmīgas un visumā demoralizējošas.

Dažādas labēji radikālās kustības, kas savu politisko entuziasmu daudz noteiktāk guva no nacistu piemēra, būdamas atavistiskas ideoloģijā, bet modernas metodēs, piedāvāja nodrošināt dinamismu, uzticību radikālām pārmaiņām un iespējas mobilizēt masas – visu to, kā pietrūka vai ko neatzina autoritārie režīmi. Visuzkrītošāk uzstādamies valstis ar izteiktu un viegli ievainojamu ebreju minoritāti, labējo radikāļu lideri, kas bieži paši bija izglītoti un urbanizējušies, apelēja pie zemniecības un proletārisko "tautas masu" primitīvā, instinktīvā un izteiktā riebuma pret savu birokrātisko un buržuāzisko ekspluatatoru dekadentisko, "ebrejkoto" un laicīgo kultūru. Labējo radikāļu panākumi un aicinājumi patiešām labi atspoguļoja tā laika apstākļus starpkaru Viduseiropas austrumu valstīs, parādot tās kā sadrumstalotības un pārejas perioda krīzē esošu agrāru sabiedrību, kas bija vēl nepietiekami attīstīta un integrēta, lai paceltos pāri šai demagoģijai, bet vairs nebija pietiekami stabila un patriarhāla, lai saglabātu imunitāti pret to. Vietējo labējo radikāļu kustības to politiskajā dedzībā iegrozoja fakts, ka autoritārie režīmi, kuriem tās mēģināja mest izaicinājumu, jau iemiesoja daļu no viņu pašu ideoloģiskajām viltus vērtībām – tie jau bija nedemokrātiski, ultranacionālistiski un militāri un bieži vien, pat atvairot labējo radikāļu pretenzijas uz varu, lietoja tos pašus izteiksmes līdzekļus. Par vēl lielāku ironiju uzskatāms fakts, ka Hitlera režīms savos centienos izvilkt

maksimāli lielus ekonomiskos resursus no Viduseiropas austrumu reģiona paša iecerētās karadarbības vajadzībām, galu galā atbalstīja vietējos kārtības un racionalitātes spēkus – autoritārās valdības, nevis neproduktīvos, lai gan ideoloģiski tuvākos nemieru un apvērsumu atbalstītājus, tas ir, labējos radikāļus.

8

Reģiona diktatūras gan guva ilglaicīgus panākumus ierobežotajā, bet svarīgajā valsts ekonomisko ieguldījumu jomā, kas tomēr nepārauga radikālās sociālās pārmaiņās vai politiskā mobilizācijā. Visos gadījumos, izņemot Poliju un Čehoslovākiju, tas notika ar nacistiskās Vācijas palīdzību, iesaistoties divpusējā lauksaimnieciskā ražošanas procesa pārpalikumu un izejvielu apmaiņā pret ražošanas iekārtām, investīcijām un tehnisko palīdzību. Lai gan šāda Vācijas palīdzība ne tuvu nebija altruistiska un bija skaidri virzīta uz hegemonijas iekarošanu reģionā un Reiha kara laika ekonomikas papildināšanu, tā nebija nedz galēji ekspluatējoša, nedz slikta. Pretēji tā laika un vēlāk izteiktiem nepamatotiem apgalvojumiem Vācija nepārplūdināja Austrumeiropu ar pulksteņiem ar dzeguzi, ar aspirīnu un termometriem, lai pret tiem iemainītu labību, minerālus un kokmateriālus. Faktiski tika piegādāti ražošanas pamatlīdzekļi, sekmēta riskantās vien kultūras lauksaimnieciskās ražošanas dažādošana un nodrošināts stabils noieta tirgus par pieņemamām cenām. Tādā veidā nacistiskās Vācijas ekonomiskā politika un rīcība efektīvi papildināja tās ideoloģisko, politisko, militāro un diplomātisko veiksmi, 30. gadu otrajā pusē piesaistot sev Donavas upes baseina un Balkānu Eiropas daļas. Lai gan serbi pēdējā mirklī novērsās, dienvidslāvu valdība vēl paspēja ielēkt aizejošajā vilcienā.

Polijā līdzīgi nacionālās ekonomikas panākumi tika gūti 30. gadu beigās bez Vācijas palīdzības, pateicoties pastiprinātai vietējai taupībai un investīcijām. Savukārt Čehoslovākija jeb, precīzāk izsakoties, tās rietumu provinces Bohēmija un Morāvija–Silēzija jau bija iegājušas pamatīga ekonomiskā atslābuma posmā un nevarēja izdarīt līdzīgu ekonomisko lēcieni.

Lai gan daudzsoļi un, iespējams, arī neizbēgami, šo valsts investīciju rezultātā gūtie panākumi 30. gadu beigās izrādījās par mazu un nāca pārāk vēlu, lai rūpnieciskajā ražošanā nodarbinātu vairāk par niecīgu daļu no liekā, tas ir, nenodarbinātā, lauku iedzīvotāju skaita vai lai liktu pamatus ilgstošai ekonomiskai attīstībai. Tāpēc investīcijas nespēja pārveidot pierasto

starpkaru posma Viduseiropas austrumu daļas veidolu, kuru raksturoja zems industrializācijas līmenis, nelīdzsvarota pilsētu un lauku attīstība, akūts līdzekļu trūkums un hroniska lauksaimnieciska nabadzība. Vēl vairāk, tā kā šis valsts programmas parasti pamatojās uz ekonomiskā nacionālisma noskaņojumiem, tās saasināja saprotamo, bet tomēr iracionālo tieksmi pēc valsts autarkijas un tādējādi sekmēja tālāku trauslā iekšējās reģionālās sadarbības zieda bojāeju, kuru jau bija negatīvi ietekmējuši postošie etniskā un iredentiskā naida vēji.

Ielaistā depresijas trauma, protams, bija katalizators dubultlēmumam – industrializēt un piekopt ekonomisko politiku “mans kaimiņš ubags”. Pat pēc ilgāka laika ir grūti novērtēt un neiespējami pārspilēt to milzīgo iespaidu, kādu šī prakse atstāja uz starpkaru perioda Viduseiropas austrumu daļas tautām un valdībām. Tā kā lauksaimniecības produktu cenas pasaules tirgū sāka strauji pazemināties agrāk nekā rūpniecisko preču cenas un ilgāku laiku palika zemā līmenī, depresijas gadi deva bargu mācību par lauksaimnieciskos ražojumus eksportējošo valstu ekonomisko mazspēju salīdzinājumā ar rūpnieciski attīstītajām valstīm. Sevišķi smagi cieta tie plašie Viduseiropas austrumu apgabali, kas nodarbojās vienīgi ar graudaugu audzēšanu eksportam, jo labība ir prece, pēc kuras pieprasījums ir sevišķi neelastīgs, bet tās piedāvājumam piemīt augsta mainības pakāpe. Tāpēc, cenām pazeminoties, zemnieki izmisīgi centās zaudējumus kompensēt ar ražošanas paplašināšanu, tādējādi gandrīz vēl vairāk spiežot cenas uz leju sev pašiem par postu. Šāda cenu dinamika kopā ar valdības piekopto nenobriedušo nacionālo rūpniecības nozaru protekcionismu – absurdi postošo fiskālo un naudas politiku, kā arī pārmērīgiem netiešiem nodokļiem pirmās nepieciešamības precēm – sālim, sērskociņiem un petrolejai, kuras bija iespējams iegādāties tikai no valsts monopoluzņēmumiem, – faktiski atņēma zemniekiem pēdējo iespēju iegādāties rūpniecības preces, arī arklus ražošanai un tekstilizstrādājumus lietošanai, nolemjot zemniekus kailas dzīvības vilkšanai un daudzos gadījumos pat pilnīgam badam. Tad ekonomiskā bezcerība pamodināja politiskā radikālisma snaudošo garu, kas mijiedarbībā ar saprātīgi virzītiem Vācijas centieniem nostiprināt savu hegemoniju šajā apgabalā atkal izvirzīja jautājumu par starptautisko, vietējo, politisko un ekonomisko kārtību Viduseiropas austrumos. Atbilstoši autora iepriekš izteiktajam secinājumam par Zaļās Internacionāles nelietderīgumu ir pamanāms, ka nevienā gadījumā reģiona agrārās valstis nedarbojās vienotā blokā, risinot sarunas ar rūpnieciski attīstītajām labības importētājām valstīm.

Paralēli un papildus lauksaimniecības produktu cenu izraisītajam postam Rietumi depresijas perioda vidū negaidīti un, iespējams, nevajadzīgi atprasīja Viduseiropas valstīm visus kapitāla aizdevumus. Nevajadzīgi tāpēc, ka, lai gan aizdevumu summas bija izšķirošas reģiona stabilitātei (kaut arī bieži vien nesaprātīgi izlietotas), tās veidoja salīdzinoši mazu daļu no Rietumu kreditoru kopējiem starptautiskiem ieguldījumiem. Ražošanas apjomi, kapitāla uzkrāšana un nodarbinātības līmenis strauji kritās, radot postošas politiskas atskaņas. Šī Rietumu ekonomiski politiskā tuvredzība, uz ko jau bija norādījusi Francijas konsekventā atteikšanās atbalstīt savus reģiona sabiedrotos, dibinot atbilstošas tirdznieciskās attiecības ar tiem, faktiski pavēra ceļu Vācijas ienākšanai šajā reģionā. Vācija savukārt neplānoja Viduseiropas austrumu valstu integrēšanu pasaules ekonomikā. Tieši pretēji, tā vēlējās to piesaistīt savai ekonomikai, tādējādi radot plašu un autarķisku lieltelpas saimniecību (*Grossraumwirtschaft*), kas atbalstītu un sekmētu Vācijas ieplānoto Eiropas politiskās un militārās iekarošanas procesu.

Īpaši iedarbīgs šādas ekonomiskās stratēģijas instruments bija valūtas bloķēšana, kas nozīmēja to, ka Vācijas maksātās lielās naudas summas par lauksaimniecības produktiem un izejvielām no Viduseiropas austrumu valstīm tika ieskaitītas bloķētos Reihsbankas kontos un tās varēja "izņemt", tikai izdarot maksājumus par Vācijas preču piegādēm šī reģiona valstīm. Lai gan dažreiz vietējās valdības izrādīja neapmierinātību par pienākumu iegādāties Vācijā ražotas iekārtas tā vietā, lai saņemtu samaksu konvertējamā valūtā, visumā tās tomēr atzinīgi vērtēja to, ka Berlīne paglāba tās no citādi nerealizējamu lauksaimnieciskās ražošanas pārpalikumu radītā ekonomiskā un politiskā posta. Šādā veidā nacistiskā Vācija savukārt ieguva kontroli pār reģiona ekonomiku, vispirms gūstot ietekmi pār tā eksportu, tad ar eksporta starpniecību arī pār importu un visbeidzot padarot to pilnīgi atkarīgu no nepārtrauktiem Vācijas iepirkumiem, piegādēm, rezerves daļām un infrastruktūras. Tādā veidā tā ieguva pozīcijas, kas bija tuvas gan monoposijas, gan monopola stāvoklim. Otrā pasaules kara priekšvakarā, ap 1939. gadu, Vācijas ekonomiskā hegemonija Viduseiropas austrumos bija daudz kategoriskāka par to, kāda tā bija 1913. gadā, demonstrējot, ka visām tām politiskajām priekšrocībām, kas Vācijai radās, Hābsburgu impērijas vietā izveidojoties vairākām mazām valstiņām, klāt nākušas arī ekonomiskās iespējas.

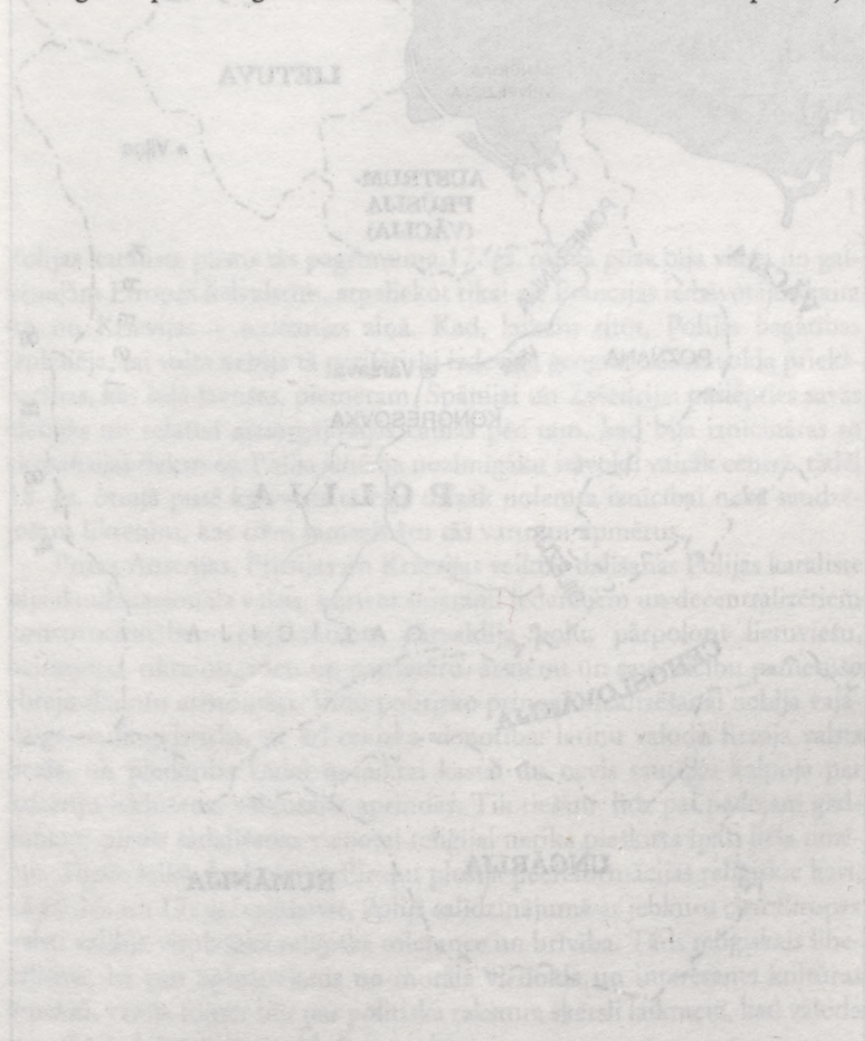
Tādējādi nacistiskās Vācijas apvienotie ideoloģiskie, diplomātiskie, politiskie un ekonomiskie centieni sagatavoja augsni tās militārajiem

iekarojumiem. Tādā vai citādā veidā visas apgabala valstis ar laiku pakļāvās Vācijas agresīvajai nostājai – vai nu kā pretestību izrādoši upuri (Polija, Dienvidslāvija) vai arī pasīvi upuri (Austrija, Čehoslovākija, Albānija). Bija arī aprēķinātāji satelīti (Ungārija, Rumānija, Bulgārija) un īslaicīgi “neatkarīgas” atkarīgās zemes (Slovākija, Horvātija).

9

Ja viss iepriekš teiktais izceļ Viduseiropas austrumu reģiona iekšējās kļūdas un ārejo neaizsargātību un tādējādi ir radījis priekšstatu par negatīvu vērtējumu, tad tas nav gluži pareizs spriedums par autora nodomiem un gala secinājumu. Tāds iespaids rodas daļēji tāpēc, ka šī reģiona valstu politiskais guvums starpkaru periodā ir tik pašsaprotams, ka var palikt nepamanīts: tās savu suverēno pastāvēšanu padarīja pasaules acīs likumīgu un nacīstu un staļinistu neiznīcināmu. (Lai gan trīs Baltijas valstis bija izņēmums šajā ziņā, tomēr arī tām Padomju Savienības sastāvā tika piešķirts noteikts republikas statuss.) Pat mūsdienā (šis darbs pirmoreiz izdots 1974. g. – *zin. konsult.*) komunistu vēsturnieki, kas citkārt ļoti kritiski atsaucas par savu valstu starpkaru posma sociālo un ekonomisko politiku, pievienojas “buržuāziskajiem” emigrācijas zinātniekiem un politiķiem, augstu novērtējot starpkaru valstisko neatkarību un nosaucot to par vēsturisku virzību uz priekšu salīdzinājumā ar reģiona politisko statusu pirms Pirmā pasaules kara. (Arī šajā ziņā Baltijas valstis bija negatīvs izņēmums.) Neviens komunistu, padomju vai vietējais pārstāvis vairs nepievienosies Molotova nicinošajam starpkaru Polijas noraidījumam, kad viņš to raksturoja kā “ši neglītā Versaļas līguma atvasi” (runa 1939. gada 31. oktobrī). Neviens cienījams vācu rakstnieks vairs neatkārtos savu starpkaru laika priekšgājēju uzbāzīgās nievas par poļu “sezonalsti” (*Saisonstaat*) vai čehu “kroplīgo valsti” (*staatliches Missgebilde*). Par spīti nopietnām un novēršamām neveiksmēm (pārāk šaura visa reģiona solidaritāte, cilvēku attiecību pārlieta politizācija, pārāk maza stratēģiska valdības iejaukšanās ekonomikā, pārāk bieža sīkmanīga valdības iejaukšanās sabiedrības dzīvē), kā arī pateicoties starpkaru perioda politisko notikumu gaitai, šodien nav iespējams iedomāties Viduseiropas austrumu daļu bez tās vismaz formāli neatkarīgajām valstīm. No šodienas pozīcijām raugoties, lielāka atbildība par 1939.–1941. gada katastrofām drīzāk ir jāprasa no nenovīdīgajām, vienaldzīgajām vai nekompetentajām lielvalstīm, nevis jāvaino šī reģiona valstis, kurām kļūdas maksāja dārgi. Bez tam lasītāja maldīgais iespaids par

vispārēju negatīvu autora attieksmi, cerams, tiks kļiedēts, rūpīgi izlasot atsevišķām valstīm veltītās nodaļas. Un visbeidzot, tā kā politiskā un ekonomiskā vēsture kā vismazāk iepriecinošā starpkaru laika Viduseiropas austrumu daļas pieredze parasti atstāj nomācošu iespaidu, tad kultūras sasniegumu pārskats grāmatas 10. nodaļā, cerams, būs laba kompensācija.

2. karte. Polija

II nodaļa POLIJA

1

Polijas karaliste pirms tās pagrimuma 17. gs. otrajā pusē bija viena no galvenajām Eiropas lielvalstīm, atpaliekot tikai no Francijas iedzīvotāju skaita un no Krievijas – teritorijas ziņā. Kad, laikam ritot, Polijas bagātības izplēnēja, tai vairs nebija tā perifēriski izdevīgā ģeogrāfiskā stāvokļa priekšrocības, kas bija ļāvušas, piemēram, Spānijai un Zviedrijai paslēpties savās cietajās un relatīvi aizsargājošajās čaulās pēc tam, kad bija iznīcinātas to ekspansijas tieksmes. Polija ieņēma nozīmīgāku stāvokli vairāk centrā, tādēļ 18. gs. otrajā pusē kā valsts tā bija drīzāk nolemta iznīcībai nekā saudzējošam liktenim, kas tikai samazinātu tās varu un apmērus.

Pirms Austrijas, Prūsijas un Krievijas veiktās dalīšanas Polijas karaliste bija daudz nacionāla valsts, kuru ar šķietami federāliem un decentralizētiem konstitucionāliem pasākumiem pārvaldīja poļu, pārpoļotu lietuviešu, baltkrievu, ukraiņu, vācu un pat tatāru, armēņu un savu ticību pametušo ebreju dzimtu aristokrāti. Viņu politisko principu realizēšanai nebija vajadzīga ne lingvistiska, ne arī etniska vienotība: latīņu valodu lietoja valsts lietās, un piederība kādai noteiktai kastai un nevis tautībai kalpoja par kritēriju iekļūšanai valdošajās aprindās. Tik tiešām, līdz pat pēdējam gadsimtam pirms sadalīšanas vienotai reliģijai netika piešķirta īpaši liela nozīme. Tāpēc laikā, kad pārējo Eiropu plosīja pēcreformācijas reliģiskie kari, kā arī 16. un 17. gs. vajāšanas, Polijā salīdzinājumā ar jebkuru citu Eiropas valsti valdīja visplašākā reliģiskā tolerance un brīvība. Tāds reliģiskais liberālisms, lai gan apbrīnojams no morālā viedokļa un interesants kultūras aspektā, varēja tomēr būt par politiska rakstura šķērslī laikmetā, kad valoda un reliģija bija nācijas veidošanas galvenais pamats.

Pēc 1918. gada atjaunotās Polijas valsts politiskajā dzīvē spilgti iezīmējās vēlēšanās izvairīties no to kļūdu atkārtēšanas, kuras bija novājinājušas

veco karalisti; tomēr šo kļūdu atzīšanā vienprātības nebija. Piemēram, vai vecās Polijas kļūda bija reliģiskās šķelšanās pieļaušana laikmetā, kad nacionālisms bija cieši saistīts ar kādu noteiktu reliģiju, vai vēlākā savu pareizticīgo un protestantisko pilsoņu atsvešināšana, piešķirot īpašu stāvokli Romas katoļu baznīcai? Vai varbūt no politiskā viedokļa Polija sākotnēji bija pārāk labvēlīga vai vēlāk par daudz noraidoša attiecībā ar saviem nepoļu iedzīvotājiem? Vai pārreķināšanās bija notikusi, pieļaujot Maskavas valsts izveidošanos vai neiznīcinot to, kad tā vēl bija viegli ievainojama? Vai poļi bija kļūdījušies, atteikdamies celt tronī vienu no Hābsburgiem, kas būtu identificējis šīs dinastijas intereses ar viņu karalistes likteni? Vai varbūt viņi pieļāva kļūdu, glābdami Vīni no osmaņiem, ar ko tika paglābts un stiprināts viens no poļu nākamajiem sadalītājiem? Starpkaru perioda politisko un ideoloģisko nostāju spēcīgi ietekmēja tas, ka faktiski visi poļi apzinājās šīs vēsturiskās problēmas un to pretrunīgumu. Labējās un centra partijas skaidroja Polijas vēsturi kā tādu, kas attaisnoja viņu izvēli par labu etniski un reliģiski homogēnai, modernai sabiedrībai ar centralizētu valsts aparātu, ārlietās veltot īpašu uzmanību asi jūtamajiem Vācijas ekspansijas draudiem austrumu virzienā. Kreisie spēki un Pilsudska kustība, kuru daļēji atbalstīja nacionālās minoritātes, izprata vēsturi kā priekšrakstu plurālismam un federālismam un kā mācību, ka Polijas galvenais ārējais ienaidnieks ir Krievija.

Gadsimta un ceturksni ilgajā laikā no neatkarīgās Polijas iznīcināšanas 1795. gadā līdz tās atjaunošanai 1918. gadā agrākā nacionālā muižniecības tauta bija pārtapusi par poļu *spoleczeństwo* (termins, kura tradicionāls, bet neadekvāts tulkojums ir "sabiedrība"). Faktiski ar "*spoleczeństwo*" apzīmēja daudz sarežģītāku jēdzienu: tā bija organizēta, politizēta, kaut arī vēl nevalstiska visu poļu sabiedrības daļa, kuru tagad vadīja inteliģence, kas saglabāja un tai pašā laikā mainīja senās šlahtas jeb muižniecības vērtības un dzīves stilu. Tik tiesām, jaunās inteliģences pārstāvji ne tikai psiholoģiski sakņojās agrākajā šlahtā, bet arī lielā mērā bija tās pēcteči, kas, pārtopot par inteliģences vadošo daļu, bija pasargājuši sevi no deģenerācijas, kura varēja sekot valstiskuma zaudēšanai. Buržuju un zemnieku dēļi, kas arī iekļāvās inteliģencē, pielāgojās muižniecības izlolotajām normām. Pretēji kaimiņzemei Čehijai, kur vietējā viduslaiku aristokrātija bija izzudusi un politisko vadību pārņēma jaunā buržuāzija kopā ar plaukstošo zemniecību, poļu senā šlahta saglabājās jaunizveidotās inteliģences veidā.

Lai gan poļu ekonomiskajam un politiskajam modelim bija lemta atšķirīga attīstība katrā no trim impērijām, kuras 19. gs. bija pārdalījušas

poļu *spoleczeństwo*, ārkārtīgi svarīgs izrādījās fakts, ka intelīgences bija spējusi saglabāt ne tikai viendabīgu morālo vērtību un dzīves stila skalu, bet arī sadalošajām robežām pāri ejošu sociālās saskarsmes tīklu. Pakļautības laikmetā tas ne tikai pasargāja poļu vēsturisko un politisko pašapziņu, bet arī sekmēja turpmāko politisko atkalapvienošanos, kura notika straujāk nekā ekonomiskā reintegrācija vairākās atjaunotās un neatkarīgās valsts daļās pēc 1918. gada. Intelīgences tad ne tikai apguva valsts pārvaldi, bet arī efektīvi kontrolēja visas politiskās partijas neatkarīgi no tā, cik kontrastējošas bija šo partiju programmas. Tādā veidā intelīgences kļuva drīzāk par socioloģisku, nevis organizatorisku spēku. Nebūdama mērķtiecīgi diktatoriska, intelīgences kā pašsaprotamu uztvēra savu it kā unikālo sūtību risināt valsts lietas. 1918. gada neatkarības kustība bija apvienojusi intelīgenci vienā blokā ar zemniecību un proletariātu, bet vēlāk intelīgences kavēja, novirzīja un iegrožoja citu šķiru pretenzijas uz varu, un, lai gan būdama skaitliskā mazākumā, tā tomēr uzņēmās atdzimušās Polijas valsts atkalapvienošanu, kā arī tās turpmākās attīstības vadību. Tikai 20. gs. 30. gadu vidū zemnieki un strādnieki iebilda un noraidīja šo tajā laikā jau spēcīgi birokratizētās intelīgences daļas politisko un psiholoģisko kundzību valstī un pār viņu pašu kustībām.

2

Garajā dalīšanu laikmetā trijās sašķeltajās poļu nācijas daļās bija attīstījušies atšķirīgi politisko un ekonomisko uzskatu modeļi. Prūsijas poļi 19. gs. bija sasnieguši augstu ekonomiskās attīstības līmeni, kura pamats Poznaņā un Pomerānijā bija lauksaimniecība un ar to saistītā pārstrādes rūpniecība, bet Silēzijā – smagā un kalnrūpniecība. Viņi bija sasnieguši arī augstu nacionālās apziņas līmeni. Kaut arī ekonomiski piesaistīti Vācijas impērijas tirgum, viņi bija pretojušies politiskai asimilācijai un šajā procesā sasnieguši ievērojamu, šķīrām pāri stāvošu nacionālās solidaritātes līmeni. Atjaunotajā Polijā viņu sociālā pārliecība sliecās vairāk uz “buržuāziski kapitalistisko” un viņu ekonomiskie modeļi bieži vien bija veselīgāki par socialistu, zemniecības vai aristokrātijas piedāvātajiem modeļiem, kuri pārsvarā parādījās nabadzīgākajos rajonos, kas bija atgūti no Austrijas un Krievijas impērijām. Rietumu – bijušās Prūsijas – rajonos gan zemniecība, gan buržuāzija bija ekonomiski darbīgas un novatoriskas šķiras. Dienvidu un austrumu rajonos zemniecība kopumā bija primitīvāka, bet poļu vidussķira galvenokārt sastāvēja no dažādu profesiju pārstāvjiem un birokrātiem, samierinoties ar

to, ka "ekonomiskā" buržuāzija pārsvarā bija ebreji. Šis atšķirības atspoguļojās pat ainavā: bijušās Vācijas teritorijā bija izkaisītas daudzas mazas pilsētiņas, kas kalpoja gan par lauksaimniecības produkcijas tirgus, gan pārstrādājošās rūpniecības vietām; lauku ainavu atdzīvināja arī akmeņogļu raktuves un metāllietuves, bet pārējās Polijas teritorijas lielākajā daļā pletās bezgalīgi lauki un meži, kur starp ciematiem tikai vietumis gadījās kāda pilsēta, kura lielākoties aprobežojās ar administratīvā un garnizona centra funkcijām.

Politiskajā ziņā šie rietumu poļi apliecināja stingru reģionālu identitāti apvienojumā ar diezgan nicinošu un pat naidīgu attieksmi pret saviem tautiešiem citur. Saglabājot kvēlo pretvācisko noskaņojumu, atjaunotās Polijas apstākļos viņi uzskatīja sevi par vienīgajiem tādu "prūšu" pozitīvo iezīmju nesējiem kā čaklums, ražīgums, neatlaidība un precizitāte. Šie rietumnieki bija pārliecināti, ka tikai viņi strādā daudz un ražīgi un ka dienvidu un austrumu poļi, kurus viņi uzskatīja par liekēžiem un politiskiem mahinatoriem, viņus ekspluatē. Šī pārliecība bija diezgan līdzīga Transilvānijas rumāņu uzskatiem par viņu regata apgabalā dzīvojošajiem tautas brāļiem starpkaru perioda Rumānijā. Arī tur dedzīgais nacionālisms gāja roku rokā ar naidīgumu pret it kā nolaidīgo 'levantīno' viņu tautiešu dzīves stilu citos rajonos, bet pretungāru noskaņojums netraucēja viņiem visai pozitīvi novērtēt vecajā Ungārijā iegūto diezgan augsto kompetences līmeni (sk. 6. nodaļas 3. iedaļu). Rietumpoļu aizvainojumu padziļināja ekonomiskais sajukums, kas sekoja pēc viņu atšķiršanas no Vācijas, no tā izrietošās hroniskās finanšu nekārtības 20. gs. 20. gados un, visbeidzot, upuri, kurus prasīja ilgais vācu un poļu muitas karš, kas ilga no 1925. gada 15. jūnija līdz 1934. gada 7. martam.

Galīcijā, sadalītās Polijas Austrijas daļā, poļi pārsvarā nodarbojās ar lauksaimniecību, bet ebreji kontrolēja lielāko daļu no pastāvošāsniecīgās tirdzniecības un rūpniecības. Politiskajā ziņā poļu aristokrātiju kā uz vietas, tā arī Vīnē bija atbalstījuši Hābsburgi. Tāpēc pirmajos atjaunotās Polijas gados tikai šis reģions varēja nodrošināt lielas apmācītu valsts ierēdņu rezerves līdz tam laikam, kad 20. gs. 20. gados Polijas universitātes sāka izlaist pastāvīgu jaunu birokrātu un vadītāju plūsmu. Pat ar savām politiskajām, administratīvajām un kultūras privilēģijām Galīcija tomēr bija saimnieciski nabadzīga un demogrāfiskā ziņā pārapdzīvota – atbilstoši tās lauksaimniecības tehnoloģijas primitīvajam līmenim. Tās konservatīvās poļu muižniecības agrāko ekskluzīvo hegemoniju kopš gadsimta sākuma sāka apdraudēt spēcīgas zemnieku, sociālistu un ukraiņu nacionālistu kustības.

Teritorija, kas atgriezās atjaunotajā Polijā no Krievijas jūga, sastāvēja no divām gluži atšķirīgām daļām: (a) *Kongresówka* ar viendabīgu poļu tautības iedzīvotāju sastāvu, kuru izveidoja Vīnes kongress 1815. gadā kā politisku cariskās Krievijas piedēkli ar noteiktu, vēlāk gadsimta gaitā pakāpeniski izzūdošu pārvaldes autonomiju un (b) *Kresy* jeb austrumpierobežas josla, kuru kopš Polijas sadalīšanas pārvaldīja kā Krievijas neatņemamu sastāvdaļu un kur poļus kā etnisku grupu pārstāvēja visai neliels aristokrātijas un muižniecības virsslānis, kurš ekonomikas un kultūras aspektā "pārvaldīja" sociāli un etniski vēl "nenobriedušos" baltkrievu un ukraiņu zemniekus. Lai gan Kongresovkas pamats bija lauksaimniecība, tā lepojās arī ar diezgan augsti attīstītu rūpniecību, kura atpalika tikai no bijušās vācu Silēzijas. *Kresī* jeb pierobežas josla savukārt bija pazīstama gandrīz tikai kā lauksaimnieciska un ekonomiski atpalikusi teritorija, kur ebrejiem piederēja monopoltiesības uz tur nepieciešamās tirdzniecības un amatniecības mazumiņu. Kā sodu par sacelšanos 1830.–1831. gadā un 1863.–1864. gadā abos rajonos cariskās varas iestādes pastāvīgi mēģināja vājināt poļu šlahtu, pielietojot zemnieku brīvlaišanas, kultūras rusifikācijas un administratīvo represiju paņēmienus. Poļi savukārt bija izveidojuši stingru un sazarotu politisko dzīvi – pa daļai konspiratīvu un revolucionāru, pa daļai pragmatisku, ko raksturoja plašs ideoloģisko nokrāsu spektrs.

3

Neatkarīgās Polijas politiskās partijas gan atspoguļoja, gan arī savā ziņā radīja saikni starp šīm reģionālajām atšķirībām. Partiju bija daudz, tās arī dublējās, un līdz 1926. gadam izveidojās 26 poļu un 33 nacionālo minoritāšu partijas. Trīsdesmit viena partija bija pārstāvēta likumdošanas institūcijās. Ievērojot partiju skaitu, to tieksmi uz šķelšanos, saplūšanu un vispārējo organizatorisko nestabilitāti, šķiet, ka labāk būtu aprakstīt to politiku un vēlētajus galvenos vilcienos un nevis detalizēti, pievērsties tikai lielākajām un stabilākajām partijām.

Polijas labējo partija, kuras izcelsme bija saistīta ar vienojoša nacionālisma rašanos 19. gs. vidū un kuras politiskais sabiedrotais bija Romas katolicisms, ko arī uzskata par poļu nācijas aizstāvi, noraidīja vecās, vēl nedalītās karalistes daudz nacionālās un federālās tradīcijas. Pastāvot uz to, ka tikai poļiem ir jābūt atjaunotās valsts saimniekiem, labējo vēlme bija izslēgt mazākumtautības – lai gan tās veidoja vairāk nekā 30% no iedzīvotāju skaita – no efektīvas līdzdalības politiskajā dzīvē. Labējie vēlējās, ja

iespējams, kultūras aspektā poliskot visas nacionālās minoritātes, izņemot ebrejus, kuri tika uzskatīti par neasimilējamiem un tāpēc labāk izraidāmiem. Tādā veidā labējie gribēja radīt vienotu poļu sabiedrību. Pamatos būdama buržuāziska, labējo partija atbalstīja privāto uzņēmējdarbību, aicināja uz ātru industrializāciju, saistot to ar visas ekonomikas polonizāciju, un pieprasīja konstitucionālu un administratīvu centralizāciju. Tās vadošais ideologs bija Romans Dmovskis, tās galvenā organizācija bija Nacionāldemokrātiskā kustība (*Narodowa Demokracja*). Starpkaru perioda Polijas ģeogrāfiski visplašākā partija – nacionāldemokrāti – bija īpaši stipri bijušajā Prūsijas Rietumpolijā, Kongresovkā, kā arī Austrumgalīcijas poļu pilsētās, kuras bija kā salas ukraiņu zemniecības jūrā.

Nacionāldemokrātu sabiedrotie, kuri tomēr ārēji izrādīja, ka vēlas, lai tos uzskata drīzāk par centristiem nekā par labējiem, visbiežāk bija kristīgie demokrāti (*Chrzescijanska Demokracja*). Šī bija drīzāk klerikāļu kustība, kura sludināja kristīgi sociālu ideoloģiju *Rerum Novarum*. Popularitāti tā guva industriālās Silēzijas proletariāta un sīkburžuāzijas aprindās.

Tuvāk politiskajam centram atradās Nacionālā darba partija (*Narodowa Partia Robotnicza*), kura bija nesociālistiska un kurai lielu atbalstu sniedza nacionāli noskaņotie poļu vieglās rūpniecības strādnieki no Poznaņas un Pomerānijas. Šīs partijas popularitāte līdzīgās vēlēšanu aprindās Kongresovkā nebija tik spēcīga, bet tomēr nozīmīga.

Visizteiktākā centristu partija, ņemot vērā tās programmu, kā arī centrālo vietu parlamentārajās šūpolēs, bija zemnieku partija "*Piast*" (*Stronnictwo Ludowe "Piast"*). To galvenokārt atbalstīja poļu zemniecība Galīcijā. Būdama nacionāla pēc sava rakstura un tāpēc laiku pa laikam biedrojoties ar labējiem, tā vilcinājās ieviest patiesi radikālu zemes reformu, lai baltkrievu un ukraiņu zemnieki austrumu rajonos negūtu labumu uz poļu rēķina un lai negrautu privātīpašuma principu. Tādējādi partija "*Piast*" centās apmierināt savu vēlēšanu cerības ar tādiem līdzekļiem kā protekcija, sabiedriskie darbi un citāda veida palīdzība no valsts puses. Tas nozīmēja, ka partijai vienmēr vajadzēja centties kļūt par valdības partiju; un tiešām – sava izveicīgā līdera Vincenta Vitosa vadībā "*Piast*" bija vadošā starpniekpartija, kura pirmajos aplūkojamā perioda gados manipulēja Polijas valdības koalīcijas.

Otra zemnieku partija "*Wyzwolenie*" (*Stronnictwo Ludowe "Wyzwolenie"*) bija patiesi kreisa, bet politiski mazāk ietekmīga par "*Piast*". Tā simpatizēja nacionālo minoritāšu aizvainotībai un centieniem, bija antiklerikāla un uzticīga radikālai zemes reformai. Tāpat kā "*Piast*", kura pamatā

bija Galīcijas partija, arī "Wyzwolenie" (Atbrīvošana) bija kaut kas līdzīgs reģionālai partijai ar centru Kongresovkā. Tikai agrārās depresijas kulminācijas brīdī 1931. gada 15. martā tika izveidota vienota Zemnieku partija (*Stronnictwo Ludowe*), kad apvienojās "Piast", "Wyzwolenie" un pagaidu grupas, kuras 20. gs. 20. gadu vidū bija atšķēlušās no vienas vai otras galvenās partijas un kuru kopīgais nosaukums bija "*Stronnictwo Chłopskie*".

Klasiskie Polijas kreiso spēku ideoloģijas nesēji bija Sociālistiskā partija (*Polska Partia Socjalistyczna*) un sākotnēji arī Pilsudska kustība. (Uz komunistiem, kurus identificēja gan ar Polijas vēsturisko, gan tā laika ienaidnieku un kuriem, šī ienaidnieka spiestiem, vajadzēja atbalstīt Polijas pierobežas joslas atdošanu Padomju Savienībai, lielākā poļu daļa skatījās ar aizdomām kā uz "Austrumu", nevis "kreiso" partiju.) Sociālistus un pilsudskiešus, kuri pirms Pirmā pasaules kara piederēja pie kopējas kustības un kurus 20. gs. 20. gados joprojām cieši vienoja daudzas ideoloģiska, personiska un sentimentāla rakstura saiknes, identificēja ar vecās karalistes daudz nacionālajām, federālajām un reliģiskās tolerances tradīcijām, kā arī pret Maskavas valsti vērstām sacelšanās 1794., 1830.–1831. un 1863.–1864. gadā, kuru mērķis bija neatkarīgas Polijas valsts atgūšana. Tāpēc ne tikai proletariāts, bet arī daudzi valstiski domājoši inteliģenti tā laika Polijā atbalstīja šīs divas kreisās, neapšaubāmi patriotiskās kustības. Sociālistus jūtami atbalstīja pilsetū iedzīvotāji visos reģionos, izņemot bijušās Prūsijas Rietumpoliju, bet pilsudskieši līdz pat 1927. gadam darbojās nevis kā noteikta partija, bet gan kā atsevišķas grupas vairākās partijās, kuras viņi centās dabūt maršala Juzefa Pilsudska pusē. Lai gan sociālistiem un pilsudskiešiem bija atšķirīgi uzskati par sociālekonomisko politiku, kā arī likumdošanas un izpildvaras attiecībām, viņu uzskati sākotnēji saskanēja, noliedzot labējo spēku pausto vienota nacionālisma ideju, etnisko šovinismu un labējo klerikālismu.

No tā izriet, ka nacionālās minoritātes, kas 20. gs. 20. gados, centās maksimāli nostiprināt savu ietekmi, organizējot diezgan vienotu parlamentāru bloku, jau ilgu laiku cerēja uz labvēlīgāku kreiso spēku attieksmi, nevis uz labējo un centristu koalīcijas atbalstu. Tomēr pēc 1930. gada ukraiņi pilnīgi attālinājās no tajā laikā visai neatsaucīgā Pilsudska, un šīs desmitgades nogalē ebrejus sāka dzīli satraukt Pilsudska sekotāju atturīgā un tomēr kaunpilnā piekāpšanās plaši izplatītajām antisemitisma idejām.

Visbeidzot, būtu jāpiemin arī vēl aizvien dzīvās augstākās aristokrātijas politiskā nostāja, kas baidījās no kreiso atbalsta zemes reformai un ko atgrūda labējo spēku asais šovinisms un buržuāziskie politiskie uzskati. Lai

gan līdz 1918. gadam aristokrāti bija kalpojuši sadalītājimpēriju valdībām, bet vēlākajā periodā atteikušies piemēroties neatkarīgās Polijas parlamentārās spēles noteikumiem un kaut arī zemnieku un strādnieku masas būtu noteikti izmantojušas vispārējās vēlēšanu tiesības, lai izslēgtu viņus no valdības, Pilsudskis tomēr centās iegūt aristokrātu atbalstu un uzskatīja, ka viņi ir pāri partijām stāvoši tādas valsts dienesta tradīcijas glabātāji, kuras saknes meklējamas vecās karalistes laikā. Pilsudskis uzskatīja, ka šī tradīcija ir ārkārtīgi nepieciešama Polijai, kuru nežēlīgi plosīja nepārtrauktie partiju un frakciju cīņi. Lai apturētu valsts acīmredzamo izjukšanu, drīz pēc varas sagrābšanas 1926. gada maijā Pilsudskis panāca tuvināšanos ar aristokrātiju, kura it kā simbolizēja valsti un kuras politiskā ideoloģija no vienotājnacionālisma viedokļa bija drīzāk konservatīva nekā labēja. Pilsudski tajā laikā bija nokaitinājušas visas partijas, kuras viņš uzskatīja par vainīgām pie valsts neveiksmēm, un viņu nebiedēja doma, ka šāda rīcība nozīmēja un norādīja uz drīzu attiecību saraušanu ar kreisajiem, kuri līdz šim bija viņa sabiedrotie.

4

Starpkaru perioda Polijas valsts nostāju ārējos un iekšējos jautājumos lielā mērā noteica Juzefa Pilsudska vēsturiskā vīzija, kā arī labējo tīša šīs vīzijas graušana. Pilsudska morālo autoritāti starpkaru perioda Polijā izskaidro viņa veiksmē politiskajā un militārajā cīņā par neatkarīgas Polijas atdzimšanu pirms Pirmā pasaules kara un tā laikā. Pirmajos pēckara gados (1918.–1922. g.) būdams valsts galva un bruņoto spēku virspavēlnieks, viņš mēģināja atjaunotās valsts labā ar militārām metodēm izveidot plašu austrumu robežu, kā rezultātā veidotos daudznacionāls iedzīvotāju sastāvs, kas bija tik raksturīgs vecajai karalistei pirms tās sadalīšanas. Šī programma paredzēja federāli konstitucionālu valsts struktūru.

Labējie, kuri pirms kara bija mazāk norūpējušies par neatkarīgas valsts izveidi, bet vairāk domājuši par poļu sabiedrības ekonomisko un kultūras nostiprināšanu, tagad koncentrēja savu diplomātisko darbību, lai pārliecinātu Sabiedroto valstu valdību pārstāvjus, kuri atzina labējo līderi Dmovski par poļu delegācijas vadītāju, Parīzes miera konferencē noteikt Polijai labvēlīgas robežas ar Vāciju. Tajā pašā laikā kreisie izmantoja savu politisko ietekmi dzimtenē, lai panāktu izteikti centralizējošas konstitūcijas pieņemšanu 1921. gada 17. martā, kura paredzēja, ka valsts nepoļu iedzīvotāju skaits būs pietiekami mazs, lai tos veiksmīgi asimilētu.

Pilsudska un Dmovska nākotnes vīzijas varētu pielidzināt diviem krēsliem, starp kuriem iegāzās Polijas politika. Pilsudska centieni atgūt visas lietuviešu, baltkrievu un ukraiņu zemes, kuras vecā karaliste bija zaudējusi Maskavas valstij, nebija veiksmīgi, tomēr, izmantojot Krievijas pēckara un pēcrevolūcijas acumirkļa vājumu, viņam izdevās pievienot Polijai plašas austrumu teritorijas ar nepoļu etnosu. Taču centralizējošā konstitūcija un visumā šovinistiskā Dmovska piekritēju nostāja atsvešināja šīs lielās minoritātes, padarot to saplūšanu neiespējamu pat politiskā ziņā. Par asimilāciju kultūras aspektā, kura varbūt būtu bijusi iespējama pusgadsimtu agrāk, tagad vispār vairs nevarēja runāt. Krievija pēc šādas teritoriju zaudēšanas par labu Polijai jutās ievainota, bet ne pilnīgi sakropļota. Tā kā Vācija nevarēja samierināties ar to, ka bija jāatdod starpkaru perioda Polijai "koridors" cauri Pomerānijai uz Baltijas jūru, kā arī bagātais rūpnieciskais Silēzijas rajons, tās naidīgums bija neizbēgams; tomēr, ja atskatāmies pagātnē, Polija, liekas, kļūdījās, izraisot vēl arī Krievijas dusmas un uzkraujot sev neatrisināmas minoritāšu problēmas, tādējādi radot trīskāršu grūtību nastu, kas noveda pie akrobātiskas pēc sava rakstura, bet pamatos bezcerīgas ārpolitikas. Tomēr neatkarības pirmajos, eiforijas piesātinātajos gados šīs problēmas ārkārtējā nopietnība netika atbilstoši novērtēta, jo lielākā daļa poļu un arī Eiropas politisko līderu loloja pārspilētu ideju par apmēriem, kādos karš un revolūcija – iespējams, uz visiem laikiem – bija novājinājusi Krieviju. Bez tam par attaisnojumu Pilsudskim tagad varētu pievienoties viņa skepticisms par to, ka diez vai pat labvēlīgas attieksmes gadījumā Krievija būtu atbildējusi ar to pašu, ja tās līderi tiktu pārliecināti, ka viņu interesēs jārikojas citādi.

5

Atjaunotās Polijas etniskās, sociālās un demogrāfiskās grūtības atspoguļojas divās tautas skaitīšanās – 1921. gada 30. septembrī un 1931. gada 9. decembrī. Nacionālo minoritāšu pārstāvji kritizēja to, kādas iedzīvotāju kategorijas tika ietvertas skaitīšanās, un sastādītās tabulas uzskatīja par kļūdainām. Tiesām, oficiālā atšķirība starp "ukraiņiem" un "rutēņiem" (1931. gadā), kā arī starp "baltkrieviem" un "vietējo" tautību (*tutejsi*) (1921. un 1931. gadā) liekas mākslīgs, apšaubāms un politiski motivēts poļu mēģinājums samazināt statistikā uzrādīto ukraiņu un baltkrievu skaitu. Tomēr, kopumā ņemot, iedzīvotāju skaitīšanas rezultātus var droši izmantot. Jāatzīmē, ka 1921. gadā etnisko piederību noteica pēc respondenta nacionālās piederības, bet desmit gadus vēlāk – pēc viņa mātes valodas, "kurā viņš parasti

1. tabula

Iedzīvotāju nacionālais sastāvs

	1921. g. (tautība)		1931. g. (mātes valoda)	
	Skaitis	% sastāvs	Skaitis	% sastāvs
Polji	18 814 239	69,2	21 993 444	68,9
Ukraiņi } Rutēņi }	3 898 431	14,3	3 221 975	10,1
"Vietējie"			1 219 647	3,8
Baltkrievi	49 441	0,2	707 088	2,2
Ebreji (jidišs) } Ebreji (ivrits) }	1 060 237	3,9	989 852	3,1
Vācieši			2 489 084	
Lietuvieši	2 110 448	7,8	243 500	0,8
Krievi	1 059 194	3,9	740 992	2,3
Čehi	68 667	0,3	83 116	0,3
Pārejie	56 239	0,2	138 713	0,4
	30 628	0,1	38 097	0,1
	29 193	0,1	50 271	0,2
Kopā	27 176 717	100,0	31 915 779	100,0

domā un sazinās ar savu ģimeni". Šī pārmaiņa, iespējams, noteica kraso vāciešu skaita lejupslidi starp divām tautas skaitīšanām, lai gan sava loma šeit bija arī emigrācijai. Mazāk svarīga ir atšķirība, ka 1921. gada skaitīšanā dažādās iedzīvotāju apakškategorijās bija ietverts arī kazarmās dzīvojošais militārais personāls, bet 1931. gadā tas vairs nenotika. 1931. gadā šo personu skaits bija 191 473. Bez tam, tā kā robežu nospraūšana beidzās tikai 1922. gadā, tad 1921. gada tautas skaitīšanā tika izmantoti 1919. gada tautas skaitīšanas dati par iedzīvotājiem Silēzijā un Viļņas reģionā. Pēc tam starpkaru perioda Polijas teritorija laikā no 1922. gada līdz brīdim, kad tai tika pievienota Čehoslovākijai piederošā Silēzijas daļa (Cešinas rajons), Čehoslovākijai 1938. gada septembrī un oktobrī pārdzīvojot "Minhenes mokas un zaudējumus" (sk. 3. nodaļas 11. iedaļu), bija 388 634 kvadrātkilometri. Šajā teritorijā dzīvoja ļoti dažādas izcelsmes iedzīvotāji (sk. 1. un 2. tabulu).¹

¹ Visi statistikas dati ir ņemti no Polijas Republikas Galvenā statistikas biroja gada grāmatām (*Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej*), kuru nosaukums 20. gs. 20. gados bija *Rocznik Statystyki*, bet 30. gados – *Mały Rocznik Statystyczny*.

2. tabula

Iedzīvotāju reliģiskā piederība

	1921. g.		1931. g. (iegūti tikai līdz simtam noapaļoti dati)	
	Skaitis	% sastāvs	Skaitis	% sastāvs
Romas katoļi	17 365 350	63,8	20 670 100	64,8
Grieķu katoļi (uniāti)	3 031 059	11,2	3 336 200	10,4
Pareizticīgie	2 846 855	10,5	3 762 500	11,8
Luterāņi un kalvinisti	1 002 216	3,7	835 200	2,6
Pārējie protestanti	12 416	0,1	145 400	0,5
Pārējie kristieši	65 586	0,2		
Jauktās reliģ. grupas	2 845 364	10,5	3 113 900	9,8
Pārējie un neaptaujātie	7 871	0,0	52 500	0,1
Kopā	27 176 717	100,0	31 915 779	100,0

Minēto oficiālo datu sakarā būtu lietderīgi norādīt gan uz vairākām iekšējām korelācijām, gan arī uz problēmām. Polijā pārsvarā piederēja pie Romas katoļu baznīcas, un tikai pavisam neliela daļa bija protestanti. Lietuviešu vidū katolicisms bija izplatīts pat vēl vairāk, bet $\frac{4}{5}$ vāciešu bija protestanti. Vairākums jūdaiņu uzskatīja sevi par ebrejiem un runāja jidišā vai ivritā, tomēr salīdzinoši nozīmīga ebreju minoritātes daļa uzrādīja poļu valodu par savu mātes valodu un sevi – par poļiem. Pārējās trīs lielākās minoritātes bija izvietojušās pēc ģeogrāfiskā principa – vācieši rietumos, baltkrievi un ukraiņi austrumos – turpretī ebreji izvietojās pēc cita, bet tikpat noteikta principa. $\frac{4}{5}$ no viņiem bija pilsētnieki, un 1931. gadā viņi veidoja 25,2 % no iedzīvotāju skaita divpadsmit lielākajās pilsētās (vairāk nekā simts tūkstoši iedzīvotāju katrā), bet tikai 9,8 % no visiem iedzīvotājiem.

(Koncentrēšanos pilsētās varētu ilustrēt vēl spilgtāk, ja tiktu izslēgtas četras lielākās bijušās Prūsijas Rietumpolijas pilsētas, kur ebreju bija maz, un ja pilsētās dzīvojošo ebreju skaita proporcija tiktu aprēķināta tikai Galicijā, Kongresovkā un pierobežas joslā.)

Tautas skaitīšanas rezultāti par slāvu austrumu minoritātēm rada problēmas. Tā kā pareizticīgās un uniātu (grieķu katoļu) baznīcas piekritēji bija galvenokārt baltkrievi, ukraiņi un krievi, tad liekas apšaubāmi, ka minēto divu baznīcu ticīgo (2. tabula) kopējais skaits ievērojami pārsniedza

3. tabula

Vidējais iedzīvotāju ikgadējais pieaugums (%)

Reģions	1921.–1931. g.	1931.–1939. g.
Centrālās provinces	1,7	1,2
Austrumu provinces	3,0	1,4
Rietumu provinces	1,0	1,1
Dienviņu provinces	1,3	1,1
Visā Polijā	1,7	1,2

šo trīs minoritāšu kopējo cilvēku skaitu (1. tabula), un rodas iespaids, ka daudzi pareizticības un uniātu piekritēji no baltkrievu un ukraiņu vidus tika pierunāti vai piespiesti atzīt sevi par poļiem. Bez tam Romas baznīcas baltkrievu tautības katoļi bieži vien paziņoja, ka pieder "poļu ticībai", un tāpēc tika arī reģistrēti poļu tautībā. Politiskā ziņā būdami vēl it kā nenobrieduši, kaut gan ne tik lielā mērā, kā to bieži apgalvoja poļu labējo propagandisti, šie Polijas austrumu minoritāšu zemnieki, iespējams, bija gatavi piekrist, ka tiek kļūdaini reģistrēta viņu tautība vai valoda, bet ne ticība. Baltkrievu vairākums bija pareizticīgie, mazākums – Romas katoļi, bet ukraiņi bijušajā Hābsburgu Austrumgalīcijā bija uniāti un bijušās cariskās Krievijas pierobežas joslās – pareizticīgie. Jāpiezīmē arī, ka lielākais iedzīvotāju pieaugums bija attiecināms uz austrumu provincēm (3. tabula), kur koncentrējās šo divu etnisko grupu iedzīvotāji un veidoja lauku iedzīvotāju vairākumu. Tāpēc zināmu skepsi izraisa statistika, saskaņā ar kuru kopējais ukraiņu, rutēņu, "vietējo" un baltkrievu skaits visā Polijā pieauga laikā starp 1921. gadu (18,4 %) un 1931. gadu (19,2 %) tikai par 0,8 % (1. tabula).

Iedzīvotāju skaita straujā pieauguma tempa izraisītās sociālekonomiskās grūtības starpkaru periodā visā valstī vēl vairāk padziļināja emigrācijas iespēju ierobežošanu. Bez tam rūpniecības nespēja attīstīties tik lielā mērā, lai nodarbinātu lielāko daļu, iedzīvotāju, kuru skaits strauji pieauga, tādēļ $\frac{4}{5}$ no iedzīvotājiem palika piesaistīti saviem ciematiem. Tautas skaitīšanas dati liecināja, ka 1921. gadā 17,1 % dzīvoja pilsētās un 82,9 % – laukos, bet 1931. gadā 20,4 % iedzīvotāju bija pilsētnieki un 79,6 % – laucinieki. Tautas skaitīšanai lietotajā definīcijā par pilsētu uzskatīja apdzīvotu vietu ar 10 000 un vairāk iedzīvotāju.

Pirms uzsākam hronoloģisku starpkaru perioda Polijas politikas analīzi, šis ir piemērots brīdis, lai ieskatītos poļu sabiedrības un mazākumtautību savstarpējās attiecībās. Vēsturiski poļu kultūra bija apveltīta ar pievilcību un spēju absorbēt. Jau tika minēts fakts, ka vecā karaliste bija asimilējusi nepoļu muižniecību. Diezgan pārsteidzošā veidā poļu kultūras spēja piesaistīt cilvēkus neizgaisa arī pēc neatkarīgā valstiskuma zaudēšanas. Vēl pārsteidzošāk liekas tas, ka šī pievilcība pirmo reizi zaudēja savu spēku (sākotnēji tas palika nepamanīts) 19. gs. otrajā pusē attiecībās ar tiem, kurus uzskatīja par joprojām primitīviem austrumu kaimiņiem (lietuvieši, ukraiņi, vēlāk baltkrievi). Tomēr rietumos poļu kultūras burvība aizvien likās pievilcīga tiem, kam piedēvēja progresīvākus uzskatus – stipri pārvāciskotajiem silēziešiem, kašubiem, mazuriem un pierobežas vāciešiem, kuru kultūru un valodu atkal vai no jauna polonizēja visa 19. gs. garumā un 20. gs. sākumā. Šis visai iespaidīgais poļu kultūras magnētisms pat tad, kad nepastāvēja Polijas valsts, lika daudziem starpkaru perioda poļiem, īpaši labējiem, nepietiekami novērtēt valsts minoritāšu vēl nenobriedušu nacionālisma nepakļāvību, un tāpēc noraidīt federālisma struktūru, dodot priekšroku centralizējošai konstitucionālai struktūrai.

No četrām visnozīmīgākajām minoritātēm sociālā ziņā baltkrievi un ukraiņi bija tikpat lielā mērā saistīti ar lauksaimniecību un laukiem, cik ebreji ar tirdzniecību, amatniecību un pilsētām, bet vāciešiem bija raksturīga jaukta sociālā struktūra. Abas slāvu minoritātes apzinājās savu piederību viņu apdzīvotajām teritorijām, bet ebreji un vācieši nejutās sevišķi droši, jo ebreji uz Poliju tika ataicināti viduslaikos, bet vācieši ieradās šeit kā jauno laiku kolonisti. Sākotnēji trīs kristiešu mazākumtautības baudīja kaimiņvalstu aizbildniecisku attieksmi pret viņu etniskajām problēmām un teorētiski varēja cerēt uz savu nacionālo centienu īstenošanu ar atdalīšanos vai pat Polijas valsts pārdali (uz brīdi aizmirstot par paša Staļina naidu pret ukraiņu nacionālismu), bet ebreju politiskā dilemma bija sarežģītāka. Tā kā viņiem blakus nebija "mātes zemes", kurai varētu pievienoties, un viņi nebija etniski ieinteresēti Polijas sasšķelšanā, viņu politiskā nostāja svarstījās starp vispārējo mazākumtautību solidaritāti pret poļu valdošo stāvokli, no vienas puses, un atsevišķiem mēģinājumiem noslēgt vienošanos ar valdošajiem poļiem, no otras puses, – vienošanos, kuras rezultātā viņi cerēja, ka, atbalstot valsts teritoriālo un politisko vienotību un Polijas valdību, tiks atzītas viņu kultūras īpatnības un izglītības

vajadzības. Bet, ak vai, labējo ideoloģijai aizvien dziļāk iespiežoties poļu sabiedrībā, valdības savukārt diezgan negribīgi pievienojās toreiz plaši izplatītajam antisemitismam un noraidīja jebkurus mājienus par droša ebreju statusa noteikšanu. Tāpēc daudzi ebreji tiecās pēc trešās alternatīvas – cionisma.

Jau Polijas atdzimšanas pašā sākumā ebreji nonāca poļu, ukraiņu, bolševiku un baltgvardu armiju un grupu krustugunīs. Austrumeiropas ebreju vēsturē 1919. gads izrādījās visai nepatīkams. Vēlāk viņiem pārmeta arī ietekmi uz Parīzes miera konferences darbu, kā rezultātā Polijai tika uzspiests 1919. gada 28. jūnija Minoritāšu aizsardzības līgums, kura uzdevums bija aizsargāt mazākumtautības no piespiedu asimilācijas, garantējot tām tiesisko vienlīdzību, kā arī pilsoņu un politiskās tiesības. Polija bija ļoti neapmierināta ar šo līgumu, kas netieši aizskāra tās suverenitāti, jo citas vispār-atzītas valstis, daudzās no kurām arī bija diezgan iespaidīgas nacionālās minoritātes, neuzņēmas tādas pašas starptautiskās juridiskās saistības, kādas tika prasītas no jaunizveidotajām valstīm. Poļus sarūgtināja daudzās pret Poliju vērstās petīcijas, kuras pieminētā līguma sakarā sūtīja uz Tautu Savienību gan pašas mazākumtautības, gan arī citas ieinteresētās valstis (poļu skatījumā ļaunprātīgi iejaucoties). Bet, tā kā ne līguma, ne arī Tautu Savienības rīcībā nebija nekāda piespiešanas mehānisma, mazākumtautības galu galā kļuva ciniskas. Beidzot, 1934. gada 13. septembrī Polija vienpusēji atteicās no turpmākās sadarbības ar starptautiskajām organizācijām, kuras pārraudzīja līguma izpildi, aizkavējot tajā iekļauto saistību vienādu piemērošanu visās valstīs.

Lielais Polijas ebreju vairākums nebija asimilēti kultūrā, un to ekonomiskās struktūras modelis bija pilnīgi pretējs vispārējam sabiedrības modelim (4. tabula). Ebreju lielā un, kā uzskatīja, provocējošā izvirzīšanās pilsētu plaukstošajos ekonomikas sektoros – tirdzniecībā, rūpniecībā, kultūrā, sakaru sfērā – un viņu faktiski absolūtā neiekļaušanās lauksaimniecībā ir vēl spilgtāk saskatāma, proporcionāli parādot dažādām ticībām piederošo cilvēku nodarbinātību vairākās ekonomikas nozarēs (5. tabula).

4. tabula sniedz pārskatu par ebreju un neebreju skaitu dažādos ekonomikas sektoros. 5. tabula parāda, kā šajos sektoros ir pārstāvētas konfesijas. (Lai parādītu citu minoritāšu un poļu vairākuma iesaistīšanos atsevišķās ekonomikas nozarēs, valodas kritērija izvēle būtu daudz veiksmīgāka par reliģijas kritēriju, bet diemžēl šādus datus iegūt nebija iespējams.)

4. tabula

**Dažādās ekonomikas nozarēs nodarbināto
iedzīvotāju skaits (apgādājamais ieskaitot)
1931. gada tautas skaitīšana**

	Kopā		Ebreji		Neebreji	
	Skaitis	%	Skaitis	%	Skaitis	%
Lauksaimniecība, mežsaimniecība, zvejniecība	19 345 900	60,6	125 100	4,0	19 221 800	66,7
Ogļu ieguve, rūpniecība	6 177 900	19,3	1 313 300	42,2	4 864 600	16,9
Tirdzniecība, apdrošināšana	1 943 200	6,1	1 140 500	36,6	802 700	2,8
Sakaru sfēra, transporta	1 153 100	3,6	139 400	4,5	1 013 700	3,5
Izglītība, kultūra	338 100	1,0	72 600	2,3	265 500	0,9
Mājsaimniecībā nodarbinātie	441 100	1,5	22 500	0,7	418 600	1,5
Citi	2 515 500	7,9	300 500	9,7	2 215 000	7,7
Kopā	31 915 800	100,0	3 113 900	100,0	28 801 900	100,0

Tomēr, lai nerastos maldīgs priekšstats par to, ka starpkaru perioda Polijas vitāli svarīgās nozares bija bagātās un varenās ebreju minoritātes rokās, svarīgi ir sekojošie precizējumi: (a) tautas skaitīšanas iedaļā "Ogļu ieguve un rūpniecība" bija ietvertas daudzas mazas, tehnoloģiski novecojušas darbnīcas un amatniecības uzņēmumi; (b) ebreji, tāpat kā citas minoritātes, bija uzkrītoši maz pārstāvēti valsts dienestos, kurus poļu valstī, protams, centās monopolizēt paši poļi; (c) ebreju kopiena uzturēja plašu skolu sistēmu, kurai valsts finansiālais atbalsts bija ārkārtīgi niecīgs; (d) nabadzīgo ebreju skaits bija liels – viena trešdaļa ebreju eksistēja no labdarības un bija tikpat nabadzīgi kā trūcīgie neebreji; (e) viduslaikos uz Poliju ebreji tika ataicināti tieši tādēļ, lai viņi attīstītu tās komerciālo un tirdzniecības dzīvi, ko šlahta toreiz nicināja, tāpēc arī ebreju pārmērīgi lielais skaits šajā ekonomikas sektorā no vēsturiskā viedokļa bija ne tikai viņu pašu, bet arī poļu izvēles rezultāts.

5. tabula

Konfesija un ekonomikas nozares (%)
1931. gada tautas skaitīšana

	Lauks., mežs., zvejn.	Oglu ieguve, rūpn.	Tirdzn., apdroši- nāšana	Sakari, trans- ports	Izglī- tība, kultūra	Pakal- poju- mi	Citas
Romas katoļi	62,8	69,9	36,6	81,7	68,9	77,7	77,9
Uniāti	15,2	3,1	1,2	2,7	4,0	8,7	3,8
Pareizticīgie	17,9	2,1	1,2	2,1	2,3	5,4	3,2
Protestanti	2,6	3,2	2,1	1,1	3,0	2,8	2,7
Jauktās reliģ. grupas	0,7	21,3	58,7	12,1	21,5	5,1	11,9
Pārējie	0,8	0,4	0,2	0,3	0,3	0,3	0,5
Kopā	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Sākot no varas sagrābšanas 1926. gadā līdz savai nāvei 1935. gadā, Pilsudskis centās turēt godā vienlīdzības tradīcijas, kas bija raksturīgas vecajai karalistei tās zelta laikmetā. Toties viņa pēcteči ne tikai veicināja ebreju ekonomisko diskrimināciju, ieskaitot boikotus, kuri dažkārt izvērtās par kaut ko līdzīgu grautiņiem, bet arī iecietīgi izturējās pret skaidri izteiktu politiski antisemitisku vardarbību, ko īpaši piekopa nacionālistiski noskaņotie universitāšu studenti. Par "stipru" uzskatītā 1936.–1939. gada valdība izrādījās aizdomīgi vāja savā nevarībā savaldīt vai apturēt vainīgos. Lai gan šis režīms atturējās no rasistiski antisemitiskas likumdošanas, tas tomēr aizrāvās ar dažādiem administratīva rakstura pasākumiem, kuru mērķis bija vājināt un iedragāt ebreju pozīcijas kā ekonomikā, tā arī brīvajās profesijās tādā mērā, kas bija nesaprātīgi pat no pašas Polijas interešu viedokļa. Pieredzējušus ebreju uzņēmējus, kuri daudzos gadījumos deva darbu un naudas aizdevumus poļiem, aplika ar nesamērīgi lieliem nodokļiem smagnējo un nerentablu valsts monopolu interesēs. Lai gan valstij bija ārkārtīgi vajadzīgi ārsti, inženieri un citi speciālisti, ebrejiem tika liegta akadēmiska izglītība šajās profesijās. Viņu proporcija universitāšu studentu kopskaitā ar *numerus clausus* palīdzību tika samazināta no 20,4 % 1928./1929. akadēmiskajā gadā līdz 9,9 % 1937./1938. gadā, kas procentuāli gan aptuveni līdzinājās ebreju un kopējā iedzīvotāju skaita samēram, bet bija daudz zemāks par ebreju proporcionālo skaitu pilsētās, no kurām izsenis tradicionāli nāk studējošā jaunatne. Universitātēs labēji

noskaņotiem studentiem atļāva iekārtot tā saucamos geto solus saviem ebreju studiju biedriem un organizēt citāda veida pazemojumus, ieskaitot biežus kautiņus.

Šis ļaunprātības var daļēji izskaidrot ar ekonomiskiem un sociāliem apstākļiem, bet nevar attaisnot. Polijas lēnā atgūšanās no depresijas iegrūda poļu strādniekus, amatniekus, zemniekus, uzņēmējus un inteliģenci nežēlīgā konkurences cīņā ar ļoti pieredzējušajiem ebrejiem par ierobežotajām darbavietām, finansējuma, uzņēmējdarbības un profesionālās darbības iespējām. Bija jūtams īsts, kaut arī nevietā pausts nemiers par to, ka poļi varētu pārvērsties par zemnieku, strādnieku un ierēdņu tautu, ebrejiem pilnībā pārplūdinot tirdzniecību un brīvās profesijas. Vērīgākie poļu elites pārstāvji sāka bažīties, ka īpašā antisemitiskā vardarbība varētu galā noslidēt līdz izvērstākam labējo uzbrukumam visiem politiskajiem sāncensiem un pat sabiedriskajai kārtībai *per se*. Kad politiskās debesis 1938.–1939. gadā aptumšoja kara mākoņi, pat daži valdības pārstāvji izteica bažas par to, ka antisemitiskās galējības Polijā varētu to padarīt līdzīgu nacistiskajai Vācijai un, *vis-à-vis*, iedragāt tās prestižu.

Starpkaru perioda Polijā dzīvojošā vācu minoritāte bija ekonomiski plaukstoša un sociāli līdzsvarota. No Veimāras Republikas tā saņēma lielāku ārpolitisko atbalstu nekā jebkura cita mazākumtautība un vēlāk citādā veidā to atbalstīja nacistiskā Vācija; šī vācu minoritāte pirmām kārtām bija neapmierināta ar diskrimināciju izglītībā. Īpaši Silēzijā vāciešus mēģināja pakļaut spēcīgai polonizācijai. Vāciešus, no kuriem daudzi emigrēja uz Vāciju, neapmierināja arī veids, kādā tika vadīta zemes reforma, investīcijas rūpniecībā un birokrātiskais aparāts. 20. gs. 30. gados tie, kas palika Polijā, politiski sadalījās nacistos (vairākums), buržuāziskajos nacionālistos, katoļos un sociālistos. Tā kā saskaņā ar 1934. gada 26. janvāri abpusēji noslēgto neuzbrukšanas paktu poļu valdība uzturēja labas attiecības ar Berlīni, tā neatbalstīja katoļu un sociālistu partijas cīņā pret nacistu kontrolētās partijas spiedienu. Bez tam nacistu partija sadarbojās drīzāk ar poļu valdību nekā ar citām minoritāšu partijām, un saskaņā ar 1935. gada jaunajiem un stingrajiem vēlēšanu likumiem nevarēdama iegūt parlamentāro pārstāvniecību, tā pieņēma Polijas prezidenta piedāvātās divas iecelamo senatoru vietas.

Nabadzīgie un lielākoties mazizglītotie baltkrievi, pēc poļu varas iestāžu domām, salīdzinājumā ar citām minoritātēm pārstāvēja zemākā līmeņa politisko pašapziņu. Starpkaru perioda sākumā, kad poļi cerēja, ka vēl neatīstītā baltkrievu nacionālā atmoda pirmām kārtām radīs apzinātu vēlēšanos

būt atšķirīgiem no Krievijas, poļu kreisie un pilsudskiesi pat bija sekmējuši tās attīstību. Tomēr 20. gs. 20. gadu otrajā pusē šāda pielāgošanās vairs nelikās izdevīga, jo baltkrievu zemniekus aizvainoja gan veco poļu muižnieku dzimtu ekonomiskā hegemonija, gan arī jauno poļu kolonistu (*osadnicy*) ienākšana viņu teritorijā. 1931. gadā 37 % aramzemes Polijas baltkrievu apgabalos piederēja poļiem, tika izlaupīti arī šo teritoriju bagātīgie mežu resursi. Daudziem baltkrieviem tagad pievilcīgāks likās viņu tautas brālū it kā labākais politiskais un ekonomiskais liktenis PSRS Baltkrievijas Padomju Sociālistiskajā Republikā. Šī apbrīnas pilnā attieksme pret kaimiņos esošo komunistisko kārtību savukārt satrauca poļu varas orgānus, tie mēģināja politiski apspiest baltkrievu nacionālistu kustību, kura tagad šķita vēl vairāk noskaņota par labu iespējai kļūt atšķirīgai no Polijas, nevis no Krievijas. Tomēr šim poļu uzsāktajam represijām 20. gs. 20. gadu beigās ir gadījuma un arī pretrunīgs raksturs; tās bargi vērsās pret klaji izteikto baltkrievu "graujošo darbību" un laukos bija nežēlīgas, tomēr atstāja neskaras galvenās baltkrievu kultūras iestādes Viļņā. Beidzot, 20. gs. 30. gados represijām pakļāva arī kultūru: baltkrievu skolas tika poliskotas vai slēgtas, un jaunajai paaudzei bija jāsamierinās ar visai skumju izvēli – iegūt izglītību poļu valodā vai palikt analfabētiem. Kā parasti līdzīgos gadījumos, baltkrievu nacionālisms šajos apstākļos tikai nostiprinājās, un jebkuri mēģinājumi to iznīcināt deva tam vēl postošāku spēku. Līdz Polijas iznīcināšanai 1939. gadā tās baltkrievu iedzīvotāju lojalitāti noteica centieni iegūt neatkarību un cerības uz apvienošanos ar Padomju Baltkrievijas tautiešiem.

Ukraiņi starpkaru perioda Eiropā bija lielākā nacionālā kopa, uz kuru vēl netika attiecinātas politiskās pašnoteikšanās un apvienšanās doktrīnas. Tajā laikā ukraiņi bija sadalīti starp Padomju Savienību, Poliju, Čehoslovākiju un Rumāniju nevis kā izkaisītas minoritātes, bet kā kompakts vietējas pamatiedzīvotāju grupas, kas dzīvoja savās teritorijās. Tā ukraiņu tautas daļa, kas bija atdota starpkaru perioda Polijai, lielākoties nodarbojās ar lauksaimniecību. Bet pat ukraiņu viendabīgi apdzīvotajos lauku apvidos valsts dienvidaustrumos pilsētu iedzīvotāji bija poļu ierēdņi un garnizonu kareivji, kā arī poļu un ebreju speciālisti un tirgotāji. Pēc zemes izsalkusie ukraiņu zemnieki dedzīgi vēlējās iegūt poļu muižniekiem piederošas muižas. Tātad ukraiņu problēmai starpkaru perioda Polijā bija sociāls, ekonomisks un kultūrpolitisks raksturs – tas bija vesels problēmu kopums, ko atteicās atzīt Polijas labējie, uzskatot ukraiņu nacionālismu par nenobriedušu vai arī par vāciešu mahināciju rezultātu.

ras p
jiem
tiem
20. g
parti
tiķu,
jām
karu
neļā
tiesil
loku
kusti
arī b
zināt
nizāc
iestā
kriev
riarh
to sp
peric
nesēj
tūru
tamc
kā B
uz kā
tot, l
garār
un a
noni
S
poļu
šīs di
mitiv
tas sl
ritāšu
Polij

Ukraiņi jutās aizvainoti un atstumti sakarā ar viņu valodas un kultūras poliskošanu, ekonomisko ekspluatāciju un poļu kolonizāciju, ar radītajiem ierobežojumiem viņu centienos uz augstāko izglītību un valsts dienestiem, kā arī ar mākslīgi radīto ukraiņu zemo pārstāvniecību likumdošanā. 20. gs. 30. gados poļu un ukraiņu attiecības vietumis pasliktinājās līdz pat partizānu karadarbības līmenim, ko raksturoja, no vienas puses, poļu politiku, ierēdņu un kolonistu nogalināšana, no otras puses, soda ekspedīcijām raksturīga nežēlība ukraiņu ciematu "nomierināšanai". Tomēr starpkaru perioda Polija nebija žandarmu valsts un poļu intelīgences sirdsapziņa nelāva politiskajām institūcijām atņemt mazākumtautībām pilnīgi visas tiesības. Tāpēc, neskatoties uz provokāciju un atriebību izraisīto apburto loku, ukraiņiem izdevās radīt darbīgu intelīgenci un attīstīt kooperācijas kustību, kas kalpoja kā skola politiskai un administratīvai pašmācībai, kā arī bija ekonomiskās paš aizsardzības balsts. Ukraiņiem izdevās arī samazināt spiedienu, kura rezultātā viņu baznīcas būtu pārvērstas par polonizācijas līdzekļiem. Lai gan 20. gs. 20. gadu sākumā, sekojot poļu varas iestāžu pamudinājumam, Polijas pareizticīgo (t.i., ukraiņu, baltkrievu un krievu) bīskapijas nosargāja savu neatkarību attiecībās ar Maskavas patriarhu, 20. gs. 30. gadu beigās tās pretojās poļu mēģinājumam poliskot to sprediķus, lūgšanu grāmatas un kalendārus. Uniātu baznīca starpkaru perioda Polijā vēl noteiktāk darbojās kā ukraiņu nacionālās pašapziņas nesēja.

20. gs. 30. gadu vidū Staļinam uzsākot iznīcināt ukraiņu nacionālo kultūru un uzspiežot Padomju Savienībā dzīvojošai ukraiņu zemniecībai nīstamos kolhozus un Varšavai panākot diplomātiskā saspīlējuma mazināšanos kā Berlīnes, tā arī Maskavas virzienā, ukraiņu nacionālistu kustībai Polijā uz kādu laiku tika liegts jebkādas lielas valsts atbalsts. Šo laiku varēja izmantot, lai samierinātu izolētos ukraiņus ar poļu valsti. Poļi šo izdevību palaida garām. Tā vietā, lai radušos situāciju uzskatītu par iespēju iemantot ukraiņu un arī baltkrievu uzticību, viņi tuvredzīgi izprata to kā atļauju ignorēt un noniecināt savu mazākumtautību centienus.

Statistika var palīdzēt izskaidrot, bet ne attaisnot to, kāpēc tik daudz poļu, it īpaši no politiski labējo puses, padevās vilinājumam "norakstīt" šīs divas slāvu minoritātes, uzskatot tās par pārāk nenobriedušām un primitīvām, lai nopietni vērtētu kā īstas tautas šī vārda pilnā nozīmē. Tautas skaitīšanas dati par analfabētismu parāda, ka tā līmenis šo divu minoritāšu apdzīvotajos apgabalos bija ievērojami augstāks nekā vidēji visā Polijā (sk. 6. tabulu). Tāpat redzams, ka arī pareizticīgās un uniātu

6. tabula

Analfabētisms vecumā virs desmit gadiem (%)

Reģions	1921. g.	1931. g.
<i>Ukrainu biezi apdzīvotie apgabali</i>		
Volīna	68,6	47,8
Stanislavova	46,0	36,6
Ternopole	39,2	29,8
Ļvova	29,2	23,1
<i>Baltkrievu biezi apdzīvotie apgabali</i>		
Viļņa	58,3	29,1
Novogrodeka	54,6	34,9
Polesje	71,0	48,4
<i>Polija</i>	33,1	23,1

konfesijas pārstāvji daudz vairāk par pārējiem bija nodarbināti lauksaimniecībā, bet mazāk "attīstītās" ekonomikas nozarēs (sk. 7. tabulu).

Protams, izņemot ebrejus, kuru stāvoklis jau tika analizēts, reliģija ne vienmēr saistījās ar kādu noteiktu tautību. Tas attiecas, piemēram, uz Romas katolicismu, kas bija izplatīts gan baltkrievu, gan vācu aprindās. Tāpat apmēram trešā daļa protestantu bija poļi, bet gandrīz visi pārējie bija vācieši. Savukārt pie uniātiem un pareizticīgajiem piederēja gandrīz tikai Polijas austrumu slāvu minoritātes, un tāpēc, pat visai piesardzīgi analizējot 7. tabulas datus, jānāk pie slēdziena, ka tieši šīs mazākumtautības bija nolemtas nabadzīgajai un atpalikušajai nozarei – lauksaimniecībai. Tas bija noticis vairāk ilgas vēsturiskas noniecināšanas dēļ nekā starpkaru perioda Polijas politikas rezultātā. Un tiešām, šo tautību analfabētisma līmenis poļu valdīšanas laikā strauji samazinājās (6. tabula).

Jāatzīst, ka pat bagātu un sen izveidotu valsti – bet starpkaru perioda Polija šim raksturojumam neatbilst – varētu iedzīt strupceļā nacionālo minoritāšu radītās satriecošās problēmas: mazākumtautību lielais skaits, to apmēri, nepakļāvība, tām sniegtais ārējais atbalsts un austrumu apgabalos arī to nabadzība. Polija nesa divkāršu nastu, jo tai bija jātiek galā gan ar pēckara Polijas valsts un nācijas sen atšķelto daļu atkalapvienošanu, gan

Ie
ur
19I
n
z
F
T
S
I
P
Cjār
Pa
aci
rez
jai
30
ma
Uz
un
jāa
ska
lai
mi
pro
cla
nā:

7. tabula

Iedzīvotāju (ieskaitot apgādājamos) reliģiskā piederība
un nodarbinātība dažādās ekonomikas nozarēs
1931. gada tautas skaitīšana*

	Kopā	Romas katoļi	Uniāti	Pareiz- ticīgie	Protes- tanti
Lauksaimniecība, mežkopība, zvejniecība	60,6	58,8	88,1	92,4	59,2
Rūdu ieguve, rūpniecība	19,3	20,9	5,8	3,4	23,7
Tirdzniecība, apdrošināšana	6,1	3,4	0,7	0,6	4,8
Sakari, transports	3,6	4,6	1,0	0,7	1,6
Izglītība, kultūra	1,0	1,1	0,4	0,2	1,2
Pakalpojumi mājās	1,5	1,7	1,1	0,6	1,5
Citas	7,9	9,5	2,9	2,1	8,0
Kopā	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

jāmeklē konsekventa, reāla pieeja mazākumtautību problēmu risināšanai. Pareizā risinājuma meklējumi cieta liktenīgu neveiksmi, jo Polijas robežas acīmredzami neatbilda tās pārvaldes iespējām. Pilsudska militāro pasākumu rezultāts bija nepoļu iedzīvotāju pievienošana Polijai, bet Dmowska iekšējai kārtībai šie apgabali izrādījās par daudz ciets rieksts. Labējie, kas 20. gs. 30. gados bija piesātinājuši poļu sabiedrību ar savu ideoloģiju, uztvēra visas mazākumtautību nacionālās izpausmes kā nodevīgas un iznīdējamās. Uzskatīdami, ka vecā kvazifederālā karaliste pārāk ilgi ir izdabājusi nepoļu un nekatoļu iedzīvotājiem, viņi uzstāja, ka atjaunotajai Polijai ir vai nu jāasimilē, vai arī jāizraida šīs mazākumtautības. Taču mazākumtautību skaits bija pārāk liels, tās bija stingri iesakņojušās, to pašapziņa pārāk augsta, lai varētu īstenot kādu no piedāvātajiem risinājumiem. Tāpēc nacionālās minoritātes vienkārši tika atstumtas, veicot veselu diskriminējošu pasākumu programmu: ar viltotiem tautas skaitīšanas rezultātiem, boikotiem, *numerus clausus*, kolonizāciju, neobjektīvu zemes reformu, netaisnu nodokļu aprēķināšanas politiku un vardarbību.

* Datus par ebrejiem sk. 4. tabulā.

7

Jau atjaunotās Polijas pirmajā un vissvarīgākajā tās suverenitātes apliecināšanas aktā – konstitūcijas sastādīšanā – pierādījās Pilsudska un labējo politiķu uzskatu nesamierināmība. Neatkarīgās Polijas atdzimšana Pirmā pasaules kara beigās notika, pateicoties šī kara unikālajam iznākumam, kuru Pilsudskim apbrīnojamā kārtā izdevās paredzēt: sakāvi cieta visas trīs Polijas pārdaļītājvalstis – vispirms Krievija zaudēja Vācijai, tad Vācija un tās sabiedrotā Austrija padevās Rietumu lielvalstīm. Līdz Krievijas pilnīgai sakāvei 1917. gada pavasarī Pilsudskis un viņa leģionāri bija cīnījušies kā centrālo lielvalstu sabiedrotie. Tad, pastāvot uz Polijas pirmsiesībām, viņi atteicās no turpmākās sadarbības un tika internēti līdz kara beigām. Ar šo pārdošo, labi pārdomāto un veiksmīgo soli Pilsudskis ieguva tik lielu autoritāti, ka tūlīt pēc viņa atgriešanās Varšavā no ieslodzījuma Vācijā 1918. gada 10. novembrī viņu nekavējoties atzina par valsts galvu un bruņoto spēku virspavēlnieku. Tādējādi uz kādu brīdi tika nostumts malā viņa labējais sāncensis Dmowski, kurš bija akceptējis Krievijas un Rietumvalstu karadarbību un kura kara laika darbība bija drīzāk diplomātiska un politiska nekā militāri politiska. Poļu labējie spēki vienmēr bija vairāk ieinteresēti modernas sabiedrības nekā neatkarīga valstiskuma attīstīšanā; tāpēc tie labprātāk Krieviju – Pilsudska *bete noire* – vēlējās redzēt kā aizsargu Polijas sabiedrībai no Vācijas, ko viņi uzskatīja par daudz lielāku ļaunumu, gan arī kā milzīgu tirgu Polijā topošajām rūpniecības nozarēm.

Par lielu vilšanos saviem draugiem Polijas kreisajos spēkos, kuri bija iecerējuši vienā rāvienā īstenot zemes reformu un rūpniecības nacionalizāciju, panākt sociālo drošību, kultūras atšķiršanu no baznīcas, kā arī sabiedrības demokratizāciju, Pilsudskis atturējās no radikālas reformu diktatūras ieviešanas, tā vietā pieprasot, lai tikai vēlēta likumdevēja vara drikstētu ieviest fundamentālas sociālās pārmaiņas. Viņš ātri noorganizēja vienpalātas Satversmes sapulces ievēlēšanu, kura 1919. gada 20. februārī pasludināja sevi par suverēnu varas institūciju un vienbalsīgi apstiprināja Pilsudski par valsts vadītāju, kam lemta ierobežota vara, kā arī par armijas virspavēlnieku, kas vēl aizvien deva lielas pilnvaras. Pilsudska acīmredzamo atturību šajā laikā var izskaidrot vai nu kā spilgtu demokrātiskas atbildības izjūtas izpausmi, vai arī kā izplānotu (kaut arī nesekmīgu) manevru, lai atbrīvotos no visām partijiskām un ideoloģiskām saistībām un tādējādi kļūtu par šķērjētiesnesi vairākām politiskām kustībām, kuras, kā viņš cerēja, pēc Satversmes sapulces vēlēšanām nonāks bezizejas stāvoklī.

pāi
šas
iev
cijā
d'eno
tik
pa
ausuk
19pro
pro
Benes
torkai
spē
nelsist
nec
veciesl
die
daž(K
atti
tijusoli
kac
Pacuzv
ven
kur

rāli

Pēc šīm vēlēšanām visstiprākie kļuva labējie, kaut gan nepietiekamā pārsvarā, lai Polijai dotu stabilas valdības. Tādējādi, lai arī kādas būtu bijušas Pilsudska cerības un plāni, vēlēšanas politiskā ziņā bija pārargas un ievadīja septiņarpus gadus ilgu partiju anarhijas posmu ar trauslām koalīcijām, kamēr Pilsudskis noslēdza šo grūto periodu, ar 1926. gada maija *coup d'état* sagrābjot savās rokās reālo varu.

Satversmes sapulces kā potenciālās nācijas apvienotājas lomu *ab initio* nopietni iedragāja apstākļi, ka 1919. gada sākumā tās ievēlēšanā piedalījās tikai poļu kontrolētie apgabali, vēlāk gan tiesības vēlēt tika pamazām paplašinātas, iesaistot vēlēšanās bijušās Prūsijas provinces un dažus ziemeļaustrumu apgabalus. Tā rezultātā lielās austrumos dzīvojošās baltkrievu un ukraiņu minoritātes, kuru pievienošana Polijai netika izlemta līdz pat 1921. gadam, nebija pārstāvētas Satversmes sapulcē konstitūcijas tapšanas procesā – tieši tāpat kā kaimiņos esošā Čehoslovākija izslēdza no šāda procesa savas lielās vāciešu un ungāru minoritātes (sk. 3. nodaļas 4. iedaļu). Bez tam šīm pāragrajām vēlēšanām Polijā, kas notika apgabalos, kuros vēl nesen vairāk nekā trīs gadu garumā bija notikušas svarīgas kaujas, un teritorijās, kas vairāk par gadu simteni atradās nošķirtībā, bija raksturīgas lielas kaislības un sajukums, vēlēšanu sarakstu pārsteidzoši liels skaits, diezgan spēcīga administratīva rakstura nekompetence (bet ne spiediens) un biežas nekārtības vēlēšanu tiesībās, klasifikācijā un rezultātu pārbaudē. Vēlēšanu sistēma bija proporcionāla un sarežģīta, un liekas, ka tajās piedalījās nedaudz vairāk par 70 % no vēlēt tiesīgajiem iedzīvotājiem (divdesmit gadu vecumu sasniegušiem vīriešiem un sievietēm). 8. tabula dod aptuvenu ieskatu diezgan nesakarīgos rezultātos. Pat šeit rezultāti ailē "Vietas" ir diezgan aptuveni, jo Satversmes sapulces gandrīz četru darbības gadu laikā dažādās parlamenta frakcijas vairākas reizes šķēlās un atkal apvienojās. (Kristīgie demokrāti un komunisti 1919. gadā vēl nebija atdalījušies attiecīgi no nacionāldemokrātiem un sociālistiem un tāpēc ir iekļauti šo partiju datos.)

Satversmes sapulces galvenais nopelns bija nācijas apvienošana īpašā solidaritātes kustībā 1920. gada vasarā poļu-padomju kara kritiskajā brīdī, kad Pilsudska armijas daļas pēc neveiksmīgā mēģinājuma pavasarī iekarot Padomju Ukrainu stāvēja kaujas gatavībā Varšavas pievārtē un beidzot uzvarēja. Satversmes sapulces neveiksme izpaudās nespējā izpildīt savu galveno uzdevumu – izstrādāt konstitūciju. Labējie baidījās, ka Pilsudskis, kuru viņi nicināja par agrāko piederību sociālistiem un par tagadējo federālisma uzskatu aizstāvību – "auklēšanos" ar mazākumtautībām, var kļūt

8. tabula

Satversmes sapulces vēlēšanas

Partijas	Balsu skaits	Kopējais balsu skaits (%)	Vietas
Labējie:			
Nacionāldemokrāti	2 361 006	42,3	141
Centristi:			
Nacionālā darba partija	206 571	3,7	25
"Piast"	450 578	8,1	89
Populistu federācija	239 325	4,3	45
Kreisie:			
"Wyzwolenie"	1 029 799	18,5	36
Sociālisti	515 062	9,2	36
Nacionālās minoritātes:			
Vāciešu saraksti	148 204	2,7	7
Ebreju saraksti	508 614	9,1	11
Pārējie:			
Progresīvie demokrāti	29 646	0,5	...
Citas	92 165	1,6	42
Kopā	5 580 970	100,0	432

par prezidentu, jo tieši viņam piederēja lieliskie nopelni Polijas valstiskuma atgūšanā. Tāpēc labējie nolēma veidot konstitūciju pēc saviem ieskatiem. Viņi izmantoja savu spēcīgo ietekmi Satversmes sapulcē, lai dotu valstij novājinātu prezidentūru un spēcīgu izpildvaru. Tātad Polijas valdības galvenās institūcijas tika veidotas, izmantojot *ad personam* principu, kas izrādījās politiski liktenīgs pasākums. Ja Pilsudskis arī loloja godkārīgus plānus attiecībā uz prezidenta posteni, tad pret tiem īpaši nesaudzīgs bija konstitūcijas 46. pants, saskaņā ar kuru prezidentam gan tika dots godpilnais armijas virspavēlnieka tituls, bet viņš nedrīkstēja komandēt armiju kara laikā. Tā bija likteņa ironija, ka, tieši tāpat kā 1919.–1921. gadā labējie rīkojās pretēji savai pārlicēbai par stipras izpildvaras nepieciešamību un, baidoties no Pilsudska, turpināja kroplot prezidentūras institūciju, arī kreisie 1926. gada maijā aiz dūsmām pret politiku, ko īstenoja izpildvarā dominējošā labēji centriskā koalīcija, palīdzēja Pilsudskim noorganizēt militāru *coup d'état* pret parlamentārajām institūcijām, kuras kreisie principā atbalstīja.

Parlamenta vēlēšanas 1922. gada novembrī

Partijas	Seima vēlēšanas 5. novembrī			Senāta vēlēšanas 12. novembrī			
	Balsu skaits	Kopējais balsu skaits (%)	Vietas		Skaits	%	Vietas 1922. g. novem.
			1922. g. novembrī	1927. g. oktobrī*			
Labeļas:							
Nacionāldemokrāti u.c.	2 551 582	29,1	126	120	2 173 756	39,1	39
Kristīgie demokrāti			43	40			8
Centristi:							
Nacionālā darba partija	473 676	5,4	18	16	291 779	5,3	3
Populīstu-buržuāzijas	289 609	3,3	58 916	1,1	...
"Pīst"	1 199 714	13,7	70	50	739 718	13,3	17
Kreisie:							
"Wyzwolenie"	1 138 004	13,0	51	23	611 376	11,0	8
"Stronnictwo Chłopskie"	29
Sociālisti	906 537	10,3	41	41	468 147	8,4	7
Komunisti	121 448	1,4	2	5	51 094	0,9	...
Nacionālās minoritātes:							
Apvienotais saraksts	1 796 763	20,5	89	80	1 100 707	19,8	27
Atsevišķie saraksti	95 041	1,1	...	3	41	0,0	...
Pārējie:							
Kresi saraksti	86 611	1,0	58 291	1,0	...
Citas	103 713	1,2	4	37	6 713	0,1	2
Kopā	8 762 698	100,0	444	444	5 560 538	100,0	111
Nederīgie biļeteni	58 977	36 858

* Šie dati iekļauti salīdzināšanai.

Lai gan konstitūciju oficiāli pieņēma 1921. gada 17. martā un poļu padomju karš beidzās, tikai vienu dienu vēlāk parakstot Rīgas miera līgumu, Satversmes sapulce, vēl aizvien baidoties no jauniegūto austrumu minoritāšu līdzdalības politiskās varas struktūrās, pagarināja savu sasaukumu par pusotru gadu un novilcināja pirmās “normālās” parlamenta vēlēšanas līdz 1922. gada novembrim. Šoreiz vēlēšanās piedalījās bijušās Krievijas impērijas baltkrievi un ukraiņi, bet bijušās Austrijas Austrumgalīcijas ukraiņi atturējās. No visiem balsstiesīgajiem 5. novembra Seima vēlēšanās, kas bija zemākā, bet ietekmīgākā palāta, piedalījās 67,9 % vēlētāju, bet 12. novembra senāta ievēlēšanā nobalsoja 61,5 %. Arī vēlēšanām neizdevās novērst parlamentārās sistēmas sadrumstalotību un paralīzi. Lai atspoguļotu, kaut arī nepilnīgi, deputātu noslieci uz nepastāvību un politiskām kombinācijām, 9. tabulā ir parādīts vietu sadalījums Seimā tā piecu gadu ilgā sasaukuma sākumā un beigās. Senātā partiju bloki bija stabilāki un, izņemot masveidīgu izstāšanos no partijas “*Piast*”, vietu sadalījums daudz nemainījās.

8

Nākamajos četros gados notika paātrināta poļu parlamentārās dzīves un valdības stabilitātes deģenerācija. Pilsudskis, atbildot uz labējo konstitucionālajām mahinācijām, atteicās no kandidēšanas uz prezidenta posteni. Jaunais Seims un senāts, sanākot kopīgā sesijā kā Nacionālā sapulce 1922. gada 9. decembrī, sīvā cīņā piecu balsojumu rezultātā par prezidentu ievēlēja Gabrielu Narutoviču. Izšķirošo pārsvaru – 289 balsis pret 227 – nodrošināja kreiso, centristu un minoritāšu koalīcija. Nedēļu vēlāk – 1922. gada 16. decembrī – kāds labējo fanātiķis nogalināja jauno prezidentu, jo viņa uzvaru bija izšķīrušas nepoļu balsis. Slepka viņa padzīlīnāja plaisu starp labējiem un Pilsudski, kurš nekad nepiedeva nacionāldemokrātiem, jo uzskatīja, ka viņi ir morāli atbildīgi par Polijas pirmā prezidenta noslepkavošanu.

1922. gada 20. decembrī tā pati kreiso, centristu un minoritāšu koalīcija balsojumā 298 pret 221 ievēlēja par prezidentu Staņislavu Vojcehovski, Polijas kooperatīvās sistēmas pamatlicēju. Uzvaru guvusi koalīcija drīz pēc tam izjuka, kad Vincentijs Vitoss ar savu zemnieku partiju “*Piast*” 1923. gada pavasarī sāka sadarboties ar labējiem. Jebkurā gadījumā Vojcehovska ievēlēšana jau iezīmēja pārējo partiju piekāpšanos labējiem, kuri viņu uzskatīja par vispieņemamāko kandidātu ārpus labējo frakcijas.

Vojcehovska vara bija tikpat vāja kā prezidentūra Francijā Trešās republikas laikā. Uz septiņiem gadiem ievēlētajam prezidentam nebija ne likumu ierosināšanas, ne veto tiesību, un viņš drīkstēja atlaist Seimu tikai tad, ja par to iestātos $\frac{3}{5}$ no visiem 111 senatoriem, klātesot vismaz pusei no 444 Seima deputātiem, pie tam tādā gadījumā vienlaikus tiktu atlaists arī senāts. Faktiski šie nosacījumi, kas tika izvirzīti prezidentam parlamenta atlaišanai, nebija realizējami, un to neefektivitāte kļuva par svarīgu faktoru, kas sekmēja 1926. gada krīzi. Seima tiesības atlaist sevi, nobalsojot $\frac{2}{3}$ deputātu, bija tikpat maznozīmīgas.

Faktiski izpildvara palika kabineta rokās, bet kabinets bija atkarīgs no Seima vairākuma. Lielais partiju skaits, to nosliece uz dalīšanos, pārmērīgā tiekšanās pēc varas un biežās sabiedroto maiņas padarīja šo vairākumu ārkārtīgi nestabilu. Ši iemesla dēļ bieži notika izmaiņas valdībā. Kabinets, kuru gāza Pilsudskis 1926. gada maija apvērsuma rezultātā, bija Polijā pēc skaita četrpadsmitais kopš 1918. gada novembra, ja neņem vērā portfeļu maiņu ikvienā no šiem kabineti.

Šī nestabilitāte vājināja ministru pozīcijas gan attiecībā ar partiju vadītājiem, gan ar atsevišķiem deputātiem. Ministru, kurš nereti amatā bija tik īsu laiku, ka pat nevarēja pietiekami iepazīties ar savas ministrijas darbu, nereti terorizēja partijas vadītāji, piespiežot viņu pārvērst kā ministrijas politiku, tā arī tās darbiniekus par savas partijas balstiem. Atsevišķi deputāti, pārstāvot kā spēcīgus interešu grupējumus, tā arī vēlētājus, nekaunīgi ietekmēja gan ministrus, gan arī valsts ierēdņus. Valdība savukārt bieži mēģināja iegūt deputātu atbalstu ar saprātīgu valsts kredītu izmantošanu, importa un eksporta licencēm, zemes renti, meža koncesijām, kā arī ar alkohola un tabakas izstrādājumu monopoli administrēšanu. Ar ironiju jāpiezīmē, ka tie deputāti, kuri bieži vien pārkāpa savas pilnvaras, pastāvīgi iejaucoties pārvaldes darbā, tajā pašā laikā izvairījās no saviem likumdevēja un budžeta veidotāju pienākumiem, pārāk bieži atsaucoties uz deleģēto likumdošanas varu un kabineta *ex post facto* legalizētajām ekonomiskajām un fiskālajām novirzēm. Asā un izteikti partijiski noskaņotā prese padziļināja vispārējo politisko lejupslīdi un pilnīgi atņēma ministriem drosmi darboties.

Lai gan korupcija un pērkamība nemaz nebija tik plaši izplatīta, kā sabiedrībai likās, pati ticība šo parādību visaptverošai dabai izrādījās liktenīga valdošajai politiskajai kārtībai. Ap 1926. gadu Seims, lai gan ievēlēs vispārējās vēlēšanās, bija zaudējis saikni ar sabiedrību, kas tiecās pēc stiprākas, disciplinētākas un atbildīgākas valdības. Pilsudskis, kurš 1923. gada maijā un jūlijā pēc atteikšanās no prezidentūras pārtrauca arī savu militāro

darbību, lai uzsāktu intensīvu politisku darbu, bija ieguvējs no vispārējā parlamentārās politikas pagrimuma, bet it īpaši no likumdevējvaras prestiža krišanās.

Pilsudski uz atteikšanos no visiem sabiedriskajiem amatiem izaicināja 28. maijā izveidotā labēji centriskā koalīcijas valdība, kurā "Piast" lideris Vincentijs Vitoss ieņēma premjerministra posteni, bet nacionāldemokrāti ieņēma vissvarīgākos ministru posteņus un noteica politisko toni. Šīs valdības atteikšanās apmierināt zemnieku izmisīgo vēlmi pēc radikālas zemes reformas un tās nespēja apturēt postošo inflāciju izraisīja nopietnus nemierus un šī kabineta krišanu 1923. gada 14. decembrī. To aizvietoja daudzpartiju kabinets ar nacionāldemokrātiem tuvu finanšu speciālistu Vladislavu Grabski priekšgalā.

No dažādiem politiķiem un ekspertiem sastāvošais Grabska kabinets pārvaldīja valsti galvenokārt ar tam deleģētām likumdošanas tiesībām, tā atklājot likumdevēja autoritātes un prestiža pazemināšanos. Šī valdība ieviesa radikālas pārmaiņas naudas un banku sistēmā, nomainot bezcerīgi uzpūsto marku pret zlotu un nodrošinot tam zelta segumu; tā apņēmīgi iekasēja nodokļus un enerģiski veicināja industrializāciju. Bet šo valdību iedragāja pasaules tirgus cenu krišanās trim galvenajām poļu eksporta precēm – oglēm, kokmateriāliem un cukuram, kā arī 1925. gada 15. jūnijā politisku iemeslu dēļ Vācijas uzsāktais muitas karš pret Poliju. Šajos apstākļos Grabska plāns apvienot rūpniecības izvēršanu ar finanšu sistēmas stabilizāciju izrādījās nerealizējams. Tāpēc vēl viens trieciens zlotam vienlaikus ar sabiedrības nemieriem piespieda Grabski atkāpties 1925. gada 14. novembrī. Viņa krišanu bieži vien sauca nevis par demokrātijas, bet pat par daļējās demokrātijas neveiksmi, jo pastāvēja uzskats, ka demokrātija jau bija zaudēta tad, kad Grabskim viņa valdības darba sākumā ar likumdošanu tika piešķirtas visai plašas pilnvaras.

Atrisa vēl viena inflācijas spirāle, un krasi pieauga bezdarbs. Sabiedrības vilšanās bija dziļa: divu pēdējo gadu upuri izrādījās veltīgi. Un, lai gan šī krīzes un vilšanās gaisotne nāca par labu Pilsudska autoritātei, viņa laiks vēl nebija pienācis; politiskās partijas izšķīrās izmēģināt vēl vienu plašas parlamentārās koalīcijas variantu. 1925. gada 20. novembrī darbu uzsāka ministru kabinets, kura priekšgalā bija aizejošā Grabska kabineta ārlietu ministrs – grāfs Aleksandrs Skžiņskis (*Skrzyński*).

Skžiņska kabinets tika izveidots nelaimīgi vēstošā manierē. Piecu koalīcijas partiju – Nacionāldemokrātu, Kristīgo demokrātu, zemniecības "Piast", Nacionālās darba un Sociālistu ("*Wyzwolenie*" bija vienīgā no lielajām

part
sada
par
min
pie
vien
arī t
litik
lēju
cija
tā bi
teor
dem
izšķi
no s
Labl
ekor
ka p
pailc
nelā
jautā
nogu
bija
vairā
notil
dzīv
pat t
cijas
vas t
nepi
pielā
1800
pens
10 %
un ie
jas, :

partijām, kura atteica savu piedalīšanos un atbalstu) – parlamentārie lideri sadalīja ministru portfelus un tad uzaicināja ārpus partijām esošo Skžiņski par kabineta vadītāju. Tādējādi premjerministrs, kurš saglabāja arī ārlietu ministra portfeli, bija svešinieks pats savā valdībā. Faktiski viņš bija ticis pie sava amata tāpēc, ka partiju lideri pietiekami neuzticējās cits citam, lai vienotos par kādu izcilu politisku personību premjerministra postenim, kā arī tāpēc, ka viņa labā reputācija Rietumos (viņš bija pielāgojis Polijas ārpolitiku Lokarno sistēmai) varēja sekmēt Polijas aizdevumu un kredītu meklējumus. Pazīstama kā “politiskās saskaņas” valdība, šī piecu partiju koalīcija bija īpaši absurda, jo saasinātās finanšu un ekonomiskās krīzes situācijā tā bija veidota no partijām ar diametrāli pretējām fiskālām un ekonomiskām teorijām. Kā maksu par savu iekļaušanos ministru kabinetā nacionāldemokrāti gribēja paturēt Finanšu un Izglītības ministrijas, kurām bija izšķiroša nozīme ekonomiskajā un nacionālo minoritāšu politikā. Sociālisti no savas puses ar savu Sabiedrisko darbu ministrijas, kā arī ar Darba un Labklājības ministriju palīdzību bija nolēmuši piespiest valdību īstenot ekonomikas stimulēšanas un labklājības finansēšanas politiku. Lai gan fakts, ka par kara lietu ministru tika iecelts kāds Pilsudska protežē, uz kādu brīdi paildzināja viņa iecietību, tomēr graužošās daudzskaitlīgās iekšējās pretrunas neļāva šim ministru kabinetam ieņemt stingru nostāju nevienā strīdīgā jautājumā un nākotnē neļautu arī izvairīties no iespējamās šķelšanās.

1926. gada martā un aprīlī “sabruka” zlots. Tā kā paniski tika izņemti noguldījumi, sabruka arī daudzas bankas. Trešdaļa rūpnieciskā darbaspēka bija nenodarbināta, neskaitot jauniešus, kas tikko ienāca darba tirgū, kā arī vairākus miljonus “lieko” nabagu, kas nāca no laukiem. Daudzās pilsētās notika bezdarbnieku demonstrācijas un nemieri, kuri prasīja pat cilvēku dzīvības. Saucieni pēc diktatūras atskanēja aizvien biežāk un atklātāk, un pat tie, kas bija pret tik kardinālu pasākumu, pieprasīja tūlītēju konstitūcijas pārskatīšanu, lai nostiprinātu prezidenta varu un dotu viņam efektīvas tiesības atlaist parlamentu.

Nacionāldemokrātu finanšu ministrs uzstāja, ka krīzes atrisināšanai ir nepieciešama absolūtas deflācijas politika. Viņš anulēja sistemātisko algu pielāgošanu cenām (dzīves dārdzības piemaksas atcelšana), atlaida no darba 18000–25000 dzelzceļnieku un krasi samazināja (par aptuveni 35 %) kompensāciju maksājumus slimajiem, invalīdiem un veciem cilvēkiem. Viņš par 10 % palielināja arī visus nodokļus, izņemot nekustamā īpašuma nodokļus, un ieviesa personas nodokli – 5 zlotus no cilvēka. Gāzes, elektrības, petrolejas, sāls, tabakas, sērskociņu un alkohola cenas pacēla tik lielā mērā, lai

padarītu attiecīgos valsts uzņēmumus un monopolus ekonomiski dzīvotspējīgus.

Sociālisti arī vēlējās sabalansēt budžetu, bet negribēja darīt to tik apkauņojošā veidā – uz strādnieku, kalpotāju un civildienesta ierēdņu rēķina. Sociālisti bija sapinušies dubultos tīklos. Sākotnēji viņi ierosināja izdevumu samazināšanu uz policijas un armijas rēķina, bet atteicās no šī priekšlikuma pēc viņu bijušā biedra Pilsudska lūguma, kuru daudzi no viņiem vēl aizvien uzskatīja par savējo. Viņi arī bija piekrituši uz trim mēnešiem samazināt dzīves dārdzības piemaksu valsts iestāžu darbiniekiem, bet, apjukusi no komunistu spiediena kreisajā spārnā un no cietušo sašutuma pilnās reakcijas, ap marta beigām atsauc savu piekāpšanos. Lai apstādinātu augošo bezdarba līmeni, sociālisti pieprasīja nekavējoties veikt liela mēroga investīcijas celtniecībā un rūpniecībā, kā arī lielu kapitāla nodokļa un ievērojamu nekustamā īpašuma nodokļa paaugstināšanu. Kad nacionāldemokrāti atteicās apspriest šādu politiku, Seima maršals (spikers) 1926. gada 18. aprīlī sasauca politisko līderu ārkārtas konferenci, kas izrādījās neveiksmīga. Diskusija bija drīzāk formāla nekā patiesa, jo katra no iesaistītajām pusēm jau dienām ilgi bija brīdinājusi, ka nepiekāpsies. Sociālisti, kuriem neizdevās uzspiest savu finansiāli ekonomisko programmu labējo programmas vietā, 20. aprīlī atsauc no valdības savus ministrus.

Nākamajā dienā Skžiņskis paziņoja prezidentam Vojcehovskim par visa kabineta atkāpšanos, bet, lai nepieļautu valdības vakuumu kritiskajā darbaļaužu maija demonstrāciju periodā, viņu pierunāja atlikt šo soli līdz maija un jūnija budžeta projekta pieņemšanai Seimā un senātā. Labējo un centristu līderi, kuriem bija savstarpējas sarunas par 1923. gada koalīcijas atjaunošanu, mudināja Skžiņski aizstāt aizejošos sociālistus ar savu partiju biedriem un turpināt valdības darbu uz šī pārveidotā pamata. Bet Skžiņskis toreiz bija pārliecināts, ka Poliju nevar pārvaldīt, nostājoties gan pret Pilsudski, gan arī pret sociālistiem. Tāpēc viņš uz laiku izdalīja sociālistu bijušos portfeļus, ievērojot tikai bezpartijiskuma un "pagaidu vietas izpildītāja" kritērijus. Pēc mierīgi pagājušās 1. maija dienas un 3. maija valsts svētkiem, kā arī maija un jūnija budžeta projekta pieņemšanas viņš atkāpās 1926. gada 5. maijā, ievadot parlamentārisma ēras pēdējo un visasāko valdības krīzi.

Labējo un centristu līderi nolēma neņemt vērā Skžiņska un citu vērīgu cilvēku skepsi par iespēju pārvaldīt Poliju, nostājoties gan pret Pilsudski, gan pret kreisajiem, kā arī ignorējot faktu, ka likumdevējstruktūras, kurās viņiem piederēja aritmētiskais vairākums, vairs neatspoguļo hronisko krīžu dēļ līdz izmisumam novestās sabiedrības politisko noskaņojumu. Vēl viena

Vito
paziņ
izrai:
12.–
pieti
neva

Papi
prob
ceļu
nārie
jās A
armi
vald
statu
civil
uzsk
atras
piek
nod
virsr
uzsk
vokl
mija
atstā
gads

tot a
suds
jaut
apol
savu
cion
Vite
ska
nāri

Vitosa vadīta koalīcijas kabineta nodibināšana 10. maijā, kā arī tūlītējais paziņojums par valsts pārvaldes aparāta radikālu attīrīšanu no ienaidniekiem izraisīja Pilsudska un kreiso spēku spēcīgu pretuzbrukumumu 1926. gada 12.–14. maijā. Pilsudskis uzskatīja, ka ir devis partiju sistēmai vairāk nekā pietiekami laika sevis sakārtošanai un ka viņu vairs nevar vainot pāragrā, nevajadzīgā vai vienkārši pašmērķīgā varas sagrābšanā.

9

Papildus šai visai bēdīgajai parlamentārās deģenerācijas hronikai divi citi problēmu kopumi – armijas organizācija un ārpolitika – palīdzēja bruģēt ceļu Pilsudska *coup d'état*. Viņam un viņa biedriem – bijušajiem leģionāriem – bija pastāvīgas nesaskaņas ar militārajiem veterāniem no kādreizējās Austroungārijas armijām un arī ar labējiem politiķiem jautājumos par armijas virspavēlniecības pareizo organizācijas formu un tās attiecībām ar valdību. Pilsudska ienaidnieki pieprasīja atzīt tādu kara ministra augstāko statusu, saskaņā ar kuru viņam būtu jāatskaitās Seimam, tādējādi īstenojot civilas, konstitucionālas kontroles principu pār armiju. Pilsudskis savukārt uzskatīja, ka poļu ministru kabineti ir bezcerīgi nestabili un kara ministru atrašanās amatā pārāk īsa, tādēļ bruņotie spēki jāpasargā no partiju piekritēju politiskas ietekmes ar tādu virspavēlniecības struktūru, kura nodrošinātu autonomiju un augstākās pilnvaras ģenerālinšpektoram – virsniekam, kurš kara gadījumā tiktu iecelts par armijas virspavēlnieku. Viņš uzskatīja, ka šādu kārtību nosaka arī Polijas nedrošais ģeopolitisks stāvoklis. Bez tam Pilsudska argumentu par armijas virspavēlniecības autonomijas nepieciešamību izraisīja bailes no tā, ka atjaunotā Polija varētu armiju atstāt novārtā tāpat, kā to bija izdarījusi vecās karalistes sabiedrība un Seims gadsimtā pirms Polijas dalīšanas.

Šis strīds izrādījās dziļi šķeltniecisks. Daudzus atbildīgus cilvēkus, ieskaitot arī dažus viņa apbrīnotājus no sociālistu vidus, kuru attieksme pret Pilsudski citkārt bija labvēlīga, satrauca viņa uzstājība armijas organizācijas jautājumā, kurā, kā viņiem šķita, tika jaukts tik nepieciešamais armijas apolitiskums ar nepieļaujamu atbrīvošanu no pakļautības parlamentam, kas savukārt bija nesavienojama ar demokrātijas politiskajiem un konstitucionālajiem principiem. Taču labējo un centristu nodoms, kuru apliecināja Vitoss, veidojot savu pēdējo kabinetu 1926. gada maijā, – izjaukt Pilsudska atgriešanos aktīvajā dienestā un iztīrīt armiju no viņa bijušajiem leģionāriem – acīmredzami izprovocēja pretēju rezultātu.

1925. un 1926. gada starptautiskie notikumi skaidri parādīja Polijas vājās vietas un tādejādi arī veicināja Pilsudska apvērsumu, iedragājot partiju pārvaldītās parlamentārās sistēmas prestižu. Varšavas nespēja piesaistīt lielus Rietumu aizdevumus 1923.–1926. gada ekonomiskās krīzes laikā apliecināja Vācijas panākumus starptautiskās uzticības vājināšanā pret Poliju. 1925. gada 16. oktobra daudzpusējie Lokarno līgumi, kuri atzina Vācijas neatlaidīgo prasību diferencēt tās rietumu robežu juridisko un politisko statusu, kā arī tās austrumu robežu likumību, arī bija Polijas sakāve. Faktiski Lokarno ne tikai leģitimizēja Vācijas iecerēto Polijas robežu pārskatīšanu, bet arī atmaskoja Polijas sabiedrotās Francijas neuzticamību, kas tajā laikā neatkarīgi no citiem tiecās panākt saprašanos ar Vāciju, kā arī izgaismoja Lielbritānijas vienaldzību pret Polijas drošības interesēm *vis-à-vis* ar Vāciju. Bez tam Vācijas tuvināšanās ar Franciju un Lielbritāniju, kas notika Lokarno, nebija par šķērslī tās sadarbības turpināšanai ar Krieviju par sliktu Polijai. Tiešām, pusgadu pēc tikšanās Lokarno šie divi vēsturiskie Polijas ienaidnieki vēlreiz 1926. gada 24. aprīlī Berlīnes līgumā apstiprināja ar Rapallo līgumu 1922. gada 16. aprīlī atjaunotās attiecības. Lai gan ārēji noformēts tikai kā vienošanās par neuzbrukšanu un neitralitāti, faktiski šis līgums apstiprināja Polijas izolāciju. Tādā veidā tas padziļināja vispārējo apziņu par Polijas politisko panīkumu, pastiprināja augošās aizdomas par vadošo programmu, personību un institūciju neveiksmi, kā arī radīja cerības un izmisumā balstītu vispārēju gatavību meklēt glābiņu pie Pilsudska.

10

Lai gan Pilsudska apvērsums beidzās ar uzvaru pēc trim ielu cīņu dienām Varšavā no 1926. gada 12. līdz 14. maijam un viņš ieguva politisku kontroli Polijas valstī, šis notikums izvērtās par viņa personisko psiholoģisko postu. Viņš bija cerējis, ka visa armija pulcēsies ap viņu, šīs armijas dibinātāju un uzvarām vainagoto bijušo virspavēlnieku, un ka armijas vienotība uzliks politiķiem morālu pienākumu padoties bez cīņas. Bet izrādījās, ka armija bija sašķēlusies tādās vienībās, kuras parasti komandēja Pilsudskim uzticīgie leģiona veterāni un kuras sekoja viņam, un tādās, kuras politisku vai juridisku iemeslu dēļ bija palikušas uzticamas konstitucionālajai labējo un centru valdībai.

Istenībā Pilsudskis par savu uzvaru lielā mērā bija pateicību parādā sociālistus atbalstošajiem dzelzceļniekiem, kas atteicās transportēt uz Varšavu viņa ienaidniekiem domātos armijas papildspēkus; tas Pilsudskim bija

ne
Vi
rol
stī
Kr
Po
vir
ko
cā
de
pā
uz
no
no
atj
ap
to
tiz
na
soj
ko
so
ko

lor
ar
orj
tā
ba
Pi
gr
tat
Vi
dc
aiz
—
ch.

nepatīkams politisks parāds, kuru viņš nekad neatzina. Viņam palīdzēja arī Vītosa valdības saprātīgais lēmums padoties pēc trim dienām. Lai gan tās rokās vēl aizvien bija vairākas stipras militāras un politiskas "kārtis" visā valstī, valdība padevās, lai visaptverošs pilsoņu karš neizraisītu Vācijas un/vai Krievijas iebrukumu vai arī mazākumtautību sacelšanos². Tas, ka viņam – Polijas valsts atjaunotājam, tās armijas tēvam, stingras prezidentūras aizstāvim – ir jāvada dumpis pret valsts varu, jāsašķel armijas vienotība un jāgāž konstitucionāli vēlēts prezidents, jo Vojehovskis, paliekot savā postenī, atteicās atzīt apvērsumu, bija fakti, kas vajāja Pilsudski visus viņa dzīves atlikušos deviņus gadus. Notikušais nebija tikai personiska rakstura sirdsapziņas pārmetumi, tas nozīmēja politiska modeļa laušanu. Pilsudskim patika sevi uzskatīt par poļu tautas pilsoniskuma apziņas veidotāju, kas liek tai aizmirst no pārdalīšanas ēras mantotās pretvalstiskās attieksmes, bet šoreiz viņš bija nodemonstrējis pamācoši bīstamu piemēru. Būdam pārliecināts, ka tautas atjaunošanās procesam ir nepieciešama viņa kontrole vai vismaz valsts aparāta uzraudzība, viņš vēlējās iegūt kategorisku un absolūtu varu, darot to likumīgi un ar vienprātīgu atbalstu. Fakts, ka viņa apvērsums tika asi kritizēts, iznīcināja Pilsudska cerību tikt uzskatītam par pāri politikai stāvošu nacionālo interešu aizstāvi, par visu likumu pārkāpēju un ļaundaru augstāko soģi. Labējo spārna un centristu politiķi, kā arī viņu atbalstītāji virsnieku korpusā Pilsudski aizvien vēl uzskatīja par dumpīgu, nepieņemamu personību, kas varēja sagrābt un noturēt varu, bet nebija spējīgs saliedēt tautu kopējam, izmisīgam sevis atkalapliecināšanas mēģinājumam.

Šī pretruna starp to tēlu, kādā viņš vēlējās sevi parādīt, un viņa patieso lomu arī izskaidro tās nekonsekventās paslēpes, kuras Pilsudskim bija jāspēlē ar valsts atzītajām konstitucionālajām, parlamentārajām un politiskajām organizācijām. Viņš ļāva visām šīm institūcijām pastāvēt un formāli parādīja tām godu, tajā pašā laikā mēģinādams ar tām manipulēt un padarīt tās rīcības nespējīgas. Rezultātā izveidojās savdabīga parlamenta un to partiju, kuras Pilsudskis bija mantojis un parasti vainoja nācīgas nclaimēs, iebaidīšanas, graušanas un pielabināšanas sistēma. Pilsudskis nevēlējās dibināt atklātu diktatūru, tomēr viņš nevarēja samierināties ar patiesi autonomu varas stāvokli. Viņa vadības stilam kļuva nepieciešamas sašķeltas partijas, pakļāvīga likumdošanas struktūra un paklausīgs prezidents. Tajā pašā laikā Pilsudskis pat aizkustinoši apzinājās pretrunas starp šo valsts pārvaldes iestāžu novājināšanas

² *Joseph Rothschild, Pilsudski's Coup d'Etat (New York: Columbia University Press, 1966), chs. 4–8.*

kampaņu un savu dedzīgo vēlmi izaudzināt tautu līdz politiskam briedumam. Šī apzināšanās arī izskaidro to, cik samocīti, ar kādu brutalitātes un vilcināšanās mistrojumu Pilsudskis negribīgi un tomēr neatlaidīgi nākama-gados gados izrēķinājās ar partijām, likumdošanu un konstitūciju.

11

Pilsudska pretrunīgā izpratne par savu īsto lomu Polijas politiskajā dzīvē kļuva skaidri saskatāma tūlīt pēc viņa nākšanas pie varas. Viņš uzsāka deviņus savas hegemonijas gadus, noniecinot prezidentūru, no kuras tikko bija aizgājis taisnīgais un aizvainotais Vojcehovskis, un panākot, ka šajā postenī ievēlēja elektroķīmijas profesoru Ignaciju Moscicki; ar šo izvēli Pilsudskis bija iecerējis simbolizēt jaunu tehnokrātisku pieeju Polijas problēmu risināšanai partijisko, novecojušo un nesakārtoto pagātnes politisko tradīciju vietā. Vienlaikus viņš atteicās no visu gaidītajām parlamentārajām vēlēšanām, baidīdamies no kreiso uzvaras laikā, kad vēl nepastāvēja organizēta pilsudskiešu politiskā partija. Viņš pietiekami gudri ļāva 1922.–1927. gada parlamentam ar tajā laikā jau savaldīto labējo un centristu vairākumu, kam bija līdzīgi iemesli baidīties no pāragrām vēlēšanām, sagaidīt šī sasaukuma beigas, vienlaikus iemanoties panākt no tā vairākus konstitucionālus grozījumus, kas bija vērsti uz izpildvaras nostiprināšanu.

Pilsudskis savā labā izmantoja duālistisko tendenci poļu sabiedrībā, kuru bija nežēlīgi sašķēlušī seši ekonomiska un politiska nemiera gadi: (a) masas vēl aizvien uzskatīja viņu par kreiso spēku pārstāvi un tāpēc saskatīja viņā glābiņu, (b) ietekmīgo aprindu pārstāvjiem viņš bija vajadzīgs kā sociālas revolūcijas alternatīva. Pilsudska atklātā nevēlēšanās tikt saistītam ar kādas partijas ideoloģiju, viņa izteiktā vēlme dot priekšroku it kā apolītiskiem un tehnokrātiskiem nācīgas problēmu risinājumiem, viņa gatavība paglaimot vēl pie dzīvības esošajai aristokrātijai kā vecās karalistes zelta laiku valsts dienesta tradīciju turpinātājai, viņa pašslavināšana pēc apvērsuma laikā sakarā ar to, ka viņam bija izdevusies politiska revolūcija bez sociāli revolūcionārām sekām, kā arī viņa izteiksmīgais netaisnības un ekspluatācijas nosodījums bija domāts pilnīgi visu, vienalga, lai cik arī pretēju, interešu apmierināšanai. Šāda pieeja ļāva viņam pašam brīvi rīkoties, kā arī deva iespēju visai smalkā veidā izolēt nacionāldemokrātus, aizmānot viņu agrākos un mazliet stīvos sabiedrotos no aristokrātu un zemniecības vidus.

Paņemot sev divus – kara ministra un armijas ģenerālinpektora portfeļus, Pilsudskis identificēja savu diezgan lielo personisko popularitāti

ar p
pret
Pārē
sud:
sask
ska
neb.
viņa
Kaz
lowe
jām
soci:
anti
min
rais
skir
ārka
un p
krāt
inte
"obj
perti
skaic
lūtā
"sub
kurs
viņu
Pilsu
pildī
30. g
bet
nodr
"pull
tīvas
pētīt
I
cināj

ar patiesi cienīto armiju, kuru sabiedrība uzskatīja ne tikai par nācijas aizstāvi pret mantkārīgajiem kaimiņiem, bet arī par pareizas administrācijas modeli. Pārējo valdības portfeļu piederība, ieskaitot premjerministra amatu, Pilsudska deviņu gadu valdīšanas laika četrpadsmit kabinetos tika mainīta saskaņā ar viņa pavēlēm; šo kabinetu ministriem vajadzēja īstenot Pilsudska nodomus, kā arī nodrošināt viņu ar lietpratējiem tehnikā, jo Pilsudskim nebija pietiekamas zināšanas ar armiju nesaistītās jomās. Līdz 1930. gadam viņa favorīts un vairākkārtējs premjerministrs bija matemātikas profesors Kazimirs Bartels, kura vārds tika piedēvēts viņa vadīšanas stilam – *bartlowanie*, ko raksturoja mērena stingrība un izvairīšanās no bezizejas situācijām attiecībā ar partijām un likumdevējiem. Vēlākajos gados, saasinoties sociālajai spriedzei depresijas laikā, parādījās pašapzinīgi stingrs un agresīvi antiparlamentārs “komandēšanas” stils, kad izveidojās tā sauktais pulkvežu ministru kabinets. “Pulkveži” bija leģiona veterāni, kuru vienīgais politiskais *raison d'être* bija personiska uzticība savam bijušajam komandierim Pilsudskim.

Pilsudska–Bartela stila valdība no 1926. līdz 1930. gadam bija ne tikai ārkārtīgi interesanta, bet izrādījās arī gollisma priekštece. Bartels apgalvoja un patiesi ticēja, ka viņa režīms nekādā gadījumā nav uzskatāms par birokrātisku un ka tas adekvāti pārstāv gan nācijas sociālās, gan arī politiskās intereses. Bartela izpratnē labai valdībai vajadzēja īstenot sadarbību starp “objektīvajiem” valdības tehnokrātiem, “neatkarīgajiem” universitāšu ekspertiem – teorētiķiem – un “subjektīvajām”, bet informētajām un politiski skaidri orientētajām interešu grupām. Viņš arī atzina politisko spēku absolūtā veto tiesības parlamentārā neuzticības balsojuma formā. Bet, tikko “subjektīvie” politiskie spēki un partijas pieprasīja tiesības noteikt rīcības kursu un izpildvaru, Bartels neslēpa savu sašutumu. Ministrus izvēlējās pēc viņu tehniskajām zināšanām, un viņi kā labi eksperti baudīja Bartela un Pilsudska uzticību. Tajā pašā laikā “pulkveži”, strādādami valsts pārvaldē, pildīja Pilsudska personisko acu un ausu lomu. Lai gan viņi līdz 20. gs. 30. gadiem vēl netika iecelti ministru posteņos, tiem uzticēja otrā līmeņa, bet atbildīgus amatus valdības departamentos un valsts aģentūrās, lai nodrošinātu to politisko vadību Pilsudska vietā. Gan *bartlowanie*, gan “pulkvežu” iemiesojumā Pilsudska režīms pretendēja uz *sanacja* (reģeneratīvas tīrīšanas) lomu, kas bija vēsta pret bijušo *partyjnictwo* (partiju korumpētību un nekārtībām).

Lai gan patiesa pēc savas būtības, šī uzticība *sanacja* drīzāk bija apliecinājums vispārēja rakstura nostājai, pat garastāvoklim, nevis kādai īpašai

programmai. Faktiski *sanācija* bija domāta kā pilsudskiešu izpildvaras atbalsts attiecībā ar daudzpartiju likumdošanas struktūru, kā Pilsudska režīma nostādīšana pāri it kā politiski nenobriedušajai sabiedrībai, attīrot šī režīma valsts aparātu no nekompetentiem un/vai neērtiem darbiniekiem, un arī kā mīts par Pilsudski kā nācījas varonīgo tēvu, gudro vadoni un labvēlīgo aizstāvi. Formāli *sanācija* sevī apvienoja trīs lietas. Pirmkārt, tā bija armijas pasargāšana no politiskas ietekmes, kas praktiski nozīmēja armijas pārvēršanu gan par Pilsudska personisko ieroci, gan viņa paša atveidu. Otrkārt, tā bija valsts pārvaldes veselīga attīrīšana un profesionalizācija – tās piesātināšana ar tehnokrātiski menedžerisku garu (bet atkal antipolitisku). Treškārt, tā ietvēra slavējamo, bet neskaidro pamācību, kuru izteica pats Pilsudskis sava apvērsuma pirmajā naktī, ka “valsts nedrīkst būt pārāk netaisna pret tiem, kuri strādā citu labā, valstī nedrīkst būt pārāk daudz ļaunuma, jo pretējā gadījumā tā aiziet bojā”; ar laiku *sanācija* izvērtās par stratēģiju centienos izveidot visu to šķiru un partiju nepolitisku spārnu, kuras būtu gatavas pacelt kopējās valsts intereses pāri atsevišķām partijiskām un sociālām interesēm. (Pilsudska tradicionālos ienaidniekus – nacionāldemokrātus – neuzskatīja par spējīgiem izturēt šādu pārbaudījumu.) Tādējādi Pilsudska varas pārņemšana pārvērtās par neveiklu mēģinājumu apvienot visai specifiskus mērķus ar ļoti vispārīgiem: no vienas puses, tā bija armijas un valsts attīrīšana no noteikta nevēlama personāla; no otras puses, tā bija morālas izcilības atjaunošana valsts dienestā. Lai gan par lielu nepatiku saviem nesenaļiem atbalstītājiem – kreisajiem – viņš mēģināja kā pozitīvu vērtību izmantot paša un sava jaunā režīma neatkarību no ideoloģiskiem aizspriedumiem, Pilsudskim un Polijai bija dārgi jāsamaksā par to, ka *sanācija* neparedzēja skaidru, ilgstošu un mērenu politisku programmu.

Iepriekšējā rindkopā pieminētā stratēģija, kas paredzēja veidot, domājams, nepolitisku vai drīzāk pāri politikai stāvošu formējumu, kas palīdzētu režīmam pacelt valsts intereses pāri partiju interesēm, bija Pilsudska organizatoriskā priekšspēle jauna parlamenta vēlēšanām. Pilsudskis, kurš pēc apvērsuma stingri nodarbojās ar savas varas īstenošanu tiesiski konstitucionālas darbības formā, ar to bija uzņēmies pienākumu pakļaut šo varu vēlēšanu pārbaudījumam kādu laiku pēc toreizējā parlamenta pilnvaru termiņa beigām 1927. gada novembrī. Šāds izaicinājums savukārt izraisīja nepieciešamību, gatavojoties vēlēšanām, saliedēt savus atšķirīgos sekotājus vienotā, disciplinētā nometnē. Tomēr šī nometne nevarēja līdzināties citām politiskām partijām. Pirmām kārtām jau tāpēc, ka starp pēcapvērsuma

pil
ies
jai
pā
uzs
par
vie
jan
par
teo
tiji
sav
gar
sud

Bez
nos
BB
kur
apb
bēd
serv
pār
opc
dib
izpi
BB
kau
turi
apg
izai
atte
opo
ģiju
poli
stu
kā a
soci

pilsudskiešiem, kuri pārstāvēja visai dažādus politiskos uzskatus, nebija iespējams panākt nekādu nopietnu ideoloģisku vienošanos. Tāpēc jaunajai organizācijai bija būtiski nepieciešama ne pārāk konkrēta, drīzāk vispārēja rakstura programma. No vienas puses, šī nenoteiktība bija dažādo uzskatu uzspiests noteikums, bet raugoties no citas puses, to varēja pārvērst par kārdinājumu tradicionālo partiju biedru pārvilināšanai. Eksistēja vēl viens faktors, kurš padarīja tipiskas politiskas partijas veidošanu par neiespējamu, un tas bija paša Pilsudska politiskie uzskati, kurus Bartela izpratne par pareizu valdības administrāciju nostiprināja un piedeva tiem zināmu teorētisku izsmalcinātību, bet kuri tajā laikā bija kļuvuši ārkārtīgi antipartijiski un statiski. Tāpēc viņa paša politiskajam instrumentam vajadzēja būt sava veida valsts partijai, kura varētu gan paust viņa *sanacija* priekšstatus, gan arī uzņemt sevī iespējami plašāku veco un jauno, isto un pašradīto pilsudskiešu spektru.

Jaunizveidotajai partijai tika dots neveikls, bet objektīvs nosaukums – Bezpartijiskais bloks sadarbībai ar valdību, vispār pazīstams ar poļu nosaukuma saīsinājumu *BBWR* (*Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem*). *BBWR* kodolu veidoja Pilsudska piekritēji no bijušo leģionāru vidus, kurus sponsori un jaunā tehnokrātijas kulta darboņi bija intelektuāli apbruņojuši un “modernizējuši”. Šinī iekšējā kodolā tika iekļauti pārbēdzēji no visiem iepriekšējiem Polijas politiskajiem virzieniem – konservatīvie, sociālisti, zemnieki, centristi, katoļi un pat mazākumtautību pārstāvji – neatkarīgi no tā, vai viņi to darīja pārliecības, piesardzības, oportūnisma, nemiera vai samierināšanās dēļ. *BBWR* biedru lielo dažādību varēja apvienot tikai uz viena kopēja politiska pamata – stingras izpildvaras pēc nesakarīgās parlamentārās nestabilitātes desmitgades. *BBWR* apoloģēti izmisīgi mēģināja šo acīmredzamo, gluži respektējamo, kaut arī diezgan prozaisko faktu apvīt ar ideoloģiskas dziļdomības un vēsturiskas nepieciešamības auru. [Šim laikam raksturīgā manierē viņi apgalvoja, ka *BBWR* pauz nācijas solidaritātes pozitīvo atbildi marksistu izaicinājumam uz šķiru sadursmi, apliecina atjaunotās Polijas saprātīgo atteikšanos no fatālās pirmspārdalīšanas tradīcijas, kas bija piešķirusi opozīcijai *per se* īpašu ietekmi, tā simbolizē atbildības uzvaru pār demagoģiju un kalpošanu valstij kā svarīgāku par partijas garu. Bet faktiski no politiskās prakses viedokļa *BBWR* uzdevums bija vienkārši sniegt atbalstu Pilsudskim. Un tieši tāpēc, ka šī bija tās vienīgā ielānātā funkcija, kā arī tāpēc, ka tās ideoloģiskā nabadzība bija tik dziļa un tās spēja paust sociālās prasības tik nepilnīga, *BBWR* varēja tikai šķelt, bet ne nomainīt

politiskās partijas, gūt atbalstu amatu meklētāju, bet ne jaunatnes vidū, tikai ievadīt politikas problēmas režīma iekšējos gaitēnos, bet nevis formulēt, precizēt un izspriest tās savu nenovēršami seklo un formālo savstarpējo diskusiju gaitā.

Režīma virsotnē, uz kuriem šīs problēmas tika virzītas risinājuma meklējumos, godā tika turēta statistiski menedžeriskas valdības teorija. Gan Bartela tehnokrātiski noskaņotie atbalstītāji, gan arī pilsudskiešu pulkveži – pretori – bija pārliecināti, ka Polijas problēmas nevar atrisināt, ļaujot dažādo pilsoniskās sabiedrības slāņu intereses un prasības regulēt tām politiskajām partijām, kuras sacenšas valsts un parlamentārā arēnā. Viņuprāt, poļu sabiedrības nepietiekamā sagatavotība šādai rīcībai bija ārkārtīgi skaidri izpaudusies pirmajos tās atjaunotās neatkarības gados. Nē, Polijas primārā vajadzība bija atbrīvot valsti un pacelt to pāri pilsoniskajai sabiedrībai, kā arī piešķirt valsts pārvaldei, nevis kādai sabiedrības daļai prasījuma un jurisdikcijas pirmtiesības. Poliju vajadzēja attīrīt un iztīrīt, kā arī modernizēt valsts vadībā, bet nevis ar politisku sacensību. To vajadzēja drīzāk pārvaldīt, nevis tajā valdīt. Tikai valsts, nevis kāda slāņa vai partijas interesēm bija jānosaka valdības politiskā, sociālā un ekonomiskā programma.

Bet, ak vai, šis valstiskuma kults bija apšaubāms kā no intelektuālā, tā arī no politiskā viedokļa. Tas izrādījās praksē nelietojams, jo tam nebija ne programmas, ne virziena. "Valsts interešu" koncepcija zināmos apstākļos varēja būt adekvāts vadošais princips ārpolitikā, bet tā nebija pietiekami izstrādāta, lai to varētu izmantot nopietnu iekšzemes sociālekonomiskās politikas problēmu risināšanā. Tā varēja izgaismot tādus acīmredzamus nacionālus mērķus kā industrializācija, bet nespēja norādīt bezmaksas ceļus šādu mērķu īstenošanai. Vēl aizvien bija jāizdara grūta politiska izvēle. Lēmumu pieņemšana tika vienkārši novirzīta no daudzu frakciju veidotās likumdošanas varas uz režīma iekšējām struktūrām. Un, lai gan varētu atzīt, ka cilvēki, kas pieņēma izšķirošos lēmumus šajās iekšējās struktūrās, uzskatīja sevi par ideoloģiski neitrāliem, lai gan varētu ticēt, ka viņus vadīja augsta pienākuma apziņa pret valsti un sabiedrību, lai gan varētu pieļaut, ka BBWR kā organizācija, iespējams, bija pārāk miermīlīga, lai ievērojami ietekmētu politisko prioritāšu izvēli, bija vērtīgi izlikties neredzam, ka viņi izdarīja politisku izvēli, nevis vienkārši lika lietā skaidro valsts interešu koncepciju.

| Lai gan BBWR varēja uzvarēt vēlēšanās un tādā veidā dot Pilsudskim iespēju likumīgā veidā saglabāt kontroli pār valsts pārvaldi, dziļāk izvērtējot,

tā iz
pēc
kat:
nāt
viņ:
Viņ
pat
"pu
soci
tisk
virz
izol
pol
kon
jām

iznī
turā
izpi
atd:
kur
savā
star
soci
nāt:

poli
dot
psei
labe
nāji
bail
Pol
atd:
Tāc
bet
izra
inte

tā izrādījās politiska neveiksme Pilsudska politiskās mizantropijas dēļ. Tūlīt pēc 1926. gada apvērsuma viņš būtu varējis izmantot vispārējo nacionālo katarsi, lai pulcinātu ap sevi poļu tautu, lai to politiski aktivizētu, lai mudinātu uz atkārtotu ziedošanos, lai pieprasītu upurus un daudz sasniegtu. Bet viņš, neuzticēdamies masu spontānajai aktivitātei, nolēma darīt pretējo. Viņš uzspieda nācijai politisku pasivitāti, bet atbildību par valsts pārvaldi paturēja sev, Bartela savervētajai tehnokrātiskajai elitei un viņa paša tuvāko "pulkvežu" pulciņam. *BBWR* uzdevums bija izolēt režīmu no antagoniskas sociālas un ideoloģiskas ietekmes un spiediena, nevis iesaistīt tautu politiskajā aktivitātē. Lai gan daudzi "jauni" biedri tika pieņemti un augstu virzīti *sanaċja* hierarhijā, režīms tomēr traģiskā kārtā bija nonācis pašizolācijā. Pilsudskim un viņa svītai bija izdevies apliecināt savas monopoltiesības uz valsts pārvaldi un tās varas struktūrām, bet viņi bija zaudējuši kontroli un vadību pār poļu sabiedrību par labu pagrimumšajām politiskajām partijām.

Pilsudska režīma sasniegumus, kuri nebija noliedzami, lai gan tos iznīcināja 1939. gada katastrofa, veidoja valsts pārvaldē panāktie strukturālie un diplomātiskie jauninājumi. Starp tiem jāatzīmē pēcapvērsuma izpildvaru nostiprinošie konstitucionālie grozījumi, armijas morāles normu atdzimšana, valsts birokrātiskā aparāta profesionalizācija, visu poļu vairākuma apdzīvoto teritoriju atkalapvienošana vienā politiskā sistēmā, ieskaitot savā laikā neapmierinātos rietumu apgabalus, budžeta sabalansēšana, Polijas starptautiskā prestiža un pašcieņas paaugstināšana. Toties neviena būtiska sociāla problēma Pilsudska dzīves laikā netika atrisināta, vai nopietni risināta.

Tā kā Pilsudskis vilcinājās patiesi uzticēties savai tautai un nepiedāvāja politisku sadarbību, viņam pēcapvērsuma periodā drīzāk vajadzēja izveidot skaidri formulētu diktatūru, nevis vadīt valsti cauri demoralizējošai pseidoparlamentārai šarādei. Lai sasniegtu zināmus "revolucionārus" labojumus, šai diktatūrai nemaz nevajadzēja būt "kreisai". Bet šādu risinājumu padarīja neiespējamu paša Pilsudska sirdsapziņas pārmetumi, bailes, cerības, kā arī vispārējā nācijas dedzīgā vēlme parādīt, ka atdzimusi Polija, neskatoties uz apvērsumu, bija pietiekami nobriedusi, lai veiksmīgi atdarinātu Rietumu konstitucionāli parlamentāras valsts pārvaldes modeli. Tādēļ apvērsums izgāzās. Tas bija notikums ar revolucionārām iespējām, bet šo potenciālu tūlīt pat pasteidzās noliegt un apspiest pats apvērsuma izraisītājs, kuru uz to pamudināja "svarīgas" politiskas un ekonomiskas intereses.

12

Pusparlamentārais valsts pārvaldes modelis, kuru iedibināja Pilsudskis pēc apvērsuma 1926. gadā, ap 1930. gadu jau bija uzskatāms par neveiksmi. 1928. gada marta vēlēšanas, kuru politiskais un vēsturiskais uzdevums bija pasludināt tautas spriedumu par Pilsudska varas sagrābšanu un tai sekojošo valdīšanu, kā arī par agrāko likumdevējvaras un partiju hegemonijas laiku, kas lielā mērā bija sekmējis šo apvērsumu, deva Pilsudskim nepārlicinošu uzvaru. Tiesa, *BBWR* un tās satelīti iemirdzējās pie politiskajām debesīm kā vislielākais zvaigznājs, kam tomēr neizdevās iegūt absolūto vairākumu parlamentā. Bez tam Pilsudskim par lielu nepatiku kreisā spārņa partijas bija ieguvušas popularitāti pretlikumīgi, pēc viņa ieskatiem, – uz Pilsudska kā pirmskara sociālista rēķina. Toties pelnītu sodu saņēma tieši Vitosa koalīcijas labējo un centristu partijas, nevis viss pirms *BBWR* eksistējošais “veco” partiju politiskais spektrs, kā bija cerējis Pilsudskis. Šie rezultāti tādējādi parādīja, ka sabiedrība daudz spēcīgāk atbalstīja pašu apvērsumu, nevis Pilsudska vēlākos pūliņus pēc sava prāta pārveidot poļu politiskās dzīves veidu un stilu. Bez tam ir jāpiebilst, ka, ņemot vērā Pilsudska nometnes un parlamenta kreiso savstarpējās atsvešināšanās sākumu, šo divu spēku neveiksmei centienos iegūt pārliecinošu vai nepārprotamu vairākumu bija nelaimi vēstois raksturs, lai arī šīm divām nometnēm bija vienādi panākumi attiecībā pret labējiem un centristiem. Līdz ar to kļuva apšaubāma poļu politiskās sistēmas spēja piemēroties vai arī efektīvi pretoties Pilsudska eksperimentam.

Šo nenoteiktību vēl pastiprināja Pilsudska nometnes daudzveidība un vēlēšanu dažādība. Un tiešām, to atbalstīja gandrīz katrā sabiedrības slānī, bet vairākums strādnieku, zemnieku, sīkburžuāzijas, Romas katoļu garīdzniecības un mazākumtautību palika ārpus tās. Vai konservatīvā slāņa atbalsts, no vienas puses, un tehniskās inteligences, no otras (tajā laikā uzskatot, ka šie slāņi ir uzticami), būs pietiekams, lai kompensētu nenoteikto un neviendabīgo sociālo starpslāņu atbalstu Polijā, zemē, kura atradās sociālekonomiskās pārejas stadijā? Ievērojot Pilsudska atturīgo attieksmi pret sava apvērsuma vainagošanu ar stingru diktatūru, viņa svītas tehnokrātiskos, valdonīgos uzskatus, kā arī viņa lēmumu mēģināt valsti pārvaldīt ar jau iedibināto konstitucionālo un parlamentāro mehānismu, pozitīva atbilde uz šo jautājumu nebija iespējama nepārlicinošo 1928. gada vēlēšanu rezultātu dēļ.

Vēlēšanu rezultātu statistika ir dota 10. tabulā. 4. marta Seima vēlēšanās piedalījās 78,3 % balsstiesīgo iedzīvotāju, nedēļu vēlāk, 11. marta senāta

Parlamenta vēlēšanas 1928. gada martā

Partijas	Seima vēlēšanas 4. martā		Senāta vēlēšanas 11. martā	
	Balsu skaits	Kopējais balsu skaits (%)	Balsu skaits	Kopējais balsu skaits (%)
Labējās:				
Nacionāldemokrāti	929 266	8,2	37	9,2
Monarhisti	53 623	0,5	...	0,1
Centristi:				
Kristīgie demokrāti	910 707	8,0	19	7,7
"Pīst"			21	3
Nacionālā darba partija	228 162	2,0	14	3
Kreisās:				
"Wyzwolenie" u.c.	1 675 538	14,7	40	7
"Sromnicтво Chłopskie"			26	3
Sociālisti	1 495 641	13,1	65	10
Komunisti	266 528	2,3	7	...
Citas kreisās partijas	118 325	1,0	8	...
Nacionālās minoritātes:				
Apvienotais saraksts	2 130 678	18,7	65	20,9
Atsevišķie saraksti	802 060	7,0	19	4,6
BBWR u.c.	2 739 301	24,0	122	31,1
Pārējie	58 389	0,5	1	0,1
Kopā	11 408 218	100,0	444	100,0
Nederīgie biļeteni	320 142

vēlēšanās – 63,9 %. Šoreiz ukraiņi no Austrumgalīcijas pievienojās ukraiņu vēlētājiem no bijušās Krievijas impērijas. Neproporcionālais nederīgo biļetenu pieaugums, daudzi no kuriem bija domāti komunistiem, salīdzinājumā ar 1922. gadu liecina par birokrātijas politisko “piesaisti”, kas vēl nebija pāraugusi terorā, tomēr 1928. gada vēlēšanās jau bija jūtama mērena krāpšana.

Lai gan sarukuši skaitā un nonākuši izolācijā, Dmovska nacionāldemokrāti ātri saliedēja spēkus un pastiprināja savu ideoloģisko kareivīgumu; viņiem bija lemts aktivizēties 20. gs. 30. gadu beigās kā Pilsudska nometnes visdinamiskākajiem ideoloģiskajiem pretiniekiem. Pa to laiku jaunajā parlamentā nacionāldemokrātiem viņu ienaidā pret Pilsudska režīmu drīz vien pievienojās centristi, kreisie un minoritāšu opozīcija, kaut gan to ideoloģiskie centieni bija atšķirīgi. Viņi visi iebilda pret režīma konservatīvo sociālekonomisko politiku, pret tā augstprātīgi nicinošo attieksmi pret likumdevējas privilēģijām vai to, ka dažkārt tika pārkāptas civiltiesības. Tā kā Seima vairākumam nebija vajadzīgās vienotības, lai nomaiņītu valdību, tas spēja tikai vājināt valdību un drīz vien iesaistījās bezjēdzīgā cīņā ar Bartelu.

Pēc kāda laika – 1930. gada septembrī – stāvoklis valstī piespieda izmisušo Pilsudski izsludināt bargāku “pulkvežu” režīmu, ko pavadīja vairāku opozīcijas lideru nežēlīga piekaušana un apcietināšana, kā arī policijas spiediena samērā plaša pielietošana jaunajās 1930. gada novembra vēlēšanās. Lai gan, pavirši vērojot, šī iebaidīšanas taktika likās veiksmīga – BBWR šoreiz ieguva absolūto vairākumu parlamentā –, Pilsudskis dārgi samaksāja par to, ka meklēja glābiņu nežēlībā, jo atšķirībā no apvērsuma četrus gadus iepriekš to gandrīz vispārēji nosodīja un uzskatīja par patvaļīgu varas izmantošanu, nevis par tās sagrābšanu nepieciešamības vai sabiedrības attīrīšanas vārdā. Jau tad strauji zaudēdams nacionāli noskaņotās jaunatnes atbalstu par labu Dmovska labēji radikālajiem priekšvēlēšanu solījumiem, Pilsudskis bija aizbaidījis arī gandrīz visu politisko nokrāsu inteligences ietekmīgāko daļu, upurējis daudzu savu ietekmīgo konservatīvo sabiedroto atbalstu, iedzinis beidzamo ķili starp sevi un bijušajiem sociālistu un kreisās zemniecības partneriem un bija pat satricinājis savu tuvāko līdzgaitnieku ticību. Bez tam, laika periodā no 1930. gada septembra vidus līdz novembra beigām, cenzdamies ar brutālām militārām represijām neapmierinātajos austrumu apgabalos salauzt ukraiņu nacionālistu kustību, viņš vienlaikus iznīcināja pat to, kas bija palicis pāri no slāvu minoritāšu uzticības, kuru viņš bija ieguvis, savā laikā atbalstot federālisma principus.

Parlamenta vēlēšanas 1930. gada novembrī

Partijas	Seima vēlēšanas 16. novembrī		Senāta vēlēšanas 23. novembrī	
	Balsu skaits	Kopējais balsu skaits (%)	Vietas	Balsu skaits
Labējas:				
Nacionāldemokrāti	1 443 165	12,7	63	882 215
Monarhisti	1 816
Centristi:				
Kristīgie demokrāti	430 074	3,8	14	160 444
" <i>Piast</i> "			15	493 399
Nacionālā darba partija			10	143 806
Kreisās:	1 965 864*	17,3	15	882 636*
" <i>Wyzwolenie</i> "			18	
" <i>Stronnictwo Chlopskie</i> "			24	
Sociālisti			4	
Komunisti	232 000	2,1	8	
Citas kreisās partijas	118 325	1,0	1	
Komunistu "fronte"	23 000	0,2	33	
Nacionālās minoritātes	1 719 445	15,1	247	1 045 119
BBWR u.c.	5 366 821	47,4	...	3 725 783
Pārējie	151 610	1,4	...	100 991
Kopā	11 333 795	100,0	444	6 797 188
Nederīgie bijeteni	482 618	nav zināms
				111

* Dati par atsevišķām partijām nav pieejami.

Tāpēc 1930. gada novembra vēlēšanas bija režīma panākums tikai skaitļos. Seima vēlēšanās 16. novembrī piedalījās 74,8 % un senāta vēlēšanās 23. novembrī – 63,4 % balsstiesīgo iedzīvotāju. Kopēju opozīcijas sarakstu veidoja piecas centra un kreisās partijas, no kurām trīs zemnieku grupas jau 1931. gada 15. martā apvienojās Zemnieku partijā (sk. 3. iedaļu). Vēlēšanu rezultāti ir atspoguļoti 11. tabulā.

13

Depresija uzbruka Polijai ar iznīcinošu spēku un pievienoja tās hroniskajām politiskajām problēmām vēl sociālekonomiskas grūtības. Ekonomiskajā sfērā atjaunotā Polija bija nopietni cietusi no vairāk nekā gadsimtu ilgās vairāku valsts reģionu atšķeltības un to atšķirīgās attīstības, kam sekoja Pirmā pasaules kara atnestais katastrofālais posts. Pirms neatkarības atgūšanas tirdzniecība starp Polijas atsevišķām daļām bija minimāla; pēc tam to ekonomiskā integrācija atpalika no politiskās un administratīvās saliedēšanās, un tā arī netika pabeigta līdz 1939. gadam. Galīcija un Kresī arvien vēl bija daudz nabadzīgākas, mazāk industrializētas un daudz primitīvāku lauksaimniecības modeļu izmocītas nekā Rietumpolija un Kongresovka.

Pirmos atgūtās neatkarības gadus ekonomikā aptumšoja, kā jau tas minēts iepriekš, pastāvīgais sajukums, inflācija, bezdarbs un nemieri, kuri kopīgi grāva valdošo parlamentāro partiju sistēmu un paātrināja Pilsudska varas pieteikumu. Tūlīt pēc viņa apvērsuma Polijas ekonomiku piemeklēja negaidīta laime. Ilgstošs Lielbritānijas ogļraču streiks no 1926. gada maija līdz decembrim pavēra lielas un ilgstošas Polijas ogļu eksporta iespējas, kas bija pietiekams pamats dažiem visas tautsaimniecības uzplaukuma gadiem. Posmā starp 1926. un 1929. gadu arī lauksaimniecības produktu cenas un eksports bija diezgan augstā līmenī. Šie labvēlīgie rādītāji savukārt piesaistīja ārzemju kapitālu, dodot iespēju Polijai nostabilizēt zlotu un izturēt Vācijas muitas karu un aizdevumu boikotu. Tāpēc sākotnēji Pilsudska–Bartela režīms bija ekonomiskās atdzimšanas politiskais ieguvējs, kas notika laimīgas sagādīšanās rezultātā, kad starptautiskie notikumi saskanēja ar režīma tehnokrātisko, kaut arī fiskāli konservatīvo politiku. Kopējo ainu vēl jo vairāk uzlaboja Pilsudska demonstrētais spēks un pārliecība.

Bet, ak vai, 20. gs. 30. gados Pilsudska “pulkvežu” režīms saskārās ar daudz drūmāku ekonomisko ainu, kas atkailināja iepriekšējās atdzimšanas nejauso un no apstākļiem atkarīgo raksturu. Valūtu tiesām nostabilizēja,

bet
lan.
sair
paz
vēl
un

pār
viet

tāri
šan
nen
mē
tru
ma
refc
eiro
zen
not
plat

noc
laul
viss
mie
nod
20
laul
lien
šanc
ieda
laul

sada
kau
ofic
sada
548
uzla

bet tautas masu pirktspēja saglabājās zemā līmenī; arī budžeti tika sabalansēti, bet tie bija pārāk mazi. Desmitgažu mījā, sākoties pasaules lauksaimniecības krīzei, poļu lauksaimniecības preču starptautiskās cenas pazeminājās tik krasi, ka viss ieguvums no preču pieauguma un eksporta vēlāk tika pilnībā "apritis" to vērtības krišanās dēļ. Polijas laukos ienāca posts un daļēji bads.

Polija pārsvarā bija lauksaimnieciska zeme, tādēļ depresiju vissmagāk pārdzīvoja tieši šajā ekonomikas nozarē, kuru postīja pārāpdzīvotība, darbvietu trūkums, patēriņa nepietiekamība, kā arī nevienlīdzība un fragmentārisms zemes sadalē. Var atzīt, ka pat radikāla zemes reforma un pārdalīšana nevarētu apmierināt progresīvi domājošās zemniecības alkas pēc zemes, nenotiekot paralēlam un straujam industrializācijas procesam. Tomēr pat mērenu reformu bremsēja politiskie apsvērumi, arī apziņa, ka Kresī un Austrumgalicijas baltkrievu un ukraiņu zemnieki būtu ieguvēji no zemes reformas uz poļu muižniecības rēķina. Galu galā Polija izvēlējās minimālas reformas ceļu, kura apjomā bija pati pieticīgākā starpkaru perioda Austrumciropā, ja neskaita Ungāriju. Maksimālā zemes platība, virs kuras pārējās zemes bija obligāti jāpārdod, lielajiem zemes īpašniekiem bija augstsirdīgi noteikta 180 ha (444,8 akri) apmērā, izņemot austrumu apgabalus, kur šī platība tika palielināta līdz 300 ha (741,3 akriem). Bez tam muižas, "kuras nodarbojās ar speciālām vai neparasti ražīgām un valstiski nozīmīgām lauksaimniecības nozarēm", – šī definīcija bija tik miglaina, ka deva iespēju vissubjektīvākajiem skaidrojumiem, – nebija pakļautas šiem ierobežojumiem. Tāpēc nav brīnums, ka kopējā 2 654 800 ha lielā platība, kura tika nodota zemniekiem no lielajām muižām visā starpkaru periodā, bija tikai 20 % no visām zemes platībām īpašumos virs 50 ha vai 40 % no visas lauksaimniecībā izmantojamās zemes saimniecībās virs 50 ha. Ja šiem skaitļiem pievieno vēl 595 300 ha, kurus zemnieki saņēma apmaiņā pret atteikšanos no tiesībām izmantot ienākumus no zemes, tad kopējā zemniekiem iedalītā zeme veidoja tikai 23 % no visas zemes platības un 54 % no lauksaimniecībā izmantojamās zemes īpašumos virs 50 ha.

Zemnieku ieguvums bija arī 5 423 300 ha līdz šim mazās strēmēlēs sadalītās zemes apvienošana lielās saimniecībās; tomēr šī zeme jau iepriekš, kaut arī neracionāli izmantota, bija bijusi zemnieku īpašumā. Turpmāk šo oficiāli atbalstīto zemes apvienošanu negatīvi ietekmēja zemes atkārtota sadalīšana zemnieku lielo ģimeņu ietvaros mantošanas ceļā. Bez tam 548 700 ha, kuri tika atgūti lauksaimniecībai ar meliorāciju un cita veida uzlabojumiem, netika atņemti lielajām muižām. Sakarā ar zemes reformas

minimālajiem apmēriem zemes īpašumu struktūra saglabāja savu izteikti nevienlīdzīgo raksturu.³

Pretēji parastajiem priekšstatiem ražība lielajās saimniecībās nebija ievērojami augstāka kā mazajās zemes platībās, jo lielajiem zemes īpašniekiem nebija stimula aizvietot lēto un viegli pieejamo zemnieku darbaspēku ar modernu agrotehnoloģiju. Tomēr pastāvēja liela reģionāla atšķirība ražības ziņā, un Polijas rietumu un centrālā daļa lepojās ar ievērojami augstākām ražām nekā apgabali dienvidos un austrumos. Tomēr vidējās ražas valstī bija ievērojami zemākas par vidējo ražu Eiropā kopumā un pat par Centrāleiropas līmeni. Starpkaru perioda Polijas lauksaimniecība cieta no kapitāla trūkuma, un to bremsēja primitīvās tirdzniecības pārvadājumu iespējas, neattīstītā pārstrāde, neatbilstoša mēslojuma pielietošana (austrumos faktiski to nelietoja vispār), zemnieku vājās tehniskās zināšanas, kā arī neekonomiskā, bet politiski attaisnojama īpašuma sadale. Bet vispostošākais šķērslis bija ārējā un būtiskā *deus ex machina* trūkums – strauja industrializācija lieko iedzīvotāju nodarbināšanai. Skaitļi par starpkaru perioda Polijas lauksaimniecības lieko darbaspēku, kas pat pie nospiedoši zemā lauksaimniecības tehnoloģiju līmeņa svārstās starp $1/4$ un $1/2$ ⁴, un pat mazākais no šiem skaitļiem liecina par ekonomisku patoloģiju.

Interesantāks, bet vienlaikus arī grūtāk izvērtējams ir starpkaru Polijas rūpniecības devums. Apskats jāsāk ar to, ka, izņemot ogļu, kokmateriālu un lielākoties neapgūto ūdens enerģijas potenciālu, Polijai bija visai maz dabas resursu, it īpaši metālu. Bez tam rūpniecības nozares, ar kurām tā ienāca starpkaru posmā, bija (a) sasaistītas ar toreiz, t.i., pēc 1918. gada, nedraudzīgiem ārzemju tirgiem Krievijā un Vācijā un (b) laikā no 1914. līdz 1918. gadam stipri izpostītas un izlaupītas. Tām bija nepieciešama ne

³ Ir iespējams, bet tas būtu nepareizi, parādīt vispārējo ainu statistikas skaitļos, jo 1921. un 1931. gada tautas skaitīšanas datus šinī jomā nevar lietot tiešai salīdzināšanai: pirmie uzrādīja visas platības pēc to lieluma, bet otrie – tikai lauksaimniecībā izmantojamo zemi, pie tam zemes gabalu lieluma kategorijas abās tautas skaitīšanas reizēs bija dažādas. Bez tam otrā tautas skaitīšana notika pirmskara perioda vidū, nevis beigās. Sk. *Mieczysław Mieszcankowski, Struktura Agrarna Polski Międzywojennej* (Varšava: PWN, 1960), 1., 2. un 10. daļa.

⁴ Sk. P. N. Rosenstein-Rodan, "Agricultural Surplus Population in Eastern and South Eastern Europe", kura kopsavilkumu veicis N. Spulber "The Economics of Communist Eastern Europe" (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1957) 276. lpp. pretēji Wilbert E. Moore, *Economic Demography of Eastern and Southern Europe* (Geneva: League of Nations, 1945) 64. lpp.

tika
nutirg
dep

sāpī

apj

jas a

jauk

192

līdz

nev

šana

laik

atba

non

vun

cija

kad

cija.

dze

strai

jau

zauc

lauk

izdo

tāpa

naci

cijas

izoli

Šī r

193

nod

tikai plaša praktiska rekonstrukcija, bet arī komerciāla atkaliekļaušanās vai nu poļu iekšējā tirgū, kas bija šaurš, vai arī jaunus un atšķirīgus ārzemju tirgos, kuriem bija nosliece uz pašizolēšanos, īpaši laikā, kad visa pasaule depresijas gados tiecās uz autarkiju.

Var, bet nav nepieciešamības statistiski atspoguļot depresijas izraisītos sāpīgos triecienus poļu ekonomikā. Ārzemju kapitāls tika izvests, ražošanas apjomi samazinājās, bezdarbs pieauga, un zuda zemnieku pirktspēja. Polijas atveseļošanos no depresijas sākotnēji palēnināja Pilsudska svaidīšanās no jauktiem priekšstatiem par valsts prestižu, bailēm atkārtot politiski fatālo 1923.–1926. g. inflācijas kļūdu, kā arī vienkāršas ekonomiskas tumsonības līdz zelta standartam, bet tad jau citas valstis bija no tā sen atteikušās. Šī neveiksmīgā monetārā politika kļuva par iemeslu pamatoti ieilgušai ražošanas stagnācijai Polijas ekonomikā.

Toties pēc Pilsudska nāves administratīvajiem tehnokrātiem, kurus savā laikā bija savervējis Bartels, pievienojās ekonomiskie tehnokrāti, kurus tagad atbalstīja "pulkveži". Režima ekonomiskajā ideoloģijā ortodoksālo attieksmi nomainīja nacionālas valsts intereses. Valsts uzņēmumos sociāliem izdevumiem un ražošanai tika tērēti milzīgi naudas līdzekļi, un industrializācija pēdējos trīs starpkaru perioda gados noritēja ātrā tempā līdz brīdim, kad šos daudzsološos notikumus pārtrauca nacistu iebrukums un okupācija. Šajā isajā valsts kapitālisma posmā 20. gs. 30. gadu nogalē iegūtā pieredze kalpoja par noderīgu treniņu, kura atziņas tika uzkrātas, lai īstenotu strauju industrializāciju pēc 1945. gada.

Lai gan šis vēlinais izrāviens rūpniecībā bija iespaidīgs, tā sacensība ar jau zināmo, nenovēršamo iedzīvotāju skaita pieaugumu bija bezcerīgi zaudēta. Radušos darbavietu piedāvājums maz ko varēja mainīt milzīgajā lauku nabagu pūlī. Šis izrāviens bija pārāk aizkavējies, lai desmitgades laikā izdotos apturēt dzīves līmeņa lejupslīdi, turklāt jāpiebilst, ka Polijā tas jau tāpat bija viens no zemākajiem Eiropā. Visbeidzot, par spīti patriotisko un nacionālistisko vārdu plūdiem, ar kādiem tas tika veicināts, industrializācijas izrāvienam neizdevās paglābt pēcpilsudska "pulkvežus" no politiskās izolētības.

14

Šī režima politiskā izolētība 20. gs. 30. gados turpināja padziļināties. 1930. gada samocītās vēlēšanas, kurās tika lietoti "piespiešanas" līdzekļi, nodrošināja BBWR parlamentāro vairākumu, dodot iespēju pieņemt

sanacija nometnei pierastos likumus, bet nedeva tai divu trešdaļu vairākumu, kas bija nepieciešams konstitūcijas grozīšanai. Pilsudskis uzskatīja, ka šādi grozījumi izpildvaras turpmākai nostiprināšanai ir būtiski, bet 1926. gada augusta mērenie pēcāpvērsuma labojumi viņam šķita nepietiekami. Atteikdamies pasludināt jauno konstitūciju ar dekrētu, jo viņš vienmēr augstākā cieņā turēja tiesiskuma ārējās izpausmes, nevis tā garu, Pilsudskis lika saviem piekritējiem jauno konstitūciju virzīt cauri parlamenta institūcijām, lietojot plašu parlamentāro triku sēriju un formālu kazuistiku. No politiskā un morāles viedokļa šo rupjo metožu lietošana bija vismaz tikpat demoralizējoša, kā tas būtu bijis atklāta diktāta gadījumā.

Jaunā konstitūcija, kas oficiāli stājās spēkā 1935. gada 23. aprīlī, paredzēja milzīgu prezidenta pilnvaru paplašināšanu, ieskaitot nosacītas veto tiesības, parlamenta atlaišanu, ministru kabineta un atsevišķu ministru atbrīvošanu no amatiem, tiesības izdot dekrētus ar likuma spēku, tiesības iecelt amatos trešo daļu no senatoriem, tiesības nosaukt vienu no diviem iespējamajiem kandidātiem, kas miera laikā varētu ieņemt esošā prezidenta vietu, kā arī pašam iecelt savu pēcteci kara gadījumā. Šis modelis bija diezgan piemērots tā laika Polijas apstākļiem un 1958. gadā daļēji kļuva par pamatu gollistu Francijas hartai. Pilsudska jaunā konstitūcija tūlīt pēc Pilsudska nāves 1935. gada 12. maijā zaudēja savu dzīvotspēju; tas notika arī tāpēc, ka viņa pēcnācēji – “pulkveži” papildināja to ar 8. jūlija vēlēšanu dekrētiem, kuri bija formulēti tā, lai panāktu viņu režīma pastāvīgu uzvaru, tādējādi pazemojot vēlētajus. Viena no daudzajām likteņa ironijām starpkaru perioda Polijas vēsturē bija tā, ka abas Polijas konstitūcijas tika radītas īpaši paturot prātā Pilsudski, – 1921. gada konstitūcija, lai izkropļotu prezidentūras jēdzienu, jo labējie baidījās, ka Pilsudskis varētu ieņemt prezidenta krēslu, un 1935. gada konstitūcija, lai paplašinātu šī amata pilnvaras atbilstoši Pilsudska stilam un autoritātei. Abos gadījumos autori pārrēķinājās, jo pirmajā viņš atteicās no amata, bet otrajā – nomira un viņa mantojumu ieguva nepiemēroti mantinieki.

Protestējot pret jauno vēlēšanu noteikumu klajo nolūku radīt viegli ietekmējamu parlamentu, kandidātu pārbaudei un atļasei paredzot acimredzami blēdīgus paņēmienus, poļu opozīcijas partijas boikotēja 1935. gada 8. un 15. septembra vēlēšanas. Patī valdība publikācijās atzina, ka tikai 45,9 % un 62,4 % no attiecīgi Seima un senāta vēlēttiesīgajiem iedzīvotājiem piedalījās šinī “klusuma plebiscītā”, bet opozīcija apgalvoja, ka skaitļi ir palielināti. Interesanti atzīmēt, ka vēlētāju aktivitāte Kresī un Silēzijā, t.i., teritorijās, kur koncentrējās baltkrievu, ukraiņu un vācu iedzīvotāji,

bija augstāka nekā visā pārējā valstī. Varbūt, ka šis mazākumtautības bija vienaldzīgas pret iekšējiem strīdiem poļu antagonistisko spēku starpā, kuri bija gandrīz vienlīdz nedraudzīgi minoritāšu interesēm; iespējams, ka viņi bija jutīgāki pret oficiālo iebaidīšanu vai vilinājumiem. Jebkurā gadījumā vācieši, ebreji un ukraiņi (bet ne baltkrievi), šķiet, bija klusi organizējuši vienošanos ar režīma pārstāvjiem, lai nodrošinātu sev vismaz kaut kādu pārstāvniecību. Tomēr jaunajā parlamentā absolūti dominējošais spēks bija *BBWR*, kurai bija 153 no jaunajā konstitūcijā likumīgi paredzētajām 208 Seima deputātu vietām un 45 no 64 ievēlēto senatoru vietām. Saskaņā ar pēdējiem vēlēšanu nolikumiem senatorus vēlēja netieši un šo pienākumu veica visai šaura, par izcilu uzskatīta iedzīvotāju grupa (augstu grādu vai noteiktu apbalvojumu īpašnieki, vietējās varas amatpersonas, speciālisti oficiāli augstu novērtētās profesijās vai ekonomikas un kultūras organizācijās). Domājams, ka pēc iepriekšējās vienošanās prezidents minoritātēm piešķīra vairākas no atlikušajām 32 vietām senātā kā minimālu atlīdzinājumu par viņu pārāk mazo pārstāvniecību vēlētajos orgānos un kā kompensāciju par viņu piedalīšanos vēlēšanās.

Tas, ka šī režīma nodoms bija iznīcināt politiskās partijas un radīt nepolitisku parlamentu, apstiprinājās tad, kad 1935. gada 30. oktobrī tika likvidēta pati *BBWR*, lai atklāti parādītu, ka no šī brīža vairs nav vajadzīga "politiska rakstura organizācija, kas atrodas starp parlamentu un valsti". Šādas nostājas naivitāte tika atmāskota pavisam drīz, kad politiskā cīņa pārcēlās no parlamenta zālēm uz ielām un ciematiem, kas nāca par sliktu valsts režīmam, un kad *sanacija* nometne, kuru maldos bija novedusi pārliecība par savu formāli stingro valsts pārvaldes kontroli, sāka nodoties tādai "greznībai" kā iekšējie strīdi, kurus pirms tam nepieļāva Pilsudska autoritāte.

Pirmais no šiem diviem notikumiem – politisko konfliktu vietas nomaiņa – bija visu politisko nometņu vispārējās radikalizācijas izpausme un sekas. Radikalizācija savukārt daļēji bija reakcija uz depresiju un jo īpaši uz režīma sākotnējo lēnīgumu un bezpalīdzību, daļēji pieaugošās starpnacionālās spriedzes izpausme un daļēji zemniecības un proletariāta noliedzošā attieksme pret iepriekš neapšaubīto inteliģences hegemoniju. Nacionāldemokrātu vadītajā labējā spārnā atklāti parādījās fašistiskas tendences; zemnieki iesaistījās izmisuma pilnos pārtikas piegādes streikos pret pilsētām un piespieda savas centristu kustības līdz šim mēreno politisko vadību krasī pagriezties kreiso virzienā; pagrīdē esošie komunisti guva panākumus sašutušo zemnieku, nenodarbināto strādnieku, gados jauno inteliģentu un baltkrievu vidū. Lai netiktu apietī, sociālisti atbalstīja vairākus lielus streikus;

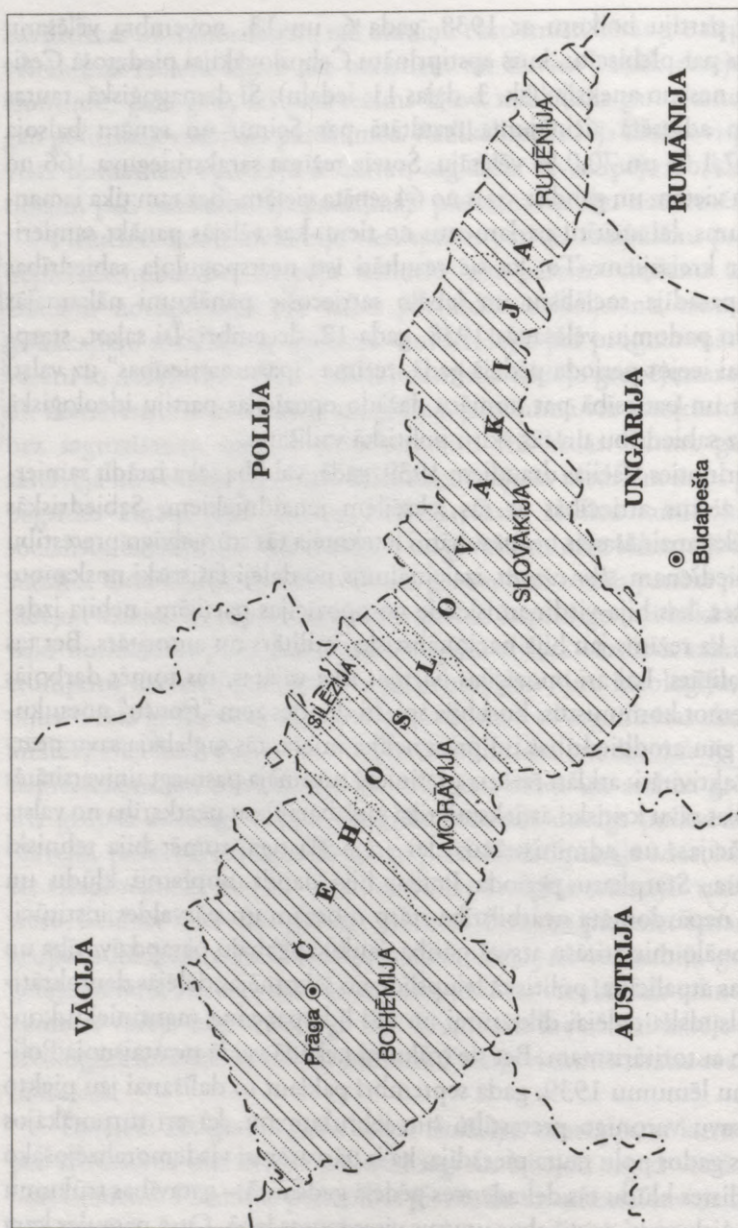
kas attiecas uz minoritātēm, tad ukraiņu ekstrēmisti ķērās pie slepkavībām, vairākums vāciešu kļuva par nacistiem un aizvien vairāk ebreju izvēlējās cionismu; galu galā, arī pats režīms kļuva radikālāks gan ekonomiskajos, gan politiskajos atbildes pasākumos. Radikalizācija bija tiešām vispārēja, bet visas nometnes, opozīciju ieskaitot, saglabāja savstarpējo nošķirtību. Tik tiešām, pati radikalizācija padziļināja plaisas starp šīm nometnēm.

Pilsudska mantinieki bija vienisprātis par vēl radikālāku programmu nepieciešamību, bet nespēja vienoties par pareizo virzienu un saturu. Būdami norūpējušies par valsts pārvaldes izolāciju no tautas visenerģiskākajiem sociālajiem spēkiem, viņi strīdējās par programmām, lai pārvarētu šo nošķirtību. Viņu tiešām bizantisko iekšējo grupējumu sarežģītību un manevrus šini izšķirošajā un grūtajā jautājumā var vienkāršot, cerams, bez sagrozišanas, sadalot viņu nometni trīs daļās. Pirmā galvenokārt sastāvēja no vecākās paaudzes Pilsudska īstajiem biedriem kopš pirmskara pagrīdes cīņām pret carisko Krieviju, kuri ieteica samierināšanos ar sociālistu kustību, ko bija dibinājis un gadsimtu mijā sākotnēji vadījis Pilsudskis. Otrā bija pārdrošāku cilvēku grupa, kuri centās panākt pagrieziena labejo virzienā, lai stiprinātu režīmu ar visai iespaidīgo tajā laikā daļēji fašistiski noskaņotās poļu jaunatnes enerģiju, citiem vārdiem sakot, lai pārtrumpotu nacionāldemokrātus, pārņemot gan viņu ideoloģiju, gan vēltājus. Trešā grupa sastāvēja no tehnokrātiem un "organizētas ekonomikas" aizstāvjiem, kuri ticēja, ka vienkārša praktiska modernizācija izrādīsies nepieciešama un pietiekama, lai atrisinātu valsts un režīma grūtības. Šīs trīs grupas attiecīgi vadīja Pilsudska labākais draugs pulkvedis Valerijs Slaveks, pulkvedis Adams Kocs un prezidents Ignacijs Moscickis. Armijas virspavēlnieks maršals Edvards Rīdzs-Smiglijs svārstījās starp otro un trešo, beidzot izvēloties pēdējo. Sākoties Otrajam pasaules karam, šī trešā grupa nobloķēja ceļu divām pirmajām, bet pati vēl nebija guvusi savu galīgo uzvaru. Atskatoties var šaubīties, vai tās vienkāršais tehnokrātiskais gambīts varēja būt veiksmīgs bez dinamiska kreiso vai labējo politiskās ideoloģijas atbalsta, jo strauja industrializācija vienmēr izraisa sociālu mobilizēšanos.

Tādējādi 20. gs. 30. gadu beigās izolācijas stratēģija, ar kuru Pilsudskis pēc apvērsuma bija cerējis politiski sagraut labējos, tagad vērsās pret viņa paša nometni. Pilsudska personības pievilcība un autoritāte viņa dzīves laikā bija maskējusi šo tendenci, bet tagad *sanacija* ideoloģiskā nabadzība un sociālā pamata trūkums nostādīja viņa sekotājus grūtā stāvoklī. Tāpēc beigās viņi bija spiesti ķerties pie "patriotiskas šantāžas", pie mēģinājumiem apspiest

opozīcijas partiju boikotu ar 1938. gada 6. un 13. novembra vēlēšanu pārvēršanu par plebiscītu, kurš apstiprinātu Čehoslovākijai piederošā Češinas rajona neseno aneksiiju (sk. 3. daļas 11. iedaļu). Šī demagoģiskā, tautas lepnumam adresētā aicinājuma rezultātā par Seimu un senātu balsoja attiecīgi 67,1 % un 70,0 % vēlētāju. Šoreiz režīma saraksti ieguva 166 no 208 Seima vietām un gandrīz visas no 64 senāta vietām. Bez tam tika izmantots gadījums, lai attīrītu parlamentu no tiem, kas vēlējas panākt samierināšanos ar kreisajiem. To, ka šie rezultāti īsti neatspoguļoja sabiedrības viedokli, parādīja sociālistu un labējo satriciešie panākumi nākamajās municipālo padomju vēlēšanās 1938. gada 18. decembrī. Īsi sakot, starpkaru Polijai ieejot perioda pēdējā gadā, režīma "īpašuma tiesības" uz valsti līdzsvaroja un patiesībā pat nomāca dažādo opozīcijas partiju ideoloģiskā ietekme uz sabiedrību un tās šķiru politiskā vadišana.

Pastiprinoties Vācijas draudiem 1939. gadā, valdība sāka izrādīt samiernieciskus žestus attiecībā ar tās iekšējiem ienaidniekiem. Sabiedriskās domas spēka apzināšanās neapšaubāmi ietekmēja tās stūrgalvīgo pretestību Hitlera spiedienam. *Per contra*, izaicinājums no daļēji fašistiski noskaņoto labējo puses, kas bija visdinamiskākie no opozīcijas partijām, nebija izdevies tāpēc, ka režīms jau bija nacionālistisks, militārs un autoritārs. Bet tas nebija totalitārs. Lai arī opozīcijas partijas tika vajātas, tās tomēr darbojās legāli, izņemot komunistus, kuri bija spiesti slēpties zem "fronšu" nosaukumiem; lai gan arodbiedrības un presi nelika mierā, tās saglabāja savu neatkarību un aktivitāti; atklāti režīma pretinieki turpināja pasniegt universitātēs un publiskot savu kritisko attieksmi; tika saglabāta tiesu neatkarība no valsts administrācijas; un administrācija, lai arī neelastīga, tomēr bija tehniski kompetenta. Starpkaru perioda Polijai bija daudz nopietnu kļūdu un trūkumu: nepārdomāta neatbilstība starp robežām un pārvaldes institūcijām, nacionālo minoritāšu atsvešinātība, lauku apgabalu pārapdzīvotība un rūpniecības atpalicība, politiskā lejupslīde no sākotnējās daļējās demokrātijas līdz Pilsudska daļējai diktatūrai un tad līdz pat viņa mantinieku konvulsīvajam autoritārismam. Bet šie trūkumi nekādā veidā neattaisnoja Polijas kaimiņu lēmumu 1939. gada septembrī pakļaut to dalīšanai jau piekto reizi. Ar savu varonīgo pretestību šim iebrukumam, kā arī turpmākajos okupācijas gados poļu tauta pierādīja, ka ir pārvarējusi visdemoralizējošāko vecās karalistes kļūdu tās dekadences pēdējā gadsimtā – gatavības trūkumu nest personiskus vai partijiskus upurus visas tautas labā. Otrā pasaules kara laikā Polija, atkal cīnoties par savu neatkarību, cīnījās arī par Eiropas brīvību.

3. karte. Českoslovákija

III nodaļa

ČEHOSLOVĀKIJA

Viduslaiku Bohēmijas karaļvalsts, Čehoslovākijas mantotais pamatkodols, veidojās par vienotu valsti laikā, kad ne tikai Vācija un Itālija, bet pat Francija un Spānija bija vēl arvien sadalītas un iekšēji sašķeltas. Labvēlīgi un arī nelabvēlīgi ģeogrāfiskie faktori sekmēja agru un, iespējams, priekšlaicīgu skaidri izteiktu Bohēmijas politiskās apziņas rašanos. Kalnu grēdas (Sudeti, Karpati, Rūdu un Bohēmijas meži) veidoja dabiskas robežas, tajā pašā laikā noslēdzot valsts teritoriju. Etniskā ģeogrāfija savukārt padarīja Bohēmiju par vistālāk uz rietumiem izvirzīto slāvu ķili apkārt dzīvojošo vāciešu vidū.¹

Šo ģeogrāfisko faktoru iedarbību Bohēmijas valstiskuma un bohēmiešu apziņas veidošanā pastiprināja atsevišķi vēsturiski notikumi, starp kuriem visilgstošākie bija 15. gs. husītu kari un to atskaņas. Nākamo paaudžu nacionālās inteligences lideru interpretācijā tie iedvesa čehiem mazas, bet spītīgas nācijas apziņu, kas nodemonstrējusi visai Eiropai reliģiskās brīvības, morālās vienotības un sociālās vienlīdzības nozīmi un kas bija spējīga uz varonību kara laikā, bet vadoņus izvēlējās pēc intelektuāliem un etniskiem, nevis militāriem un politiskiem kritērijiem. Diemžēl husītu kari radīja pārāk lielu spriedzi viduslaiku Bohēmijā un izolēja to no pārējās Eiropas, tādējādi veicinot tās sakāvi un iekļaušanu Hābsburgu impērijā. Šis process noslēdzās ar sevišķi postošo Trīsdesmitgadu karu (1618.–1648. g.).

¹ Šīs teritorijas Sudetu vāciešu mazākumtautības propagandisti savukārt uzskatīja, ka politiski un vēsturiski Bohēmija ir Vācijas sastāvdaļa tikpat lielā mērā kā jebkura cita bijusās Svētās Romas impērijas daļa, kurā tieši čehi veido mazu, vāciešu pieciestu minoritāti. Attiecībā uz vēstures posmu pirms 1918. gada ar Bohēmiju domātas Bohēmijas karaļvalsts vēsturiskās provinces – pati Bohēmija, Morāvija un Silēzija (Silēzijas dienvidu daļa pēc 1740.–1763. g. kariem). Runājot par periodu pēc 1918. gada, tikai pirmā pieminētā vieta jeb vistālāk uz rietumiem izvirzītā Čehoslovākijas daļa tiks apzīmēta ar šo vārdu.

Hābsburgu impērijā Bohēmijas stāvoklis bija neparasts ar to, ka ekonomiski tā bija visvērtīgākais, bet politiski visnedrošākais impērijas valdnieku īpašums. Tieši tāpēc, ka tās iedzīvotāji bija diezgan nepakļāvīgi un to lojalitāte apšaubāma, – piemēram, tie nepretojās prūšu-franču-bavāriešu iebrukumam 1741. gadā, – dinastijas īstenoto nežēlīgo ekonomisko ekspluatāciju Bohēmijā var vieglāk attaisnot. Tomēr līdz ar 19. gs. moderno nacionālo ideoloģiju attīstību Hābsburgu režīmi nonāca pie gluži cita, lai arī samērā ticama atzinuma, ka čehu nacionālisms tieši tāpēc, ka nebija ietekmējies no kādas citas “brāļu” valsts ārpus impērijas robežām, bija mazāk bīstams impērijas integritātei un drošībai nekā, teiksim, vāciešu, itāļu, rumāņu vai dienvidislāvu nacionālisms. No impērijas valdības viedokļa Bohēmija drīzāk atradās centrā un bija vitāli svarīga, nevis uzskatāma par perifēriju, bez kuras var iztikt; tās čehu tautības iedzīvotāju pārvaldītie ekonomiskie resursi 19. gs. otrajā pusē atpalika tikai no Hābsburgu impērijas vācu tautības pavalstniekiem piederošajiem resursiem. Tāpēc, gan ar pārtraukumiem, Vīnes centrālo varas iestāžu attieksme pret čehu centieniem bija samērā iecietīga. Par to viņus nosodīja vācu pavalstnieki, jo sevišķi Sudetu vācieši, kuri apdzīvoja Bohēmijas pierobežas joslu un kuru pašu nacionālisms bija ieguvis tik asu rasistisku spēku, ka svarīgāk bija būt lojāliem pret Visvācijas tautu nekā pret Hābsburgu dinastiju.²

Pusgadsimta laikā starp *Ausgleich* (Izligums) 1867. gadā un Pirmā pasaules kara sākumu 1914. gadā Austrijas impērijas valdība kļuva par sava veida šķirējtiesnesi starp vācu un čehu pavalstniekiem. Patiesībā čehu stāvoklis diezgan stipri atšķīrās no vēlāk Masarika un Beneša Rietumiem izteiktajiem nepamatotajiem apgalvojumiem par apspiešanu un atstumšanu. Kara pirmajā posmā čehi pildīja savus pilsoņa pienākumus, lai gan ar mazāku degsmi nekā viņu vācu tautības līdzpilsoņi. Bez tam Vīnes Valsts padome jeb reihsrāte un impērijas civildienests čehiem bija bijusi netieša politiskās

² Nacistu izplatīto terminu “Sudetu vācieši”, šķiet, pirmo reizi lietoja Francs Džesers 1902. g. Prāgas nedēļas izdevuma “*Deutscher Volksbote*” slejās. Lai gan Sudetu kalni aizņēma tikai nelielu, kādreiz vāciešu apdzīvotu Bohēmijas daļu (ziemeļaustrumos), ar laiku šis termins kļuva par apzīmējumu visiem starpkaru Bohēmijā un Morāvijā–Silēzijā dzīvojošiem vāciešiem. Kopš 1945. g. to lieto arī, lai apzīmētu tos, kuri iepriekš bija apmetušies Slovēnijā un Rutēnijā un kurus līdz tam sauca par Karpatu vāciešiem (*Karpatendeutsche*). Vācu apmešanās sākumi Bohēmijā attiecas uz vēlo viduslaiku periodu, kad vācieši ieradās tur kā ograči un pilsētnieki. Līdz ar Bohēmijas iekļaušanu Hābsburgu īpašumos vācu kolonizācija strauji paplašinājās.

un administratīvās pieredzes skola ceļā uz neatkarīgu valsti jau vairākus pēdējos gadu desmitus pirms 1914. gada.

Divus gadsimtus ilgajā hronisko iekšējo un ārējo karu laikā no Jana Husa sadedzināšanas (1415. g.) līdz Bila Horas kaujai (1620. g.) liela daļa Bohēmijas aristokrātijas tika nogalināta un galu galā pilnīgi iznīcināta. 19. un 20. gs. čehu nacionālisms un Čehoslovākijas valsts atdzima kā buržuāzijas un intelīgences pēcteči, kuri savukārt bija veidojušies no arvien dzīvīgās čehu zemniecības Bohēmijai nozīmīgā industrializācijas procesa gaitā. Tādējādi pretēji, piemēram, ungāru un poļu "muižniecības nācijām" mūsdienu čehu politiskās darbības stilu vairāk raksturoja buržuāziskas nekā aristokrātiskas iezīmes – praktiskums un racionalitāte pārdrošības un romantisma vietā. Disciplinēta proletariāta un organizētas zemniecības klātbūtne līdzās pieredzējušai buržuāzijai veicināja daudz stabilākas valsts un saliedētākas sabiedrības veidošanu, nekā bija kaimiņiem.

2

Čehoslovākijas teritoriālā apvienošana un tās vēsturiskās, kultūras un ekonomiskās attīstības ziņā būtiski atšķirīgo apgabalu un provinču robežu noteikšana bija iespējama tikai ārkārtīgi smalku diplomātisku manevru rezultātā. Neskatoties uz sava nacionālisma straujo attīstību pusgadsimta laikā pirms Pirmā pasaules kara, čehi 1914. gadā neloloja pilnīgi neatkarīgas čehu valsts ideju, nemaz jau nerunājot par čehoslovāku valsti. Baidīdamies, ka Austroungārijas sairšana beigsies vienīgi ar viņu pašu iekļaušanu Lielvācijas sastāvā, čehu sapņi sākotnēji saistījās tikai ar impērijas federālu reformēšanu, kuras rezultātā viņi varētu iegūt ievērojamu autonomiju. Tāpēc viņu politiskajai darbībai Hābsburgu impērijas sastāvā bija pavisam citas prioritātes nekā, teiksim, poļiem – Pilsudska piekritējiem Krievijas impērijā. Tomēr situācija bija lemta krasām izmaiņām pasaules kara laikā; tā beigās čehi bija saņēmuši ne tikai sabiedroto solījumu pieļaut neatkarīgas valsts veidošanu, bet arī Parīzes miera konferencē, pateicoties veiksmīgai un meistarīgai diplomātijai, viņiem izdevās apmierināt praktiski visas savas svarīgākās teritoriālās prasības. Rezultātā viņu valsts ietvēra ne tikai nedalītās, vēsturiski čehiskās Bohēmijas un Morāvijas zemes, bet arī vēsturiskās Ungārijas, Rutēnijas un Slovākijas daļas, kas nebija vecās Bohēmijas karalistes daļa, un arī visvērtīgāko Češinas hercogistes Silēzijas apgabalu. Hercogiste, lai gan agrāk patiešām bijusi viduslaiku Bohēmijas valdījumā, ap 20. gs. sākumu etniskā ziņā pārsvarā bija kļuvusi poliska.

Par ievērojamo sasniegumu pateicība ir jāizsaka mazai un sākumā neievērojamai čehu un slovāku trimdinieku trijotnei – Tomāšam Masarikam, Edvardam Benešam un Milanam Štefānikam. Kara gaitā šiem vīriem izdevās pārliecināt Sabiedroto lielvalstis, ka Austroungārijas nomaiņa ar vairākām neatkarīgām nacionālām valstīm ir ne tikai nenovēršama, bet no Sabiedroto un vispārējā Eiropas viedokļa pat vēlama. Tikai kara priekšpēdējā vai pēdējā gada laikā vietējo čehu sabiedriskā doma beidzot atzina un atbalstīja Masarika un viņa grupas radikālo, uz neatkarības iegūšanu vērsto darbību Rietumos. Šī izpratne nāca tādēļ, ka ierobežojumi, nogurums, valdības viltus gājieni un arvien augošās aizdomas par to, ka lielvalstu kara mērķi varētu būt iznīcinoši pat pieticīgākajiem Viduseiropas austrumos dzīvojošo slāvu tautu centieniem, bija izveduši cilvēkus no pacietības. Tomēr vēl 1918. gada oktobra pēdējā nedēļā, kad impērijas varas struktūra jau tiešām bija sairusi, čehu vadošo politiku grupa, kas bija ceļā no Prāgas uz Ženēvu, lai tur konsultētos ar saviem trimdas vadoņiem, pārtrauca savu ceļojumu Vīnē, lai apspriestos ar toreiz jau varu zaudējušām Hābsburgu amatpersonām. Šāda viņu rīcība simbolizēja to, cik noturīga var būt tradicionāla ietekme uz čehu politisko apziņu.

Jau pats fakts, ka čehu ievērojamie panākumi miera konferencē bija gūti Sabiedroto valstu valdību kancelejās un gaitenēs, trimdinieku grupas uzstājības un enerģiskas rīcības rezultātā uzlika jaunajiem Čehoslovākijas politiskajiem līderiem, jo sevišķi Benešam, smagu psiholoģiska parāda nastu, kuras iespaidā tie vēlāk vienmēr saglabāja pārspilētu priekšstatu par atkarību no Rietumiem un nepietiekamu pārliecību par nācīgas pašas iespējām. Kara beigās Krievijā atradās trīs čehu un slovāku leģionāru kājnieku divīzijas un viena jātnieku daļa; divas kājnieku divīzijas, kuras veidoja galvenokārt izbijuši Austroungārijas cietumnieki un dezertieri, atradās Itālijā, bet viena Francijā. Lai gan Krievijā izvietotajiem leģioniem bija lemts kļūt par potenciālu (bet nopietni neizmantotu) Sabiedroto valstu trumpi sekojošajā Krievijas pilsoņu karā, kurš palielināja čehu kaulēšanās iespējas Sabiedroto galvaspilsētās, visumā šo čehu un slovāku vienību tiešais militārais ieguldījums Sabiedroto valstu centienos sakaut Centrālās lielvalstis nebija ne tik pārliecināošs, ne spēcīgs, lai satricinātu Beneša kara laikā un tam sekojošajā pēckara periodā diplomātiskās pieredzes rezultātā izveidojušos pārliecību, ka Čehoslovākijas liktenis un glābšana galu galā ir mazāk atkarīga no pašas spēkiem nekā no tās varenajiem patroniem*. (Pat cīņā pret Bela Kuna improvizēto

* Sabiedroto valstis – Antante, Centrālās lielvalstis – Vācijas sabiedrotās (red. piez.).

un pussabrukušo ungāru komunistu armiju 1919. gadā Čehoslovākija sauca palīgā Sabiedroto vienības.) Šāda jaunās valsts politiskās elites atkarības pozīcija bija reizē smieklīga un traģiska, jo ir pamats domāt, ka divdesmit gadus vēlāk Minhēnes padošanās laikā Čehoslovākijas bruņoto spēku vērtība bija lielāka nekā tās politisko vadoņu ticība tiem, kā arī tautas gatavība palauties pašai uz saviem spēkiem bija noteiktāka nekā valdības vēlēšanās to pārbaudīt.

No citām pozīcijām raugoties, tieši čehu panākumi praktiski visu savu teritoriālo pretenziju apmierināšanā miera konferencē radīja vilinājumu gūt revanšu pār jauno valsti. Lielai un agresīvai vāciešu minoritātei gar stratēģiski svarīgajiem ziemeļu, rietumu un dienvidu pierobežu apgabaliem bija potenciālas iespējas griezties pie varenā Vācijas reiha pēc palīdzības cīņā pret Čehoslovākijas valsts politiku un ar laiku pat pret tās vienotību. Polija un Ungārija bija klusējošas sabiedrotās tīkojumos pēc ievērojamām un vērtīgām Čehoslovākijas teritorijām. No lielajām un mazajām valstīm, ar kuru draudzību Masariks un Benešs bija rēķinājušies, Amerikas Savienotās Valstis drīz vien izstājās no cīņas, Lielbritānija kļuva vienaldzīga, bet Francija pat dažkārt atļāvās prātot par robežu pārskatīšanu par labu Čehoslovākijas tiešajiem ienaidniekiem. Nedz Dienvidslāvija, nedz Rumānija, lai gan citādi gluži izpalīdzīgas Ungārijas apvaldišanā, nebija gatavas vai nespēja izstrēbt čehu ievārīto putru attiecībās ar Vāciju. Visumā Čehoslovākija dzima kā teritoriāli apmierināta, bet politiski samērā izolēta valsts; šādai izolētībai sevišķi asā izpausmē Čehoslovākija vēlreiz tika nolemta divdesmit gadus vēlāk Minhēnes krīzes laikā, kad visi tās kaimiņi, atskaitot Rumāniju, ar ko tai bija visīsākā robeža, izteica iredentiskas prasības. Čehoslovākijas diplomātiskais stāvoklis – bet nevis tās militārā atbilde uz šīm prasībām – atgādināja husītu Bohēmijas reakciju viduslaiku beigu posmā.

Čehoslovākijas prasības Sabiedrotajām valstīm, ko tā izteica 1919. gadā Parīzē, balstījās uz diviem pilnīgi pretējiem un pat savstarpēji nesavienojamiem principiem: a) vēsturiskās robežas – attiecībā uz Sudetu vāciešu un poļu nacionalismu Bohēmijā, Morāvijā un čehu Silēzijā un b) tautība – attiecībā uz Ungārijas vēsturiskajām robežām Slovēnijā un Rutēnijā. Šī pretruna ne tikai iznīcināja čehu pretenziju loģisko pamatu; viņu acīmredzamais naidīgums pret Češinas poļiem 1919. gada janvārī iedragāja viņu labo morālo slavu. Politisko uzticību viņiem vēl vairāk mazināja čehu vājā militārā pretdarbība Bela Kuna ungāru karapulkiem Slovēnijā tā paša gada maijā un jūnijā. Agresivitāte un vājums vienmēr ir bijis apšaubāms savienojums. Bez tam 1919. gada vasarā nevaldāmais slovāku vadonis Tēvs Andrejs

Hlinka lika miera konferences dalībniekiem Parīzē saprast, ka attiecības starp čehiem un slovākiem – jaunās republikas “valsts nāciju” – ne tuvu nebija tik sirsnīgas, kā to līdz šim apgalvoja čehu runasvīri. Lai gan Sabiedroto valstu lideri turpināja apmierināt un atzīt dažādās čehu prasības, var just, ka jau tajā laikā viņi skeptiski raudzījās uz jauno teritoriālo pārkārtojumu ilglaicīgu dzīvotspēju.

Bet čehiem pirmo reizi sevi pierādīt vajadzēja, tieši aizstāvot Bohēmijas un Morāvijas vēsturiskās robežas pret kādu Sudetu vāciešu atdalīšanās kustību, kuras mērķis bija pēc tam pievienoties Austrijai un/vai Lielvācijai. Gadsimtiem ilgi šo robežu ielokā kalnainajos apgabalos bija dzīvojuši apmēram 3,25 miljonu vāciešu (*Volksdeutsche*) kopiena, visu laiku lielākā vācu tautības iedzīvotāju grupa ārpus Vācijas, kas ļoti labi apzinājās, ka senāk tie bija valdošā valsts nācija. Viņi uzstāja, pie tam faktiski visa politiskā spektra spēki pilnīgā vienprātībā, lai tiktu ievērots Vilsona tautu pašnoteikšanās princips un viņiem ļautu izstāties no jaunās Čehoslovākijas valsts. 1918. gada 29. oktobrī, dienu pēc neatkarīgās Čehoslovākijas Republikas pasludināšanas, vecās impērijas reihsrātes Bohēmijas vācu deputāti Vīnē pasludināja “*Deutschböhmen*” par Austrijas provinci; nākamajā dienā Morāvijas un Silēzijas tautieši arī līdzīgā kārtā pasludināja “*Sudetenland*” par Austrijas provinci. Tika izveidotas šo divu topošo provinču pagaidu valdības attiecīgi Liberekā (Reihenberģā) un Opavā (Tropavā), un Vilsonam atkārtoti tika adresēti lūgumi apstiprināt šo atdalīšanās mēģinājumu. Ievērojot faktu, ka abu šo pašnoteikušos provinču rietumu un ziemeļu rajoni robežojās ar Vācijas reihu (Bavārija, Saksija, Prūsijas Silēzija), nevis ar Austriju, no kuras tos šķīra plaša centrālās Čehoslovākijas teritorija, šķiet, ka jau ilgāku laiku pastāvējušais pieņēmums par Austrijas pašas drīzu iekļaušanu Lielvācijas sastāvā bija šo paziņojumu pamatā. Šo domu atbalstīja jaunā Austrijas Nacionālā pagaidu asambleja, kura gan pieņēma šo Bohēmijas un Morāvijas vāciešu pievienošanos, gan arī 12. novembrī pasludināja Austriju par “Vācijas Republikas sastāvdaļu”. Vīne vēlējas, bet nebija tās spēkos palīdzēt Sudetu vāciešiem izvairīties no inkorporācijas Čehoslovākijā.

Pašai Vācijas valdībai šajā sakāves un revolūcijas brīdī salīdzinoši maz rūpēja Sudetu vāciešu liktenis, kuri nekad nebija piederējuši pie Bismarka–Vilhelma impērijas. Tāpēc tā nespiedza tiem nopietnu atbalstu laikā, kad čehu leģiona karavīri, tikko atgriezušies mājās no Francijas un Itālijas, ķērās pie vāciešu apdzīvoto vietu okupācijas, tādā veidā jau tuvāko nedēļu laikā vēlreiz apstiprinot vēsturiskās Bohēmijas teritoriālo integritāti. “*Deutschböhmen*” un “*Sudetenland*” provinču galvaspilsētas nonāca čehu

rokās attiecīgi 16. un 18. decembrī, bet visas pārējās teritorijas – līdz Ziemassvētkiem. Tas, ka vietējie vācieši šajā laikā neizrādīja militāru pretošanos čehu okupācijai, liecina ne tikai par vājumu, bet arī par pārliecību, ka Sabiedroto lielvalstis miera konferencē pieprasīs tautas nobalsošanu, kuras rezultāti būs izšķirošie. Trīs mēnešus vēlāk, kad kļuva skaidrs, ka šīs cerības ir veltas, vietējie vācieši 1919. gada 4. martā, dienā, kad darbu uzsāka jaunā Austrijas Nacionālā asambleja, kuras ievēlēšanā uzvaru guvušās čehu varas iestādes bija liegušas tiem piedalīties, ar nokavēšanos sarīkoja plašas protesta demonstrācijas ar atsevišķiem uzbrukumiem žandarmērijas barakām. To izkliešanās laikā čehu žandarmi un karavīri nogalināja 52 un ievainoja 48 vāciešus.

Čehi uzskatīja, ka Bohēmijas–Morāvijas vēsturisko robežu integritātes princips nav apspriežams. Viņi atteicās atzīt šo robežu iekšienē vāciešu pašnoteiktās pagaidu valdības. Atkārtojot slavenos prinča Vindišgreca vārdus ungāriem 1848. gadā, čehu ministrs Aloizs Rašins (*Alois Rašín*) īsi informēja “*Deutschböhmen*” kustības vadītāja vietnieku Jozefu Zelingeru: “Es neiesaistos sarunās ar dumpiniekiem.” 1918. gada 22. decembrī, divas dienas pēc atgriešanās no saviem kara laika uzdevumiem Rietumos un Krievijā un vienu dienu pēc iecelšanas Čehoslovākijas pirmā prezidenta postenī, Masariks svinīgā uzrunā Nacionālajai asamblejai senajā Prāgas karaļa pilī paziņoja, ka vāciešu apdzīvotās teritorijas paliks jaunās valsts sastāvā, lai kas arī notiktu. Aicinot vāciešus atzīt šo nenovēršamo faktu un palīdzēt celt jauno valsti, Masariks atgādināja tiem par kādreizējo “imigrantu un kolonistu” statusu. Lai gan vēsturiski pareizs, šis diezgan izaicinoši izteiktais atgādinājums nebija taktiski pats labākais veids kā apspriest vāciešu politisko tiesību jautājumu jaunās demokrātiskās republikas ietvaros. Masariks centās to mīkstināt, nākamajā dienā ierodoties Prāgas Vācu teātrī, kur teica nomierinošu uzrunu par pilnīgu visu nāciju līdztiesību Čehoslovākijā.

Tajā pašā laikā Parīzē jaunais Čehoslovākijas ārlietu ministrs Benešs, norūpējies par to, lai tikai vāciešu pašnoteikšanās prasības neiegūtu miera konferences un it īpaši Amerikas delegācijas simpātijas, solīja, ka viņa valdība ir apņēmusies “izveidot no čehu un slovāku republikas kaut ko līdzīgu Zviedrijai, protams, ņemot vērā speciālos Bohēmijas apstākļus”.³ Viņš gan diemžēl ar šo teicienu apbruņoja vēlākos vācu propagandistus, kuri

³ Piezīme izteikta 1919. gada 20. maijā un pārpublicēta *Elisabeth Wiskemann, Czechs and Germans: A Study of the Struggle in the Historic Provinces of Bohemia and Moravia* (London: Oxford University Press, 1938), pp. 92–93.

parasti citēja tikai viņa izteikuma pirmo daļu un centās to izmantot, lai kauninātu Čehoslovākiju pasaules priekšā laikā, kad Hitlers pirms Minhenes notikumiem 20. gs. 30. gados uzsāka savu propagandas kampaņu. 1919. gadā Parīzē Benešs arī norādīja, ka stipra Čehoslovākijas valsts ar tās vēsturiskajām rietumu robežām būs ne tikai stabilitātes faktors apkārt valdošajā anarhijā, bet vienlaikus kalpos arī par bastionu gan pret boļševisma uzplūdiem no austrumiem, gan pret vācu *Drang* austrumu virzienā. Laimīgā kārtā šīs vēsturiski veidotās robežas bija gan stratēģiski spēcīgas, gan ekonomiski pareizi noteiktas. Sākumā amerikāņu delegācija palika vienaldzīga, bet briti ieturēja rezervētu nostāju; franči bija diezgan sajūsmīnāti, un, tā kā viņi izrādījās vislabāk organizētā un mērķtiecīgākā lielvalstu delegācija, tiem izdevās vērst jautājumu par labu Benešam un čehiem.

Lai pilnībā novērtētu, cik dziļi apjukums un pašu nevarība ietekmēja Sudetu vāciešus, kā tos sanikvoja apzīmējumi "kolonisti", "imigranti" un "dumpinieki", ir jāatceras, ka viņi tradicionāli bija vispangermāniskākie no visiem Hābsburgu impērijas vāciešiem, nacionālo jūtu stipruma ziņā pārspējot, piemēram, Austrijas Alpu provincēs dzīvojošos tautiešus. Viņi uzskatīja, ka vēsturiskie apstākļi un liktenis ir lēmis viņiem valdīt pār "zemākajiem" čehiem Bohēmijā, kontrolēt imperiālo valdību Vīnē un sadarbibā ar ziemeļos dzīvojošiem Reiha vāciešiem organizēt visu Centrāleiropu pret Rietumiem un slāviem. Lielā kara laikā viņi bija lējuši asinis un upurējuši savas vērtības izmisīgā ticībā Vācijas lietai, ciezdami zaudējumus, kas proporcionāli bija daudz lielāki par jebkuras citas Hābsburgu impērijas un faktiski arī Vācijas impērijas cilvēku kopas upuriem.⁴ Un tagad, sapnīm sabrūkot vienas dienas laikā, viņu pirmā reakcija bija instinktīva atteikšanās dzīvot kā minoritātei zemē, kurā tie kādreiz ieņēma privileģētu stāvokli. Sudetu vācu sociāldemokrāti sākotnēji daudz dedzīgāk nekā buržuāziskie nacionālisti pieprasīja atdalīšanos un savienošanos ar Lielvāciju, jo viņiem šī iespēja nozīmēja turpmāku ideoloģisku 1848. gada marksistu radikāli demokrātiskās Vācijas vīzijas leģitimizāciju. 1919. gada jūnijā sociāldemokrāti noorganizēja vispārēju streiku, protestējot pret Senžermēnas līgumu, ar kuru Sudetu zemes oficiāli un galīgi tika nostiprinātas par Čehoslovākijas īpašumu.

⁴ Statistikas ziņas bija šādas: kaujās tika nogalināti vidēji 34,5 Sudetu vācieši, 27,7 austrieši un 27,8 Reiha vācieši no katriem 1000 iedzīvotājiem. Dati no *S. Harrison Thomson* darba "The Germans in Bohemia from Maria Theresa to 1918", *Journal of Central European Affairs* 2 (1942. g. jūlijs): 178.

Laikam ejot, vācieši tomēr spēja izvērtēt radušos situāciju kritiski. Parasti būdami politiski enerģiski un stipri, viņi tagad, apstākļos, kad lielākā daļa viņu teritoriju bija piešķirtas Čehoslovākijai, pieprasīja, lai netiktu pieļauti nekādi tendenciozi pasākumi (piemēram, ar baumām apvītais Čehoslovākijas nodoms atdot Vācijai vistālāk rietumos esošo Egeras teritoriju, jebkuri citi mazsvarīgāki robežu labojumi), kas samazinātu vāciešu skaitu un politisko spēku. Tagad viņi atcerējās, ka ilgi pirms kļūšanas par panvāciešiem, viņi bija "*Böhmer*" jeb provinciāli vācu patrioti, kam bija raksturīga sevišķi siksta un reliģioza vienotības apziņa ar savu zemi un citam ar citu.⁵ Un, visbeidzot, viņu ekonomiskā elite atjēdzās un sāka domāt par nevēlamajām sekām gadījumā, ja tai vajadzētu sacensties ar Vācijas reihā rūpniecību Lielvācijas tirgū, kurā nedarbojās Bohēmijas tarifu aizsardzība. Bez tam kā "uzvarētāja" Čehoslovākija pretēji Vācijai un Austrijai bija izvirijusies no smagā kompensāciju maksāšanas pienākuma. 1919. gada pavasarī un vasarā Sudetu vāciešu elite varēja gūt pamācošu salīdzinājumu starp Prāgas pārliecināti buržuāzisko valdību un satraucoši "sarkanajām" Vīnes, Minhēnes un Berlīnes valdībām. Šis salīdzinājums nezaudēja nekā no sava spilgtuma arī 1923. gadā lielās inflācijas un politiskā sajukuma apstākļos Vācijā un Austrijā. Sudetu vācieši tad nolēma pagaidīt izdevīgu mirkli, tostarp nikni cīnoties par savām tiesībām, priekšrocībām un varu tādas Čehoslovākijas sastāvā, kuras rietumu daļai bija atjaunotas vēsturiskās robežas.

Kad lieta nonāca līdz jaunās valsts austrumu robežu noteikšanai, tas ir, līdz Rutēnijas un Slovākijas provincēm, argumenti bija tieši pretēji: vēsture un ekonomiskie faktori bija ieroči ungāru rokās, un tieši čehi tagad pievērsās nacionālās pašnoteikšanās teorijai. Atšķirīgi bija arī tas, ka ungāri sākotnēji vēlējās un varēja izrādīt čehiem daudz nopietnāku militāro pretestību nekā vācieši un austrieši.

Slovāku vidū protestantu mazākums (16 %) tradicionāli jutās tuvāki čehiem, un šis brālības jūtas vēl pastiprinājās Masarika nevis uz panslāviem, bet uz Rietumiem vērstās čehu–slovāku ideoloģijas ietekmē, sākot ar 19. gs. beigām. Tās galvenais slovāku rupors bija rēvija "*Hlas*" (Balss). Pirmās nopietnās čehu politiskās pretenzijas slovākiem tika izteiktas Pirmā pasaules kara laikā. Masarika grupa tās izplatīja Rietumu galvaspilsētās;

⁵ Šai autonomai "*Böhmisch*" pašidentifikācijai nav atbilstoša ekvivalenta, teiksim, vēsturiski poliskās Poznaņas vai Pomerānijas vāciešu vidū. Lasītājam jāievēro, ka nedz panvāciešu, nedz arī bohēmiešu ideoloģija nebija Hābsburgiem lojāla.

1917. gada 30. maija uzrunā jaunajam Hābsburgu imperatoram Kārlim čehu delegācija Vīnes reihsrātē pieprasīja visas viņa valsts federālu reorganizāciju tā, lai tiktu apvienotas čehu un slovāku apdzīvotās vietas uz tūkstošgadīgās Ungārijas rēķina. Čehi pārņēma politisko vadību, jo vecās Ungārijas slovāki bija politiski mazspējīgi gan pirmsvēlēšanu mahinācijās ierautajā centrālajā parlamentā Budapeštā, gan arī vietējos pārvaldes orgānos. 1910. gadā, piemēram, slovāku apdzīvotajos Ziemeļungārijas apriņķos no 3683 tiesu iestāžu darbiniekiem tikai 184 priekšsēdētāji bija slovāki un no 6185 citiem valsts civildienesta ierēdņiem – tikai 164. Turklāt, sākot ar 1867. gada *Ausgleich*, ungāru vara bija pakļāvusi slovākus stingrai valodas un kultūras asimilācijai (bet ne izstumšanai), kas līdz Pirmā pasaules kara sākumam bija guvusi lielus panākumus slovāku zemniecisko iedzīvotāju slāņu vidū, aizvilinot no tiem ievērojamu daļu potenciālās nacionālās elites.

Pēckara Parīzes miera konferencē Benešs meistarīgi un nenogurstoši izklāstīja čehu jeb Čehoslovākijas jautājumu gan vispārējos vilcienos, gan sīkumos. Viņš apgalvoja, ka čehi un slovāki ir vienas nācijas divi atzari, ka slovāki vēlas atdalīties no Ungārijas un pievienoties čehiem jaunā valstī un, visbeidzot, pārejot no etniskiem un politiskiem pie stratēģiskiem un ekonomiskiem kritērijiem, ka jaunajai robežai būtu jāiet pietiekami tālu dienvidos, lai jaunajā Čehoslovākijas valstī iekļautu ievērojamu daļu auglīgo līdzenumu un pienācīgu daudzumu Donavas piekrastes teritoriju. Iedvesmojies no apmēram simts slovāku intelīgences pārstāvju un politiķu procehiskā paziņojuma, ar ko tie nāca klajā 1918. gada 30. oktobrī Martinas pilsetā (*Turciānsky Svätý Martin*), Benešs pat mudināja čehu varas iestādes Prāgā "atbalstīt" viņa argumentus, nostādot miera konferenci *fait accompli* priekšā un pieprasot slovāku teritoriju atgūšanu militāras okupācijas ceļā. Divas reizes, tas ir, 1918. gada novembrī un 1919. gada maijā–jūnijā, elastīgajiem ungāriem tomēr izdevās atsist čehu kontingentus, kas centās īstenot šo stratēģiju. Tomēr Čehoslovākijas argumenti guva virsroku, laikam gan tikai pateicoties franču diplomātiskajam atbalstam Parīzē, nevis vietējai militārajai darbībai.

Līdzīgi kā Sudetu vāciešu gadījumā arī šeit no aptuveni 700 000 ungāru, kas kopā ar slovākiem tika inkorporēti jaunajā Čehoslovākijas valstī, sākotnēji vislielāko pretestību izrādīja sociāldemokrātiskā strādniecība. Ungārijas sabiedrība un valdības nekad nesamierinājās ar savas vēsturiskās karalistes slovāku apdzīvoto ziemeļu apgabalu zaudējumu un visā starpkaru periodā stūrgalvīgi loloja apņemšanos atgūt gan tos, gan arī kaimiņos uz

austrumiem rutēņu apdzīvotās vietas. Pasliktinoties čehu un slovāku politiskajām attiecībām, arī slovāku saistība ar vispārējo 1919. gada miera līgumu kļuva par pastāvīgas rīvēšanās cēloni.

Starpkaru Čehoslovākijas province vistālāk austrumos – Piekarpātu Rutēnija jeb Karpatu Ukraina – nebija čehoslovāku izraisījusi nekādu politisku interesi tik ilgi, kamēr karā bija iesaistīta Krievija, kurai, kā čehi uzskatīja, pienācās priekšrocības kultūras aizbildniecības ziņā pret šo vecās Ungārijas atpalikušo, bet stratēģiski svarīgo slāvu apdzīvoto nostūri. Kara sākumā Rutēniju apdzīvoja apmēram 600 000 cilvēku, no kuriem divas trešdaļas bija nožēlojami nabadzīgi, vairākos ukraiņu dialektos runājoši zemnieki un kalnieši; pēdējā trešdaļa iedzīvotāju samērā līdzīgi dalījās ungāru izcelsmes varas pārstāvjos un ebreju tirgotājos un viesnīcīņu īpašniekos. Apmēram tūkstoš gadus Rutēnija bija bijusi Ungārijas neatņemama sastāvdaļa, kura nodrošināja valstij visuzticamāko zemniecības karavīru daļu un ceļojošos laukstrādniekus, bet ungāru muižniecība uzlūkoja to vienīgi par pirmatnēju briežu mežu. Rutēnijas nomāktajiem un ekspluatētajiem zemniekiem, kuru vairākums kara priekšvakarā bija analfabēti, trūka atjautības rezultatīvai politiskai darbībai; īstais grūdiens viņu atbrīvošanai no Ungārijas varas faktiski nāca no daudzskaitlīgajiem (apmēram 300 tūkstošiem) Savienotajās Valstīs dzīvojošajiem viņu tautas brāļiem. Tomēr Amerikas rutēņu attieksme pret viņu vecās dzimtenes Ungārijas perioda pagātni pati par sevi nevarēja dot atbildi uz jautājumu par Rutēnijas politisko nākotni.

Šī atbilde ar laiku radās 1918. gadā atlases procesa rezultātā: Krievija dzīvoja pilsoņu kara žņaugos un šī iemesla dēļ jaunās ukraiņu valsts nākotne šķita apšaubāma; ukraiņiski runājošie rutēņi nevēlējās, ka tiek atdoti Polijai vai Rumānijai; Amerikas rutēņus no vēlēšanās veidot jaunu valsti, iekļaujot tajā Bukovinu, Austrumgalīciju un Rutēniju, atrunāja Vilsons. Šajā brīdī, tas ir, 1918. gada oktobra beigās, viņu vadonis Grigorijs Žatkovičs tikās ar Masariku, kas tad apceļoja Savienotās Valstis; tika izstrādāts plāns apvienot Rutēniju ar Čehoslovākiju, paredzot tai plašu autonomiju tiesību un institūciju jomā. Šo variantu apstiprināja Amerikas rutēņu referendums, kura kulminācija bija kongress Skrentonā 19. novembrī; mājās Užgorodā to pieņēma Centrālā nacionālā padome 1919. gada 8. maijā. Pašā Rutēnijā sajūsma par ilgstošu saikni ar Ungāriju, kurai sākotnēji bija vairāk piekritēju dzimtenē nekā Amerikā un kuru pirmā pēckara Ungārijas valdība bija centusies stiprināt ar 1918. gada 25. decembra likumu, solot Rutēnijai autonomiju, pa to laiku bija noplakusi daļēji Bela Kuna ungāru komunistiskā režīma iespaidā. Šāda notikumu loģika bija pieņemama arī lielvalstīm, kas nodeva

Čehoslovākijai tiesības uz Rutēniju, nosakot, ka provincei piešķirama autonomija (1919. gada 10. septembris). Žatkovičs pats ieradās no Amerikas, lai kļūtu par pirmo gubernatoru, tomēr jau 1921. gada 16. martā viņš atkāpās un dažas nedēļas vēlāk atgriezās mājās. Viņš bija sarūgtināts par to, ka apsolītā varas autonomija nav ieviesta un ka viņa provinces rietumu robeža bija noteikta tā, ka gandrīz piektā daļa no Čehoslovākijas teritorijā dzīvojošiem rutēņiem palika ārpus tās slovāku administratīvajos apgabalos.

Lai gan iespēja pievienot Rutēniju savai valstij čehiem nāca negaidīti neparedzētās Hābsburgu un Krievijas impērijās sagrāves rezultātā, Prāgas varas iestādes ātri novērtēja Rutēnijas kā sauszemes tilta stratēģisko nozīmi starpkaru Čehoslovākijas dzīvē sakaru uzturēšanai ar savu Mazās Antantes sabiedroto Rumāniju un arī kā potenciālu politisko magnētu ukraiņu pievilināšanai no konkurējošās Polijas. (Tas, ka Rutēnija bija vienīgā teritorija uz dienvidiem no Karpatu kalniem, kurā lietoja ukraiņu valodu, arī bija stratēģiski [gan politiski, gan militāri] ļoti svarīgi Maskavai un, iespējams, noteica Staļina lēmumu atņemt to savai sabiedrotajai Čehoslovākijai 1944. gadā.)

Rutēnija bija ieguvums, kura apstiprināšanu Benešam izdevās pavisam viegli izvilināt no lielvalstīm Parīzes miera konferences laikā. Savukārt Cešina sagādāja vislielākās rūpes. Šis vecās Silēzijas nostūris bija mazs, bet gana svarīgs ogļu, rūpniecības un transporta tīkla dēļ. Poļu pretenzijām uz to bija etnogrāfisks raksturs. Čehu pretenzijas sakņojās ekonomiskos, vēsturiskos un stratēģiskos apsvērumos, jo tas bija piederējis Bohēmijas valstij kopš 14. gs., tur atradās Čehoslovākijas vienīgās augstvērtīgu ogļu ieguves vietas (Polijai tādu bija pārpārēm) un tam cauri gāja dzelzceļa atzars starp čehu provincēm un Slovākiju, kas tālāk veda uz Rutēniju un Rumāniju.

Lai gan poļu un čehu nacionālisti Pirmā pasaules kara laikā vienā ziņā bija saistīti, jo tie vienādi tiecās pēc zaudētās neatkarības atjaunošanas, poļu un čehu kara plāni un politiskās stratēģijas nebija saskaņotas un netieši pat atšķīrās. Abu attieksme pret Hābsburgu un cara (Krievijas) impēriju bija nesamierināma – pirmā bija bubulis čehiem, bet poļu attieksme pret to bija labvēlīga; attiecībā pret Krieviju abu nostāja bija tieši pretēja. Gluži nesavienojama bija arī abu attieksme vienai pret otras pēckara robežām un likteni. Katra vēlējās redzēt otru ieslēgtu etnogrāfiskajās robežās, lai tikai kaimiņš nekļūtu par iredentisku nestabilitātes avotu pēckara Eiropā; tajā pašā laikā abas paturēja sev tiesības pretendēt uz vēsturiskām, stratēģiskām vai ekonomiski racionālām robežām. Čehi, piemēram, bija pārliecināti, ka Polija izdara kļūdu, anektējot baltkrievu un ukraiņu apdzīvoto austrumu

pierobežas zonu (*Kresy*), bet poļi skeptiski raudzījās uz čehu un slovāku brālību. Tādējādi starpkaru Polijas un Čehoslovākijas atsvešināšanās bija daudz dziļāka nekā tikai to strīds par Češinu, kas drīzāk bija tikai spilgtākais un uzskatāmākais šīs atsvešināšanās piemērs.

1919. gada sākumā šķita, ka poļiem ir pārsvars šajā strīdā. Dažādu iemeslu dēļ amerikāņu, britu un itāļu delegācijas Parīzes konferencē atzina poļu etnogrāfiskās pretenzijas; čehi bija sevi nedaudz diskreditējuši un nepatīkami pārsteiguši savus franču patronus, mēģinot un nespējot uzspiest *fait accompli* ar pēkšņu Češinas okupāciju janvāra beigās. Poļu pretošanās bija sekmīga, un čehiem nācās atkal, gluži tāpat kā jau divas reizes Slovākijā, samaksāt ar zaudētu uzticību par šo agresivitātes un vājuma kombināciju. Tomēr 1920. gadā diplomātiskā situācija vērsās par labu čehiem. Poļus atbalstošā amerikāņu delegācija zaudēja savu ietekmi tad, kad Senāts atstūma Vilsonu, Kerzons nāca Belfūra vietā britu ārlietu ministra postenī, bet poļu bezcerīgais stāvoklis 1920. gada jūlijā padomju uzbrukuma laikā Varšavai lika tiem kļūt pielaidīgākiem attiecībā uz Češinu, kuras ogļraktuves un dzelzceļa mezgls Sabiedrotie tagad nodeva Čehoslovākijai. Poļi šo zaudējumu uzskatīja par briesmu brīdī izdarītas nicināmas šantāžas rezultātu un nekad čehiem to nepiedeva. (Divus gadu desmitus vēlāk, 1938. gada Minhenes krīzes laikā poļi un čehi atradās mainītās lomās ļoti līdzīgā situācijā.) Masariks un Benešs, ja vien viņiem būtu ļauts lemt pašiem, droši vien būtu daudz saudzīgāk izturējušies pret poļu jūtīgumu; abiem tomēr nācās – vai arī tie izlikās, ka ir spiesti, – pagriezt buras pa vējam, kas pūta no rusofilijas un polonofobijas pārņemto čehu nacionāldemokrātu puses Prāgas valdībā. Benešam tajā laikā Čehoslovākijas partiju sistēmā patiešām nebija neatkarīgu politisku atbalstītāju, un viņš izjuta nepārtrauktu nepieciešamību aizsargāt savus politiskos flangus, darot to ar stūrgalvīgas ārpolitikas palīdzību. Attiecībā uz Poliju tā deģenerējās līdz smieklīgai, sikmanīgai ķildai, kas ilga līdz pat 1924. gadam, par mazo Javožinas ciematu Tatros ar trim simtiem iedzīvotāju, uz kuru Čehoslovākijas pretenzijas bija vāji pamatotas, tomēr tika veiksmīgi īstenotas.

Čehoslovākijas un Polijas nacionālā prestiža apsvērumi tik cieši savijās ar šīm robežu ķildām un abas valstis bija tik aizkaitinātas par nespēju rast miermīlīgu vai tūlītēju risinājumu, ka abu kaimiņu savstarpējā neuzticība nekad neizzuda visā starpkaru periodā. Pat atjaunotā Vācijas un Krievijas spiediena apstākļos 20. gs. 30. gadu gaitā, kad abām – Čehoslovākijai un Polijai, domājams, vajadzēja apjaust kopīgo likteni un risku, tās tomēr palika naidīgas.

Lai šis pārskats par jauno valsts robežu veidošanu būtu pilnīgs, ir nepieciešams pievērsties vēl trim nelieliem Čehoslovākijas teritoriālajiem ieguvumiem. No Austrijas Čehoslovākijai tika Gmindes (*Cmunt*) dzelzceļa mezgls, bet ne pati pilsēta, kā arī neliela daļa no Morāvas upes pie Feldsbergas. No Vācijas tā ieguva mazo Hlučinas (*Hultschin*) ieleju pie Opavas ar apmēram 45 000 iedzīvotāju – nabadzīgu zemnieku, kas runāja čehiski, bet bija bēdīgi slaveni ar savu kildīgo dabu.

Visumā starpkaru perioda Čehoslovākijas robežas no topogrāfiskā viedokļa bija lieliski aizsargājamās, jo $\frac{7}{9}$ no to kopgaruma gāja pa kalnu grēdām, $\frac{1}{9}$ bija upju krasti un tikai pēdējā devītdaļa bija mākslīgi veidota. Savukārt tikai $\frac{1}{10}$ visas starptautiskās robežlinijas sakrita ar lingvistiskajām robežām. Valsts teritorija bija 140 493 kvadrātkilometri.

3

Šīs dažas Čehoslovākijas jaunajās robežās iekļautās teritorijas nekad agrāk nebija veidojušas suverēnu valsti vai pastāvējušas vismaz kā noteikta administratīva vienība citas valsts sastāvā. Tā kā jaunajai Čehoslovākijai trūka etniskās, reliģiskās, kultūras, vēsturiskās vai ģeogrāfiskās vienotības, tās uzdevums tagad bija aizpildīt šo tukšumu, radot politisku vienotību, izmantojot tās politiskās un administratīvās prasmes, ar kurām čehu elite bija dāsni apveltīta. Uzdevums bija grūts, bet arī resursi, kurus Prāga varēja izmantot iecerētā iznākuma sasniegšanai, bija ievērojami.

Čehoslovākija pirmām kārtām bija visbagātākā “valsts pēctece”, kas izveidojās uz Hābsburgu impērijas drupām. Tās teritorijas kara laikā nebija iekarotas vai izpostītas, tur atradās kopumā $\frac{2}{3}$ no visām vecās impērijas rūpniecības nozarēm, tā aizņēma tikai $\frac{1}{5}$ visas vecās impērijas teritorijas, un tur dzīvoja $\frac{1}{4}$ no tās iedzīvotāju kopskaita. Tiesa gan, ievērojama daļa šo rūpniecisko jaudu atradās Sudetu vāciešu rokās un tādējādi Čehoslovākijas rūpniecībai tika atņemts agrākais, drošais impērijas iekšējais tirgus un tā vietā valsts bija pakļauta vairāku starptautisku tirdzniecības, valūtas un muitas sistēmu untumiem. Tomēr nevar noliegt, ka Čehoslovākija iznāca no kara, ieguvusi unikālu ekonomisko priekšrocību, it īpaši tāpēc, ka tā bez tam vēl pietiekamā daudzumā bija svētīta ar bagātu, lauksaimniecībā izmantojamu zemi, kas tai teorētiski deva iespējas pašai sevi nodrošināt lielākā mērā nekā kādai citai Centrāleiropas valstij. Tās militārā rūpniecība bija lielāka nekā Itālijai, un pat 30. gadu beigās, kad pārējās kaimiņzemes izmīsiģi pūlējās attīstīt savu smago rūpniecību, Čehoslovākija vēl arvien deva

pusi no visa Viduseiropas austrumos ražotā tērauda un čuguna jeb tikpat daudz kā visas citas šī reģiona valstis, kopā ņemot. Tās papildu vērtības bija augstais rakstītprasmes un izglītības līmenis čehu un vāciešu vidū un labi apmācītas, godīgas, efektīvas, lai gan reizē arī mazliet lēnīgas birokrātijas esamība, kura skaitliskā ziņā varēja nodrošināt štatus gan Slovākijai un Rutēnijai, gan arī vēsturiskajām rietumu provincēm. Pat Čehoslovākijas ģeogrāfisko ķilveida iespiešanos vāciešu teritoriju pašā sirdī zināmos apstākļos varētu uzskatīt par priekšrocību, jo tas deva tai vispārēju, Eiropai nozīmīgu stratēģisko svarīgumu. Bez tam arī tās kalnu ieskautās robežas bija ļoti viegli aizsargājamas. Valsts politisko eliti nodarbināja jautājums, vai visas šīs priekšrocības var izmantot tā, lai tās noslēptu Čehoslovākijas "iedzīmtos" trūkumus.

Spilgtākais no šiem trūkumiem bija apšaubāmais uzskats par Čehoslovākiju kā etniski visneviendabīgāko no visām jaunajām Eiropas valstīm. Tās vāciešu, ungāru un poļu minoritātes bija daudzskaitlīgas, apdzīvoja stratēģiski svarīgos pierobežu apgabalus, un, maigi izsakoties, tās negribīgi samierinājās ar savu minoritātes stāvokli šajā valstī. Pretēji, piemēram, baltkrievu un ukraiņu minoritātēm Polijā tām kā bijušajām pirmskara impērijas valdošajām nācijām šis statuss bija dubultsāpīgs. Papildus hroniskajiem saspilējumiem attiecībās ar šīm mazākumtautām čehi drīz vien atklāja, ka arī ar viņu "brāļiem" – rutēņiem un slovākiem – to attiecības bija lemtas pārbaudījumiem un sarežģījumiem.

Pat visumā rožainā ekonomiskā perspektīva nebija bez ērkšķiem. Industrializētā un auglīgā Bohēmija ģeogrāfiskajā ziņā ietilpst Elbas upes baseina sistēmā, bet ar tās kuģošanai izmantojamo daļu Bohēmiju saista tikai viena šaura aiza; savukārt Morāvija, Slovākija un Rutēnija ir Donavas upes sistēmas daļas, un, lai gan šī upe ir daudz vairāk piemērota kuģošanai, tai bija daudz mazāka ekonomiskā nozīme šo apgabalu nabadzības dēļ. Silēzija topogrāfiskajā ziņā ir daļa no Oderas upes sistēmas. Bohēmijas un Morāvijas–Silēzijas dzelzceļu un ceļu tīkls bija projektēts tā, lai savienotu tās ar Vīni, bet Slovākijas un Rutēnijas komunikācijas bija orientētas uz Budapeštu. Tādējādi transporta sakari starp šīm agrāk Austrijai un Ungārijai piederēšajām Čehoslovākijas daļām bija slikti. Sākotnēji vienīgā svarīgā dzelzceļa līnija starp abām bija tā, kas veda cauri strīdīgajam Češinas apgabalam, bet līdz pirmskara perioda beigām papildus darbojās vēl tikai četri maznozīmīgāki atzari. Šāda sakaru nepietiekamība, šķiet, apstiprināja un pastiprināja mantoto vispārējo ekonomisko un sociālo neizlīdzinātību starp bagātajām rietumu (bijušajām Austrijas) un nabagajām austrumu (bijuša-

jām Ungārijas) valsts daļām. Ungārijā tā arī saglabājās gan rūpnieciskā, gan lauksaimnieciskā kapitāla nepietiekamība, un tās pārvalde izmaksāja dārgi. Pat relatīvi labi attīstītajās rietumu provincēs daudzi rūpniecības uzņēmumi bija mazi un tehnoloģiskā ziņā primitīvi, un to izdzīvošanu nodrošināja šauri specializēta ražošana, tradicionālā uzticība ģimenes rūpālam un atgriešanās pie zemu atalgotām, mājās veicamām amatniecības nodarbēm. Lai gan Bohēmija un Morāvija patiešām bija rūpnieciski augsti attīstītas un izmantoja bagātīgu jauno tehnoloģiju klāstu tādās nozarēs kā smagā rūpniecība un apavu ražošana (piemēram, slavenās Škodas un Batas apavu fabrikas), pārējās rūpniecības nozarēs trūka šo modernās industrializācijas atribūtu, jo fabrikas bija izkliedētas un novecojušas un tajās saglabājās citur jau iznikušie ražošanas veidi.⁶

Kā papildinājums iepriekš teiktajam un kā palīginformācija turpmākai politiskajai analīzei šeit iederētos statistikas dati. Vācu un ungāru minoritāšu pārstāvji bieži apstrīdēja čehoslovāku etnisko statistiku kā tendenciozu, savukārt autora galvenā problēma ir tā, ka oficiāli netiek atzīta "čehu" un "slovāku" dalīšana atsevišķās kategorijās. Jāatzīmē arī, ka kopējais ebreju skaits netiek atspoguļots rindā "ivritā" un "jidišā runājošie", jo daudzi ebreji nosauca čehu, vācu vai ungāru valodu par savu dzimto un skaitījās piederīgi attiecīgajai nācijai. Šajā ziņā 14. tabula par reliģisko piederību ir precīzāka nekā 13. tabula par nacionālo piederību.

Autors apzinās risku, kas saistīts ar jebkādiem centieniem sniegt ticamu indivīdu iedalījumu pēc tautības tādās etniski jauktās teritorijās, kāda bija starpkaru Viduseiropas austrumu daļa. "Mutvārdu valoda" izsenis bija demogrāfu un statistiķu starptautiski atzīts kritērijs, bet šajā pasaules daļā, kur tik daudz cilvēku runāja divās valodās, problēmu radīja tas, ko uzskatīt

⁶ "Mazo firmu izdzīvošanai bija divi iemesli. Pirmkārt, mazās parasti bija sen veidojušies privāti ģimenes uzņēmumi; lielākās visas atradās banku kontrolē, un tām nebija motivācijas pārņemt mazās firmas, kuras gūst peļņu no kāda maza monopola vai tirdzniecības noslēpuma. Rūpniecības izplatība un šaurā specializācija radīja iespējas šāda veida uzņēmumiem saglabāt pārsvaru. Otrkārt, šādu uzņēmumu izvietojums tālu citam no cita aiztaupīja tiem pūles iesaistīties kolektīvos darījumos... Arodbiedrības piekopa praksi, kuru britu arodbiedrības uzskata par pretēju visai arodbiedrību kustībai: tās atļāva mazākām un vājākām firmām izmaksāt zemāku algu... Daudz strādājot, bet nebūdami uzņēmīgi, taupot naudu, bet neriskējot ar to, viņi [čehi] dabiskā ceļā nepārgāja uz kapitalismu." *Doreen Warriner, "Czechoslovakia and Central European Tariffs", The Slavonic Review 11 (1933. g. janvāris), 317., 325., 327. lpp.*

par "mutvārdu valodu" – "dzimto (mātes) valodu" vai arī "sarunu (ikdienā lietoto) valodu". Attiecībā uz ebrejiem, kā jau iepriekš minēts, pārpratumu varēja radīt abi valodas kritēriji, bet attiecībā uz visiem pārējiem kritērijiem "sarunu valoda" bija tendence norādīt uz minoritāšu absorbciju valdošajā kultūrā. Teorētiski subjektīvo atbilžu sniedzēju pašidentifikāciju jeb izvēli varētu pieņemt par izšķirošo, bet arī tas rada dilemmas attiecībā uz "izcelsmi" un "politisko piederību". Bez tam nabadzīgo un atpalikušo iedzīvotāju vidū, kas apskatāmajā periodā lielā skaitā vēl joprojām dzīvoja visās Viduseiropas austrumu daļas valstīs, daudziem atbilžu sniedzējiem pašiem nebija skaidrības par savu nacionalitāti. Turklāt tīša tautas skaitīšanas iestāžu atteikšanās no visām prasībām pārbaudīt respondentu atbildes faktiski varēja dot iespēju sabiedrības dominējošā slāņa indivīdiem pielietot dažādus iespaidošanas paņēmienus pret atkarīgajiem. Pielaujot, ka valstī, kurā vairākas tautības ar grūtībām sadzīvo līdzās, tautas skaitīšana nenovēršami kļūst par politisku pasākumu, autors tomēr uzskata, ka Čehoslovākijas statistikas ziņas ir ticamas un noderīgas. 12.–18. tabulā atrodami divu tautas skaitīšanu – 1921. gada 15. februārī un 1930. gada 1. decembrī – aprēķini.⁷

12. tabula

Iedzīvotāju skaits provincēs

	1921. g.		1930. g.	
	Skaits	%	Skaits	%
Bohēmija	6 670 582	49,00	7 109 376	48,27
Morāvija	2 662 884	19,56	3 565 010	24,20
Silēzija	672 268	4,94		
Slovākija	3 000 870	22,04	3 329 793	22,61
Rutēnija	606 568	4,46	725 357	4,92
Kopā	13 613 172	100,00	14 729 536	100,00

⁷ Visa statistikas informācija ir ņemta no Čehoslovākijas Republikas Valsts statistikas komitejas oficiālām gadagrāmatām *Statistická Ročenka Republiky Československé (Prague: Státní Úřad Statistický)*.

13. tabula

Iedzīvotāju tautība (dzimtā valoda)

	1921. g.		1930. g.	
	Skaitis	%	Skaitis	%
Čehoslovāki	8 760 937	65,51	9 688 770	66,91
Rutēņi (ukraiņi)	461 849	3,45	549 169	3,79
Vācieši	3 123 568	23,36	3 231 688	22,32
Ungāri	745 431	5,57	691 923	4,78
Poļi	75 853	0,57	81 737	0,57
Ivritā un jidišā runājošie	180 855	1,35	186 642	1,29
Pārējie	25 871	0,19	49 636	0,34
Kopā (pilsoņi)	13 374 364	100,00	14 479 565	100,00
Pastāvīgie iedzīvotāji (ārzemnieki)	238 808		249 971	
Iedzīvotāju kopskaits	13 613 172		14 729 536	

Pastāvīgo iedzīvotāju – ārzemnieku vairākums (skaita ziņā lejupejošā kārtībā) bija Polijas, Austrijas, Vācijas un Ungārijas pilsoņi. Ja viņi būtu iekļauti atbilstošajās etniskajās kategorijās 13. tabulā, attiecīgie aprēķini nedaudz – mazāk nekā par 1 procentu – samazinātu čehoslovāku proporciju kopējā iedzīvotāju skaitā un nedaudz paaugstinātu poļu, ungāru un vāciešu skaitu.

Savstarpējās sakarības starp 13. tabulā doto tautību un 14. tabulā norādīto reliģiju ir nedaudz jāpaskaidro. Lielākā daļa čehu, slovāku, vāciešu un ungāru bija Romas katoļi, bet ievērojams mazākums no katras tautības bija protestanti (Bohēmijas brālība – čehu gadījumā, luterāņi – slovāku un vāciešu gadījumā, kalvinisti – ungāru gadījumā). Čehoslovākijas nacionālā baznīca bija pāvestam nepakļauts, nacionāls, moderns Romas katoļticības čehu atzars, kas radās ap 1919.–1920. gadu, bet veckatoļi bija nolieguši pāvesta nemaldīguma dogmu ticības un morāles lietās jau kopš tās pasludināšanas 1870. gadā. Rutēņi (ukraiņi) pārsvarā bija uniāti ar tikai nelielu daļu pareizticībai piederīgo.

15. tabulā dots iedzīvotāju iedalījums pēc nodarbinātības tautsaimniecības nozarēs. Čehoslovākijā lauksaimniecībā un rūpniecībā nodarbināto iedzīvotāju proporcija bija attiecīgi viszemākā un visaugstākā, salīdzinot ar

14. tabula

Iedzīvotāju reliģiskā piederība

	1921. g.		1930. g.	
	Skaitis	%	Skaitis	%
Romas katoļi	10 384 833	76,29	10 831 696	73,54
Grieķu katoļi (uniāti)	535 543	3,93	585 041	3,97
Bohēmijas brālība	233 868	1,72	297 977	2,2
Luterāņi	535 382	3,93	586 775	3,99
Kalvinisti	207 906	1,53	219 108	1,49
Pārējie protestanti	13 163	0,09	25 898	0,17
Pareizticīgie	73 097	0,54	145 598	0,99
Čehoslovāku nacionālā	525 333	3,86	793 385	5,39
Veckatoļi	20 255	0,15	22 712	0,16
Izraēļi	354 342	2,60	356 830	2,42
Pārējās ticības	2 824	0,02	8 252	0,05
Pie konfesijām nepiederuši	724 507	5,32	854 638	5,80
Nezināmi	2 119	0,02	1 626	0,01
Kopā	13 613 172	100,00	14 729 536	100,00

jebkuru citu starpkaru perioda Viduseiropas austrumu daļas valsti. Citiem vārdiem sakot, tās ekonomikas līmenis un profils bija vismūsdienīgākais visā reģionā. Lai gan šis vispārīgums ir svarīgs, tomēr tas neatklāj dziļās attīstības līmeņa atšķirības starp valsts rietumu jeb bijušajām Austrijas provincēm un austrumu jeb bijušajām Ungārijas provincēm. Šīs atšķirības uzskatāmi parādās tad, kad procentos tiek izteikti tautsaimniecības nozaru rādītāji, kā arī urbanizācijas un izglītības dati provincēs (16., 17. un 18. tabula). Analfabētisma līmeņa un analfabētisma samazināšanās aprēķinu salīdzinājumu laikā starp 1921. un 1930. gadu nedaudz apgrūtina oficiāli apstiprinātā pamatvecuma maiņa no 6 gadiem pirmās uz 10 gadiem otrās tautas skaitīšanas laikā.

15. tabula

Iedzīvotāju nodarbinātība tautsaimniecības sektoros
(ieskaitot apgādājamos)

	1921. g.		1930. g.	
	Skaitis	%	Skaitis	%
Lauksaimniecība, mežkopība, zvejniecība	5 385 790	39,57	5 101 614	34,64
Rūpniecība, amatniecība	4 601 098	33,80	5 146 937	34,94
Tirdzniecība, banku sektors	787 243	5,78	1 094 063	7,43
Sakari, transports	664 298	4,88	814 468	5,53
Brīvās profesijas, civildienests	590 670	4,33	751 841	4,86
Militārie spēki	159 853	1,18	193 463	1,31
Mājsaimniecībā nodarbinātie	173 428	1,27	183 814	1,25
Pārējie	1 250 792	9,19	1 479 336	10,04
Kopā	13 613 172	100,00	14 729 536	100,00

17. tabula

Iedzīvotāju dzīvesvietas (pilsēta*, lauki) (%)

Reģioni	1921. g.		1930. g.	
	Pilsēta	Lauki	Pilsēta	Lauki
Bohēmija	22,3	77,7	} 24,5	73,8
Morāvija	21,9	78,1		75,5
Silēzija	15,9	84,1		
Slovākija	11,1	88,9	14,5	85,5
Rutēnija	11,1	88,9	15,4	84,6
Čehoslovākija	18,9	81,1	22,6	77,4

* Pilsēta – vieta ar 10 000 un vairāk iedzīvotājiem.

16. tabula

Tautsaimniecības nozaru
izplatība provincēs (%)

	Bohēmija		Morāvija– Silezija		Slovākija		Rutēnija	
	1921. g.	1930. g.	1921. g.	1930. g.	1921. g.	1930. g.	1921. g.	1930. g.
Lauksaimniecība, mežkopība, zvejniecība	29,69	24,06	35,27	28,56	60,63	56,82	67,63	66,29
Rūpniecība, amatniecība	40,55	41,78	37,79	40,82	17,43	19,07	10,41	11,94
Tirdzniecība, banku sektors	6,87	8,91	5,30	6,67	4,14	5,44	4,66	5,73
Sakari, transports	5,58	6,18	4,97	5,46	3,53	4,73	2,47	3,18
Brīvās profesijas, pakalpojumi	6,08	6,32	5,44	5,95	5,01	6,31	4,35	5,21
Pārējie	11,23	12,75	11,23	12,54	9,26	7,33	10,48	7,65
Kopā	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

18. tabula

Analfabētisms (%)

	1921. g. (virs 6 gadu vecuma)	1930. g. (virs 10 gadu vecuma)
Bohēmija	2,10	1,24
Morāvija	2,65	1,49
Silezija	3,12	
Slovākija	14,71	8,16
Rutēnija	50,03	30,88
Čehoslovākija	7,02	4,06

4

Šajā daļā ieskicēta starpkaru Čehoslovākijas konstitucionālā anatomija un aplūkots politisko partiju spektrs, kas to iemiesoja, ka arī konstitūcija, ar kuru vajadzēja pārvaldīt valsts daudzveidīgos iedzīvotājus. To izstrādāja un apstiprināja Satversmes sapulce, kas sastāvēja no politisko partiju izvirzīta 201 čeha – proporcionāli partiju relatīvajam spēkam iepriekšējās Austrijas reihsrātes vēlēšanās 1911. gadā – un 55 (vēlāk 69) slovākiem, kurus šie čehi kooptēja (slovāku rajoni vecajā Ungārijā bija pārāk beztiesīgi, lai nodrošinātu līdzīgu pārstāvniecības izvēli no vecā Ungārijas parlamenta). Tādējādi valsts nacionālās minoritātes konstitūcijas radīšanas procesā tika atstumtas (tās arī pašas nevēlējās piedalīties), un, kad minoritātes beidzot piekrita (un tām arī tika atļauts) uznākt politiskajā arēnā, tām nācās saskarties ar veselu virkni institucionālu *faits accompli*. Zināma daļa politiski nobriedušu Sudetu vāciešu vēlējās izbeigt jaundzimušās Čehoslovākijas valsts boikotu un uzreiz iesaistīties Satversmes sapulces darbā (līdz ar Senžermēnas vienošanās parakstīšanu 1919. gada 10. septembrī), lai tās sastāvā cīnītos par tādu federāli konstitucionālu plānu realizāciju kā valsts sadalīšana kantonos – no tā izriet reģionu veto tiesības. Bet čehi un slovāki tajā brīdī jau bija apņēmības pilni vieni paši veidot konstitūciju un darīt to, cik iespējams vienprātīgi.

Nedaudz vairāk nekā pēc viena pārdomu gada, kura laikā spēkā bija īsa, 1918. gada 13. novembrī pieņemta pagaidu konstitūcija, čehoslovāku sapnis piepildījās, 1920. gada 29. februārī pieņemot valsts galīgo konstitūciju. Pārbaudot 155 balsojumus, kas bija nepieciešams dažādo konstitūcijas pantu un punktu pieņemšanai, atklājās, ka 105 gadījumos balsojums bija vienprātīgs, bet pārējos 50 gadījumos kreiso un centristu partijas sakāva labējos, kuri, domājams, bija pārāk plaši pārstāvēti šajā pēckara varas institūcijā, pateicoties lēmumam balstīties uz 1911. gada Austrijas reihsrātes vēlēšanu rezultātiem.

Čehoslovākijas ilgas panākt gandrīz pilnīgu vienprātību bija tik visaptverošas un vēlme izvairīties no sarkanā un/vai baltā terora (kas tik tiešām 1919. gadā vajāja kaimiņzemi Ungāriju) tik spēcīga, ka galīgais konstitucionālais dokuments ir jāuzskata vairāk par ideoloģisku kompromisu nekā par centristu un kreiso spēku uzvaru. Mierīgāks viņu iekšējā kompromisa solis bija lēmums veidot senātu ar 150 vietām un vienlaikus panākt, ka tas lielā mērā būs 300 locekļu lielās deputātu palātas nevarīgs atspulgs. Ar laiku senatoru vietas kļuva par godpilnu pansiju vecajiem partiju biedriem – kara

veterāniem. Daudz iespaidīgāks bija smalkais kompromiss par prezidentūru – prezidents, līdzīgi kā tas notiek Francijā, bija jāievēlē abām likumdošanas palātām, kas darbojās kopīgi kā Nacionālā sapulce, bet, sekojot Amerikas un Veimāras modeļiem, viņam tika piešķirta samērā plaša izpildvara. Ja vērtējam Čehoslovākijas konstitūcijas ietekmi uz tiesās un plebiscīta demokrātijas institūcijām, kā arī tās vispārējo parlamentāro un centrisko ievirzi, tad tā bija gluži līdzīga britu konstitūcijai. Visbeidzot, plašās pilnvaras, kuras oficiāli tika dotas politiskajām partijām un to izpildkomitejām, skaidri norādīja uz Austriju kā Čehoslovākijas konstitucionālās sistēmas izcelsmes avotu.

Tādu faktoru apvienojums kā (a) obligāta vispārēja pieaugušo piedalīšanās parlamentārās vēlēšanās, (b) attiecīgu partiju “noteiktā kārtībā” sastādīti kandidātu saraksti vispārējā proporcionālās pārstāvniecības vēlēšanu sistēmā un (c) Vēlēšanu tiesas ieviestais likums par to, ka deputātam vai senāta pārstāvim jāatbrīvo savs postenis pēc viņa partijas pieprasījuma (jo pēc čehoslovāku teorijas vēlēšanu mandāts tika dots partijai, nevis kandidātam), rezultātā noveda pie iespaidīgas varas nodošanas vairāku partiju vadības pārziņā. Nonākuši viņu nagos, parastie vēlētaji un parlamentārieši politiski un tiesiski tika noniecināti – viņi bija palīgspēks un atkarīgie. Partiju vadoņu darbības suverenitāte tika ierobežota tikai tik daudz, cik viņi paši vēlējās pieļaut atsevišķas brīvas diskusijas parlamentāro partiju klubu slepenības gaisotnē, pirms aizstāvēt noteiktas pozīcijas atklātās debatēs. (Piederība pie parlamentārās partijas kluba bija obligāta prasība katram deputātam un senatoram; neatkarīga deputāta statuss bija aizliegts.) Ņemot vērā lielo politisko partiju skaitu, ir, protams, jāpieļauj, ka diez vai būtu izdevies saglabāt Čehoslovākijas koalīcijas kabinetu milzīgo saliedētību un stabilitāti bez šādas samērā radikālas disciplināras sistēmas. Tādējādi, lai gan koalīciju saliedētības politiskā iedarbība cēla valsts parlamentārās iekārtas prestižu, fakts, ka “istā politikas taisīšana”, lai to panāktu, notika citur un nost no sabiedrības acīm, savukārt mazināja šo prestižu. Bez tam alkas un vajadzība pēc kompromisiem valdības koalīciju iekšienē sekmēja arvien augošu visa kabineta iejaukšanos atsevišķu departamentu kompetencē gan pārvaldes un personāla, gan arī politikas jautājumos. Iegūtie rezultāti – vēlama koordinācijas līmenis un pārvaldes aparāta vienotība uz lēnas un sarežģītas procedūras rēķina – atkal bija ar divējādu nozīmi.

Valdību politisko stabilitāti nedrīkstētu apēnot fakts, ka oficiāli laika periodā starp 1918. un 1938. gadu bija 17 valdības. Lielākā daļa no tām bija vienkārši “sakārtoti” tehniski pārgrupējumi. Neviena no koalīcijām

nekad neizjuka, izņemot gadījumus, kad to vadoņi apzināti pieņēma likvidācijas lēmumu, gatavojoties jaunām vēlēšanām. Ne reizi nenotika neuzticības balsojums, nedz tika noraidīts kāds valdības atbalstīts likumprojekts.

Čehoslovākijas politika centrējās ap "ideoloģiskām" partijām, bet poļu politika polarizējās ap "populārām" personībām. Valsts sarežģītās etniskās, reliģiskās un kultūras struktūras, Austrijas un Ungārijas politiskā mantojuma, kā arī tās proporcionālās vēlēšanu sistēmas dēļ, valstī skaita ziņā bija daudz partiju, bet vienas atsevišķas partijas lielums bija attiecīgi ierobežots. 1920. gada vēlēšanās piedalījās divdesmit trīs partijas, no kurām septiņpadsmit ieguva pārstāvniecību parlamentā; starpkaru perioda trīs pārējo vēlēšanu rādītāji 1925., 1929. un 1935. gadā attiecīgi bija divdesmit deviņas un sešpadsmit, deviņpadsmit un sešpadsmit, sešpadsmit un četrpadsmit. Šajā uzskaitījumā pat nav iekļautas daudzskaitlīgās minipartijas tādos nabadzīgos rajonos kā Rutēnija, kuras vai nu vispār neiekļuva starp kandidātiem, vai arī piedalījās citu partiju sarakstos. Līdzsvars to partiju vidū, kas ieguva pārstāvniecību parlamentā, šajās četrās vēlēšanās veidojās tā, ka, lai iegūtu minimālu skaitlisko vairākumu (kam nebija nekāda sakara ar politiski iespējamu un efektīvu strādājošu vairākumu), bija nepieciešama vismaz piecu partiju sadarbība. Vienīgais izņēmums bija īss brīdis pēc 1920. gada vēlēšanām, kad teorētiski ar četrām partijām būtu pieticis. Neviena no partijām nekad nesavāca vairāk par $\frac{1}{4}$ tautas balsu. Nozīmīgākās partijas tiks apskatītas tālāk, sākot ar čehu un slovāku partijām un tad pievērsoties nacionālo minoritāšu partijām, virzoties no labējiem spēkiem pie kreisajiem.

A. Čehu un slovāku partijas

1. "Visvecākā" čehu politiskā partija tās ideoloģiskās genealoģijas, bet ne organizācijas ziņā bija Nacionāldemokrātiskā partija, 19. gs. Jauno čehu kustības pārmantotāja, kuru tā papildināja ar dažām mazākām, vēlāk dibinātām filiālēm. Tā bija nacionālistiska tādā nozīmē, ka bija šoviniska, panslāviska, konservatīva un antiklerikāla⁸; starpkaru periodā tā noteikti tuvinājās labējiem, izvirzot 1935. gada vēlēšanām kopēju sarakstu ar čehu

⁸ Polijā, kur tradicionāli nacionālās identitātes bastions un aizbildnis ir Romas katolu baznīca, Nacionāldemokrātiskā partija bija pret to draudzīgi noskaņota. Čehu nacionāldemokrātu vidū savukārt valdīja uzskats, ka baznīca bijusi Hābsburgu Trojas zirgs.

fašistiem. Buržuāzijas augstāko komercaprinđu un rūpnieku, kā arī inteliģences nacionālistiski noskaņotās daļas atbalstīta, Nacionāldemokrātiskā partija nekad neguva lielu vēlētāju atbalstu ārpus savas sākotnējās bāzēšanās vietas – Bohēmijas. Tomēr, pateicoties tās tradicionālajam prestižam, veiksmīgai vadībai, dziļai ietekmei uz vecāko valsts ierēdņu slāni, kontrolei pār lielu daļu ietekmīgu preses izdevumu, stiprai organizācijai valsts galvaspilsētā Prāgā un vairākiem izciliem kultūras darbiniekiem tās sastāvā, šīs partijas faktiskā nozīme bija lielāka, nekā to varētu spriest pēc vēlētāju rezultātiem. Tās spēcīgais līderis Karels Kramārs (*Karel Kramiář*) bija viens no neatkarības kustības veidotājiem, un viņa “vietējās” pirmskara un kara laika aktivitātes krievu atbalstam, ja ne iedarbīguma, tad intensitātes un drosmes ziņā līdzinājās viņa rietumnieciski orientētā (un veiksmīgākā) sāncensa Masarika “ārzemju” darbībai.

2. Siktirgotāju un amatnieku partija bija atdalījusies no Nacionāldemokrātiskās partijas, protestējot pret tās nonākšanu augstākās buržuāzijas varā. Par šīs partijas klientūru var spriest jau pēc nosaukuma. Nostājoties pret masveida ražošanas tehnoloģiju, kooperatīvo kustību, universālveikaliem un ar šīm parādībām saistītām ekonomiskās racionalizācijas formām, tā izrādījās politiska ieguvēja no atsevišķām ekonomiskā saspīlējuma situācijām, kas sakņojās Čehoslovākijas ekonomiskās dzīves nevienādajos attīstības līmeņos un modeļos jau pirms tam, kad Lielā depresija sūtīja tās virzienā jaunus un dzīvē vilušos rekrūtus.

3. Starp tālaika labējiem bija arī fašistiskā kustība, kurai bija dažādi nosaukumi līdz tam laikam, kad tā daļēji saplūda ar nacionāldemokrātiem nolūkā veidot Nacionālo savienību laikposmā starp 1934. un 1937. gadu. Lai gan tā bija maza un “ietekmīga” partiju koalīcijas modeļa stabilitātes dēļ pie varas nepieļauta, šī kustība guva zināmu ievēribu, gan izmantojot nacionāldemokrātu un dažu vecākās ierēdniecības pārstāvju labvēlību, gan tās vadoņu un aizstāvju popularitāti. Pēdējo vidū jāmin Sibīrijas leģiona varonis un vēlākais štāba priekšnieka vietas izpildītājs ģenerālis Rudolfs Gaida (*Rudolf Gajda*), talantīgais dzejnieks Viktors Diks (*Viktor Dyk*) un ekscentriski spožais politiķis Irži Stribrņijs (*Jiří Stribrný*), kurš līdzīgi tik daudziem viņa paaudzes Eiropas fašistiem (piem., Deatam, Mozelijam, Musolīni) bija pārbēdzējs no sociālisma nometnes (sk. tālāk).

4. Katoļu jeb tā sauktās populistu (tautas) partijas politiskajā spektrā svārstījās starp labējiem un centristiem. Izņemot īsu laika sprīdi 1920.–1921. gadā, čehu un slovāku organizācijas saglabāja atšķirības un gāja katra savu politisko ceļu. Slovāku Tautas partija bija galvenā institucionālā un

politiskā slovāku autonomijas piekritēju centienu glabātāja un sargātāja no čehu centrālisma; šī partija gandrīz pastāvīgi atradās opozīcijā Prāgas valdībām, izņemot īsu laiku no 1927. līdz 1929. gadam, kad tā deva divus valdības ministrus. Tās dibinātājs un vadītājs bija monsinjors Andrejs Hlinka, kas bija ieguvis slovāku nacionālā varoņa reputāciju, pirms kara pretojoties savas tautas piespiedu ungarizācijai, un pēckara gados saglabāja to, pateicoties savai izteiksmīgajai, sikstajai, aizdomu pilnajai, provinciālajai opozīcijai pret jebkura veida ietekmi, kas nāca no laikmetīgāko un kosmopolitisko čehu zemju puses. Būdams lepns, nepakļāvīgs un naivs, Hlinka savā uzskatu šaurībā drīz kļuva par daudz modernāku un totalitārāku elementu apsmiekla objektu, kuri izmantoja viņa talāru kā vairogu. Čehi bieži apgalvoja, ka Hlinkas prasības pēc autonomijas patiesībā neatbilst slovāku tautas vēlmēm, jo viņa partija nekad nebija ieguvusi tautas balsu vairākumu. Taču centristu partijām, kas pastāvīgi bija pārstāvētas Prāgas valdībās, arī neizdevās iegūt slovāku vēlēšanu balsu vairākumu; šķiet, ka viņus atbalstīja šajā provincē dzīvojošie čehi un ebreji, slovāku protestantu minoritāte un tie slovāku katolīcīgie, kuru pragmatiskā izpratne par politiski birokrātisko sistēmu pārliecināja tos, ka rīkoties kā valdības partiju vēlētajiem ir bezjēdzīgi. Fakts, ka lielais skaits būtiski atšķirīgo opozīcijas partiju (Hlinkas partija, komunisti, ungāru saraksti) konsekventi ieguva Slovākijā nodoto balsu vairākumu, norāda, ka čehu apgalvojumi par to, ka province ir apmierināta ar savu statusu, bija liekulība.

5. Čehu populistu pretēji saviem slovāku reliģijas brāļiem vienmēr vēlējas būt valdošā partija. Šo izvēli daļēji varēja radīt vajadzība demonstrēt savu nacionāli cienījamo stāvokli pēckara Čehoslovākijā pēc tam, kad tie pirms Pirmā pasaules kara un tā laikā bija ieņēmuši samērā destruktīvo Austrijas piekritēju pozīciju. Jana Šrameka (*Jan Šramek*) stingrā vadībā šī klerikāļu partija guva visu čehu sabiedrības slāņu zināmu atbalstu, lai gan Morāvijas zemniecības un mazpilsētu strādnieku vidū tās pozīcijas bija salīdzinoši visstiprākās. Tā, protams, nevarēja lidzināties Jana Husa nacionālajam kultam, tomēr bija diezgan progresīva (vecā Austrijas kristīgā sociālisma stilā) sociālajos un ekonomiskajos jautājumos.

6. Lielākā un centrālā čehoslovāku partija bija Agrārā partija (oficiāli saukta par Republikānisko lauksaimnieku un sikzemnieku partiju). Šai partijai bija tik stingra organizācija, tik stabila vieta apgabalu un vietējās valdības struktūrās, tik cieša saistība ar kooperatīvo un banku sistēmu, tā bija tik neaizstājama ikvienā un visās kabineta koalīcijās un tik stratēģiski pareiza savā valdības ministru portfeļu izvēlē, ka rezultātā kļuva par

vispārēju, politisku, visas vidusšķiras interešu "holdingkompāniju" par spīti savam nosaukumam un nezaudējot saikni ar saviem sākotnējiem, partijas nosaukumā minētajiem mandātdevējiem. Tā bija visu valsts apgabalu visvienmērīgāk atbalstītā valdības partija, un pat nacionālās minoritātes, kā arī slovāku un rutēņu pārstāvji saskatīja priekšrocības, atbalstot Agrāro partiju, nevis pašu specifiskās partijas. Sava lauku aizbildniecības stāvokļa nostiprināšanai, izmantojot zemes reformas programmu, ar kuru plaši vāciešu, ungāru un baznīcas magnātu īpašumi pārgāja čehu un slovāku (arī rutēņu un pat vāciešu) zemnieku rokās, Agrārā partija vienlaikus paplašināja savu politisko infrastruktūru arī pilsētās ar saprātīgu iedarbību uz nodokļu, tarifu un kreditēšanas sistēmu. Tai vienmēr izdevās ja ne atrisināt, tad vismaz apvaldīt iekšējo saspīlējumu savas pirmās klientūras – zemnieku – un vēlākās – buržuāzijas – starpā, lai gan, to darot, šī partija 30. gados noteikti nosvērās labējo virzienā pret strādnieku šķiras interesēm. Antonīna Švehlas (*Antonin Švehla*) personā, kas bija viņu līderis veiksmīgākajā dekādē – 20. gs. 20. gados, agrārieši deva Čehoslovākijai tās gudrāko un atbildīgāko (tādā nozīmē, kā šo vārdu izprata Makss Vēbers) demokrātisko politisko līderi; sniedzot politisko mājvietu tādiem autoritatīviem slovākiem kā Masa-rika "*Hlasist*" māceklim Vavro Šrobāram (*Vavro Šrobár*) un "starptautiskās zemniecības" ideologam Milanam Hodžam (*Milan Hodža*), agrārieši zināmā mērā veiksmīgi papildināja savu organizatorisko virtuozitāti ar intelektuālu cienīgumu.

7. Viena no abām čehoslovāku sociālistu partijām – nacionālsociālisti, kam nebija ideoloģiska sakara ar to vācu vārdabraliem, izveidojās 1897. gadā kā skaidri iezīmēta, patriotiska, evolucionāra čehu alternatīva atklāti internacionālistiskajiem marksistiskajiem sociāldemokrātiem. Sākotnēji Nacionālsociālistiskā partija bija visizteiktākais čehu politiskais formējums, kas noskaņots pret Austriju, baznīcu un militarismu, bet vēlāk kļuva par pēckara posma partiju ar visplašāk pārstāvēto ideoloģisko spektru. Tomēr tās biedri un vēlētāju loks vēl arvien lielā mērā aprobežojās ar čehiem, bet organizatoriski tā bāzējās galvenokārt dzelzceļnieku, pasta darbinieku un klerku arodbiedrībās. Tas, ka par partijas biedru oficiāli skaitījās Edvards Beneš (*Edvard Beneš*), ārlietu ministrs laikā no 1918. līdz 1935. gadam un Valsts prezidents no 1935. līdz 1938. gadam, deva partijai zināmu papildu svaru, bet patiesie vadītāji bija tās dibinātājs Vāclavs Klofācs (*Václav Klobuček*), kurš bija pirmais Austrijas varas orgānu apcietinātais čehu parlamentārietis Pirmā pasaules kara laikā, un līdz savai pāriešanai fašistu pusē 1926. gadā arī demagogs Irži Stribrnijs.

8. Tad, kad nacionālsociālisti izslēdza no savām rindām fašistiski noskaņotos, bet sociāldemokrāti apliecināja savu nacionālo apziņu, radās iespēja šo divu spēku savstarpējai politiskai samierināšanai, lai gan to saplūšana jeb apvienošanās nenotika. Partijas aizsākumiem iesniedzoties pagātnē līdz 1878. gadam – visnenākā vēsture no visām čehu partijām –, sociāldemokrāti starpkaru perioda dekādēs veidojās par raksturīgu Viduseiropas sociālistu partiju, kas bija patriotiska, bet reizē aizdomu pilna pret militāro sistēmu un dedzīga starptautiskās atbrūošanās aizstāve; antikapitalistiska, bet reizē atsaucīga pret tehnoloģiskiem jauninājumiem; ar šķiras apziņu, bet tomēr gatava piedalīties koalīcijas valdībās. Viens no lielākajiem šīs partijas pakalpojumiem starpkaru perioda Čehoslovākijai bija dialogs ar nacionālajām minoritātēm, ko izdevās uzsākt, izmantojot sociāldemokrātu draudzīgās attiecības ar mazākumtautu sociālistiskajām partijām.

9. Pēc vairākkārtējiem Maskavas norādījumiem, kā arī sociālistu partijas labējā spārna provokācijas iespaidā komunistu un sociāldemokrātu ceļi šķīrās 1920. gada rudenī. Komunisti paņēma līdzīgu daļu sociāldemokrātu partijas biedru un sākumā arī vēlētāju balsu, bet tikai dažus no tās vadoņiem un parlamenta locekļiem. Pretēji vairākām esošajām etniski nošķirtajām sociālistu partijām, daudzveidīgās komunistu grupas 1921. gada oktobrī apvienojās vienā visas republikas partijā. Tā bija vienīgā transetniskā partija visā Čehoslovākijā. Tā patiešām bija masu, bet ne revolucionāra partija, neskatoties uz visiem centieniem to “boļševizēt” ar atkārtotām tīrīšanām. Lai gan Komunistiskā partija bija vienīgā valstī, kas, izmantojot sociālo un etnisko neapmierinātību, spēja gūt vienlīdz lielu atbalstu gan pilsētā un laukos, gan attīstītos un atpalikušos valsts apgabalos, tai nekādi neizdevās pārvērst savu ievērojamo mandātdevēju atbalstu un organizatorisko spēku nopietnā revolucionārā vai efektīvā parlamentārā darbībā neatkarīgi no tā, vai to vadīja vecais Austrijas sociāldemokrātu “kaujas zirgs” Bohumīrs Šmerals (*Bohumír Šmeral*) vai vēlāk Maskavas atbalstītais, jaunāka gadagājuma “aparātčiks” Klements Gotvalds (*Klement Gottwald*). Starpkaru Čehoslovākijas apstākļos tā nekad netika aizliegta un nebija spiesta strādāt pagrīdes apstākļos (krasā pretstatā savām māsām citās Viduseiropas austrumu valstīs); tā smēla spēku savai ilglaicīgajai pastāvēšanai mazāk no neizturamiem ekspluatācijas apstākļiem, bet vairāk gan no vispārējās atsvešināšanās, kas atspoguļoja nepārvaramās sociālās barjeras starp strādniecību un zemāko vidusšķiru, kā arī pretnostatīto etnisko kopienu atsvešināšanos. Papildus šiem atbalsta avotiem

30. gadu beigās tā ieguva patriotisku slavu, sākumā ar to, ka atklāti nosodīja nacismu un nomierināšanas politiku vispār, bet vēlāk neatzina Minhenes kapitulāciju.

B. Nacionālo minoritāšu partijas

Kā jau iepriekš minēts, Sudetu vācieši sākumā gandrīz vienprātīgi nozēloja savu inkorporāciju Čehoslovākijas sastāvā, lai gan ar laiku notika pielāgošanās šādai situācijai gan no vācu sociāldemokrātu puses, gan buržuāzijas politiskās nometnes iekšienē. 1922. gada beigās pēdējā, tas ir, buržuāzijas politiskā nometne – samērā brīvs kopums, kas tika saukts par *Deutscher Verband* (Vācijas savienība), sašķēlās sadarbībai noskaņotajā *Arbeitsgemeinschaft* (Asociācija darbam) un mūžam nesamiernieciskajā *Kampfgemeinschaft* (Asociācija cīņai). Starpkaru posma Čehoslovākijas politiskajā retorikā pirmā tendence ieguva apzīmējumu “aktīvisms”, ar ko bija domāta gatavība aktīvi piedalīties republikas politiskajās norisēs un valsts institūciju darbā, bet nesamierināmā pozīcija tika uzskatīta par “pasīvismu” vai “negatīvismu”.

1. Šeit vispirms jāmin divas *Kampfgemeinschaft* partijas – Vācijas Nacionālistu partija un Vācijas Nacionālsociālistiskā partija. Pēdējā bija saistīta ar Reiha hitleriešu kustību un līdz 30. gadiem čehiem sagādāja mazāk galvassāpju nekā pirmā iepriekš minētā partija.

2. *Arbeitsgemeinschaft* partiju grupā, tai 20. gadu vidū vairāk nosliecoties uz “aktīvismu”, varēja izšķirt trīs atšķirīgas orientācijas:

a) liberālo demokrātu grupa, kuru, ļoti vēloties apslāpēt Reiha konkurenci, atzina rūpnieku aprindas un atbalstīja arī vāciski runājošie ebreji, kas bija samērā mazskaitlīga grupa, bet kam bija laimējies ar meistarīgiem parlamentāriešiem, kuri to pārstāvēja likumdošanas institūcijā;

b) Kristīgi sociālā partija, kuras sākotnēji korektās, bet vēlāk sirsnīgās attiecības ar Katoļu tautas partiju – tās ideoloģisko līdzinieci čehu spektrā – palielināja neuzticību nacionālo un nacionālsociālistisko partiju *Los von Rom* antikatoļu izcelsmei pašai savā vācu kopienā;

c) *Bund der Landwirte* (Lauksaimnieku līga), kas kļuva par pirmo vācu partiju, kura pievērsās “aktīvismam”, tādējādi, iespējams, atspoguļojot laucinieku nacionālo jūtu zemāku aizvairojuma pakāpi salīdzinājumā ar pilsētniekiem un lielāku interesi par tādiem lauksaimniecības tarifiem, uz kuriem Prāgas valdību virzīja tās agrāriešu līderi.

3. Aiz šīm vairākām buržuāziskajām partijām atradās Vācijas sociāldemokrāti. Sākotnēji dedzīgi atbalstot ideju par iekļaušanu Lielvācijā,

sociāldemokrāti vēlāk Eiropas Lokarno noskaņojuma (1925. g.) ietekmē, kā arī čehu un vāciešu arodbiedrību federāciju vienošanās (1927. g.) iedvesmoti, tuvinājās "aktīvismam" un beigās atbildēja uz Hitlera nākšanu pie varas ar pilnīgu atbalstu demokrātiskās Čehoslovākijas Republikas aizstāvības idejai. Vācu komunisti pēc atšķelšanās no sociāldemokrātiem 1921. gada janvārī iestājās apvienotajā Čehoslovākijas komunistu partijā tā paša gada oktobrī.

4. Valsts austrumu daļā dzīvojošās ungāru mazākumtautības partiju strukturālā diferenciācija bija līdzīga rietumdaļas apgabalos lielā skaitā dzīvojošo vāciešu partiju sākumstadijai. Arī šeit bija kristīgi sociālais (katoļu), nacionāli argrārās (kalvinistu) un sociāldemokrātu partijas, lai gan "aktīvisms" tajās nekad neguva tik lielu atsaucību kā starp vāciešiem. Daļēji tas bija tādēļ, ka Ungārijas valdības konsekventi izrādīja lielāku iredentisma pozīcijās sakņotu interesi par Slovērijas un Rutēnijas teritorijā dzīvojošo ungāru likteni nekā Veimāras Republikas valdības par Morāvijā–Silēzijā un Bohēmijā dzīvojošajiem Sudetu vāciešiem. Tādējādi ungāru minoritātes jautājums jau no paša sākuma Prāgai bija iekšējās un ārējās politikas dubultproblēma, par kādu vāciešu jautājums kļuva tikai pēc 1933. gada. Bez tam konsekventajai Ungārijas iredentiskajai un revizionistiskajai politikai pret Čehoslovākiju bija gan ideoloģiska, gan arī nacionāla motivācija – muižnieciskajiem hortistu Ungārijas valdniekiem nebija liela vēlēšanās piedzīvot buržuāziski demokrātiskās Čehoslovākijas panākumus un uzplaukumu, jo šāds pavērsiens varētu sagraut viņu pašu neobarokālo iekārtu. Nelielā mērā šāds stāvoklis tomēr izsauca negatīvu pretreakciju. Ungārijas "feodālo" zemnieku dzīves ainas un apstākļi 1924. gadā deva iespēju Čehoslovākijas agrārājai partijai izveidot Čehoslovākijā dzīvojošo ungāru nodaļu, jo, līdzīgi Sudetu vāciešu zemnieku šķirai, ungāru zemniecība augstu vērtēja Prāgas īstenoto zemniecības protekcionisma politiku desmitgades vidū. Arī Čehoslovākijas sociāldemokrātu un it īpaši komunistu partijas ieguva ievērojamu ungāru vēlēšanu atbalstu. Asiņainie grautiņi, ko organizēja baltie teroristi, kuri izveidoja Horti režīmu, atsvešināja daudzus ebrejus – līdz tam dedzīgus ungāru atbalstītājus – un lika tiem izšķirties par čehoslovāku vai tīri ebrejisku politisko piederību. Tomēr visi šie notikumi bija salīdzinoši mazsvarīgi kopējā ungāru nesamierināmības kontekstā attiecībā pret Čehoslovākiju.

5. Silēzijas nelielā poļu minoritāte savas mazskaitlības dēļ vēlēšanās bija spiesta piedalīties citos sarakstos kopā ar ebrejiem, čehu sociāldemokrātiem

vai slovāku populistiem. Līdzīgi arī primitīvās rutēņu politiskās organizācijas bija vai nu svarīgāko Čehoslovākijas partiju filiāles, vai arī pastāvēja kā izteikti vietējas un maz ievērojamas frakcijas.

5

Starpkaru perioda Čehoslovākijas politiskā vēsture līdz pat 1938. gada Minhenes postam uzskatāma par unikālu Viduseiropas austrumos ne tikai tās nepārtrauktās konstitucionālās un civilbrīvību pārmantotības dēļ, bet arī iepriekš aprakstītās īpašās partiju stabilitātes dēļ. Pēc tam kad 1920. gadā komunistu un sociālistu ceļi šķīrās, bet čehu un slovāku populistu 1921. gadā atdalījās, Čehijas politisko partiju nosacīto spēku ievērojami neietekmēja ne vēlākās krīzes, ne arī vēlēšanas. Pat reālā Sudetu vāciešu politiskās kopienas absorbcija nacisma henleinistiskajā iemīsojumā 30. gadu vidū organizatoriskā vai vēlēšanu ziņā neietekmēja pierasto līdzsvaru, kāds bija izveidojies nevācu partiju vidū. Pretēji radikāliem pārrāvumiem, kas raksturoja kaimiņu politiku, Čehoslovākijas politiskajā ikdienā notika jūtamas, tomēr sekundāras pārmaiņas partiju spektrā. Šīs pārmaiņas atspoguļojās īsos nacionālistu un sociālistu, kā arī ilgstošos agrāro spēku pārsvara posmos, visuzskatāmāk izpauzoties iekšzemes un starptautisko krīžu sadursmē šī perioda beigās. Katra pārmaiņa politisko partiju spektrā notika dominējošā koalīciju piemērošanās modeļa ietvaros.

Pirmais nacionālisma posms Čehoslovākijas politikā bija atgūtās neatkarības eiforijas vispārējs atspoguļojums un reizē īpašas sekas partiju proporcionālas pārstāvniecības nodrošināšanai Satversmes sapulcē saskaņā ar 1911. gada reihsrātes vēlēšanu rezultātiem. Tādējādi formāli tika noniecināta tautas masu reakcija uz Pirmā pasaules kara un Krievijas revolūcijas notikumiem, un tas, bez šaubām, nodrošināja nacionāldemokrātiem pārspilēti lielu pārstāvniecību līdz 1920. gada aprīlim, kad situāciju izlaboja pirmās vispārējās vēlēšanas. Jebkurā gadījumā šī agrā nacionālisma posma sasniegumi – kad premjers bija respektablais nacionāldemokrātu līderis Karels Kramārs un finanšu ministrs, viņa partijas biedrs Aloizs Rašins – bija izdevīgu robežu nospraušana, sabiedriskās kārtības nosargāšana uz citu valstu haotiskās iekšējās situācijas fona, inflācijas novēršana (kas arī plosīja kaimiņu zemes) ar enerģiskiem deflācijas un kontroles pasākumiem, zemes reformas likumu pieņemšana to pakāpeniskai ieviešanai un valsts pārvaldes "čehiskošana".

Lai gan 1919. gada 15. jūnija municipālās un komunālās vēlēšanas vēsturiskajos apgabalos formāli neizmainīja partiju līdzsvaru Satversmes

sapulcē, tās tomēr norādīja, ka nācijas politiskais noskaņojums salīdzinājumā ar 1911. gadu tagad sliecās uz kreiso pusi. Šī iemesla dēļ Kramārs atkāpās no premjera posteņa, saglabājot Čehoslovākijas delegācijas oficiālā vadītāja posteni Parīzes miera konferencē. Būdams šajā statusā, viņš metās iekšā veltīgā un neizprotamā cīņā Eiropas intervences vārdā (cerēdams, ka varēs izmantot Čehoslovākijas Sibīrijas leģionus), lai sagrautu bolševiku eksperimentu Padomju Krievijā.

1919. gada 8. jūlijā viņa kabineta zvaigznāja vietā nāca "sarkani zaļie", tas ir sociālistu un agrāriešu valdība, kuru vadīja sociāldemokrātu veterāns Vlastimils Tusars (*Vlastimil Tusar*). Šīs valdības likumdošanas panākums bija sekulāra demokrātija, nevis sociālisms. Tika pieņemta konstitūcija, neregulētas valsts attiecības ar baznīcu, nodrošinātas laicīgās izglītības iespējas, noteiktas valsts tiesības kontrolēt dzelzceļus, raktuves un elektrostacijas. Tusara eksperimenta rezultātā mazāk uzskatāmi, daudz smalkākā veidā veidojās dažādi modeļi un precedenti: nemierīgās pilsētu iedzīvotāju masas, kuras vēl maijā bija pret Kramāru rīkojušas badastreikus un protestus cenu dēļ, tagad, par premjeru kļūstot sociālistam, nomierinājās; sociālistu partijas savukārt pieradināja sevi pie valdībai pienācīgas atbildības, liekot to Hābsburgu impērijas laika opozīcijas mantojuma vietā; tika iedibināta tradīcija vispopulārākajai partijai izvirzīt premjerministra kandidātu, kuram nevajadzēja obligāti būt kabineta vai pat attiecīgās partijas viscienījamākajam biedram. Tusars, piemēram, par savu iecelšanu varēja pateikties a) sociāldemokrātu nesena uzvarai pašvaldību vēlēšanās un b) faktam, ka četri labāk pazīstami viņa partijas biedri atteicās no šī amata, aizbildinoties ar administratīvo talantu trūkumu vai savu ebrejisko izcelsmi.

Vispārējās parlamentārās vēlēšanas, kas notika 1920. gada 18. un 25. aprīlī, bet tika atceltas Rutēnijas, Češinas, Hlučinas un vēl dažos mazākos pierobežas apgabalos, apliecināja sabiedrības ievirzi uz politiskā spārna kreiso pusi. Deputātu palātas vēlēšanās varēja piedalīties no 21 gada, bet senāta vēlēšanās – no 26 gadu vecuma. 19. tabulā⁹ ir atspoguļoti šo vēlēšanu

⁹ Papildu vēlēšanās, kuras rīkoja 1924. gada 16. martā Rutēnijā (kas 1920. gadā bija daļēji pakļauta Rumānijas militārajai pārvaldei), tika ievēlēti 9 papildu deputāti (no kuriem 4 bija komunisti) un 4 papildu senatori, par kuriem attiecīgi balsoja 254 200 un 212 516 vēletāji. No trīsdesmit trīs 1920. gadā ievēlētajiem populistu deputātiem 21 bija čehi un 12 slovakāki; no 18 populistu senatoriem 12 bija čehi un 6 slovakāki. No 15 vācu labējo deputātiem 10 bija nacionālisti un 5 nacisti.

19. tabula

1920. gada aprīļa parlamenta vēlēšanas

Partija	Deputātu palāta (18. 04. 1920)			Senāts (25. 04. 1920)		
	Balsu skaits	% no kopējā skaita	Vietas	Balsu skaits	% no kopējā skaita	Vietas
Čehu nacionāldemokrātu	387 552	6,2	19	354 561	6,8	10
Čehu sīktirgotāju	122 813	2,0	6	107 674	2,1	3
Čehu un slovāku populistu	699 728	11,3	33	622 406	11,9	18
Čehu agrārā } apvienojās	603 618	9,7	28	530 388	10,1	14
Slovāku agrārā } 1922. g.	242 045	3,9	12	181 289	3,5	6
Čehu nacionālsociālistu	500 821	8,1	24	373 913	7,1	10
Čehu progresīvo sociālistu	58 580	0,9	3	3 050	0,1	...
Čehoslov. sociāldemokr.	1 590 520	25,7	74	1 466 958	28,1	41
Vācu nacionālistu un nacīstu	328 735	5,3	15	300 287	5,7	8
Vācu demokrātu	105 446	1,7	5	118 103	2,3	3
Vācu kristīgi sociālā	212 913	3,5	10	141 334	2,7	4
Vācu lauksaimnieku	241 747	3,9	11	210 700	4,0	6
Vācu sociāldemokrātu	689 589	11,1	31	593 344	11,4	16
Ungāru kristīgi sociālā	139 355	2,2	5	100 658	1,9	2
Ungāru agrārā	26 520	0,4	1	40 302	0,8	1
Ungāru sociāldemokrātu	108 546	1,8	4	nav saraksta
Ebreju saraksts	79 714	1,3	...	59 913	1,1	...
Pārējās (pieci saraksti)	61 790	1,0	...	21 931	0,4	...
Kopā	6 200 032	100,0	281*	5 226 811	100,0	142

rezultāti. No kopējā 285 ievēlēto deputātu skaita 139 bija sociālistisko partiju biedri; no čehoslovāku kontingenta 203 deputātiem 104 bija sociālisti.

25. maijā Tusara valdībā attiecīgi notika nelielas pārmaiņas, un tajā nedaudz palielinājās sociāldemokrātu kontingents uz nacionālsociālistu un agrāriešu rēķina. Tomēr vasaras notikumi šai valdībai izrādījās liktenīgi. Tusara paša sociāldemokrātu partijas kreisais spārnis nopietni sadumpojās pret viņa neitrālo pozīciju Polijas un Padomju Krievijas kara jautājumā, bet

* Čehoslovāku Sibīrijas leģioni papildus ievēlēja 4 deputātus – 2 nacionālsociālistus, 1 sociāldemokrātu un 1 no Agrārās partijas.

viņa valdības iecerēto piekāpīgo attieksmi pret etniskajām problēmām vienlīdz sparīgi noraidīja gan čehu (nacionāldemokrāti), gan vācu un poļu urrpatrioti. Galu galā var pieņemt, ka agrārās partijas pārstāvji sāka justies arvien neomulīgāk kā vienīgā čehu buržuāziskā partija šajā "sarkani zaļajā" valdībā. Bet, tā kā cits politisko partiju zvaigznājs pie debesīm tajā laikā neparādījās, Tusara valdība 15. septembrī atkāpās, dodot vietu no bezpartijiskiem speciālistiem veidotai valdībai, kuras priekšgalā bija ierēdnis Jans Černijs (*Jan Černý*).

Neformālu, bet efektīvu kontaktu starp šo valsts amatpersonu kabinetu un likumdošanas varas partijām uzturēja konsultatīvā komiteja ar pieciem locekļiem (no šejienes tās čehiskais nosaukums "petka"), kurus nozīmēja galvenās čehoslovāku partijas – nacionāldemokrāti, populistu, agrārieši, nacionālsociālisti un sociāldemokrāti. "Petka" tādējādi ļāva saglabāt koalīciju stabilitāti pat apstākļos, kad uz laiku pati koalīcijas valdība nepastāvēja. "Petka" bez tam nozīmēja nacionālās solidaritātes pārkumu pār ideoloģisko vai šķirisko solidaritāti, jo nacionālo minoritāšu partijas, tāpat kā čehoslovāki, tajā laikā nebija gatavas uzstāties pret šādi veidotu valdību. (Partiju skaits "petkā" mainījās laiku pa laikam, bet pati sistēma ieguva savu apzīmējumu no sākotnējā piecnieka.)

Ieilgušo etnisko atsvešinātību raksturo viens no pēdējiem notikušajiem politiskajiem aktiem, kuru vadīja Tusara kabinets, proti, kārtējā Satversmes sapulce savā pirmajā sesijā 1920. gada 27. maijā atkārtoti ievēlēja T. G. Masariku par republikas prezidentu. Masariku vienbalsīgi par prezidentu jau bija nosaukusi izteikti čehu un slovāku pārstāvētā Satversmes sapulce ar vienu no saviem pirmajiem lēmumiem 1918. gada 14. novembrī. Tagad, kad bija pieņemta konstitūcija un notikušas vispārējas vēlēšanas, Masariks pieprasīja oficiālu šī fakta apstiprinājumu konstitūcijā paredzētā kārtībā, tas ir, ar likumdevējas institūcijas abu palātu kopīgās sēdes lēmumu. Tas saērcināja čehu partiju līderus, kuriem nepatika norādes uz to, ka visu nāciju pārstāvētā kārtējā Satversmes sapulce ir tiesīga pārbaudīt vai pārskatīt sava izteikti čehoslovākiskā revolucionārā priekšteča pieņemtos lēmumus. Bet Masariks to pieprasīja, un viņa prasība tika apmierināta Satversmes sapulces sēdē, kurā valdīja naidīga gaisotne. Tā sākās ar ungāru un vācu deputātu protestu, kad viņi izdzirdēja, kā viņu vārdi tiek ierakstīti protokolā čehu valodā (piem., Irži tika ierakstīts Georga vai Džiordži vietā), un turpinājās ar Masarika ievēlēšanu ar 284 tikai un vienīgi čehu un slovāku balsīm pret kopējo balsu skaitu 411. Vācu buržuāziskās partijas nodeva 61 balsi par Prāgas Vācu universitātes rektoru

Dr. Augustu Nēgli (*August Naegle*); vācu sociāldemokrāti un ungāri bija atbildīgi par lielāko daļu no 60 tukšajiem biļeteniem un iztrūkstošajiem deputātiem; čehu komunisti Aloizs Muna (*Alois Muna*) saņēma 4 (no tehniskā viedokļa nederīgus) biļetenus, bet viņa partijas biedrs Antonīns Janušeks (*Antonín Janoušek*), kas gadu pirms tam bija vadījis īslaicīgo Slovāku Padomju Republiku, toreiz Bela Kuna Ungārijas Republikas paspārnē, saņēma 2 balsis. Balsošanai turpinoties, atskanēja dusmīgi saucieni no slovāku autonomistu (Tautas partijas) un slovāku centru (Hlasas grupas) puses, bet, tai beidzoties un Masarikam ierodoties nodot svinīgo zvērestu, daudzi vācieši, kas atcerējās, kā viņš iepriekš bija vērsies pie tiem kā kolonistiem un imigrantiem, saīguši pameta palātu. Visumā tā nebija laba zīme nākotnes etniskajai simbiozei jaunās konstitūcijas un tās jauno struktūru ietvaros.

Tā kā čehoslovāki paši bija savstarpēji saķildojusies, bezpartijiskais Černija kabinets bija vienīgā alternatīva. Tas darbojās gandrīz gadu no 1920. gada 15. septembra līdz 1921. gada 26. septembrim. Šajā laikā starp čehoslovākiem un Sudetos dzīvojošiem vāciešiem saglabājās sliktas attiecības, kuras pat pasliktinājās, likumdevējiem bieži strīdoties; valsti hroniski pastāvēja neapmierinātība ar skolu, valodas un citām ar etniskiem jautājumiem saistītām pārvaldes programmām. Tomēr šī gada laikā tika izstrādāta starpkaru perioda Čehoslovākijas pastāvīgā militārā un diplomātiskā nostāja (Mazā Antante, palāvība uz Franciju, Austrijas aizbildniecība, atbalsts Tautu Savienībai), izveidojās sociālās un ražošanas regulēšanas institūcijas un politika (cehu padomes, dzelzceļnieku padomes, svarīgāko statistikas datu valsts reģistrs); formāli tika atzīta "petkas" ārpusvaldības starppartiju konsultēšanās sistēma; tika apturēta komunistu tiekšanās pēc varas, izbeidzot valsts kreiso politisko virzību un Agrārajai partijai kā stiprākajai nomainot sociāldemokrātus uz visiem laikiem.

Kā jau iepriekš norādīts, dažāda veida spiediens, kuru vēl vairāk pastiprināja Polijas un Padomijas karš 1920. gada vidū, saasināja mokošo saspīlējumu starp Sociāldemokrātiskās partijas labējo un kreiso spārnu un līdz ar to paātrināja Tusara valdības krišanu. Tā kā šajā cīņā čehu sabiedriskā doma visumā un strādnieku šķiras nostāja it īpaši bija prokrieviska vai, pareizāk sakot, pretpoliska, 1920. gada pavasara beigās un vasarā šķita diezgan iespējams, ka Sociāldemokrātiskās partijas komunistiski tendētais spārns partijas kongresā, kas bija iecerēts 25. septembrī, iegūs vairākumu, nejutot nesaderību starp strādnieku lepnumu par savu jauno Čehoslovākijas valsti un vilinājumu pievienoties Komunistiskajai Internacionālei. Lai novērstu

šādu notikumu gaitu, grupa pretkomunistiski noskaņotu partijas lideru, ieskaitot Tusaru un viņa līdzgaitniekus – sociāldemokrātu ministrus, uzsāka apsteidzošu triecienu. Vispirms viņi slepeni pārņēma savā īpašumā partijas mantu (izdevniecības, centrālo štābu utt.). Pēc tam 14. septembrī viņi noorganizēja partijas izpildorgānu pārstāvju sanākumi, kuru piespieda pārceļt kongresa sākumu no 25. septembra uz 25. decembri un pieņemt lēmumu, ka kreisais spārns pats sevi ir izslēdzis no partijas, jo sociāldemokrātu principi un uzticība Kominternei tika pasludināti par savstarpēji izslēdzošiem lielumiem. Vēlāk tajā pašā dienā Tusars un viņa kolēģi nolika savus ministru portfeļus, iesakot prezidentam Masarikam viņu vietā izvēlēties Černiju un viņa līdzgaitniekus – amatpersonas.

Pamatoti saniknotais partijas kreisais spārns pieņēma šo izaicinājumu, apstiprināja sākotnēji izvēlēto kongresa norises laiku, piesaistīja sev vairākumu no iepriekš nozīmētajiem kongresa delegātiem (338 no 527) un, paziņojot, ka pārstāv partijas vairākumu, uzsāka partijas biroju un izdevniecību ieņemšanu. Partijas labējo spēku lideri, kuru rokās likumīgā kārtā atradās visa partijas dokumentācija, ķērās pie socialistiem gandrīz netipiska paņēmiena un lūdza valsts iestādes nodrošināt īpašumtiesību likumdošanas ievērošanu, izvēcot formālos pārkāpējus, tas ir, kreiso vairākumu, no minētajam telpām. Černija valdība paklausīja ar lielu dedzību; tika nosūtīta policija, un izcēlās vispārējs streiks, kas Kladno apgabalā ieguva gandrīz sacelšanās apjomus, bet nevienu brīdi nopietni neapdraudēja republiku un tika apspiests laikā no 9. līdz 16. decembrim. Kad pierima vētra, rezultāti bija šādi: Tusars un viņa kolēģi bija ziedojuši savas Sociāldemokrātiskās partijas spēku uz Čehoslovākijas politiskās sistēmas altāra; bija radusies liela, morāli saniknota, bet politiski izolēta Komunistiskā partija; buržuāziskās partijas no šī brīža uzsāka “nocietināšanos” pret nākotnē iespējamo “sarkano”, tas ir, sociālo reformu likumdevēju. 1921. gada janvārī un martā arī slovāku un Sudetu vāciešu socialistu kreisais spārns atšķēlās no savām partijām. Oktobrī visas trīs kreiso grupas apvienojās un izveidoja Čehoslovākijas Komunistisko partiju.

Ap 1921. gada septembri Černija interlūdija bija savu mērķi sasniegusi un politiskās partijas bija gatavas uzņemties daudz atklātāku valdības vadību. Čehoslovākijas sociāldemokrāti, lai gan formāli vēl arvien lielākā partija likumdošanas institūcijā (viņi nesenaajā šķelšanās procesā bija zaudējuši tikai astoņpadsmit no saviem septiņdesmit četriem deputātiem), nevēlējās pievilināt komunistus, piedāvājot savu premjerministru. Tika nolemts, ka šo posteni ieņems ietekmīgais ārlietu ministrs Benešs, kas, lai

gan oficiāli skaitījās deputāts, kas ievēlēts no nacionālsociālistu saraksta, šajā postenī figurēja kā ārpus partijām stāvoša amatpersona. Finanšu, Slovāku lietu un Iekšlietu ministrijas arī piesardzīgi tika nodotas bezpartijisku speciālistu pārziņā. Čerņijs, kas jau bija vadījis Iekšlietu ministriju savas vētrainās premjerministra karjeras laikā, saglabāja šo posteni.

Beneša jauktais politiķu un amatpersonu kabinets darbojās no 1921. gada 26. septembra līdz 1922. gada 7. oktobrim. Šī valdība nostiprināja savas priekšgājējas iekšlietu un ārlietu iniciatīvas: 1921. gada oktobra čehoslovāku mobilizācijas ietekmes rezultātā atteicās no iecerētās Hābsburgu dinastijas atjaunošanas Ungārijā; miermilīgā ceļā atrisināja ogļraču un metalurgu streikus 1922. gada februārī un aprīlī; īstenoja zemes reformu un izveidoja sociālās apdrošināšanas likumdošanu; ieviesa kontroli valsts skolu reliģijas mācību procesā; valūta pilnīgi nostabilizējās, un tika veidots līdzsvarots budžets. Politiskā ziņā daudz svarīgāki notikumi bija nesen apvienoto čehu un slovāku Tautas partiju šķiršanās 1921. gada novembrī, monsinjoram Šramekam atsakoties nostāties opozīcijā, lai atbalstītu Hlinkas prasību atjaunot trīs Romas katoļu skolu darbību Slovākijā, un daudzsološā *Deutscher Verband* sadalīšanās starp nesamierināmo *Kampfgemeinschaft* un potenciālo "aktīvistu" *Arbeitsgemeinschaft*.

"Petkas" ārpusparlamentāro konsultāciju un akceptu sistēma atkal pierādīja savu dzīvotspēju, saturot kopā Beneša koalīciju pat tad, kad slovāku populistu kļuva par "atkritējiem", lai gan tā nenovēršami prasīja savu: vairākas ministrijas drīz vien kļuva par noteiktu partiju kontroles un ietekmes sfēru, no kuru ierēdņiem sagaidīja īstenu partijas funkcionāru uzvedību; spiedīgas problēmas, kuru risināšanai nevarēja rast kompromisu, tika atliktas malā; atsevišķas partijas kļuva par pastāvīgām valdības partijām un bija nejutīgas pret ideoloģiskiem un morāliem upuriem, ko prasīja "līdzdalība par jebkuru cenu", bet noteiktas opozīcijas partijas savukārt pārvērtās par mūžīgajām "nē" teicējām un potenciālām musinātājām. Galu galā, "petkas" sistēmas visuresmi un noslēpumainību pareizi vai kļūdaini, ciniski vai ar nožēlu sāka uzskatīt par republikas parlamentārās dzīves smagas saslimšanas simptomiem.

Tiesi tāpat kā vietējās vēlēšanas 1919. gada jūnijā bija izraisījušas pastāvošās valdības nomaiņu ar Tusara valdību, signalizējot par Kramāra pirmās valdības novirzi pa kreisi, arī acīmredzamais sociāldemokrātu spēku apstākums 1922. gada vidū ļāva partijai līderiem pakāpeniski izspiest Beneša hibridveidīgo pagaidu kabinetu un 1922. gada 7. oktobrī aizstāt to ar viennozīmīgi politisku valdību agrāristu līdera Antonīna Švehlas vadībā. Pazīstams

kā “visu iespējamo talantu ministrija”, jo piecu galveno čehoslovāku partiju vadoņi, kas Beneša laikā bija palikuši ēnā, tagad pieņēma ministru portfelus, šis Švehlas kabinets tika uzskatīts par pašu pirmo, kas nebija veidots krīzes laikā vai ar speciālu uzdevumu vadīt draudošu krīzes situāciju.

Lai nu kā, bet kašķīgais nacionāldemokrāts Aloizs Rašins tagad atsāka vadīt Finanšu ministriju. Saskaņā ar konservatīvo valsts ievirzi un personiska nacionālā lepnuma dēļ viņš bija apņēmības pilns paaugstināt Čehoslovākijas jau nostabilizējušās nacionālās valūtas maiņas vērtību. Prestiža dēļ pielietodams nevajadzīgas inflācijas pazemināšanas paņēmienus, kuru rezultātā radās plašs bezdarbs, Rašins drīz kļuva par valsti visvairāk nīsto cilvēku; 1923. gada sākumā viņu nogalināja kāds jauns fanātiķis, kas pasludināja sevi par anarhistu un komunistu, kuram lemts atriebt nabadzīgos cietējus.¹⁰

Lai gan to izpildē bija pārspilējumi, tomēr Rašina deflācijas politikas pasākumi paglāba Čehoslovākiju no lielās inflācijas, kas 1923. gadā plosījās Vācijā, Austrijā un Polijā, un tie patiesām novirzīja drošību alkstošo kapitālu no šīm valstīm uz Čehoslovākiju. Līdzīgā kārtā, lai gan izraisītais bezdarbs bija ļoti sāpīgs, Čehoslovākijas finanšu lietu stabilizācija netika panākta uz pilnīgi visas vienas šķiras likvidācijas rēķina, kas atkal bija kontrastā dažām kaimiņzemēm, jo Sudetu vāciešu obligāciju īpašnieku izputēšanu vairāk sekmēja lielvalstu zaudējums Pirmajā pasaules karā nekā čehu politika.

It kā vēlēdamās piešķirt administratīvu nozīmi teorijai par vienotu valsti, Švehlas valdība atjaunoja sen radušos apņemšanos veidot nacionālu, centralizētu prefektūru sistēmu un īstenoja to Slovēnijā 1923. gadā gaitā. Bet čehu nacionāldemokrāti un populistu baidīdamies, ka rezultātā var izveidoties administratīvi apgabali ar vācu vairākumu, aizliedza šīs sistēmas ieviešanu valsts vēsturiskajās daļās. Lauksaimniecības palātas likums 1923. gada aprīlī arī piedzīvoja politisku neveiksmi. Būdam labvēlīgs

¹⁰ Rašinu ievainoja 1923. gada 5. janvārī, un viņš mira 18. februārī 55 gadu vecumā. Rašina slepkavība bija nogalināšanas drudža izpausme, kas bija pārņemusi tālaika Viduseiropu. Bez neveiksmīgā drīz pēc tam notikušā Beneša slepkavības mēģinājuma un 1921. gada 29. jūnija atentāta mēģinājuma pret Dienvidslāvijas pavaldoni princi Aleksandru vēl 1921. gada 21. jūlijā notika Dienvidslāvijas iekšlietu ministra Milorada Draškoviča, 1921. gada 29. augustā – Vācijas vicekanclera Matiasa Erbergera, 1922. gada 24. jūnijā – Vācijas ārlietu ministra Valtera Ratenaua un 1922. gada 16. decembrī Polijas prezidenta Gabriela Narutoviča noslepkavošana.

zemniekiem, tas neatrisināja, bet iespējams, ka pat saasināja pretrunas, kas valdīja starp agrāriešiem un sociālistiem jautājumā par labības tarifiem.

Sis tarifu jautājums palika atklāts un laika gaitā kalpoja par vienu no izšķirošajiem faktoriem lēmumam sarīkot abu palātu pirmstermiņa vispārējās vēlēšanas 1925. gada novembrī, kaut gan saskaņā ar konstitūciju deputātu palātas pilnvaras beidzās 1926. gada aprīlī, bet senāta – 1928. gada aprīlī. Citi pirmstermiņa vēlēšanu iemesli bija vēlēšanās novērtēt komunistu un slovāku populistu atdalīšanās no iepriekš vienotajām “mātes” partijām rezultātus, – ar tām viņi bija startējuši kopējos sarakstos 1920. gada aprīļa vēlēšanās, vēlme pārliecināties par čehu un slovāku agrāriešu saplūšanu, kas līdzīgā kārtā jau notika kopš 1920. gada, kā arī Siktirgotāju un amatnieku partijas organizatoriska nostiprināšana. Tā kā mazā Progresīvo sociālistu partija 1920. gadā bija saskēlusies, radās nepieciešamība pārliecināties, vai tās kādreizējie vēlētaji sekos diviem no trim uz Čehoslovākijas sociāldemokrātu partiju pārgājušajiem deputātiem. Bija atkal īstais laiks konsultēties ar Cešinas un Hlučinas apgabalu iedzīvotājiem, kas, vēl nebūdami pilnīgi likumīgi anektēti, nebija piedalījušies 1920. gada vēlēšanās. Bez tam 1923. gada septembra vietējās vēlēšanas bija atklājušas neapmierināto slovāku pāriešanu no dažādām “centristu” partijām (sevišķi no Sociālistiskās partijas) pie Hlinkas “autonomajiem” populistiem – šo tendenci patiešām vajadzēja pārbaudīt vispārējās vēlēšanās. Bet pats spilgtākais notikums, kas noteica vispārējo vēlēšanu nepieciešamību 1925. gada novembrī, bija valsts un baznīcas konflikts, kuru paātrināja 510. gadadienas kopš čehu nacionālā varoņa un Romas katoļu ķecera Jana Husa sadedzināšanas uz sārta atzīmēšana 6. jūlijā.

Aptuveni $\frac{3}{4}$ valsts iedzīvotāju atbalstīta, Romas katoļu baznīca starpkaru perioda Čehoslovākijā bija pietiekami stipra, lai novērstu radikāli laicīgu iekšpolitikas kursu. Bet, tā kā čehu, bet ne slovāku tautības vienkāršie ticīgie bija nedaudz antiklerikāli, baznīca tomēr nebija pietiekami varena, lai panāktu politisko pārspēku. Čehu nacionālistu historiogrāfijā Romas katoļu baznīca negatīvā nozīmē tika saukta par nodevīgu vecās Bohēmijas sagraušanas līdzekli; tas notiekot ar pilsoņu karu un ārzemju ietekmes palīdzību. Vēlāk Romas katoļu baznīcai neuzticējās arī tās distancētās attieksmes dēļ pret čehu nacionālo atdzimšanu 19. gs. un 20. gs. sākumā, kā arī tādēļ, ka vecās Hābsburgu valdīšanas laikā nospiedošs augstākās garīdzniecības vairākums Čehijas teritorijās bija kosmopolīti vai/un vācu aristokrāti. Lai gan arī Slovākijā augstākā hierarhija vairāk sastāvēja no ungāriem (vai bija ungarizēta), nevis tika apzināti veidota

slovākiska, tomēr tur mazāk laicīgā, ne tik lielā mērā urbanizētā un diezgan atpalikusī slovāku zemniecība bija saglabājusi lielāku dievticību nekā vairums čehu katoļticīgo.

Čehijas Tautas partijas enerģiskais un mazliet diktatoriskais vadonis monsinjors Jans Šrameks neatkarīgās Čehijas pirmajos pastāvēšanas gados bija darbojies ļoti cītīgi, pamatīgi un sākotnēji ar panākumiem, lai atjaunotu politiskā katolicisma patriotisko cienīgumu. Cenšoties palikt valdībā pat par kādreiz kopīgās partijas biedra monsinjora Hlinkas izstāšanās cenu, Šramekam no "iekšpuses" izdevās panākt zināmus zemes reformas uzlabojumus attiecībā uz baznīcu īpašumiem, samierniecisku laulību likumdošanu, saskaņā ar kuru blakus šķiršanās atļaujai un civillaulībām par likumīgu un pietiekamu tika atzīta arī reliģiska laulību ceremonija bez papildu civilprocedūrām, samērā labas valsts algas (tā sauktos *congrua* maksājumus) oficiāli atzīto reliģiju garīdzniekiem, kā arī obligāto ticības mācību visiem tiem bērniem, kuru vecāki tautas skaitīšanas laikā bija reģistrējušies kā piederīgi kādam no atzītajiem reliģiskajiem kultiem. (Vēsturiskajā valsts daļā bija reģistrēti desmit, Slovēnijā un Rutēnijā – astoņi šādi kultī.)

Un tā 1925. gada vasarā Šrameka tik rūpīgi kopto Romas katoļu un čehu nacionālistu samierināšanās stādu apdraudēja negaidīta vētra, jo valdība gatavojās pirmajām oficiālajām Husa gadadienas svinībām. Jau pavasarī šī diena ar likumu bija pasludināta par valsts svētkiem, pret ko pāvesta nuncijs, Prāgas arhibīskapa atbalstīts, bija aizrautīgi protestējis un mudinājis čehu populistus izstāties no koalīcijas. Nozīmētajā svinību dienā 6. jūlijā, kad viņa "pēdējais brīdinājums" bija noraidīts un Masariks, Švehla un Benešs piedalījās pretrunīgajās ceremonijās (gan, domājams, kā privātpersonas), nuncijs monsinjors Marmāgi (*Marmaggi*) dūsmīgs atstāja Prāgu, lai dotos uz Romu. Tā bija pārspilēta reakcija, tomēr Šrameks demonstrēja ievērojamu politisko saprātu, paliekot kabinetā. [Līdzīgi viņš to jau reiz bija parādījis februārī, kad bija norobežojies no slovāku bīskapu pastorālā vēstījuma, kurā tika draudēts ar baznīcas sodu jebkuram katolim, kurš piederētu pie sociālistiskās partijas vai organizācijas, ieskaitot pat laicīgo "Sokol" (Piekūna) vingrotāju biedrību.] Šrameka skaidrais prāts šādā sakaitētā situācijā palīdzēja nobremzēt antiklerikāļu reakciju. Rezultātā partijas biedri sāka patiešām pamest nevis viņa paša Čehu populistu partiju, bet gan tieši Nacionālsociālistu partiju. Tas arī palīdzēja Čehoslovākijai iegūt labvēlīgas koncesijas no pārāk plaši izaugušā Vatikāna iespējama *modus vivendi* gadījumā. 1927. gada decembrī panāktā vienošanās atļāva Čehoslovākijas valdībai pārbaudīt uz Vatikāna bīskapu vietām republikā

izvirzīto kandidātu politisko atbilstību; Vatikāns bez tam piekāpās, piekrītot pārskatīt diecēžu un klosteru teritoriju robežas. Pēdējās koncesijas rezultātā visām draudzēm un klosteru iestādēm Čehoslovākijā vajadzēja nonākt valstī dzīvojošu augstākstāvošu garīdznieku jurisdikcijā, tādējādi izbeidzot slovāku un atsevišķu Češinas un Silēzijas draudžu pakļautību Estergomas (Ungārijā) un Breslavas (Vācijā) arhibīskapiem.

Šrameku politiski attaisnoja arī 1925. gada 15. novembra vēlēšanu rezultāti, kurās katoļi, agrārieši un komunisti triumfēja uz mēreno sociālistu rēķina, saglabājoties salīdzinoši stabilam nesamierināmo nacionālistu atbalstītāju pulkam visās etniskajās nometnēs (sk. 20. tabulu). Šajās sarežģītajās vēlēšanās katoļiem un agrāriešiem bija izdevies uzvarēt visās daudzveidīgajās nometnēs. Lai gan komunistu kā otras lielākās valsts partijas iznākšana arēnā bija iespaidīga, tā ideoloģiskajā ziņā "tirajiem" marksistiem tomēr nebija labvēlīga, jo viņu spēks bija pretēji proporcionāls dažādu reģionu industrializācijas līmenim. Tādējādi, lai gan komunistu iegūto balsu daļa balsojumā par strādnieku partijām, tas ir, komunistiem un sociālistiem, 1925. gada palātu vēlēšanās visumā republikā bija 36,1 %, čehu un vāciešu apdzīvotajos rietumu apgabalos tā bija 30 %, 60 % slovāku vidū, 70 % Rutēnijā un 90 % izteikti ungāriskajos Dienvidslovākijas un Rutēnijas apgabalos. Šķiet, ka komunistu uzvara pār sociālistiem nāca, pateicoties etniskajiem faktoriem, it īpaši tā sauktajai augošo cerību revolūcijai atpalikušajos apgabalos, vismaz tikpat lielā mērā kā faktam, ka čehu vēletājiem komunisti bija "vispieejamākā" opozīcijas partija.

Tā kā piecu "petkas" partiju iegūtās 146 vietas, par kurām bija balsojuši 44,9 % visas tautas, bija nedaudz par maz, lai iegūtu vairākumu 300 deputātu lielajā apakšpalātā, Čehoslovākijas sīktirgotāju partija, kura savus rezultātus bija vairāk nekā dubultojusi salīdzinājumā ar 1920. gadu, tagad ar savām 13 vietām tika kooptēta valdības koalīcijā. Tādējādi čehoslovāku partiju kvintets pārvērtās par sestetu. Tomēr šim manevram nebija lemts atrisināt iekšējās politiskās nesaskaņas Švehlas otrajā kabinetā, kuru tas izveidoja 1925. gada 9. decembrī un kura sastāvā iekļuvuši tagad uzmundrinātie agrārieši un populistu neizbēgami pieprasīja viņiem uz sarukušo sociālistu rēķina pienākošos atalgojumu – lauksaimniecības tarifus, sociālistu atteikšanos no izglītības ministrijas, vēl devīgākus *congrua* maksājumus garīdzniekiem, vēl aktīvākas sarunas ar Vatikānu. Citi strīdi valdības koalīcijā norisinājās par aktīvā karadienesta ilgumu, alkohola nodokļiem un jautājumu, kura partija izvirzīs senāta prezidējošo amatpersonu. Šāda sasprindzinājuma apstākļos, kā arī Švehla sliktās veselības dēļ, valdība

20. tabula

1925. gada 15. novembra parlamenta vēlēšanas

Partija	Deputātu palāta			Senāts		
	Balsu skaits	% no kopējā skaita	Vietas	Balsu skaits	% no kopējā skaita	Vietas
Čehu nacionāldemokrātu	284 601	4,0	13	256 360	4,2	7
Čehu siktirgotāju	286 058	4,0	13	257 171	4,2	6
Čehu populistu	691 095	9,7	31	618 033	10,1	16
Slovāku populistu	489 111	6,9	23	417 206	6,9	12
Čehoslovāku agrārā	970 940	13,7	45	841 647	13,8	23
Čehu nacionālsociālistu	609 153	8,6	28	516 250	8,5	14
Čehoslovāku sociāldemokrātu	631 403	8,9	29	537 470	8,8	14
Vācu nacionālistu	240 918	3,4	10	214 589	3,5	5
Vācu nacistu	168 354	2,4	7	139 945	2,3	3
Vācu demokrātu	nav sar.	nav sar.
Vācu sociālkristīgā	314 438	4,4	13	289 055	4,7	7
Vācu (ungāru) lauksaimnieku	571 765	8,0	24	505 597	8,3	12
Vācu sociāldemokrātu	411 365	5,8	17	363 310	6,0	9
Ungāru kristīgo sociālistu	98 337	1,4	4	85 777	1,4	2
Ebreju saraksti	115 781	1,6	...	51 513	0,9	...
Poļu saraksti	29 884	0,4	1	25 746	0,4	...
Rutēnijas autonomistu	35 699	0,5	1	30 767	0,5	...
Komunistu	934 223	13,2	41	774 454	12,7	20
Pārējās (11 saraksti)	224 286	3,1	...	171 827	2,8	...
Kopā	7 107 411	100,0	300	6 096 717	100,0	150

pirms savas iziršanas 18. martā paveica maz, – 1926. gada 3. februārī pieņemtie valsts valodas likumi bija vienīgais tās reālais panākums.

Situācijas glābšanai Černijs atkal izveidoja valdību no bezpartijiskām amatpersonām, bet Švehla par savu vietnieku iecēla agrāriešu kolēģi slovāku Hodžu – Hlasu atbalstītāju, lai izzinātu mēreno vācu un slovāku opozīciju partiju nostāju attiecībā pret pilnīgi jauna tipa koalīcijas veidošanas iespēju, kas būtu būvēta vairāk uz buržuāziskās ideoloģijas un šķiru nekā čehoslovāku nacionālisma principiem. Un patiesām, pēc neoficiāla vērtējuma, izveidojoties tieši šādai kombinācijai, Černija pagaidu valdība nākamā pusgada laikā bija spējīga noturēties visās situācijās, kad tai bija nepieciešams

parlamenta atbalsts. Hodžas pacietīgi un meistarīgi vestās sarunas deva rezultātus.

1926. gada 12. oktobrī Čerņijs atdeva vietu Švehlas trešajam kabinetam, kurā pirmo reizi divas vācu partijas – vēlēšanās veiksmīgās Kristīgi sociālā un Lauksaimnieku partija – katra ieguva ministra posteni. Slovāku populistu sākotnēji vienkārši atbalstīja valdību, gaidot monsinjora Hlinkas atgriešanos no ilgstoša Amerikas ceļojuma, un, kad tas notika, viņi, sākot ar 1927. gada 15. janvāri, deleģēja valdībai divus ministrus. Čehu nacionāldemokrātiem bija grūti pārvarēt savu nacionālo lepnumu un atdot diviem vācu tautības ministriem tiesības strādāt Čehoslovākijas Republikas valdībā, turklāt pašiem sēdēt tiem blakus kā kolēģiem. Tāpēc nacionāldemokrāti sākotnēji piekrita tikai nosacīti atbalstīt valdību debatēs un uzticības balsojumos, tomēr 1928. gada 28. aprīlī viņi pārvarēja savu sikmanību un iestājās valdībā, kurā no tā brīža bija pārstāvētas visas lielākās valsts buržuāziskās partijas, izņemot izolētos vācu un ungāru nesamiernieciskos spēkus. Vērtējot situāciju no otras puses, visas sociālistiskās partijas visās etniskajās nometnēs pirmo reizi atradās opozīcijā.

6

20. gadu beigu posmam vajadzēja pārbaudīt šīs koalīcijas valdības dzīvotspēju un gudrību. Šajā valdībā varu īstenoja čehu buržuāziskās partijas kopā ar saviem ideoloģiskajiem kolēģiem no slovāku un vācu etniskajām kopienām. Atskatoties atpakaļ pēc piecdesmit gadiem, šāda divu Sudetu vāciešu "aktivistu" partiju līdzdalība Čehoslovākijas valdībā var šķist kā patētiska, gaistoša parādība. Tomēr tajā laikā tā tika sveikta kā patiešām nozīmīgs gadsimta notikums, kā vietējais apstiprinājums "Lokarno garam" – šim iedomātajam visas nepadomju Eiropas starptautisko ievainojumu dziedniekam. Nav šaubu, ka Berlīne, kas Veimāras Republikas dzīves laikā ilgstoši par svarīgākām uzskatīja Prūsijas iredentistu pretenzijas pret Poliju nekā bijušo Austrijas Sudetu vāciešu nacionālos centienus, jo pēdējos uzskatīja par pietiekami stipriem un daudzskaitlīgiem, lai tie paši parūpētos par sevi, veicināja šo samierināšanās procesu Čehoslovākijā. Bet Sudetu vāciešus vadīja daudz spiedīgākas vajadzības nekā rūpes par Berlīnes svētību. 1923. gadā "vaļā pasprukusi" inflācija Vācijā un Austrijā, kas tik ļoti kontrastēja ar Čehoslovākijas stabilitāti un labklājību, uz brīdi bija atvēsinājusi daudzu degsmi par Lielreihu; arvien lielāku skaitu vāciešu vairāk nodarbināja Čehoslovākijas protekcija viņu lauksaimniecībai un rūpniecībai, kā arī

religiskās koncesijas. Jau 1924. gadā *Arbeitsgemeinschaft* partijas – vācu demokrāti, kristīgie sociāli un zemnieki bija likuši manīt savu vēlēšanu iesaistīties lielā buržuāziskā koalīcijā. Tajā laikā čehoslovāki vēl arvien bija neatsaucīgi, jo vēlējās vispirms patstāvīgi pabeigt trīs lielas programmas – zemes reformas likumdošanu, oficiālās valodas likumdošanu un birokrātijas “čehizāciju” – bez Sudetu vāciešu līdzdalības. Tā kā šie jautājumi ap 1926. gadu jau bija atrisināti, bet komunistu ievērojamie panākumi pēdējo vēlēšanu laikā kalpoja par dzinuli starpetnisko buržuāzijas rindu saslēgšanai, jaunā koalīcija beidzot kļuva abpusēji pieņemama.

Vācu un čehu koalīcijas partneri neapmainījās ne ar kādiem papildu uzticības apliecinājumiem. Vācieši ienāca valdībā, Švehlas vārdiem izsakoties, kā “līdzīgie starp līdzīgiem”. Vācu zemnieku līderis Dr. Francis Špina (*Franz Spina*) skaidroja, ka “(mēs) vairs necināmies pret šo valsti, bet par to, lai nodrošinātu savas tiesības tajā”, un par viņa saukli drīz kļuva izteiciens: “Nevienu valdību bez vāciešiem!” Laikā, kad nesamierināmā *Kampf-gemeinschaft* izvirzīja apsūdzību par nacionālo izpārdošanu, vācu demokrāts profesors Bruno Kafka ierosināja, lai Sudetu vācieši turpmāk cenšas pārspēt čehu piekopto stratēģiju Austrijas impērijā gadsimtu mijā. Saskaņā ar šo stratēģiju dažas partijas bija pasludinātas par formāli “valdošajām”, citas – par “opozīcijas” partijām, bet visas strādāja kopā, kad impērijas reihsrātei bija jārisina čehu/bohēmiešu jautājumi. Šai receptei vajadzēja likties diezgan satraucošai jebkuram dzirdīgam čeham, lai gan tai nekādā gadījumā neizdevās pārliecināt nacistus un vācu nacionālistus.¹¹

Tuvākā nākotnē tomēr visas šaubas un aizdomas noklusināja uzticēšanās aura. Līdzīgi čehoslovāku un vācu valdības partiju izlīgšanai, veidojās arī jauna saskaņa starp atbilstošajām sociālistu partijām, ko sekmēja

¹¹ Špina bija slāvistikas profesors Prāgas Vācu universitātē. Viņš brīvi pārvaldīja divas valodas. Valdībā viņš veica nodarbinātības un darba lietu ministra pienākumus. Otrs vācu ministrs bija sociālkristiešu līderis Dr. Roberts Mairs-Hartings (*Robert Mayr-Harting*), kas bija jurisprudences profesors tajā pašā universitātē; valdībā viņš bija tieslietu ministrs. Sudetu vācu nacionālistu attieksmi pret Čehoslovākiju raksturo viņu divu līderu izteikumi. Tā 1922. gada 27. oktobrī Dr. Rūdolfs Lodgmanis fon Oiens (*Rudolph Lodgman von Auen*) deputātu palātā teica: “Tas, kurš netic, ka vācu deputātu galvenais pienākums ir nodevība pret šo valsti, kļūdās.” 1921. gadā Dr. Lēnerts (*Lehnert*) teica Sudetu vāciešu jauniesauktajiem Čehoslovākijas armijā: “Jums nevajag apgrūtināt savu sirdsapziņu, dodot nepatiesus uzticības zvērestus. Jūs pēc savas vēlēšanās varat nodot un krāpt šo valsti (*belügen und betrügen*), jo mēs neuzskatām tās likumus par spēkā esošiem.”

to atrašanās opozīcijā. Vācu sociāldemokrāti skaidri norobežoja savu opozicionāro stāvokli attiecībā pret toreizējo Prāgas valdību no nacionālistu un nacistu ieilgušās Čehoslovākijas valsts noliegšanas *per se*. 1927. gada 1. janvārī ar čehu un vāciešu sociāldemokrātiskajām partijām saistītās arodbiedrību organizāciju federācijas apvienoja savus vadības centrus, un 1928. gada 18. septembrī tas pats notika arī “šķiras ienaidnieku” pusē, vācu un čehoslovāku rūpniecības kamerām izveidojot kopīgu Vadības komiteju. Kad Masariku 1927. gada 27. maijā ar 274 balsīm no 432 derīgajiem biļeteniem atkārtoti ievēlēja par republikas prezidentu, viņu atbalstīja $\frac{3}{4}$ vācu deputātu un senatoru. Atcerēsimies, ka 1920. gadā to nedarija neviens. Šoreiz viņu patiešām atkārtoti neievēlētu bez šāda vāciešu atbalsta. Komunisti Šturcs (*Šturc*) ieguva 54 balsis, bet 104 tukšos biļetenus bija nodevuši vācu un ungāru nesamierināmie, kā arī slovāku populistu, daži čehu populistu un nacionāldemokrātu, kas necieta Masarika liberālismu. Masarikam to visu kompensēja parlamenta sociālistu opozīcijas solīdais atbalsts. Visa šī brāļošānās krustu šķērsu starp nācijām noveda kādu čehu tautības komentētāju pie ekstātiska secinājuma, ka Sudetu iedzīvotāji ir kļuvuši par “īstiem, vāciski runājošiem čehoslovākiem”.¹²

Atmetot šādu sajūsmu, padomāsim, ko gan sasniedza “aktīvisms” ar savu uzlaboto politisko gaisotni. Abu nacionālo nometņu katoļi bija apmierināti ar pieaugušajiem *congrua* asinējumiem un *modus vivendi* attiecībās ar katoļu baznīcu; agrāriešus iepriecināja labības tarifi. Ar ironiju var uzlūkot mazo Slovākijas un Rutēnijas vāciešu kopienu kultūras glābiņu. Ja pirms 1918. gada viņi ātri pakļāvās “ungarizācijas” procesa spiedienam, tad tagad sākās viņu renesanse, ko pielāva būtībā daudz liberālāko Čehoslovākijas valodu likumu stipri labvēlīgāka interpretācija. Vācieši panāca, ka bruņotajiem spēkiem atņēma vēlēšanu tiesības, tādējādi beidzot čehu garnizonu politisko izmantošanu etniskā līdzsvara radīšanai jauktajos apgabalos, kā arī to, ka vāciešu ietekme civildienestā, lai gan ne īsta vienlīdzība, nedaudz pieauga. Visi koalīcijas partneri varēja sevi uzslavēt par sasniegto vispārējo labklājību un augsto nodarbinātības līmeni, kas valdīja dažus nākamos gadus pirms depresijas; 1927. gada jūnijā viņi svinēja uzvaru ar ļoti pamatīgu nodokļu reformu, kas bija izteikti labvēlīga biznesa aprindām. Nodoms šo buržuāzisko eiforiju pārvērst par triecienu sociālās labklājības un sociālās aizsardzības sistēmai, kas bija saglabājusies vēl no laika, kad

¹² F. Damiens, “Les Minorités en Tchécoslovaquie”, *Le Monde Slave* 7, no. 5–6 (May–June, 1930), p. 247.

sošiālisti bija darbojušies valdībā, cieta neveiksmi sīkstas pretestības dēļ, kā arī tāpēc, ka Švehla nevēlējās sarūgtināt visu strādnieku šķiru.

Tādā politiski delikātā jautājumā kā pārvaldes sistēmas standartizēšana valdība, kuru tās vācu un slovāku sastāvs vilka katrs uz savu pusi, izvēlējās apmierināt slovāku intereses. Problēma radās sakarā ar to, ka bijusi Austrijas daļa Čehoslovākijā bija pārmantojusi provinču administratīvo iedalījumu, bet bijušās Ungārijas teritorijas dalījās grāfistēs. 1920. gada sākumā bija nolemts ieviest vispārēju prefektūru sistēmu, kas bija daudz centralizētāka par abām iepriekšējām, bet tuvāka vecajam Ungārijas, nevis Austrijas modelim. Šī programma gan tika ieviesta tikai Slovākijā (1923. g.). Šoreiz Hlinka savas slovāku Tautas partijas palikšanai valdībā izvirzīja noteikumu par vecās Austrijas provinču sistēmas ieviešanu arī Slovākijā; viņš uzskatīja to par pirmo soli uz slovāku autonomijas nodibināšanu nākotnē. Čehi tam piekrita, bet vācieši ar to samierinājās.

Nepieciešamais likums tika pieņemts 1927. gada jūlijā un stājās spēkā ar nākamo gadu. Saskaņā ar to izveidojās četras provinces ar samērā vāju vietējo likumdošanas un izpildvaru. Tās bija Bohēmija, Morāvija–Silēzija, Slovākija un Rutēnija. Ar Silēzijas jeb, precīzāk, Cešinas pievienošanu Morāvijai bija iecerēts novērst vāciešu un poļu koalīcijas veidošanas iespēju, kuras rezultātā Silēzijas provincē atsevišķi veidotajai Čehoslovākijas daļai politiskā ziņā tiktu piešķirta otršķirīga loma. Vāciešiem, kas iecerētajā 21 prefektūras sistēmā būtu ieguvuši pārākumu vairākās prefektūrās, iedalījums četrās provincēs bija pilnīga sakāve, kas nolēma viņus mūžīgam mazākuma stāvoklim katrā no šīm provincēm. Abas valdības vācu partijas, kas negribīgi bija devušas savu piekrišanu, drīz vien, tas ir, nākamo vēlēšanu laikā, saņēma pelnīto sodu no saviem mandāta devējiem. Tā kā tas nemaz nevarēja būt čehu partiju tālejošās interesēs, ka vācu “aktīvisms” tiek diskreditēts vāciešu vidū, šī epizode zināmā mērā liecina par visu iesaistīto spēku sakāvi. Arī paši slovāki ierindojami starp zaudētājiem, jo viņi drīz saprata, ka sākotnēji paredzētā autonomija ir tikai ilūzija. Apdedzinājusies ar šo pārvaldes problēmu, buržuāziskā koalīcija atturējās no valstij vēl aktuālāka jautājuma risināšanas – valsts vairāku izglītības sistēmu apvienošanas; tāpat tā atstāja novārtā tādus neatliekamus un politiski jūtīgus jautājumus kā dzīvojamais fonds un celtniecība.

Lai gan tikko ievēlētās provinces likumdevēja pilnvaras aprobežojās ar kultūras un ekonomiskiem jautājumiem un lai gan viena trešdaļa no tā locekļiem pavisam droši bija jāizvirza centrālajai valdībai, 1928. gada 2. decembrī notikušās pirmās vietējās varas vēlēšanas izraisīja ievērojamu

politisko interesi kā starpposma pārbaude divus gadus vecajai čehu, slovāku un vāciešu buržuāziskajai koalīcijai. Vēlētāju aktivitāte bija maza, un kopumā visas valdību veidojošās partijas, izņemot čehu Agrāro partiju, saņēma sodu. Galējās opozīcijas partijas, komunisti un vācu nesamierināmie arī zaudēja, bet tie, kas principā bija "pozitīvist", bet tajā brīdī neiegāja valdībā, guva labus panākumus. Pēdējais teiktais attiecas uz trim sociālistu partijām un uz kādu jaunu grupu – Vācu darba un ekonomikas asociāciju (*DAWG*), kuru veidoja profesora Bruno Kafkas demokrātu un no kāda Alfrēda Rošē (*Alfred Rosche*) vadītiem nacionālistiem atšķēlies "aktīvistu" – lielā biznesa pārstāvju – sajaukums. Tāpēc no rezultātiem visumā varēja secināt, ka gan čehoslovāku, gan vācu vēlētāji, nenoliedzot mazākumtautību politisko sadarbību, pieprasīja daudz labākas valdības programmas un pārlicinošākus rezultātus, jo sevišķi sociāli ekonomiskajā jomā.

Monsinjors Šrameks vadīja kabineta sēdes no 1928. gada 8. marta, kad Švehla bija aizgājis slimības atvaļinājumā. Bet, tā kā viņa sabiedrotajiem čehu populistiem provinču vēlēšanās bija gājis daudz sliktāk nekā Agrārājai partijai, pēdējā pēkšņi izlēma pilnībā atgūt premjerministra posteni. Šajā sakarā Švehla 1929. gada 1. februārī atkāpās, un viņa vietā nāca aizsardzības ministrs Františeks Udržāls (*František Udržal*). Udržāls dedzīgi iestājās par jaunām parlamenta vēlēšanām, kas apstiprinātu viņa un viņa partijas pārākumu, pirms vēl draudīgie lauksaimniecības krīzes mākoņi savēlkas pār Čehoslovākiju, tomēr sākumā viņu atturēja citi koalīcijas partneri, kas pieprasīja laiku, lai atgūtos no nesenās sakāves provinču vēlēšanās. Bet drīz vien Slovākijas sakarā radies konflikts deva Udržālam pietiekami spēcīgas sviras, lai panāktu savu.

1928. gadā, tuvojoties valsts 10. gadadienai, oficiālais slovāku Tautas partijas izdevums publicēja rakstu ar nosaukumu "*Vacuum Iuris*", apsūdzot slovāku līderus par to, ka tie, pasludinot Slovākijas savienību ar čehu zemēm 1918. gada 30. oktobrī Martinas pilsētā (sk. 2. iedaļu), bija šo lēmumu ierobežojuši ar slepenu punktu par 10 gadus ilgu pārbaudes periodu; periodam beidzoties un slovākiem atgūstot savu suverenitāti un līdz ar to arī tiesības apspriest sava konstitucionālā un politiskā statusa maiņu, rastos tiesiskais vakuums. Šādam pieņēmumam netika piedāvāti pārlicinoši pierādījumi ne toreiz, ne arī vēlāk. Raksta autors bija Vojteks Tuka (*Vojtech Tuka*), kāds jurisprudences profesors vecajā Ungārijā, kurš, būdams pēc izcelsmes slovāks, līdz pat 1920. gadam bija sevi pieteicis kā ungārs; ar to viņš bija ieguvis monsinjora Hlinkas uzticību un ticis līdz slovāku Tautas partijas viceprezidenta krēslam. Pēc nelielas aizkavēšanās varas institūcijas deva

atbildi. Tukas parlamenta deputāta imunitāte tika pārtraukta, viņu arestēja 1929. gada sākumā, tiesāja vasarā un 1929. gada 5. oktobrī piesprieda 15 gadus cietumsoda par spiegošanu, militāro noslēpumu izpaušanu ārzemju varai (Ungārijai), plāniem par Slovākijas atdalīšanos no republikas un bruņotu bandu organizēšanu šī mērķa sasniegšanai. Stūrgalvīgais Hlinka visu laiku aizstāvēja savu "melīgo protežē" ar tik lielu dedzību, bet tik mazu gudrību, pieprasot pat politisku solījumu par viņa juridisku attaisnošanu, it kā vēlēdamies pārliecināt pārējās partijas, ka esošās koalīcijas dienas ir skaitītas.

Udržāls paātrināja notikumu gaitu un radīja valdības krīzi, atdodot Aizsardzības ministriju, kuru viņš, kļūstot par premjeru, bija paturējis, kādam savas Agrārās partijas biedram. Uz citu valdības koalīciju veidojošo partiju pārmetumu, ka tā ir vienpersoniska nelabvēlīga iejaukšanās pastāvošajā koalīciju līdzsvarā, Udržāls atbildēja, ka ir tikai atjaunojis stāvokli, kāds pastāvēja pirms Švehlas slimības atvaļinājuma. Sarunas izrādījās veltīgas, tādēļ tika nolemts rīkot jaunas parlamenta vēlēšanas 1929. gada 27. oktobrī. Ap to laiku pat čehu populistu, kas pēc sakāves vietējās provinču vēlēšanās visu laiku bija pretojušies pirmstermiņa parlamenta vēlēšanām, piekrita tam; viņi uzskatīja, ka politiskais katolicisms tika atdzīvīnāts ar 28. septembra iespaidīgajiem un emocionālajiem Svētā Vāclava tūkstošgades pasākumiem, ar kuriem pieminēja tautas svētā, karaļa un patrona nogalināšanu 929. gadā. Hlinka savukārt spāri pieprasīja, lai Tukas uzvārds tiktu ierakstīts slovāku populistu kandidātu saraksta augstākajā goda vietā.

Tieši tāpat kā 1920. gada parlamenta vēlēšanas bija neveiksme toreiz valdošajai nacionāldemokrātu partijai, bet 1925. gada vēlēšanas bija graujošas iepriekšējo gadu "petkas" koalīcijai, arī 1929. gada vēlēšanas, kuras patvaļīgi bija ieplānojuši skaita ziņā atbilstoši spēcīgā, bet iekšēji vājā valdības koalīcija, piedzīvoja vispārēju noraidošu mandātdevēju attieksmi pret dominējošo kabineta zvaigznāju. Šajā reizē daudznetniskā septiņu partiju buržuāzijas koalīcija cieta sakāvi un zaudēja savu kolektīvo parlamenta vairākumu, bet savukārt labi nocietinājušies čehoslovāku agrārieši no šīs savu partneru sakāves atkal iznāca gandrīz neskarti. Kā parādīts 21. tabulā, zaudētājas bija visas katoļu partijas. Čehu un vācu katoļu partijas cieta neveiksmi, jo tās 1925. gada strādnieku šķiras vēlētaji tagad sodīja par pievienošanos valdības sociālekonomiskajai politikai vēlēšanu starpposmā, bet slovāku partiju tāpēc, ka Hlinka bija nepareizi novērtējis gaidāmo savas tautas reakciju uz Tukas Ungārijas subsidēto demagoģiju. Dažādās mērenās

21. tabula

1929. g. 27. oktobra parlamenta vēlēšanu rezultāti

Partijas nosaukums	Deputātu palāta			Senāts		
	Vēlēt. skaits	% no kop-skaita	Vie-tas	Vēlēt. skaits	% no kop-skaita	Vie-tas
Čehu nacionāldemokrātu	359 547	4,9	15	325 023	5,0	8
Čehu siktirgotāju	291 209	3,9	12	274 085	4,3	6
Čehu populistu	623 340	8,4	25	559 700	8,7	13
Slovāku populistu	425 051	5,7	19	377 498	5,9	9
Čehoslovāku agrārā	1 105 498	15,0	46	978 291	15,2	24
Čehu nacionālsociālistu	767 328	10,4	32	666 607	10,3	16
Čehoslovāku sociāldemokr.	963 462	13,0	39	841 331	13,0	20
Pret noteiktiem kandidātu sarakstiem	70 850	1,0	3	51 617	0,8	1
Vācu nacionālistu	189 187	2,5	7	166 718	2,6	...
Vācu nacistu	204 110	2,8	8	171 181	2,6	4
Vācu sociālkristīgo un sabiedroto	348 066	4,7	14	313 544	4,9	8
Vācu lauksaimnieku un <i>DAWG</i>	396 454	5,4	16	359 002	5,6	9
Vācu sociāldemokrātu	506 761	6,9	21	446 940	6,9	11
Ungāru sociālkristīgo un nacionālistu	257 372	3,5	9	233 772	3,6	6
Ebreju poļu bloks	104 556	1,4	4	27 823	0,4	...
Komunisti	753 220	10,2	30	644 896	10,0	15
Citas (trīs saraksti)	18 968	0,3	...	12 473	0,2	...
Kopā	7 384 979	100,0	300	6 450 501	100,0	150

sociālistu partijas guva labākus rezultātus nekā 1925. gadā. Komunisti savukārt zaudēja (vairāk gan pilsētās nekā laukos) un noslidēja no otrās uz ceturto vietu – apliecinājums tam, ka pēdējos gados sasniegtā vispārējā labklājība, kas gan tikai nelielā mērā mazināja sociālo un politisko neapmierinātību, tomēr attālināja no ekstrēmām darbības formām. Attiecībā uz vācu sabiedrību tas nozīmēja, ka neapmierinātība ar bijušās koalīcijas partneriem nenoveda pie pilnīgas vilšanās par “aktīvismu” *per se*, kā tas būtu bijis ar nacionālistiem, nacistiem vai komunistiem. Čehu vidū līdzīgā kārtā

nedz komunisti, nedz fašisti neguva nekādu labumu no vilšanās nesējās valdības programmās, kaut gan fašisti darbojās ar ļoti pievilcīgu izkārtņi – “Līga pret noteiktas kārtības kandidātu sarakstiem”, kas jāuzskata par gudru mēģinājumu iegūt politisko kapitālu no tautas neapmierinātības par partijas bosu stingro kontroli pār vēlēšanu izvēles tiesībām un ierindas parlamenta locekļu brīvību. Šķietami izšķirošais čehu nacionāldemokrātu pārsvars radās, izveidojoties sadarbībai ar mazām grupām Slovēnijā un Rutēnijā, nevis to lielākai popularitātei savā dzimtenē.

Bija vajadzīgas sešas sarunu nedēļas, pirms Udržāls 1929. gada 7. decembrī varēja izveidot savu otro valdību, kuras sastāvā ietilpa astoņas čehu un vācu partijas ar 206 deputātiem palātā. Divas mērenās čehu sociālistu partijas – nacionālsociālisti un sociāldemokrāti – atkal iekļuva kabineta sastāvā pēc četrus gadus pārtraukuma. Tā kā čehu partijas biedri atteicās veidot valdību bez saviem vācu partijas biedriem, Vācu sociāldemokrātiskā partija pievienojās tām pirmo reizi. Vācu lauksaimnieku partija ar saviem jaunajiem sabiedrotajiem no *DAWG* palika valdībā, bet Vācu sociālkristīgā partija, gan pret pašas gribu, tika izstumta no tās, tomēr turējās atstatu no vācu nesamiernieciskajiem spēkiem. Tā bija raksturīgi neapdomīga kļūda, ka šī patiesi un lojāli “aktīvismu” atbalstošā vācu partija tika atstāta ārpusē tikai tāpēc vien, ka tas bija matemātiski izdevīgi, sadalot portfelus valdībā, un arī tāpēc, ka tās vadonis Mairs-Hartings (*Mayr-Harting*) nebija tik lietpratīgi vadījis savu ministriju kā Lauksaimnieku partijas biedrs Špina. Hlinkas vadītie slovāku populistu tagad atkal ieņēma sev tikamo opozīcijas stāvokli, bet viņu čehu līdzinieki palika valdībā kopā ar citām pierastajām čehu koalīcijas partijām – nacionāldemokrātiem, siktirtgotājiem un, protams, arī agrāriešiem. Tādējādi Čehoslovākija uzsāka depresijas posmu ar divējādi jauktu valdību, kura bija gan buržuāziska un sociālistiska, gan čehiska un vāciska un kurai nebija nedz pamatīgas, nedz vienotas politikas, lai pārvarētu gaidāmās grūtības un šķēršļus.

7

Pirms pārejam pie Čehoslovākijas politikas sāpīgās analīzes depresijas radīto grūtību laikā, šķiet, būtu pareizi šajā vietā pārtraukt hronoloģisko apskatu, lai pievērstos čehu, slovāku un rutēņu attiecībām starpkaru perioda republikā. Kā jau iepriekš norādīts, šīs attiecības jau pirms to pakļaušanas depresijas dubultslogam bija veidojušās pretēji sākotnējām cerībām par slāvu solidaritāti.

Lai gan čehi un slovāki bija etniski un lingvistiski radniecīgas tautas, tās politiski bija atradušās atšķirtībā jau tūkstoš gadu kopš slovāku zemju iekļaušanas Ungārijas karaļvalstī 9. vai 10. gadsimtā. Turklāt šī teritoriju iekļaušana nekad nebija devusi tām Transilvānijas vai Horvātijas autonomijas vai daļējas neatkarības statusu. Bez tam, lai gan lielākā daļa čehu un slovāku piederēja pie Romas katoļu baznīcas, slovāki, kas nebija piedzīvojuši čehu husītu katarsi, neizjuta arī tās modernisma, antiklerikālisma un laicīguma kritisko palieku pēdas. Slovāki drīzāk bija dievticīga, provinciāla un lielā mērā analfabētiska zemnieku tauta, kas saglabāja savu politisko padevību Ungārijas valsts varai vēl ilgi 19. gadsimtā.

Pēc Austroungārijas izlīguma (*Ausgleich*) 1867. gadā Slovākija tika pakļauta diviem jauniem Ungārijas politikas virzieniem, kas abi saēda tās iesūnojušās tradīcijas. Pirmkārt, tā bija neelastīga lingvistiskās ungarizācijas programma, kas bija vērsta uz slovāku tautas kultūras iznīcību; tikai neizglītotie zemniecības slāņi palika neskarti. Lai gan šajā ziņā bija pavisam skaidrs, ka ungāru apšaubāmais mērķis bija veselai tautai pilnīgi atņemt nacionālo raksturu, tomēr jāatceras, ka viņu neiecietība bija vērsta tikai pret kultūru un valodu, bet tā nebija rasistiska un etniska. Ungarizētam slovākam pavērās visas iespējas un bija pieejami visi amati gan valsts, profesionālā, gan it īpaši baznīcas jomā. Romas katoļu baznīcas hierarhijas atvērtība spējīgiem "ungarizētiem" slovākiem bija divkosīgs vilinājums. No vienas puses, tas nodrošināja izaugsmes iespējas "augšupejoši" vērstam slovāku talantam, bet, no otras, tas izcēla politiski neizdevīgo slovāku stāvokli, piederot pie tās pašas ticības, kāda bija Ungārijā atzītā valsts reliģija. Piemēram, pretēji Ungārijas Transilvānijas daļas pareizticīgajiem un uniātu rumāņiem, katoļticīgajiem slovākiem nebija nekāda labuma no citas baznīcas centieniem aizsargāt tos no ungarizācijas vispār un it sevišķi no Romas katoļu baznīcas iestāžu kā īpaša ieroča izmantošanas šajā procesā. Otrkārt, spēcīgi ungāru centieni pēc ekonomiskās autarkijas sekmēja slovāku apdzīvoto rajonu izaugsmi par iegūstošo un svarīgāko rūpniecības nozaru centru laikā, kad pārstrādes rūpniecības uzņēmumi koncentrējās ap Budapeštu.

Pirmajai jeb ungarizācijas programmai nācās sastapties ar zināmu pretestību pēdējo divu pirmskara desmitgažu laikā, un tas lielā mērā, lai gan ne pilnīgi, notika Masarika čeho-slovāku programmas iespaidā. Pat visāsāk pret čehiem noskaņotie slovāki atzina, ka viņu tautu no kulturālās iznīcības bija paglābuši čehi, kas Pirmo pasaules karu izmantoja kā sviru, ar kuru izvīlta Slovākiju no Ungārijas. Otra jeb industrializācijas programma

starpkaru laika Čehoslovākijā piedzīvoja rūgtāku iznākumu, jo Prāgas valdības pielāva, ka Čehijas apgabalu labāk attīstītās rūpniecības nozares sagrauj dzimstošo Slovākijas rūpniecību. Tomēr Prāgas zemes reformas likumi, paredzot izteikti nevienlīdzīgu pirmskara zemes īpašumu sadalījumu, deva slovāku zemniecībai labumu uz ungāru zemes īpašnieku rēķina.

Čehu un slovāku nesaskaņas un pretrunas, kas republikā drīz vien atklās starpkaru periodā, vairāk pārsteidza čehus nekā slovākus. Pēdējie, lai gan gandarīti par izklūšanu no Ungārijas, jau no paša sākuma izturējās pret Čehoslovākijas valsti ar slimīgu neuzticību un faktiski iestājās tajā tikai cerībā iegūt politisku autonomiju, kas ļautu tiem aizsargāties pret čehu modernismu. Viņi uzskatīja, ka šādu autonomu stāvokli viņiem bija garantējusi Pitsburgas vienošanās, kuru ar Masarika palīdzību, kas tolaik ceļoja pa Amerikas Savienotajām Valstīm kā čehu un slovāku Nacionālās padomes vadītājs trimdā un arī pievienoja savu parakstu zem dokumenta, bija apspriedušas vairākas brālīgas Amerikas čehu un Amerikas slovāku organizācijas 1918. gada 30. maijā tāda paša nosaukuma pilsētā.¹³ Lai kādas arī

¹³ Diskusija, kuru izraisīja šis dokuments, bija ilga, atkārtota un skarba. Vēlāk čehi laboja savu neveiksmi, papildinot autonomijas nosacījumus un izvirzot četru veidu argumentus: a) etnoloģisko – nepastāv slovāku tauta, bet ir tikai slovāku atzars no čehoslovāku nācijas, b) pragmatisko – gadsimtiem ilgās nepareizās Ungārijas valdīšanas dēļ Slovākijas tauta nebija pietiekami gatava pašpārvaldei, c) juridisko – republikas konstitūcijai bija normatīvi augstāks stāvoklis nekā visiem citiem politiskiem dokumentiem, d) kazuistisko – Masariks bijis tikai aculiecinieks divu Amerikas iedzīvotāju grupu vietēja rakstura paziņojumam, kas nevar būt saistoši suverēnai Čehoslovākijas valstij. Tukas tiesas laikā 1929. gadā arī pats Masariks novērsās no šī dokumenta kā no viltojuma, acīmredzot tādēļ, ka Amerikas slovāku organizācija, kuras lideri to parakstīja 1918. gadā, netika oficiāli ar Amerikas likumu atzīta līdz 1919. gadam. Tā bija diezgan nepiedienīga Masarika ieslidēšana divkosībā, jo viņš pats bija sagatavojis galīgo variantu un pēc tam arī parakstīja tā glīti noformēto tekstu Vašingtonā 1918. gada 4. novembrī, dienā, kad viņš tika nozīmēts par Čehoslovākijas prezidentu, un laikā, kad viņš vēlējās pārsteigt Amerikas valdību ar tik iespaidīgu Amerikas slovāku atbalstu Čehoslovākijas lietai. 11. novembrī Prāgas valdība bija atzinusi visas Masarika ārzemēs parakstītās saistības. Morāli viņa paraksts zem Pitsburgas līguma to arī nozīmēja, jo viņu acīmredzot nelūdza parakstīt vai pārstrādāt kaut kādu vietējas nozīmes Amerikas slovāku kopēju nodomu programmatisku dokumentu. Ja čehu konstitucionālajam argumentam (c) no iepriekš minētajiem) bija kāda nozīme, ir jāatceras, ka slovākus Satversmes sapulcē bija kooptējuši čehi un tāpēc viņiem daudzējādā ziņā nebija pārstāvniecības.

būtu bijušas čehu sākotnējās ieceres attiecībā uz autonomiju Slovākijai, Ungārijas neatlaidīgie un veiksmīgie 1918. un 1919. gada mēģinājumi saglabāt šo teritoriju, kā arī vēl aizvien saglabājusies godbijība, kādu slovāku zemnieki izjuta pret saviem bijušajiem ungāru saimniekiem (pusnobijusies gaididami viņu atgriešanos jebkurā brīdī), ātri pārliecināja Prāgu, ka autonomija ir nerealizējams politisks plāns. Izmantojot skaita ziņā gan nelielo progresīvo slovāku centralizācijas piekritēju atbalstu, kas vairumā gadījumu nāca no slovāku luterāņu mazākuma, čehi nekavējoties un optimisma pilni uzņēmās "atbildību par savu misiju" un aizgājušo ungāru vietā uz Slovākiju nosūtīja pašu žandarmus, birokrātus, skolotājus, tiesnešus, nodokļu inspektoros un armijas vervēšanas seržantus. Un tad, kad šie modernizācijas sūtni izbaudīja īgno nepatiku, kādu tradīciju cienītāja zemniecība nenovēršami izrādīja "bezdievjiem" traucētājiem, apjukušajiem un saniknotajiem čehiem, attiecīgi nenovēršami bija jāsecina, ka slovāki ir ietiepīga, tumša un priesteru ietekmēta tauta.

Tā kā tikai saujiņa vecās Ungārijas valsts ierēdņu, kas 1918. gadā atradās Slovākijas teritorijā, palika, lai kalpotu jaunajai Čehoslovākijas valstij, un tā kā slovāku inteliģence tolaik vēl bija nenozīmīga, čehiem nācās aizpildīt tukšumu pārvaldē. Viņi paplašināja un "slovakizēja" izglītības sistēmu, tādējādi aizsargājot slovākus no turpmākas ungarizācijas un jūtami samazinot analfabētisma līmeni. Tika veicināta slovāku preses attīstība un kultūras norises, vēlšanu tiesības tika demokratizētas, sociālie likumi tika izskaidroti, valsts pārvalde bija godīga, zemes reforma deva pozitīvus rezultātus, pilsētas demogrāfiskā ziņā zaudēja savu ungārisko dabu un kļuva slovākiskas. Un tomēr slovāki necieta acīmredzamo paternālismu ("vecāku" gādību), biežās nesmalkjūtības izpausmes un milzīgos čehu birokrātu pūlus, kas iēplūda viņu zemē, lai vadītu šīs programmas. Ap 1930. gadu Slovākijā jau atradās 100 274 čehu "imigranti" (neskaitot militārpersonas), no kuriem 21 828 strādāja valsts pārvaldē un bija brīvo profesiju pārstāvji. Lai gan slovāki tika iesaistīti šajos dienestos tik ātri, cik izglītības sistēma spēja tos sagatavot, čehi netika atlaisti, tādēļ arī tika nicināti kā liekēzi un parazīti. Turklāt nereti valdīja uzskats, it īpaši attiecībā uz skolotājiem, ka tikai otršķirīgie ieradās uz šīm nabadzīgās Slovākijas (un arī Rutēnijas) "daudzcietašajām" vietām no attīstītās Bohēmijas un Morāvijas.

Slovāki izjuta arī ekonomisku pārestību. Sakarā ar Bohēmijas un Morāvijas konkurenci, kas iznīcināja lielu daļu slovāku rūpniecības nozaru, viņu mazattīstītā tautsaimniecība vairs nebaudīja vecās Ungārijas subsīdijas un aizsardzību; cieta arī kalnu iedzīvotāji, kuriem vairs nebija pieejami

Ungārijas lidzenumi, kas bija kalpojuši par tradicionālu lauksaimniecības sezonas nodarbes vietu. Arī čehu nodokļu likmes bijušajās Ungārijas teritorijās bija augstākas par likmēm bijušajās Austrijas provincēs līdz laikam, kad 1929. gadā abas fiskālās sistēmas tika apvienotas. Lai gan valsts sniegtos pakalpojumus Slovēkijā lielā mērā subsidēja čehu un vācu apgabali, lai gan Prāgas valdība investēja ievērojamu "sociāli pieskaitāmo kapitālu" jaunos dzelzceļos, lielceļos un elektrostacijās Slovēkijā, čehu un slovēku dzīves līmeņa atšķirība starpkaru periodā tomēr palielinājās; zināmā mērā tas notika arī daudz lielākās slovēku dzimstības dēļ. Ap 1937. gadu ienākums uz vienu iedzīvotāju Slovēkijā bija tikai puse no ienākuma Bohēmijā un Morāvijā–Silēzijā. Tomēr divainā kārtā mazāk slovēku emigrēja no savas nabadzīgās un pārapdzīvotās zemes uz bagātākajiem un cerīgākajiem rietumu apgabaliem, nekā čehi devās pretējā virzienā. Lielākā daļa slovēku nevēlējās izzināt tagad viņiem visā valstī pavērusās ekonomiskās iespējas un ilgojās pēc kultūras noslēgtības un politiskas autonomijas savā dzimtenē. Viņi nenogurstoši pretojās oficiāli proponētajai teorijai (un tautas skaitīšanas praksei) par "čehoslovāku" tautu un "centralizatorus" savā vidū nicināja, dēvējot par politiskiem un reliģiskiem renegātiem. Čehi savukārt labprātāk sadarbojās ar daudz kosmopolitiskāko slovēku protestantu mazākumu, kuri līdz ar to guva savam nelielajam skaitam neatbilstoši plašu ievēribu sabiedriskajā un politiskajā dzīvē un apliecinājumu viņu lielajiem sasniegumiem izglītībā. Slovēku tautas autentiskākā balsis tādējādi bija monsinjors Hlinka, taču Šrobāra, Hodžas un pārējo kohorta turēja savās rokās isto valsts varu.

Tukas 1928.–1929. gada skandāls šķita uz laiku apskaidrojams slovēku populistu prātus. Raksturīgi, ka Hlinka pēc tam, kad tiesas procesa laikā bija stūrgalvīgi aizstāvējis Tuku un pieprasījis viņa vārda ierakstīšanu partijas kandidātu saraksta augšgalā Košices rajonā nākamajam parlamenta vēlēšanām, atteicās no viņa tad, kad 1929. gada vēlēšanas bija parādījušas, ka šī kandidāta izvirzīšana nebija nākusi populistiem par labu. Košicē Tuka tika noraidīts, un Slovēkija visumā deva Hlinkas partijai mazāk balsu nekā 1925. gadā (sk. 20. un 21. tabulu).

Šim attīrīšanas procesam diemžēl nebija lemts izturēt depresijas uzbrukumu, kas Slovēkijai atnesa īpaši bargus ekonomiskus pārbaudījumus (jo sevišķi Čehoslovākijas un Ungārijas tirdzniecības kara dēļ) un atdzīvīnāja kustību par autonomiju. 30. gados Hlinka ne tikai pats kļuva daudz asāks, bet arī viņa partijas iekšienē priekšplānā iznāca vēl radikālāka jaunā paaudze. Būdami ne tik provinciāli un daudz totalitārāki nekā viņš pats,

šie jaunie "nastupieši" (kuri ieguva savu nosaukumu pēc to izdevuma, kas saucās "*Nastup*" jeb "Rindu saliedēšana") uzbruka Prāgas valdību iekšpolitikai un ārpolitikai, mudināja slovākus solidarizēties ar nacistisko Vāciju un fašistisko Itāliju, kā arī galu galā pieprasīja ne tikai autonomiju, bet pilnīgu neatkarību no čehu zemēm. Dažas dienas pirms nāves 1938. gada 16. augustā Hlinka vēlreiz ieteica savai tautai meklēt konstitucionālu pārkartojumu iespēju, kas ļautu kaut kādā veidā saglabāt republiku un tajā pašā laikā dotu Slovākijai pieprasīto autonomiju tās sastāvā; tomēr, sākot ar Austrijas anšlusu Vācijai marta vidū, Hlinka faktiski bija sācis graut šo pašā daudz skandināto ideju, arvien vairāk un vairāk saskaņojot savas Slovāku Tautas partijas taktiku ar Sudetu vācu henleinistu taktiku, kuri tolaik jau kalpoja nacistiskajai Vācijai.

8

Vistālāk austrumos esošais Rutēnijas apgabals starpkaru Čehoslovākijas valdībām sagādāja problēmas, kas bieži lidzinājās Slovākijas problēmām. Šajā apgabalā pienākumam piešķirt autonomiju bija gan tiesisks, gan morāls pamatojums. 1918. gadā ne tikai Masariks bija devis Amerikā dzīvojošiem rutēņiem šādu solījumu (sk. 2. iedaļu), bet arī pati Čehoslovākijas valsts, parakstot 1919. gada 10. septembrī Minoritāšu aizsardzības līgumu, atkal apņēmas piešķirt Rutēnijai plašu autonomiju un veidot attiecīgās pašvaldību iestādes. Šāds solījums tika svinīgi nostiprināts 1920. gada 29. februāra konstitūcijā. Neviens no šiem nodomiem nekad oficiāli netika noliegts, lai gan Žatkoviča pilnvaras Amerikā nekādā ziņā nebija pilnīgākas par vēlāk apšaubītajām Amerikas slovāku pilnvarām, parakstot Pitsburgas vienošanos, tomēr arī tās netika atzītas līdz pat laikam, kad 1937. gada 26. jūnijā tika izdots likums, kas Minhenes draudu iespaidā galu galā stājās spēkā 1938. gada 8. oktobrī un noteica ierobežotas autonomijas tiesības. Prāga laiku pa laikam mēdza pamatot ilgos autonomijas atlikšanas periodus, atsaucoties uz apgabala milzīgo atpalicību un nabadzību. 20. un 30. gados Rutēnija patiešām bija viens no primitīvākajiem Viduseiropas austrumu nostūrēm, bet ne sliktāka kā 1918. gadā vai 1919. gadā, kad Masariks un Beneš bija kārdinājuši rutēņiešus ar autonomiju un izmantojuši to par ēsmu arī miera konferencē, lai pārliecinātu tās dalībniekus pievienot šo provinci Čehoslovākijai. Rutēnijas atpalicība pati par sevi nebija vienīgais čehu iegansts, lai atliktu savu solījumu par autonomiju īstenošanu; Prāgu satrauca arī spēcīgo graujošo strāvojumu – komunistu, ukraiņu un,

vissatraucošāk, arī ungarofilu – īpašā politiskā “atpalcība” šajā rajonā. Tieši šie strāvājumi izraisīja bažas, vai autonomija būs savienojama ar republikas integritāti (Minoritāšu aizsardzības līguma “glābējnoteikums”).

Rutēnieši tiešām gadsimtiem ilgi bija izrādījuši aklu uzticību saviem ungāru kungiem, kas bieži ir raksturīga verdziski ekspluatētai zemniecībai sastingušu “feodālo” attiecību apstākļos. Par slovākiem jāsaka, ka liela daļa no viņu potenciālās elites bija ungarizēti, tādēļ nacionālā apziņa drīzāk bija radusies tieši daudzo rutēņu imigrantu aprindās Amerikā, nevis dzimtenē.

Rutēniešu ieguvumi no starpkaru perioda Čehoslovākijas valdībām un to neapmierinātība ar tām līdzinājās stāvoklim Slovākijā. Pārsteidzošais pirmskara analfabētisma līmenis strauji samazinājās, ungarizācijas process tika pagriezts atpakaļ, valsts pakalpojumu sfēra attīstījās, un to spēcīgi subsidēja čehi. Lai gan otra medaļas puse atkal radīja problēmas – mīermīlīgās ekonomiskās attiecības ar pirmskara Ungāriju tika sāpīgi pārrautas, vietējo iedzīvotāju skaita pieaugums ātri aprija no zemes reformas gaidītos ekonomiskos labumus (kas diez vai bija Prāgas vaina), un apgabalu pārplūdināja daudzskaitlīga, aizbildnieciska, godīga, bet apātiska čehu birokrātija. Arī šeit Čehoslovākijas centrālismu aizstāvošo politisko partiju vietējas nodaļas jeb filiāles ieguva statistisku, bet iluzoru pārkumu pār autonomijas piekritējiem. Ja rutēņi kopumā sagādāja Prāgai mazāk problēmas nekā slovāki, tad tas notika to mazākā skaita, lielākās nabadzības, zemākās nacionālās apziņas un vājākās vienotības dēļ, kā arī tāpēc, ka viņi prata novērtēt to, ka čehu aizbildniecība vēl arvien bija pieņemamāka nekā tā laika ungāru, poļu un rumāņu attieksme pret mazākumtautām.

9

Starpkaru perioda Čehoslovākijas dzīves otro desmitgadi raksturoja savstarpēji saistītās depresijas un nacisma problēmas. Salīdzinājumā ar daudzām citām industriālām valstīm depresija, pirmā no šīm nelaimēm, sāka ietekmēt Čehoslovākijas industriju un rūpniecības preču eksportu apmēram gadu vēlāk nekā daudzās citās industriālās valstīs, bet tā turpinājās ilgāk nekā citviet. Tās iedzīvotāju trešā daļa, kas bija atkarīga no lauksaimniecības, jau bija cietusi nedaudz agrāk – tas ir, no 20. gadu beigās notikušās pasaules lauksaimniecības krīzes. Un, tā kā svarīgākā Agrārā partija vienmēr bija uzmanīgi ieklausījusies savu mandātdevēju vēlmēs, lauksaimniecības problēmas, neapšaubāmi, izraisīja nopietnu politisku rezonansi. Agrāriešu

vadītā koalīcija uz to reaģēja, ieviešot divkāršu protekcionismu. Šāda politika ne tikai noteica augstu Čehoslovākijas lauksaimniecības produktu muitas tarifu līmeni, bet arī nostiprināja tarifus ar likumu, kas nozīmēja, ka faktiski tie nav apspriežami starptautiskā līmenī, pat ne ar valsts diplomātiskajiem sabiedrotajiem Mazās Antantes ietvaros. Tā rezultātā, sākot ar 1930. gadu, norisinājās tirdzniecības karš ar Ungāriju, un daudzos to gadu starptautisko konsultāciju raundos bija jūtama Čehoslovākijas veltīgā, jau pazīstamā nelokāmība panākt vispārējās lauksaimniecības pārprodukcijas krīzes situācijas uzlabošanu Viduseiropas austrumu daļā. Līdzīgā kārtā protekcionisms neatrisināja nedz ekonomiskos, nedz politiskos iekšzemes lauksaimniecības problēmas aspektus.

1931. gadā sāka ievērojami pasliktināties rūpnieciskā ražošana, eksports un stāvoklis nodarbinātības jomā, sasniedzot kritisko līmeni šīs dekādes vidū. No visu šo rādītāju viedokļa visvairāk cietušās bija Sudetu vāciešu apdzīvotās teritorijas, kas arī tūlīt pat izraisīja plašu starptautisku rezonansi. Jau 1931. gada rudens vietējo vēlēšanu laikā nacistiem un komunistiem Sudetu apgabalos izdevās gūt ievērojamus panākumus. Prāgas valdība uztvēra to kā brīdinājumu un visiem spēkiem centās apturēt vācu "aktīvisma" ekonomiskā pamata strauji pieaugošo eroziju; tās labi domātie pūliņi tomēr bija neveikli un no politiskā viedokļa pilnīgi nepiemēroti pēc tam, kad 1933. gada 30. janvārī pie varas nāca Hitlers un nekavējoties sāka iespaidīgu un veiksmīgu uzbrukumu bezdarbam un ar to saistītajām grūtībām Vācijā.

Tā nebija tikai Prāgas kļūda, ka depresijas starptautiskās sekas, redzamas kā "mans kaimiņš ubags", vairāk skāra vieglāk ievainojamo Sudetu vāciešu nacionālās ekonomikas daļu nekā čehu sektoru, lai gan valdības pirmsdepresijas gadu politika noteikti nebija izstrādāta tā, lai samazinātu esošās atšķirības. Saprotams, ka čehi konsekventi bija atteikušies no atbildības par Sudetu vāciešu agrākajiem ievērojamiem zaudējumiem sakarā ar Hābsburgu impērijas kara obligācijām (1914.–1918. g.); par to, ka vietējo Sudetu banku noguldījumu lielākā daļa atradās Vīnes centrālajās bankās dienā, kad finanšu ministrs Rašins iesaldēja visus fiskālos darījumus un atšķīra čehu nacionālo valūtu no vērtību zaudējušās, tomēr apgrozībā esošās impērijas valūtas (1919. g. 25. februārī); par to, ka tam sekoja vāciešu nacionālistisks un neuzticības pilns lēmums pārvest lielāko daļu savas atlikušās likvidās bagātības uz vācu Reiha bankām, kur tās vērtību atkal samazināja inflācija (1923. g.); par to, ka tā pati Vācijas un Austrijas inflācija uz laiku sagrāva tradicionālos Sudetu eksporta tirgus; par Sudetu vāciešu neveiksmi

mēģinājumā sekojošo atdzimstošas labklājības gadu laikā modernizēt un racionalizēt savu tehnoloģiski novecojušo un panīkušo ražošanu, kā arī, visbeidzot, par to, ka tagad Sudetu vācu industrija izrādījās daudz atkarīgāka no eksporta, sevišķi uz Reihu, nekā jaunākā, ar smagās rūpniecības nozarēm bagātākā, vairāk iekšēji stimulētā čehu rūpniecība, kura reizē arī bija daudz vairāk pakļauta Vācijas autarkijas politikai depresijas gados nekā Sudetu vāciešu ekonomika. Jāsaprot, ka čehi ļaunprātīgi neradīja šo Sudetu vāciešu ekonomikas trauslumu, tomēr viņi nekad neatteicās gūt no tā sev labumu. Finanšu jomā Vīnes banku vietā tika dibinātas čehu bankas, kas 20. gadu turpmākajā gaitā daļēji kontrolēja Sudetu rūpniecību. Kad Sudetu vāciešu centrālā krājbanka 1932. gadā bankrotēja, čehi to izglāba, prasot par to upurēt bankas ekonomisko neatkarību. Kad Sudetu vāciešu bankas no Čehoslovākijas valsts depresijas laikā izmaksātajiem trīsarpus miljardiem saņēma vienu miljardu kronu subsīdijās, tās bija spiestas pieņemt valdības uzspiestos ierobežojumus un samierināties ar tās kontroli. Kā apliecinājumu savai labdarībai čehi mēdza norādīt uz milzīgajām "dotācijām" valsts darbiem Sudetu apgabalos depresijas laikā, uz ko vācieši atbildēja, ka tas bijis tikai paņēmieni, kā izveidot čehu strādnieku kolonijas līdz tam "tīrajā" vācu ainavā. Tādējādi statistika, kas, no vienas puses, liecina par sevišķi sāpīgo depresijas triecienu Sudetu vāciešu apdzīvotajiem apgabaliem, bet, no otras, apstiprina, ka Čehoslovākijas valdība novirzīja un koncentrēja lielu daļu no savas palīdzības tiesi uz šiem rajoniem, nekādā ziņā nepalīdz izprast stāvokļa politisko problemātiku.

1930. gada beigās četri vācu "aktivismā" Rošē-Kafkas *DAWG* grupas deputāti izstājās no valdošās koalīcijas; 1932. gada aprīlī viņiem sekoja vēl divpadsmit deputāti no čehu Siktirtgotāju partijas. Viņus bija satraukuši augstākie nodokļi, par kuriem koalīcijas vairākums vienojās kā par nepieciešamiem valsts maksātspējas saglabāšanai nestabilas ekonomikas apstākļos. Ap 1934. gada februāri bija pienākusi nacionāldemokrātu kārta izstāties no valdības, protestējot pret kronas vērtības pazemināšanu par sesto daļu (no 44,58 uz 37,15 miligramiem zelta). Teorētiski šī pēdējā dezertēšana, kuras rezultātā valdošā koalīcija tika atbrīvota no vizitēktāk "mančestriskās" partijas, bet vēl joprojām saglabāja aritmētiski pietiekamu parlamentāro vairākumu, varēja dot spēcīgu un neparastu triecienu depresijai. Tomēr tas nenotika, un, izņemot starp agrāriešiem un socialistiem notikušo valsts labības monopola un eksporta institūta apmaiņu pret jauniem kolektīvās kaulēšanās pasākumiem 1934. gada jūlijā, kas gan nebija nekāds jauninājums, koalīcijas valdība turpināja klunkurēt tālāk bez savas stratēģijas un atlika

būtisku, bet ļoti sāpīgu lēmumu pieņemšanu uz vēlāku laiku, lai tikai nenotiktu iekšējs buržuāzijas un sociālistu spriedzes izvirdums. Premjerministru Udržalu, kas patiesām izrādījās nožēlojami “nenosvērts” pēctecis meistarīgajam Švehlam, bet vienlīdz lielā mērā arī esošās paralīzes upuris un manipulators. Udržalu paša Agrārā partija izmeta no valdības 1932. gada 24. oktobrī, vietā ieceļot daudz aukstasinīgāko un, domājams, arī cietāko Janu Malīpetru (*Jan Malypetr*). Tomēr maz kas mainījās, lai gan Malīpetru uzņēma kā “jauno”, tas ir, valsts pirmo pēckara perioda politisko darbinieku, kuram vajadzēja būt brīvam no viņa priekšgājējiem raksturīgiem sliktiem “Vīnes” paradumiem. Taču, kļūstot par premjeru, viņam jau bija sešdesmit gadu, un Malīpetra, tāpat kā viņa priekšgājēju un līdzgaitnieku darbības stilu nenovēršami noteica nepieciešamība saglabāt čehu politiskās sistēmas koalīciju līdzsvaru.

Spriežot pēc noguruma un iztēles trūkuma, ar kādu tās valdības uzņēma depresiju, Čehoslovākija nebūt nebija unikāla zeme. Tomēr starp citām Viduseiropas valstīm tā izcēlās ar stabilitāti, kuru uz depresijas radītā sajūkuma fona demonstrēja vispāratzītās čehoslovāku (bet ne Sudetu vāciešu) politiskās partijas, un no stabilitātes izrietošo pastāvīgo uzticību konstitucionālajam parlamentārisma apstākļos, kad visi apkārtējie kaimiņi pakļāvās totalitārām, militārām vai karaļu diktatūrām. Jāatzīst, ka pastāvēja čehoslovāku fašistu kustība, kas sliecās līdzināties vairāk Itālijas, nevis Vācijas modelim. Kādu laiku to atbalstīja nacionāldemokrāti, un pat dažiem labējā spārna agrāriešiem niezēja nagi ar to pafliortēt; tomēr, lai gan tika izmantots talantīgā bijušā sociālistu aģitatora Štribrnija un pārgalvja kara varoņa Gaidas vētrainais vadības stils, fašistu nolūkotā čehu sociālā klientūra palika visumā imūna pret viņu demagoģiskajiem glaimiem. Arī komunisti, kas 30. gadu sākumā tomēr paplašināja savu biedru rindas un guva lielāku atbalstu čehu vēlētajū vidū, nekad neieguva vēlētajū mandātu gāzt republiku un sevišķi nopietni nemēģināja “izsist” sev politisku kapitālu uz depresijas rēķina savu revolucionāro mērķu vārdā. Sudetu vāciešu vidū komunisti turklāt zaudēja piekritējus par labu henleinistiem, kas norādīja uz to, ka viņu labā slava nacionālo minoritāšu vidū visu laiku bija balstījusies uz nedrošiem un “nemarksistiskiem” pamatiem, kuri bija neaizsargāti pret eroziju pie pirmās, nacionālistiski daudz demagoģiskākās alternatīvas.

Astoņdesmitgadīgo Masariku ievēlēja pēdējo reizi par valsts prezidentu 1934. gada 24. maijā ar 327 balsīm “par” no 418 derīgiem biļeteniem; par komunistu Klementu Gotvaldu bija nodotas 38 balsis, bet 53 biļeteni,

22. tabula

1935. gada 19. maija parlamenta vēlēšanas

Partija	Deputātu palāta			Senāts		
	Balsu skaits	% no kopējā skaita	Vietas	Balsu skaits	% no kopējā skaita	Vietas
Čehu nacionāldemokrātu un fašistu (Stribrnija)	456 353	5,6	17	410 095	5,6	9
Čehu siktirtgotāju	448 047	5,4	17	393 732	5,4	8
Čehu populistu	615 877	7,5	22	557 684	7,7	11
Slovāku populistu, slovāku nacionālistu, Rutēnijas autonomistu un poļu	564 273	6,9	22	495 166	6,8	11
Čehoslovāku agrārā	1 176 593	14,3	45	1 042 924	14,3	23
Čehu nacionālsociālistu	755 880	9,2	28	672 126	9,3	14
Čehoslovāku sociāldemokr.	1 034 774	12,6	38	910 252	12,5	20
Čehu fašistu (Gaida)	167 433	2,0	6	145 125	2,0	...
Vācu nacistu SdP (Henleins)	1 249 530	15,2	44	1 092 255	15,0	23
Vācu sociālkristīgā	162 781	2,0	6	155 234	2,1	3
Vācu lauksaimnieku	142 399	1,7	5	129 862	1,8	...
Vācu sociāldemokrātu	299 942	3,6	11	271 097	3,7	6
Ungāru sociālkristīgā un nacionālistu	291 831	3,5	9	259 832	3,6	6
Komunistu	849 509	10,3	30	740 696	10,2	16
Pārējās (divi saraksti)	16 190	0,2	...	973	0,0	...
Kopā	8 231 412	100,0	300	7 277 053	100,0	150

ieskaitot Hlinkas slovāku populistu, čehu fašistu un atsevišķu čehu nacionāldemokrātu biļetenus, nebija aizpildīti. Šis formāli nospiedošais Sudetu deputātu un senatoru vairākuma atbalsts valsts dibinātājam izrādījās divkārsi maldinošs, jo tas bija drīzāk personisks, nevis politisks, un nāca no cilvēku kopas, kas paši tika ievēlēti posteņos "aktīvistiem" vēl laimīgajā 1929. gadā. Par spīti depresijai, 1935. gada 19. maija parlamenta vēlēšanas demonstrēja pastāvošo relatīvo čehu un slovāku politisko bloku stabilitāti. Tagad šo stabilitāti vācu sabiedrībā iedragāja strauja virzība uz nacismu, kuras izpausme bija Konrada Henleina Sudetu vācu partija, kas ieguva divas

trešdaļas no visām vāciešu balsīm (un pat vairāk nekā čehoslovāku Agrārā partija) un pievarēja "aktīvistu" partijas. Henleinistiem patiesām bija proporcionāli labāk veicies nekā nacistiem reiha pēdējās daudzmaž nozīmīgajās starpkaru perioda vēlēšanās 1933. gada 5. martā, kad Hitlers jau bija Vācijas kanclers, bet viņa partija nespēja pacelties virs 44 % līmeņa. Tāpat kā visās trīs iepriekšējās Čehoslovākijas parlamenta vēlēšanās, aizejošajai koalīcijai neizdevās iegūt nepieciešamo vairākumu. Rezultāti ir atspoguļoti 22. tabulā.

Iepriekšējo desmit gadu laikā čehu lideriem Prāgā bija bijusi izvēle koalīcijas veidošanā iesaistīt vai nu buržuāziskos, vai sociālistiskos Sudetu vāciešu "aktīvistus". Šādu izvēles iespēju esamība, protams, bija viņiem devusi ievērojamas manevrēšanas izredzes.

Tūlīt pēc 1935. gada vēlēšanām (kurās sakritības pēc Henleins, sekot Hitlera paraugam, atteicās izvirzīt savu kandidatūru paredzami grimstošajā parlamentā) henleinisti paziņoja, ka no šī brīža viņi ir vienīgie likumīgie politiskie Sudetu vāciešu sabiedrības pārstāvji un ka turpmākā "aktīvistu" partiju pārstāvju līdzdalība valdības koalīcijā nav uzskatāma par īstenu vāciešu piedalīšanos. Lai gan tajā pašā dienā (1935. gada 20. maijā) Henleins aizsūtīja Masarikam konstitūcijai uzticību apliecināšu telegrammu (atkal atdarinot Hitlera agrākos formālos paziņojumus par Vēimāras Republiku), iegūto vēlēšanu rezultātu un henleinistu kustības visaptverošās, "tautiskās" ideoloģijas apstākļos, kā arī tai sniegto Reiha subsīdiju dēļ Čehoslovākiju patiesībā nevarēja vienkārši noskaņot "pret" Sudetu vācu partiju, neskatoties pat uz Malīpetra veikto kabineta tehnisko pārkārtošanu un paplašināšanu, tajā iekļaujot čehu sīktirgotāju (1935. gada 3. jūnijā) un vācu sociālkristīgās (1936. gada 2. jūlijā) partijas biedrus. Viss iepriekš teiktais rada nepieciešamību šajā vietā pievērsties īsai Henleina "kustības-partijas" izcelsmes un būtības analīzei.

10

Kā jau iepriekš norādīts, Sudetu vāciešu nacionālisms bija īpaši spēcīgs un izteikts jau 19. gs., daudz spēcīgāks par, piemēram, Hābsburgu impērijas Alpu apgabalos dzīvojošo vāciešu nacionālismu. Divdesmitajā gadsimtā viņu jaunatne Vanderfogelā tradīciju garā turpināja turēties pie mistiski organiskās, romantiski reakcionārās ideoloģijas un noliedza racionālismu, demokrātiju un industriālismu. Acīmredzot, sakņojoties estētiskās un morālās iebildēs pret moderno pilsētu kultūru, šis "vienības gars", no vienas

puses, veicināja atvērtību nacistu ideoloģijas uzņemšanai, bet, no otras puses, sākotnēji izrādīja noteiktu augstprātīgu nicinājumu pret to "plebejisko" masu "vulgaritāti", kas pārplūdināja nacistu politiskās kustības rindas 20. gadu beigās un 30. gadu sākumā.

Nacistu kustības Sudetu filiāle – Nacionālsociālistiskā vācu strādnieku partija (*Deutsche Nationalsozialistische Arbeitspartei, DNSAP*) – 20. gados bija dzīvojusi samērā stabilu politisko dzīvi; šīs dekādes trijās Čehoslovākijas parlamenta vēlēšanās tā bija ievēlējusi attiecīgi piecus, septiņus un astoņus deputātus un faktiski piekopa propagandas stilu, kas salīdzinājumā ar vecās, klasiskās nacionālistu partijas stilu bija mazākā mērā "šķeltniecisks", bet vairāk līdzinājās "autonomistu" stilam. Depresijas laikā tā strauji auga sākotnēji uz nacionālistu, bet vēlāk uz "aktīvistu" buržuāzisko partiju un beidzot pat uz komunistu un vācu sociāldemokrātu rēķina. Tās izaugsmi pavadīja asa iekšēja cīņa pret elitāri noskaņoto korporatīvo "vienības gara" jaunatnes kustību, kas jau netieši norādīja uz sadursmi, kuru Čehoslovākijas varas iestādēm izdevās ietekmēt, varbūt pat netišām, aizliedzot kā nodevīgas vairākas vācu pusmilitāras "kultūras" organizācijas, kuru iekšienē plosījās šī nacistu un "vienības gara" cīņa (piem., Tautas sporta biedrību, Studentu savienību).

1933. gada oktobrī, kad cīņas spars bija nedaudz norimis, daudzi abu frakciju līderi – veterāni vai nu nonāca čehu paspārnē, vai aizbēga uz Reihu; nacistu un nacionālistu partijas bija pašlikvidējušās, lai izvairītos no policijas īstenotas sagrāves, un līdz tam mazpazīstamais, salīdzinoši apolitiskais jaunienācējs vingrošanas instruktors Konrads Henleins nodibināja Sudetu vāciešu dzimtenes fronti kā visu Sudetu daudzpartijiski un tautiski noskaņoto vāciešu tikšanās vietu. Henleina saistība ar *Turnverband*, vācu vingrotāju kustību, tuvināja viņu vairāk "vienības gara", nevis nacistu orientācijai, kā arī lika viņam vairāk nekā nacistiem rūpēties par Sudetu vāciešu iedomāti īpašās kultūras saglabāšanu lielās vācu likteņkopas (*Schicksalsgemeinschaft*) ietvaros. Ap 30. gadu beigām Hitlera popularitātei un Reiha subsidijām bija lemts pārvērst viņu par paklausīgu Berlīnes ārpolitikas marioneti. Atalgojums par to bija viņa nozīmēšana prestižajā reģenta vietā Sudetu apgabalā (*Sudetengau*) pēc Mīnhenes notikumiem. Tomēr šķiet, ka Henleins nekad nekļuva par sevišķu Sudetu mīluli Reiha nacistiem, kuri deva priekšroku viņa daudz ļaunākajam un radikālākajam līdzstrādniekam Karlam Hermanim Frankam (*Karl Hermann Frank*), kas bija viņu valsts sekretārs un SS policijas šefs Bohēmijas–Morāvijas protektorātā Otrā pasaules kara laikā.

Lai gan firera Henleina oficiālie uzticības solījumi konstitucionālajām metodēm un Čehoslovākijas republikai bija ietērpti drūmā, pat biedējošā "tautiskā" retorikā, kas bija raksturīga tā laika nacismam, čehu un vācu "aktīvistu" vadoņi tos sākumā uzskatīja par vistirāko patiesību vai vismaz par pārbaudes vērtiem. Ne tikai bijušās Sudetu vācu nacionālistu un nacistu partijas, bet arī amatnieku un liberāļu partiju biedri (Rošē grupa) pievienojās viņa Dzimtenes frontei (*Heimatfront*). Sociālkristieši atteicās sekot viņu paraugam tikai pēc ilgstošas, mokošas pašanalīzes. Vācu lauksaimnieku pārstāvis profesors Špina sākumā loloja "hūgenbergiskas" ilūzijas vadīt un iegrozīt populāro, tomēr it kā neveiklo Henleinu, bet arī viņš cieta neveiksmi. (Vācu valdošo partiju satraukums par depresijas sekmeņa, agresīva nacionālisma atdzimšanu jau pastiprinājās tad, kad 1933. gada 21. un 23. februārī tie nepiedalījās parlamentārajā balsojumā par imunitātes atcelšanu četriem nacistu *DNSAP* (Nacionālsociālistiskās vācu strādnieku partijas) deputātiem, kurus apsūdzēja nodevīgu darbību veikšanā.) Arī čehu Agrārās partijas labējais spārns Henleinu aizstāvēja. Turklāt 1935. gada vēlēšanu priekšvakarā pat Masariks nosodīja kā priekšlaicīgus un, iespējams, arī kā nevajadzīgus tos brīdinājumus, kas izskanēja no visām vācu "aktīvistu" un čehu partijām, izņemot vienīgi agrāriešus, par to, ka demokrātiskas republikas izdzīvošanas intereses prasa aizliegt Dzimtenes fronti. Rezultātā Henleinu palūdza Dzimtenes fronti tikai pārdēvēt par partiju. Nosaukums, kuru viņš izvēlējās, bija Sudetu vācu partija (*Sudetendeutsche Partei*), un tam bija tendence identificēt visu etnisko kopu ar Henleina politisko kustību. Vēlēšanām beidzoties, Henleina milzīgā uzvara, protams, kalpoja par politisku garantu pret turpmākiem aizlieguma draudiem.

Vācu "aktīvistu" partiju līderi izmisīgi lūdās čehus nepamest viņus, lai panāktu reakcionāru *modus vivendi* ar Henleinu, un vēlējās atjaunot Sudetu kopas ticību ar piekāpšanos vairākos nozīmīgu apsūdzību gadījumos. Pastāvēja čehu (un, protams, arī slovāku) labā spārna uzskatu strāvājums, saskaņā ar kuru henleinisti tika uzskatīti par potenciāliem sabiedrotajiem cīņā pret "sociālismu", un tieši šī izpratne daudz lielākā mērā nekā čehu fašistu kustība pati par sevi bija tā, kas radīja galvenos draudus Čehoslovākijas iekšējai demokrātijai 30. gados. Tomēr šie draudi neizvirzījās priekšplānā līdz pat laikam pēc Minhenes notikumiem. Tostarp 1937. gada sākumā čehi oficiāli un nopietni solīja vācu "aktīvistiem" palielināt vāciešu skaitu civildienestā, vācu labklājības un kultūras izdevumu daļu, valsts pasūtījumu piešķiršanu vācu firmām ar vācu strādniekiem, kā arī vācu tulkojuma

lietošanu oficiālā saskarsmē. Henleinistus nevajadzīgi satrauca šāda vienošanās. Sprotami aizdomīgā čehu publika, sarežģītā čehu partiju sistēma, viegli aizvainojamā čehu birokrācija, kā arī kvalificētu, uzticamu un abās valodās runājošu vāciešu trūkums padarīja šī solījuma izpildi gandrīz neiespējamu, bet ārējie notikumi nomāca to pilnībā. Tādējādi atelpa, kuru Čehoslovākija pati sev bija izkārtojusi, iepriekš veicot bargus pasākumus pret graužošajām vāciešu organizācijām, bija veltīgi izšķiesta.

Gadu vēlāk "aktīvisma" laiks beidzās; Hitlers 1938. gada 20. februārī pasludināja Reihu par visu citām varām pakļauto vāciešu aizstāvi; viņš anektēja Austriju 13. martā; Henleins 16. martā paziņoja, ka ar 31. maiju slēgs savas partijas biedru sarakstus, tādējādi izraisot milzīgu jaunu partijas biedru pieteikumu pieplūdumu; 22. un 24. martā vācu lauksaimnieki un sociālkristieši izstājās no valdības, pašlikvidējās un pievienojās Sudetu vācu partijai (Špina nekavējoties aizgāja no politikas). Vienīgi novājinātie vācu sociāldemokrāti un komunisti palika savrup, lai gan pēdējie nomainīja savu paveco, slimo ebreju izcelsmes priekšsēdētāju Dr. Ludvigu Čehu (*Ludwig Czech*) ar jauneklīgo un enerģisko Vencelu Jakšu (*Wenzel Jaksch*), kas nebija ebrejs. Vieta kabinetā, ko Dr. Čehs atbrīvoja, tomēr netika aizpildīta ar citu vācu sociāldemokrātijas pārstāvi, jo Čehoslovākijas Agrārā partija bija pakļāvusies henleinistu veto šantāžai, kas bija vērsta pret šādu pārmantojamību. 1938. gada maijā un jūnijā notikušajās pašvaldību vēlēšanās henleinisti ieguva vairāk nekā 91,4 % vāciešu balsu (vai pāri par 85 %, pat ja ņem vērā vācu komunistu balsojumu). Viss norisinājās pacilatā gaisotnē, kas mijās ar bailēm Sudetu apgabalos. Čehoslovākijas varas iestādēm, kuras vēlējās izvairīties no apsūdzības provokācijā, neizdevās pasargāt vācu demokrātu mazākumu no tagad jau pilnīgi atklātiem nacistisko henleinistu terorisma aktiem, un tās pieļāva, citējot Jakša apsūdzības vārdus 12. maijā likumdevēja sēdē, "valsts varas pilnīgu sagraušanu". Agrārā partija, kura pārzināja Iekšlietu ministriju un līdz ar to kontrolēja arī žandarmēriju un kuras atsevišķi vadoņi vienmēr bija bijuši ar īpašu noslieci uz henleinistu iegribu apmierināšanu, ir visvairāk atbildīgi par piedzīvoto varas zaudējumu un sakāvi.

11

Nacistu agresivitātes, angļu naivuma un franču vājuma dēļ Čehoslovākijas Sudetu problēma ap šo laiku jau bija izvērtusies par starptautisku notikumu. Bija beigušies Veimāras laiki, kad Reiha valdības uzskatīja

Sudetu vāciešu nacionālistu satraukumu par neērtību un traucēkli, kas novērsa viņu uzmanību no pašu pretpoļu revizionistiskās politikas svarīgiem uzdevumiem. "Austrijas" Hitlers bija nācis "Prūsijas" Štrēzema vietā. Pirmā pierādāmā nacistu subsīdija Henleinam attiecas uz 1934. gada septembri, kas pārauga nepārtraukta finansējuma plūsmā, sākot ar 1935. gada pavasari. Drīz sekoja arī politiski norādījumi, un, visvēlākais, 1936. gada beigās Henleins bija zaudējis savu neatkarīga partijas politikas veidotāja statusu. Kaut arī fakts, ka ap šo laiku *Sudetendeutsche Partei* bija pakļauta nacistiskās Vācijas ārpolitikas kursam, ir pierādīts, tad tomēr pastāv zināma neskaidriba par brīdi, kad precīzi šī politika tieši un neatgriezeniski pievērsās Čehoslovākijas teritoriālajai samazināšanai.

Līdz 1938. gada pavasarim uz Prāgu tika sūtīti atkārtoti Berlīnes un Henleina priekšlikumi, kas norādīja uz gatavību apturēt revizionistisko spiedienu, kā arī autonomistu un iredentistu nemierus apmaiņā pret Čehoslovākijas ārpolitikas kursa maiņu un tā saskaņošanu ar Vācijas ārpolitiku. (Šeit manāma savāda atbalss Kramāra prasībai pirms 1914. gada, saskaņā ar kuru Hābsburgi varēja nomierināt savus čehus, tikai mainot savienību ar Vāciju pret tuvināšanos Krievijai.) Ievērojot nacisma dabu, lai Čehoslovākija piekristu, būtu jānotiek daudz kam vairāk nekā tikai tās daudzpusīgo kontaktu samazināšanai ar Franciju un formālās alianses ar Padomju Savienību noliegšanai. Valsts iekšējā ideoloģiskā un konstitucionālā pielāgošanās Hitlera totalitārisma acīmredzot būtu bijis vajadzīgais šāda diplomātiska pagrieziena rezultāts. Benešam, kas šajā laikā bija ieņēmis prezidenta krēslu Masarika vietā, bet saglabāja stingru kontroli pār ārlietām un it īpaši pār attiecībām ar Hitleru un Henleinu, prasītā cena par uzlabotām attiecībām ar Vācijas reihu un Sudetu vācu minoritāti, pēc kurām viņš visumā tiecās, bija par augstu.

Lai gan vēlākā kapitulācija "Minhenei" 1938. gada septembrī (un pēc tam "Maskavai" 1948. gada februārī) saprotams iedragāja viņa vēsturiskās personības reputāciju, gados pirms Mīnhenes notikuma Benešs pārsteidzoši labi apzinājās, ar ko saistītas nacistu retorikas politiskās sekas. Būdams mācīts sociologs un cilvēks ar ievērojamām uztveres spējām, Benešs bija atšifrējis Henleinu daudz agrāk nekā Masariks vai jebkurš cits čehu vadošais darbinieks. Jau ilgi pirms tam, kad Henleins bija paaugstinājies savas prasības no sākotnējās administratīvās decentralizācijas republikas sastāvā (1934. gada 21. oktobris) ar nacionālo grupu veiktas federalizācijas palīdzību (1936. gada 21. jūnijs) uz pilnīgu politisku autonomiju un nacistu ideoloģijas piemērošanu Sudetu vāciešiem (1938. gada 24. aprīlis), Benešs

nepārtraukti, bet veltīgi bija centies pārliecināt savus kolēģus, ka Čehoslovākijas glābšanai nepieciešams nekavējoties aizliegt Sudetu vāciešu Dzimtenes fronti (partiju), vienlaikus maksimāli piekāpjoties "aktīvisma" pārstāvjiem. Tomēr galīgā glābiņa meklējumos Benešam vairāk pietrūka morālās stingrības nekā analītiska prāta asuma.

Neskatoties uz tad jau atklāto Sudetu vāciešu vadoņu musinošo darbību un slovāku populistu vadītāju apšaubāmo uzticību, Čehoslovākija iegāja Minhenes pirmskrīzes periodā, rokās turot vairākus stiprus, bet diemžēl neizspēlētus pašmāju trumpjus. Konstitucionāli un politiski valdība bija saliedēta un varēja paļauties uz plašo sešu nefašistisko čehu partiju parlamentāro vairākumu, kā arī vācu sociāldemokrātu un komunistu atbalstu. Kabineta autoritāti bija cēlušī starptautiski diezgan labi ieredzētā slovāku agrārieša Hodžas iecelšana premjerministra amatā 1935. gada 4. novembrī Malipetra vietā; tas arī bija nedaudz remdējis slovāku jūtīgumu, jo Hodža bija pirmais savas tautas pārstāvis, kuram tika uzticēts šis amats. Dažas nedēļas vēlāk, tas ir, 1935. gada 14. decembrī, Masariks, kam tad jau bija 85 gadi, atteicās no prezidenta posteņa (viņš mira 1937. gada 14. septembrī) un nekavējoties ieteica Benešu savā vietā. Par spīti nelielai sākotnējai pretestībai no agrāriešu labā spārna, nacionāldemokrātu un sīktirgotāju partijas puses, šo ieteikumu ņēma vērā, un 18. decembrī Benešu ievēlēja ar 340 balsīm, kuras bija nōdevuši arī vācu "aktīvistī", komunisti (saskaņā ar jauno Kominternes tautas frontes līniju) un slovāku populistu (atbildot, domājams, uz Vatikāna ieteikumiem). Nacionāldemokrātu izvirzītais kandidāts botānikas profesors Bohumils Nēmečs (*Bohumil Němec*) saņēma 24 balsis, bet henleinisti un vācu fašisti nobalsoja ar 76 tukšiem biļeteniem. Lai gan šis potenciālais saspilējuma mazinājums starp čehiem un slovāku populistiem diemžēl nākamo trīs gadu laikā tika izniekots,¹⁴ čehu iedzīvotāji tomēr iesoļoja 1938. gada vasarā apņēmības un pārliecības pilni. Un patiesām, Čehoslovākijas daļējas mobilizācijas laikā no 1938. gada 20. līdz 31. maijam tieši Sudetu vācieši pēkšņi kļūva šķīsti; starptautiskie

¹⁴ Šķiet, ka Benešs bija devis vērienīgus priekšvēlēšanu solījumus slovākiem – plašu autonomiju viena gada laikā, garantētu slovāku biedru skaitu centrālajā valsts aparātā, vairāk skolu reliģiskajām konfesijām, valsts pasūtījumus, lielākus valsts ieguldījumus Slovākijā. Šie solījumi kopā ar Vatikāna mājieniem lika slovāku populistiem (izņemot tikai pašu Hlinku) balsot par Beneša kandidatūru prezidenta postenim. Tā kā pēc tam Benešs nespēja vai negribēja šos solījumus pildīt, notikumi pavērsās par labu slovāku "Nastupist" radikāļiem, kas bija noskaņoti pret čehiem.

novērotāji bija vienisprātis, ka no tā brīža visa saspilējuma laikā pirms Mīnhenes notikumiem čehi bija daudz strīdīgāka tauta par Sudetu vai Reihā vāciešiem.

Šķiet, ka sabiedrības ticība bruņotajiem spēkiem bija iepriekš garantēta. Lai gan Čehoslovākijas militārie spēki nebija devuši tik spilgtu ieguldījumu valsts atjaunošanā kā, teiksim, poļu leģioni un tāpēc nebija tik vareni un to prestižs bija zemāks, tie bija lietpratīgi un sagatavoti profesionāli. Hitleris reiz Otrā pasaules kara laikā atzina, ka tikai divas valstis – Čehoslovākija un Reihš – bija nopietni gatavojušās karam un plānojušās savu darbību; pēckara Nirnbergas prāvu laikā Keitels un fon Manšteins liecināja, ka 1938. gadā Čehoslovākija nocietinājumos būtu varējusi izrādīt grūti pārvaramu pretošanos vērmahtam. Čehoslovāki neizmantoja visas savas iespaidīgās militārās iespējas Mīnhenes situācijā un centās attaisnot savu neveiksmi, sakot, ka viņu plānus negaidot un visā pilnībā bija izjaukuši franču sabiedrotie ar savu pēkšņo dezertēšanu. Tas neskan pārliecinoši, jo Čehoslovākijas Ģenerālštābs jau bija atmetis domu par efektīva franču militārā atbalsta iespēju kopš laika, kad Vācijai bez pūlēm izdevās atkal militarizēt Reinzemi 1936. gada 7. martā. Svarīgais jaunums 1938. gada notikumos militārajā jomā bija Čehoslovākijas austriešu flanga pavērsiens sakarā ar 13. marta anšlusu; bet arī šajā ziņā karadarbība iepakā ļoti lielā mērā nāca par labu aizsardzībai, un čehi visu vasaru bija enerģiski paplašinājuši un padziļinājuši savus nocietinājumus.

Ievērojot Čehoslovākijas dabiski viegli aizsargājamās un labi nostiprinātās robežas, tās tehnoloģiski augsta līmeņa ieroču ražošanu, tās disciplinētos un izglītos iedzīvotājus, valsts potenciālais militārais stāvoklis 1938. gada septembrī nebija tik acīmredzami bezcerīgs kā Polijai vai pat Somijai vienu gadu vēlāk. Tādējādi Beneša kapitulācija Mīnhenei (par kuru, starp citu, viņš nekad neuzņēmas atbildību, bet vienmēr vainoja vienīgi lielvalstis) nebija racionāls militārs un politisks aprēķins, bet gan pilnīgs psiholoģisks un politisks nervu sabrukums. Ja atceramies, ko Beneš galu galā izdarīja 1938. gada septembrī, būtu bijis daudz racionālāk, ja viņš laikus, izdarījis pareizos secinājumus par franču pasivitāti 1936. gada martā, būtu atteicies no šī neuzticamā sabiedrotā par labu toreiz labvēlīgi noskaņotajiem vāciešiem, negaidot, kamēr Francija pametīs viņu. Šāda notikumu gaita, kā jau norādīts, kļuva neiespējama Beneša un čehu tautas uzslavas vērtā riebuma pret nacismu dēļ, kā arī vēl aizvien loloto ilūziju par starptautisko sistēmu dēļ. Galu galā, pastāv noteikti ultimātīvi vēsturiski lēmumi, kas nosaka nākotnes paudžu morālo likteni pat vairāk nekā to materiālo

dzīvi. Šādus lēmumus arī mazu valstu politiskie līderi nevar "racionāli" vai "loģiski" upurēt saviem lielvalstu aizbildņiem, vienlaikus nezaudējot savu pašu valstu integritāti.

12

Čehoslovākijas Minhenes krīzes rezultātā ciestie materiālie zaudējumi un dažādās ar tiem saistītās sekas bija pārsteidzošas. Valsts pazaudēja $\frac{3}{10}$ no savas teritorijas, $\frac{1}{3}$ iedzīvotāju, $\frac{4}{10}$ nacionālā ienākuma, ieskaitot 66 % melnoglū un 80 % brūnoglū krājumu, 80 % tekstilrūpniecības, 70 % dzelzs, tērauda un elektroenerģijas jaudas. Tās galvenās dzelzceļa līnijas tika sagrautas. Tā rezultātā valsts vairs nebija ekonomiski vai stratēģiski dzīvotspējīga. Šī laupījuma lauvas tiesa, protams, nonāca Vācijas rokās, lai gan arī Polija un Ungārija izmantoja Čehoslovākijas pazemošanu Minhenē, lai izteiktu tai savas vecās revizionistiskās pretenzijas. Polija tagad atriebās par 1920. gada šantāžu, 1938. gada 30. septembrī sagrābjot Cešinu pēc 12 stundu gara ultimāta; Ungārijai Vācija un Itālija, kas darbojās kā šķirētietiesneši, 2. novembrī piešķīra teritorijas Slovākijas un Rutēnijas dienvidu līdzenumā. Lai gan loģiskais pamatojums Čehoslovākijas teritoriju nogriešanai bija "etniskais taisnīgums", šķiet tomēr, ka no apmēram 5 miljoniem cilvēku, kas nonāca Vācijas, Polijas un Ungārijas jurisdikcijā, vairāk par 1 250 000 bija čehi, slovāki un rutēņi, bet aptuveni pusmiljons vāciešu un ungāru vēl joprojām palika nesadalītājā valsts daļā. Šie fakti daļrunīgi liecina par to, ka starpkaru perioda Viduseiropas austrumu reģionā bija neiespējami novilkt etniskās robežas.

Morālie zaudējumi izrādījās daudz smagāki par materiālo kaitējumu. Sabiedrības pārliecība par starptautisko sistēmu un saviem līderiem bija iznīdēta; elites morāle tika salauzta. 1938. gada pazemojošā piekāpšanās Minhenei bija daudz demoralizējošāka nekā graužošā sakāve pie Bila Horas 1620. gadā, kad čehi pieņēma izaicinājumu uz kauju. Un pēdējā, bet diez vai mazāk svarīgā no šī notikuma smagajām mācībām bija tāda, ka Čehoslovākijas upuris nepaglāba mieru.

5. oktobrī Benešs atkāpās no prezidentūras un 1938. gada 22. oktobrī pameta valsti. Tā kā Francijas valdība, nevarēdama piedot cilvēkam, ko tā bija nodevusi, atteicās no jebkādiem sakariem ar viņu, Benešs devās trimdā uz Lielbritāniju, kur valdība arī turējās no viņa tālāk līdz pat Otrā pasaules kara gadiem. Viņa formālais pēctecis dzimtenē bija vecisķais, apolitisķais jurists Dr. Emils Haha (*Emil Hacha*). Slovākijai, kurp populistu devās, lai

padarītu sevi par vienīgo likumīgo partiju un izveidotu klerikāli fašistisku režīmu, 6. oktobrī tika piešķirta plaša autonomija, un līdzīgas tiesības pēc divām dienām tika piešķirtas arī Rutēnijai. Valsts nosaukumā tagad ieviesa domu zīmi un tā saucās Čeho–Slovākija. Dzīvi palikušie valsts politiskie vadītāji pēc Minhēnes notikumiem izdarīja loģisku secinājumu, ka viņiem būtu prātīgāk labprātīgi piedāvāt Hitleram sadarbību, reiz viņu valsts atlikusī daļa bija nonākusi pilnīgā atkarībā no viņa labvēlības. Rezultātā 1920. gada konstitūcija tika anulēta, čehu partiju sistēma apvienojās divās formāli atšķirīgās, bet savstarpēji konsultējošās nometnēs (Nacionālā un Darba), komunistu partiju aizliedza, atlikusī vācu minoritāte ieguva privilēģētu statusu, ebreju darbību ierobežoja, cenzūra paplašinājās un demokrātija tika publiski noķengāta. Eksteritoriālais ceļš, kas savienoja Silēziju un Austriju, kā arī pāri palikušais smagais bruņojums tika nodots Vācijas rīcībā. Un, visbeidzot, jaunais Čeho–Slovākijas ārlietu ministrs Františeks Hvalkovskis (*František Chvalkovsky*) 1938. gada 12. oktobrī lūgdamies solīja Joahimam Ribentropam pilnīgu politikas saskaņotību un pašāvību uz Vāciju, “ja vien Vācija to atļaus”.

Īsu brīdi šķita, ka šāda verdziska padevība varētu iedarboties. Tā, piemēram, jauno robežu ar Ungāriju rudens arbitrāžas lietas izskatīšanas gaitā Ribentrops nebija tik atriebīgi naidīgi noskaņots pret Čeho–Slovākijas jautājumu kā Ciano. Vācieši sākumā arī vairāk atbalstīja Slovāku Tautas partijas salīdzinoši mēreno spārnu, kas bija gatavs pieņemt autonomiju atlikušās valsts daļās sastāvā (monsinjori Džozefs Tiso, Karols Sidors), nekā radikāļus, kas alka pēc pilnīgas neatkarības (Voiteks Tuka, Ferdinads Durčanskis). Un tiešām, varēja likties, ka tieši Berlīnes interesēs bija saglabāt un stabilizēt Čeho–Slovākijas atlikušo valsti (arī sauktu par “otro republiku”), jo tā bija īsts Reiha satelīts un pilnībā atkarīga no tā.

Vadoties pēc daļēji neizprotamiem iemesliem un motīviem, Hitlers tomēr izrīkojās citādi. 1939. gada 12. februārī viņš žēlojās slovāku radikāļu līderim Tukam, ka Minhēnes krīzes laikā tikusi palaista garām iespēja izkārtot slovākiem pilnīgu neatkarību. Mēnesi vēlāk Hitlers izmantoja iekšējās krīzes situāciju, kas izveidojās starp Prāgas centrālo un slovāku autonomijas valdību, lai izbīdītu priekšplānā slovāku radikāļus un nomāktu mērenos un tādējādi izvilinātu pilnas slovāku neatkarības pasludināšanu vāciešu aizbildniecībā (*de facto* attiecībā uz Ungāriju). Viņš vienlaikus izmantoja arī lūdzejā Hahas vizīti Berlīnē, lai ar iebiedēšanu piespiestu veco vīru akceptēt vācu militāro okupāciju un politiski administratīva Vācijas protektorāta izveidošanu Bohēmijā un Morāvijā. Sekojošā vācu militārā okupācija

faktiski sastāvēja tikai no policijas darbībām, jo visa čehu spējīgā aizsardzība pēc Minhēnes bija iznīcināta, bet jebkādas (maz ticamas) vēlēšanās “donkilotiski” pretoties šajā situācijā bija apslāpējusi Hahas kapitulācija. Pa to laiku Ungārija, kam tika atteikta Slovākija, guva mierinājumu, atkal anektējot Rutēniju.

Kopumā šīs neprātīgās 1939. gada 13.–16. marta darbības bija Hitlera kļūda. Politiskā ziņā viņš neieguva lielāku kontroli tajās teritorijās, kuras tagad formāli nonāca viņa protekcijā, nekā jau faktiski baudīja tūlīt pēc Minhēnes notikumiem; starptautiskajā arēnā viņš beidzot pamodināja pat līdz šim bezrūpīgo Lielbritānijas valdību no tās ilūzijām par samierināšanos. Tādējādi Čehijas atlikušās valsts daļas okupācija 1939. gada 15. martā tieši noveda pie Lielbritānijas garantijām Polijai 31. martā, kuru sekas bija izšķirošas pasaulei un liktenīgas Hitleram un viņa Trešajam reiham.

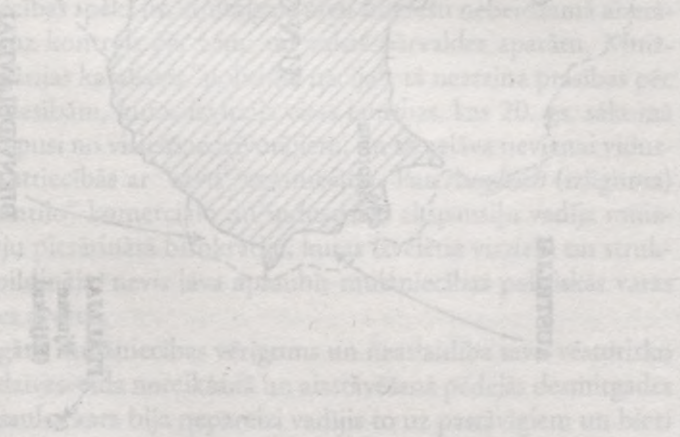
13

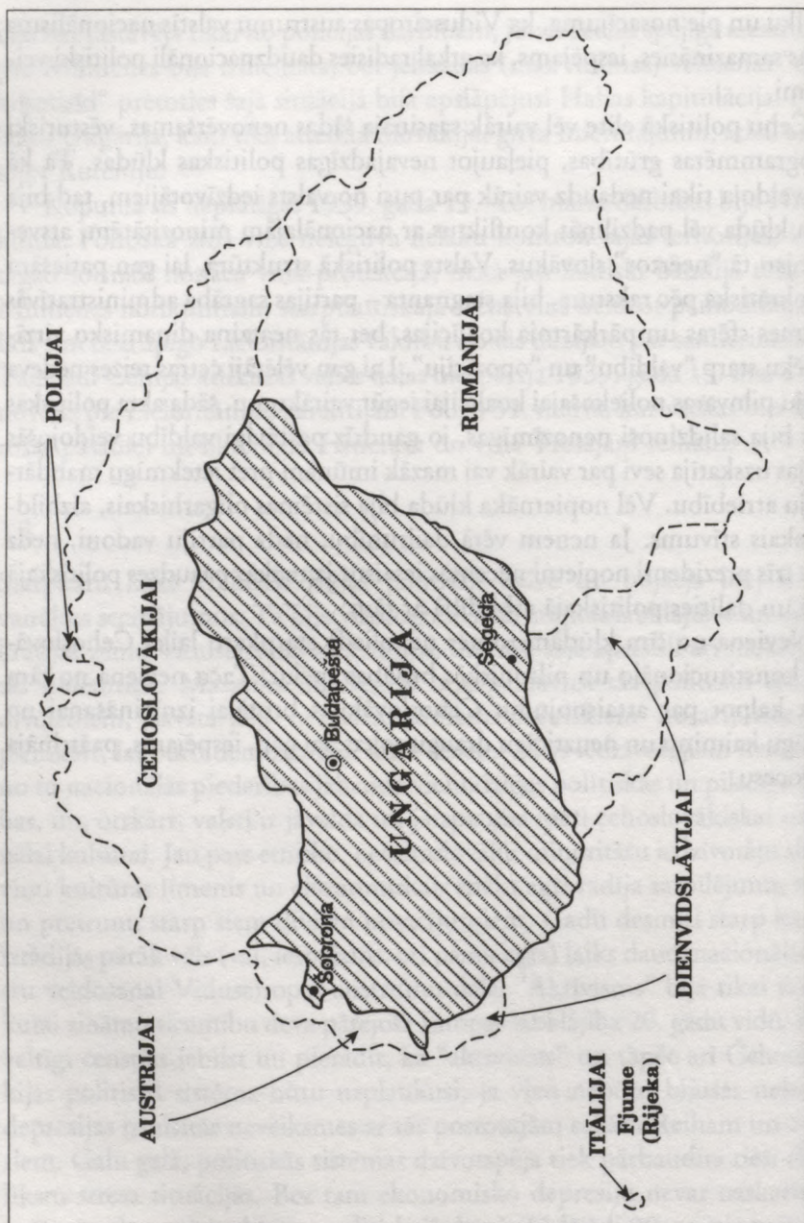
Starpkaru laika Čehoslovākijas politiskā dzīve un bojāeja ļauj izdarīt vairākus secinājumus. Tā bija visprogresīvākā, augstas labklājības un demokrātijas zeme Viduseiropas austrumos, un tieši šajā apstākļi arī meklējama tās nolemtība. Masariks un Benešs bija pakļāvuši tās politisko sistēmu divējādiem, savstarpēji nesavienojamiem politiskiem nosacījumiem – pirmkārt, lai būtu demokrātija, kurā visiem valsts iedzīvotājiem neatkarīgi no to nacionālās piederības jābūda vienlīdzīgas politiskās un pilsoņu tiesības, un, otrkārt, valstī ir jāvalda un jāizpaužas īpaši čehoslovākiskai nacionālajai kultūrai. Jau pats etnisko, nečehoslovāku minoritāšu iedzīvotāju skaits, viņu kultūras līmenis un ekonomiskais spēks agri radīja saspilējumu valstī un pretrunu starp šiem diviem nosacījumiem. Gadu desmiti starp kariem izrādījās pārāk vēls (vai, iespējams, arī pārāk agrs) laiks daudznacionālu valstu veidošanai Viduseiropas austrumu daļā. “Aktīvisms” bija tikai ilūzija, kurai zināmu ticamību deva pārejošā Eiropas labklājība 20. gadu vidū. Būtu veltīgi censties iebilst un pierādīt, ka “aktīvisms” un tāpēc arī Čehoslovākijas politiskā sistēma būtu uzplaukusi, ja vien nebūtu bijušas nejausās, depresijas izraisītās neveiksmes ar tās postošajām sekām Reiham un Sudeciem. Galu galā, politiskās sistēmas dzīvotspēja tiek pārbaudīta tieši dzīves likstu stresa situācijās. Bez tam ekonomisko depresiju nevar uzskatīt par svešas izcelsmes iejaukšanos politiskajā dzīvē. Tādējādi 20. gs. pirmajā pusē etniskajam saspilējumam Čehoslovākijā bija reāli iespējami tikai divi risinājumi – valsts teritoriālā nodalīšana vai nelojālo mazākumtautu padzišana.

Ar laiku un pie nosacījuma, ka Viduseiropas austrumu valstīs nacionālisma asums samazināsies, iespējams, ka atkal radīsies daudznacionāli politiski veidojumi.

Čehu politiskā elite vēl vairāk saasināja šādas nenovēršamas, vēsturiski ieprogrammētas grūtības, pieļaujot nevajadzīgas politiskas kļūdas. Tā kā čehi veidoja tikai nedaudz vairāk par pusi no valsts iedzīvotājiem, tad bija fatāla kļūda vēl padziļināt konfliktus ar nacionālajām minoritātēm, atsvešinot jau tā "neērtos" slovākus. Valsts politiskā struktūra, lai gan patiešām demokrātiska pēc rakstura, bija stagnanta – partijas sagrāba administratīvās ietekmes sfēras un pārkārtoja koalīcijas, bet tās neatzina dinamisko virzītājspēku starp "valdību" un "opozīciju". Lai gan vēlētāji četras reizes nedeva iespēju pilnvaras noliekošajai koalīcijai iegūt vairākumu, šāda akta politiskās sekas bija salīdzinoši nenozīmīgas, jo gandrīz pastāvīgi valdību veidojošās partijas uzskatīja sevi par vairāk vai mazāk imūnām pret ietekmīgu mandātdevēju atriebību. Vēl nopietnāka kļūda bija sistēmas oligarhiskais, aizbildnieciskais stīvums. Ja neņem vērā daiļrunību, nedz partiju vadoņi, nedz valsts trīs prezidenti nopietni necentās iesaistīt jaunākās paaudzes politiskajā dzīvē un dalīties politiskajā atbildībā ar tām.

Neviena no šīm kļūdām tomēr nenoliedz starpkaru laika Čehoslovākijas konstitucionālo un pilsoniskās brīvības spēku. Taču neviena no tām nevar kalpot par attaisnojumu Čehoslovākijas brutālai iznīcināšanai no nežēlīgu kaimiņu un neuzticīgu draugu rokās, lai gan, iespējams, paātrināja šo procesu.

4. karte. Ungārija un tās zaudējumi pēc Trianonas liguma

IV nodaļa UNGĀRIJA

1

Ungāru ieceļošana Eiropā un tas, ka viņi 9. gs. Pannonijas lidzenumā un Karpatu kalnos nodibināja Ungārijas karalisti, 19. gs. čehu vēsturnieka Františka Palacka (*František Palacký*) vērtējumā bija “vislielākā slāvu pasauli piemeklējusi nelaime vairāku gadu tūkstošu laikā”, jo Ungārija ģeogrāfiskā ziņā atdalīja austrumu, dienvidu un rietumu slāvus. Turpmākā šīs ungāru valsts iekšējā politiskā un sabiedriskā vēsture sastāvēja no drosmīgo ungāru muižnieku neatlaidīgas un pat vēl 20. gs. veiksmīgas cīņas par vadošo stāvokli sabiedrībā un šī stāvokļa nosargāšanu pret karaļa varu, pret karalistē dzīvojošām neungāru tautībām, kā arī pret citām sabiedrības šķirām, ieskaitot nemantīgos un faktiski beztiesiskos ungāru zemniekus. Ungāru muižniecības spēks un cīnītājgars savu interešu nebeidzamā aizstāvēšanā balstījās uz kontroli pār zemi un valsts pārvaldes aparātu. Muižniecība bija Ungārijas karalistes “politiskā nācija”, tā neatzina prasības pēc pārstāvniecības tiesībām, kuras izvirzīja citas tautības, kas 20. gs. sākumā veidoja aptuveni pusi no visiem iedzīvotājiem, un tā nelāva nevienai vidusšķirai iejaukties attiecībās ar “savu” zemniecību. Pat *Ausgleich* (izlīguma) laikmeta “merkantilo” komerciālo un industriālo ekspansiju vadīja muižniecības pārstāvju piesātinātā birokrātija, kuras izvēlētie virzieni un struktūras drīzāk papildināja, nevis lāva apšaubīt muižniecības politiskās varas sociālās izcelsmes avotus.

Bet tieši ungāru muižniecības vērīgums un neatlaidība savu vēsturisko prerogatīvu un dzīvesveida noteikšanā un aizstāvēšanā pēdējās desmitgadēs pirms Pirmā pasaules kara bija nepareizi vadījis to uz pastāvīgiem un bieži vien nenozīmīgiem konstitucionāla rakstura strīdiem ar Austriju – tās partneri Hābsburgu impērijas ietvaros, kā arī pie savas politiskās enerģijas nelietderīgas izmantošanas īslaicīgām vietēja rakstura manipulācijām un

represijām. Pat vairākumam etnisko ungāru vēlēšanu tiesības tika atteiktas šovinistiska argumenta dēļ, ka jebkura politiskas līdzdalības paplašināšana varētu apdraudēt ungāru pārkumu. Daļrunība par “nācijas izdzīvošanu” tādējādi kā viēges lapa tikai piesedza sociālās un politiskās privilēģijas. Tajā pašā laikā pilsētu ekonomiskā dzīve un liela daļa intelektuālās dzīves vadības tika nodota buržuāzijai, kuru lielākoties veidoja ebreji. Kaut arī Ungārijai bija iespaidīga vēsturiska, ģeogrāfiska, hidrogrāfiska un ekonomiska vienotība, tūkstošgadīgās Ungārijas valsts politiskā struktūra kļuva aizvien izolētāka, šaurāka un trauslāka.

Pirmajam pasaules karam bija lemts uzlikt smagu pārbaudījumu duālistiskās monarhijas un Ungārijas dzīvotspējai. Karaļa (imperatora) pavalstnieki pildīja savu pienākumu, un puse no impērijas pieaugušajiem vīriešiem pakļāvās mobilizācijai, tomēr šausminoši lielais kritušo un ievainoto skaits (no 8 321 050 armijā iesaukto 5 051 424 tika nogalināti, ievainoti, pazuda bez vēsts vai kļuva par karagūstekņiem), kā arī vispārējā pārtikas un rūpniecības preču ražošanas lejupslide iedragāja tautas morāli. Lidz 1918. gada beigām nogurums un bezcerība bija novārdzinājusi pat impērijā dominējošās austrovāciešu un ungāru tautas. Lai gan pēc aprēķiniem, stingri ievērojot iedzīvotāju proporcionalitātes principu, Ungārijai būtu vajadzējis nodrošināt tikai 40,96 % no impērijas armijas personālsastāva, patiesībā tās ieguldījums bija 43,43 % jeb 3 614 179 kareivji, t.i., $\frac{3}{4}$ no visiem iesaukumam derīgajiem vīriešiem, no kuriem 2 138 496 kļuva par kara upuriem.¹ Kara pēdējā gadā ungāru kontingents sastāvēja no tikko iesauktiem jaunkareivjiem, atlabušiem ievainotajiem un karagūstekņiem, kas bija atgriezušies no sakautās Krievijas, bet Ungārijas lauksaimniecības un rūpniecības ražošanas apjoms bija uz pusi mazāks nekā 1913. gadā.

Tomēr ungāru muižniecība, paliekot sev uzticīga, stūrgalvīgi atteicās apsvērt gan sakāvi, gan arī jebkādu kompromisu ar citām tautībām un šķirām, kas tomēr būtu varējis novērst sakāves vissliktākās teritoriālās un politiskās sekas. Tikai 1918. gada maijā, kad uz laiku novārdzinātajai Rumānijai tika uzspiests Bukarestes miera līgums, ungāri panāca vērtīgas mežu joslas pievienošanu savai teritorijai. Šī pēdējā kara gada septembrī grāfs Ištvēns Tisa (*István Tisza*), vecās Ungārijas ilggadējais premjerministrs un vēra ņemama personība, kategoriski atteicās pieņemt monarhijas dienvidslāvu delegāciju, noraidot to ar briesmīgu lāstu: “Pat tad, ja padosimies,

¹ Statistikas datu avots: *Zoltán Szende, Die Ungarn im Zusammenbruch 1918 (Oldenburg i. O.: Schulzesche Hofbuchdruckerei, 1931), S. 18.*

mēs sakoposim pietiekami daudz spēka, lai vispirms samaltu jūs gabalos.”² Pašās beigās, skaidri apzinādamies savu sakāvi, Ungārijas ungāru valdošās aprindas vēl aizvien cerēja saglabāt savas valsts vēsturiskās robežas un savu privileģēto stāvokli šo robežu ietvaros nevis ar dziļu reformu vai nopietnu kompromisu palīdzību, bet vienkārši pametot savu kara laika vācu sabiedroto un konstitucionālo partneri – austriešus, izliekoties Rietumvalstu priekšā, ka Ungārija no laiku laikiem ir bijusi teitoņu jūga upuris.

Lai nu kā, bet pat ungāru pulki, nemaz nerunājot par citu nacionālītāšu veidotajām karalistes karaspēka daļām, tajā laikā vairs nebija sen iedibinātās, bet paputējušās politiskās un sociālās sistēmas uzticami aizstāvji, tomēr viņi būtu bijuši gatavi aizsargāt tās vēsturiskās robežas.

Bez tam grāfs Morics Esterhāzi (*Móric Esterházy*) un Šandors Vekerle (*Sándor Wekerle*), politiķi, kas bija nomainījuši Tisu premjerministra postenī, nebija tik gudri un izlēmīgi kā viņu iespaidīgais priekštecis, bet karalis Kārlis IV bija pārāk piekāpīgs, lai konsekventi turētos pie kāda noteikta rīcības kursa. Tieši šajos agrā iziruma un vēl nezudušo ilūziju apstākļos 1918. gada 31. oktobrī valsts pārvalde tika uzticēta grāfam Mihājam Kāroji (*Mihály Károlyi*), opozicionāram vienuļniekam, kas nostājās pret ungāru muižniecības pārmantoto ideoloģiju. Tas notika ar faktiski mierīgas revolūcijas palīdzību, kuru veica Budapeštas strādnieki un tautas masas, – uz tiem garnizona kareivji nevēlējās šaut.

Kāroji pārstāvēja vienu no Ungārijas senākajām un bagātākajām magnātu ģimenēm. Viņš izauga vidē, kur neslēpa un arī nenoliedza faktu, ka valsti pārvalda muižniecība un dara to savās interesēs. Tāpēc Kāroji izprata tradicionālās politikas un sabiedriskās sistēmas metodes un patiesos motīvus labāk par daudziem kritizētājiem no liberāļu un sociālistu vidus, kuri tagad pievienojās viņam revolucionārās valdības veidošanā. Būdams izcili paties un konsekvents cilvēks, Kāroji īsi pirms Pirmā pasaules kara sākuma

² Tisas intelekts bija tikpat iespaidīgs, cik aplama bija viņa ietiepība. Iepriekšējā gadā, kad revolūcija Krievijā likās iezīmējam centrālo lielvalstu uzvaru un katrā ziņā Ungārijas visbīstamākā ienaidnieka sakāvi, Tisa, kurš kā īsts *ancien régime* muižnieks, vienlīdz norūpējies par valsti briestošo iekšējo un starptautisko saspīlējumu, bija izteicis pravietisku brīdinājumu: “Pārāk nepriecājieties par notikumu jauno pavērsieni; šis ir divpusējs zobens, kas var vēl atnest pasaulei postu. Padomājiet, cik vilinoši un neprātīgi ikvienam blēdim var likties tas, ka viņš varētu pārvaldīt valsti! Katrs miesniekzellis tagad jautās sev, kāpēc Krievijai ir jābūt vienīgajai zemei, kurā strādājošs cilvēks var kļūt par diktatoru.” *Albert Kaas and Fedor de Lazarovics, Bolshevism in Hungary* (London: Grant Richards Ltd., 1931), p. 18.

bija pārņēmis opozīcijā esošās košutistu Neatkarības partijas vadību. Šajā postenī, viņš bija apņēmības pilns ne tikai nomainīt Ungārijas politisko biedrošanos ar Vāciju pret saprašanos ar Franciju un Ungārijas autonomijas iegūšanu *vis-à-vis* Austriju (politiku, kuru vismaz uz kara beigām pieņēma arī valdošais virsslānis, kas atbalstīja uzskatu, ka Ungāriju jāmēģina glābt, pametot tās partnerus), bet laika gaitā arī demokratizēt Ungārijas iekšējo politisko un sabiedrisko dzīvi, kā arī samierināties ar tās rumāņu, rutēņu, slovāku un dienvidslāvu iedzīvotājiem. Tik tiešām, viņa skatījumā šīs saistības bija savstarpēji neatdalāmas, jo tikai tad, ja ungāru valdošais slānis samierinātos ar saviem zemniekiem un savām neungāru tautām, tas varēja cerēt uz sekmīgu Berlīnes un Vīnes konfrontāciju.

Bet diemžēl, par spīti tam, ka šī politika teorētiski pilnībā sakrita ar Vilsona 1918. gada ideoloģiju, ka tās tiesiskos un administratīvos soļus izstrādāja nenogurstošais Kāroji tautību ministrs, liberāli orientētais sociologs Oskars Jāsi (*Oszkár Jászi*), ka slovāku līderis Milāns Hodža novembrī Budapeštā vadīja sarunas par iespējamo *modus vivendi*, ka attiecīgi 1918. gada 25. decembrī un 1919. gada 28. janvārī un 8. martā rutēņiem, Vācijas švābiem un slovākiem tika oficiāli piešķirta autonomija, Kāroji eksperiments tomēr bija sācies pārāk vēlu, lai būtu pieņemams pierobežas tautām un lai pozitīvi iespaidotu uzvarētājielvalstu alianses kancelejas. Kaut arī Kāroji godprātīgie nodomi bija labi zināmi Rietumvalstīm, kuras viņš pirmskara laikā bija bieži apmeklējis (viņa attiecības ar Puankarē bija īpaši labas), to valdības kara nogalē bija uzņēmušās pārlietu lielas saistības pret saviem čehu, rumāņu un dienvidslāvu atbalstītājiem sakarā ar viņu pretenzijām uz pilnīgu neatkarību un atdalīšanos no Ungārijas, lai atbalstītu Kāroji mēģinājumu veikt federālus pārkārtojumus tūkstošgadīgajā karalistē. Bez tam Kāroji stāvoklis viņa paša aprindās un ungāru tautā bija nenoteikts.

Kāroji tika "iemests" savā postenī 31. oktobrī tikai pēc impērijas manifesta publicēšanas (1918. gada 16. oktobrī), kas pasludināja nāciju federālo pašnoteikšanos, izveidojot nacionālās padomes impērijas Austrijas daļā. Tas notika pēc Tisas atzinuma Ungārijas parlamenta 17. oktobra sēdē, ka karš ir zaudēts, kā arī pēc ungāru valdības 22. oktobra lēmuma atsaukt uz karalisti Ungārijas karaspēka vienības no Balkāniem, Itālijas un Austrumu frontēm, kur tās karoja kopā ar austriešu un vācu pastāvīgās armijas sastāvu. Šī notikumu secība atspēko viņa nonievātāju vēlākos apgalvojumus (kas atgādina Vācijas *Dolchstoßlegende*), ka Kāroji nākšana pie varas bija iedragājusi veiksmīgo karadarbību. Kāroji pārvaldes laikā visi viņa vēlākie neslavas cēlāji – muižniecība, ietekmīgi finansisti, labējo spārns politikā, baznīca –

zvērēja viņam uzticību, cerot, ka viņa labā reputācija uzvarētāju aprindās varētu glābt Ungāriju.

Lai gan Kāroji mēģināja vairot savu labo slavu, pasludinot Ungāriju par republiku un 1918. gada 16. novembrī atlaižot karalaika likumdevējus, viņam neizdevās nedz izveidot organizāciju, nedz izstrādāt tādu politiku, kas dotu iespēju izmantot viņa toreizējo neaizvietojamību un cerības, ar kurām uz viņu raudzījās tādi par iepriekšminētajiem mazāk apšaubāmi atbalstītāji kā intelligēnce, strādnieki, zemniecība. Arī viņš par daudz palāvās uz sabiedroto iespējamo pretimnākšanu un atstāja novārtā savas ārpusparlamenta politiskās partijas izveidošanu. Tādā veidā Kāroji nonāca organizatoriskā atkarībā no sociālistu kadriem un arodbiedrībām, kas savukārt izrādījās absolūti tuvredzīgas un naidīgas pret zemniecības vēlmēm atņemt un sadalīt muižnieku lielos zemes īpašumus. Pats Kāroji 1919. gada sākumā sadalīja sev piederošo zemi saviem zemniekiem, bet šis cēlais personiskais žests izrādījās politiski neveiksmīgs. Vispārējai zemes reformai, ko bija izstrādājis viņa lauksaimniecības ministrs un kas būtu nodrošinājusi zemes īpašuma lieluma ierobežojumu ar 500 kadastra holdiem, nosakot lielāku zemes platību ekspropriāciju un sadalīšanu zemniekiem un eventuālu kompensācijas izmaksu bijušajiem zemes īpašniekiem 1913. gada cenās, sociālisti uzlika veto, jo uzskatīja to par politiski reakcionāru un ekonomiski regresīvu. Muižniecība, protams, arī bija pret šo reformu, bet, būdama pietiekami gudra, savu attieksmi neizrādīja. Sociālistu paustajiem agronomiska rakstura argumentiem var pretstatīt faktu, ka vairumu ungāru latifundiju apstrādāja tik ekstensīvi un izšķērdīgi, ka tās **nebija** ražīgākas par vidēja lieluma zemnieku zemes gabaliem un nespēja realizēt savu ekonomisko potenciālu.

Kāroji veicināja arī jauna vēlēšanu likuma pieņemšanu 1918. gada 22. novembrī, saskaņā ar kuru vēlēšanu tiesības tika piešķirtas plašākam iedzīvotāju slānim – pieaugušiem iedzīvotājiem, kas prata lasīt un rakstīt jebkurā no Ungārijā lietotajām valodām, – bet tad viņš atkārtoti atlika Satversmes sapulces vēlēšanas līdz laikam, kad valsts atbrīvosies no sabiedroto okupācijas karaspēka. Galu galā viņam bija jāatkāpjas no amata, pirms šādas vēlēšanas notika. Pat viņa lielākais panākums – organizēta armijas demobilizācija – labākajā gadījumā bija visai apšaubāms sasniegums, jo tās rezultātā viņš palika bez uzticama militāra kontingenta. Īsi sakot, Kāroji bija labs un izglītots cilvēks, pār kuru virsroku guva kara uzvarētāju ārējais spiediens, kā arī viņa paša nespēja sakārtot iekšējās prioritātes vai izmantot savas izvēles iespējas.

Kāroji krišana bija arī vērā ņemama sakāve viņa koalīcijas vislielākajai, vienīgajai patiesi organizētai un disciplinētai partijai – sociālistiem un viņu atbalstītājiem arodbiedrībās. Pateicoties straujajai kara rūpniecības attīstībai, ungāru proletariāts kara laikā skaitliski bija palielinājies. Arodbiedrību biedru skaits no 51 510 biedriem 1914. gada beigās pieauga līdz 721 437 četrus gadus vēlāk. Lielu streiku un strādnieku demonstrāciju viļņi 1918. gada laikā bija stiprinājuši partijas varas apziņu. Kaut gan sociālisti nebija pārstāvēti negodīgi sastādītajā parlamentā, kabinetā sākotnēji viņus pārstāvēja tikai divi no Kāroji ministriem, un vēlāk, pēc tā reorganizēšanas 1919. gada 18. janvārī – četri, tomēr faktiski sociālisti veidoja viņa valdības strukturālo mugurkaulu, dodot iespēju izmantot savas partijas un arodbiedrību kadrus daudzu tādu uzdevumu veikšanai, kuri agrāk bija iepriekšējās politiskās elites pienākums. Iespējams, viņi bija tik pārslogoti valsts pārvaldē, ka, nepildot savas saistības, atļāva politiskajam darbam masās nonākt komunistu un labējo radikāļu rokās. Viņi bija vispārēji birokratizēti un ideoloģiski neattīstīti, un viņu iesakņojusies “šķiriskā” aizdomība pret zemniecību, kā arī viņu nevarība radīt vadoņus, kuri prastu noraidīt un vienlaikus sekmīgi ievadīt citā gultnē pilsētnieku pārspīlētās cerības kara nogalē, izrādījās sociālistu lielākās politiskās kļūdas.

Kas attiecas uz citiem Kāroji valdības veidotājiem, tad viņa paša Neatkarības partija bija tikai parlamentāra rakstura klubs, kuram nebija ne organizatoriska pamata, ne arī, ja neņem vērā tās lidera sirdsapziņu, sociāl-ekonomiskas apziņas. Demokrāti bija neliela un lielākoties no ebrejiem (asimilētiem) sastāvoša buržuāzisko liberāļu grupa. Siksaimniekiem nebija skaidras programmas, un viņiem nevarēja uzticēties ārkārtīgi svarīgajā zemes reformas jautājumā, bet radikāļi pilnībā varēja būt pateicīgi par savu stāvokli Jāsi un dažu citu biedru intelektuālajam pārkūkamam pār *ancien régime* apnicīgajiem apoloģētiem, kā arī pār ortodoksālā sociālisma pelēkajiem orākuliem. Liekas, ka tikai Jāsi izprata saikni starp zemes reformu, kuru noliedza doktrinārie sociālisti, un cerību pārliecināt pārējās tautības saglabāt kaut kādas konstitucionāli federālas attiecības ar ungāru Ungāriju – cerību, kuru atbalstīja visi, sociālistus ieskaitot. Budapešta pat nevarēja sākt sacensties ar Prāgu, Belgradu un Bukaresti mēģinājumos piesaistīt vecās Ungārijas rutēņu, slovāku, dienvidslāvu un rumāņu zemnieku uzmanību, ja tāpat nepiesolītu šīm tautām piešķirt ungāru muižnieku (kuri lielākoties bija ārzemēs) zemes. Jāsi vēl vairāk satrauca sociālistus ar savu ieteikumu savervēt zemnieku armiju, kuras nopelnus revolūcijas aizstāvībā kompensētu ar zemi. Tā kā viņa savstarpēji saistītās konstitucionālās, sociālās un politiskās

programmas tika noraidītas, Jāsi 1919. gada janvārī demisionēja. Tam sekoja valdības reorganizācija, kuras rezultātā Kāroji tika paaugstināts no premjerministra par republikas prezidentu. Svarīgākie ministru portfeli tika nodoti sociālistiem, kuri līdz ar to uzņēmās galveno atbildību par turpmāko revolūcijas likteni.

Sociālisti kādu laiku jau izjuta viņiem iepriekš nepazīstamu spiedienu no kreiso puses. Izrādījās, ka tās ir ungāru karagūstekņu grupas, kas, nesen atbrīvotas, atgriezās no Padomju Krievijas, kur 1917. un 1918. gada vērojumu un pieredzes rezultātā bija kļuvušas komunistiskas. Veidodami skaitliski nelielu, bet politiski nozīmīgu frakciju no aptuveni pusmiljona lielā ungāru karagūstekņu pulka Krievijā, viņi bija ar visai labiem rezultātiem piedalījušies Krievijas revolūcijā un pilsoņu karā. 1918. gada 4. novembra konferencē Maskavā viņi pieņēma lēmumu dibināt Ungārijas komunistisko partiju, kā arī sūtīt apmēram divus simtus savu aģitatoru uz Ungāriju, lai radikalizētu jauno Kāroji eksperimentu. 1919. gada martā tika nosūtīti vēl trīs simti cilvēku.

Šīs grupas vadītājs – pirmskara sociālistu funkcionārs no provinces un žurnālists Bela Kuns, kurš kopš 1918. gada 14. aprīļa bija vadījis Komunistiskās boļševiku partijas Ārzemju grupu federāciju, 1918. gada 16. novembrī atgriezās Ungārijā. Darbodamies ar segvārdu (medicīnas) pulkvedis Sebastjans, viņš nekavējoties lika lietā savu ievērojamo aģitatora talantu, kā arī padomju subsīdijas, lai izpildītu revolūcijas “padziļināšanas” uzdevumu. Jau tūlīt 1918. gada 20. vai 24. novembrī no Krievijas atgriezušies kareivji un daži vietējie kreisie sociālisti un sociālrevolucionāri vēlreiz nodibināja Ungārijas Komunistisko partiju Budapeštā, un tās avīze “*Vörös Ujság*” (Sarkanā Avīze) jau pirmajā – 7. decembra numurā sāka publicēt musinošus, asi kritiskus rakstus pret Kāroji piekritējiem un mērenajiem sociālistiem.

Pirmskara veterāni sociālisti un arodbiedrību pārstāvji bija diezgan imūni pret šo komunistisko propagandu, turpreti jaunākā paaudze – kas sastāvēja no bijušajiem apolītiski noskaņotiem kara laikā iesauktiem – vēlāk demobilizētiem un dīkiem kareivjiem, kā arī no gados jaunākas inteliģences – izrādījās jūtīgāka, un 12. decembrī Budapeštas nemierīgā garnizona īstenotais komunistu spiediens lika atkāpties Kāroji kara ministram pulkvedim leitnantam Albertam Bartam (*Albert Bartha*). Lai gan viņiem neizdevās iegūt sociālistu kontrolētajās strādnieku padomēs tikpat stingras pozīcijas, kādas tās bija viņu ietekmē esošajās kareivju padomēs, tomēr komunisti savā labā izmantoja nemitīgos nemierus un vairākkārtējo

Satversmes sapulces vēlšanu atcelšanu. Līdz 1919. gada februārim viņu biedru skaits galvaspilsētā bija no 10 000 līdz 15 000, bet provinces pilsētās no 20 000 līdz 25 000³, un ar padomju naudas palīdzību viņiem bija izdevies iegūt ap 35 000 šauteņu, kuras bija pametusi feldmaršala Augusta fon Makenzena (*August von Mackensen*) vācu armija, kas sabiedroto uzstāšanās dēļ tika atbruņota mājupceļā no Balkāniem cauri Ungārijai. Likumsakarīgi, ka "Vörös Ujság" numuri 3. un 6. februārī atklāti musināja uz bruņotu sacelšanos pret karojiešu un sociālistu "kontrrevolucionāro" režīmu.

Sakaitinātie sociālisti 9. februārī sapulcējās uz ārkārtas kongresu un nolēma izslēgt "komunistiskos šķeltņiekus" un "traucētājus" no savas partijas un arodbiedrību rindām, kā arī nostiprināt disciplīnu. Lai gan komunistu vadoņi mazliet atskurba no šīs tik negaidīti asās atbildes reakcijas, tomēr viņu iedarbinātā pučistu vardarbības tieksme uz brīdi vairs nepakļāvās kontrolei. 20. februārī sadursmes laikā starp policiju un bezdarbnieku demonstrāciju, kas devās uz sociālistu dienas laikraksta "*Népszava*" (Tautas Balss) redakciju, vairāki policisti tika nogalināti un daudzi ievainoti. Kārojiešu un sociālistu veidotā valdība saliedēja savus spēkus, lai dotu atbildes triecienu, un nākamajās dienās ietekmīgākie komunistu darboņi, ieskaitot Kunu, tika arestēti, izvirzot viņiem apsūdzību par sazvērestību pret sabiedrisko kārtību un musināšanu uz sacelšanos. Tika ieņemts arī komunistu štābs un izdevniecības. Bet sociālistu vadoņi, sastinguši no bailēm iekrist kaunpilnajā "noskeisma" slazdā, tas ir, kļūt par "vecās" kārtības pārstāvju sabiedrotajiem un pakalpiņiem, neprata turpināt iesākto un izmantot šo pretuzbrukuma iespēju. Juzdamies vainīgi, viņi uzstāja, ka vienlaikus jāarestē diezgan amatieriskie kontrrevolucionārie magnāti, atvaļinātie virsnieki un klerikāļi. Pa to laiku Kuns savā labā izmantoja sabiedrības līdzjūtību, jo izplatījās ziņas, ka pēc aresta policija rupji izturējusies pret viņu, pie tam pēc saņemtā brīdinājuma par varbūtējo arestu viņš it kā atteicies no iespējas slēpties. Tā kā Ļeņins tieši tajā brīdī nolēma sagrābt par ķilniekiem sociālistus no Ungārijas Sarkanā Krusta misijas Maskavā apmaiņai pret Budapeštā ieslodzītajiem komunistiem, kārojiešu un sociālistu valdība steidzās izkārtot tā, lai Kuna ieslodzījuma apstākļi būtu, cik iespējams, brīvi.

³ Eksistē daudzi un visai atšķirīgi uzskati par tā laika komunistiskās partijas biedru skaitu. Minēto statistisko datu avots ir *Ferenc T. Zsuppán "The Early Activities of the Hungarian Communist Party"*, *Slavonic and East European Review* 43 (June, 1965): 320.

Sabiedrotās lielvalstis arī lēja ūdeni uz Kuna dzirnavām, jo vairākkārt Ungārijai par sliktu mainīja 1918. gada 13. novembra Belgradas pamiera skaidrojumu, tādējādi nostādot Kāroji un sociālistus visai nepatīkamā stāvoklī. Kara uzvarētāji aizvainoja un sakāpināja ungāru nacionālās jūtas, gan pilnvarojot Čehoslovākiju, Rumāniju un Dienvidslāviju sūtīt ne tikai savas armijas vienības, bet arī civilpersonas uz tām tūkstošgadīgās Ungārijas daļām, uz kurām tās pretendēja, gan vairākkārt mainot pamiera noteikto demarkācijas līniju par labu šiem Ungārijai naidīgajiem kaimiņiem, gan arī turpinot ekonomisko blokādi, lai piespiestu Ungāriju piekāpties. Kunam izdevās no šīs aizvainojošās rīcības gūt sev divējādu labumu: Kāroji un sociālistu paļaušanās uz franču labvēlību bija izrādījusies tikpat neveiksmīga kā senākās izlīguma saistības ar Austriju un Vāciju, tādēļ bija pienācis īstais laiks, lai Kuns nāktu klajā ar argumentu, ka cīņa par Ungārijas nacionālo izdzīvošanu un diženumu jābalsta uz savienību ar bolševistisko Krieviju; bez tam viņa paša un viņa biedru darbība Krievijā 1917. un 1918. gadā bija devusi viņiem ļoti derīgu pieredzi, kā nacionālo un revolucionāro enerģiju varētu izmantot dubultuzdevuma veikšanai – ārējā iebrukuma un vietējās reakcijas atvairīšanai. Nenovēršami šī dubultā apelācija pie patriotisma jūtām un revolūcijas atstāja lielu iespaidu uz sīkajiem sociālistu funkcionāriem, ierindas biedriem un nozīmīgu vadības daļu, nemaz nerunājot par ideoloģiski neizglītotām, bet drudžaini patriotiskām armijas daļām un tautas masām. Jaunā republikas armija Kuna radikālo domu uztvēra ar lielu gatavību. Armija tika izveidota vienkārši saskaņā ar vecuma grupām (no 18 līdz 22 gadiem), necenšoties piesaistīt kādu kontingentu tā sociālās vai ideoloģiskās uzticības dēļ, piemēram, zemniekus, kuriem par atlīdzību tiek piešķirta zeme, vai arodbiedrību veterānus, kā to bija ieteikuši Oskars Jāsi un Vilmos Bēms (*Vilmos Böhm*). Tāpēc tad, kad Budapeštā uzvarētājvalstu militārais pārstāvis, franču pulkvedis leitnants Vikss (*Викс*) 1919. gada 20. martā nāca klajā ar jaunu sabiedroto prasību evakuēt iedzīvotājus no vēl vienas Ungārijas teritorijas joslas, uz kuru pretendēja Rumānija, tas izrādījās drīzāk kā katalizators, nevis cēlonis jau tāpat dziļi iedragātā Kāroji režīma sairšanai.

Ungāri vienbalsīgi reaģēja uz Viksa *démarche* kā nepieņemamu. Kāroji ieteica valdībai tagad, kad paļāvība uz sabiedroto valstsvīru labvēlību izrādījās neiespējama, veidot valdību tikai no sociālistiem. Tāda valdība, apejot sabiedroto valstu vadītājus, varētu griezties – cerams, ar komunistu atbalstu – pie Eiropas darbaļaudīm un sociālistiskajām partijām ar aicinājumu atteikties atzīt šo pēdējo, pret Ungāriju vērsto imperiālisma atriebības

aktu. Bet šie iecerētie pasākumi vairs nevarēja apturēt notikumu attīstību Ungārijā, tāpat kā tie nevarēja pārliecināt tautas masas, ka tikai un vienīgi komunistu vara un Padomju Krievijas militārais atbalsts, kuru maldīgi uzskatīja par viegli saņemamu, būs Ungārijai pietiekams. Sociālistu vadība, ilgāk vairs nevarēdama izturēt šo spiedienu, 1919. gada 21. martā piekrita savas partijas tūlītējai apvienošanai ar komunistiem un šo abu partiju kopējai tādas Padomju Ungārijas valdības izveidei, kas metīs izaicinājumu Parīzei un paļausies uz sevi un uz Maskavu. Tikai divi sociālistu līderi atteicās piedalīties šajā procesā. Tādā veidā tieši mēnesi pēc tam, kad Kāroji un sociālisti bija apcietinājuši Kunu, viņš iznāca no cietuma kameras kā neapstrīdams Ungārijas saimnieks; piesardzīgie, iebiedētie un sakompromitētie sociālisti, liekas, gāja viņa pavadā, bet neveiksmi cietušais un nodotais Kāroji pirms došanās trimdā 1919. gada 4. jūlijā demisionēja no prezidenta posteņa.

2

Kuna padomju valdības pēkšņā varas pārņemšana norisa uz "nacionālboļševiku" pacēluma viļņa, kas sniedzās pāri šķiru un ideoloģiskām barjerām. Viksa memorands tika noraidīts, armija palielinājās, pārsniedzot pamiera līguma noteikto skaitu, un rutēņiem, slovākiem un Vācijas švābiem tika atkal apsoltā kultūras un ekonomiskā autonomija. (Kuns, kurš bija cēlies no Transilvānijas, atteicās tādus pašus solījumus dot arī rumāņiem, kurus viņš acīmredzot nicināja.) Ar šiem drosmīgajiem pasākumiem kareivīgais Kuns sākotnēji panāca vairāk nekā piekāpīgais Kāroji. Vietējie konservatīvie un reakcionārie spēki, kuri Kāroji valdīšanas beigās atkal bija sākuši "vingrināt muskuļus", uz kādu laiku atgriezās savā iecietīgajā pasivitātē, lai noskatītos, vai Kuna uzbrukums "sabiedroto buržuāziskajam imperiālismam" varēs reāli nodrošināt Ungārijas vēsturiskās robežas. Pa to laiku Parīzē uzvarētāji, kuri līdz šim bija konsekventi apvaldījuši Kāroji ar ultimātu palīdzību un ignorējuši viņa pravietiskos lūgumus būt iecietīgiem, lai tikai viņa tauta netiktu novesta līdz izmisumam un boļševismam, tagad nekavējoties uz Budapeštu nosūtīja Dienvidāfrikas britu ģenerāli Janu Smetsu (*Jan Smuts*). Pēc ierašanās 4. aprīlī Smetss izdarīja būtiskus, Ungārijai labvēlīgus grozījumus Viksa ultimātā un paziņoja, ka gadījumā, ja Kuns piekristu pārskatītajiem nosacījumiem, sabiedroto blokāde pret Ungāriju tiktu atcelta, padomju valdība tiktu uzaicināta uz Parīzi miera nosacījumu apspriešanai (t.i., zināmai Kuna atzīšanai starptautiskā līmenī) un ka galīgās

miera līgumā noteiktās robežas varētu būt Ungārijai daudz labvēlīgākas nekā pamiera līgumā paredzētās.

Bet Kunu sasaistīja nacionālistiskas cerības, kuras bija modinājuši viņa nesenā propaganda par Ungārijas tūkstoš gadus veco robežu negrozītu atjaunošanu, kā arī solījumi Ļeņinam par Ungārijas un Padomju Krievijas politikas saskaņošanu un visbeidzot viņa paša ticība pasaules revolūcijas nenovēršamībai. Tā vietā, lai pieņemtu Smetsa priekšlikumus, viņš nolēma pastiept sarunas garumā, cerot iegūt vēl lielāku piekāpšanos un vienlaikus saasināt sabiedroto nesaskaņas, gaidot, kad pie Ungārijas robežām ieradīsies nepacietīgi gaidītā Krievijas Sarkanā armija un/vai ka notiks "vācu proletariāta revolūcija". Bet Smetss neļāvās Kuna stratēģijai un aizbrauca no Budapeštas dienu pēc viņa ierašanās, neatsākot sarunas. Balstoties uz pieņēmumu, ka tūlītēja jautājumu risināšana uz Smetsa noteikumu pamata būtu iznīcinājusi viņa režīmu, kā arī maldīgi cerot uz iespējamo ārējo palīdzību, Kuns nolēma riskēt ar iesaistīšanos atjaunotajā karadarbībā.

Lai gan Kuns sev raksturīgā veidā bija Ungārijas patriots, viņš bija arī pārliecināts komunisti. Viņaprāt, valsts teritorijas aizstāvēšanai bija jēga tikai tādā gadījumā, ja tās rezultātā iegūtie apgabali un laiks tiktu izmantots marksisma-ļeņinisma ieviešanai. Tāpēc drīz vien parādījās zināma nesaderība starp viņa režīma sākotnējām nacionālajām tendencēm un iespējamo nodošanos "šķiru cīņai" ungāru sabiedrībā. Visai drīz sevi lika manīt arī divkosība, kas bija saistīta ar komunistu un sociālistu cerībām uz apvienošanos. *Kto kogo?* Kurš kuru sagūstīja šīs saplūšanas rezultātā? Komunisti tiešām deva ideoloģisko impulsu, apokaliptisko pārdošību un svarīgo psiholoģisko un politisko saikni ar Padomju Krieviju, bet viņi bija ļoti lielā mērā atkarīgi no sociālistu administratīvā rakstura pieredzes, organizatoriskās kompetences un tradicionālajām biedriskajām attiecībām ar strādniekiem. Ļeņins, kas partijas tīrību vērtēja augstāk par strādnieku šķiras vienotību, sākotnēji visai skeptiski izturējās pret Kuna lēmumu apvienoties ar sociālistiem, un ievērojama ungāru komunistu daļa nekad nespēja pārvarēt savas aizdomas par to, ka naivais Kuns bija atteicies no ideoloģiska principa, lai panāktu organizatorisku savienošanos. Sociālisti bija piekrituši "strādnieku šķiras partiju saplūšanai", lai glābtu Ungāriju; komunisti to darīja, lai attīstītu pasaules revolūciju, paplašinot padomju sistēmu rietumu virzienā. Abas partijas bija atkarīgas no ārējas politiskās un militārās palīdzības, un cerība uz to lika sevi manīt viņu politiskajos lēmumos, kas visspilgtāk izpaudās kopējā lēmumā nepieņemt Smetsa priekšlikumu par sava veida ungāru Brestļitovsku. Bet, uzdrošinoties tik daudz, viņiem

vajadzēja arī sasparoties atsāktajam ārvalstu uzbrukumam un mobilizēt Ungārijas resursus, lai pretotos līdz pēdējai asins lāsei. Tomēr arī šini jautājumā viņu aprēķinus izjauca jau zināma, ideoloģijas noteikta vēlamā pieņemšana par esošo.

Būdami pārliecināti, ka kara gadi ir devuši Ungārijas sabiedrībai politisku un psiholoģisku īsta sociālisma (vai īsta komunisma) pieredzi valsts sociālisma, militārisma, spartisma, sabiedrības polarizācijas un kolektīvisma formā, kā arī par to, ka karā piedzīvotā sakāve ir sagrāvusi bijušās politiskās elites labo slavu un pašpārliecību, apvienotā komunistu un sociālistu vadība nolēma neievērot Rozas Luksemburgas slaveno brīdinājumu par marksistiem, kuri "pārņem varu tā vienkāršā iemesla dēļ, ka visām pārējām partijām neizdevās to izdarīt". Šie partiju vadoņi tagad turpināja īstenot savu programmu, neapdomīgi neievērojot savu kritisko stāvokli tā laika ungāru sabiedrībā, turklāt komunisti rikojās ar hiliastisku aizrautību, bet sociālisti – ar fatālu izmisumu. Tika anulēti tituli un rangi, baznīcu šķīra no valsts, izglītība tika sekularizēta, ārlaulības bērnus atzina par likumīgiem un laulību šķiršanas procesu vienkāršoja. Revolucionārajiem tribunāliem tika piešķirtas pilnvaras izskatīt politiskas lietas. Dzīvojamais fonds, transports, bankas, medicīna un kultūra (ieskaitot privātas mākslas kolekcijas) tika nodota sabiedrības pārziņā. Rūpniecības un komercuzņēmumus ar vairāk par divdesmit darbiniekiem, kā arī zemi, kuru neapstrādāja pats īpašnieks, valsts pārņēma savā valdījumā. Darbs tika pasludināts par obligātu, vīriešus no strādniecības vecumā no 17 līdz 45 gadiem pasludināja par padotiem kara-klausībai, bet fabrikas saņēma norādījumus par to, ka puse no tajās strādājošajiem ir jānodod jaunās Sarkanās armijas rīcībā. Proletariāta diktatūru oficiāli pasludināja 1919. gada 25. jūnijā "ar nolūku vest buržuāziju pie prāta.. un, ja nepieciešams, nosmacēt kontrrevolūciju asinīs".

Tomēr režīms pats provocēja to, ko nosodoši sauca par "kontrrevolucionāru" pretestību. Milzīgā pārtikas rekvizīcija armijas un pilsētu vajadzībām, par kuru maksāja "baltajā" valūtā (pretstatā Hābsburgu "zilajai"), atsvešināja zemniekus, kuri drīz vien uzzināja, ka pastāvīgais un sabiedroto blokādes saasinātais "revolucionārais" haoss fabrikās faktiski bija iznīcinājis iespēju saņemt rūpniecības preces apmaiņā pret viņu saražoto lauksaimniecības produkciju. Vēl postošāks izrādījās fakts, ka Kuns, lai gan viņam bija iespēja pašam pārliecināties, kā Ļeņins politiski veiksmīgi ar muižnieku zemes pārdalīšanu bija remdējis krievu zemnieku slāpes pēc zemes, nolēma turēties pie ungāru sociālistu iepriekš noteiktā stingri doktrinārā kursa. Zemes īpašumi tika nacionalizēti, bet to sadalīšana tika noraidīta

ekonomisku un tehnisku iemeslu dēļ, respektīvi, domājot par lielu ražošanas vienību augstāku ražību salīdzinājumā ar mazākām. Bez tam bijušie zemes īpašnieki un muižas pārvaldnieki parasti tika iecelti par savu it kā nacionalizēto muižu pārraudzītājiem, un tāpēc zemnieki sociālajā aspektā nevarēja saskatīt ievērojamas pārmaiņas savu ciemu dzīvē.⁴ Satracinātajam režīmam un stūrgalvīgajiem zemniekiem iesaistoties apburtajā spaidū un pretestības lokā, nevienu nevar pārsteigt fakts, ka labības raža no akra 1919. gadā samazinājās un bija mazāka par $\frac{1}{3}$ no jau tā relatīvi zemajām pirmskara ražām. Tādējādi, tīši atteikdamies no problēmas risināšanas saskaņā ar Ļeņina modeli un nepamatoti izšķīries uzskatīt zemniecību par nelabojami reakcionāru, Kuna režīms upurēja ne tikai vispārējas zemnieku iecietības iespēju, bet arī potenciālo īpašo atbalstu, ko varēja sniegt diezgan idejiski noskaņotie zemnieki karagūstekņi, kuri atgriezās no Krievijas.

Pastāvīga atgriešanās pie piespiedu rekvizīcijām un bezvērtīgas valūtas, pārspilētais vienlīdzības princips un nepārtrauktais preču trūkums, birokrātiskā hipertrofija savienojumā ar patvaļu un nekompetenci atsvešināja kā pilsētu, tā arī lauku iedzīvotājus. Tā kā "vislabākie" arodbiedrību pārstāvji bija savervēti armijā, bet vispieredzējušākie vadītāji iekļauti valdībā un armijā iesaucamo ģimenēm vajadzēja paļauties tikai pašām uz sevi, pilsētu iedzīvotāji zaudēja ilūzijas un kļuva nemierīgi, bet vidusšķira un inteliģence jutās aizskarta par uzmācīgo ielaušanos viņu mājās, īpašumos un profesionālajā darbībā. Galu galā visas ungāru sabiedrības šķiras kā pilsētās, tā laukos sāka nostāties pret pārspilēto antiklerikālismu, kā arī pret to, ka Kuna valdībā un pārvaldes sistēmā daudz ebreju ieņēma augstus posteņus (32 no Kuna režīma 45 komisāriem bija ebreji).

Vēlā pavasarī režīms bija nodrošinājis sevi ar īsu, bet nozīmīgu atelpu, ķeroties pie tā paša spēka, kas bija devis tam varu, – pie nacionālisma. Lai gan Ungārijas austrumu daļa, kuru tagad bija okupējuši rumāņi, bija

⁴ "Zemes īpašnieks turpināja dzīvot tajā pašā mājā, braukt tajā pašā četrjūgā, un laukstrādnieki vēl aizvien uzrunāja viņu – "jūsu godība". Tagad par sarkaniem "pārkrāsotie" feodālo muižu pārvaldnieki atdeva, cik vien iespējams mazu daļu no savas produkcijas un atlikušo daļu norakstīja pārvaldes izdevumos. .. Sava iekšējā vājuma dēļ komunistiskais eksperiments būtu cietis neveiksmi jebkurā gadījumā, jo sevišķi strādājošo disciplinētības ziņā, bet tas nebūtu atstājis aiz sevis tik naidpilnas atmiņas un nebūtu tik nopietni iedragājis vispārējo attīstību, ja padomju valdība nebūtu īstenojusi tik dogmatisku un negodīgu agrāro politiku." Arnold Dániel, "The Agrarian Problem in Hungary", *The Slavonic Review* I (June, 1922): 164., 166.

vislabākā no zaudētajām teritorijām, ungāri nolēma visasāko protestu vērst pret čehoslovāku iebrukumu ziemeļos. Viņiem nebija piemērotas artilērijas, lai varētu mēroties spēkiem ar rumāņiem pie Tisas upes, un viņi nevēlējās sasaistīties ar franču vienībām, kas bija sajaukušās ar serbu armiju, turot savās rokās vecās Ungārijas Vojvodinas trīsstūri dienvidos. Bez tam no trim naidīgajiem kaimiņiem čehi bija visvairāk tiesiskā un morālā ziņā sevi sakompromitējuši, aprīļa beigās uz Ungārijas rēķina paši pārkāpdami sabiedroto uzspiesto pamiera līniju; stratēģiski viņi bija visvieglāk ievainojami, jo to armija bija operatīvi sadalīta flangos, kurus komandēja franču un itāļu ģenerāļi. 20. maijā Slovākijā sākās ungāru pretuzbrukums, kas vainagojās ar panākumiem. Līdz jūnija pirmās nedēļas beigām bija atkal iekarotas divas trešdaļas Slovākijas un tika pārtraukti sauszemes sakari starp Čehoslovākijas un Rumānijas armijām; tikai 8. jūnijā Kunam izteiktais asais Klemanso ultimāts apturēja ungāru virzīšanos uz priekšu un novērsa čehu sakāvi.

Atbrīvoto pilsētu ungāru iedzīvotāji sākumā sveica Sarkano armiju, bet slovāki entuziasmu neizrādīja. Arī Slovākijas Padomju Republika, kuru Budapeštā 16. jūnijā proklamēja daži čehu un slovāku komunisti no Kuna svītas, nebija nedz ungāru, nedz slovāku lojalitāti stiprinošs faktors, lai gan (vai varbūt tieši tā dēļ) tās politiskā propaganda un nacionālās programmas bija federālas un brīvdomīgas (paziņojumi tika publicēti visās attiecīgās teritorijas valodās un dialektos). Budapeštas sarkano birokrātu un "baltās" valūtas parādīšanās tikai palielināja vietējo iedzīvotāju vilšanos.

Kuna nodoms bija savas Sarkanās armijas ofensīvu Slovākijā veikt vienlaikus ar komunistu *coup d'état* Vīnē, kam viņš bija veltījis ievērojamus naudas līdzekļus un lielu uzmanību. Lai gan viņš droši vien saprata, ka Ungārijai jau ir pietiekami daudz ienaidnieku un nevajadzētu pret sevi noskaņot arī labvēlīgi neitrālo Austriju, šķiet, Kuns ticēja, ka savas personīgās autoritātes uzturēšana Ungārijas sociālistu un komunistu acīs prasa kādu iespaidīgu ārēju sasniegumu. Bet modrā austriešu policija izjauca ielānoto apvērsumu Vīnē, un savukārt nopelni par militāro uzvaru Slovākijā tika visai pelnītā kārtā piedēvēti ar dzelzs nerviem apveltītajam armijas virspavēlniekam, arodbiedrību veterānam un funkcionāram no sociālistu vidus Vilmosam Bēmam, kā arī viņa talantīgajam štāba priekšniekam pulkvedim leitnantam Aurelam Štromfeldam (*Aurel Stromfeld*), vecās Hābsburgu armijas profesionālam virsniekam, kurš, līdzīgi daudziem saviem kolēģiem, veltīja savu profesionālo darbību režīmam patriotisku apsvērumu dēļ. Nacionālisma gaisotnē entuziasmu atguva arī karaspēka daļas, bet neko labu

nevēstīja tas, ka tie zemnieku pulki, kas nāca no Ungārijas pamatteritorijas, cinījās ar daudz mazākiem panākumiem nekā tie, kuros karavīri bija iesaukti no citu valstu okupētajām ungāru teritorijām, kuras vismaz daļēji bija paredzēts atkarot šī pretuzbrukuma laikā. Šķiet, ka uzticību pirmajos lielā mērā bija mazinājusi viņu tiešā pieredze par komunistu un sociālistu zemes reformpolitiku.

8. jūnija pirmajam Parīzes ultimātam par Ungārijas uzbrukuma apturēšanu drīz vien 13. jūnijā sekoja otrs ultimāts, ar kuru tika pieprasīta ungāru evakuācija no tikko iekarotās slovāku teritorijas. Šoreiz piekāpdamies Klemanso tajos pašos jautājumos, kuros divarpus mēnešus agrāk viņš nebija vienojies ar Smetsu, Kuns izrādīja pilnīgu pakļāvību, tādējādi izraisot Štromfelda un citu nacionālistiski noskaņoto virsnieku aiziešanu no armijas. Lai gan kreiso un labējo politisko spēku iecerētais 24. jūnija apvērsums tika apspiests, šo straujo un postošo notikumu psiholoģiskajai iedarbībai bija dziļi graužošs raksturs. Verdžiskās Klemanso noteikumu pieņemšanas rezultātā Kuns zaudēja pēdējās atzinības paliekas, kā arī neglābjami pievīla armiju un tautu, jo proletariāta diktatūra, kuru bezprātīgais Kuns bija proklamējis vienu dienu pēc apvērsuma neizdošanās (sk. iepriekš), bija tiem nepieņemama maiņa revolucionāri nacionālajam sparam. Ar terora palīdzību eskalētā cīņā pret "ieکشējiem ienaidniekiem" un "nodevējiem" vairs nedeķa Kunam nekādu labumu, bet tikai saasināja saspilējumu, aizdomīgumu un sakāvniecības garu, kas pārņēma Ungāriju 1919. gada jūlijā. Viņš nevarēja glābt savu režīmu arī ar pēdējo izmisīgo uzbrukumu rumāņiem naktī no 19. uz 20. jūliju, lai panāktu Klemanso 13. jūnija ultimātā dotā, bet neturētā solījuma pildīšanu, saskaņā ar kuru pēc ungāru evakuēšanās no Slovākijas sabiedrotie panāks rumāņu aiziešanu no dažām "liekajām" teritorijām uz rietumiem no Ungārijas pamiera līnijas ar šo zemi. Pēc trim diezgan veiksmīgām dienām ungāru uzbrukums izjuka virsnieku nodevības, ierindnieku sliktās disciplīnas un valdības histērijas dēļ. Kunu pameta pat līdz šim kareivīgi noskaņotie ogļrači un metalurģi.

Pēc tam kad tika upurēta tautas uzticība, komunistiskais režīms zaudēja ticību pats sev. Tā vietā, lai rīkotos saskaņā ar savām skaistajām runām par pēdējo cīņu uz barikādēm, Kuns un viņa tuvākie līdzgaitnieki 1. augustā ar speciālu vilcienu diplomātiskās imunitātes aizsegā aizbēga uz Austriju, atstājot daudzus citus režīma funkcionārus likteņa varā. Tāpat kā Vekerles un Kāroji, tā arī Kuna autoritāte gluži vienkārši izplēnēja, un viņa pēdējā izdzīšana atkal notika gandrīz bez asins izliešanas, ņemot vērā tā laika kontekstu. Sociālisti, kas bija savā labā izmantojuši 1918. gada oktobra un

1919. gada marta krīzes situācijas, kuru rezultātā attiecīgi Kāroji un Kuns bija nākuši pie varas, tagad atkal izmisīgi mēģināja izvairīties, šoreiz gan neveiksmīgi, no bojāejas kopā ar saviem līdzdarboņiem. 2. augustā viņi izveidoja valdību, kuras priekšgalā atradās tādu vadoņu pāris – Ģula Peidls (*Gyula Peidl*) un Ernē Garami (*Ernö Garami*) no arodbiedrību kustības –, kuri nebija saistīti ar 21. marta pievienošanos Kunam, un mēģināja nodrošināt sabiedroto atbalstu šīs valdības mērenībai un respektam. Bet politiskā laika rats nebija apturams ne no sociālistu puses, ne arī sociālistu interesēs. 6. augustā tradicionālā vecās Ungārijas valdošā elite padzina Peidla valdību. Atbilstoši kontrrevolūciju klasiskajam modelim sarkano zvērības, kas bija piedzīvotas pirms tam un, iespējams, attaisnoja tagad trakojošo balto teroru, salīdzinot nežēlībā šķīta glužiniecīgas. Vēsturiskā aspektā raksturīga bija arī pēkšņa tradicionāli apātisko vecās karalistes vidusšķiras zemāko slāņu un nekvalificēto strādnieku, kurus tikai nesen galējā un virspusējā radikālisma politikai bija pievērsusi komunistu un sociālistu propaganda un darbība, orientācijas maiņa bīstamo labējo spēku virzienā.

Lai gan politiska un administratīva rakstura kļūdas būtiski ietekmēja Kuna režīma krišanas norisi un straujumu, bet jo īpaši ar to saistītās naidpīlnās, paliekošās atmiņas, neatbildēti ir jautājumi, vai apstākļos, kad nenotika ar nepacietību gaidītā Eiropas revolūcija un/vai netika saņemta Krievijas militārā palīdzība, 1919. gada Ungārijā varētu ilgi pastāvēt jebkāda komunistu un sociālistu valdība, vienalga, kāds būtu tās politikas saprātīgums un pārvaldes funkcionalitāte? Bet, ja Kuns zināja (un viņam to vajadzēja zināt), cik nereāla ir tieša Krievijas un Eiropas revolūcijas palīdzības iespēja Ungārijai, kas meta izaicinājumu sabiedrotajām valstīm, vai viņa tiekšanās pēc varas nebija ideoloģiski bezatbildīga? Vai varbūt pastāv iespēja, ka uz īsu laiku, bet intensīvi koncentrējot sabiedroto uzmanību uz Ungāriju un novirzot uz Ungārijas kaimiņvalstu armijām daļu krievu pretboļševistiskajiem baltgvardiem domātā militārā sūtījuma, Kuns sniedza savlaicīgo un ārkārtīgi nepieciešamo palīdzību Ļeņinam, kurš nevarēja viņam atbildēt ar to pašu?

Starpkaru perioda pasaules komunistiskajai kustībai fakts, ka komunistu valdība varēja tikt izveidota un noturējās pie varas 133 dienas valstī, kurai **nebija** ģeogrāfisku robežu ar Krieviju, bija milzīgs psiholoģisks un politisks trumpis, kas, šķiet, apstiprināja komunisma ekspansijas virzienu un nenovēršamību. Turpreti Ungārijas sabiedrībai pēdējā, ar Kuna epizodi saistītā traģēdija, ievērojot notikumu rašanās un beigu apstākļus, bija tā, ka savā veidā šī epizode asociatīvi diskreditēja Kāroji eksperimentu, kas

notika pirms Kuna režīma un bija radījis to, tādējādi atļaujot nākamā perioda kontrrevolucionārajam balto režīmam novienādot liberālismu ar komunismu. Tāpēc sociālās un politiskās demokratizācijas tendences turpmāk varēja noliegt kā nodevīgas pret ungāru dzīvesveidu.

3

Lai gan tagad pie varas atkal bija labējie, tie, tāpat kā Kāroji un Kuns, nevarēja izvairīties no savu saistību pildīšanas pret sabiedrotajiem par Ungārijas zaudēto karu. Politiskie labējie spēki sākotnēji bija mēģinājuši atņemt Kunam varu, organizējot neatkarīgu apvērsumu Budapeštā aprīļa otrajā pusē, kad rumāņu un čehu militārie draudi bija vislielākie, bet diezgan amatieriskā savvērestība, kuru organizēja grāfs Žigmonds Perēni (*Zsigmond Perényi*), tika veikli atmaskota. Budapeštas strādnieku iespaidīgā saliedēšanās, atbildot uz Kuna aicinājumu līdz galam pretoties ārvalstu iebrucējiem, lika kontrrevolucionāriem pārvietot savas atbalsta bāzes uz provincēm, bet savu štābu – uz sabiedroto paspārnē esošajām pierobežas pilsētām. Pirmo šāda veida kontrrevolucionāro valdību izveidoja grāfs Ģula Kāroji (*Gyula Károlyi*), "sarkanā" grāfa Mihāja Kāroji brālēns un politiskais ienaidnieks, 5. maijā Aradā pamiera līguma administrācijas rumāņu zonā. Vēlāk šajā pašā mēnesī viņš pārcēla tās darbību uz Segedas pilsētu. Segedā franču un serbu militārai klātbūtnei bija labvēlīgāks raksturs nekā rumāņu darbībai Aradā, un kapteinis Ģula Gombošs (*Gyula Gömbös*), kurš savā laikā tika padzīts no republikāņu armijas labēji radikālas un antisemitiskas aģitācijas dēļ, tagad kādas antiboļševiku komitejas vārdā pulcināja noteiktus armijas grupējumus. Gombošu ar naudu, informāciju un cilvēkiem nodrošināja Vīnē un Austrumaustrijā dzīvojošie ungāru politiskie emigranti, kurus vadīja grāfs Ištviāns Betlens (*István Bethlen*). 2. maija pārdrošajā laupīšanas un ķilnieku sagrābšanas uzbrukumā Kuna vēstniecībai Vīnē šie cilvēki bija ieguvuši 135 miljonus kronu, un šī ievērojamā summa, kas bija domāta komunistu darbības subsidēšanai Austrijā, tagad kļuva pieejama kontrrevolūcijas vajadzībām. Labvēlīgi noskaņotās serbu instances, saņēmušas negribīgu franču piekrišanu, caur pirkstiem skatījās uz šiem Vīnes un Segedas kontaktiem, tādējādi veicinot kontrrevolucionārās armijas izveidošanu Segedā. Rumāņu viltību dēļ bija vajadzīgas divas nedēļas no 9. līdz 23. maijam, lai pabeigtu Ģulas Kāroji valdības pārceļšanos no Aradas uz Segedu. Tūlīt pēc iekārtošanās Segedā Kāroji ātri pievienoja sev Antiboļševiku komiteju un pieņēma Transilvānijas augstmani grāfu Pālu

Teleki (*Pál Teleki*) par savu ārlietu ministru, bet pēdējo Hābsburgu flotes virspavēlnieku admirāli Miklošu Horti (*Miklós Horthy*) – par kara lietu ministru. Gombošs, kurš bija atbalstījis Horti kandidatūru, tika iecelts par viņa vietnieku.

Horti ieradās Segedā 6. jūnijā. Kopā ar Teleki viņi nekavējoties devās uz Belgradu, lai tur pārrunātu iespējas, kā paildzināt serbu iecietību pret kontrrevolūciju. Arī briti bija draudzīgi noskaņoti. Toties franči, kurus atsvešināja Segedas līderu rupjais antisemitisms un aizdomīgā germanofilija un kuri uzskatīja visu notiekošo par ārkārtīgi reakcionāru, tagad bija visai atturīgi un uzstāja, ka ir jādibina daudzpartiju valdība, kā arī jāaizvāc Gombošs no Kara lietu ministrijas. Saskaņā ar šo prasību 12. jūlijā Ģula Kāroji atkāpās, dodot vietu Dēžē Ābrāhamam (*Dezsö Ábráham*), kurš nostājās paplašināta ministru kabineta priekšgalā, bet Horti, būdams aizvainots par sava vietnieka Gomboša atstādināšanu, atteicās no Kara lietu ministrijas vadības un darbojās tajā kā Segedas kontrrevolucionārās armijas virspavēlnieks.

Šai armijai nekad nebija lemts iesaistīties karadarbībā. Tā palika Segedā līdz brīdim, kad Kuns atkāpās par labu Peidlam (1.–2. augustā). Tad, rumāņiem turpinot uzbrukumu no austrumiem, uz ko viņus, var teikt, bija “izaicinājis” Kuns ar savu pēdējo neveiksmīgo uzbrukumu, Horti ar savu Segedas armiju pārcēlās pāri Donavai uz Rietumungāriju, kur tā netraucēja rumāņu virzībai, bet varēja pasargāt kontrrevolūciju šajā Donavas krastā. Lai gan Klemanso bija norādījis, ka pēc Kuna krišanas rumāņu armija tiks apturēta, ungāru kontrrevolucionāri vēlējās izmantot šo karaspēku, lai gāztu Peidla sociālistu un arodbiedrību valdību. Šādas labvēlības gaisotnē rumāņi, pateicoties “balto” iecietīgajai attieksmei, 4. augustā iesoļoja Budapeštā, divas dienas vēlāk veicināja pret Peidlu vērstu puču un palika pilsētā līdz 14. novembrim, savas uzturēšanās laikā pamatīgi izlaupot galvaspilsētu un lauku rajonus. Tikai 16. novembrī Horti ieradās “grēcīgajā” Budapeštā savas 12 000 vīru lielās Segedas armijas priekšgalā, kura nebija stājusies ne pret Kuna, ne arī rumāņu karaspēku un kuras varoņdarbi aprobežojās ar grautiņiem un balto teroru Rietumungārijā.

Pa to laiku Budapeštā 6. augustā nodibinātā kontrrevolucionārā valdība ar Ištvanu Frīdrihu (*István Friedrich*) priekšgalā bija iecēlusi karaļa Kārļa *homo regius* Ungārijā, Hābsburgu erchercogu Jozefu par gubernatoru un admirāli Horti par armijas virspavēlnieku. Segedas valdība, kura bija izveidota saskaņā ar tiesiskiem principiem un kurā Horti ieņēma tādu pašu posteni, bija formāli pašlikvidējusies 22. augustā, bet tās locekļi devās uz

galvaspilsētu, lai iefiltrētos un pārņemtu Frīdriha kabinetu. Ministru nomaiņas ātri sekoja cita citai, jo tika uzsākta spēkošanās starp tradicionālo Ungārijas politisko eliti, kura instinktīvi tiecās pilnīgi atgūt tās kādreizējo dominējošo stāvokli, un sabiedrotajām valstīm, kas uzstāja, ka ir jānoslēdz miers ar visai reprezentatīvu nehābsburgu valdību. Erchercogam bija jāatkāpjas 24. augustā, un Frīdrihs bija spiests 27. augustā un 12. septembrī veikt izmaiņas savā kabinetā, kā arī piekrist pirmstermiņa Satversmes sapulces vēlēšanām uz vispārēju, aizklātu un vienlīdzīgu vēlēšanu pamata (17. novembra dekrēts), kas bija vienīgais Kāroji jaunievedums, kurš pārdzīvoja kontrrevolūciju. Rietumu spiediena iespaidā Frīdrihs 25. novembrī tomēr bija spiests atkāpties, dodot vietu mērenākai un plašākai valdībai ar Kāroji Husāru (*Károly Huszár*) priekšgalā, kurā sociālistiem piešķīra vienu ministra portfeli (labklājības un darba) un vienu (tirdzniecības) ministra vietnieka vietu. Beidzot 1. decembrī Ungārija saņēma ielūgumu sūtīt uz Parīzi delegāciju poliglota grāfa Aponi (*Albert Apponyi*) vadībā, lai saņemtu miera līguma noteikumus, kuri tika tai pienācīgi nodoti 1920. gada 15. janvārī.

Satversmes sapulces vēlēšanu kampaņa notika 1920. gada sākumā baltā terora un iebiedēšanas gaisotnē, kas faktiski pārvērta šīs teorētiski vispārējās vēlēšanas par ficiju. Pat uzvarējušie kontrrevolucionāri vēlāk, pēc trīs gadu ilgas izmeklēšanas, atzina, ka tā sauktais sarkano terors padomju režīma apstākļos bija prasījis ne vairāk par 587 upuriem (daži no kuriem faktiski bija parasti noziedznieki, bet citi bija zaudējuši dzīvības, organizējot pučus) un ka lielais vairums no šiem cilvēkiem tika nogalināti Kuna režīma pēdējās, histēriskā sabrukuma nedēļās pēc atkāpšanās no Slovākijas; sekojošais balto terors, no jebkura viedokļa raugoties, izrādījās sistemātiska, mežonīga vajāšana, kurā apvienojās spontānu grautiņu zvēribas ar pārdomātiem uzbrukumiem tiem slāņiem un organizācijām, kas nesen bija apstrīdējušas Ungārijas politiskās dzīves kārtību un varētu mēģināt to darīt atkal. Citiem vārdiem sakot, tā bija kā pret Kāroji, tā arī pret Kuna režīmu vērsta reakcija.

Balto teroristu vienības ar tādiem visai uzkrītošiem un draudīgiem nosaukumiem kā "Ungāru atmodas asociācija", "Dubultkrusta asins pakts", "Ungārijas zinātniskā rasu aizsardzības biedrība", "Ungārijas nacionālās aizsardzības asociācija", kas galvenokārt sastāvēja no nabadzīgās muižniecības deklasētiem elementiem, kurus personīgi aizstāvēja admirālis Horti, nogalināja 5–6 tūkstošus cilvēku, no kuriem daudzi bija ebreji. Piekaušanas, spīdzināšanas, izvarošanas, kastrēšanas un ieslodzīšanas

gadījumi nebija saskaitāmi, un daudzi izcili ungāru intelīģences pārstāvji bija spiesti emigrēt. (Tāpēc "Horti" pārvērtās par tikpat "briesmīgu piemēru", ar ko Krievijas bolševiki baidīja cilvēkus, kad vēlējās tiem parādīt, kas viņus sagaida, ja kādreiz atgrieztos baltie, kā "Kāroji-Kuns", kas kalpoja ungāru hortistu režimam kā parocīgs brīdinājums pret it kā nenovēršamo pašu mērenāko reformu izgāšanos.) Iespējams, ka milzīgā dzīvības iznīcināšana Pirmā pasaules kara laikā bija padarījusi sabiedrību psiholoģiski nejutīgu pret tik neprātīgu asinspirti.

Šie notikumi radīja tādu fonu, kura dēļ 1920. gada 25. janvārī vēlēšanu iecirkņos ieradās apātiska tauta, lai ievēlētu pārsvarā kontrrevolucionāru, agrāru, izteikti "kristīgu" (pretstatā "ebreju" bolševikiem) Satversmes sapulci. Komunisti, protams, tika izslēgti no vēlēšanu procesa, un ilūzijas zaudējušie sociālisti, kuri beidzot 15. janvārī bija saņēmušies un izstājušies no kontrrevolucionāru valdības, tagad bija bailu (vai kauna) dēļ spiesti atturēties no balsošanas. Vēlāk notikušās papildu vēlēšanas atsevišķos austrumu un dienvidu apgabalos, kuri toreiz atradās ārvalstu okupācijas zonā, mazliet pārmainīja partiju savstarpējo spēku samēru kontrrevolucionāru koalīcijā, jo, piemēram, salīdzinājumā ar Hābsburgus atbalstošajiem leģitīmistiem nostiprinājās pret Hābsburgiem noskaņoto brīvo vēletāju pozīcijas konstitūcijas jautājumā. Bet kopējais koalīcijas spēks šo iekšējo pārmaiņu rezultātā nesamazinājās. Budapešta, kas bija noteicošā 1918. un 1919. gada situācijā, uz kādu laiku tika neitralizēta.

29. janvārī premjerministrs Husārs un 30. janvārī erchercogs Jozefs pārsteidzīgi (t.i., pirms tam, kad vēlāk notikušās papildu vēlēšanas bija nostiprinājušas Brīvo vēletāju stāvokli) paziņoja, ka vēlēšanu rezultāti liecina par monarhijas atjaunošanas iespēju, uz ko sabiedrotās valstis Parīzes miera konferencē reaģēja ar 2. februāra brīdinājumu, ka Hābsburgu lieta nav Ungārijas iekšējais, bet gan starptautisks jautājums un ka viņi uzskatīs dinastijas restaurēšanu par nesavienojamu ar miera līgumu. Tāpēc tad, kad Ungārijas Satversmes sapulce 16. februārī oficiāli sāka darbu, tā atzina, ka Ungārijas uzticība 1723. gada Hābsburgu Pragmatiskās sankcijas likumam, kā arī Austroungārijas 1867. gada izlīgumam patiešām bija zaudējusi spēku 1918. gadā, un nolēma, ka dinastijas jautājuma izskatīšana uz kādu laiku jāatliek, bet 1. martā ievēlēja Horti par karalistes pavaldoni, 131 deputātam balsojot par Horti un 7 par grāfu Albertu Apoņi. Satversmes sapulce arī pasludināja par spēku zaudējušiem visus Kāroji un Kuna režīmu likumus un dekrētus. Pavaldoņa (tituls, kuru 16. gs. piešķīra Jānošam Huņādi un 19. gs. Lajošam Košutam) likumīgās pilnvaras bija visumā identiskas

karaliskās dzimtas privilēģijām, bet viņam nebija tiesības ieviest jaunus muižniecības titulus un īstenot karaļa apustuliskās aizbildniecības tiesības pār Romas katoļu baznīcu. Viņš tātad bija armijas virspavēlnieks (atkarīgs no parlamenta piešķirtajiem līdzekļiem tās izdevumu segšanai), viņam bija tiesības uz laiku apturēt likumu darbību (kuras Horti nekad nebija nepieciešams realizēt), tiesības iecelt un atlaist premjerministru, kā arī sasaukt un atlaist parlamentu un apturēt tā darbību neatkarīgi no paša parlamenta vēlmēm.

Husāra kabinets pēc savu pienākumu izpildīšanas atkāpās, un 1920. gada 15. martā leģitīmistu (Nacionālkristīgā savienība) un brīvie vēlētāji (Siksaimnieku koalīcija) izveidoja jaunu kabinetu Šāndora Simoņi-Semadama vadībā grūta uzdevuma veikšanai – apsvērt un tad pieņemt sabiedroto valstu bargos miera noteikumus. Šos noteikumus Ungārija un uzvarētāji oficiāli parakstīja 4. jūnijā Trianonas pili Versalā.

Zaudējumi, kas Trianonas miera līguma sakarā piemeklēja Ungāriju, grafiski, bet tikai daļēji ir atspoguļoti statistikas datos, kas iegūti uz aptuvenu aprēķinu pamata no valsts pirmskara tautas skaitīšanas datiem 1910. gadā un redzami 23. tabulā.⁵ Ja vajadzētu ņemt vērā Horvātiju un Slovēniju, kuras kā vēsturiska Ungārijas sastāvdaļa bija konstitucionāli pievienotas Ungārijas karaļvalstij kopš 1102. gada, tad tās teritorija, kopējais iedzīvotāju skaits un ungāru skaits 1910. gadā (42 541 km², 2 621 954 iedzīvotāji vispār, 105 948 ungāri) būtu jāpievieno statistikas datiem gan attiecībā uz pirmskara vēsturisko Ungāriju, gan arī tās pēckara zaudējumiem Dienvidslāvijai.

Pat neiekļaujot Horvātiju un Slovēniju Trianonas aprēķinos un tādējādi izvairoties no samezglotās juridiskās problēmas par to, vai tās viduslaiku piederība Ungārijas karalistei kā *partes adnexae* bija “objektīva” vai “subjektīva” parādība, šis miera līgums atstāja samazinātajai Ungārijai tika 1/3 no tās vēsturiskās teritorijas, 2/5 no pirmskara iedzīvotāju skaita un 2/3 no ungāru tautas. Un tiešām, tikai Rumānijai piešķirtā daļa vien bija lielāka par visu palikušo Ungārijas valsti, kurai tagad bija lemts visai apšaubāmi izcelties ar to, ka tā bija Pirmā pasaules kara lielākā zaudētājvalsts Eiropā un ka senāk tai piemērotais ģeogrāfiskais jēdziens “no Karpatiem līdz Donavai” bija sašaurinājies un tagad saistījās tikai ar Donavu. Agrāk 4/5 no

⁵ Visi tie statistikas dati, kuru avots nav īpaši norādīts, ir ņemti no oficiālajām Ungārijas centrālā karaliskā statistikas biroja gadagrāmatām, *Annuaire Statistique Hongrois* (Budapest: A Magyar Kir. Központi Statiztikai Hivatal).

23. tabula

Zaudējumi pēc Trianonas līguma

(1910. gada dati)

	Teritorija (km ²)	Iedzīvotāju skaits (kopējais)	Ungāri (pēc valodas)
Vēsturiskā Ungārija (bez Horvātijas un Slovēnijas)	282 870	18 264 533	9 944 627
<i>Atdots:</i>			
Austrijai	4 020	291 618	26 153
Čehoslovākijai	61 633	3 517 568	1 066 685
Polijai	589	23 662	230
Rumānijai	103 093	5 257 467	1 661 805
Dienvidslāvijai	20 551	1 509 295	452 265
Itālijai	21	49 806	6493
Kopējie zaudējumi	189 907	10 649 416	3 213 631
Atstāts Ungārijai	92 963	7 615 117	6 730 996

Ungārijas vēsturiskajām robežām bija dabīgas, t.i., sakrita ar kalnu korēm un upēm; tagad labi ja $\frac{1}{4}$ no tās jaunajām robežām, kas gāja pa Donavas upi (Čehoslovākija) un Dravas upi (Dienvidslāvija), varēja uzskatīt par dabīgām, bet pat šeit pirmā no divām minētajām robežas daļām stiepās cauri ungāru biezi apdzīvotam lauku apvidum.

Aptuvens salīdzinājums ar Hābsburgu impērijai piederošās pirmskara Austrijas daļas zaudējumiem būtu maldinošs, jo atšķirībā no citām karalistēm Ungārija gadsimtiem ilgi bijusi centralizēta un vienota valsts, kurai bija raksturīga ārkārtīgi augstas pakāpes konstitucionāla, ģeogrāfiska, hidrogrāfiska un ekonomiska vienotība (bet arī liela etniskā dažādība, kas, iespējams, jāuzskata par tās Ahilleja papēdi). Trianonas līguma rezultātā atjaunotā Ungārijas pilnīgā un suverēnā neatkarība pēc četrus gadsimtu ilgās piederības Hābsburgu īpašumiem bija visai neliela kompensācija par tās vēsturiskās integritātes sagraušanu, it īpaši, ja ņem vērā apstākli, ka, etniskai piederībai, domājams, esot uzvarētāju galvenajam (bet, iespējams, ne vienīgajam) kritērijam pēckara robežu veidošanā, stratēģisku vai ekonomisku iemeslu dēļ vairāki miljoni ungāru tika atdoti citām valstīm un to (lielākoties) naidīgi noskaņotajām valdībām. Un šinīs valstīs starpkaru

perioda politiskai un etniskai spriedzei bija lemts būt vismaz tikpat lielai kā kādreiz vecajā Ungārijā, bet pretstatā pagātnei – bez valsts ekonomiskās un ģeogrāfiskās vienotības kompensācijas. Ungāri atšķirībā no vāciešiem kā pilnīgi jaunu un psiholoģiski nepieņemamu uztvēra to, ka bija sadalīti starp vairākām suverēnām valstīm un ka lielas viņu tautiešu grupas iredentu statusā atradās svešās zemēs. Viņi nevarēja rast arī tādu mierinājumu kā austrieši, kas guva kultūras atbalstu no saviem tautiešiem blakus esošajā lielajā Reihā. Ungāri samazinātās teritorijas un izolētības dēļ reaģēja uz Trianonas līgumu ar daudz lielāku sašutumu nekā Austrijas vācieši uz Senžermēnas līgumu.

Trianonas līgumā Ungārijai uzspiestās robežas nozīmēja satriecošus ekonomisko resursu zaudējumus – 58 % dzelzceļa, 60 % ceļu sistēmas, 84 % kokmateriālu, 43 % aramzemes, 83 % dzelzsrūdas, 29 % brūnoglū un 27 % melnoglū. Kas attiecas uz ražošanu, tad aprēķinus apgrūtina fakts, ka vecās Ungārijas valdību tradicionālā politika bija apstrādes, pārtikas, ķīmiskā un mašīnbūves rūpniecības koncentrēšana ap Budapeštu. Tāpēc daudzas no šīm fabrikām palika Ungārijas rīcībā. To potenciālā ražošanas jauda bija neskarta, bet tās bija atrautas no saviem izejvielu avotiem, kā arī no dažiem tradicionālajiem tirgiem, un tāpēc tās viegli varēja ietekmēt varbūtējā (un iespējamā) kaimiņvalstu autarkiskā vai boikota politika.

Lai gan Trianonas līguma robežas tika iezīmētas, īpaši neievērojot topoģrāfiskos, ekonomiskos, demogrāfiskos, administratīvos un vēsturiskos aspektus, nav pierādīts, ka tās tika izveidotas, lai īpaši atriebtos un sodītu Ungāriju par tās neseno flirtu ar boļševismu. Drīzāk šķiet, ka, galveno uzmanību veltot Vācijai un Krievijai, uzvarētāji pēc ieilgušas spriešanas beidzot izvirzīja Ungārijai tik nežēlīgus nosacījumus tāpēc, ka tie radās to atsevišķo komisiju darba rezultātā, kuru uzdevums bija izvērt Ungārijas kaimiņvalstu pretenzijas pret Ungāriju. Ja būtu izveidota tikai viena komisija Ungārijas jauno robežu noteikšanai, tā noteikti nebūtu atstājusi vēsturisko Ungāriju neskartu, bet tā, iespējams, nebūtu arī pielāvusi vairāk nekā trīs miljonu ungāru atšķiršanu no viņu zemes.

Visbeidzot, lai būtu droši par to, ka Ungārija paliks nespējīga paust savu sašutumu, kurš noteikti radīsies sakarā ar šiem teritoriālajiem zaudējumiem, Trianonas līguma atbrūņošanās noteikumi paredzēja ierobežot tās armiju līdz 35 000 brīvprātīgo, bet žandarmērijas un policijas vienības līdz 12 000 cilvēku katrā no tām. Ungārijai aizliedza uzturēt savu gaisa karaspēku, tankus, smago artilēriju, ģenerālštābu, kā arī uzsākt vispārējā karadienesta

praksi. Apvienotais karaspēks Ungārijas trim kaimiņvalstīm, kas izrādījās galvenās ieguvējas Trianonas līguma rezultātā (Čehoslovākija, Rumānija, Dienvidslāvija), sastāvēja apmēram no pusmiljona karavīru.

Ungāru sabiedrības atbilde uz Trianonas līgumu bija vispārējs, patiešām visaptverošs kaislīgs revizionisms. Uz īsu brīdi 1920. gadā šķita, ka ir radusies cerība uz pēkšņu Francijas diplomātiskās nostājas maiņu par labu Ungārijai, kas varētu novest pie līguma tūlītējas pārskatīšanas. Grāfa Pāla Teleki vadībā, kurš 19. jūlijā nomainīja Simoņi-Semadamu premjerministra postenī un kādu laiku saglabāja arī iepriekšējā valdībā ieņemto ārlietu ministra posteni, Ungārija darīja visu, lai atbalstītu šo Francijas izvirzīto domu, piesolot koncesijas franču kapitālam Ungārijā apmaiņā pret robežu pārskatīšanu un piedāvājot Ungārijas militāro palīdzību Francijas protežētajai Polijai tās izmisīgajā cīņā pret bolševistisko Krieviju 1920. gada vasarā. Tā apmaiņā pret Trianonas līguma anulēšanu Teleki piedāvāja pārvērst Ungāriju par Francijas politikas stūrakmeni Dienvidaustrumeiropā. Bet augustā poļi uzvarēja kaujā pie Varšavas bez ungāru palīdzības, un Ungārijas draugiem Francijas parlamentā Aleksandram Milerānam (*Alexandre Millerand*) un Morisam Paleologam (*Maurice Paléologue*) neizdevās pārliecināt savus kolēģus par radikālu diplomātiskās nostājas maiņu, kas izraisītu Francijas stipro pozīciju zaudēšanu Čehoslovākijā, Rumānijā un Dienvidslāvijā. Tāpēc Ungārijai neatlika nekas cits kā 13. novembrī klusuciešot ratificēt Trianonas līgumu, kuru tā bija parakstījusi 1920. gada 4. jūnijā. Tikai pēc tā stāšanās spēkā 1921. gada 26. jūlijā dienvidslāvi beidzot evakuējās no Pēčas apgabala centrālās Ungārijas dienvidos.

Pieredzējusi, attapīgā un elastīgā Ungārijas valdošā elite izdarīja pareizo secinājumu pēc piedzīvotās neveiksmes mēģinājumā panākt tūlītēju līguma pārskatīšanu ar vienu diplomātisku gājienu. Ievērojot arī milzīgos zaudējumus, kurus Ungārijai atnesa karš un pēc tam notikusī rumāņu laupīšana, valdošās aprindas nolēma, ka no varbūtējiem diplomātiskiem un, iespējams, arī militāriem pasākumiem līguma pārskatīšanas sakarā ir jāatsakās līdz laikam, kad būs notikusī iekšzemes konsolidācija konstitucionālā, politiskā, kultūras un ekonomikas limenī.

4

Šis iekšējās atveseļošanās periods, sagatavojot pēc tam sekojošu divtik spēcīgu revizionisma vilni, Ungārijas vēsturē tiek saukts par Betlena ēru, jo tā priekšgalā atradās atjautīgais grāfs Ištvēns Betlens. Viņa darbības plānā

pirmais risināmais jautājums bija par attiecībām starp dinastiju un konstitūciju. Īpatnējās ungāru valsts likumdošanas teorijas rezultātā konstitucionālās lietas bija savijušās ar revizionistiskām vēlmēm. Pamatojoties uz viduslaiku formulējumu, šī teorija vēstīja, ka vēsturisko robežu integritātes jēdzienā ietilpst "Svētā apustuļa Stefana (Ištvēna) kroņa zemju" robežu delimitācija. Tāpēc no starpkaru perioda ungāru viedokļa Ungārija varēja saglabāt tiesisko un vēsturisko pamatu visām savām revizionistiskajām pretenzijām tikai tad, ja saglabātu karalistes statusu. Un tā kā pilnīgs, nevis tikai daļējs revizionisms bija valdošās elites galamērķis, tad šīs elites gan legītimistu, gan arī brīvo vēlētāju frakcijas varēja viegli vienoties par nepieciešamību saglabāt formālu karaļvalsts konstitūciju.

Brīvo vēlētāju galvenā organizatoriskā forma – jaunā, ar diezgan neveiksmīgi izraudzīto nosaukumu – Siksaimnieku partija (būtībā koalīcija), kura 1920. gada pārsteidzošo vēlēšanu rezultātā izrādījās par Satversmes sapulces lielāko partiju, ideoloģiskā ziņā nebija ne republikāniska, pat ne zemnieciska un vēl mazāk "kreisa", jo tā ungāriem simbolizēja "1848." reakciju pret "1867." diskreditējošo risinājumu. Tādējādi tajā viegli iefiltrējās un to pārņēma tādi spēki, kuru sociālajai izcelsmei un ekonomiskajām interesēm bija maz kopēja ar partijas dibinātājiem siksaimniekiem, bet kuri atbalstīja un prata manipulēt ar siksaimnieku nepatiku pret it kā graužojo Hābsburgu dinastijas lomu.⁶ Nākamais solis bija izveicīgā grāfa Ištvēna Betlena izkārtotā Siksaimnieku partijas apvienošana 1920. gada jūlijā ar daudz patiesāk konservatīvo un izteikti legītimistisko Nacionālkristīgo savienību. Rezultātā radās veidojums, ko tradicionāli (vai neoficiāli) sauca par Valdības partiju un kas balstījās uz abpusēju piekāpšanos vairākos jautājumos: gan dinastijas atjaunošanas jautājums, gan arī nopietna zemes reforma tiktu atlikta uz nenoteiktu laiku, un Ungārija, saglabājot savu karalistes statusu ar pavaldoni, būtu valsts ar tādām konstitucionālām un sabiedriskām institūcijām, kuras spilgti raksturotu tās virzību uz būtisku revizionismu ārpolitikā un pamatīgu pirmskara sociālās sistēmas atjaunošanu iekšpolitikā. Tā kā sabiedrotie vispār un kaimiņvalstis it īpaši jebkurā gadījumā bija aizliegušas Hābsburgu dinastijas atjaunošanu, īstie Siksaimnieku partijas dibinātāji šajā iekšējā politiski sociālās apmaiņas procesā nepārprotami bija

⁶ Ungāri terminu "siksaimnieks" attiecina uz zemes īpašniekiem, kam pieder mazāk par 100 kadastra holdiem. Tātad šim nosaukumam nav nekāda sakara ar nabadzīgo zemnieku masām un tas nepavisam nav attiecināms uz bezzemnieku-laukstrādnieku armiju.

piekāpušies svarīgā jautājumā (zemes reformā) iluzoras lietas (dinastijas) vārdā.

Darījuma dzīvotspēja pierādījās 1921. gadā. Šinī gadā tika izjaukti divi karaļa Kārļa mēģinājumi atgūt troni, pēkšņi un dramatiski atgriežoties Ungārijā no trimdas Šveicē, – vispirms Lieldienās un pēc tam vēlā oktobrī; pirmajā reizē karalim, iespējams, varēja būt slepens Francijas atbalsts, bet otrajā bija vajadzīga apšaude Budapeštas priekšpilsētās, lai leģitimistu viegli izprovocētās ilgas pēc sava kronētā valdnieka nomainītu politiskās realitātes izjūta. Ārēja spiediena rezultātā pēc karstām debatēm 1921. gada 3.–6. novembrī tika pieņemts likums par karaļa atstādināšanu no troņa, un valdošajām aprindām no šīs puses iespējamās papildu neērtības aiztaupīja Kārļa pāragrā nāve trīsdesmit piecu gadu vecumā 1922. gada 1. aprīlī Madeiras salās Funšalā. Starp citu, pirmajam neveiksmīgajam rojālistu pučam 1921. gada 14. aprīlī sekoja Teleki atteikšanās no premjerministra amata par labu Betlenam, viņa novadniekam no Transilvānijas. Teleki rīcība šīs īsās krīzes laikā jau no paša sākuma bija diezgan miklaina, un, tā kā viņš vienmēr pauda uzskatu, ka ir tikai Valdības partijas istā dibinātāja un vadītāja Betlena “vietas iesildītājs”, tad šāda nomaiņa bija loģiska. Tā kā karaļa riskantie pasākumi bija stipri novājinājuši un sasāpējuši partiju, Betlens 1922. gada februārī to pilnībā reorganizēja, atjaunojot partijā visus, izņemot pašus nelabojamākos leģitimistus.

Valdības partijas pamatā izvirzītā darījuma otro daļu – tradicionālās zemes īpašuma sistēmas atjaunošanu – veicināja fakts, ka Kuna režīms nebija sācis lielo muižnieku zemes sadali, lai gan formāli uz papīra bija to “sabiedriskojis”. Tā saucamo 1918.–1919. gada revolūciju laikā zemniekiem nebija nekādas apjēgas par istām agrārām vai agronomiskām pārmaiņām un tādēļ viņiem nebija iespēju rīkoties tā, lai nepieļautu atgriešanos pie latifundiju ekstensīvās zemes apstrādes sistēmas, kuru realizēja liela ceļojošu, kā arī uz vietas dzīvojošu laukstrādnieku armija. Fiktīvu zemes reformu paredzēja 1920. gada 7. decembrī pieņemtais XXXVI Likums (grozīts 1936. gadā), saskaņā ar kuru tikai mazliet vairāk par miljonu kadastra holdu (ap 600 000 ha) diezgan sliktas zemes tika iedalīti aptuveni 700 000 zemnieku (t.i., vidēji mazāk par vienu hektāru katram). Sākotnējie īpašnieki saņēma pilnu kompensāciju, bet jaunajiem noteica pārmerīgi augstu izpirkšanas naudu, kas dažu gadu laikā viņus atkal izputināja. Labi, ja tikai puse no šīs zemes nāca no lielajām muižām, gandrīz nekas no tās netika izlietots patiesi noturīgu vidēju vai mazu zemnieku saimniecību izveidošanai, bet puse tika izniekota daudzās iznīcībai nolemtās

pundursaimniecībās. Likuma ieviešana notika tā, lai diskreditētu pašu ideju par pamatīgu zemes reformu, tāpēc šis likums diez vai ko maina attiecībā uz iepriekšizteikto vispārinjumu par Ungārijas atgriešanos pie pirmskara lauksaimniecības sistēmas pilnīgas restaurācijas.

Savukārt valdošā elite, velkot loģisku paralēli starp sistēmas atjaunošanu un valsts ārējo mērķu revizionismu, neatlaidīgi un ar zināmiem panākumiem mēģināja pārliecināt lauku proletariātu, pundursaimniecību īpašniekus un pārējās masas, ka visi viņu ekonomisko grūtību un sociālo pārestību cēloņi meklējami Trianonas miera līgumā. Tiešām, veidā, kas atsauc atmiņā pirmskara laika argumentus par ungāru politiskās varas monopoli kā aizsegu muižniecības sociālekonomiskajām prerogativām (sk. 1. iedaļu), arī tagad atkal tika izmantota starpkaru perioda Ungārijā valdošā un tiešām populārā revizionistiski iredentiskā gaisotne, lai noslēptu elites iepriekš pārdomāto lēmumu saglabāt nācījas tradicionālās feodāli buržuāziskās institūcijas.

Betlens savām viltīgajām manipulācijām ar Siksaimnieku partiju pievienoja vēl faktisku sociālistu uzpirkšanu, noslēdzot līgumu 1921. gada decembrī. Saskaņā ar šo vienošanos apmainā pret amnestiju un Betlena atļauju sociālistu partijai atjaunot pilntiesīgu darbību, organizēt rūpniecības strādniekus savās arodbiedrībās (kuru atsavinātie līdzekļi tagad tika atdoti) un brīvi iespiest savus laikrakstus sociālisti apņēmās atturēties no politiskas vai organizatoriskas darbības laukstrādnieku, pundursaimniecību īpašnieku un valsts ierēdņu vidū, atteikties no politiskiem streikiem un "antinacionālas propagandas", kā arī ieņemt "izteikti ungārisku nostāju" ārlietās, t.i., atbalstīt šī režīma pret Trianonas līgumu vēsto revizionisma politiku.

Tagad viss bija sagatavots Betlena meistarstiķim šajā triumfālajā pretuzbrukumā Ungārijas "vēsturisko šķiru" vārdā. Tā kā 1922. gada 16. februārī Satversmes sapulces divu gadu sasaukuma laiks beidzās, 2. martā Betlens izdeva tiesiski apšaubāmu, bet politiski izšķiroši autoritativu dekrētu, kas anulēja 1920. gada vēlēšanās pielietotās diezgan plašās un aizklātās "Frīdriha vēlēšanu tiesības", atgriežoties pie Ungārijai tradicionālās ierobežotās, bet laukos atklātās vēlēšanu sistēmas, ievēlot jaunu parlamentu uz 5 gadiem. Tika atrasts interesants iegansts, lai attaisnotu aizklāto vēlēšanu atcelšanu laukos: godīgie zemnieki ir it kā atteikušies no tām, jo tās nepareizi vedinot uz domām, ka viņiem ir kauns savus uzskatus darīt zināmus citiem. Faktiski, protams, kā to spilgti pierādīja drīzās vēlēšanas, atklātā balsošana laukos sekmēja pietiekamu piespiešanas (bez terora) un korupcijas (ieskaitot balsošanu mirušo vārdā) metožu izmantošanu, lai nodrošinātu

24. tabula

Parlamenta vēlēšanas Betlena laikā

Partijas	Vietas		
	1922. g. (maijs–jūnijs)	1926. g. (decembris)	1931. g. (jūnijs–jūlijs)
<i>Režīmu atbalstošās partijas:</i>			
Valdības partija	143	170	158
Kristīgi sociālā (Vald. part. sabiedrotā)	2	35	36
Neatkarīgie Vald. part. atbalstītāji	24	4	15
Nacionālkristīgā (leģitīmistu)	20		
<i>Centra un kreisās opozīcijas partijas:</i>			
Sociālisti	25	14	14
Citas centristu un kreiso partijas	20	9	11
No centristiem un kreisa- jiem neatkarīgās partijas	11	3	
<i>Labēji radikālā opozīcija</i>	...	10	11
Kopā	245	245	245

Valdības partijai pastāvīgu un drošu vairākumu, ko viegli varēja panākt, izmantojot iespaidīgo lauku zemes īpašnieka, žandarma un notāra trīsvienību. (Pat pilsētās, kur vēlēšanas patiešām noritēja aizklāti, kandidāta pieteikuma dokumentos bija nepieciešami daudzi atklāti paraksti.)

Pēc vēlēšanām, kas notika laikā no 1922. gada 28. maija līdz 12. jūnijam, parlamentā atgriezās 169 Valdības partijas un tās sabiedroto deputāti, kā arī 20 nesamierināmie leģitīmistu, kuru daļējām pretrunām ar Betlenu bija tikai konstitucionāls, bet nekādā gadījumā ne sociāls vai ekonomisks pamats, bet opozīcijā bija 56 centristu un kreiso deputāti, no kuriem 25 bija sociālisti. Kā jau varēja gaidīt, Valdības partijas lielākie panākumi tika sasniegti 201 provinces vēlēšanu iecirknī, kur vēlēšanas bija atklātas. Tur tā ieguva 149 no visām vietām un vairāk par 67 % no visām balsīm, pretstatā tikai 18 % balsu 44 pilsētu iecirkņos (Budapešta un vēl 10 citas

pilsētas), kur notika aizklātas vēlēšanas. Leģitīmistu magnāti, protams, izmantoja atklāto vēlēšanu iespējas savās pašu muižās, lai Valdības partijas mašīnērijā izcīnītu dažas vietas.

Tā kā nākamās Ungārijas vēlēšanas to desmit gadu laikā, kad premjerministra amatu ieņēma Betlens, kalpoja tikai vienam politiskam mērķim, t.i., to Valdības partijas deputātu skaita atjaunošanai, kam nebija oficiāla amata, tad liekas, ka būtu īstais laiks pārtraukt notikumu hronoloģisko pārstāstu un 24. tabulā parādīt vairāk vai mazāk "mākslīgi radītos" rezultātus.

1926. gada vēlēšanu priekšvakarā Betlens bija konstitucionāli vēl vairāk nostiprinājis vecās sistēmas atjaunošanas iespēju, no jauna izveidojot augšpalātu (ar 1926. gada 15. novembra XXII likumu), kura sastāvēja no 4 veidu locekļiem: amata pārmantotājiem, svarīgām amatpersonām, vēlētiem (no autonomu korporāciju puses) un ieceltiem locekļiem (kabineta ieteikto kandidātu apstiprina pavaldonis). Ungārijā dzīvojošie Hābsburgu ģimenes pieaugušie vīriešu kārtas pārstāvji piederēja pie amata pārmantotāju kategorijas; vecākie tiesneši, valsts advokāti, kroņa un karogu glabātāji, armijas virspavēlnieks, Nacionālās bankas prezidents, Romas katoļu un luterāņu baznīcas bīskapi, kā arī citu reliģisko kultu vadītāji skaitījās svarīgās amatpersonas; bijušās magnātu palātas locekļu, pašvaldību, apgabalu, lauksaimniecības, tirdzniecības un rūpniecības kameru, vērtspapīru biržas, Zinātņu akadēmijas un universitāšu ievēlētie pārstāvji piederēja pie trešās kategorijas; un ne vairāk kā 40 ievērojamus pilsoņus drikstēja iecelt augšpalātā uz mūžu. Kopējam augšpalātas pārstāvju skaitam bija jābūt 244 (1940. gadā skaits tika palielināts līdz 248), un, lai gan tās ietekme uz likumdošanu bija niecīga līdz pat 1937. gada XXVII likuma pieņemšanai, kad tās pilnvaras tika faktiski pielīdzinātas apakšpalātai (izņemot finanšu jautājumos), tā bija iecerēta kā sava veida nācīgas "vēsturiski politiskā" sirdsapziņa, un tiesām, 30. un 40. gados tai bija lemts kļūt par relatīvu "vīgu" godprātības un cilvēcīguma viļņlauzi pret šī laikmeta radikāli labējo spēku totalitārisma uzplūdiem.

Pirmajā starpkaru perioda desmitgadē Valdības partija apakšpalātā apliecināja, ka ir pietiekami paklausīgs ierocis Betlena rokās, lai padarītu nevajadzīgu jebkādu politisko atkarību no augšpalātas. Tā kā atklātās vēlēšanas faktiski izslēdza vēlētajus no nopietnas piedalīšanās valsts dzīvē un padarīja Valdības partiju par vienīgo instanci ceļā uz varu un kopš tās vadītājs pilnīgi brīvi izvēlējās parlamenta kandidātus no šīs partijas biedru vidus, bija skaidrs, ka ikviens vadītājs, kurš baudīja pavaldoņa uzticību, varēja

premjera ministra postenī pārvaldīt Ungāriju, nebaidoties ne no opozīcijas, ne nosodījuma. Lai gan Valdības partija kalpoja par tās vadītāja politisko programmu paudēju, neņemot vērā Betlena konservatīvo daļrunību, tā spēja rūpniecības, tirdzniecības un finanšu jaunievedumos pārsteigt ar savu taktikas elastību. Tieši tās programmatiskā tolerance un pakļāvība daļēji kompensēja sistēmas noliedzozo attieksmi un bardzību pret citām partijām. Viena iespējami vājā vieta partijas līdera – premjerministra politiskajā arsenālā bija viņa atkarība no pavadoņa uzticēšanās. Betlens, kura pieredze, spējas, kultūra un autoritāte dziļi ietekmēja daudz aprobežotāko Horti, baudīja viņa uzticību veselus desmit gadus. Toties viņa pēcnācējiem 20. gs. 30. un 40. gados bija sāpīgi jāpārdzīvo tas, ka ne tikai partijas vadītāja un premjerministra atstādināšana pret pavadoņa gribu nebija pa spēkam nevienam parlamenta deputātu dumpim, bet arī deputātu atbalsts nespēja glābt, ja pavaldonis bija nolēmis kādu atstādināt, un ka pavadoņa nākamā premjerministra izvēli, ņemot vērā viņa potenciālās tiesības izsludināt jaunas vēlēšanas un rūpīgi izvēlēties kandidātus, vienmēr varēja uzspiest Valdības partijas aparātam.

Jāpatur prātā tas, ka Valdības partija tādējādi bija tikai viena daļa no saliedētā valdošā aparāta, kura pārējās sastāvdaļas bija ierēdņu un armijas birokrātija, garīdzniecība, bankas, dažādu profesiju pārstāvji un muižas. 20. gadu Betlena ēras laikā valdošajā aparātā dominējošā loma vēl arvien bija Ungārijas “vēsturiskajām šķirām”. To refleksi bija drīzāk konservatīvi nekā totalitāri, intelektuālos un cilvēktiesību jautājumos tās bija spējīgas pat uz liberālu pieeju, un to izvēlēto nostāju attiecībā pret zemnieku un strādnieku masām drīzāk raksturoja tēvišķība un savrupība nekā mobilizēšana vai manipulēšana. Tomēr tieši Betlena desmitgades sākuma organizatorisko un politisko uzvaru valdošais, visaptverošais raksturs aparāta pārstrukturēšanā, tā politisko institūciju un stila veidošanas process bija atsedzis un iegrozījis, bet diez vai apslāpējis un vēl mazāk iznīcinājis kontrrevolūcijas citu – labēji radikālo elementu dzīvotspēju. Šie elementi bija ļāvuši sevi kooptēt Betlena sistēmā, bet saglabājās kā potenciāli spēcīga kontrolite Betlena vēsturiskajai elitei gadījumā, ja tai būtu lemts zaudēt savu vadošo lomu.

Tāds izskatījās Betlena laikmeta institucionālais izkārtojums. Lai gan par sistēmas mērķiem bez kautrēšanās tika atzīta ārēja un iekšēja rakstura atjaunošanās, tās vadītājs atzina, ka Ungārijas atjaunošanas procesa īstenošanai būs nepieciešama diezgan liela starptautiska mēroga diplomātiskas, finansiālas un vispārējas uzticības deva. Tāpēc Betlens savaldīja baltos

teroristus un grautiņu rīkotājus, bet viņa spējīgais izglītības un kulta lietu ministrs grāfs Kuno Klebelsbergs (*Kunó Klebelsberg*) tajā pašā laikā īstenoja tēlainu, kaut arī diezgan ekstravagantu Ungārijas toreizējās militārās prostrārijas kompensēšanas politiku, veicinot ungāru neizsīkstošā kultūras un zinātnes spēka demonstrēšanu starptautiskā mērogā. Ungārijas virzībā uz ārvalstu labvēlības iegūšanu neliels, bet nozīmīgs izrāviens tika izdarīts tad, kad Itālijas aizbildnībā un ar pārējo sabiedroto valstu piekrišanu 1921. gada 14.–16. decembrī Šopronas (Odenburgas) pilsētā un tās apkārtnē notika referendums, kura rezultātā Ungārija atguva strēmeli no Burgenlandes apgabala, ko bija zaudējusi par labu Austrijai Trianonas līguma rezultātā. Šis bija pirmais un ilgu laiku vienīgais šī līguma grozījums. Starpkaru perioda Ungārijas teritorija bija nostabilizējusies un aptvēra 93 073 km². Nepilnu gadu vēlāk – 1922. gada 18. septembrī – Ungāriju, kas turpināja demonstrēt atklāti godprātīgu un miermīlīgu iekšējo un ārējo politiku, uzņēma Tautu Savienībā. Šis bija nepieciešamais priekšnoteikums, lai 1924. gada jūlijā saņemtu Tautu Savienības atbalstīto 250 milj. zelta kronu rekonstrukcijas aizdevumu (tajā laikā tas līdzinājās 50 miljoniem dolāru).

Turpretim 1926. gads nesa īslaicīgu neveiksmi, jo nāca gaismā Francijas franku viltošanas skandāls Ungārijas Kartogrāfijas institūta teritorijā. Aizdomas krita uz politikā un valdībā augstu stāvošām amatpersonām, kuras aizbildinājās ar “patriotiskiem”, t.i., iredentiska rakstura iemesliem. Skandāls tika noregulēts tā, ka daži no galvenajiem vaininiekiem necieta. Savukārt 1927. un 1928. gada mijā Ungārijas valdībai nepatīkamus brīžus sagādāja tā saucamais Sengotardas incidents, kad tika atklāti nelegālu ieroču ieviešanas gadījumi no Musolini Itālijas, ar kuru Betlens nesen bija noslēdzis draudzības un sadarbības līgumu (1927. gada 5. aprīlī). Līgums, kas balstījās uz abu valstu kopīgo naidu pret Dienvidslāviju, patiesām pārtrauca Ungārijas ilgo politiskās izolētības periodu, bet tā vērtība Ungārijas mēģinājumos iegūt Rietumvalstu labvēlību bija apšaubāma.

Ungārija, protams, konsekventi izmantoja savu vietu Tautu Savienībā kā revizionisma tribīni, kā arī lai protestētu pret kaimiņvalstu apiešanos ar tās ungāru iedzīvotājiem. Šis kaimiņvalstis tikpat konsekventi atsaucās uz “starptautisko līgumu neaizskaramību” un nosodīja šādu “neciesamu iejaukšanos” to iekšējās lietās. Drīz vien ungāri izstrādāja vairākus alternatīvus stratēģiskus pasākumus revizionisma ideju attīstīšanai Tautu Savienības ietvaros un ārpus tās. Diplomātiska vājuma brīžos viņi mēdza uzsvērt, ka kaimiņvalstis neievēro savus Mazākumtautību aizsardzības līgumā paredzētos pienākumus, bet, stāvoklim uzlabojoties, pieprasīja zināmas

robežu korekcijas, lai atgūtu vismaz kādu ungāru iedzīvotāju daļu no Trianonas līgumā noteiktajiem tuvākajiem pierobežas apgabaliem. Abas taktikas balstījās uz etnisko jautājumu risināšanas šķietamo loģiku. Ungārijas galamērķis vēl aizvien bija visu Svētās karaļvalsts zemju nedalīta atjaunošana to vēsturiskajās robežās, bet, lai sasniegtu šo pēdējo, kā arī citus, daudz piezemētākus mērķus, nevarēja iztikt bez prioritāšu sakārtošanas.

Lai gan Rumānijai atdotā teritorija bija ģeogrāfiski vislielākā un ekonomiski un demogrāfiski visvērtīgākā no Ungārijas zaudējumiem Trianonas līguma rezultātā un daži starpkaru perioda Ungārijas vadošie politiķi, piemēram, Betlens un Teleki, bija ģealoģiski saistīti ar šo atšķelto Transilvānijas apgabalu, pie tam ungāru tautas psiholoģijai bija raksturīga īpaši nicinoša attieksme pret rumāņiem, tomēr ungāru revizionisma izpausmes šajā virzienā bija pat pārsteidzoši pieklusinātas. Betlens un Horti piekrita tam, ka Transilvānijas rumāņi ir īstie rumāņi, kas paši labprātīgi nostājušies pret Ungāriju, bet uzskatīja, ka viņiem tagad vajadzētu labāk izturēties pret tur dzīvojošiem ungāriem. Par atvēsinošu apsvērumu laikam izrādījās fakts, ka līdz pat starpkaru perioda pašām beigām neatradās neviena lielvalsts, kas atbalstītu ungāru iredentisko nostāju pret Rumāniju.

Ungāru revizionistiskās tieksmes attiecībā uz Dienvidslāviju zēla, izmantojot Itālijas protekciju un konfliktējošo horvātu un serbu naidīguma izpausmes šajā zemē. Tomēr Ungārijas politiķi ilgi svārstījās starp divām iespējām: (a) saasinot horvātu neapmierinātību, panākt Dienvidslāvijas sadalīšanu ("Zagrebas līnija") vai, (b) atsakoties no Ungārijas pretenzijām uz Horvātiju un piedāvājot pakļaušanos plebiscītu rezultātiem citās Dienvidslāvijai atdotajās teritorijās, pārvilināt Dienvidslāviju kā vienotu veselumu no tās čehu un rumāņu sabiedrotajiem ("Belgradas līnija"). Arī šinī jautājumā ungāru politiskie vadoņi vienojās, ka no vēsturiskā viedokļa Horvātija nav uzskatāma par Svētās karaļvalsts neatņemamu sastāvdaļu un tās atdalīšana 1918. gadā bija brīvas izvēles rezultāts.

Tādējādi politiskās izslēgšanas rezultātā Ungārija sāka koncentrēt revizionisma spiedienu uz Čehoslovākiju, lai gan ungāru minoritātei šajā valstī tika piešķirtas vislielākās privilēģijas civiltiesībās un kultūrā. Tik tiešām, iespējas izglītībā ne tikai pārspēja tās, ko nodrošināja vecā Ungārija savām slovāku un rutēņu minoritātēm, bet salīdzinoši bija pat labākas par tām, ko varēja izmantot ungāri Trianonas Ungārijā. Tomēr starpkaru perioda Budapeštā šiem apsvērumiem piešķīra mazu uzmanību, jo tur Čehoslovākiju pareizi vērtēja kā Versaļas–Trianonas–Senžermēnas miera arkas stūrakmeni Centrāleiropā un uzskatīja arī par īpaši ievainojamu

iekšējās etniskās un politiskās spriedzes dēļ. Uzskatot Čehoslovākiju par pilnīgi mākslīgu un iznīcībai nolemtu politisku veidojumu, kā arī atsakoties nopietni rēķināties ar iespēju, ka slovāku un rutēņu atsvešināšanās no ungāriem varētu būt dziļāka par viņu vilšanos čehoslovāku politikā, ungāru politiķi bija izdarījuši brīvu izvēli par labu nepielūdzamai revizionisma politikai pret Čehoslovākiju jau ilgi, pirms hitleriskā Vācija nolēma tiem uzspiest šo kursu. Jau pats fakts, ka starpkaru Čehoslovākijas politiskās institūcijas un stils savā ziņā bija acīmredzamā pretrunā ar kontrrevolucionārās Ungārijas ideāliem, kalpoja par papildu dzinuli Budapeštas atriebībai.

Interesants ir hipotētiskais jautājums, vai pret Trianonas līgumu vērstais ungāru sabiedrības sašutums būtu ar laiku rimis, ja režīms būtu nolēmis to neizmantot. Vācijā, piemēram, par daudz totalitārāko atzītais nacistu režīms prata, ja izšķīrās par šādu rīcību, klusināt tautas uzstāšanos pret tā saucamo poļu koridoru laikposmā starp 1934. un 1939. gadu. Tas, protams, nenozīmēja, ka šis jautājums būtu izzudis vai arī ka iredentisma jūtas vairs neeksistēja. Alternatīvs jautājums būtu, vai ungāru politiskie līderi nebūtu galu galā sasnieguši vairāk un saglabājuši savas valsts starptautisko reputāciju, ja tā vietā, lai sekmētu nemītīgo kņadu ap Ungārijas sadalīšanu, būtu sekojuši franču piemēram pēc 1870. gada Alsakas–Lorēnas zaudējuma un nākuši pie atziņas: *n'en parler jamais, y penser toujours*. Atskatoties klūst skaidrs, ka valdošās aprindas pielāva liktenīgu kļūdu, pieļaujot stāvokli, kurā par Ungārijas lielvalstu patroniem kļuva fašistiskā Itālija un nacistiskā Vācija, bet pati Ungārija subsidēja klerikāli fašistiskās paramilitārās organizācijas kaimiņos esošajā Austrijā un kurā tās ārpolitikas galvenais spiediēns bija vērsti pret Čehoslovākiju, ko vispār uzskatīja par visdemokrātiskāko un progresīvāko valsti Viduseiropā. Zināmā mērā šim klūmīgo soļu kopumam bija netīšs raksturs, un 30. gadu turpmākajā gaitā Betlenam un Teleki bija izmisīgi un nesekmīgi jānopūlas, lai labotu vismaz tās kļūdas, kas bija novedušas pie pilnīgas atkarības no Ass līguma valstīm. Tomēr visas šīs kļūdas loģiski (vai psiholoģiski) izrietēja no sākotnējās apņemšanās pakļaut revizionisma mērķiem ikvienu citu apsvērumu un izmantot šīs saistības par ieganstu iekšējo reformu aplāpēšanai.

5

Papildus politiskās un diplomātiskās konsolidācijas programmai Betlens mēģināja nostiprināt valsti ekonomiski; šis mēģinājums depresijas dēļ tomēr bija lemts neveiksmei. Lai gan starpkaru perioda Ungārija vēl aizvien bija

pārsvārā lauksaimnieciska zeme, Betlens gluži labi saprata, ka nacionālā lepnuma, tautas interešu, nesenās nācijas vēstures un pašreizējās starptautiskās politiski ekonomiskās konkurētspējas dēļ bija nepieciešams attīstīt valsts rūpniecības un tirdzniecības jaudas. Tāpat kā viņa priekšgājēji pēcizliguma periodā, viņš ar lielāko prieku aizstāvēja šādu politiku ar noteikumu, ka tās īstenotāja kapitālistu elite politiskā ziņā sadarbosies, nevis nostāsies pret tradicionālo zemes īpašnieku un birokrātijas virsslāni. Tā kā ungāru kapitālisms bija ļoti lielā mērā oligarhisks, centralizēts un ebrejisks, Betlena politiskos priekšnosacījumus izpildīt bija viegli, jo to ietekmīgo ģimeņu skaits, kuras tie skāra, bija neliels un tās nebija ieinteresētas šo nosacījumu noraidīšanā. Galu galā viņš jau bija iznīcinājis bolševikus, apturējis grautiņu rīkotājus un tagad piedāvāja šīm ģimenēm saskaņot valsts ekonomisko politiku. (Tāda veida "lietišķai" politiskai un ekonomiskai sadarbībai starp ungāru muižniekiem un ebreju kapitālistiem nebija nekāda sakara ar sociālo antisemitismu, kas diezgan lielās devās piemita Betlenam, Horti un citiem.)

Ungāru sabiedrība piedāvāja Betlena ekonomiskajai programmai piemērotus īstenošanas apstākļus. Lai gan tie nebija tik moderni kā Čehoslovākijas rietumu apgabalos, tomēr, vērtējot Viduseiropas austrumu daļu kopumā un it īpaši salīdzinājumā ar aizrobežu kaimiņiem Balkānos, ungāru pozīcijas bija diezgan labas. Attīstības ziņā Ungāriju varēja pielīdzināt Polijai, jo pamatos tā bija lauksaimnieciska valsts, bet tur pastāvēja arī svarīgas rūpniecības nozares. Statistiski tas ir parādīts 25. tabulā, kurā izmantoti dati no starpkaru perioda divām tautas skaitīšanām, kas notika 1920. gada un 1930. gada pēdējā dienā.

1930. gadā politiski svarīga bija lielā "rantjē un pensionāru" kategorija, jo tajā ietilpa tie daudzie bijušie, nacionāli noskaņotie augstie ierēdņi, kuri kopš 1920. gada bija repatriēti no teritorijām, ko Ungārija zaudēja Trianonas līguma rezultātā.

Analfabētu procents, kā arī pilsētās un laukos dzīvojošo proporcionālās attiecības ir svarīgs valsts laikmetīguma rādītājs. Ungārijas oficiālajā statistikā analfabētisma līmenis iedzīvotājiem virs sešu gadu vecuma bija iespaidīgi zems, ar tendenci samazināties: 15,2 % – 1920. gadā un 9,6 % – 1930. gadā. Uzskatīja, ka līdz Otrā pasaules kara priekšvakaram tas bija samazinājies līdz 4 %. Šie rādītāji ir atbilstoši datiem citās Viduseiropas austrumu valstīs. Pilsētu un lauku iedzīvotāju proporcijai nepieciešams paskaidrojums. Lielais Ungārijas līdzenums bija izraibināts ar daudzām pietiekami lielām apdzīvotām vietām, kuras varēja nosaukt par pilsētām, bet kurās gandrīz

25. tabula

**Iedzīvotāju skaits (ieskaitot apgādājamos)
atsevišķās ekonomikas nozarēs**

	1920. g.		1930. g.	
	Skaitis	%	Skaitis	%
Lauksaimniecība	4 454 241	55,7	4 499 393	51,8
Iegūstošā rūpniecība	117 653	1,5	115 041	1,3
Rūpniecība	1 524 755	19,1	1 883 257	21,7
Tirdzniecība, bankas	407 321	5,1	469 059	5,4
Sakari, transports	356 632	4,4	338 875	3,9
Brīvās profesijas, ierēdņi	372 460	4,7	434 782	5,0
Armija	124 702	1,6	72 541	0,8
Rantjē, pensionāri	197 095	2,5	360 901	4,2
Mājkalpotāji	175 652	2,2	197 179	2,3
Citi	259 691	3,2	317 291	3,6
Kopā	7 990 202	100,0	8 688 319	100,0

visi iedzīvotāji nodarbojās ar lauksaimniecību. Tāpēc šis rādītājs nav tieši salīdzināms ar tāda paša veida rādītājiem citās Viduseiropas austrumu valstīs, kurās nebija šī īpatnējā ungāru fenomena – lauksaimniecības pilsētu. Tomēr, arī ņemot vērā šo apstākli, urbanizācijas limenis Ungārijā salīdzinājumā ar citām šī reģiona valstīm bija augsts. Tā kā par pilsētu oficiāli tika uzskatīta apdzīvota vieta ar vairāk nekā 10 000 iedzīvotāju, 1920. gada skaitīšanā 40,3 % iedzīvotāju tika reģistrēti kā pilsētnieki un 59,7 % kā laucinieki, bet 1930. gadā – 42,5 % kā pilsētnieki un 57,5 % kā laucinieki.

Pat pēc milzīgajiem zaudējumiem sakarā ar Trianonas līgumu, Ungārijā palikušie ekonomiskie resursi nebija nenozīmīgi, bet to izmantošanai noteikti bija nepieciešama starptautiska ekonomiska sadarbība, jo tie galvenokārt sastāvēja no pirmskara ap Budapeštu koncentrēto rūpniecības nozaru paliekām, kuras tagad, kā jau minēts iepriekš, bija politiski atšķirtas no to sākotnējiem izejmateriālu avotiem un tirgiem. Pēc Trianonas līguma parakstīšanas Ungārijā palikušās rūpniecības nozares, aprēķinos par pamatu ņemot ražošanas vērtību, procentuāli izskatījās šādi: mašīnbūves rūpniecība – 90,1 %, tipogrāfijas – 89,5 %, apģērbu rūpniecība – 76,7 %, elektroenerģijas ražošana – 60,4 %, ādu apstrādes rūpniecība – 57,8 %, keramika un māla trauku ražošana – 57,7 %, ķīmiskā rūpniecība – 56,8 %,

pārtikas rūpniecība – 55,7 %, dzelzs un metalurģijas rūpniecība – 50,3 %. Vispār Ungārijā bija palikuši 55,5 % no pirmskara rūpniecības ražošanas jaudas, 49,2 % fabriku, 50,9 % rūpniecības darbaspēka un 51,3 % tehniskā potenciāla.⁷ Labvēlīgu apstākļu gadījumā šīs jaudas varēja palielināt, tāpat arī bija iespējams kompensēt ogļu, dzelzsrūdas un kokmateriālu rezervju zaudējumu ar citu izejvielu, piemēram, boksītu ieguvi, par kuru atradnēm pat nenojauta, parakstot Trianonas līgumu. Bez tam, lai gan transporta sistēma visumā bija centralizēta ap Budapeštu, Ungārijas dzelzceļu tīkls jau bija diezgan sazarots un tika plānota tā turpmāka attīstība.

Kas attiecas uz lauksaimniecības resursiem, tad Trianonas līgums procentuāli Ungārijas rīcībā atstāja šādas pirmskara lauksaimniecības platības (izņemot Horvātiju un Slovēniju): 68,4 % vīnogulāju, 42,9 % aramzemes, 30,5 % ganību, 25,1 % pļavu, 25,0 % dārzu, 54,0 % purvāju, 39,0 % lauksaimniecībā neizmantojamās zemes.

Lai izmantotu un attīstītu šo pāri palikušo ekonomisko resursu ražošanas potenciālu un likvidētu sajukumu, kas bija radies Kuna haotiskās darbības un Trianonas sadalījumu rezultātā, Ungārijas vadītāji izšķīrās par labu divpakāpju politikai. Sākotnēji viņi veicināja inflāciju, lai kara un pēckara pārmaiņu izmaksas pārliktu uz algota darba veicēju pleciem. Pēc tam augošajai ekonomikai ar tās neaizsargāto darbaspēku tika piesaistītas starptautiskās finanšu investīcijas. Inflācijas periodā, salīdzinot ar pirmskara līmeni, reālās algas līdz 1923. gadam bija samazinājušās uz pusi un tika izmaksātas vietējā valūtā, kas bija devalvējusies tik lielā mērā, ka 16 300 papīra kronu bija ekvivalentas 1 zelta kronai, bet cenas tika aprēķinātas atbilstoši ārzemju valūtām. Inflācijas fāzē no 1921. līdz 1923. gadam tika iedarbināti vairāk nekā 600 jauni uzņēmumi, savukārt rūpniecības magnāti un muižniecība devalvētajā valūtā apmaksāja īpašumu ķīlu zīmes 1,5 miljardu kronu vērtībā. Līdz 1924. gadam inflācija izpildīja savu uzdevumu un sāka apdraudēt tos, kam tā bija bijusi izdevīga, tāpēc tika apturēta. 1924. gada 21. februārī tika galīgi fiksētas un uz 20 nākamajiem gadiem sadalītas Ungārijas atlikušās reparācijas; 24. maijā kā vienīgā iestāde ar emisijas tiesībām tika nodibināta jauna Valsts banka ar 30 miljonu zelta kronu lielu kapitālu, 2.–4. jūlijā ar Tautu Savienības gādību tika piesūdzēti

⁷ Šajā un nākamajā rindkopā minētie statistikas dati ir ņemti no I. T. Berend and Gy. Ránki, "The Development of the Manufacturing Industry in Hungary (1900–1944)", *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, no. 19 (1960), pp. 47–49, un no Ladislaus von Buday, "Landwirtschaftliche Produktion in Ungarn", *Ungarische Jahrbücher* I (1921): 177.

250 miljonu zelta kronu lielais rekonstrukcijas aizdevums (no kura tika apgūti 84 %) ar 7,5 % aizdevuma likmi; 3. augustā tika pieņemts salīdzinoši augstu aizsardzības tarifu (vidēji 27 %) saraksts, kuru faktiski sastādīja Valsts ražotāju federācija un Valsts lauksaimnieku federācija un kurš stājās spēkā ar 1925. gada 1. janvāri.

Rekonstrukcijas aizdevumu pirmām kārtām izlietoja Hābsburgu monarhijas Ungārijas daļas parādu atmaksāšanai, valsts budžeta nostiprināšanai un finanšu stabilitātes sasniegšanai. (1925. gada 3. novembrī parlaments apstiprināja jauno naudas vienību – pengū ar 0,26315789 gramu tīrā zelta segumu.) Tikai neliela tā daļa tika izmantota produktīvām investīcijām. Šīs desmitgades laikā rekonstrukcijas aizdevumam sekoja vēl aptuveni 80 citi ārzemju aizdevumi, kopsummā pāri par 3 miljardiem pengū, dodot iespēju Ungārijai ik gadus izmantot aptuveni 415 milj. pengū no aizdevumu līdzekļiem. 1930. gadā tās ārzemju parāda lielums uz 1 iedzīvotāju bija vislielākais Eiropā. Bet, ievērojot šo aizdevumu augstās likmes un īsos termiņus, gandrīz 40 % no šo aizdevumu vērtības aprija apkalpošanas izmaksas un amortizācija. Arī atlikušās šo aizdevumu summas Betlena–Horti sistēma savas tiši neattīstītās un sociāli pretrunīgās struktūras dēļ neprata ieguldīt saprātīgi: 25 % tika izšķērdēti ārīšķīgam patēriņam muižās un valsts ierēdniecībai. Tādējādi tikai 20 % varēja ieguldīt ražošanā un 15 % – attaisnotu sociālo izdevumu segšanai.⁸ Iekšzemē uzkrātais kapitāls arī netika izlietots racionāli, jo pretējā gadījumā Ungārijas atkarība no starptautiskā valūtas tirgus būtu krasi samazinājusies. Savukārt, ja lietderīgu pielietojumu rastu ārējie aizdevumi, būtu panākts tiešām iespaidīgs attīstības temps. Ārējās tirdzniecības politika bija tikpat nesaimnieciska, jo tās bilance pastāvīgi bija negatīva un to sedza aizņēmumi. Tātad faktiski Ungārijas vadītāji pavēra ceļu valsts ekspluatācijai un palielināja tās ievainojamību, piesaistot pārāk lielus ārzemju aizdevumus salīdzinājumā ar

⁸ Šajā un divās nākamajās rindkopās izmantotie statistiskie dati ir ņemti no *I. T. Berend and Gy. Ránki, "Capital Accumulation and the Participation of Foreign Capital in the Hungarian Economy After the First World War", Nouvelles études historiques publiées à l'occasion du XIIe Congrès Internationale des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965), 2:284; Emmerich Kobenheuer, "Die Strukturwandlung der Wirtschaft Ungarns seit dem Kriege und die deutsch-ungarischen Wirtschaftsbeziehungen", Ungarische Jahrbücher, 17 (1937): 235–40; M. Incze, "The Conditions of the Masses in Hungary During the World Economic Crisis of 1929–1933", Acta Historica 3 (1954): 22, 51.*

Ungārijas tā laika ekonomiskās ražošanas jaudu, kas tika ierobežota sociālpolitisku apsvērumu dēļ. Nepārtrauktā ārzemju aizdevumu piesīkšana nomaskēja Ungārijas acīmredzamās ekonomiskās atveseļošanās nedrošību atlikušajos 20 gados – Betlena sistēmas ziedu laikos, bet, kad soģa lomu uzņēmas lielā depresija, tā iznīcināja Betlenu kopā ar “viņa” labklājību.

Pirmās pēckara desmitgades statistika parāda acīmredzami daudzsoļošu, kaut arī lēnu ekonomikas atdzimšanu. Tātad, ja 1913. gada, pēdējā miera laika gada, produktivitāti (nemainīgās cenās) pieņem par 100, tad 1924. gadā – juku desmitgades beigās un stabilizācijas sākumā – tā bija 65,4, bet 1929. gadā – depresijas priekšvakarā – 112,3. Tomēr pat tajā laikā bija skaidrs, ka šī attīstības tendence ir vienvēidīga, jo tā galvenokārt bija virzīta uz vieglo rūpniecību (tekstilrūpniecību, apģērbu, ādas izstrādājumu, papīra utt.). Smagā rūpniecība, it īpaši mašīnbūve, joprojām atpalika, un šī atpalicība netika pārvarēta līdz pat 30. gadu beigām, kad sākās jauna bruņojuma ražošana. Bez tam, pateicoties apzinātai racionalizācijas politikai rūpniecībā, pie tam tikai rūpniecībā, izmantotais darbaspēks pēc apjoma auga lēnāk nekā sarazotās produkcijas apjoms un nespēja “uzsūkt” lauksaimniecības lieko darbaspēku, kas savukārt noteica iekšējā tirgus zemo pirktspēju. Bet birokrātija vēl arvien bija skaitliski uzpūsta un tērēja daudz. Salīdzināšanai nodokļu iekasēšanas izmaksas starpkaru perioda Ungārijā sastādīja 19,8 % no ieņēmumiem, bet Vācijā – 5,4 %. Sarazotās lauksaimniecības produkcijas apjoms un tās eksports bija augsts (lai gan 1928. un 1929. gada ražas bija mazas), bet vērtība vēl arvien bija pilnībā atkarīga no graudaugu starptautiskās cenas, kas pēkšņi un ievērojami nokritās gadu desmitu mijā.

Statistika arī šoreiz var parādīt, bet diez vai pilnībā atklāt depresijas nodarīto postu Ungārijai. Līdz 1931. gadam lauksaimniecības produktu vairumtirdzniecības cenas, salīdzinot ar 1929. gada līmeni, bija pazeminājušās līdz 78,5 %, bet līdz 1933. gadam – līdz 62,7 %. Graudaugu cenu krišanās līdz ar vienlaikus uzsāktu Čehoslovākijas virzību uz autarkiju lauksaimniecībā ienesa postu Ungārijas laukos un, iedragājot pirktspēju, ietekmēja arī rūpniecību. Lauksaimniecības mašīnu ražošana praktiski apstājās, un kopējā ražošanas apjoma vērtība samazinājās līdz 61 %, salīdzinot ar 1929. gada līmeni. Tomēr atsevišķas nozares, piemēram, ādas izstrādājumu, papīra, pārtikas un tekstilrūpniecība, cieta mazāk, jo tieši ārzemju preču trūkums sākotnēji deva tām iespēju piepildīt visu sarukušo vietējo tirgu. Ieņēmumi no nodokļiem pazeminājās un ārzemju aizdevumi izkusa, kad tika atmaksāti īstermiņa kredīti, un tādi bija pārsvarā, vēl vairāk padziļinot

krīzi. 1929.–1933. gadā vidējiem ienākumiem samazinoties par 23 %, cieta visi sabiedrības slāņi, izņemot varbūt sākumā (un tikai pašā sākumā) Ungārijas visnožēlojamāko šķiru – sezonas laukstrādniekus, kuriem maksāja graudā un zināmus procentus no iegūtās ražas. 1933. gadā 18 % Budapeštas iedzīvotāju tika oficiāli uzskatīti par trūcīgiem, un saslimstība ar tuberkulozi valstī sasniedza 15,2 %. 1929. gadā algotu darbu strādājošo iedzīvotāju un apgādājamo attiecība bija 100 : 215, bet 1933. gadā tā noslīdēja līdz 100:303 un 24,5 % visu rūpniecības uzņēmumu piemeklēja vairāk nekā 50 dienu dikstāve. Kaut arī reālo ražošanas jaudu izmantošana depresijas gados krasi samazinājās, lielas pūles tika pieliktas, lai palielinātu tehnisko racionalizāciju, neņemot vērā tās tūlītējo sociālo un politisko ietekmi uz darbaspēku. Rūpniecībā nodarbināto strādnieku un amatnieku vidū bezdarbs pieauga no 5 % 1928. gadā līdz 35,9 % 1933. gadā, bezdarba periods parasti ilga simtiem dienu, apdrošināšana bezdarba gadījumā neeksistēja, un strādniekus pārņēma satraukums. Arī lauki, kur pieauga nabadzība un piespiedu bezdarbība aptvēra pusi iedzīvotāju, jo muižnieki atlaida no darba laukstrādniekus, bet sīkzemnieki nevarēja vairs pārdot savu produkciju, pieredzēja neparastu politisku un ar politiku nesaistītu ideoloģisko satraukumu. Par to visspilgtāk liecināja tas, ka dažādas tūkstošgadnieku un piecdesmitnieku sektas vairojās kā sēnes pēc lietus, pieņemot tādus izteiksmīgus nosaukumus, kā, piemēram, “Bezgraudnieki”, “Badā mirēji”, “Drebētāji”, “Nelabā izdzinēji”, “Vasarsvētku gaidītāji” un “Sabatiesi”. Dažos rajonos zemnieki ķērās pie daļēji nelegālām metodēm – jaunpiedzimušo nogalināšanas un abortiem.

Nemot vērā Ungārijas neseno politisko vēsturi, kā arī faktu, ka fašistiskā Itālija un nacistiskā Vācija tagad bija vienīgās lielvalstis, kas patērēja lielu daļu no tās citādi nerealizējamās lauksaimniecības produkcijas un kas – Vācijas gadījumā – nodarbināja arī tās liekā lauku darbaspēka nozīmīgu daļu, faktiski jau iepriekš bija skaidrs, ka šī krīze un jukas, graužot uzticību Betlena sistēmai un tās vērtībām, nāks par labu drīzāk labējam, nekā kreisajam radikālismam.

6

Depresijai saēdot Betlena sistēmas ekonomiskos pamatus, Ungārijā iestājās politisku juku laiki, kad konservatīvie un labējie radikāļi ar augošu niknumu cīnījās par varu. Būtu jāatgādina, ka, lai gan labējie radikāļi 20. gadu kontr-revolucionāro valdību vadīšanu bija uzticējuši Betlena konservatīvajiem,

viņi nekad nebija upurējuši savu politisko ideoloģiju. Viņi nebija likvidējuši ne savu rezervē esošo slepeno un pusslepeno patriotisko apvienību tiklu, ne arī atteikušies no savām pretenzijām uz valsts varu Betlena sistēmas varbūtējas sabrukšanas gadījumā, kas tagad, depresijas laikā, izvērtās par realitāti. Liekas, ka tieši šīs sistēmas un tās vadoņu daudzo saistību pretrunas atņēma betleniešu lideriem iespējas un gribu pārvarēt krīzi. Viņi bija nākuši pie varas, dedzīgi pielūdzot nacionālismu, un pēc tam arī pieņēmuši pat Kuna noraidītos miera noteikumus; kopš tā laika bez mitas ribinot revizionisma bungas, tomēr sadarbojušies ar Tautu Savienību, kura uzskatīja pēckara robežas par svētām; viņi apliecināja savu monarhistisko pārliecību, bet bija izdzinuši no valsts savu karali un bija iesaldējuši jautājumu par monarhiju; savās runās viņi lika manīt, ka ebreji ir pretīgi un viltīgi iznīreļi, bet viņu ekonomiskā politika balstījās uz sadarbību ar ebreju biznesu. Pretstatā viņiem labējie radikāļi paziņoja, ka izvirzīs daudz vienkāršākus, dabiskākus un efektīvākus ideoloģiskos uzdevumus un politiskos mērķus: stingru revizionismu, nacionālismu, antisemitismu, antikapitalismu (īpaši "finanšu" kapitalismu), antiintelektuālismu un sociālo radikālismu ungāru tautas organiskās solidaritātes vārdā. Pēdējais no minētajiem uzdevumiem nozīmēja masu piesaistīšanu ar zemes reformas, sociālu uzlabojumu un vēsturisko šķiru pārmantoto privilēģiju nosodījuma palīdzību. Ārlietās labējie radikāļi bija gatavi saraut Betlena bezjēdzīgās saiknes ar "plāputašu" Tautu Savienību un "nikulīgajām" demokrātijām un nespārstoties pievienoties Vācijai. Tik tiešām, viņu vadītājs Ģula Gombošs bija uzturējis visai ciešus sakarus ar nacistu kustību kopš tās aizsākumiem 1921. gadā.

Jau 1930. gada oktobrī labējo radikāļu aģitēšana bija izraisījusi nepatīkamu incidentu, kad no Valdības partijas izstājās neliela deputātu grupa, pārdēvējot sevi par Neatkarīgajiem siksaimniekiem. Betlenam tomēr izdevās izturēt 1931. gada jūnija un jūlija parlamenta vēlēšanas, kuras viņš steigzami sarīkoja pusgadu pirms likumā noteiktā termiņa tad, kad uzzināja par Vīnes kredītiestādes (*Kreditanstalt*) sabrukumu maijā, kurš, kā viņš to labi nojauta, satrieks ungāru sabiedrību un uzsitīs augstu sašutuma vilni. Liekas, ka viņa griba izgaista līdz ar viņa veiksmi un viņš vairs nejutās drošs, vai pavaldņa Horti atbalsts nav mazinājies. Tādēļ pēc tam, kad Vīnes bankrota izraisītā finanšu un politiskā vētra bija plosījusies Ungārijā visas vasaras garumā, viņš pēkšņi atkāpās no amata 1931. gada 19. augustā, nododot premjerministra posteni savam līdzgaitniekam aristokrātam grāfam Ģulam Kāroji, 1919. gada Aradas–Segedas kontrevolucionārās valdības īstenajam veidotājam un ārlietu ministram kopš 1930. gada 10. decembra.

Ģula Kāroji mēģināja saglabāt Betlena sistēmas būtību, bet mainīt stilu: puritāniska taupība nomainīja bezrūpīgo ekstravaganci, un apskaidriba nāca amorāla cinisma vietā. Šis mēģinājums izrādījās neveiksmīgs, jo salīdzinājumā ar viņa priekšteci Kāroji stils vēl vairāk sanikvoja depresijas visatrauktākos upurus – izsalkušos strādniekus, trūcīgos zemniekus, atlaistos valsts ierēdņus, liekos akadēmisko profesiju pārstāvjus. Šiem cilvēkiem labējo radikāļu panaceja ar “finansu kapitālisma važu pārraušanu” likās daudz pievilcīgāka par Kāroji ortodoksālo attieksmi pret budžetu. Pat Valdības partijas lielākā daļa pirmo reizi šīs partijas vēsturē tika novesta līdz dumpim. Pēc mazliet vairāk nekā gada Kāroji padevās, un 1932. gada 1. oktobrī labējo radikāļu lideris Ģula Gombošs tika iecelts par premjerministru kabinetā, kurā (atšķirībā no Kuna valdībām) pirmo reizi Ungārijas vēsturē amatus neieņēma neviens titulēts aristokrātijas pārstāvis. Bija beidzies vēl viens laikmets.

Ģulas Kāroji krišanās sekundāra nozīme bija arī starptautiskiem notikumiem. Būdams frankofils, viņš uzskatīja par savu pienākumu atstāt amatu, kad Strezas konferencē (1932. gada 5.–20. septembrī) Vācijas un Itālijas pārspēks sagrāva Francijas centienus pēc ekonomiskas hegemonijas Vidusēiropā (Tardjē plāns), parādot, ka Ungārijas premjerministram jāklūst par *persona grata* Berlīnē un Romā. Likteņa ironija bija tā, ka šīs konferences sekas atgādināja Betlena krišanu, kuras katalizators bija *Kreditanstalt* bankrots, ko izraisīja Francija kā sodu par 1931. gada 21. marta Vācijas–Austrijas muitas ūnijas projektu (Kērtisa–Šobera plāns).

Tāpat kā dažus mēnešus vēlāk Hindenburgs Hitleram, tā Horti tagad centās sasiet rokas Gombošam, ieceļot tieši viņu par valdības galvu. Stingri nostājoties pret Betlena gadu vecā parlamenta atlaišanu, kā arī pret jaunu zemes reformas likumdošanu, pavaldonis piespieda savu jauno premjeru izlīdzināt labēji radikālo kabineta daļas pārsvaru, nododot stratēģiski svarīgās Lauksaimniecības, Tirdzniecības un Iekšlietu ministrijas konservatīvo betleniešu pārziņā. Tomēr analogija ar varas nodošanu Vācijā diez vai ir pilnīga, jo, lai gan Horti ideoloģiskā ziņā bija nosliecies par labu vecajai skolai, viņš personīgi simpatizēja un jutās parādā Gombošam, kurš 1919. gadā bija atbalstījis Horti iecelšanu par Segedas kontrevolucionārās armijas komandieri un 1921. gadā palīdzēja apspiest karaļa Kārļa otro mēģinājumu atgūt troni. Tik tiešām, atsākušies Hābsburgu valdīšanas atjaunošanas propagandas uzplūdi, kuri, acīmredzot pateicoties franču iecietībai, uzbangoja sakarā ar erchercoga Oto pilngadību 1933. gadā, tikai atdzīvināja Horti simpātijas pret bezbailīgo antileģitimistu Gombošu.

Būdams profesionāls virsnieks pēc izglītības, agresīvs ungāru šovinists pēc pārliecības, "nacionālsociālists", pēc paša izteicieniem, jau kopš 1919. gada, Gombošs 1920. gadā aizgāja no armijas, lai pilnībā veltītu sevi politikai, sākumā organizējot labēji radikālas slepenas apvienības un pildot deputāta pienākumus Valdības partijas Siksaimeņu spārnā, bet pēc tam vadot Rases aizsardzības partiju, kuru pats dibināja 1923. gadā, atdaloties no Valdības partijas, kas, pēc viņa domām, bija kļuvusi pārāk paklausīgi konservatīva. Dažas nedēļas pēc Rases aizsardzības partijas dibināšanas Gombošs tika iesaistīts dīvainā savzvērestībā, kuras mērķis bija labējo radikāļu apvērsums Budapeštā vienlaikus ar Hitlera alus zāles puču Minhenē. Pēc paziņojuma, ka ir kritis par upuri *agents provocateurs*, Gombošam sodu atcēla, pateicoties iecietībai, ar kādu parasti izturējās pret politiskajiem noziedzniekiem no labējo vidus pēctriņķa Ungārijā un Veimāras Vācijā. Tomēr, lai likvidētu Rases aizsardzības partiju, Betlens 1926. gadā noorganizēja parlamenta vēlēšanas, pēc kurām Gombošs, nodemonstrējis savu kaitnieka dabu, divus gadus vēlāk partiju likvidēja. Viņš atkal tika uzņemts Valdības partijā un pēc Horti ierosinājuma 1929. gada 10. oktobrī iecelts par aizsardzības ministru ar slepenu uzdevumu sagatavot Ungārijas karaspēka sastāva paplašināšanu aiz Trianonas noteiktajiem ierobežojumiem.

Būdams cilvēks ar milzīgu godkāri un neierobežotu enerģiju, sentimentāli pieķēries ungāru zemākajām šķirām, kuras viņš uzskatīja par ebreju un aristokrātu ekspluatācijas upuriem, un ideoloģiski pārliecināts, ka nākotne pieder totalitārajām kustībām, Gombošs, nokļuvis premjerministra amatā, sākumā atklāja, ka viņam neļauj ieviest tik daudz labēji radikālo jauninājumu, cik gaidīja viņa atbalstītāji un no kā baidījās viņa ienaidnieki. Tomēr viņš bija apņēmības pilns neatļaut konservatīvajiem spēkiem ierobežot viņa rīcības brīvību. Atjautīgi izmantojot iespaidīgo atbalstu, ko sniedza slepenās apvienības, nacionālistiski noskaņotā studējošā jaunatne, izputējušās zemākās vidusskiras, patriotiski noskaņotie bēgļi no zaudētajām teritorijām, virsnieku sastāvs, aizvainotie rezerves virsnieki un nesen atjaunotā Neatkarīgā siksaimeņu partija (kuras daži vadītāji kādreiz bija Gomboša biedri Rases aizsardzības partijā), viņš lēni, bet neatlaidīgi virzīja savus protežē uz vidējiem un augstākajiem valsts pārvaldes un militārās nomenklatūras amatiem, kā arī iebiedēja opozīciju ar uzraudzības un piespiedu pasākumu krasu paplašināšanu (telefonsarunu noklausīšanās, vēstuļu atvēršana, informatoru izmantošana, manipulēšana ar presi utt.). Paralēli tam Gombošs apbrīnojami elastīgas taktikas rezultātā tūlīt pēc stāšanās premjerministra amatā vienojās ar vadošajām ebreju aprindām, tā nodrošinot sevi ar pietiekamiem

26. tabula

**Parlamenta vēlēšanas
1935. gada 31. marts–11. aprīlis**

Partijas	Vietas
<i>Valdošā koalīcija:</i>	
Valdības partija	170
Kristīgo sociālistu partija (Valdības partijas sabiedrotā)	14
Neatkarīgo sīkzemnieku partija	25
<i>Konservatīvo, centra un kreiso opozīcija:</i>	
Betlenieši un neatkarīgie	12
Leģitīmistu	3
Liberāļi	7
Sociālisti	11
<i>"Tīro" labēji radikālo spēku opozīcija:</i>	
Bultu krusts	2
Nacionālie radikāļi	1
Kopā	245

slepeniem naudas līdzekļiem, nāca klajā ar paziņojumu, ka pārskata savus uzskatus ebreju jautājumā un ir gatavs turpmāk par brāļiem uzskatīt tos ebrejus, kas savu un ungāru likteni uzskata par kopīgu (1932. gada 11. oktobra runa). Tomēr pret kapitālismu vērstā propaganda tika uzskatīta par pārāk vērtīgu politisku līdzekli, lai arī to pieklusinātu apmaiņā pret šīm subsīdijām.

Jaunie finanšu resursi sekmēja Gomboša centienus pakļaut Valdības partijas deputātus savai kontrolei, un 1935. gada pavasarī viņš jau jutās pietiekami stiprs, lai pagrieztu Betlena politisko un administratīvo mašīnēriju pret tās veidotāju. Parlaments tika atlaists, un Valdības partija tika pamatīgi tīrīta kā pirms vēlēšanām, tā arī vēlēšanu laikā, pēc kurām atgriezās tikai 25 no iepriekšējā sasaukuma deputātiem. 26. tabulā parādītie šo vēlēšanu rezultāti bija sarežģītāki nekā Betlena laikā, jo tagad, atbildot uz Gomboša režīma radikalizāciju, sevi pieteica topošā konservatīvo opozīcija.

Saskaņā ar tradīciju Valdības partija 154 no visām vietām ieguva 201 lauku vēlēšanu iecirknī, kur pārsvarā notika atklātā balsošana. Taču tas, ka aizklātās vēlēšanās iegūtās sociālistu balsis Budapeštā samazinājās no

42,8 % 1922. gadā līdz 25,4 % 1935. gadā, liecināja par pilsētnieku patiesu atbalstu labējiem radikāļiem. Gomboša 1935. gada vēlēšanas bija liela, kaut arī nepilnīga labējā radikālisma uzvara valsts, parlamenta un Valdības partijas mērogā.

Neilgi pirms vēlēšanām Gombošam, kurš pēc iecelšanas premjerministra amatā bija saglabājis aizsardzības ministra portfeli, negaidīti tika dota visai patīkama iespēja iesaistīt savus atbalstītājus armijas virspavēlniecībā tad, kad liels militārpersonu skaits bija spiests aiziet no armijas sakarā ar Tautu Savienības uzsākto rūpīgo izmeklēšanu par Ungārijas atbildību Dienvidslāvijas karaļa Aleksandra un Francijas ārlietu ministra Luija Bartū (*Louis Barthou*) noslepkavošanā 1934. gada 9. oktobrī. Jaunatnācēji jebkurā gadījumā bija daudz vairāk noskaņoti par labu labējam radikālismam un Vācijai nekā to priekšgājēji; Ungārijai vēlāk bija dārgi jāsamaksā par Gomboša liktenīgo armijas politizēšanu. Toreiz daudz draudošāks likās fakts, ka ar savu rīcību Gombošs bija ļoti atsvešinājis Horti, kurš ārkārtīgi nopietni uztvēra savas virspavēlnieka priekšrocības un kuram kā vecam jūras vilkam un muižniecības pārstāvim bija raksturīga nosliece uz anglofiliju. Viņa vilšanās Gombošā vēl vairāk padziļinājās sakarā ar Gomboša atdzimušo interesi par lauku sociālajām problēmām un vēlēšanos tās atrisināt ar zemes reformas starpniecību.

Likumsakarīgi, ka tagad Horti atkal pietuvinājās Betlenam. Tas savukārt automātiski mazināja Gomboša kontroli pār Valdības partiju un tādējādi arī pār parlamentu salīdzinājumā ar to, par ko varētu liecināt neapstrādātie vēlēšanu rezultāti, un 30. gadu vidū radās jauna politisko spēku polarizācija. Vienā pusē atradās "revolucionārie" un masu atbalstītie labēji radikālie spēki, bet otrā – topošā elites koalīcija, kas sastāvēja no "vecās skolas", konservatīvo un liberāļu pilsoņtiesību aizstāvjiem, sociālistiem, drīz vien arī no ebrejiem un citiem, kas bija vēsturiski ieinteresēti civilizētas sabiedriskās dzīves tradicionālo drošības un pieklājības normu saglabāšanā vai atjaunošanā un tādējādi arī saikņu uzturēšanā ar Rietumvalstīm. Betlens šīs koalīcijas vadītāja lomā atguvās no sava 1931. gadā piedzīvotā negoda un šo slāņu vidū sāka baudīt gudra, vecāka valstsvīra reputāciju, kuram rūp kā cilvēktiesības zemes iekšienē, tā arī Ungārijas labā slava aiz tās robežām. Kad pienāca īstais brīdis, pat daži labējos radikāļus atbalstošie neatkarīgie sīksaimnieki nosliecās uz šo koalīciju tieši tāpēc, ka baidījās no Ungārijas nākotnes sasaistīšanas ar nacistisko Vāciju.

Gombošs guva arī lielu popularitāti sabiedrībā, radot sociālā taisnīguma un nacionālā lepnuma mērķtiecīga meklētāja tēlu. Viņš aizgāja pat tik tālu,

ka uzspieda ungarizēšanu Vācijas švābu minoritātei. Iespējams, ka viņa rokās bija ietekmīgākas politiskās sviras, sacensoties ar Betlenam piepulcējušos "nikuligo" un "parazitisko" aristokrātu grupu, bet Gombošs nopietni sasirga ar ilgstošu nieru slimību un mira 1936. gada 6. oktobrī, pirms viņam izdevās nostiprināt savas iepriekšējā gada daļējās uzvaras. Tāpēc viņa premjerministra laiks Ungārijas vēsturē ir zināms kā pārejas periods, kura gaitā viņš aizvilināja Ungāriju tik tālu pa taku, kas veda uz labējo radikālismu un biedrošanos ar nacistisko Vāciju, lai nekāda vēlāka atteikšanās vairs nebūtu iespējama.

Pēc viņa Horti bija jāieceļ amatā septiņi premjeri; no katra viņš cerēja sagaidīt atgriešanos pie Betlena iekšējās un ārējās politikas vērtībām, bet neviens neattaisnoja viņa cerības daļēji savas viduvējības un tuvredzības dēļ, bet vairāk gan Vācijas varenības brīnumainās izaugsmes dēļ, kā arī šī procesa aizvien augošās popularitātes dēļ Ungārijas iedzīvotāju vidū. Vācijas nostiprināšanās Ungārijai nozīmēja divpusēju procesu: tā sekmēja Ungārijas pēcdespesijas atveseļošanos un Trianonas līguma sagrāvi, kuru vēlējās gan Betlens, gan arī Horti, bet tajā pašā laikā tā padarīja Ungāriju par Vācijas satelītu. Lai gan nepakļāvīgajam pavaldonim izdevās pēc kārtas atlaist visus premjerministrus, kuri, izpildīdami nacistu prasības iekšpolitikā un ārpolitikā, bija pieviluši viņa uzticību, viņam tā arī neizdevās atrast nevienu, kam būtu pa spēkam atrisināt šo politisko problēmu un, nemaksājot pieprasīto cenu, gūt labumu no savienības ar Vāciju. Betlena–Horti savienība palēnināja, bet nekad nepagriezta atpakaļ to notikumu gaitu, ko bija uzsācis Gombošs, ar kuru galu galā viņiem bija daži kopēji galamērķi.

Gombošs bija pirmais no visu valstu valdību vadītājiem, kurš apmeklēja Hitleru pēc viņa iecelšanas par Vācijas kancleru. Sirsnīgās Itālijas un Ungārijas attiecības, kas balstījās uz šo valstu kopējo nepatiku pret Dienvidslāviju, kā arī uz Budapeštas elites aizrautību ar Musolini fašismu, bija pastāvējušas sen, bet Vācijas nacistu kustības mērķi attiecībā uz Donavas apgabalu, liekas, apdraudēja Ungārijas intereses, kaut arī Gombošam bija labas personiskās saiknes ar to. Šajā sakarā Gombošs pēc paša iniciatīvas slepeni devās uz tikšanos ar Hitleru 1933. gada 17. jūnijā. Abi vīri vienojās par to, ka (a) Ungārija turpinās koncentrēt savus revizionistiskos centienus pret Čehoslovākiju (tajā laikā pret Rumāniju un Dienvidslāviju Hitlerš izturējās ar labvēlīgu interesi), (b) Vācija nesniegs politisku atbalstu švābu minoritātei Ungārijā, (c) Gombošs mudinās Dolfūsu (un Musolini) pieņemt austriešu nacistus Austrijas valdībā un nesaistīt Austrijas un Francijas politiku. Šī vienošanās bija kompromiss, jo izdevās izvairīties no

strīdīgo jautājumu apspriešanas (Austrijas nākotnes galīgais risinājums, Ungārijas iespējamās prasības pret Rumāniju un Dienvidslāviju).

Nākamais gads iezīmēja daudz iespaidīgāku izrāvienu, jo Vācijas jaunais ekonomikas ministrs Hjalmars Šahts (*Hjalmar Schacht*) atteicās no iepriekšējā pārtikas ministra Alfrēda Hugenberga (*Alfred Hugenberg*) realizētās autarkijas politikas lauksaimniecībā un uzsāka nepieredzētu Vācijas tirdzniecības ekspansiju (bloķētās valūtās) uz Dienvidaustrumeiropu. Šis manevrs deva iespēju Ungārijai atkal atbrīvoties no tās lauksaimniecības produktu pārpalikumiem un tādējādi paglābt savu latifundiju sistēmu. Vienlaikus Ungārija kļuva tehniskā ziņā atkarīga no Vācijas rūpniecības materiāliem, iekārtām, rezerves daļām un visa ekonomika tika "saslēgta" ar Vācijas ekonomiku gan tirgus, gan piegāžu ziņā. Un tomēr tā atkal bija plaukstoša ekonomika, un no jauna nodarbinātās iedzīvotāju masas, kuras pat guva zināmu labumu no sezonas darba Reihā, samierinājās ar skaidrojumu, ka nacistiskā Vācija ir izglābusi viņus no "ebreju finanšu kapitālisma parazitiskās tirānijas". Nacistiskās Vācijas acīmredzamā enerģija un neapšaubāmā neuzvaramība aizrāva un atstāja iespaidu arī uz valdošajām, īpaši militārajām, aprindām. Toties Itālijas ietekme samazinājās līdz ar tās iesaistīšanos Abesīnijas karā 1935. gada oktobrī, pēc kura Itālijas un Vācijas stāvoklis teritorijā pie Donavas vairs nebija vienāds.

7

Sākot ar 30. gadu vidu, sacensība valsts iekšienē starp Ungārijas labējiem radikāļiem un betleniešiem kļuva par daudz sīvākas cīņas sastāvdaļu, kas norisinājās starp nacistisko Vāciju un tās ienaidniekiem par kontroli Eiropā. Vācija vēsi reaģēja uz to, ka Horti 1936. gada 10. oktobrī premjerministra Gomboša vietā iecēla bijušo lauksaimniecības ministru Kālmānu Darāni (*Kálmán Darányi*). Tā kā šī kompromisa figūra bija pieņemama kā betleniešiem, tā arī labējiem radikāļiem, Vācija turēja Darāni aizdomās par to, ka viņš varētu atteikties no Gomboša uzsāktās politikas. Lai parādītu savu neapmierinātību, Berlīne sāka aktīvi atbalstīt un subsidēt švābu minoritātes politisko aģitāciju Ungārijā. Bet Vācijas satraukums bija nepamatots. Lai gan Darāni personīgā izvēle izrādījās labvēlīgāka Vācijai, nekā to sākotnēji novērtēja Horti un Hitlers, Ungārija savās saistībās jau bija pārkāpusi kritisko robežu. Militārā kasta, kura lielākoties sastāvēja no ungarizētajiem švābiem un kuru Gombošs bija spēcīgi politizējis, tagad beidzot baudīja zināmas slepenas atkalbruņošanās augļus, kas notika Vācijas tehniskajā un

finansialajā vadībā; tā nebija gatava virziena maiņai vairāk par citām Ungārijas sabiedrības šķirām un slāņiem, kas bija guvuši zināmu labumu no nesējamiem politiskajiem notikumiem. Aizvien lielāka uzticība tika parādīta labējo radikāļu desmitgades otrās puses idejai par to, ka Ungārijai tās neatliekamo un tālejošo revizionisma mērķu sasniegšanai ir jānodrošina sevi ar Vācijas nepārtrauktu un ilgstošu atbalstu, vēl vairāk saskaņojot Ungārijas un nacistiskās Vācijas iekšējos politiskos institūtus un darbības stilu.

Tiesi šādā “integrēšanās uz atdarināšanas pamata” gaisotnē arī tika pieņemti vairāki antisemitiski likumi, pirmais no kuriem parādījās drīz pēc tam, kad Austrijas izlīgums padarīja Hitlera impēriju un Ungāriju par tiešiem kaimiņiem. Nepieļaujot Ungārijas ebreju genocīdu – katastrofu, kas notika 1944. gadā vācu vispārējās okupācijas rezultātā, šie pasākumi pamazām izspieda ebrejus no viņu tradicionālajām sfērām – ekonomikas, brīvajām profesijām un inteliģences vides. Galvenie ieguvēji ungāru vidū no pasākumiem, kas bija vērsti pret ebrejiem, – zemākā vidussķira un akadēmiski izglītotais proletariāts – protams, tikai lieku reizi pārliecinājās par labējā radikālisma taisnīgumu. Raksturīgi ir tas, ka šo likumu galvenie pretinieki nāca no vecmodīgās aristokrātijas parlamenta augšpalātā.

Temps, kādā pat Gomboša un Darāni vadībā Ungārijā tika ieviesta labēji radikālo ideoloģija, bija vēl arvien pārāk piesardzīgs, lai apmierinātu tās totalitāro ekstrēmistu apokaliptiskās cerības. Tāpēc viņi nodibināja vairākas slepenas “tīrās” labēji radikālas apvienības, svarīgākā no kurām bija Bultu krusta kustība, ko vadīja Ferenc Sālaši (*Ferenc Szálasi*), bijušais ģenerālštāba virsnieks, kurš politikas dēļ aizgāja no armijas 1935. gada sākumā, bet saglabāja ciešas attiecības ar armijas jaunāko sastāvu. Propagandēdams miglainas un nesamierināmas absolūtā antikapitālisma, antisociālisma, antisemitisma, ungāru rasisma un populistiskā autoritārisma idejas, Sālaši ieguva dedzīgus atbalstītājus studentu, nekvalificēto strādnieku un laukstrādnieku vidū, kā arī izraisīja slēptu naidīgumu visos sabiedrības mantīgajos slāņos, ieskaitot arī “valdības” labējos radikāļus. 1937. gada aprīlī Darāni valdība iesūdzēja Sālaši tiesā par “aģitāciju pret politisko un sociālo kārtību, kā arī pret reliģisko toleranci”. Viņam piesprieda trīs ieslodzījuma mēnešus un pilsoņtiesību atņemšanu uz trim gadiem, bet šis spriedums tikai padarīja viņu par tautas mocekli, un viņš tika atbrīvots jau pēc dažām dienām. Tūlīt pēc tam viņš devās braucienā uz Vāciju, lai pētītu Vācijas nacistiskās revolūcijas norisi. Līdz tā paša gada oktobrim Sālaši bija pakļāvis savai harizmatiskajai vadībai gandrīz visas “tīrās” labēji radikālas grupas un izveidojis Bultu krustu par īstu politisku spēku. Darāni, mēģinādams kaut

ko vēl vērst par labu, centās iesaistīt Sālaši valdības darbā, bet par to tika padzīts pēc tam, kad ziņas par šo manevru bija sasniegušas Horti konservatīvi liberālos (Betlena) sekotājus.

Par jauno premjerministru kļuva Bēla Imrēdi (*Béla Imrédy*), līdz tam Nacionālās bankas prezidents un ministrs bez portfeļa, kura uzdevums bija koordinēt valsts ekonomisko politiku. Pēc tam kad 1938. gada 13. maijā Horti iecēla viņu par premjerministru, sekojot Betlena un citu konservatīvo ieteikumam, tieši viņa brīnišķīgo attiecību ar Lielbritāniju un domājamo Rietumu simpātiju dēļ, Imrēdi, tāpat kā viņa priekštecis Darāni, izraisīja vēsu reakciju Vācijā, nekavējoties ķērās pie Sālaši atkārtotas tiesāšanas un panāca, ka viņam piesprieda trīs gadus spaidu darbos un pilsoņtiesību atņemšanu uz pieciem gadiem par apvērsuma mēģinājumu. Šoreiz gan Bultu krusta vadonis divus gadus nosēdēja cietumā, bet viņa politiskā slava atbalstītāju vidū tikai pieauga. Viņa prombūtnē vāciešiem izdevās panākt varbūt pat lielāku tiešo ietekmi uz Bultu krustu, nekā tas būtu noticis citos apstākļos, jo, lai arī būdams pārliecināts nacists, Sālaši bija vācu ieliktenis mazākā mērā nekā viņa leitnanti.

Notikumu attīstība drīz vien padarīja godkāriģo Imrēdi, tāpat kā viņa priekštecī, daudz pakļāvīgāku vācu vēlmēm un ietekmei, nekā to sākotnēji bija gaidījuši kā viņa atbalstītāji, tā arī neslavas cēlēji. Minhēnes krīze atklāja to, ka mazās Centrāleiropas valstis praktiski nevarēja paļauties uz Rietumvalstu solījumiem, bet tieši Ungārija šīs krīzes rezultātā un Vācijas un Itālijas aizbildniecībā atguva ievērojamu savas teritorijas daļu, tādējādi pārvēršot Imrēdi un daudzus citus valdībā un ārpus valdības esošos ungārus par pārliecinātiem Ass līgumvalstu kolaboracionistiem. Pēc tam kad Minhēnes notikumu rezultātā ievērojami paplašinājās Ungārijas teritorija, Imrēdi atbrīvojās no ārlietu ministra Kālmāna Kaņas (*Kálmán Kánya*), kuram vācieši īpaši neuzticējās, jo zināja par viņa nevēlēšanos likt uz spēles visu Ungāriju, un šinī postenī iecēla grāfu Ištvanu Čāki (*István Csáky*), kurš, stājoties savā amatā 1938. gada decembra vidū, raksturoja savu ārējo politisko kursu par "gluži vienkārši .. visos aspektos orientētu uz Ass līgumvalstīm".

Teritorija, ko Ungārija atguva saskaņā ar 1938. gada 2. novembra Ribentropa un Ciano tā saucamo Pirmo Vīnes arbitražu, bija 12 103 km² Dienvidslovākijā un Dienvidrutēnijā, apgabals, kuru ungāri sauca par Felvideku. Tā aptuveni bija 1/5 no Trianonas līguma ietvaros Čehoslovākijai atdotās teritorijas. Jaunā Ungārijas robeža ar ziemeļu kaimiņu tika nosprausta, pirmām kārtām domājot par etniskiem, nevis ekonomiskiem kritērijiem, – tā atdalīja vairākas atgūtās ungāru pilsētas no to slovāku

apdzīvotajiem apvidiem. Pēc mazāk nekā pusgada tas, ka Hitlers 1939. gada marta vidū iznīcināja Čehoslovākijas atliekas, ļāva Ungārijai atkārtoti anektēt pārējo Rutēniju (taču ne Slovākiju, kura bija pakļauta vācu protekcionismam), t.i., vēl 12 171 km², un iegūt kopēju robežu ar Poliju.

Šo atgūto teritoriju ungāri, kuri kā neapmierināta, bet spēkpilna mazākumtautība divas desmitgades bija nodzīvojuši buržuāziskajā, progresīvajā Čehoslovākijā, pārdzīvojot zemes reformu un citus sociāli ekonomiskus jauninājumus, tagad ar šausmām raudzījās uz Horti–Betlena koalīcijas “feodālo” konservatīvismu ungāru politikā un Imrēdi sākotnēji pārmērīgi uzkrītošo darbošanos labējā radikālisma virzienā. Pēkšņi zaudējuši arī Čehoslovākijas muitas sistēmas aizsardzību pret lielā Ungārijas lidzenuma lauksaimniecības radīto konkurenci, šie no jauna integrētie ungāri ļoti vēlējās kompensēt savu jauniegūto ekonomisko neaizsargātību, ātri tiekot pie bagātības uz ebreju rēķina. Tāpēc viņi ar aizrautību kūdīja jau tāpat vairāk nekā labvēlīgi noskaņoto Imrēdi palielināt iepriekšējā gada antisemitiskos ierobežojumus. Imrēdi tagad pat it kā rotaļājās ar zemes reformas idejām un nodibināja pats savu fašistisko organizāciju atdarinājumu ar nosaukumu “Ungāru dzīves kustība”. Tomēr šāda mērķtiecīga un negaidīta premjerministra spēja piemēroties labējam radikālismam vēlreiz izraisīja impēriski noskaņotās konservatīvi liberālās koalīcijas pretestību. 1939. gada 16. februārī Horti nomainīja Imrēdi ar grāfu Pālu Teleki, kurš, jāatgādina, 1920.–1921. gadā īsu laiku bija premjerministrs kā Betlena valdības *locum tenens* un nesenaajā pagātnē ieņēma izglītības un kulta lietu ministra amatu Imrēdi bijušajā kabinetā.

Ar katru jaunu premjerministra nomaiņas krīzi, kas sekoja kārtējam Vācijas triumfam Eiropā, cilpa ap Ungāriju savilkās vēl ciešāk un tās vadītāju rīcības iespējas saruka. Teleki uzticētais uzdevums, piemēram, bija atbrīvot valsti no pārāk lielās un vienpusējās atkarības no Ass līgumvalstīm un panākt Ungārijas tuvināšanos Rietumvalstīm. Bet, lai iemantotu tikai Vācijas iecietību vien, viņš bija spiests rīkoties tā, lai Ungārija iesaistītos Antikominternes paktā (1939. gada 23. februārī), izstātos no Tautu Savienības (1939. gada 11. aprīlī) un pievienotos Trīspusējam (Ass valstu) paktam (1940. gada 20. novembrī), visu šo laiku paturot amatā bēdīgi slavēto ārlietu ministru Čāki. Lai gan viņš nepiešķīra daļējas suverenitātes un ekstraterritoriālas tiesības Ungārijas švābu mazākumtautībai, kā arī nepieļāva nacisma propagandu skolu mācību grāmatās, Teleki pārliecināja Hitleru par savu uzticību antisemitismam ar to, ka personīgi vadīja Imrēdi neseno ierobežojošo pasākumu galīgo iestrādāšanu likumdošanā un to administratīvu

27. tabula

Parlamenta vēlēšanas

1939. gada 28.–29. maijā

Partijas	Vietas
<i>Valdošā koalīcija:</i>	
Valdības partija	183
Sociālkristīgā partija (Valdības partijas sabiedrotā)	4
Kooptētie deputāti no Felvidekas un Rutēnijas	36*
<i>Konservatīvo, centra un kreiso opozīcija:</i>	
Neatkarīgie siksaimnieki	14
Liberāļi	5
Sociālisti	5
<i>"Tīro" labēji radikālo spēku opozīcija:</i>	
Bultu krusts	31
Citas nacistiskās partijas	18
Kopā	296

ieviešanu. Būdams Transilvānijas "vecās skolas" aristokrāts un pamatoti slavens ģeogrāfs pēc profesijas, Teleki reizē bija cilvēks, kurš tika sakompromitēts 1919.–1920. gada baltā terora laikā, kā arī 1926. gada viltoto franku skandālā. Tāpēc viņš bija miklains, pat šaubīga personība, bet politika, kam viņš bija uzticīgs un kas bija vērsta uz Vācijas varenības izmantošanu Trianonas līguma anulēšanai un tajā pašā laikā arī uz to, lai Ungārija Rietumvalstu acīs neizskatītos pēc Vācijas sabiedrotās, nebija pa spēkam ne viņam, ne arī viņa valstij, nerunājot jau par tai raksturīgo viengabalainības trūkumu (visās šī vārda nozīmēs).

Lai gūtu labumu no 1938. un 1939. gadā atgūtajām teritorijām, Teleki 1939. gada 28.–29. maijā organizēja vēlēšanas vecajā Trianonas teritorijā. Lai gan vēlēšanu tiesības vēl aizvien bija ierobežotas, valsts birokrātiskā aparāta un muižnieku ietekme pirmo reizi bija samazinājusies vispārējās aizklātās balsošanas sistēmas dēļ, kura tika ieviesta arī laukos Darāņi laikā ar 1938. gada XIX likumu. Daudz biedējošāka un stiprāka ietekme pirmo reizi parādījās vācu bagātīgo subsīdiu formā Bultu krustam un ar to saistītām

* 26 no Felvidekas, 10 no Rutēnijas.

nacistiskām organizācijām, kas atsvēra Teleki mēģinājumus iznīcināt šos grupējumus ar "tradicionāli" tiesiskajiem un policijas piekoptajiem vajāšanas paņēmieniem. 27. tabulā atspoguļotie rezultāti parāda arī tos 36 deputātus, kuri tika kooptēti no nesen atgūtajām ziemeļu teritorijām un faktiski netika ievēlēti iecirkņos. Lai izvērtētu šos rezultātus, ir jāsaprot, ka Valdības partijas deputātu simpātijas dalījās starp Teleki un Imrēdi un ka Neatkarīgie sīksaimnieki bija labējie radikāļi, bet noskaņoti par labu Rietumiem.

Tautas balsojums bija pat vēl labvēlīgāks labējiem radikāļiem, nekā to parāda šie parlamenta vēlēšanu rezultāti. Par Bultu krustu nobalsoja $\frac{1}{4}$ no visiem vēlētājiem, bet Budapeštā kopā ar sabiedrotajiem tas saņēma 72 400 balsis, sociālisti – 34 500 un Valdības partija – 95 500 balsis. Pat proletariāta centrs – "sarkanā" Cepela sala uz parlamentu nosūtīja divus deputātus – nacistus. Bultu krusts vienmēr bija bijis populārs nekvalificēto un pus kvalificēto strādnieku vidū, bet tagad papildus Vācijas naudai, valsts birokrātiskā aparāta "jauno" elementu slepenajam atbalstam un Bultu krusta ieslodzītā vadoņa Sālaši cietēja oreolam tas ieguva arī pagrīdes komunistiskās kustības slēptu atbalstu, kā arī lielu popularitāti sakarā ar patieso uzticību zemes reformai un rūpēm par sabiedrisko taisnīgumu. Lai gan Valdības partija uzņēma 36 deputātus no atgūtajām teritorijām, ieskaitot dažus "rāmus" slovākus un rutēņus, tieši šis panākums vēl vairāk nobīdīja partijas smaguma centru labējo radikāļu virzienā. Un tiesām, tikai $\frac{1}{3}$ no tās deputātiem bija patiesi uzticīgi Teleki, un viņam diez vai izdotos kontrolēt Valdības partiju bez pavadoņa papildu pilnvarām.

Liktenīgā kārtā Vācijas un Ungārijas kopīgi veiktās Čehoslovākijas iznīcināšanas rezultātā tūlīt parādījās atšķirības abu valstu virzībā, prioritātēs un interesēs. Ungārijas vēl aizvien neapmierinātās vēlmes atjaunot savu vienoto vēsturisko teritoriju tagad sadūrās ne tikai ar Vācijas protekcionismu attiecībā ar nesen neatkarību ieguvušo Slovēniju, bet arī ar angļu un franču sāncensību divu citu Ungārijas iredentisko ambīciju objektu – Rumānijas un Dienvidslāvijas – iegūšanā. 1939. gada 23. augustā noslēgtais Hitlera–Stalīna pakts satrieca antikomunistiskās Ungārijas valdošās aprindas, bet nākamajā mēnesī Vācijas un PSRS kopīgi realizētā Polijas sadalīšana – valsts, kuru Ungārija uzskatīja par savu vēsturisko draugu, bet tās tautu par brālīgo "muižnieku tautu" – dziļi aizvainoja. Kaut arī vācieši kā kukuli piedāvāja ungāriem Galīciju, Ungārijas valdība noraidīja Vācijas lūgumu stratēģiskiem mērķiem izmantot Kasa–Velejtes dzelzceļa līniju septembra kampaņas laikā; bet tā atļāva 6000 vīru lielajam ungāru brīvprātīgo leģionam – Skrandu gvardei – cīnīties poļu pusē; un tā atļāva

100 000–140 000 poļiem izmantot Ungārijas teritoriju pārgājienā uz Franciju, lai turpinātu karu pēc sakāves Polijā. Tomēr, skatoties plašāk – Eiropas ģeogrāfija, Rietumvalstu vājums, viņu pašu revizionistiskie uzskati un tautas labēji radikālais noskaņojums stipri ierobežoja Ungārijas vadītāju iespējas rast alternatīvu sekošanai Vācijas pēdās.

Toties Otrā pasaules kara sākums mazliet atvieglāja Teleki iekšzemes grūtības. Liberāļi un sociālisti izprata un atbalstīja viņa delikātos mēģinājumus saglabāt saiknes ar Rietumvalstīm, praktiski atsakoties no jebkādas opozīcijas valdībai, lai atvieglotu tās darbu. Jāsaka, ka pēc kara viņi dārgi samaksāja par šo pasīvo sadarbību. Lai gan labējie radikāļi, kā vienmēr, bija nelabojami un uzstājīgi, viņu niknumu nedaudz mazināja tas, ka saistībā ar Vācijas ekonomisko palīdzību Ungārijai tika panākta tautas pilnīga nodarbinātība un karadienestā tika iesaukti viņu kareivīgi noskaņotie jaunieši, tādējādi nonākot valdības uzraudzībā, kā arī tas, ka Vācijas intereses kara apstākļos diktēja, lai tās sabiedrotās un satelītvalstis pārvaldītu sakārtoti un produktīvi režīmi, nevis ideologi un entuziasti ar noslieci uz nemieriem un fanātismu. Turklāt Bultu krusts bija maldīgi cerējis, ka Vācija vēlēšies, lai kopējās lietas vārdā “lielā” Ungārija uzņemtos policista lomu visā Karpatu–Donavas apgabalā, taču Reihs faktiski netiecās pēc “lielēm” partneriem neatkarīgi no to ideoloģiskās uzticības. Pēc analogijas nacistiski noskaņotā Vācijas švābu mazākumtautība Ungārijā labāk vēlējas panākt īstas koncesijas no valdības Budapeštā nekā noslēgt savienību ar Bultu krustu par bezjēdzīgu opozīciju.

1940. gada vidū, tūlīt pēc Francijas krišanas, Padomju Savienība turpināja ievākt vēl atlikušos guvumus, ko paredzēja tās iepriekšējā gadā parakstītais slepenais līgums ar nacistisko Vāciju. 26. jūnijā tā izvirzīja ultimātu Rumānijai, pieprasot tūlītēju Besarābijas un Bukovinas atdošanu. Arī Bulgārija panāca Dienviddobrudžas atsavināšanu Rumānijai. Teleki valdība, kura kopš kara sākuma bija solījusi abām karojošajām pusēm neizvirzīt Ungārijas revizionistiskos plānus pret Rumāniju, ja vien tā negrasās atdot teritorijas citiem, tagad piedraudēja ar cīņu gadījumā, ja Ungārijai netiks atdota Transilvānija, un šajā brīdī rumāņi pēkšņi kļuva nepieejami. Gluži tāpat kā ungāru un slovāku domstarpību laikā iepriekšējā gadā, arī tagad izrādījās, ka Vācijai bija jāizšķir divu savu klientu strīds.

Lai gan sākotnēji Hitlers bija labvēlīgi noskaņots pret rumāņiem, kas labāk izturējās pret vācu minoritāti, kuras politiskie institūti un stils bija “modernāki” (t.i., paratotalitāri), tagad viņam tomēr nācās rēķināties ar to, ka, karam sākoties, Vācijas sabiedrība gremdējās jaukās atmiņās par ungāru

sabiedrotajiem Pirmajā pasaules karā un atcerējās, ka rumāņu varas vīri nesen bija noslepkavojuši šīs valsts nacistiski orientētas organizācijas Dzelzs gvardes vadoni. 1940. gada vasarā Hitlers labprātāk nebūtu iesaistījies šajā strīdā, bet, lai nepieļautu Rumānijas naftas atradņu iznīcināšanu un/vai tam nesekotu padomju iebrukums, viņš diez vai varēja riskēt un ļaut šim strīdam pāraugt karadarbībā. Tāpēc Vācijas organizētā šķirējtiesa, palīdzot Itālijai, bija paties mēģinājums atrisināt grūto Transilvānijas jautājumu, nevis, kā tas bieži tiek nepatiesi apgalvots, Makjavelli stila manevrs padarīt abus sāncensus tik neapmierinātus, ka Vācija varētu tos uzrīdīt vienu otram visā kara garumā. Vēlāk faktiski tieši tā arī notika, bet tomēr nešķiet, ka ar iepriekšēju nodomu.

Saskaņā ar 1940. gada 30. augusta tā saukto Otro Vīnes arbitražu Ungārija atguva 43 492 km² Transilvānijas ziemeļos un austrumos jeb 2/5 no Trianonas līguma rezultātā Rumānijai atdotās teritorijas ar aptuveni 2,5 miljoniem iedzīvotāju, no kuriem vairāk par miljonu bija rumāņi. Apmēram pusmiljons ungāru vēl aizvien palika Rumānijai piederošajā Transilvānijas apgabalā, kas uzskatāms par vēl vienu pārliecinošu pierādījumu tam, ka šajā Eiropas daļā ir praktiski neiespējami iezīmēt etniski "tīras" robežas.⁹ Rumānija paturēja šī strīdīgā apgabala visvērtīgākos ekonomiskos

⁹ Šie vispārējie, neapstrādātie, noapaļotie statistikas dati parāda, cik grūti bija atšķetināt ievērojamās atšķirības, kas atklājās Rumānijas un Ungārijas tautas skaitīšanas rezultātos. Uz Transilvānijas daļu, ko saskaņā ar Otro Vīnes arbitražu Rumānija atdeva atpakaļ Ungārijai, attiecas šādi skaitļi:

	1930. g. tautas skaitīšana Rumānijā	1941. g. tautas skaitīšana Ungārijā
Ungāri	911 550	1 347 012
Rumāņi	1 176 433	1 066 353
Citi	307 164	163 926
Kopā	2 395 147	2 577 291

1940. gadā Rumānijai atstātajā Transilvānijas daļā 1941. gada Rumānijas tautas skaitīšanas datus var salīdzināt tikai ar pirmstrianonas laika Ungārijas 1910. gada tautas skaitīšanu:

	1941. g. tautas skaitīšana Rumānijā	1910. g. tautas skaitīšana Ungārijā
Ungāri	363 206	533 004
Rumāņi	2 274 561	1 895 505
Citi	695 131	618 634
Kopā	3 332 898	3 047 1431

resursus, bet Ungārijas kontrolē nonāca stratēģiski nozīmīgā Karpatu kalnu kore un pārejas. Liktenīgā kārtā Hitlera sākotnēji negribīgā iesaistīšanās šīnī lietā bija salīdzināma ar Teleki neapmierinātību ar to, ka šis ieguvums bija Vācijas šķērējtiesas un nevis pašas Ungārijas militāro vai diplomātisko pūļu rezultāts. Staļinam savukārt nepatika, ka viņš netika iesaistīts šīnī epizodē, bet jo īpaši tās garantijas, kuras Ass līgumvalstis piedāvāja Rumānijas pārvaldē atstātajai teritorijai – garantijas, kuras tika apliecinātas ar vācu divīzijas izvietošanu šajā valstī.

Ungāru iedzīvotāji 1938.–1939. gadā no starpkaru perioda Čehoslovākijas atgūtajās teritorijās, kā jau minēts iepriekš, sliecās uz labējā radikālisma nostiprināšanu Ungārijā un Valdības partijā, bet Transilvānijas ungāri, kas atgriezās “mājās” 1940. gadā, atbalstīja konservatīvi liberālo politisko spārnu. No parlamenta apakšpalātas 63 vietām, kuras tagad tika piešķirtas atgūtajai Transilvānijai, 12 tika teorētiski rezervētas rumāņiem, bet atstātas brīvas līdz tam laikam (kurš nekad nepienāca), kad Rumānija varētu garantēt tādu pašu pārstāvniecību savai ungāru minoritātei, 3 tika atdotas vāciešiem, bet 48 ungāri, kuri aizņēma lielāko vietu skaitu, bija rūpīgi izvēlēti Teleki cilvēki.

Lai arī kāds bija viņa personiskais sarūgtinājums un kaut gan viņš iestājās par to, ka visas Ungārijas jaunatgūtās teritorijas ir tās vēsturisko tiesību apliecinājums un neuzliek tai morālu pienākumu ne pret vienu, Teleki bija jāizrāda pateicība par šo pēdējo Ungārijas paplašināšanos Vācijas aizbildniecībā. 1940. gada 18. septembrī viņš izlaida no cietuma Sālaši, 8. oktobrī Teleki izvirzīja jautājumu par antisemitiskās likumdošanas turpmāku attīstību un koncesijām Vācijas švābu minoritātei, bet 20. novembrī piesaistīja Ungāriju Ass valstu Trīspusējam paktam. Šis pēdējais solis izraisīja pirmo pret Teleki vērsto viņa paša konservatīvo atbalstītāju un centriski kreiso labvēļu kritiku, kuri nosodīja šo līgumu kā pārmērīgi lielu piekāpību un bīstamu atkāpšanos no Ungārijas oficiālās neitralitātes politikas. Sakarā ar šo kritiku Teleki atkal mēģināja izlīdzināt spēku samēru un 12. decembrī parakstīja pastāvīgas draudzības līgumu ar Dienvidslāviju. Tajā laikā pastāvēja cerība, ka Rietumvalstis to uztvers par Ungārijas ilglaicīgas neatkarības simbolu, tāpat uzskatīja, ka ar to nav saistīts īpašs risks, jo arī pati Dienvidslāvija gatavojās drīz pievienoties Trīspusējam līgumam. Bet Teleki “balansēšanai uz diplomātijas virves” tūlīt pat bija lemts saņemt atmaksu. 1941. gada 25. martā Dienvidslāvijas valdība tik tiešām parakstīja Trīspusējo līgumu, bet jau naktī no 26. uz 27. martu tā tika gāzta *coup d'état* rezultātā. Hitlerš nekavējoties nolēma

iznīcināt Dienvidslāviju un pieprasīja Ungārijas spēkus un palīdzību šīnī kampaņā.

Teleki, iespējams, būtu bijis gatavs pat šo plānu pieskaņot savam solījumam par pastāvīgu draudzību ar Dienvidslāviju, ja vien būtu saņēmis no Lielbritānijas kādu "izpratnes" mājienu attiecībā uz politiku, kuru viņš vēlējas drīzāk uzskatīt par neatkarīgu vai pat Vācijai konkurējošu, paralēlu rīcību nekā par sadarbību ar to. Viņa visai kazuistiskais domāšanas veids bija šāds: Ungārija nekad nebija atteikusies no savām iredentiskajām vēlmēm attiecībā uz Vojvodinu, un, ja tagad, pēc Dienvidslāvijas gaidāmās iznīcināšanas, tā atturētos no šo seno Ungārijas apgabalu anektēšanas, tad Vācija tos pievienotu Reiham; Ungārija savukārt tehniski izpildītu tās neseno vienošanos ar Dienvidslāviju, izvairoties no naidīgas sadursmes ar tās armiju un virzoties tikai pa vērmahta pēdām. Tātad Ungārija nepaātrinātu Dienvidslāvijas iznīcināšanu, bet gūtu no tās labumu, tajā pašā laikā aizsardzības nolūkos atraujot Vācijai tos apgabalus, uz kuriem Ungārijai bija vēsturiskas tiesības. Kad Lielbritānija, saprotams, neizrādīja cerēto izpratni par šo parāk smalko atšķirību starp konkurējošām un sabiedroto sadarbības attiecībām ar Vāciju, Teleki beidzot zaudēja ticību savai spēku līdzsvara politikai, jo spēku samērs joprojām palika nevienāds, un 1941. gadā naktī no 2. uz 3. aprīli izdarīja pašnāvību. 6. aprīlī notika kopīgais uzbrukums Dienvidslāvijai, kurā Ungārijas militāristi atšķirībā no viņu mirušā premjerministra piedalījās ar lielu entuziasmu, 8. aprīlī notika neizbēgamā Lielbritānijas attiecību pārtraukšana ar Ungāriju; no 11. līdz 14. aprīlim Ungārija no jauna okupēja 11 475 km² jeb mazliet vairāk par pusi no tās teritorijas, kuru bija zaudējusi Dienvidslāvija sakarā ar Trianonas līgumu, ar aptuveni 1 miljonu iedzīvotāju, kuru vidū bija 1/3 ungāru, bet pārējie bija vācieši, ebreji, rumāņi un serbi. Šai "uzvarai" sekoja jauni antisemitiski pasākumi.

Kopš 1938. gada, pateicoties sadarbībai ar Vāciju, Ungārija bija panākusi četrus savas teritorijas paplašinājumus. Rezultātā Trianonas līgumā noteiktā pamatteritorija bija gandrīz dubultojusies un liktenīgā kārtā 1920.–1938. gada nacionāli "vienotajai" ungāru Ungārijai atkal tika uzkrauta diezgan smaga mazākumtautību nasta (sk. 9. iedaļu). Ja vien no šiem teritoriālajiem ieguvumiem nebūtu bijis jāatsakās Otrā pasaules kara beigās, šāda notikumu attīstība varēja ar laiku novest pie Ungārijas "izlīguma" laikmeta (*Ausgleich*) etniskās un politiskās spriedzes atjaunošanās.

Izvēloties Teleki pēcteci, Horti atkal vadījās pēc tiem pašiem apsvērumiem kā toreiz, kad amatā tika iecelts Darāņi, Imrēdi un Teleki. Šoreiz

izvēle krita uz profesionālu diplomātu Lāslu Bārdoši (*Lászlo Bárdossy*), kurš bija kļuvis par ārlietu ministru pēc Čāki nāves 1941. gada 27. janvārī un kurš nebija saistīts ne ar vienu politisko partiju. Bet atkal atkārtojās tas pats bezcerīgais cikls, kad no jauna pavērtajām neatkarības iespējām sekoja vēl ciešāka pielāgošanās nacistiskajai Vācijai kā ārpolitikā, tā arī iekšpolitikā. 1941. gada 23. jūnijā, dienu pēc Vācijas uzbrukuma Padomju Savienībai, Bārdoši, kuru atbalstīja ģenerālštāba priekšnieks, uzstājīgi skubināja Ungāriju piedalīties šajā pasākumā, lai gan tai nebija reālu karadarbības mērķu Krievijā, jo pretējā gadījumā Ungāriju tās tieksmē pēc Hitlera labvēlības varētu apsteigt Rumānija. Šoreiz ministru kabinets nedeva piekrišanu, bet četras dienas vēlāk Bārdoši piespieda gan kabinetu, gan arī pavaldoni iesaistīties karā, jo atsaucās uz 26. jūnijā padomju lidmašīnu veikto bombardēšanu vairākās Felvidekas un Rutēnijas vietās, vienlaikus noklusējot informāciju, kas liecināja par to, ka šie uzlidojumi ir bijuši vāciešu provokācija, kā arī neizpaužot ziņas par pārlicinosām padomju iniciatīvām. 29. novembrī Lielbritānija iesniedza Ungārijai ultimātu par izstāšanos no Krievijas kampaņas un pēc tā noraidīšanas 6. decembrī pieteica karu. Pēc dažām dienām – 12. decembrī – Ungārija pati, apliecinot savu uzticību Vācijai, pieteica karu Savienotajām Valstīm (kuras neatbildēja ar to pašu līdz pat 1942. gada 5. jūnijam). Tādējādi Bārdoši bija beidzot nodedzinājis Ungārijas diplomātiskos tiltus, pēc kā pavaldonis vēlreiz, un atkal ar nokavēšanos, atbrīvoja premjerministru no amata un viņa vietā 1942. gada 10. martā iecēla Miklošu Kāllai (*Miklós Kállay*), betleniešu politiķi – veterānu, kura acīmredzamais, bet praktiski neizpildāmais uzdevums bija atbrīvot Ungāriju no Vācijas smacējošajiem apkampieniem.

Kāllai uzsāka savu pienākumu pildīšanu, piespiežot pakļauties pret Vāciju ārkārtīgi labvēlīgi noskaņoto un labēji radikalizēto Ungārijas aktīvo karaspēku, jo izpauda faktus par armijas izdarīto 2000 Vojvodinas serbu un 1000 ebreju masveida noslepkavošanu iepriekšējā gada janvārī. Arī Horvātijas, Rumānijas un Slovākijas 1942. gada maija publiskais paziņojums par šo valstu pret ungāriem vērsto sadraudzību deva viņam labu iemeslu, lai atteiktos nosūtīt papildu karaspēku uz Krievijas fronti, ko pieprasīja vācieši, piesolot Ungārijai kā ēsmu vēl kādu Transilvānijas daļu. Šis fakts praktiski atjaunoja Mazo Antanti Ass koalīcijas ietvaros un deva iespēju Ungārijai pastāvēt uz to, ka armija tai nepieciešama, lai kontrolētu savas jaunās robežas. Turklāt, spriežot pēc Ungārijas karagūstekņu tautības, liekas, ka Budapeštas uz Krievijas fronti nosūtītajās armijas daļās bija nesamērīgi liels skaits vairāku neungāru minoritāšu karavīru, starp tiem

arī speciālie ebreju darba bataljoni. 1942. gada septembrī Kāllai nomainīja Vācijai labvēlīgi noskaņoto aizsardzības ministru, kurš bija pieļāvis apkauņojoši necilvēcīgus apstākļus soda vienībām līdzīgajos ebreju darba bataljonos, ar tādu, kurš nostājās pret vāciešiem un kura laikā šie apstākļi uzlabojās. Gadu mijā padomju karaspēks pie Voronežas masveidīgi iznīcināja ungāru korpusus, kurus pēc tam, atkāpjoties no Staļingradas, viņu vācu sabiedrotie faktiski pameta. Tas bija pietiekams attaisnojums Kāllai, lai šo korpusu paliekas līdz 1943. gada aprīlim atvilktu atpakaļ uz Ungāriju, pēc tam Krievijā palika tikai daži garnizoni, bet Ungārijas armijas lielākā daļa sargāja Karpatu pārejas pret iespējamiem rumāņu un krievu uzbrukumiem. Tāpat kā Ungārija un Rumānija sacentās, lai iemantotu Vācijas labvēlību laikā, kad Ass līgumvalstis bija spēka pilnas, tā tagad, tām novājinoties, abas, izvairoties no savām saistībām, sacentās, kura pametīs Vāciju pirmā. Abas pamatoja savu vēlēšanos pārtraukt militārās saistības Krievijā ar to, ka savstarpējie drošības apsvērumi rada nepieciešamību atsaukt savas armijas.

Arī tādās ar kaujas gatavību nesaistītās kara laika sfērās kā rūpnieciskā ražošana, pārtikas un izejvielu eksports uz Vāciju, kā arī vēрмаhta sakaru un apgādes sistēmas sekmēšana Kāllai valdība parūpējās par to, lai Ungārijas ieguldījums neuzkrītoši sabotētu kopējo Ass līgumvalstu darbību. Pēc Vācijas okupācijas 1944. gada martā dati par Ungārijas ražošanu un piegādēm pieauga tik ievērojami, ka iepriekšējos visai zemos rādītājus var dēvēt par oficiālo "sabotāžu". Kāllai laikā tikai $1/5$ no valsts elektroenerģijas tika novirzīta uz kara rūpniecību un tikai $1/4$ no pieprasītajām pārtikas piegādes kvotām tika nosūtīta uz Vāciju.

Kas attiecas uz iekšējās politiskās un sabiedriskās dzīves pieskaņošanu nacistiskās Vācijas mērauklām un stilam, tad Kāllai laikā Ungārija, par lielu sašutumu Bultu krustam, bija mērens pretstats kaimiņos esošajām Horvātijai, Rumānijai un Slovākijai. Parlamentārā dzīve ne tikai neapsika, bet kļuva pat rosigāka; centru un kreiso opozicionārās partijas, tāpat kā arodbiedrības, bija brīvas, un politiskā žurnālistika bija daudzšķautņaina un spēcīga. Lai gan atklāta Vācijas kritika bija aizliegta, tika pieļautas neuzkrītošas draudzīguma izpausmes pret Lielbritāniju un Savienotajām Valstīm. Lai arī ebreji tika ekonomiski un politiski diskriminēti, viņi nebija nolemti iznīcībai, bet poļi un izbēgušie sabiedroto valstu karagūstekņi guva aizsardzību. Tika saglabātas pilsoņtiesības. Sākot ar 1943. gada pavasari, Kāllai izveidojās laba sadarbība ar oficiālo opozīcijas koalīciju, kuru sauca par Tautas fronti. Tautas fronte, kas sastāvēja no Neatkarīgajiem siksaimeņniekiem,

Tautas zemniekiem, sociālistiem un liberāļiem, atbalstīja izstāšanos no kara, iestājās par zemes reformu, nacisma noliegšanu un pienācīgu izturēšanos pret mazākumtautībām. Tāpat Kāllai noslēdza slepenu vienošanos ar angļiem un amerikāņiem par to, ka, lidojot virs Ungārijas, to lidmašīnas netiks apšaudītas, bet tās savukārt nebombardēs Ungāriju. Ungārija, runājot par karu starp Ass līguma un Rietumvalstīm, 1943. gadā bija tiešām neitrāla.

Gala rezultātā tomēr Kāllai–Horti mēģinājumi izraut valsti no Vācijas apkampieniem nebija sekmīgāki par Teleki–Horti stratēģiju izvairīties no tiem. Nacistiskais totalitārisma modelis ieguva aizvien lielāku popularitāti masās, un Bultu krusta biedru skaits palielinājās no 0,3 % 1938. gadā līdz 4 % 1944. gadā no visiem iedzīvotājiem, bet tā ietekme pieauga pat vēl vairāk. Valsts pārvaldi vēl arvien amatā turēja tās klajais iredentisms, drudzainais antikomunisms un anahroniskie sociālpolitiskie uzskati. Ungārijas vigiskās simpātijas pret Angliju, tās konservatīvais riebums pret Hitleru kā revolucionāru iznirēli (abpusēja attieksme), tās vēl lielākās bailes no padomju ielaušanās Eiropā pie Donavas un apņemšanās noturēt, viņasprāt, taisnīgos 1938.–1941. gada teritoriālos ieguvumus Otrā pasaules kara apstākļos nerādīja pamatu reāliem manevriem. Arī tas, cik iespaidīga bija Vācijas reakcija salīdzinājumā ar sabiedroto valstu neveiklo rīcību uz Itālijas mēģinājumu pāriet pretējā pusē 1943. gada jūlijā, satrieca Ungāriju, jo bija skaidrs, ka Itālija ar savu pārdošo gājieni nebija ieguvusi neko, tā bija tikai pati nodrošinājusi savu fizisku iznīcināšanu. Arī Kāllai manevri izraisīja tikai Vācijas atsvešināšanos, bet nedeļa efektīvu Rietumvalstu atbalstu; bija maldīgi cerēt, ka angļi un amerikāņi padomju, dienvidslāvu un čehu sabiedroto vietā dos priekšroku Ungārijai.

Beidzot Hitlers, noguris no Kāllai laipošanas, 1944. gada 18.–19. martā okupēja Ungāriju, piespiežot Horti atlaist premjerministru un atsākt valsts militāro un ekonomisko piedalīšanos karā, kas izraisīja intensīvu bombardēšanu no sabiedroto puses. Ebreju jautājums tika “galīgi atrisināts” tūlīt, bet attiecībā uz ungāru sabiedrību Horti izdevās novilcināt galīgo Bultu krusta revolūciju vēl par septiņiem mēnešiem, iecerlot pāris vāciešiem pieņemamus premjerministrus – diplomātu Deme Stojai (*Döme Sztójay*) (līdz 24. augustam) un pēc tam ģenerāli Gēzu Lakatošu (*Géza Lakatos*). Vienlaikus viņš formāli saglabāja Ungārijā iedibināto valsts iekārtas struktūru, lai gan Tautas fronte ar tās partijām un apvienībām tika likvidēta. Bet tad, kad Horti, atdarinot Rumānijas 1944. gada 23. augusta pārdošo lēcieni, pārejot no Ass koalīcijas sabiedroto valstu pusē, sekoja Betlena mudinājumiem un beidzot nonāca līdz nemākulīgam mēģinājumam izstāties no

karadarbības, 15. oktobrī noslēdzot pamiera līgumu ar Padomju Savienību, vācieši ar viņa paša armijas svētību atcēla viņu no amata un izsūtīja, bet valsts pārvaldes pilnvaras nodeva Šālaši Bultu krusta kustībai. Šis notikums pielika punktu Ungārijas vēsturiskās elites tradicionālajai lomai un valdīšanas laikam, un politiskā vara pārgāja zemāko šķiru rokās. Šādā sociālā skatījumā 1944. gads bija priekšspēle pēckara komunistiskās diktatūras nostiprināšanai 1948. gadā.

8

Tagad vēl atlicis apskatīt tikai divas pēcdespresijas un kara laika tendences Ungārijā. Pirmā bija saistīta ar modernizāciju ekonomikā, ko veicināja sadarbība ar nacistisko Vāciju, un bija tikpat nozīmīga Ungārijas pēckara attīstībā kā politiskās varas pāriešana zemāko šķiru rokās 1944. gadā. Otrā tendence bija saistīta ar minoritāšu problēmu atdzimšanu un sarežģīja Ungārijas attiecības ar Vācijas kara laikā. Šī problēma tika automātiski atrisināta Otrā pasaules kara beigās, kad Ungārijai bija jāatsakās no 1938.–1941. gadā uz īsu brīdi atgūtajām teritorijām un kad emigrēja vairākums holokaustu pārdzīvojušo ebreju.

30. gadu nogalē forsētā tirdzniecība ar Vāciju un ar gatavošanos karam saistītā ražošana izrāva Ungāriju no depresijas. Atjaunotās kara rūpniecības produkcija sākotnēji bija domāta eksportam (uz Itāliju, Ķīnu, Grieķiju, Latīņameriku, Portugāli, Nīderlandi, Turciju un Bulgāriju), bet pēc 1938. gada – pašas Ungārijas augošajiem bruņotajiem spēkiem. Šajā gadā Ungārija, atsākot vispārējo militāro apmācību un budžetā paredzot līdzekļus 80 000 cilvēku lielai regulārai armijai, atklāti noraidīja Trianonas ierobežojumus tās bruņotajiem spēkiem. Attīstījās jaunas, kara apstākļiem piemērotas boksītu, ķīmiskās un naftas rūpniecības nozares, un, lai gan strādnieku izglītības, higiēnas un labklājības apstākļi vēl aizvien bija zemā līmenī, bezdarbnieku skaits ātri tuvojās nullei. Valsts ekonomikas un ārējās tirdzniecības struktūra arī uzlabojās līdz ar rūpniecības un eksporta pieaugumu nacionālajā kopproduktā, strauji attīstoties tādām gatavo izstrādājumu ražošanas nozarēm kā telekomunikāciju iekārtu, dzelzceļa vagonu, tramvaju, elektrisko ierīču un farmaceitiskās produkcijas ražošana, kurā 30. gados Ungārija sasniedza starptautisku atzinību. 1929. gadā 40,22 % importa veidoja gatavā produkcija un tikai 37,46 % bija izejvielas, turpretī jau ap 1937. gadu tās rūpniecība bija attīstījusies tik lielā mērā, ka gatavā produkcija sastādīja tikai 26,83 % tās importa, bet izejvielas šīs rūpniecības

vajadzībām sasniedza 42,53 %. (Importēto pusfabrikātu apjoms bija 22,32 % 1929. gadā un 30,64 % 1937. gadā.) Attiecīgais salīdzinājums eksporta struktūrā nav tik uzskatāms, jo Ungārija "gatavo izstrādājumu" kategorijā iekļāva kā pārtikas, tā arī rūpniecības produkciju. Līdz ar to oficiālie skaitļi attiecībā uz gatavajiem izstrādājumiem laika sprīdi no 1929. gada (33,35%) līdz 1937. gadam (30,56 %) saglabāja acīmredzamu stabilitāti, lai gan faktiski bija notikusi pārorientēšanās no pārtikas uz rūpniecības precēm.

Iepriekšteiktais liek domāt par līdzsvarotāku un produktīvāku ekonomiku, taču nekas no tā neliecina par to, ka Ungārija vairs nebija ekonomiski ievainojama. Kaut arī starpkaru periodā ārvalstu ipašumtiesību daļa Ungārijas rūpniecībā samazinājās un kara gados tika likvidētas ebreju ipašumtiesības, kopumā ekonomika kļuva aizvien vairāk atkarīga no Vācijas un saglabājās rūpniecību pārāk lielā koncentrēšanās ap Budapeštu. 1938. gadā, kara un 1938.–1941. gada teritoriālo ieguvumu priekšvakarā, Ungārijā dzīvoja 2,2 % Eiropas iedzīvotāju, bet tā deva tikai 0,9 % no kontinenta rūpnieciskās ražošanas apjoma, savukārt tās rūpniecības produkcijas vērtība uz 1 iedzīvotāju bija tikai 32 % no Eiropas vidējā rādītāja.

Ekonomisko uzplaukumu beidzot atnesa kara gadi. Lai gan rūpniecībā nodarbināto skaits divās starpkaru desmitgadēs no 223 043 bija palielinājies tikai līdz 288 512 (t.i., par 29,3 %), nākamo sešu gadu laikā, t.i., no 1938. līdz 1943. gadam, šis rādītājs paplašinātajā Ungārijas teritorijā izauga līdz 466 077 (par 61,5 % vairāk, salīdzinot ar 1938. gadu) un Trianonas noteiktajā teritorijā līdz 391 838 (par 35,7 % vairāk, salīdzinot ar 1938. gadu). Šo darbaspēka palielinājumu galvenokārt pieņēma mašīnbūves, ķīmiskajā un dzelzs rūpniecībā. Rūpnieciskās ražošanas vērtība (nemainīgās cenās) tajos pašos kara gados Trianonas līguma noteiktajā teritorijā palielinājās par 37,5 %, salīdzinot ar 28 % visā starpkaru periodā, un arī šinī teritorijā smagā rūpniecība attīstījās straujāk par vieglo. Lai gan izaugsmi lielā mērā "finansēja" inflācija, rūpniecībā strādājošo strādnieku reālās algas tomēr nepazeminājās līdz pat 1944. gadam, kad Ungārija pārvērtās par kaujas lauku.

Lai gan neapšaubāmi Vācijas vajadzības izkropļoja šo ekonomisko attīstību un galu galā kara beigās Ungārijai bija jānoraksta Vācijas sakrātie milzīgie parādi, šie gadi tomēr pierādīja Ungārijai, it sevišķi domājot par nākotni, ka lielas valsts kapitāla investīcijas ir uzskatāmas par alternatīvu un ātrākas modernizācijas līdzekli, salīdzinot ar brīvo uzņēmējdarbību. 1938. gada 5. martā toreizējais premjerministrs Darāņi izsludināja 2 gadu

ilgu 1 miljarda pengu vērtu investīciju un apbruņošanās programmu, un Ungārija nekad nenovirzījās no šāda kursa. Valsts budžeta izdevumu sadaļā kopējais nacionālā ienākuma procents palielinājās no 33,1 % 1938.–1939. g. līdz 67,4 % 1943. gadā un līdz 71,7 % 1944. gadā. Un visbeidzot, lai gan neapšaubāms ir arī fakts, ka 1944.–1945. gada postošo kauju, izlaušanās un evakuācijas rezultātā Ungārija zaudēja 40 % no savām nacionālajām bagātībām un 24 % no rūpniecības jaudām, atlikušās rūpnieciskās jaudas tomēr bija vēl lielākas par tām, kas pastāvēja 1938. gadā. Bet vēl svarīgāk bija tas, ka straujās industrializācijas pieredze un atmiņas nebija izskaužamas.¹⁰

Lauki turpretim agrārajā struktūrā palika relatīvi nemainīgi, lai gan arī tur notika izmaiņas, jo lauksaimnieciskajā ražošanā pārmērīgā atkarība no graudaugu kultūrām tika nomainīta ar tehniskām kultūrām. Lai gan iedzīvotāju skaits, kuri iztika no lauksaimniecības, samazinājās no 55,7 % 1920. gadā līdz 51,8 % 1930. gadā un tad tajā pašā teritorijā (t. i., neskaitot nesen atgūtos apgabalus) līdz 48,7 % 1941. gadā, zemes sadales struktūrā saglabājās neveselīgā polarizācija starp lielajām muižām, kuras bieži vien bija saistītas ar lielām izmaksām un atbrīvotas no nodokļiem, no vienas puses, un pundursaimniecībām, kā arī lauku proletariātu bez zemes īpašuma, no otras puses. Saskaņā ar sīki izstrādāto 1935. gada zemes uzskaiti lauksaimniecībā 48,1 % no lauksaimnieciski produktīvās zemes piederēja muižām ar vairāk par 100 kadastra holdiem (57,5 ha) un 29,9 % muižām ar vairāk par 1000 holdiem (575 ha). Mazāk nekā 1 % iedzīvotāju piederēja vairāk par pusi apstrādājamās zemes, kamēr 3 miljoni zemnieku, t. i., $\frac{2}{3}$ no lauku un $\frac{1}{3}$ no kopējā valsts iedzīvotāju skaita, bija vai nu pilnīgi bez zemes, vai arī viņiem piederēja dzīvotnespējīgas pundursaimniecības ar mazāk par 5 holdiem (2,9 ha), kas veidoja $\frac{1}{10}$ no apstrādājamās zemes. $\frac{2}{3}$ no valstī esošajiem ciematiem, kuros dzīvoja 70 % no lauku un 30 % no visiem iedzīvotājiem, kara priekšvakarā vēl arvien bija bez elektrības.

Šī mūžsenā, tradicionālā lauku kultūra radīja tādu Ungārijas vēsturisko valdošo šķiru iespaidīgu politisko saliedētību un morālu pašpārlicinātību, kas ļāva tām saglabāt varu tik ilgi, tik neatlaidīgi un tik efektīvi. Šo varu

¹⁰ Četru pēdējo rindkopu statistikas datu avots ir I. T. Berend and Gy. Ránki, "The Development of the Manufacturing Industry in Hungary (1900–1944)", *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, no. 19 (1960), *passim*, un to pašu autoru darbs "The Hungarian Manufacturing Industry, Its Place in Europe", *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, no. 27 (1960), pp. 31–35.

tās savukārt sargāja, veidojot Ungārijas sabiedrību tā, ka katrs sociālais slānis dzīvoja savu dzīvi, balstoties uz pašizveidotajām uzvedības un morāles normām, pašiem pieņemamu nodarbinātību, pašizveidotiem fetišiem attiecībā uz tituliem, dienesta pakāpēm, uzrunas stilu un uzvedības veidu. Teiksim, muižnieki apmaksāja savus rēķinus ar novēlošanos, bet vidusšķiras pārstāvji – bez kavēšanās.

Lai gan sistēma kopumā bija izveidota tā, lai kavētu vai pat padarītu neiespējamu sociālo slāņu pārvietošanos, valdošās aprindas bija gatavas pasargāt sevi no pastāvīgiem uzbrukumiem, parūpējoties par simboliskiem paaugstinājumiem šinī kastu sistēmā. Tā Horti režīms "atzina" tik daudzas neīstas pretenzijas uz augstmaņu statusu, ka līdz 1944. gadam viens no katriem pieciem ungāriem izvīrziņa šāda veida prasības un viens no septiņdesmit tika uzskatīts par aristokrātu. Līdz šim gadam turpināja pastāvēt obligātais divkauju likums. (Horti 1935. gadā pat izvīrziņa priekšlikumu atrisināt Ungārijas un Čehoslovākijas politiskās nesaskaņas, izaicinot uz divkauju Masariku vai Benešu, bet, lai gan šis anahroniskais un smieklīgais izaicinājums tika ielānots, tas tomēr netika īstenots.) Pat Romas katoļu un kalvinistu baznīcas nolēma drīzāk atbalstīt nekā apstrīdēt šo smalki izveidoto sistēmu, kura tik nevienādi sadalīja bagātību un privilēģijas. Viņi neskaitīja "sociālos sprediķus", un starpkaru perioda Ungārijā drīzāk marksisti un pagāniskie romantiķi (labējie radikāļi un populisti), nevis kristietības ideologi izrādīja kaut kādu interesi par ekspluatētajām šķirām, kā arī bažas par viņu ciešanām.

Tieši tāpēc, ka valdošās aprindas apzinājās sevi kā vēsturisku eliti, tās nevēlējās ķerties pie totalitāras mobilizācijas, izmantojot masveida vardarbību un rasisma propagandu. Šādi līdzekļi bija pieņemami iznīreļiem un pūļa musinātājiem, nevis "džentlmeņiem" un "likuma un kārtības atbalstītājiem". Tā nu šī elite, kura iepriekš bija lepni atteikusies no lauku un pilsētas ekonomiskās darbības saliedēšanas un līdz ar to bija pieļāvusi stipru ebreju ietekmi mūsdienu ungāru sabiedrībā, panikas brīdī, kas liecināja par tuvojošos iznīkšanu, pieļāva starpkaru Eiropas pirmos šķietami oficiālos grautiņus un rezultātā mēģināja rehabilitēt sevi pirmsnāves agonijā, izveidojot Ungāriju par pēdējo vietu Ass līguma Eiropā, kur ebreji tika pasargāti no tās nacistiskā partnera un zemākās pakāpes pretinieka – Bultu krusta genocīda šausmām. No šejienes radās šķietamā anomālija, ka šī ungāru vēsturiski iedibinātā valdošā šķira, kas bija organizējusi starpkaru Eiropas pirmo balto kontrrevolūciju un uzstājās kā visneatlaidīgākais revizionisma praviets, galu galā kļuva par Hitlera visatturīgāko sabiedroto,

28. tabula

Iedzīvotāju dalījums pēc tautības (valodas)

	1920. g.		1930. g.	
	Skaitis	%	Skaitis	%
Ungāri	7 156 727	89,5	8 001 112	92,1
Vācieši	551 624	6,9	478 630	5,5
Slovāki	141 918	1,8	104 819	1,2
Rumāņi	23 695	0,3	16 221	0,2
Horvāti	36 864	0,5	27 683	0,3
Serbi	17 132	0,2	7 031	0,1
Bunevci, šokci	23 228	0,3	20 564	0,2
Citi	39 014	0,5	32 259	0,4
Kopā	7 990 202	100,0	8 688 319	100,0

kā arī par vienīgo spēku, kas piecieta neatkarīgu sociālistu kustību un saglabāja neatkarīgas parlamenta institūcijas Otrā pasaules kara drūmajos gados.

9

Trianonā radītā Ungārija bija viena no nedaudzajām starpkaru Viduseiropas austrumu valstīm, kura bija etniski vienota un kurā neviena no nozīmīgām iedzīvotāju grupām nevēlējās piederēt pie kādas citas valsts. Bet etniski arī viengabalaino Austriju politiskā ziņā plosīja diezgan stipri jūtāmās ilgas pēc anšlusa ar Vāciju. Vairumu citu šī reģiona valstu bija pārņēmusi mazākumtautību vēlēšanās atdalīties un/vai šķeltnieciskie virzieni tā saucamajā valsts nācijā. Šī īpašā ungāru etniskā un politiskā vienotība bija viena no likteņa ironijas svētībām, kas nāca reizē ar vēsturiskās Ungārijas teritorijas sadalīšanu Trianonas līguma rezultātā. 28. un 29. tabula sniedz statistisku informāciju šajā jautājumā.

Rūpīgi izpētot pirmo no divām minētajām tabulām, lasītājam būtu jāņem vērā fakts, ka daudzi no tiem, kam dzimtā valoda nebija ungāru, tomēr varēja lietot to kā savu otro valodu. Tādi bija 575 615 no 833 475 iedzīvotājiem 1920. gadā un 509 891 no 687 207 iedzīvotājiem 1930. gadā. Tātad tie, kas varēja runāt ungāriski vai uzskatīja to par savu

29. tabula

Iedzīvotāju dalījums pēc ticības

	1920. g.		1930. g.	
	Skaitis	%	Skaitis	%
Romas katoļi	5 105 375	63,9	5 634 003	64,9
Grieķu katoļi (uniāti)	175 655	2,2	201 093	2,3
Kalvinisti	1 671 052	21,0	1 813 162	20,9
Luterāņi	497 126	6,2	534 165	6,1
Pareizticīgie	50 918	0,6	39 839	0,5
Izraēļi	473 355	5,9	444 567	5,1
Citi	16 721	0,2	21 490	0,2
Kopā	7 990 202	100,0	8 688 319	100,0

izvēles jeb otro valodu, veidoja 96,8 % no kopējā iedzīvotāju skaita 1920. gadā un 98 % 1930. gadā.

Ungāri pēc ticības bija vai nu Romas katoļi, vai kalvinisti, un gandrīz visi ebreji (izraēļi) arī runāja ungāriski. Vācieši un slovāki piederēja pie Romas katoļu vai luterāņu baznīcas. Horvāti, bunevci un šokci arī bija Romas katoļi, bet serbi un nedaudzi rumāņi – pareizticīgie. Bet tas, ka uniātu skaits tik lielā mērā pārsniedza reģistrētos rumāņus, norāda, ka daudz vairāk rumāņu tika kļūdaini uzskatīti par ungāriem – uniātiem.

Varēja cerēt, ka starpkaru Ungārijas sabiedriskā doma apkopos secinājumus par Trianonas un vecās Ungārijas minoritāšu neapmierinātības, kas bija novedusi līdz šim līgumam, ka pirmskara kaujinieciskā ungarizācijas politika attiecībā pret šīm tautībām ir bijusi politiska kļūda. Bet tika izdarīts gluži pretējs secinājums, ka Ungārijas kļūda acīmredzot esot bijusi nepietiekama uzstājība ungarizācijas procesā, kuras rezultātā arī nebija izdevies sasniegt atbilstoši nepieciešamo ungāru vairākumu, kā to pierādīja 1914.–1918. gads. Kā papildinājums šim interesantajam, kaut arī apšaubāmajam viedoklim bija visai saprotamais politiskais uzskats par to, ka Trianonas Ungārija varēja būt nozēļojami sakropļota, bet lai tā vismaz tagad ir absolūti ungāriskā. Tāpēc arī atsevišķās, pret starpkaru perioda Ungārijas mazākumtautībām piemērojamās politiskās un kultūras normas bija skopākas par to ekvivalentiem jebkurā citā Viduseiropas austrumu valstī, jo pat pēc noformēšanas uz papīra to praktiskā ieviešana tika administratīvi kavēta un tās

saruka sabiedrības spiediena rezultātā. Romas katoļu mācītāji pieprasīja ungarizāciju skolu sistēmā vēl enerģiskāk, nekā to darīja valsts ierēdniecība, un gluži tiesisko katoļu mazākumtautību mēģinājumus dibināt minoritāšu skolas ar attiecīgo mācību valodu uzskatīja gandrīz par ķecerīgiem vai vismaz musinošiem. Ungarizācija smalkākā veidā un pat vairāk par likumā prasīto pastiprinājās saistībā ar daudzu pie mazākumtautībām piederošo vecāku ambīcijām, kuri ļoti vēlējās, lai viņu bērni varētu dzīvēt "izsisties uz augšu", un tāpēc deva priekšroku nevis mazākumtautību vai pat jauktajām, bet ungāru skolām. Tā kā minoritātēm nebija ne savu vidusskolu, ne arī pedagoģisko skolu, bija skaidrs, ka to iespējas saglabāt un attīstīt savu kultūru bija lemtas iznīcībai. 30. gadu vidū, piemēram, pieaugušie Vācijas švābi vēl runāja savos dialektos, bet gandrīz neprata lasīt un rakstīt literārajā vācu valodā. Pastāvēja arī sociāla tendence ungarizēt personu vārdus, kura bija praktiski neizskaužama valsts ierēdņu vidū.

Būtu jāatgādina, ka ungarizēšanas tendence bija drīzāk kulturāla, nevis rasiska. Tādēļ ungarizēšana bija godīga no tā viedokļa, ka ikviens, kas to pieņēma un ungarizēja sevi vai savus bērnus valodas, uzvārda un politisko uzskatu izpratnē, tika uzskatīts par asimilējušos, vismaz līdz tam brīdim, kad 30. gadu beigās klajā nāca antisemitiskā likumdošana. Slovāku un švābu izcelsmes ungarizējušies indivīdi, piemēram, attiecīgi ieņēma daudzus augstākos baznīcas un militāros posteņus. Turklāt, lai arī ikviens, kas pretējās ungarizēšanai, tiesām tika pakļauts politiskiem un kultūras ierobežojumiem, pret viņu netika vērstas kādas slepenas darbības pilsoņtiesību un finanšu jomā (aizspriedumainas tiesas prāvas, aplikšana ar pārmērīgiem nodokļiem, tendencioza sociālās un ekonomiskās likumdošanas piemērošana), kā tas bieži vien notika ar mazākumtautībām dažās Ungārijas kaimiņzemēs.

Kā skaitliski, tā arī politiskā jūtīguma ziņā vislielākās grūtības radīja Vācijas švābu minoritāte, it īpaši 30. gados, kad, Reiha nacistiskajai valdībai izrādot bistamu interesi par ārzemēs dzīvojošiem vāciešiem, karojošais nacionālisms izplatījās kā ungāru, tā arī švābu vidū. Lai gan Ungārijas valdība un sabiedriskā doma bija gatavas tandēmā ar Vāciju nodoties starptautiskajam revizionismam, tomēr pat savās labēji radikālajās izpausmēs tās bija ļoti negribīgas ar koncesijām piekāpties vietējai vācu minoritātei. Šis nu vismaz bija tas jautājums, kurā žurnālistikas pārstāvji, no kuriem vairākums bija ebreji, varēja bez ierunām atbalstīt un solidarizēties ar spontānām ungāru izjūtām. Vācijas švābi bija aizrāvušies ar nacismu, un pēc Austrijas pievienošanās 1938. gada martā viņi pilnīgi atklāti atzinās savā lojalitātē

Reiham. Viņi pameta savu seno etnisko asociāciju, "*Ungarländisch-Deutscher Volksbildungsverein*" (UDV), kuru 1923. gadā bija dibinājis bijušais kontrevolucionārais tautību ministrs (1919.–1920. g.) profesors Jakobs Bleijers (*Jakob Bleyer*), lai attīstītu švābu kultūras identitāti, saglabājot pilnīgu politisku uzticību Ungārijai, un piedrošas jaunajai nacistu subsidētajai "*Volksbund der Deutschen in Ungarn*", kuru 1938. gada novembrī dibināja Dr. Francs Bašs (*Franz Basch*), bijušais vecās, konkurējošās organizācijas sekretārs. UDV līdz ar to izjuka. Tā tiešām zaudēja uzticību, jo lojalitāti bija pārvērtusi par paklausību; Bleijers bija piekritis atturēties no jaunatnes iesaistīšanas pasākumos un atļaut, lai pusī no tās ierēdņiem un $\frac{2}{3}$ no vadošajiem darbiniekiem izvīza valdība, bet pat šis solis nemazināja vispārējo ungarizēšanas tendenci. Kad 1930. gada tautas skaitīšanā atklājās, ka kopš 1920. gada vāciešu skaits ir samazinājies par 73 000, neskatoties uz viņu dabisko pieaugumu par 40 000 švābu vidū, beidzot sāka uztraukties arī Bleijers; nepaguvī realizēt iespējamo pagrieziena lielāku politisko prasību virzienā, viņš nomira 1933. gada 5. decembrī.

Lai dotu pretsitienu Baša nacismam un Reiham labvēlīgi noskaņotajai organizācijai "*Volksbund*", Ungārijas valdība mēģināja tās vāciešu vidū organizēt konkurējošu organizāciju "*Treuebewegung*", kuras vadība tika uzticēta monsinjoram Jožefam Pēmam (*József Pehm*), kam bija lemts kļūt plašāk pazīstamam pēc Otrā pasaules kara ar savu ungarizēto uzvārdu kā kardinālam Mindsenti. Vienlaikus viņi mēģināja "atpirkties" no organizācijas "*Volksbund*" un "padarīt to politiski nekaitīgu", 1939. gada vēlēšanās tai piešķirot divas no Valdības partijas vietām parlamentā. Tas izrādījās viltīgs gājiens, jo izraisīja strīdus starp fašistiem un opozīcijā esošajiem ungāru labējiem radikāļiem. Lai gan Reihā neatlaidīgā spiediena rezultātā ungāru kara laika valdībām bija jāmikstina sava iepriekš tik intensīvā švābu ungarizēšanas politika, netika pielautas nekādas koncesijas, kas ierobežotu Ungārijas valsts suverenitāti, līdz pat 1943. gadam, kad Reihā vācu vervēšanas grupas atlasīja ungāru armijā dienējošos valstsvāciešu jaunekļus dienestam vērmahtā vai SS.

Bet, pateicoties 1938.–1941. gada teritorijas paplašinājumam, kara gados švābi pēkšņi pārstāja būt Ungārijas lielākā minoritāte. Pēc pēdējās šādas paplašināšanas 1941. gada aprīlī Ungārija ieguva tādu "etnisko profilu", kāds parādīts 30. tabulā. Jāievēro, ka 1941. gada tautas skaitīšanā bija papildināts tradicionālais valodas kritērijs (formulēts kā "valoda, kuru respondents uzskata par savu un kurā viņš runā vislabāk vai vislabprātāk") ar jaunu psiholoģisku un politisku "tautības" kritēriju. Šis kritērijs, no kura

30. tabula

Iedzīvotāju dalījums pēc tautības
1941. gadā

	Valoda		Tautība	
	Skaitis	%	Skaitis	%
Ungāri	11 367 342	77,5	11 881 455	80,9
Vācieši	719 762	4,9	533 045	3,6
Slovāki	268 913	1,8	175 550	1,2
Rumāņi	1 100 352	7,5	1 051 026	7,2
Rutēņi	564 092	3,8	547 770	3,7
Horvāti	127 441	0,9	12 346	0,1
Serbi	164 423	1,1	159 000	1,1
Bunevci, šokci	77 484	0,5	54 585	0,4
Slovēņi	69 586	0,5	20 336	0,1
Čigāņi	57 372	0,4	76 209	0,5
Jūdi	126 312	0,9	139 041	1,0
Ebreji	5 659	0,0		
Citi	30 835	0,2	29 210	0,2
Kopā	14 679 573	100,0	14 679 573	100,0

ungāru statistiķi līdz šim izvairījās, iespējams, tā subjektivitātes dēļ, tagad tika izteikts kā "tautība, pie kuras respondents jūt un tic, ka viņš pieder, bez aizspriedumiem un neņemot vērā valodu". Salīdzinot abus minētos kritērijus, ir pamanāmas dažas interesantas variācijas, kuras atspoguļo spiedienu uz ungāriski nerunājošiem atzīt sevi par ungāriem pēc tautības (sk. 30. tabulu).

Visbeidzot, uz ebrejiem tautas skaitīšanā attiecinātais ticības kritērijs jāsalīdzina ar valodas un tautības kritēriju. Bet 31. tabulā dotie skaitļi neuzrāda, ka aptuveni 100 000 kristiešu, kurus par etniskiem ebrejiem uzskatīja saskaņā ar antisemitisko 1938.–1942. gada likumdošanu, kam sekoja Ungārijas ebreju traģēdija 1944. gadā, bija izraēļi.

Varam īsumā rezumēt ebreju mazākumtautības lomu un stāvokli Trianonas Ungārijā, kā arī tās likteni. 1930. gadā, kam sekoja ierobežojumu periods, ebreji veidoja 5,1 % no Ungārijas (20 % Budapeštā) iedzīvotājiem un starp viņiem bija liela daļa dažādu profesiju pārstāvju: 54,5 % ārstu, 49,2 % juristu, 34,9 % ierēdņu mācekļu, 31,7 % žurnālistu, 30,4 %

31. tabula

Iedzīvotāju dalījums pēc ticības
1941. gadā

	Skaitis	%
Romas katoļi	8 073 689	55,0
Grieķu katoļi (uniāti)	1 701 544	11,6
Kalvinisti	2 785 701	19,0
Luterāņi	729 288	5,0
Pareizticīgie	559 944	3,8
Unitārieši	57 909	0,4
Baptisti	36 422	0,2
Izraēļi	724 306	4,9
Citi	10 770	0,1
Kopā	14 679 573	100,0

inženieru, 18,9 % farmaceitu, 47,6 % ierēdņu ogļieguves vietās, 43,9 % ierēdņu rūpniecībā, 42 % ierēdņu tirdzniecībā, 27 % ierēdņu lauksaimniecības pārvaldē. Bez tam liela daļa šajās profesijās un akadēmiskās izglītības sistēmā strādājošo ebreju bija atkritēji no jūdaisma, jo šo tendenci jau ilgu laiku veicināja Ungārijas valdošās aprindas un tā bija pieņemama lielai ebreju daļai. Starpkaru perioda divās desmitgadēs gandrīz 35 000 ebreju pārgāja bāptismā un vidēji vairāk par 1000 ebreju gadā noslēdza jauktas laulības. Šo ģimeņu pēcnācēji gandrīz vienmēr tika izaudzināti par kristiešiem. Pat neņemot vērā ebreju lielo skaitlisko proporciju dažādās profesijās, uzskatīja, ka viņi kontrolē $\frac{1}{4}$ nacionālā ienākuma, četras no piecām valsts vadošajām bankām un vairāk par $\frac{4}{5}$ tās rūpniecības.

Lai gan ebreju skaits vecās Ungārijas laikā bija četrkārtšojies un sakarā ar augsto dabisko pieaugumu un imigrāciju no Galīcijas, Krievijas un Rumānijas pieaudzis no $\frac{1}{4}$ miljona 19. gs. vidū līdz miljonam Pirmā pasaules kara priekšvakarā, oficiāli un politiski "ebreju jautājums" bija aizliegts temats "izlīguma" perioda Ungārijā. Pārsvārā agrārās ungāru valdošās aprindas bija apmierinātas, ka ebreji nodarbojās ar valsts rūpniecības un tirdzniecības attīstību; ungāriski runājošie ebreji tām bija vajadzīgi, lai nodrošinātu Ungārijai visai apšaubāmo ungāru statistisko vairākumu (51,4 % 1900. gadā). 1867. gada 22. decembra XVII likums bija devis

ebrejiem pilnīgu tiesisko vienlīdzību, un 1896. gada 16. maija XIII likums bija pasludinājis jūdaismu par "pieņemtu" reliģiju, kuras statuss ir tāds pats kā citām reliģijām. Vairākums ebreju uz to reaģēja ar dedzīgām patriotisma jūtām pret Ungāriju.

Samazinātajā, pieviltajā un nabadzībā grimstošajā Trianonas Ungārijā stāvoklis bija citāds, un pats fakts, ka "ebreju problēma" netika iekļauta pirmskara apspriežamo politisko jautājumu skaitā, saasināja tās pretrunīgo dabu un maksimāli nostiprināja izplatīto uzskatu, ka kopienai, no kuras ir cēlušies ne tikai valsts vadošie kapitālisti, bet arī vairākums nesenā komunistiskā režīma funkcionāru, piemīt kaut kāds tumšs draudīgums. Bez tam Trianonas Ungārijā etniskie ungāri paši varēja nodrošināt savu demogrāfisko vairākumu un viņiem vairs nebija vajadzīgi ebreji, lai kalpotu ungāru lietai kā statistikas rekrūši. Faktiski pastāvēja kārdinājums pārvērst viņus par grēkāžiem, kas vainojami valsti nesen piemeklējušajās nelaimēs. Un, visbeidzot, tas, ka ebreji "izlīguma" perioda pēdējā posmā bija no uzņēmējdarbības pārgājuši arī uz brīvajām profesijām, nostādīja viņus daudz tiesākā un naidīgākā sāncensībā ar ungāru deklasēto muižniecību, nekā tas notika iepriekšējās desmitgadēs. Tā rezultātā radās pēckara un "pēc-Kuna ēras" baltā terora ievirze, kā arī 6 % *numerus clausus* ebreju uzņemšanai universitātēs, ko 1920. gada 22. septembrī XXV likuma ietvaros pieņēma kontr-revolucionāri noskaņotais parlaments. Šis likums tomēr tika ieviests visai nekonsekventi, un to desmitgades nākamajos gados grozīja Betlena administrācija, kad arī valdība, nonākusi pie *modus vivendi* ar ebreju uzņēmēju kopienu, izšķīrās, piemērojot šo likumu, izturēties pret ārēji emancipētajiem ebrejiem kā pret ungāriem. Universitātes un līdz ar to arī brīvās profesijas saglabāja lielo ebreju pārsvaru; tās tajā pašā laikā pārvērtās par antisemitisma perēkļiem, jo akadēmiskajā sfērā nodarbinātie ungāri pievērsās labējiem radikāļiem. Pat tā laika militārā un valsts ierēdniecība tika klusi attīrīta no ebrejiem arī Betlena valdības gados, bet šīs sfēras ebrejus nekad nebija piesaistījušas tik lielā skaitā kā brīvās un akadēmiskās profesijas. Tomēr liekie ungāru valsts ierēdņi, kas lielā skaitā ieradās Trianonas Ungārijā no attālākiem zaudētiem apgabaliem, bija īpaši uzņēmīgi pret antisemitismu.

30. gados depresija un nacistu piemērs paātrināja antisemitisma izplatīšanos. Ar to inficējās līdz tam vienaldzīgā, bet tagad ekonomisko drošību zaudējušī muižniecība. Pirmais antisemitisma atdzimšanas tiesiskais apliecinājums bija 1938. gada XV likums "Par līdzsvarotas ekonomiskās un sociālās sistēmas efektīvāku aizsardzību". Saskaņā ar to tika izveidotas

jaunas profesionālās preses un teātra asociācijas, papildinot tradicionālās mediķu, advokātu un inženieru savienības, bet ebreju piederība tām, tāpat kā "citiem kalpotāju amatiem", tika ierobežota līdz 20 %. Šie procenti gandrīz četras reizes pārsniedza ebreju īpatsvaru Ungārijā, bet tas bija daudz mazāk nekā viņu tradicionālā kvota šajās jomās. Likuma ieviešanai bija jānotiek piecu gadu laikā, un tas attiecās uz 15 000 ebreju. Nākamā gada sākumā tika pieņemts daudz bargāks un sarežģītāks IV likums "Par ierobežojumiem ebreju līdzdalībai sabiedriskajā un ekonomiskajā dzīvē", kurā pirmo reizi piederību šai tautībai vairs nenoteica attiecīgā indivīda ticība, bet par kritēriju tika uzskatīta viņa vecvecāku reliģiskā piederība. Netika vairs atzīta ebreju pāriešana baptismā pēc 1919. gada. Šis likums kategoriskā veidā izslēdza ebrejus no valsts dienesta un parlamenta augšpalātas (izņemot divus augsti stāvošus rabinus, kuri palika parlamentā līdz 1940. gadam), no 20 % uz 6 % samazināja viņu kvotas profesionālajās savienībās, atjaunoja 6 % *numerus clausus* augstskolās (12 % tirdzniecības akadēmijās) un atļāva ekspropriēt ebrejiem piederošo zemi. Ebrejiem drīkstēja piederēt tikai 5 % no uzņēmumiem, un viņi drīkstēja veidot ne vairāk par 12 % no katrā uzņēmējsabiedrībā strādājošajiem. Ebreji nedrīkstēja strādāt par izdevējiem, teātru direktoriem, žurnālu atbildīgajiem redaktoriem vai valsts monopoluzņēmumu vadītājiem. Likuma ieviešanai tika atvēlēti četri gadi, un tas attiecās apmēram uz 300 000 ebreju. Interessants un raksturīgs ir fakts, ka valdības oriģinālais šī likuma projekts bija asāks, bet to mīkstināja parlamenta augšpalāta, kura pat mēģināja iedibināt privilēģētu "goda kristiešu" kategoriju kā kompromisu ebreju identificēšanā pēc vecajiem – uz ticību balstītajiem un jaunajiem – rasiskajiem kritērijiem.

Vēl represīvāka likumdošana stājās spēkā Otrā pasaules kara sākumā. Vācijas Nirnbergas 1935. gada likumiem līdzīgais 1941. gada XV likums "Par rases aizsardzību" aizliedza laulības un ārļaulības seksuālās attiecības starp ebrejiem un neebrejiem. Par šī aizlieguma pārkāpšanu ebrejam varēja piespriest 3 līdz 5 gadus ieslodzījuma cietumā. Stingrāk tika piemērots ebreju ģealoģiski rasiskais iedalījums pēc viņu vecvecākiem. 1942. gada VIII likums anulēja ebreju kopienas tiesisko statusu, atņēma tai subsīdijas un aizliedza pāriešanu jūdaismā. Tā paša gada XIV un XV likums paredzēja ebreju iesaukšanu darba palīgdienestā (daļēji spaidu darbi), izslēdzot viņus no parastajām militārajām organizācijām, kā arī aizliedza ebrejiem iegādāties nekustamo īpašumu, tajā pašā laikā kategoriski nosakot ebrejiem piederošo zemju un mežu ekspropriāciju. Tas nu būtu viss par pirmšgenocīda likumdošanu.

1941. gada jūlijā Ungārijas valdība izsūtīja 40 000 “apšaubāmas tautības” ebreju uz Vācijas okupētajiem Polijas apgabaliem. Rezultātā 13 000 no tiem tika nogalināti, bet pārējie aizgāja bojā pēc kāda laika. Starpkaru Dienvidslāvijas nostūrī, kuru nesēn bija atguvusi Ungārija, tās armija 1942. gada janvārī iznīcināja 1000 ebreju (un vairāk nekā 2000 serbu). Tā paša gada pavasarī 60 000 ebreju tika nosūtīti darba dienestā uz Krievijas fronti (saskaņā ar XIV likumu), bet no tiem atgriezās tikai 20 000. Tas viss bija Ungārijas varas iestāžu rokdarbs, un norisinājās pirms vācu okupācijas 1944. gada martā. Pēc šī notikuma nāca Ungārijas ebreju pilnīgais holokausts, kura laikā ungāru sabiedrības labēji radikālie spēki un marionešu valdība darbojās kā pacilāti Eihmaņa līdzdalībnieki, bet konservatīvo aprindas, kas bija vājākas, centās pasargāt no pilnīgas iznīcināšanas vismaz ungarizēto pilsētās dzīvojošo ebreju daļu. No 725 000 pie “izraēļu ticības” piederīgo, kas 1941. gadā dzīvoja nesēn paplašinātajā Ungārijā, tikai 260 500 (galvenokārt Budapeštā) izdzīvoja līdz kara beigām. (Šis skaitlis neattiecas uz papildu un statistiski nenosakāmo iznīcināšanu, kas tika piemērota pret 100 000 kristiešu, kuri saskaņā ar 1939.–1941. gada likumdošanu tika pārklasificēti par etniskajiem ebrejiem.) Izdzīvojušo ebreju visai nelielā daļa tomēr bija lielāka nekā daudzās citās Viduseiropas austrumu ebreju kopienās. Par to jāpateicas patlaban bieži apmelotajai un izsmietajai “feodālajai”, “vīgu” un “vecajai” senās Ungārijas valdošajai elitei, kuras nelokāmība šajā jautājumā bija izskaidrojama ar vairāku ārvalstu valdību un diplomātu brīdinājumiem un lūgumiem.

5. karte. Dienvidslāvija

V nodaļa DIENVIDSLĀVIJA

Pēc visiem kritērijiem – vēstures, politiskām tradīcijām, sociāliem un ekonomiskiem principiem, tiesiskām sistēmām, reliģijas un kultūras – Dienvidslāvija bija starpkaru perioda Viduseiropas austrumu daļas vissarežģītākā jaunā valsts, jo tā veidojās no vislielākā skaita un ļoti atšķirīgām, pirms 1918. gada pastāvējušām vienībām. No bijušās Hābsburgu impērijas Austrijas daļas Dienvidslāvija mantoja Slovēniju un Dalmāciju; no Ungārijas daļas tai tika pirms tam šķietami autonomā Horvātijas–Slavonijas karaļvalstiņa un izteikti ungāriskie Vojvodinas apgabali; no kopējās Austroungārijas pārvaldes tā pārņēma Bosnijas–Hercegovinas apgabalu. Maķedonija un Novi Pazaras sandžaks līdz 1912.–1913. gada Balkānu kariem piederēja Osmaņu impērijas teritorijai. Un, visbeidzot, divas līdz šim neatkarīgas karaļvalstiņas – Melnkalne un Serbija – arī iekļāvās Dienvidslāvijas sastāvā. Serbija bija radusies gadsimta vidū, pirms Pirmā pasaules kara kā visticamākā kandidāte Pjemontas lomai dienvidslāvu savienībā. Serbija tagad pieprasīja, lai tiktu saglabāta tās neatkarības piemiņa, oficiāli nosaucot jauno valsti par “Serbu, horvātu un slovēņu karalisti”, nevis daudz ikdienišķākajā “Dienvidslāvijas” vārdā. Mēs tomēr visur ērtības dēļ lietosim vārdu Dienvidslāvija.

Tādējādi pretēji Čehoslovākijai jaunā Dienvidslāvijas valsts neradās kā veselums no pagājībā grimušās Hābsburgu impērijas; salīdzinājumā ar Rumāniju tā nebija vienkārši pirmskara pamatkaralistes paplašinājums; tā nebija atjaunota kā Polija, bet gan pilnīgi jauna valsts; atšķirībā no starpkaru perioda Ungārijas tai pietrūka etniskās viendabības. Vairākas jaunizveidotās valsts daļas gadsimtu gaitā bijušas iekļautas bizantiešu, osmaņu, ungāru, ģermāņu un itāļu kultūras zonās. Tā sauktās Illīrijas provinces gar Adrijas jūru un ziemeļrietumos uz īsu brīdi pat bija pievienotas Napoleona laika Francijai. Katra daļa bija spējusi savīt attiecīgās zonas kultūru ar pamatiedzīvotāju – dienvidslāvu atribūtiku un stilu. Teodosiju laika senā un stingrā šķirtne starp Rietumu jeb romiešu (katoļi un protestanti) pasauli un Austrumu pasauli jeb Bizantiju (pareizticīgie un osmaņi) stiepās cauri jaunajai Dienvidslāvijai.

Ģeogrāfiskais stāvoklis pastiprināja vēsturisko apstākļu radīto valsts teritorijas sadalītību, kavējot dienvidslāvu apvienošanās procesu. Jauno valsti veidoja kontrastējoši apvidi, ar iekšējām kalnu barjerām, kas apgrūtināja sakarus novadu iekšienē un starp atsevišķiem apgabaliem. Tādēļ, pat ja valsti apdzīvotu viena, etniskā un kultūras ziņā viendabīga kopiena, būtu nepieciešama tās politisko pārvaldītāju ārkārtīgi liela virtuozitāte, lai saturētu to kopā. Bet, tā kā šeit dzīvoja dažādas, kultūras ziņā daudzveidīgas, turklāt vēl antagonistiskas kopienas ar vairākām atšķirīgām reliģijām, kas no savām bijušajām neatkarīgajām valstīm bija mantojušas astoņas tiesiskās sistēmas, kas serbohorvātu pamatvalodā lietoja divus dažādus rakstības veidus (nemaz jau nerunājot par vēl dažu citu slāvu un neslāvu valodu lietošanu), tad Dienvidslāvija bija nolemta dziļiem centrālās spēkiem, kas savukārt nomāca tās eliti. Bez tam dažādo tautību apdzīvotie apgabali, kā, piemēram, Vojvodina, Bosnija vai Maķedonija, bija drīzāk šķērslis nekā vienojošs tilts, kas palielināja, nevis samazināja šo centrālās spēku iedarbību.

Starpkaru perioda Dienvidslāvijas etniskās komplicētības statistiku apgrūtināja 1921. gada 31. janvāra un 1931. gada 31. marta tautas skaitīšanas oficiālā politika, saskaņā ar kuru visi horvāti, serbi, maķedonieši un serbohorvātu valodā runājošie musulmaņi tika apvienoti vienā "serbohorvātu" kategorijā. Var tomēr izmantot statistikas datus par reliģiju un reģioniem, lai novērtētu šīs apvienotās grupas atsevišķās apakšgrupas, ja tiek ievēroti šādi faktori: a) Maķedonijas iedzīvotāji (kas pārsvarā bija pareizticīgie) un bosnieši (Bosnijas–Hercegovinas un Novi Pazaras sandžaka serbohorvātu valodā runājošie musulmaņi) uzskatīja, ka ir atšķirīgi no serbiem un horvātiem; b) lielākā daļa Melnkalnes iedzīvotāju atzina savu etnisko piederību serbu, bet vairākums dalmāciešu–horvātu grupai; c) faktiski visi slovēņi un horvāti bija katoļi; d) vācieši un ungāri bija vai nu katoļi, vai protestanti; e) Dienvidslāvijā dzīvojošie albāņi pārsvarā bija musulmaņi, lai gan uzsvēra savu atšķirību no Bosnijas (serbohorvātu valodā runājošajiem) un Maķedonijas (turku valodā runājošajiem) musulmaņiem.¹

¹ Sākot ar 1929. gadu, Dienvidslāvija sekoja citu Viduseiropas austrumu valstu paraugam un izdeva oficiālas statistikas gadagrāmatas *Statistički Godišnjak (Belgrade, Opšta Državna Statistika)*. Tā kā tajās sniegtā statistika bija gan neprecīzāka, gan arī atšķirīga no citu valstu gadagrāmatām, kā arī tāpēc, ka tajās bija pieļautas kļūdas, šīs gadagrāmatas tiks izmantotas kā šīs nodaļas statistisko ziņu pamatavots, bet tiks papildinātas ar oficiāli nepublicētiem datiem, kurus vēlākās Dienvidslāvijas varas iestādes sniedza *Werner Market* autoriem, ed. *Yugoslaviens (Cologne: Böhlau, 1954)*.

32. tabula

Iedzīvotāju etniskais iedalījums (pēc dzimtās valodas)

	1921. g.		1931. g.	
	Skaitis	%	Skaitis	%
Serbohorvāti	8 911 509	74,36	10 730 823	77,01
Slovēņi	1 019 997	8,51	1 135 410	8,15
Čehi	115 532	0,96	52 909	0,38
Slovāki			76 411	0,55
Vācieši	505 790	4,22	499 969	3,59
Ungāri	467 658	3,90	468 185	3,36
Rumāņi un vlahi	231 068	1,93	137 879	0,98
Albāņi	439 657	3,67	505 259	3,63
Turki	150 322	1,26	132 924	0,95
Čigāņi	70 424	0,51
Pārējie*	143 378	1,19	123 845	0,89
Kopā	11 984 911	100,00	13 934 038	100,00

33. tabula

Iedzīvotāju iedalījums pēc ticības

	1921. g.		1931. g.	
	Skaitis	%	Skaitis	%
Pareizticīgie	5 593 057	46,67	6 785 501	48,70
Romas katoļi	4 708 657	39,29	5 217 847	37,45
Grieķu katoļi (uniāti)	40 338	0,34	44 671	0,32
Musulmaņi	1 345 271	11,22	1 561 166	11,20
Luterāņi	229 517	1,91	175 279	1,26
Kalvinisti			55 890	0,40
Izraēļi	64 746	0,54	68 405	0,49
Pārējās un nezināmās	3325	0,03	25 279	0,18
Kopā	11 984 911	100,00	13 934 038	100,00

* Ieskaitot poļus, krievus, ukraiņus, itāļus, jidišā runājošos ebrejus, katrā grupā mazāk par 50 000.

34. tabula

Iedzīvotāju vēsturisko kopu iedalījums (1921. gads)*

	Skaitis	%
Serbija un Maķedonija	4 133 478	34,50
Melnkalne	199 227	1,66
Bosnija–Hercegovina	1 890 440	15,77
Dalmācija	620 432	5,18
Horvātija–Slavonija	2 642 996	22,05
Slovēnija	962 624	8,03
Vojvodina (ar Muras apgabalu)	1 535 714	12,81
Kopā	11 984 911	100,00

Ja salīdzinām datus 32., 33. un 34. tabulā, tad dotais nacionalitāšu procentuālais sadalījums šķiet pamatots – 43 % serbu (ieskaitot melnkalniešus), 23 % horvātu, 8,5 % slovēņu, 5 % maķedoniešu, 6 % bosniešu, 14,5 % citu tautību (ieskaitot albāņu un turku musulmaņus, vācu, ungāru un rumāņu kristiešus un ebrejus). Šis daudznacionālais iedzīvotāju kopums apdzīvoja 247 542 km² lielu valsti.

1931. gadā bija tikai 3 dienvidslāvu pilsētas ar vairāk par 100 000 iedzīvotāju un vēl četras ar vairāk par 50 000 cilvēku. Apdzīvotās vietas ar vairāk nekā 20 000 cilvēku lēnām pieauga no 8,1 % 1921. gadā līdz 9,3 % 1931. gadā, bet 1941. gadā sasniedza jau 10,6 %. Ar lauksaimniecību saistīto iedzīvotāju skaits savukārt laikā no 1921. līdz 1931. gadam nedaudz samazinājās no 78,9 līdz 76,5 % (74,8 % 1938. gadā). Starpkaru laika Dienvidslāvijas iedzīvotāju skaita pieauguma temps – 1,45 % – bija viens no augstākajiem Eiropā; kopējais iedzīvotāju skaits 1940. gadā bija 15 919 000. Ņemot vērā izteikti lēno rūpniecības un citu nelauksaimnieciskas nodarbes veidu attīstību, kā arī sarūkošās emigrēšanas iespējas, lielākā daļa klātnākušo cilvēku veģetēja lauku ciematos bez darba, sašaurinātas ražošanas, nepietiekama uztura un vispārēja posta apstākļos, kas arvien pasliktinājās. Demogrāfiskajām problēmām un sociāli ekonomiskajam pagrimumam bija tendence pastiprināties virzienā no ziemeļiem uz dienvidiem. Tā ziemeļos dzīvojošajiem slovēņiem, horvātiem, vāciešiem un ungāriem, lai gan viņi visi pamatā piederēja Romas katoļu ticībai, bija

* Šo rādītāju neizmanto no 1929. gada.

raksturīgs zemāks iedzīvotāju pieauguma līmenis un progresīvāks ražošanas veids nekā vairāk uz dienvidiem dzīvojošajiem pareizticīgo un musulmaņu iedzīvotāju slāņiem. Laika gaitā šī tendence saasināja politisko aizvainojumu un pastiprināja bažas par nākotni.

2

Tagad laiks pievērsties katra starpkaru perioda Dienvidslāvijas sastāvā esošā apgabala un tautas politisko tradīciju apskatam, kā arī galveno politisko partiju raksturojumam. Pirmā pasaules kara gaita un rezultāti bija ļāvuši piepildīties to dienvidslāvu sapnim, kuru ideoloģijas saknes iesniedzās 19. gs. romantismā un nacionālismā. Vīlušies un neapmierināti ar centieniem apspiest viņu politiskās un kultūras vēlmes Hābsburgu impērijā, kā arī baidoties no tā, ka Itālijas teritoriālās ambīcijas varētu tikt apmierinātas uz viņu rēķina, Hābsburgu impērijas dienvidslāvu (slovēņu, horvātu un serbu) elite sāka meklēt drošību savu apgabalu savienībā ar neatkarīgo Serbijas karaļvalsti, kuras starptautiskais prestižs kara laikā bija cēlies, pateicoties armijas iespējīgajai pret darbībai centrālajām lielvalstīm.

Kā par nelaimi, Serbijas valdība nekad nebija izrādījusi sajūsmu par šādu saplūšanu, jo tās galvenās teritoriālās intereses nebija aizsargāt slovēņu un horvātu ostas no itāļu draudiem, bet gan rast Serbijai jaunas izejas uz Egejas un Adrijas jūru. Tā nevēlējās saplūdināt savu pareizticīgo tautu un Bosnijas musulmaņus (tos bija iecerēts anektēt) ar pārsvarā katolīcīgajiem dienvidslāviem, kas dzīvoja uz ziemeļiem no Unas, Savas un Donavas upju veidotās līnijas. Vēl vairāk, sākumā tā pat nespēja apcerēt domu par šķietami mūžīgās Hābsburgu impērijas izzušanu. Ilggadējais Serbijas premjers un tās visspēcīgākā politiskā figūra Nikola Pašičs nejuta lielas simpātijas pret slovēņu un horvātu iecerēto plašo dienvidslāvu valsti. Pašičs stingri, pat provinciāli turējās serbu pozīcijās, kuras stiprināja pārliecība, ka lielākā daļa Hābsburgu impērijas dienvidslāvu cīnījās ne tikai zaudētāju, bet vispār nepareizajā pusē. Bez tam viņi Serbijai nebija vajadzīgi, bet Serbija tiem gan; lūk, kāpēc tai nebija iemesla pakļaut savas vēlmes vai savienot savu likteni ar tiem. Serbijas valdība negribīgi radināja sevi pie Rietumvalstu atbalstītās Dienvidslāvijas idejas līdz pat 1917. gada vidum, kad, kļūstot carisma režīmam, tā zaudēja savu īpašo aizstāvi un Savienotās Valstis iesaistījās karā kā pārliecināts nacionālās vienotības idejas paudējs. Pat tad Serbija joprojām uzskatīja sevi par vienīgo likumīgo organizatorisko un diplomātisko šīs idejas nesēju. Secinājums bija viens – lai arī kāda

dienvidslāvu valsts izveidotos kara rezultātā, tā tiku uzskatīta par vecās Serbijas hronoloģisku turpinājumu un ģeogrāfisku paplašinājumu.

Politiskās varas nozīmē šīs serbu cerības lielā mērā piepildīja apstākļi, kādos kara nobeigumā izveidojās Dienvidslāvija. Hābsburgu impērijai sairstot, bailes no Itālijas iebrukuma un sociālās revolūcijas lika impērijas dienvidslāvu kopienu politiskajām elitēm panikā meklēt aizsardzību un glābiņu pie Serbijas armijas, dinastijas un birokrātijas. Tautas atbalsts šim solim pat netika meklēts. Nevienš nemēģināja sarunās ar Serbiju par šādas savienības veidošanas noteikumiem izmantot tādus pārliecinošus argumentus kā Hābsburgu impērijas armijas vēl dzīvos horvātu pulkus un viņu spēcīgās militārās tradīcijas vai spēcīgo horvātu un slovēņu kontroli pār Hābsburgu floti. No visiem sabrukušās impērijas dienvidslāvu politiskajiem vadoņiem vienīgi Horvātu zemnieku partijas pārstāvis Stepans Radičs (*Stjepan Radić*) protestēja pret šo acīmredzami sasteigto un slikti sagatavoto, faktiski bezierunu apvienošanās *fait accompli*, neiegūstot nekādas Serbijas garantijas tādos jautājumos kā federālisms un/vai decentralizācija. Pārējos bija pārāk nospiedis pašu militāro un administratīvo spējuniecīgums un oficiāla starptautiska diplomātiska statusa trūkums, kā arī pārāk optimistiskā ticība tam, ka Serbijas vispārējo vēlēšanu tradīcijas pašas nodrošinās pietiekamas garantijas viņu vēlētajū pārstāvniecībai jaunajā valstī, lai tie neiesaistītos nopietnā savienības veidošanas noteikumu apspriešanā.

Kaut gan, savienojoties ar pirmskara laika Serbijas karalisti Vojvodinā, Melnkalnē un Bosnijā–Hercegovinā dzīvojošie dienvidslāvi pievienojās saviem slovēņu un horvātu brāļiem, Stepana Radiča brīdinājumi un protesti drīz vien apstiprinājās, jo starp šīm tautām, no vienas puses, un Serbijas armiju un birokrātiju, kam bija tās it kā jāaizsargā, no otras puses, sākās nopietna rīvēšanās. Jau 1918. gada 5. decembrī Horvātijas galvaspilsētā Zagrebā notika ielu sadursmes starp vietējiem iedzīvotājiem un serbu armiju, bet līdz 1919. gada maija beigām Radičs bija savācis 167 667 parakstus peticijai Rietumvalstīm, ar kuru lūdza atļaut Horvātijai atjaunot neatkarību.

Lai gan serbu kaujas vienību darbība šajos nesen pievienotajos rajonos bija pareiza, armijas vadība strauji uzsāka bijušo Hābsburgu impērijas pulku “atbrīvošanu” no horvātu virsniekiem un atsevišķos gadījumos tādā veidā samazinātās armijas vienības pat “izsūtīja trimdā” uz vecās Serbijas provinces garnizoniem. Tostarp Satversmes sapulces vēlēšanas tika novilcinātas līdz laikam, kad bija nospraustas miera līgumā paredzētās jaunās valsts robežas, tas ir, līdz 1920. gada novembrim. Tādējādi pirmajos divos veidošanās gados Dienvidslāviju pārvaldīja vecās Serbijas armija un birokrācija

saskaņā ar tās konstitucionālajām un politiskajām tradīcijām. Jauno teritoriju vajadzībām netika izveidota neviena ministrija vai jauns departaments jau esošajās ministrijās, kas vadītu pāreju uz serbu pārvaldi. Salīdzinājumā ar citu Viduseiropas austrumu starpkaru perioda valstu sasniegumiem šie divi gadi Dienvidslāvijai bija tukši un neauglīgi.

Vecās Serbijas valdība un tauta iegāja jaunās Dienvidslāvijas laikmetā ar apziņu, ka ir uzvarējusi izmisīgā karā, un uzlūkoja Slovēniju un Horvātiju par teritorijām, kas atbrīvotas un atdalītas no zaudētāja un kas nav pašas spējīgas sevi aizsargāt no alkātīgajiem kaimiņiem. Bez tam serbi arī uzskatīja, ka ir tiesīgi uzspiest sevi un savu sistēmu dienvidslāviem tā iemesla dēļ, ka serbu mazā karaliste bija pilnīgi noasiņojusi kara laikā, ciešot salīdzinoši lielākus cilvēku un materiālo vērtību zaudējumus nekā jebkurš cits šī pasaules slaktiņa dalībnieks, bet Hābsburgu impērijas dienvidslāvu apdzīvotās teritorijas, kuru pulki galvenokārt bija cīnījušies pret Itāliju, savukārt izglābās samērā neskartas. Serbijai katrā kaujā kritušo skaits bija 2,5 reizes lielāks nekā Francijai un 3 reizes lielāks nekā Savienotajām Valstīm un Itālijai. Tiešie un netiešie kara zaudējumi, kas radās gan kaujas laukā, gan postošās tīfa epidēmijas rezultātā, bija mērojami ar $\frac{1}{5}$ tās iedzīvotāju, $\frac{1}{4}$ liellopu, $\frac{1}{3}$ zirgu, $\frac{1}{2}$ cūku, aitu un kazu, kā arī lieliem lauksaimniecības tehnikas, transporta līdzekļu un ēku zaudējumiem. Šī asinspirts papildināja jau tā pamatīgos Serbijas upurus 1912.–1913. gada Balkānu karos, no kuriem Hābsburgu impērijas teritorijā dzīvojošie slāvi bija pasargāti. Izveidojusies situācija izskaidro tuvredzīgo, bet saprotamo serbu apņemšanos kompensēt patiešām šausminošos upurus uz, viņuprāt, ieguvēju, mazāk cietušo jaunās valsts apgabalu rēķina, kā arī ignorējot horvātu sūdzības par nonākšanu otršķirīgu pilsoņu statusā.

Pēckara cerības un aizvainojumi biežā slānī klājās virsū jau esošajām kultūras un politiskajām atšķirībām un konfliktiem. Etniskā un rases kopība vienoja slovēņus, horvātus, bosniešus un serbus; horvāti, bosnieši un serbi runāja vienā valodā; savukārt vēsture, reliģija, sociālā sistēma un politiskie modeļi šķēla Dienvidslāvijas valsts dienvidslāvu pamatkopienas, neminot nedz lielākās neslāvu minoritātes – albāņus, turkus, ungārus un vāciešus, nedz arī slāviskos maķedoniešus, kuru atšķirīgo identitāti domīnējošie serbi starpkaru perioda desmitgadēs noliedza.

Šo daudzveidīgo etnisko kopienu augošajā konfliktā serbu, melnkalniešu un maķedoniešu pareizticība mazāk ietekmēja viņu politiskos modeļus un stratēģiju, nekā horvātus un slovēņus ietekmēja to katolicisms. Lielākā daļa katoļticīgo nāciju veidoja klerikālu, sociālu un politisku kopienu pēc Viduseiropai raksturīgā parauga, bet pareizticīgās tautas uzskatīja savu reliģiju par

faktoru, kas nosaka viņu nacionalitāti. Serbi ar savu sociāli homogēnas tautas sekmīgas sacelšanās organizēšanas politisko pieredzi, kad 19. gs. vajadzēja veidot savu neatkarīgo un tautisko karalisti uz brūkošās Osmaņu impērijas drupām, tagad sliecās uz pozitīvas, lepnas un viņu īpašumā esošas valsts idejas pusi; viņi bija gatavi uz noteiktu, pat agresīvu un dažkārt arī vardarbīgu rīcību, lai sasniegtu savus politiskos mērķus; viņi tiecās ātri un efektīvi izriktoties ar nepakļāvīgiem elementiem. *Samo Sloga Srbina Spasava* (tikai solidaritāte glābs serbus) bija viņu politiskais aforisms un tālaika parole. Līdz 1918. gadam viņi bija uzkrājuši lielu pieredzi savas valsts veidošanā, savu armiju formēšanā un paši savas politikas noteikšanā. Vienīgi Serbija varēja nodrošināt jauno Dienvidslāvijas valsti ar politisko eliti, kas labi pārzina valsts vadības māku, nevis tikai prot nostāties opozīcijā, kā arī ar vispusīgu valsts aparātu, kas sastāv no demokrātiski vēlētas likumdevējas institūcijas, pieredzējušiem civiļiem, diplomātiem un militāriem dienestiem un vietējās dinastijas. Savukārt melnkalniešu politiskās tradīcijas bija līdzīgas, bet vēl joprojām primitīvas, savrupas un patriarhālas. Maķedoniešu pret osmaņiem vērstie nemieri bija cietuši neveiksmi, bet serbu un melnkalniešu – bijuši sekmīgi, tāpēc maķedoniešu politikas modeli vairāk raksturoja nežēlība, pakļaušana un aizvainojums, nevis nežēlība, neatkarība un pārliecība.

Bosnijas–Hercegovinas musulmaņu kopienas, kas rases un lingvistiskā ziņā piederēja serbohorvātu grupai, tradicionāli bija ļoti konservatīvas, un tādēļ tām nesimpatizēja 19. gs. sekularizējošā osmaņu reformu kustība. Tādēļ, ka tām trūka vadības un pārvaldes pieredzes, kā arī juzdamās pārāk mazskaitlīgas, lai izaicinātu valsts aparātu, šīm kopienām agri izveidojās “klientu stratēģija” atbalstīt visus, kas pār tām valdīja, vienalga, vai tie bija Osmaņi, Hābsburgi, serbi, Ass valstis vai komunisti, ja vien tika piešķirtas priekšrocības un dotas atlaides.

Slovēņi savukārt, būdama maza, bet moderna kopiena, bija apguvuši darījumu slēgšanas un koalīciju manevrēšanas mākslu pirmskara Vīnes reihsrātes politiski un etniski sarežģītajā vidē un, visumā būdami izglītoti un pragmatiski, ieguvuši ļoti labas iemaņas pašvaldību un vispārējā valsts pārvaldē. Viņu vajadzība pēc serbu virsnieku vadītās armijas aizsardzības no Itālijas, kā arī serbu pašu vēlēšanās politiski atdalīt slovēņus no horvātiem, radīja augsni neformāliem, bet efektīviem politiskiem darījumiem starp slovēņiem un serbiem. Slovēņu valodas lingvistiskā atšķirība kalpoja par barjeru, kas kavēja masveida serbu amatpersonu pieplūdumu Slovēnijā. Tajā pašā laikā valoda nebija par šķērslī pastāvīgai to izglītotu slovēņu ievilināšanai Belgradas ministriju centrālajā birokrātijā, kuri, pretēji serbiem,

centās pārvaldīt divas valodas – slovēņu un serbohorvātu. Īsi sakot, izdarīgie slovēņi administratīvā ziņā bija pārāk privileģēti starpkaru perioda Dienvidslāvijā. Lai gan viņiem pašiem patika savu stāvokli skaidrot kā starpniecību, viņu horvātu kaimiņi un katolīcīgie kolēģi saprotamu iemeslu dēļ vēlējās to apzīmēt ar mazāk cēlo pašapkalpošanās vārdu.

Visbeidzot pieņēmumi un modeļi, kas veidoja horvātu politisko tradīciju pamatus, izrādījās serbiem sevišķi nelabvēlīgi. 19. gs. politisko manevru gaitā Hābsburgu dinastija un Ungārijas politiskā elite ilgstoši izmantoja un vairākkārt pameta horvātus, tādēļ viņiem bija izveidojusies gandrīz slimīga neuzticība valdībām un varai *per se*; šoreiz horvāti bija apņēmības pilni nelaut serbiem sevi apkrāpt. Kā pirmskara Ungārijai pakārtota karaļvalsts, kam lemts mūžīgs pārstāvniecības trūkums un kas pakļauta kultūras ungarizācijai, Horvātija bija radījusi politisku tradīciju un tādu politisko eliti, kas augstu vērtēja aizsardzības obstrukcionismu parlamentā un valsts pārvaldē, bet varas pilnvaru uzņemšanās un stāšanās valsts amatā radīja aizdomas par iespējamu kooptēšanu un nodevības sākumu.

Serbiem ar viņu “skaldi un valdi” tendenci konstitucionālās problēmas galvenokārt bija ar politisku ievirzi, bet lielākā daļa politisko jautājumu šķita samērā vienkārši; horvātiem ar viņos iesakņojušos zaudētāja sindromu politisko enerģiju vajadzēja iegrozot tiesiskā, līgumu regulētā samudzinātā un sarežģītā sistēmā. Starpkaru perioda Dienvidslāvijas politiskā vēsture lielā mērā ir šo divu tautu savstarpēju mistifikāciju un vilšanās vēsture.

Arī Horvātijā un Vojvodinā dzīvoja ievērojama serbu kopiena, kas bija cēlusies no agrākiem Osmaņu zemēs dzīvojošo serbu migrācijas viļņiem uz Hābsburgu impēriju. Saukti par “prečanas” serbiem – tādiem, kas nāk no apgabaliem “aiz” (jeb uz ziemeļiem no) Unas, Savas un Donavas upju veidotās līnijas, viņi skaitliskā ziņā veidoja apmēram 1/5 no visiem serbiem. Vienlaikus viņus plosīja gan karsta vēlēšanās identificēt sevi ar saviem pirmskara karalistes tautiešiem jeb “srbijancas” serbiem, kuru politiskais spēks paglābs tos no mūžīgās mazākumtautības statusa ziemeļu provincēs, gan arī nepacietība kopā ar slovēņiem un horvātiem baudīt “Rietumu” kultūru un ekonomiskās un sabiedriskās dzīves līmeni, kas bija pārāks par “srbijancas” serbu dzīves līmeni. Starpkaru Dienvidslāvijas “prečanas” serbu politiskā darbība izpaudās kā svārstības starp šīm divām iespējām. Sākumā viņi ar lielu entuziasmu tiecās pēc panserbiskas solidaritātes; vēlāk, galvenokārt tāpēc, ka “srbijancas” serbi atteicās nodrošināt viņiem pietiekamu politisko aizbildniecību, viņi aplinku ceļiem sāka eksperimentēt ar “ekshābsburgiešu” solidaritātes stratēģiju un galu galā pieņēma to.

Temats par kultūras pārākumu vai mazvērtību, protams, ir ļoti riskants un šaubīgs, un pret to jāizturas ar lielu piesardzību. Dienvidslāvijas politikā šī problēma izrādījās pat vēl bīstamāka degbumba nekā Čehoslovākijā, kurā vismaz čehu politiskā hegemonija bija atbilstoša to pārākumam pār slovēkiem izglītības, urbanizācijas un darba ražīguma ziņā. Dienvidslāvijā turpretim bijušie "Centrāleiropas" Hābsburgu impērijas subjekti pēc visiem kultūras, sociāliem un ekonomiskiem kritērijiem uzskatīja, ka ir progresīvāki par "Balkānu" serbiem, kas dzīvoja vairāk uz dienvidiem un kas viņiem par lielu nepatiku politiski dominēja pār tiem. Pirmskara Serbijas karalistes serbi savukārt neatzina ziemeļnieku kultūras pretenciozitāti un noraidīja viņu politisko mantojumu kā austrofilu, nebūtisku un bezatbildīgu. Sevi viņi uzskatīja par "darītājiem", bet tos pārējos – par "sūdzbniekiem".

Tautību politiku pasliktināja saspilējums, kas pieauga šķiru šķelšanās un tās ietekmē radušos ideoloģiju rezultātā. Pirmā pasaules kara mobilizāciju un militāro operāciju laikā Viduseiropas austrumu zemju karavīri, kas nāca no zemniecības aprindām, bija "redzējuši pasauli" un bija ieguvuši lielāku sava spēka apziņu, vērojot, cik būtiska ir viņu ražotā pārtika pilsētām un režīmiem, kas bija to pārņēmuši. Vilsona, boļševiku un zemniecības jaunās ideoloģijas ar saviem lozungiem par brīvību, republiku un demokrātiju bija viņus dziļi iespaidojušas. Politiski vēl joprojām nenobriedušajām zemniecības masām brīvība nozīmēja atbrīvojumu no karadienesta, rekvizīcijām, rentes un pilsētas iedzīvotāju pārākuma; republikānisms nozīmēja stihisku tautas spēku, kas nesen ar acīmredzamu vieglumu bija sasķobījis līdz šim par mūžīgām uzskatītās Hābsburgu, Hoencollernu un Romanovu dinastijas; demokrātija nozīmēja verdziskās pagātnes noliegšanu un varas pārņemšanu no parazitiskās (pēc viņu ieskatiem) buržuāzijas un birokrātijas un nodošanu īsteni ražīgiem zemnieku vai strādnieku un zemnieku pārstāvjiem. Pati nesaprazdama, vai vēlas nostalgisku atgriešanos pie tradicionālajām un pārbaudītajām ciemu paražām vai pieņemt jaunas ražošanas metodes ar visām no tā izrietošajām revolucionāri sociālajām sekām, zemniecība bija saniknota un neuzticības pilna. Valsts vara kādu laiku varēja apspiest vai izdabāt šai zemniecībā gruzdošajai neapmierinātībai, tādējādi panākot šķietamu pakļāvību, tomēr ilgākā laikposmā zemnieki izrādītos neremdināmi, īstas sociāli ekonomiskas revolūcijas alku pilni un līdz ar to nāvējoši ikvienam režīmam, kas censtos ciniski un virspusēji risināt viņu problēmas.

Jaunajā Dienvidslāvijā bijušās Hābsburgu impērijas teritoriju zemniecība nekavējoties skaļi pieprasīja zemes reformu, bet Serbijas un Melnkalnes zemnieki lūdza lētus kreditus savu kara laikā izpostīto zemju un

ganāmpulku atjaunošanai. Valdības atbilde bija 1919. gada 25. februārī izdots Starposma dekrēts, ar kuru tika atcelta Bosnija–Hercegovinā un Maķedonijā vēl aizvien pastāvošā dzimtbūšana un Dalmācijas pusverdziskā plantāciju sistēma, sadalītas lielo muižnieku zemes bezzemniekiem un nabadzīgiem zemniekiem Horvātijā–Slavonijā un Vojvodinā, piešķirtas tiesības visiem zemniekiem ganīt lopus uz valsts zemes un vākt malku valsts mežos, kā arī noteiktas kompensācijas bijušajiem feodālajiem rantjē un zemes īpašniekiem. Lai gan ar šo dekrētu nekavējoties tika panākta politiskā saspīlējuma mazināšanās, tam turpmākajos gados nesekoja atbilstoši lielas investīcijas pamatkapitāla un netiešo izdevumu segšanai lauksaimniecībā. Valstī, kurā vairāk nekā $3/4$ iedzīvotāju nodarbojās ar lauksaimniecību un valsts ieņēmumu pamatsummu ieguva no zemniekiem, lauksaimniecības ministrijai parasti tika piešķirts tikai 1 % no budžeta līdzekļiem. Starpkaru laika Dienvidslāvijā novārtā pamestais lauku ciems ar saviem tik tikko dzīvību velkošajiem, nenodarbinātajiem, nepaēdušajiem, slimību novārdzinātajiem, neizglītotajiem, liekajiem iedzīvotājiem izrādījās daudz grūtāk pārvarama un bīstamāka problēma nekā pilsētu grausti.

Ap šādiem etniskās un sociālās spriedzes perēkļiem veidojās valsts politiskās partijas, tika sastādītas to politiskās programmas un notika partiju atbalstītāju vervēšana. Te partijas ir uzskaitītas pēc to etniskās piederības.

1. Radikālā partija, kura nodibinājās 1881. gadā un kuru vadīja cienījamais Nikola Pašičs, vecajā Serbijā bija dominējošā valdības partija kopš 1903. gada un tāda arī palika Dienvidslāvijas pastāvēšanas pirmos desmit gadus. Veidojusies kā nacionāli noskaņotās, egalitārās un pašpalāvinīgās vecās Serbijas zemniecības politiskās izpausmes forma, tā, neskatoties uz straujo vadības un politikas *embourgeoisement* starpkaru Dienvidslāvijā, saglabāja šī elektorāta uzticību. Pakļaujot sev un pakļaujoties pati biznesa, birokrātijas un militārajām interesēm un būdama labi piemērota vēlēšanu, darījumu slēgšanas un pārvaldes vajadzībām, Radikālā partija, līdzīgi Čehoslovākijas Agrārājai partijai, ātri kļuva par savas valsts vadošo *Interessengemeinschaft* jeb “čarsijas” politisko ieroci, ar šo vārdu apzīmējot valsts pārvaldes kliķi, kuru veidoja uzņēmēji, birokrāti, profesionāli, politiķi, armija un karaļa galms. Tomēr tās vēlēšanu pamatapgabali palika uz dienvidiem no Unas, Savas un Donavas upes līnijas. Vienīgais izņēmums bija Vojvodina ziemeļaustrumos, kas parasti deva aptuveni pusi no saviem likumdevēja mandātiem kādai vietējai partijai, kura 1919. gadā apvienojās ar Radikālo partiju.

Tieši tāpēc, ka Radikālā partija sākotnēji skeptiski raudzījās uz Dienvidslāviju un bažījās, ka šī lielā, amorfā valsts novājinās mīloto Serbiju, tās

vadoņi sākumā bija ar mieru apspriest jautājumu par ievērojamu administratīvās pašpārvaldes tiesību piešķiršanu ziemeļu katoliskajiem apgabaliem. Šāda doma tika atmesta tikai pēc tam, kad ap 1921. gadu kļuva skaidrs, ka šī reģiona politisko eliti, kura loloja citus plānus attiecībā uz Bosniju–Hercegovīnu, neapmierinās ierobežotas autonomijas tiesību piešķiršana apdalītajai Horvātijai un ka jebkurā gadījumā šai elitei jau tajā laikā pietrūka politiskā tvēriena un uzticamības.

2. Demokrātiskās partijas aizsākumi meklējami 1901. gadā, kad no toreiz vēl patriarhālās, bet jau oportūnistiskās vecās Serbijas Radikālās partijas atdalījās progresīvākie un doktrinārākie elementi. Ieinteresēts jautājumos par sieviešu emancipāciju, darba aizsardzību un valsts regulējošo lomu ekonomikā, tās lideris Ļubomirs Davidovičs (*Ļubomir Davidović*) jaunajā Dienvidslāvijā uzreiz apvienoja spēkus ar līdzvērtīgi progresīvo “prečanas” serbu politisko vadoni Svetozaru Pribičeviću (*Svetozar Pribičević*). Viņu kopējā platforma bija daudz “dienvidslāviskāka”, unitārāka, bet reizē arī daudz valstiskāka (etatiskāka) par radikālu platformu. Bet, tā kā abas partijas bija pašapzinīgi serbiskas un demokrātu “prečanas” kontingents it īpaši baidījās no izolācijas Horvātijas sastāvā, radikāli un demokrāti piespiedu kārtā pirmajos jaunās valsts pastāvēšanas gados izveidoja nemierīgu, bet efektīvu politisko simbiozi. Vienlaikus pats fakts, ka Pribičevića vadīto demokrātu spārnus veidoja tik izteikti doktrināri centristi, ļāva radikālu izveicīgajam vadītājam Pašičam manipulēt ar tiem kā ar marionetēm, vienmēr pierādot neapmierinātajiem horvātiem un bosniešiem, ka visdedzīgākie unitāras valsts aizstāvji un reģionālās autonomijas izsmēķēji meklējami tieši ārpus vecās Serbijas.

3. Jovana Jovanoviča (*Jovan Jovanović*) Agrārā partija, kas izveidojās 1919. gadā augstprātīgo un vienādi domājošo Serbijas, Bosnijas, Dalmācijas un Slovēnijas šķeltniecisko grupu saplūšanas rezultātā, uzstājās ar dzelīgiem argumentiem, publiski nosodot radikālus it kā par viņu nodevību pret sākotnējiem mandātdevējiem zemniekiem, bet politiskā ziņā viņi tālu uz priekšu netika.

4. Horvātu zemnieku partiju 1904. gadā nodibināja brāļi Ante un Stepans Radiči (*Ante, Stjepan Radić*), no kuriem tikai Stepans dzīvoja starpkaru periodā. Horvātijas un Ungārijas pirmskara laika likumdošanas institūcijās tā bija maz pārstāvēta ierobežoto vēlēšanu tiesību dēļ, bet Dienvidslāvijā ātri izauga par galveno horvātu tautas politiskās gribas paudēju, par nacionālu masu partiju, kas saglabāja izteikti agrāru ideoloģiju, nomācot un pēc tam pievienojot savai partijai pirmskara buržuāziskās partijas un grupējumus. Būdam uzticīgs programmai, kas paredzēja Horvātijas valsts

tiesības, slāvu zemniecībai labvēlīgu zemes reformu uz ungāru un vācu lielo zemes īpašnieku rēķina, decentralizētu un tautisku pārvaldi, kā arī mazāk tveramiem mērķiem – zemnieku aizstāvībai, pacifismam, internacionālismam un plebiscīta demokrātijai, Stepans Radičs drīz kļuva par horvātu tautas orākulu un tās zemniecības elku. Tikpat ātri viņš pierādīja, ka ir arī ekscentrisks taktiķis un nemākulis stratēģis, kas parasti izvēlas atturēšanās, boikota un atkāpšanās politiku. Tomēr vēlētāji nekad neprasīja no Radiča atbildību par nespēju iegūt varu vai pozitīvus rezultātus un konsekventi slavināja viņu par to, ka viņš pauda viņu nepiepildītās vēlēšanās. Starpkaru Dienvidslāvijas horvāti, šķiet, labāk deva priekšroku pelnīti sašutuša “autsajdera” nekā efektīva “savēja” lomai.

5. Slovēņu tautas partija jeb populistī, kura dibināta 1905. gadā un kuras priekšgalā īsi pirms Pirmā pasaules kara stājās monsinjors Dr. Antons Korošecs (*Anton Korošec*), savā zemē ieņēma līdzīgu varas pozīciju kā radikāli Serbijā. Pretēji radikāļu un horvātu zemnieku līderiem, kas pēc 1918. gada nodevās tikai un vienīgi politiskajām cīņām, slovēņu populistu klerikālie vadoņi konsekventi, bet diemžēl arī aizbildnieciski stāvēja sardzē par savu ciemu un mazpilsētu vēlētāju politiskajām, ekonomiskajām un kultūras vajadzībām un centieniem. Ar savu visaptverošo kooperatīvu kustību populistī nodrošināja Slovēniju ar resursiem, kuru diemžēl trūka visā pārējā Dienvidslāvijas teritorijā starpkaru posmā, tas ir, ar bagātīgiem un lētiem lauksaimniecības kredītiem. Ar savu sistematizēto katolisko masu izglītības programmu viņi izauklēja samērā viendabīgu un progresīvu kristīgi sociālo kultūru. Pēc saviem principiem nebūdami nedz valdības, nedz opozīcijas partija, slovēņu populistī izmantoja savu stingro politisko bāzi, savu administratīvo kompetenci un savu parlamentāro kultūru (mantojums no pirmskara Austrijas reihsrātes), lai virzītu serbu un horvātu starpā valdošo spriedzi tā, lai viņu reģionam iegūtu īstas pašnoteikšanās tiesības un viņu tautas dēliem – stabili bāzi centrālajā birokārijā.

6. Musulmaņu intereses pauda Dienvidslāvijas bosniešu musulmaņu organizācija, kuru vadīja Dr. Mehmeds Spaho (*Mehmed Spaho*), un vājākā Maķedonijas (turciski runājošās daļas) un Albānijas musulmaņu Džemijeta partija. Guvuši iedvesmu no 20. gadu sākuma kemalistu uzvarām Turcijā, Dienvidslāvijas musulmaņi visumā apmainīja savu parlamentāro ietekmi pret ekonomiskiem un kultūras labumiem.

7. Komunisti, kas noformējās 1919. gada laikā, 1920. gada vietējās un vispārējās vēlēšanās ieguva valstī trešo lielāko pārstāvniecību parlamentā un kļuva par vienīgo no lielajām partijām, kuras pievilksanas spēks sniedzās

pāri etniskam vai reģionālam individuālismam. Viņi vienīgie atzina dienvidslāvu nāciju laikā, kad oficiālā nomenklatūra vēl joprojām ievēroja valsts serbu, horvātu un slovēņu apdzīvoto teritoriju atšķirību. Komunistu popularitāte bija vienlīdz liela valsts attīstītajos un nabadzīgākajos rajonos, bet vislielākā tur, kur nacionālie nemieri un ekonomiskais posts viens otru papildināja (Vojvodinā, Dalmācijā, Melnkalnē, Maķedonijā); tomēr sākumā tai ar administratīvām metodēm tika liegts ieņemt pienākošās valdošās vietas Zagrebas un Belgradas pašvaldību padomēs. Vēlāk ar apšaubāmas likumības papildu dekrētu Komunistiskajai partijai atņēma arodorganizācijas un citas palīgstruktūras. Visbeidzot, 1921. gada 2. augustā pēc neveiksmīga mēģinājuma 29. jūnijā nogalināt princi pavaldoni Aleksandru un pēc sekmīgas iekšlietu ministra Milorada Draškoviča (*Milorad Drašković*) slepkavības 21. jūlijā, tā tika aizliegta vispār (komunistu vadība neuzņēmas atbildību ne par vienu no tām). Nonākusi pagrīdē un pakļauta bargām represijām, partija, kurai aizliegšanas priekšvakarā bija 60 000 biedru, turpināja piesaistīt visideālistiskākos un talantīgākos jaunākos inteliģences un proletariāta pārstāvjus, vienlaikus pati sevi nomokot ar vadības iekšēju doktrināru un neauglīgu naidošanos. Ar savu tuvredzīgo paradumu nosodīt jebkuru kareivīgu opozīciju kā “komunistu inspirāciju” Dienvidslāvijas režīmi netīši stiprināja īstenos komunistus, jo daudzi neapmierināti cilvēki secināja, ka vislabākais veids, kā izrādīt savu atsvešināšanos no režīma sistēmas, ir atbalstīt komunistu kustību. Partija ātri vien padarīja pašas noliegtos vecākus – Sociāldemokrātisko partiju – par politiski nespējīgu grupējumu. Rezultātā mazās vācu, ungāru un rumāņu nacionālo minoritāšu partijas visumā aprobežojās ar uzmanību tai valdības politikai, kas ietekmēja tikai viņu kopienām piešķiramos izglītības un kultūras resursus.

3

Šīm partijām, 20. gadu sākumā cenšoties izveidot Dienvidslāvijā dzīvīgu politisko sistēmu, uzsākot šo procesu ar konstitūcijas projekta sagatavošanu, izdevās drīzāk saasināt nekā nolīdzināt atšķirības un saspilējumu, kas valdīja starp to etniski un sociāli atšķirīgajiem mandātdevējiem. Pēc tam kad divus gadus vara bija piederējusi nospiedoši serbiskai valdībai, kuru “uzraudzīja” mazākuma Pagaidu tautas sapulce (no 1919. gada marta līdz 1920. gada novembrim), kura savukārt veidojās kooptēšanas ceļā, izmantojot pirmskara vēlēšanu rezultātus, un no kuras bija izslēgti Maķedonijas un Melnkalnes autonomisti, kā arī minoritātes, 1920. gada 28. novembrī beidzot notika

Satversmes sapulces vēlēšanas. Šo divu gadu laikā Stepans Radičs, kura Horvātu zemnieku partija bija izraidīta no Pagaidu tautas sapulces, bija ļoti atsvešinājies un sarūgtināts. Divas reizes pēc "prešanas" serbu vadoņa Svetozara Pribičevića ierosmes, kurš šo sākuma gadu laikā bija iekšlietu un pēc tam izglītības ministrs, Pašičs bija izcietis ilgstošus cietumsodus par neatlaidīgo aģitāciju sakarā ar piedzīvoto neveiksmi Horvātijas valsts tiesību aizstāvēšanā, Dienvidslāvijas valsts dibināšanas laikā 1918. gada novembrī un decembrī. Pribičevićs, kuru uztrauca komunistu konflikti 1919. gadā kaimiņzemē Ungārijā un biedēja zeļošā horvātu nacionālistu enerģija, pret abām kustībām īstenoja bargu administratīvu politiku (biežus arestus, mantas konfiskāciju, atlaišanu no darba u.tml.). Tā rikodamies, viņš bija saindējis serbu un horvātu attiecības jau no pirmās Dienvidslāvijas pastāvēšanas dienas. Abu pušu mērenie tika grauti, bet ekstrēmisti nostiprinājās. Horvātus bez tam vēl satrauca, viņuprāt, vienaldzīgā serbu dominētās valdības reakcija uz jaušamajiem Itālijas tīkojumiem Horvātijai piederošajā Adrijas jūras piekrastē. Serbi savukārt tika sanīknoti tad, kad Horvātu zemnieku partijas "republikāniskā pacifistu" ideoloģija materializējās musinošā aicinājumā horvātu karavīriem dezertēt. Politiskā atmosfēra pirms pašvaldību vēlēšanām 1920. gada 21. martā Horvātijā un 22. augustā Serbijā un Maķedonijā, kā arī ilgi gaidīto vispārējo Satversmes sapulces vēlēšanu laikā 28. novembrī bija uzlādēta.

Satversmes sapulces vēlēšanas, kas noritēja pēc vispārējo vēlēšanu tiesību principa, piedaloties visiem vīriešiem, kas bija sasnieguši 21 gada vecumu, izņemot militāristus, kas veica savus aktīvā dienesta pienākumus, un Vojvodinā dzīvojošos vāciešus un ungārus, bija salīdzinoši brīvas. Vēlētāju apgabalus noteica pēc pirmskara tautas skaitīšanu rezultātiem, kas nedaudz nāca par labu Serbijai, kura kara laikā bija zaudējusi ļoti daudz iedzīvotāju. Lai gan pirmsvēlēšanu *kampaņas* laikā pārvaldes orgāni bija atklāti deklarējuši savu labvēlību serbu radikāļiem un demokrātiem, patiesi administratīvs spiediens, ja arī tika izmantots, lai sagrozītu rezultātus, bija jūtams tikai Maķedonijā un Melnkalnē. Vēlēšanās piedalījās aptuveni 65 % no visiem balsstiesīgajiem; bijušajos Hābsburgu impērijas apgabalos vēlētāju aktivitāte bija visaugstākā, bet nesenajās Osmaņu impērijas daļās – viszemākā. Sacentās 22 partijas, no kurām 16 ieguva deputātu vietas.

35. tabulā dotie vispārējie vēlēšanu rezultāti liecina, ka vairāk nekā puse no ievēlētajiem deputātiem nāca no partijām, kas atbalstīja unitāristu konstitucionālās teorijas (radikāļi, demokrāti, agrārieši), bet mazāk par 1/3 bija federālo un reģionālo partiju biedri (horvāti, slovēņu populistu, musulmaņi). Abām marksistu partijām ar sestdaļu deputātu vietu konstitucionālais

35. tabula

1920. g. 28. novembra Satversmes sapulces vēlēšanas

Partija	Balsu skaits	% no kopējā	Deputātu vietas
Serbu radikālā	284 575	17,7	89
Serbu demokrātiskā	319 448	19,9	94
Serbu un slovēņu agrārā	151 603	9,4	39*
Horvātu zemnieku	230 590	14,3	50
Slovēņu populistu un Horvātu klerikālā	111 274	7,0	27
Bosnijas musulmaņu	110 895	6,9	24
Džemijeta musulmaņu	30 029	1,9	8
Komunistu	198 736	12,4	58
Sociāldemokrātu	46 792	2,9	10
Horvātu buržuāziskā (4 saraksti)	81 728	5,1	14
Pārējās (9 saraksti)	41 865	2,5	6
Kopā	1 607 535	100,00	419

jautājums nebija principa lieta. Aptuveni trešdaļa deputātu piederēja pie partijām, kas atbalstīja republiku (komunisti, sociāldemokrāti, Horvātijas zemnieki, mazās partijas).

Serbu ("prečanas" un "srbijancas"), slovēņu un musulmaņu politiskās elites saglabāja salīdzinošu stabilitāti jau kopš pirmskara dienām, bet horvātu vadība bija izteikti novirzījusies no buržuāziskajām partijām uz Zemnieku partiju. Lai gan Radiča tālāka stils un runas vēl joprojām bija pārāk laucinieciskas un pret pilsētu noskaņotas, lai ļautu viņam iegūt Horvātijas pilsētu iedzīvotāju balsis, viņš bija aizrāvis lauku rajonus ar enerģisku kampaņu par Horvātijas autonomiju. Viņš un viņa sekotāji boikotēja Satversmes sapulci, protestējot pret valdības atteikšanos iekļaut Satversmes sapulces dienaskārtībā jautājumu par 1918. gada Horvātijas pievienošanu Serbijai, tās likumību un noteikumiem. Nosaucot sevi par "Horvātijas nacionālo pārstāvniecību", piecdesmit Zemnieku partijas deputāti 1920. gada 7. decembrī pulcējās Zagrebā un piespieda gandrīz visus horvātu buržuāzijas deputātus izstāties no Belgradas likumdošanas institūcijas, kad tās serbu vadība atteicās dot jebkādas autonomijas, federālas vai pat decentralizācijas atlaides reģionālajam partikulārisma. Pašīca vadītie radikāļi, kas kādreiz būtu bijuši

* Serbi ieguva 30 un slovēņi 9 vietas.

priecīgi sadarboties ar horvātu mērenajiem cīņā pret Davidoviča un Pribičevića demokrātiem, krita izmisumā, neatrodot uzticamu sadarbības partneri starp horvātiem, un paši vienojās ar demokrātiem.

Tagad Satversmes sapulcei vajadzēja izlemt, vai Dienvidslāvija būs unitāra vai federāla valsts, tas bija izšķirošs un šķeltniecisks pārbaudījums. Ierobežotā mērā problēma bija atkarīga no tiesiska jautājuma – vai Dienvidslāvija ir jauna valsts, kura veidojas no visām tās sastāvdaļām, vai arī tā ir paplašināta vecā Serbija kopā ar pēckara anektējumiem. Politiskā ziņā jautājums bija par to, vai būtiskās kultūras un vēsturiskās atšķirības starp valsts apgabaliem liecina par federālu politisko struktūru vai arī šķiet, ka šie apgabali prasa pēc to centrālās enerģijas centralizētas savaldīšanas. Un, visbeidzot, jautājums bija par to, vai šīs atšķirības patiešām bija iekšējas un iesakņojušās vai arī tās bija samērā virspusējas ārzemju kundzības paliekas, kurām neatkarīgā Dienvidslāvijā nav nepieciešami speciāli patstāvīgi strukturāli veidojumi. Katrā no šiem formulējumiem serbi deva priekšroku otrajam variantam, bet pārējie izvēlējās pirmo.

Pēc tam kad Pašičs, radikāļu un demokrātu koalīcijas vadošā figūra un premjers kopš 1920. gada 30. decembra, atgriezās mājās no Parīzes, kur bija vadījis Dienvidslāvijas delegācijas darbu miera konferencē, viņš ierosināja tādu konstitūcijas variantu, kas būtu tiesiskā ziņā unitāra, bet pieļautu decentralizētu pārvaldi. Pateicoties Radiča politiskā ziņā apšaubāmajai boikota politikai, Pašiča viltīgajai musulmaņu "uzpirkšanai" ar īpaši dāsniem kompensāciju solījumiem par feodālajiem īpašumiem, kurus viņu beji un aghas drīz varēja zaudēt zemes reformas rezultātā, un dažu slovēņu agrāriešu (bet ne populistu) pielabināšanai ar prestižu diplomātisko amatu piesolīšanu, radikāļu un demokrātu konstitūcijas projekts veiksmīgi izgāja cauri Satversmes sapulces komisijām un Satversmes sapulce to oficiāli pieņēma 1921. gada 28. jūnijā. Tā atbalstam tika nodotas 223 radikāļu, demokrātu, musulmaņu un slovēņu agrāriešu balsis salīdzinājumā ar 35 serbu agrāriešu, sociāldemokrātu un dažādu citu partiju pārstāvju negatīvajām balsīm; balsosnā nepiedalījās 161 deputāts, kuri vai nu neieradās (horvāti), vai arī atturējās (komunisti, slovēņu populistu, citi serbu agrārieši, dažādu partiju pārstāvji). Kopumā deputāti, kas pieņēma konstitūciju, veidoja pietiekamu, bet politiskā ziņā ļoti minimālu Satversmes sapulces vairākumu un pārstāvēja mazāk par pusi no tās ievēlēšanā nodotajām tautas balsīm.

Visi barveži šī pretrunīgā notikuma beigās bija dārgi samaksājuši. Radičs ar savu boikotu zaudēja iespēju komitejā izmainīt vai ietekmēt konstitūcijas projektu vai pārliecināt musulmaņus un slovēņu agrāriešus nedot tam

savu piekrišanu. Pašičs, Davidovičs un Pribičevičs, solot vairāk nekā spēja dot, atsakoties no jebkādiem kompromisiem un pazemojot Horvātiju, guva parlamentāru Pirra uzvaru, bet padziļināja nesaskaņas starp valsts kopienām. Pribičevičs tuvredzīgi palīdzēja Pašičam nostiprināt "srbijancas" serbu hegemoniju pats uz savu "prečanas" mandātdevēju rēķina. Pēc tik neveiksmīgas dzimšanas pati konstitūcija, kuru nosauca par Vita dienas (*Vidovdan*) konstitūciju, jo tā tika pieņemta Svētā Vita dienā,² nespēja iegūt cieņu, kas nepieciešama šādiem pamatlukumiem, lai tie varētu sekmīgi darboties. Interesanti, ka 126. pants paredzēja, ka konstitucionālos labojumus varēja pieņemt ar nākotnes Nacionālās sapulces $\frac{3}{5}$ vairākuma piekrišanu, kas bija ievērojami augstāks sliekšnis nekā vienkāršs vairākums, kuru valdība bija pasludinājusi par pietiekamu konstitūcijas pamatteksta pieņemšanai.

Pašiča uzvedības daļējai attaisnošanai šajā sakarā varētu iebilst, ka Dienvidslāvija pati tajā laikā bija tik jauna un nepiedzīvojusi valsts, ka nekādam konstitūcijas projektam nebija pieejams iespaidīgs vairākuma atbalsts un ka Pašiča Vita dienas hartai vismaz piemita sliktais tikums – tā bija pieņemama valsts lielākajai kopienai, tas ir, serbiem. Bez tam opozīcijai pret jauno konstitūciju nebija vienota nostāja. Serbu agrārieši (kas principā bija uzticīgi unitārismam un tagad oponenta Pašičam pavisam citu apstākļu dēļ), komunisti, horvāti un slovēņi diez vai būtu vienojušies par alternatīvu dokumentu. Bez tam oficiālās, konstitūcijā izklāstītās un precizētās pilsoņtiesību demokrātiskās normas un garantijas bija gandrīz nevainojamas – suverēns vienpalātas parlaments jeb Skupščina ar 315 deputātiem, kas ievēlēti uz četriem gadiem vispārējās, tiesās un aizklātās vēlēšanās, piedaloties visiem vīriešu kārtas iedzīvotājiem, kas sasnieguši 21 gada vecumu, visumā proporcionālā partiju pārstāvniecībā; karaliskais likumdošanas apstiprinājums bez veto tiesībām; reliģijas izvēles brīvība un vienlīdzība, kā arī citas cilvēktiesības.

Par spīti saviem necilajiem politiskajiem pirmsākumiem, Vita dienas konstitūcija nemaz nebūtu neveiksmei nolemta, ja vien vecās Serbijas birokrātija un partiju elite ar saviem centralizētāju administratīvajiem un politiskajiem paradumiem, kas bieži bija brutāli un ne vienmēr godīgi, nebūtu pasliktinājusi tās unitārās tiesiskās normas. Šī elite un birokrātija

² Šī bija arī vēsturiskās 1389. gada Kosovas kaujas gadadiena, kad viduslaiku Serbija bija padevusies osmaņu pēkšņajam iebrukumam Balkānos, kā arī Hābsburgu erchercoga Franča Ferdinanda noslepkavošanas diena 1914. gadā, kuru dienvidslāvi uzskatīja par drosmīgu atbrīvošanas aktu. Liktenīgi, ka tieši šajā pašā dienā 1948. gadā Tito vadītā Dienvidslāvijas komunistu partija tika izslēgta no Staļina Kominforma.

vienkārši nespēja paplašināt savu redzesloku no vecās Serbijas līdz jaunās Dienvidslāvijas apvāršņiem, un tām izsniegtā licence nāca ne tik daudz no šīs konstitūcijas, kā no 1922. gada 28. aprīlī pieņemtā administratīvā likuma, saskaņā ar kuru valsts tika sadalīta trīsdesmit trīs stingri un centralizēti kontrolētos departamentos. Serbu pārsvars arī nebija unitāras konstitūcijas sekas, bet to veicināja pārējo kopienu politiskā sašķeltība un diletantisms. Lai gan pēc ilgāka laika serbu tieksme pēc hegemonijas izrādījās neproduktīva, viņu tābrīža rīcība bija gluži iespaidīga pašpārliecības dēļ.

To, ka arī pēc konstitūcijas pieņemšanas saglabājās ievērojamas politiskās manevrēšanas iespējas, apliecina fakts, ka katra no pusēm Serbijas bezmīlestības aprēķina laulībās – radikāli un Davidoviča vadītā demokrātu frakcija – drīz vien katra par sevi centās uzsākt sarunas ar Radiču, skaidri norādot uz gatavību atteikties no sava toreizējā partnera par labu piemērotai savienībai ar viņu. Radičs pa to laiku 1921. gada oktobrī jau bija saliedējis visas horvātu partijas vienā Horvātijas blokā un šoreiz pārcentās. Tā vietā, lai vienotos par pagaidu, bet tomēr īstām politiskām koncesijām, viņš pieprasīja tūlītēju konstitūcijas pārskatīšanu, kā arī 1922. gada sākumā lūdza lielvalstis gaidāmajā Dženovas konferencē ietekmēt Belgradu horvātu valsts tiesību vārdā. Tā kā serbi bija aizvainoti, bet lielvalstis ignorēja Radiču, viņa petīcija piedzīvoja fiasko. Tomēr viņš ticēja, un ne bez pamata, ka laiks ir viņa pusē; Radikālās partijas iekšienē Pašiču apdraudēja mierīgākais Stojans Protičs (*Stoyan Protić*); serbu Demokrātiskajā partijā attiecības starp Davidoviču un Pribičeviču bija saspīlētas; bosniešu Dienvidslāvijas musulmaņu partijas valdošās koalīcijas palīgi strīdējās par augšminēto departamentu likumu, kas administratīvi sašķēla viņu Bosnijas bastionu; ar komunistu atzīšanu ārpus likuma 1921. gada augustā Horvātu zemnieku partija kļuva par vienīgo likumīgo opozīcijas partiju ar spēcīgu organizāciju, šķietami radikālu programmu, bet ar augošu ietekmi nacionālistiski noskaņotās horvātu buržuāzijas vidū.

Šādas notikumu gaitas uzmundrināts, Radičs izvērtā savus sakarus ar Davidoviču, bet palaida garām iespēju vienoties ar Pašiču. Meklēdams alternatīvas saviem veltīgajiem lūgumiem pēc ārējas iejaukšanās un vienlīdz neveiksmīgajai boikota politikai, Radičs tomēr izlēma pagaidīt līdz jaunām parlamenta vēlēšanām, pirms izdarīt izvēli. Tādēļ viņš atteicās piedalīties parlamenta darbā līdz laikam, kad kritīs valdība. Davidovičs savukārt neiedrošinājās riskēt ar atklātu attiecību saraušanu ar Pribičeviču un Pašiču bez droša horvātu balsojuma atbalsta palātā. Tādējādi Pašičs bija situācijas noteicējs un varēja cerēt uz jaunām vēlēšanām, kurās varētu nostiprināt

savas pozīcijas uz sašķelto un neuzticīgo partneru rēķina. Viņš panāca, ka 1922. gada 16. decembrī karalis atlaiž Satversmes sapulci un nosaka 1923. gada 18. martu par jaunu vēlēšanu dienu. Viņš nekavejoties uzsāka divvirzienu kampaņu, no vienas puses, apsūdzēdams Pribičeviča demokrātu frakciju par Horvātijas atstumšanu īstenojot pārmērīgu centrālismu, no otras –, uzbrukdams tās pašas partijas Davidoviča spārnam par koalīcijas solidaritātes graušanu, sākot sarunas ar Radiču.

Lai gan vēlēšanu kampaņas runas bija samērā sarkastiskas, balsošana bija brīva un noritēja mierīgi. Tā kā vēlēšanu apgabali atkal tika veidoti uz 1910. gada tautas skaitīšanas rezultātu pamata, Serbija vēlreiz ieguva demogrāfisku handikapu. Neslāvu minoritātēm šoreiz piešķīra tiesības balsot. Gandrīz $\frac{3}{4}$ no visiem balsstiesīgajiem piedalījās vēlēšanās, tādējādi par $\frac{1}{3}$ palielinot kopējo balsu skaitu salīdzinājumā ar 1920. gada vēlēšanām. Lai gan konkurējošo partiju skaits arī bija pieaudzis no 22 līdz 33 partijām, parlamentāro pārstāvniecību ieguvušo partiju skaits pieauga tikai nedaudz – līdz 14 partijām. Galvenais 1923. gada vēlēšanu jautājums bija par Vita dienas konstitūcijas dzīvotspēju.

Kā rāda 36. tabulā iekļautie rezultāti, formāli apmēram puse no ievēlējamiem deputātiem atkal nāca no partijām, kas principā bija uzticīgas unitārai konstitucionālai kārtībai (radikāļi, demokrāti, agrārieši). Tomēr praksē agrārieši bija jāuzskata par daļu no parlamentārās opozīcijas Pašičam, bet Davidoviča demokrātu spārns meklēja "pieeju" Radičam. Bez tam bija acīm redzams, ka agrāriešu slovēņu kontingentu apgabala vēlētāji bija sodījuši, nododot savas balsis par labu populistiem; iespējams, ka viņi pārāk lēti bija Pašičam pārdevuši savu balsojumu par Vita dienas konstitūciju. Dienvidslāvijas bosniešu musulmaņu organizācijas (*JMO*) frakcija, kas bija nostājusies opozīcijā sakarā ar strīdīgo likumu pārdalījumu departamentos, ieguva nospiedošu pārsvaru uz sava kolaboracioniskā spārna rēķina. Viņu Džemijeta reliģiskie līdzbiedri dienvidos tostarp guva labumu no komunistu partijas aizliegšanas un no pieaugošās albāņu un turku nevēlēšanās balsot par serbu kandidātu sarakstiem. Radiča Horvātu zemnieku partija vēlēšanās sagrāva savus buržuāziskos sāncensus un ar to paātrināja pati savu *embourgeoisement*. Pašiča radikāļi savukārt dubultoja balsu skaitu un deva spēcīgu triecienu saviem demokrātu un agrāriešu konkurentiem. Davidoviča nesenā svārstīšanās starp Radiču un Pašiču nozīmēja to, ka līdz vēlēšanām viņš nebija spējis nedz noliegt savu atbildību par pretrunīgām valdības darbībām, nedz arī iekarot īstas varas prestižu, par ko cietpaurainais vecās Serbijas elektorāts arī viņu atbilstoši sodīja. Tādējādi 1923. gada

36. tabula

1923. gada 18. marta Skupščinas vēlēšanas

Partija	Balsu skaits	% no kopējā	Vietu skaits
Serbu radikālā	562 213	25,8	108
Serbu demokrātiskā	400 342	18,4	51
Serbu un slovēņu agrārā	164 602	7,6	11*
Horvātu zemnieku	473 733	21,8	70
Slovēņu populistu un sabiedroto	126 378	5,8	24**
Bosnijas musulmaņu	122 494	5,6	18
Džemijeta musulmaņu	71 453	3,3	14
Melnkalnes federālistu	8561	0,4	2
Neatkarīgā darba (komunistu "fronte")	24 321	1,1	0
Sociāldemokrātu	48 337	2,2	2
Horvātu buržuāziskā (četri saraksti)	32 398	1,5	2
Vācu	43 415	2,0	8
Rumāņu	7070	0,3	1
Pārējās (sešpadsmit saraksti)	91 734	4,2	1
Kopā	2 177 051	100,00	312

vēlēšanas, no vienas puses, saasināja atšķirības starp etniskajām kopienām, bet, no otras, – pātrināja katras iekšējo politisko saliedētību. Katras etniskās grupas iekšienē stiprākā, saliedētākā un par vietējo uzskatītā partija izcēlās uz mazāko, nestabilāko un ekumeniskāko partiju rēķina.

Reāli domājošais Pašičs secināja, ka Radiča tikko vairotā autoritāte pelna lielāku ievēribu un ka Pribičevića attieksme pret Horvātiju ir devusi vēlamajam pretēju rezultātu. Radikāļi varēja atzīt un cienīt tādu stabilu politisko mašinēriju, kas sakņojās lauku ciemos, bet mobilizēja visas šķiras un ietekmēja valsts politiskos pūliņus, jo tas atbilda viņu pašu struktūrai un vēsturiski veidotajiem modeļiem. Atbilstoši tam Pašičs radija tikai no radikāļiem veidotu starpposma kabinetu, kuru atbalstīja Džemijeta musulmaņi un vācieši. Viņš atstāja 4 brīvus ministru posteņus kā ēsmu pievilināšanai un uzsāka sarunas ar trim partijām – Horvātu zemnieku, Slovēņu populistu un Dienvidslāvijas musulmaņu organizācijas bosniešiem, kuras bija izveidojušas brīvu darījumsavienību tūlīt pēc vēlēšanām.

* 10 serbiem un 1 slovēnim.

** 21 slovēņu populistam un 3 sabiedrotajiem.

Konfidenciālu sarunu laikā Radičs, kurš bija tikpat dedzīgs, cik Pašičs vēss, viņam raksturīgā stilā publiski apkaunoja Pašiču un arī karali. Vēlā pavasarī šīs sarunas beidzās bez rezultātiem par spīti tam, ka bija sākušās samiernieciskā gaisotnē un sākotnēji pat guva diezgan ievērojamus panākumus. Radiča prasība Dienvidslāvijas karalistes sastāvā veidot Horvātijai pakļautu republiku ar savu armiju bija samulsinājusi Pašiču. Radikāļu kadri savukārt bija sašutuši par Radiča neapvaldītajiem, apvainojošajiem norādījumiem uz viņu vadītājiem kā uz "čigāniem", "vlahiem", "stulbeņiem", "kapitālistiem" un "bandītiem", kurus viņš izteica pamīšus ar glaimojošām uzrunām "nekorumpētajai" serbu zemniecībai. Viņi joprojām uzskatīja, ka Radičs ir morāli atbildīgs par neveiksmīgo atentātu pret Pašiču 1923. gada 28. jūnijā, Vita dienas konstitūcijas otrajā gadadienā. Un, visbeidzot, viņus ārkārtīgi saniknoja Radiča atklātais 18. jūlija lūgums Itālijai pēc palīdzības horvātu cīņā pret Belgradas valdību. Šis pēdējais netaktiskais gājiens tika izdarīts brīdī, kad Itālijas un Dienvidslāvijas saspilējums jautājumā par Adrijas jūras ziemeļu ostu Fjumi (Rijeku) bija sevišķi aktuāls; lielākā daļa serbu jau saprata, ka šajā jautājumā riskē horvātu dēļ. Vienlaikus tika atklāta Itālijas finansēta horvātu emigrantu un Maķedonijas teroristu diversija pret Dienvidslāvijas valsti. Tā kā Radiča paša kādreizējais sekretārs bija iejaukts šajā savvērestībā, kuru organizēja bijušie Hābsburgu impērijas Vinē un Budapeštā dzīvojošie horvātu virsnieki, un līdz ar to bija apdraudēta viņa paša deputāta imunitāte pret arestu, 1923. gada 21. jūlijā Radičs aizbēga uz ārzemēm ar viltotu pasi, kuru tam bija sagādājušas Ungārijas varas iestādes.

Radiča ķēmošanās, saprotams, deva Pašičam labu iegastu pārtraukt diskusijas ar horvātiem, kas tikpat saprotami izraisīja nepatiku viņu slovēņu un bosniešu sarunu partneros. Ziņoja, ka pat daži Radiča sekotāji bijuši pārsteigti. Lai gan viņa taktika bija ekscentriskā un runas revolucionāras, stratēģiskā ziņā Radičs palika neaktīvs; šajās diskusijās ar Pašiču viņš bija izvairījies no varas un atbildības tādiem pasīem aplinku ceļiem kā iepriekšējā gada sarunās ar Davidoviču, tajā pašā laikā turpinot savas partijas Skupščinas boikotēšanas politiku. Pēc visa tā Pašičs iedalīja četrus brīvos ministru portfeļus līdzgaitniekiem radikāļiem, un viņa partija turpināja savu neseno vēlēšanu un politisko panākumu gājieni, kompensējot visus 1920. gada municipālo vēlēšanu zaudējumus komunistiem tad, kad 1923. gada 19. augustā notika nākamā pašvaldību vēlēšanu sērija. Gadu mijā vilušies slovēņi un bosnieši savukārt izveidoja opozīcijas bloku kopā ar serbu demokrātiem uz konstitūcijas pārskatīšanas platformas, lai panāktu pārvaldes decentralizāciju. Bet trauslā Demokrātiskās partijas vienotība šajā jautājumā

ātri pajuka, kad divpadsmit "prečanas" serbu deputāti Pribičeviča vadībā atdalījās no Davidoviča 1924. gada martā, protestējot pret šo "centrbēdzes" koncesiju. Pašičs viltīgi piedāvāja četrus brīvos ministru sēdekļus Pribičeviča jaunajai Neatkarīgajai demokrātiskajai partijai. Pie nosacījuma, ka Horvātu zemnieku partija turpina savu parlamentāro boikotu, viņa valdība varēja saglabāt niecīgo vairākumu, pat ja Pribičeviča pret minoritātēm noskaņotā Izglītības ministrijas vadība spiestu vāciešus pāriet opozīcijā.

Radiča prombūtnē, bet iespējams, ka ar tā ziņu, viņa deputāti virzījās uz daudz noteiktākām pozīcijām. Atturēšanās bija ne tikai prasījusi lielu partijas politiskās ietekmes upuri, bet arī lāvusi vienīgi no serbiem veidotajai valdībai ar 1924. gada 27. janvāra Romas paktu iesaistīties sarunās par Adrijas jautājumu ar Itāliju horvātiem aiz muguras. Ap marta beigām, gandrīz vienlaikus ar Pribičeviča aiziešanu no Davidoviča un kooptēšanu Pašiča pusē, pirmā Horvātu zemnieku partijas sešpadsmit deputātu grupa ieņēma savas parlamenta locekļu vietas un pievienojās opozīcijas blokam. Šis solis, ja tas būtu turpmāko notikumu priekšvēstnesis, sagrautu Pašiča un Pribičeviča kabineta vairākumu; tas liecināja arī par to, ka horvāti sāk samierināties ar Dienvidslāvijas valsti un atzīst tās politiskās "spēles noteikumus". Pašičs vēlējās pārbaudīt jauno situāciju ar jaunām parlamenta vēlēšanām, bet, tā kā karalis Aleksandrs atteicās atlaist esošo Skupščinu, Pašičs jūlija vidū atkāpās, pirms tam nokārtojot rēķinus ar horvātiem un noorganizējot viņu atlikušo parlamenta mandātu oficiālu pārbaudi.

1924. gada 27. jūlijā Davidovičs izveidoja kabinetu no sava demokrātu "srbijancas" spārna, Spaho bosnijiešu musulmaņiem un Korošeca slovēņu populistiem. Viņš norādīja, ka tad, kad Horvātu zemnieku partijas biedri, kas sākotnēji bija tikai solījuši savu "labvēlību", būs gatavi viņam pievienoties, viņiem tiks trīs vai četri ministru portfeli. Šajā brīdī – 11. augustā mājās pārradās Radičs, kas vairāk par gadu ārzemēs bija pretrunīgi un neauglīgi pūlējies iedarbināt kādas sviras Horvātijas centienu vārdā, un sagrāva Davidoviča trauslo koalīciju.

4

20. gadu vidū tika uzsākti izmisīgi pūliņi novērst draudīgo horvātu un serbu polarizāciju, bet diemžēl neveiksmīgi, jo izrādījās, ka Radičs nebija spējīgs uzņemties atbildību par valdību un Pašiča nāve izraisīja serbu galvenās partijas sašķelšanos. Iepriekšējā vasarā, bēgot no Dienvidslāvijas, Radičs pēc īsas apstāšanās Vīnē 1923. gada 18. augustā ieradās Londonā, kur viņu vēsi

atraidīja gan Viņa Augstības valdība, gan valdošās aprindas tad, kad viņš lūdza iesaistīties Dienvidslāvijas lietās. Pēc tam 2. decembrī viņš atgriezās Vīnē ar ieceri tur sasaukt "pasaules apspiesto mazākumtautu kongresu", kuru nekavējoties aizliedza Austrijas valdība. Šis Vīnes starpspeles laikā Radičs konsultējās arī ar diviem Zagrebas deputātiem un acīmredzot vienojās par daudz elastīgāku, bet tai pašā laikā daudz konsekvētāku horvātu politikas līniju, sadarbojoties ar Davidoviča, Korošeca un Spaho opozīcijas bloku pašā Skupščinā un ar tās palīdzību. Tomēr vienlaikus viņš arī neoficiāli vienojās ar Iekšējo Maķedonijas revolucionāro organizāciju (IMRO) un ar Komunistisko Internacionāli (Kominterni) par Balkānu federācijas programmu un strādnieku un zemniecības aliansi. Kad Austrijas varas iestādes pieprasīja pārtraukt politisko darbību vai atstāt valsti, Radičs 1924. gada 29. maijā pazuda no Vīnes, lai atkal ar pompu 2. jūnijā parādītos Padomju Krievijā. Ar gaviļēm sagaidīts Maskavā, viņš lūdza uzņemt viņa Horvātu zemnieku partiju Krestinternē, kas bija Kominternei analoga Zemnieku Internacionāle. Radiča iesniegumu pienācīgi pieņēma 1. jūlijā, neskatoties uz to, ka tam bija pievienoti šādi pavisam neboļševistiski noteikumi: a) viņa partija izmantos tikai miermīlīgas cīņas metodes, b) Dienvidslāvijā par "pirmo politisko faktoru" ir jāatzīst zemniecība, nevis proletariāts, c) Horvātijas politiskais mērķis ir kļūt par zemnieku republiku Dienvidslāvijas sastāvā un d) Krestinterne, domājams, ir iecerēta kā no Kominternes neatkarīga organizācija.

Maskavas laipnā uzņemšana izskaidrojama ar faktu, ka Radiča partiju uzskatīja par neapšaubāmi visvarenāko jebkad Krestinternē iesaistīto partiju. Pats Radičs savukārt priecājās par to, ka viņam bija izdevies pazemot Prāgā darbojošos Zaļo Internacionāli, kurā dominēja Čehoslovākijas Agrārā partija un kura tādā veidā caur Mazo Antanti bija Dienvidslāvijas valdības sabiedrotā. Lielā mīlestība tomēr drīz vien norima, jo boļševiki Radiča ātri saskatīja nelabojama *narodņika* īpašības, bet viņš savukārt atsīfēja viņu kontroli pār šķietami neatkarīgo Krestinterni. 4. augustā Radičs pēkšņi aizbrauca no Maskavas un 1924. gada 11. augustā caur Vīni klusi atgriezās Zagrebā. Viņa satrauktā, bet paklausīgā partija 3. augustā bija apstiprinājusi pievienošanos Krestinternei un tobrīd ar aizrūtu elpu gaidīja starptautiskās sabiedrības un Belgradas varas iestāžu reakciju. Pa to laiku Dienvidslāvijā slovēņu lideris Korošecs bija kļuvis par valsti visprestīžāko Pašiča pēcnācēju. Viņa izvirzīšana nenotika tik daudz viņa partijas spēka, kā viņa paša nopietnības un prasmju dēļ, kas asi kontrastēja ar Radiča ekscentrismu un Davidoviča un Pribičeviča ķildīgumu.

Atgriezies mājās, Radičs apstiprināja savu deputātu lēmumu bez pievienošanās atbalstīt Davidoviča, Korošeca un Spaho bloku, kas divas nedēļas iepriekš bija izveidojis valdību. Provokatīvi skaidrojot, ka šī bija laba valdība pārejai uz pilnīgu zemnieku un strādnieku varu, Radičs pēc tam to grāva, negausīgi un ļaunprātīgi uzbrūkot birokrātijai, armijai un pat dinastijai. Nosodīdams Pašiča radikāļus kā “apdrošināšanas konsorciju pret likuma spēku”, Radičs brīdināja, ka jebkurš mēģinājums atjaunot viņu varu novedīs pie pilsoņu kara. Viņš atkal noraidīja Vita dienas konstitūciju, uzbruka Francijas un Mazās Antantes atbalstītājiem, pieprasīja uz pusi samazināt armiju un reorganizēt tā, lai horvāti dienētu Horvātijas garnizonos. Viņš arī lika saprast, ka gadījumā, ja serbu nesamierinātība piespiedīs Horvātiju atdalīties no Dienvidslāvijas, tā tūlīt saņems Padomijas atzišanu un palīdzību. Ap 1924. gada 8. oktobri šīs dīvainības bija izprovocējušas kara ministra ģenerāļa Stevana Hadžiča (*Stevan Hadžić*), karaļa *homme de confiance* Davidoviča kabinetā, atkāpšanos, kurš atteicās no turpmākas saistības ar ministriju, kas piekrit pieņemt tik apšaubāmu palīdzību. Lepodamās ar to, ka ir samiernieciska valdība, Davidoviča, Korošeca un Spaho koalīcija pēc ģenerāļa dezertēšanas nevarēja pastāvēt. 6. novembrī tā atdeva savu vietu atdzimstošajai Pašiča un Pribičeviča valdībai, kas viegli pierunāja karali 10. novembrī atlaist skupščinu, 1925. gada 8. februārī noteica jaunas vēlēšanas un gadu mijā arestēja Radiču, kurš slēpās, un piecus viņa līdzstrādniekus, balstoties uz tā paša likuma normām, kuras 1921. gadā noteica Komunistiskās partijas aizliegšanu. Apsūdzība bija par musinošu slepenu vienošanos ar Kominterni un citiem naidīgiem spēkiem, kā, piemēram, bulgāru, ungāru un maķedoniešu aģentiem. Īsi pirms aresta Radičs bija publiski nosodījis Davidoviču un karali par glēvulību un nevajadzīgu cieņas izrādīšanu Pašičam un serbu ģenerāļiem. Ar to viņš noteikti lēja ūdeni uz radikāļu un militāristu dzirnavām. Tiesām, šķiet, ka Radičs nodrošināja ērtu un ticamu Davidoviča gāšanas iegastu Belgradas “čarsijai”, kuru satrauca šī premjera agrākie mēģinājumi izziņāt sava priekšgājēja vadītā režīma manipulācijas un kļūdas.

Sekojošajā priekšvēlēšanu kampaņā katra lielākā partija centās panākt savu pretinieku rindu samazināšanos, piedēvējot to vadībai korupcijas grēkus, bet vienlaikus cenšoties nostiprināt savu atbalsta bāzi. Pašičam, kurš šajā ziņā sava dēla šaubīgās darbības dēļ bija patiešām viegli ievainojams, izdevās atvairīt apvainojumus, kad viņam izdevīgā laikā gaismā nāca finanšu skandāls Horvātu zemnieku partijā, kura rezultātā vairāki otršķirīgi vadītāji pameta Radiču. (Tam gan nebija lielas nozīmes vēlēšanās.) Arī

37. tabula

1925. gada 8. februāra Skupščinas vēlēšanas

Partija	Balsu skaits	% no kopējā	Vietu skaits
Serbu radikālā	1 040 616	43,4	141
Serbu neatkarīgā demokrātiskā			22
Serbu demokrātiskā	285 741	11,8	37
Serbu agrārā	117 922	4,8	4
Horvātu zemnieku	545 466	22,3	67
Slovēņu populistu	121 923	5,0	20
Bosniešu musulmaņu	132 296	5,4	15
Melnkalnes federālistu	8873	0,3	3
Neatkarīgā darba (Komunistu "frontes")	16 330	0,6	0
Sociāldemokrātu	23 457	0,9	0
Vācu	45 172	1,9	5
Ungāru	11 059	0,4	0
Pārējās	88 742	3,2	1
Kopā	2 437 597	100,00	315

Pašičs koncentrēja savu priekšvēlēšanu kampaņu rajonā uz dienvidiem no Unas, Savas un Donavas upes līnijas; viņš bija salīdzinoši saudzīgs pret Davidoviču, domājams, tāpēc, lai pārāk to nenovājinātu, kas varētu nākt par labu Pribičevičam. Atjautīgais Pašičs labāk vēlējās saglabāt līdzsvaru starp šiem abiem vadoņiem nekā redzēt kādu no tiem pārāk nostiprināties. Pašičs arī uzlika veto Pribičeviča priekšlikumam ierosināt lietu pret arestētajiem horvātu līderiem, lai tos nepārvērstu par mocekļiem. Viņam labpatikās ļaut saviem mājieniem par "Kominternes slepenām norunām" tirdīt satraukto Radiča valsts aparātu, labi apzinoties, ka tie ir falsificēti vai vismaz neaktuāli, it īpaši tāpēc, ka ļāva Pašičam Rietumos radīt iespaidu par sevi kā Balkānu aizstāvi no boļševisma. Jebkurā gadījumā provokācija pret Radiču bija izdevusies, jo neviena ārzemju valdība neprotēja pret viņa arestu un neviens iekšzemes spēks nebija uz Pašiča atgriešanos premjera amatā reaģējis ar pilsoņu karu. Pribičevičs savukārt izvērta priekšvēlēšanu kampaņu "prečanas" serbu vidū veidā, kas reizē bija nepiedienīgs attiecībā uz horvātiem un rupjš pret Davidoviču. Pēdējais priekšvēlēšanu kampaņas laikā uzstājās kā "nacionālais samierinātājs".

1925. gada vēlēšanas salīdzinājumā ar 1920. gada un 1923. gada vēlēšanām raksturoja lielāks policijas spiediens apgabalos ar jauktu iedzīvotāju sastāvu. Tomēr balsošanā piedalījās 77 % no visiem vēlētājiem. Atkal sacentās 33 partijas, bet šoreiz tikai 10 no tām ieguva pārstāvniecību. Visnozīmīgākais upuris bija Džemijeta partija, kura vairāk vai mazāk piespiedu kārtā savienojās ar serbu Radikālo partiju.

Kā parādīts 37. tabulā, Pašičs un Radičs atkal bija lielie uzvarētāji – tikai katrs savā sabiedrības daļā. Serbi ar savu atbalstu turpināja atalgot Pašiču par viņa lielisko politisko meistarību, bet horvāti vēl joprojām izdabāja Radičam, ņemot vērā viņa šķietamās antipātijas pret varu un neauglīgo flirtu ar ārvalstniekiem. Pribičevičam nebija veicies tik labi, kā gaidīts, par spīti viņa vārdā veiktajam administratīvajam spiedienam valsts ziemeļu daļā. Davidovičs bija noturējies vecajā Serbijā, daļēji pateicoties daudzu bijušo Džemijeta vēlētāju atteikumam pieņemt viņu lideru piespiedu kooptēšanu Radikālajā partijā, un prestiža ziņā bija tikpat daudz ieguvis, cik Pribičevičs zaudējis. Agrārieši savukārt bija gandrīz iznīdēti. Pašiča un Pribičeviča koalīcija atgriezās, ieguvusi pietiekamu parlamentāro vairākumu. Opozīcija režīmam, tāpat kā iepriekšējās vēlēšanās, bija spilgtāk izpaudusies etniskajos, nevis sociālajos segmentos un grupās. Tagad bija jāsākas pārsteidzošam atpakaļceļam pie pagātnes koalīciju modeļiem.

1925. gada 27. martā trīs nedēļas pēc jaunās Skupščinas sasaukšanas Pavle Radičs (Stepana brāļadēls) negaidīti parādījās sēžu zālē, lai teiktu runu, kas bija tikpat aizraujoša pēc toņa, cik sensacionāla pēc satura. Šī runa, ko cietumā bija sagatavojis viņa tēvocis, pārsteidza pārējos horvātu liderus nesagatavotus, jo pasludināja, ka horvāti atzīst Dienvidslāvijas valsti ("šeit mēs esam mājās"), valdošo dinastiju (Horvātu zemnieku partija svītros vārdu "republikāniskā" no sava nosaukuma un programmas) un Vita dienas konstitūciju (cerot uz tās likumīgu labošanu). Noliedzot jebkādu horvātu naidu pret Dienvidslāvijas armiju vai pienākumus pret Krestinterni un Kominterni, kā arī noraidot atdalīšanos, Pavle Radičs arī norādīja, ka drīzāk Pribičevičs un nevis Pašičs ir kļuvis par viņa partijas īpašo *bete noire*.

Šī runa bija signāls pārmaiņām iekšējās savienībās. Aprīļa sākumā Pavle Radičs divreiz ieradās pie karaļa samierināšanās audiencēs. Ievēlētie horvātu deputāti drīz ieņēma savas vietas Skupščinā, tūlīt pat dodot mājienus par savu gatavību būt vēl iztapīgākiem. Visbeidzot, 1925. gada 18. jūlijā tika atcelta apsūdzība sešiem apcietinātajiem horvātu zemnieku lideriem. Tajā pašā dienā viņi piebiedrojās serbu radikāļiem divu partiju koalīcijas valdībā, kurā 17. novembrī kā izglītības ministrs iestājās pats Stepan

Radičs. Uz Radiča gatavību pamest savus bijušos kolēģus Davidoviča, Korošeca un Spaho blokā jau bija norādījis viņa brāļadēls savā 27. marta katalitiskajā runā, kurā “klerikāļiem”, ar ko noteikti bija domāti Korošeca populistu un, iespējams, arī Spaho musulmaņi, tika pārņemta liekulīga *Realpolitik* uz Horvātijas rēķina. Pašīca atteikšanās no Pribičeviča, jo Radičs bija aizliedzis trīspusēju koalīciju, sanikvoja šo “prečanas” serbu līderi, kurš jutās kā Šillera “moris, kas savu darbu padarījis un nu var iet”. Lai gan Pašīcs vēl arvien neuzticējās Radiča ekscentriskumam, viņš tomēr deva priekšroku valdīšanai kopā ar neserbu partneri, jo uzskatīja savus radikāļus par vienīgo patiesi likumīgo serbu partiju. Radiča motīvu novērtējums ir nedaudz intriģējošāks. Kāpēc viņš, iepriekš sabotējis viegli ietekmējamo Davidoviču, tagad izvēlējās samierināšanos ar cietāko Pašīcu? Šķiet, ka viņš sev kļūdaini bija iestāstījis, ka radikāļi, pretēji demokrātiem, vēl joprojām ir patiesi zemnieciska partija, kuras pašreizējā koalīcija ar viņa paša partiju Dienvidslāvijai beidzot ir devusi tādu zemnieku šķiras valdību, kurai vienīgajai piemīt morāls spēks vērst etnisko saspīlējumu sociālā saskaņā.

Karalis Aleksandrs tostarp vēlējās izlīgt ar horvātu tautu un spieda skaidri domājošo, bet sākotnēji piesardzīgo Pašīcu izrādīt neparastu augstsirdību, atbildot uz Radiča izlūkgājieniem. Par valsts, tās dinastijas un konstitūcijas atzīšanu Horvātu zemnieku partija pretī saņēma a) tiesības kontrolēt iecelšanu administratīvajos amatos valsts ziemeļu daļā, ieskaitot pilnvaras tīrīšanām Pribičeviča toreizējo protežē vidū, b) tika atzīta par pamatotu partijas prasība ieviest noteiktus jauninājumus sociālajā un ekonomikas likumdošanā atzīšanu, ieskaitot izmaiņas budžeta, tiesu sistēmas, prokuratūras, izglītības, pensiju un pašvaldību politikā un sistēmās, c) nodokļu iekasēšanas un zemes reformas ieviešanas standartizāciju. 1925. gada 15. augustā horvātu tauta izrādīja savu gandarījumu, sarīkojot triumfālu uzņemšanu karaliskajai ģimenei tās pirmās Zagrebas vizītes laikā, lai atzīmētu viduslaiku Horvātijas valsts dibināšanas tūkstošgadi. Lai gan Radičs drīz vien atjaunoja savu naidošanos ar Pašīcu un radikāļiem, pēc šī notikuma viņš nekad vairs nevērsās pret karali. Diemžēl Pašīca aizdomīgumam pret Radiča spēju pāriet no opozīcijas politikas pie sadarbības bija lemts drīz apstiprināties. Radičs ienāca koalīcijā viņam raksturīgajā enerģiskajā un pārspīlētajā manierē; viņš, piemēram, ieteica horvātiem “atbrīvoties no Romas”, lai reliģiskajā plāksnē samierinātos ar serbiem, un nolūkā integrēties ar musulmaņu līdzcilvēkiem abām kopienām pāriet uz arābu rakstību. Parlamentā viņš drīz vien apliecināja sevi par tikpat nesaprātīgu kā ārpus tā. Viņš publiski sauca savus ministrus par “riebekļiem”, “azartistiem”, “gangsteriem”, “tirāniem” un

“ārzemju aģentiem”; viņš sarežģīja valdības delikātās attiecības ar Itāliju, nepelnīti pieprasīja jaunas vēlēšanas un uzkurināja premjera iznīcināšanas kampaņu ar korumpētības apvainojumiem pret viņa dēlu Radomiru Pašiču (*Radomir Pašić*), kas, iespējams, bija pamatoti. Šāda viņa ietilgusi neprognozējamā darbošanās radija neuzticību visās nehorvātu politiskajās nometnēs, it īpaši tāpēc, ka Radiča paša partija savos apgabalos piekopa nepotismu tikpat kliezdošā veidā kā radikāļi savos. Tā Korošecs izmantoja gadījumu, lai kādā runā 1926. gada 8. februārī pieprasītu Slovēnijai tādas pašas administratīvās pilnvaras un autonomiju no Zagrebas, kādas Radičs iepriekšējā pavasara sarunu gaitā ar Belgradu bija panācis valsts ziemeļu daļai. Visumā Radiča labi attīstītie opozicionāra talanti kļuva par kavēkli, viņam darbojoties valdībā, it īpaši koalīcijas valdībā. Tā kā viņš nespēja atturēties no kārdinājuma gūt demagoģiskas priekšrocības uz savu partneru rēķina, Radiča līdzdarbība ievērojami vājināja kabinetu. Galu galā Pašiča un Radiča koalīcija izrādījās tikpat neauglīga kā iepriekšējās kombinācijas un maz ko izdarīja zemnieku labā. Lai gan tā lielā mērā bija Radiča vaina, arī Pašičam jāuzņemas zināma atbildības deva. Par spīti Radiča kādreizējam ilūzijām, nedz Pašiču, nedz arī viņa partiju patiesi vairs neinteresēja sociālā vai ekonomiskā reforma; viņi nebija arī piedabūjami uzņemties pret Itāliju vērsto Horvātijas ārpolitikas rūpju nastu.

1926. gada 4. aprīlī Pašičs atkāpās no premjerministra posteņa līdz laikam, kad viņa dēls atbrīvosies no apsūdzības korupcijā. Viņš cerēja kontrolēt savu pēcteci, pakļāvīgo Nikolu Uzunoviču (*Nikola Uzunović*) ar savas radikāļu partijas izpildorgānu palīdzību un ar laiku atgūt premjera vietu. Tomēr 1926. gada 10. decembrī plānotās atgriešanās priekšvakarā viņš nomira. Radičs pa to laiku bija tik daudzas reizes demagoģiski uzbrucis saviem ministriem, ka tie 15. aprīlī atņēma viņam izglītības ministra portfeli. Radičs tomēr piekrita tam, ka viņa partijas biedri turpina līdzdarboties kabinetā, acīmredzot saprazdams, ka opozīcijas bloks pārāk skeptiski raugās uz viņa uzticību, lai aicinātu atpakaļ, bet viņa sekotāji savukārt nevēlas atteikties no posteņiem. Divām spēcīgākajām valdību veidojošo partiju personībām Pašičam un Radičam tādējādi, iedarbojoties no ārpuses, Uzunoviča kabinets tikko izvilka līdz 1926. gada beigām. Šo 1925.–1926. gada horvātu zemnieku un serbu radikāļu valdību neefektīvā darbošanās apkaunoja parlamentārisma ideju sabiedrības acīs, kas pirmām kārtām nāca par labu karalim. Lai gan Pašiča redzesloks bieži bija par šauru, tomēr viņš bija politiķis ar pietiekamu autoritāti, lai aizkavētu karaļa vai militāras diktatūras izveidošanos, bet viņa meistarības pilnība bija tā, kas

liedza augt un veidoties jauniem, spējīgiem sekotājiem. Pēc viņa nāves karaļa ietekme, kas bieži īstenojās ar politiski noskaņotu ģenerāļu starpniecību, strauji pieauga.

Arī 1926. gada 15. augusta un 1927. gada 23. janvāra vietējās vēlēšanās radikāli atkal guva panākumus. Sarūgtināts par sakāvi etniski raibajā Vojvodinas apgabalā vietējo vēlēšanu otrajā raundā, Radičs izvirzīja apsūdzību krāpšanā un paziņoja, ka viņa vadītie horvāti paturēs savas valdības locekļu vietas, bet balsos pret valdības nākamo budžetu. Uzunovičs nekavējoties atkāpās un 1927. gada 1. februārī izveidoja koalīcijas valdību no serbu radikāļiem un slovēņu populistiem, bez liekām ceremonijām izslēdzot no valdības horvātu zemniekus, tādējādi pieliekot punktu spilgtajam, bet neauglīgajam eksperimentam ar horvātu līdzdalību valdībā. Vienlaikus sāka sairt partiju sistēma. Neizjutot Pašiča iespaidīgās personības klātbūtni, radikāļus sagrāva šķelšanās, un neviens no viņu palikušajiem līderiem vairs nevēlējās turpināt dialogu ar Radiču. Radiča Horvātu zemnieku partija cieta no nelīlas, bet postošas otrā ešelona līderu dezertēšanas, kā arī no tā, ka tie noraidīja pēdējā laika Radiča piedāvājumus Korošeca slovēņu populistiem un Spaho bosniešu musulmaņiem. No šīm divām partijām, kā jau iepriekš norādīts, slovēņi bija pievienojušies Uzunoviča koalīcijas valdībai, bet musulmaņi bija raduši saskaņu ar Davidoviča serbu demokrātiem.

No asajiem savstarpējiem apvainojumiem, kas radās, veidojot un sagraujot šīs *combinazione*, nāca pirmā apjausma par diktatūras iespēju. 1927. gada 26. februārī kāds cienijams horvātu deputāts norādīja, ka īstie grēkāži, kas manipulē ar krīzes situāciju, nav parlamenta radikāļu līderi, bet drīzāk gan karaļa pils "slepenie spēki" un tās kliķes – "Baltās rokas" virsnieki. Radičs, kura stratēģija lika saudzēt karali un uzbrukt radikāļiem, atteicās atbalstīt savu sekotāju, bet uguns jau bija pakulās – līdz šim aizliegtais temats nonāca publiskā apspriešanā.

Šajā laikā arī iekšpolitika bremzēja Dienvidslāvijas ārpolitikas kursu, kas savukārt vēl vairāk apdraudēja valdības dzīvotspēju. Horvāti neatlaidīgi bloķēja 1925. gada 20. jūlijā ar Itāliju noslēgto Netuno konvenciju ratificēšanu Dienvidslāvijā, kuras paredzēja regulēt vienas valsts privātpersonu ekonomiskās tiesības un konsulārās priekšrocības otras teritorijā. Tā kā Itālijas investīcijas Dienvidslāvijā, it īpaši Dalmācijā, bija daudz lielākas nekā pretējā virzienā, horvāti iebilda pret panāktajām norunām, sakot, ka tās pēc savas būtības ir gandrīz koloniālas, uz ko serbi atsaucās, sakot, ka ir bezatbildīgi aizkaitināt spēcīgo Itāliju ar otršķirīgu jautājumu. Tā kā itāļi jau sen bija ratificējuši šos līgumus, Musolini ar nicinājumu atteicās no savas

iepriekšējās ieinteresētības mazināt saspilējumu attiecībās ar Dienvidslāviju un pārgāja uz konsekventi naidīgu diplomātiju, 1926. gada 27. novembrī noslēdzot "ielenkuma" līgumu ar Albāniju un 1927. gada 5. aprīli – ar Ungāriju.

Šo triecienu rezultātā juzdamies nobijies un politiski izsmelts, Uzunovičs, kurš savu valdību bija pārveidojis četras reizes un 12 mēnešu laikā pār dzīvojis 12 krīzes situācijas, 1927. gada 17. aprīli padevās triumvirāta priekšā, kuru veidoja Velimirs Vukičevičs (*Velimir Vukičević*), konkurejošās radikāļu frakcijas vadītājs, Vojislavs Marinkovičs (*Vojislav Marinković*), Davidoviča serbu Demokrātiskās partijas disidents frakcionālists un Mehmetš Spaho no bosnijas musulmaņiem. Tā kā neviens no abiem serbu locekļiem nevadīja pats savu partiju, šai "personību koalīcijai" par savu esamību bija jāpateicas karaļa labvēlībai. Lai paglābtu to no parlamentārās cenzūras un izstumšanas, karalis steidzīgi atcēla Skupščinās sēdes un pēc tam atlaida to, ļaujot Vukičevičam un pārējiem valdīt bez likumdošanas uzraudzības atlikušo pavasara daļu un vasarā, bet pēc tam "sarīkot" nākamās vispārējās vēlēšanas 1927. gada 11. septembrī.

Visumā vēlēšanu kampaņa noritēja apātiski, izņemot Serbiju, kur brāļu naidis Radikālās partijas iekšienē izraisīja nemierus. Zemnieki bija pārāk aizņemti ar ražas novākšanu, pārāk skeptiski noskaņoti pret sistēmu un pārāk sarkastiski uzlūkoja tās korumpētību, lai veltītu vēlēšanām lielu vērību. Tādējādi šīs vēlēšanas raksturoja vēl lielāka viltošana un spaidi nekā 1920., 1923. un 1925. gadā. Radikāļi dalījās starp Vukičeviča "oportunistiem", Uzunoviča "lojālistiem" un grupu nostalgisku "īsto pašičistu", kuru vadīja Marko Trifkovičs (*Marko Trifković*). Vukičeviča piekritēji noslēdza vēlēšanu paktu ar slovēņu populistiem, solot tiem administratīvu Ļubļanas un Mariboras departamentu apvienošanu tā, lai visi Dienvidslāvijas slovēņi būtu iekļauti vienā pārvaldes apakšvienībā, pretī pieprasot pēcvēlēšanu atbalstu parlamentā. Demokrāti pieslējās Bosnijas musulmaņiem un mēģināja samierināt iekšējo Davidoviča un Marinkoviča konkurences cīņu, lai gan pēdējā "nelojālā" slepenā vienošanās ar Vukičeviču kopš aprīļa gremza vecāko vadītāju. Horvātu zemnieku partija un Neatkarīgā demokrātiskā partija bija izolētas no visiem iepriekšējiem svarīgākajiem partneriem.

To vēlēšanu skaits, kuri pacentās nobalsot, noslidēja no 1925. gadā reģistrētiem 77 % uz 69 % ar vislielāko samazinājumu tieši horvātu apdzīvotajos apgabalos. 38. tabulā atspoguļoti divdesmit septiņu kandidātu sarakstu sacensības rezultāti.

1927. gada 11. septembra Skupščinas vēlēšanas

Partija	Balsu skaits	% no kopējā	Vietu skaits
Serbu radikālā	742 111	31,9	112*
Serbu neatkarīgā demokrātiskā	199 040	8,6	22
Serbu demokrātiskā	381 784	16,4	61
Serbu agrārā	136 076	5,9	9
Horvātu zemnieku	367 570	15,8	61
Slovēņu populistu	137 993	5,9	21
Bosniešu musulmaņu	132 326	5,7	18
Melnkalnes federālistu	5153	0,2	1
Neatkarīgā darba (Komunistu "frontes")	43 114	1,9	0
Sociāldemokrātu	24 102	1,0	1
Horvātu buržuāziskā (četri saraksti)	47 949	2,1	2
Vācu	49 849	2,2	6
Ungāru	3539	0,1	0
Rumāņu	4654	0,2	0
Pārējās (astoņi saraksti)	49 410	2,1	1
Kopā	2 324 670	100,00	315

Iekšējās nesaskaņas, neapšaubāmi, bija radikāliem dārgi maksājušas, tomēr vēlēšanu rezultāts bija Vukičeviča personīgā uzvara; nekaunīgi manevrējot, viņš bija panācis kontroli pār valsts vadošo partiju, lai gan nekādā ziņā nebija Pašiča iecerētais troņmantnieks. Uzunoviča pulciņš nekavējoties pārtrauca savu darbību, bet Trifkoviča atbalstītāji – “istie pašičisti”, nedaudz paniekojušies ar Pribičeviča neatkarīgo demokrātu piedāvājumiem, drīz vien atzina Vukičeviču par vadoni un no jauna iestājās viņa Radikālajā partijā. Demokrāti savukārt bija ieguvuši uz radikāļu rēķina, bet arī viņu partijas iekšienē negaidīti slavu ieguvušais Marinkovičs bija pārspējis veterānu Davidoviču. Korošeca, Spaho un Pribičeviča kontrole pār samērā neelastīgajiem slovēņu, bosniešu un “prečanas” serbu vēlētājiem palika nemainīgi spēcīga.

Tomēr Radiča zaudējumi salīdzinājumā ar 1925. gadu horvātu noguruma un vilšanās rezultātā bija diezgan ievērojami, gan vairāk balsu skaita

* 85 Vukičeviča, 10 Uzunoviča un 17 Trifkoviča atbalstītāji.

(1/3), nevis iegūto vietu ziņā. Mērenās horvātu buržuāzijas grupas, galēji noskaņotie nacionālisti un pagrīdes komunisti, kas iepriekšējās vēlēšanās bija viņu atbalstītāji, tagad atkrita, un viņa vēlēšanu pamatmasa atkal bija meklējama lauku ciemos, kur uzticība Radiča politikai bija nesatricināma. Lai gan viņa dažādās izdarības – nelokāmais boikots, Rietumu un padomju palīdzības tīkojumi, biedrošanās ar opozīciju, līdzdalība valdībā, uzbrukumi gan ienaidniekiem, gan partneriem – visas izrādījās vienlīdz neauglīgas un lai gan viņa partijas vadībā pēdējo desmit gadu laikā bija sākuši dominēt cilvēki, kuri nākotnē varētu kļūt par inteliģenci un buržuāziju, “viņa” zemnieki turpināja atbalstīt Radiču. Tikai tagad šis atbalsts vairāk bija uzticības un nevis cerību izpausme. Līdz šim viņi nebija piedzīvojuši katastrofālas ekonomiskās pārestības kopš 1924. gada, raža bija laba un eksporta līmenis augsts, tirdzniecības noteikumi lauksaimniecības produktiem vēl nebija pasliktinājušies, kā tas notika depresijas laikā. Varētu pat apgalvot, ka Radičs ar savu dzīvīgo demagoģiju novērsa iespējamo komunistu ietekmi horvātu zemnieku vidū.

5

Par spīti šķietamas apātijas gaisotnei, kurā noritēja 1927. gada vēlēšanas, drīz vien strauji atdzima etniskais antagonisms, kas sasniedza tādu spēku, ka nākamajā gadā kulminēja letālā vardarbībā Skupšćinas sēžu zālē un drīz pēc tam visas paralizētās parlamentārās sistēmas demisijā. Sākumā Vukičevića kabinets bija balstījies uz šķietami pārliecinošu 218 radikāļu, demokrātu, slovēņu, bosniešu un vāciešu deputātu vairākumu 315 locekļu palātā. Tomēr 1927. gada priekšvēlēšanu kampaņai un arī pašām vēlēšanām nebija izdevies attīrīt gaisu, bet gan tikai apstiprināt divu izstumto etnisko politisko nometņu – horvātu un “prečanas” serbu aizvainojumu. Saprotais, ka pēc desmit gadu ilgas asas naidošāns abu pušu līderi Radičs un Pribičevićs tūlīt pēc vēlēšanām samierinājās un noslēdza savienību, ko viņi paši sauca par valsts “Eiropas” un “Civilizētās ziemeļu daļas” aizsardzības Antanti pret tālāku ekspluatāciju no valsts dienvidu daļā dzīvojošo “Balkānu pirmatnējo cilvēku” puses. Šī ģeogrāfiskā shēma ne tikai ignorēja slovēņu līdzdalību esošajā un bijušajos režīmos; arī Pribičevića jaunatkāļums un sašutums par pastāvošajiem administratīvajiem spaidiem, kurš pats bijis tik nežēlīgs laikā no 1918. līdz 1925. gadam, bija sava veida ironija. Šķiet, ka viņu vadīja motīvu sajaukums – atriebības alkas pret radikāļiem par viņu “izgāšanu” 1925. gadā, aizvainojums par varas monopolizēšanu un

aizbildnieciskumu no radikāļu puses, apziņa, ka, par spīti ārējai šķietamībai, viņi tagad bija mazāk vienoti un vieglāk ievainojami nekā Horvātu zemnieku partija, pārliecība, ka, protams, nenoteiktais Radičs galu galā nav bijis nodevējs, patiess atzinums, ka administratīvā centralizācija nedod vēlamus rezultātus. Stila un taktikas ziņā Pribičevičam vienmēr bija trūcis līdzsvara izjūtas, tāpēc arī tagad viņš metās iekšā parlamentārā obstrukcionisma kampaņā un sabiedrības aģitēšanā ar tādu pašu pārsteidzīgu aizrautību, ar kādu bija savas varas gados vajājis horvātus.

1928. gada sākumā, kad starp valdības sastāvā esošo Radikālo un Demokrātisko partiju atjaunojās iekšējie ķīviņi, valdošajā koalīcijā parādījās pirmās lielās plaisas. Karalis Aleksandrs centās stabilizēt situāciju ar mēģinājumiem atšķirt Radiču no viņa opozicionārās vienošanās ar Pribičeviču un iesaistīt viņu valdībā. (Tajā pašā laikā karalis pieglaimojās horvātu tautai, nosaukdams savu otro dēlu viņu viduslaiku vadoņa un varoņa Tomislava vārdā.) Lai gan kārdinājums bija pietiekams, Radičs nolēma, ka viņam tiek piedāvāts pārāk maz, un nāca klajā ar gaišredzīgu, tomēr pārāgru pret piedāvājumu karalim ieviest militāro režīmu, pavēstot: "Jūsu Majestāte, tikai ieroči ir godīgi." Sakarā ar to 1928. gada februārī Vukičevičs pārkārtoja savu valdību, bet Radiča–Pribičeviča komanda atsāka iepriekšējo kampaņu, lai nospiestu viņu uz ceļiem, padarot Skupščinu par ricībnespējīgu. Būdami parlamentārās obstrukcijas taktikas meistari, viņi ar saviem nozārkājošajiem uzbrukumiem drīz vien radija haosu palātā. Īpaši aizvainojoši bija viņu standartapgalvojumi, ka intrigas, korupcija, nepotisms, brutalitāte un viltības ir pirmskara Serbijas iekšējie netikumi, ko tā mantojusi no Bizantijas un Osmaņu impērijas, kā arī netiešais norādījums uz to, ka viņu pašu sabiedrības locekļiem bija klājies labāk Hābsburgu impērijā, kuru uzskatīja par civilizētāku. Tā rezultātā uz dienvidiem no Unas, Savas un Donavas upes līnijas dzīvojošajā serbu elitē cēlās dusmu vilnis. Nostiprinājās arī vilšanās sajūta par neatrisināto Netuno konvenciju jautājumu, ko tagad vēl saasināja pasaules lauksaimniecības krīzes pirmie triecieni. 1928. gada pavasarī visi šie apstākļi summējās viegli aizdedzināmā maisījumā.

Maijā un jūnijā Horvātijas, Dalmācijas un Slovēnijas pilsētās notikušās ielu demonstrācijas pret Netuno konvencijām ieguva izteiktu pret pastāvošo iekārtu vērstu raksturu; 13. un 14. jūnijā serbu un horvātu Skupščinas deputāti apmainījās ar skaļiem apvainojumiem jautājumā par kirilicas vai latīņu alfabēta lietošanu Skupščinas dokumentācijā, kas bija par iemeslu šīs institūcijas sesijas pārtraukšanai; 14. un 17. jūnijā tikko parādījies radikāļu

žurnāls, kuru, iespējams, subsidēja valdība, ievadrakstā apcerēja nepieciešamību likvidēt Radiču un Pribičeviču. 19. jūnijā Radičs karstā diskusijā ar radikāļu deputātu Punišu Račiču (*Puniša Račić*) vērsās pie radikāļiem, nosaucot tos visus par "lopiem", kam sekoja kāda deputāta paredzējums, ka palātā drīz līs asinis. Daudzi no 1927. gada septembrī ievēlētajiem radikāļu deputātiem, ieskaitot arī Punišu Račiču, bija "jaunatnācēji", kurus Vukičevičs bija rūpīgi izvēlējis no izteikti nacionāli noskaņotiem serbu Balkānu un Pirmā pasaules kara veterāniem savai personīgai kohortai, lai atņemtu vecbiedriem kontroli pār partiju. Viņiem tikpat kā nebija izpratnes par parlamenta norišu smalkumiem un vēl mazāk pacietības, lai tos ievērotu.

1928. gada 20. jūnija rītā Radiča biedri – horvātu deputāti, baidoties no vardarbības, centās atrunāt viņu no līdzdalības tās dienas Skupščinas sēdē, bet viņš neatkāpās no nodoma piedalīties, lai gan apsolīja atturēties no turpmākām debatēm. Punišs Račičs, pamatojoties uz personisku privilēģiju, pieprasīja atļauju sniegt atbildes uz Radiča iepriekšējās dienas nepatiesajiem apgalvojumiem. Kāds horvātu deputāts iejaucās, izkliežot apvainojumu. Kad sēdes vadītājam neizdevās panākt atvainošanos, Račičs izrāva revolveri un sašāva apvainotāju un vēl četrus horvātus, starp kuriem bija arī Radičs. Divi mira notikuma vietā, divi atveseļojās, bet Radičs nomira 8. augustā. "Horvātu lieta" tagad bija ieguvusi arī savus mocekļus.³

Būdams reizē uzticams, bet impulsīvs, enerģisks un tomēr jucekļīgs, vientiesīgs un viltīgs, izglītots un tomēr antiintelektuāls, Stepan Radičs bija daudzkārt mainījis savu pārliecību un īstenojis vairākas pretrunīgas stratēģijas. Viņa ideoloģiskās saistības pārmaiņus bija republikāniskas,

³ Slepka Radičs, Novi Pazaras iedzīvotājs, bija cīnījies par Serbiju kā brīvprātīgais abos Balkānu karos. Lai gan viņš bija konspiratīvās "Savienība vai nāve" organizācijas biedrs, viņš bija liecinājis pret tās vadītāju Apis-Dimitrijeviču 1917. gada Saloniku procesā un tādējādi nostājies pavaldoņa Aleksandra "Baltās rokas" kontrkonspirācijas pusē pret Apisa "Melno roku". 1927. gada septembrī ievēlēts Skupščinā kopā ar "Vukičeviča sardzi", viņš vienmēr uzskatīja paša paveikto Radiča slepkavības mēģinājumu par patriotisku soli. Pēc šaudīšanās viņš devās ārā no Skupščinas ēkas, nosūtīja saviem Melnkalnes vēlētājiem telegrammu ar manifestu un tad padevās policijai. 1929. gadā viņam piesprieda divdesmit gadu cietumsodu, kuru viņš pavadīja sevišķi vieglos apstākļos Požarevacas cietumā; Račiču atbrīvoja Otrā pasaules kara sākumā, bet kara beigās Tito partizāni viņu sagūstīja un nogalināja. Musinātāja žurnāla redaktors, kas bija aģitējis par Radiča likvidāciju un bija attaisnojis padarīto, pats tika nogalināts 1928. gada 5. augustā, kad nesaprātīgi bija devies vizītē uz Zagrebu.

monarhistiskas, austrofobas un austrofilas, slavofilas, "rietumnieciskas", katoliskas un antiklerikālas; viņa politiskās nostājas aptvēra plašu diapazonu, sākot ar pacifismu, kaujinieciskumu, atturību, kalpošanu ministrijām, lūgumiem Rietumiem, Krestinternes izmantošanu, ekshābsburgu opozicionāro solidaritāti līdz pat pēdējam ierosinājumam – izdarīt tīrīšanu un ieviest karaļa un militāro pārvaldi. Tomēr visas viņa svārstības raksturoja viens izturēts stils – demagoģiska pieglaimošana un subjektīva iztapība horvātu zemniecībai, kas atsaucās ar pilnīgu uzticību viņa personībai. Uzrunājot savus zemniekus, Radičs padēvēs milzīgiem jūtu uzplūdiem. Horvātu ciems bija viņa stihija; prombūtnē no tā viņš bija vien bezpalīdzīgais Antejs. Nepārliciesošs atsacījies izteikt savus galīgos noteikumus Belgradā un kaislīgi graujot visu, ieskaitot pat to koalīciju, kurā viņš pats piedalījās, veiktos mēģinājumus mīkstināt serbu un horvātu konfliktu, Radičs bija saticis savu politisko pārinieku Pašiča personā, kurš 20. gados vēl bija spējīgs saņemt varu savās rokās, bet vairs nezināja, ko ar to tālāk darīt. Īsi sakot, Radičs kļuva vienlaikus par viņa politiskās līnijas vergu un saimnieku, līnijas, kura nepielāva ne kompromisu, ne revolūciju un tādējādi pastiprināja Dienvidslāvijas politiskās sistēmas hronisko paralīzi.

Pieņemot, ka Radičs pats kopā ar Pribičeviću lielā mērā bija atbildīgs par tādas politiskas situācijas izveidošanos, kurā kļuva iespējama viņa noslepkavošana, Vukičevića režīms nepareizi reaģēja uz šo traģēdiju, novērtējot to tikai par parastu personiskās atriebības negadījumu, un tādējādi kaisīja sāli horvātu valējās brūcēs. Radiča politiskais mantinieks Vladko Maček (*Vladko Maček*) kopā ar Radiča pēdējo sabiedroto Pribičeviću atsaucsa savas delegācijas no Skupščinas, tādā veidā apdraudot tās tiesības turpmāk pārstāvēt visu nāciju. Jūlija sākumā radikāļu finanšu ministrs piespieda kabinetu atkāpties; tam par iemeslu nebija šaudīšanās Skupščinā, bet gan ministra nespēja iegūt angļu un amerikāņu aizdevumu tāpēc, ka palāta nebija ratificējusi Netuno konvencijas. Neviens no politiskajiem līderiem nebija pietiekami stiprs, atbildīgs vai gaišredzīgs, lai izmantotu šo Skupščinas traģēdiju valsts tikumus uzlabojošai attīrīšanai.

Lai gan Radiča atraitne (un beigās arī daži Tito propagandisti) vēlāk uz aizdomu pamata apvainoja karali Aleksandru par saistību ar savvērestību viņas vīra nogalināšanā, pats upuris vainoja tikai dažus serbu armijas virsniekus un radikāļu politiķus. Gulēdams nāves gultā, viņš paziņoja, ka šaudīšanās pirms septiņām nedēļām "bija iznīcinājusi konstitūciju; nekas, izņemot tautu un karali, nav palicis pāri". Pretstatā serbu politiķiem, karalis Aleksandrs patiešām uzreiz sasaistīja slepkavības ne tikai ar sekojošu

kabineta, bet visas valsts krīzi, kura parādīja, ka no pirmskara Serbijas mantotā politiskā mašīnērija ir nepiemērota par veco Serbijas valsti piecreiz lielākās Dienvidslāvijas pārvaldīšanai. Pirmā un ļoti neparastā karaļa reakcija bija piedāvājums horvātiem un "prečanas" serbiem miermīlīgi atdalīt savas zemes no Dienvidslāvijas. Viņš paziņoja, ka šāds risinājums būtu labāks nekā viņu kopš Radiča un Pribičevića 1927. gada samierināšanās laikiem prasītā federalizācija, minot kā piemēru Norvēģijas mierīgo atdalīšanos no Zviedrijas 1905. gadā.

Jautājums par to, vai karalis sagaidīja, ka viņa priekšlikumu uzņems nopietni, ir strīdīgs. Mačeks un Pribičevićs, baidoties, ka Itālija un Ungārija var savstarpēji sadalīt šādi atšķeltās teritorijas, nepieņēma to un atgriezās pie savām prasībām federāli apspriest Dienvidslāvijas valsts veidošanas konstitucionālos un politiskos pamatus pēc jaunām vēlēšanām, kurās būtu jāizraugās vairāku valsts vēsturisko daļu pārstāvji sarunām. Baidoties, ka vēlēšanas tūlīt pēc slepkavībām varētu izvērsties par grupējumu naida izvirdumu, un būdams noskaņots pret federalizāciju (kuru turklāt radikāli kategoriski atteicās apspriest), Aleksandrs uzaicināja ģenerāli Stevanu Hadžiču, to pašu, kura atkāpšanās no kara ministra posteņa Radiča provokāciju iespaidā bija 1924. gada rudenī izraisījis Davidoviča kabineta krišanu, veidot pāri partijām stāvošu kabinetu. Šis mēģinājums uzticēt valdību, domājams, "godīgiem ieroču nesējiem", lai gan atbilstošs Radiča nesenajam ieteikumam, tomēr bija priekšlaicīgs. 1928. gada 27. jūlijā slovēņu garīdznieks un politiķis Korošecs izveidoja kabinetu, kurš būtiski mainīja Vukičevića koalīciju, bet kurā pirmo un vienīgo reizi starpkaru perioda Dienvidslāvijas vēsturē par premjeru nebija kāds no "srbijancas" serbiem.

Korošecs aicināja Skupščinu, kuras darbs bija pārtraukts jūlija sākumā, sanākt Belgradā 1. augustā. Šajā dienā tās Horvātu zemnieku un Neatkarīgās demokrātiskās partijas (Mačeka–Pribičevića koalīcija) deputāti sapulcējās Zagrebā un, uzstājoties kā alternatīvais jeb pretparlaments, pieņēma lēmumu, ka Skupščinas slepkavības ir "anulējušas" Vita dienas konstitūciju un Horvātijas savienību ar Serbiju un radījušas nepieciešamību pārskatīt šīs abas vienošanās. Korošecam Belgradā tostarp izdevās panākt, ka 1928. gada 13. augustā Skupščinas pamatkodols, 158 deputātiem balsojot "par" un 157 deputātiem balsojot "pret" vai nepiedaloties, ratificē Netuno konvencijas. No diplomātiskā viedokļa tas bija stipri nokavēts gājiens, lai pielabinātu Musolīni; vietējā mērogā tas tikai pastiprināja horvātu nīknumu. Citās valsts daļās Korošecu paralizēja jaunas šķelšanās viņa koalīcijas lielākās sastāvdaļas – Radikālās partijas rindās, kas izgāza decentralizācijas

mēģinājuma plānu, kuru sponsorēja šis inteligentais un enerģiskais premjers un kuram Romas katoļu priesteru statuss varēja nodrošināt zināmu ietekmi Horvātijā. 1928. gada otrā pusē tādējādi izvērtās par nebeidzamu demonstrāciju, demagoģijas un savstarpējo apvainojumu orgānu gan pašā valdībā, gan arī starp Belgradas valdību un Zagrebas "Aventina atzarojumu", katrai koalīcijai cerot uz otras sairšanu un opozīcijai priecājoties par panākumiem 28. oktobra vietējās un pašvaldību vēlēšanās Bosnijā–Hercegovinā un Dalmācijā. Dienvidslāvijas valsts 10. pastāvēšanas gadadiena 1. decembrī bija par iemeslu policijas un studentu sadursmēm Zagrebā, kuru laikā pilsētas galvenajā laukumā tika nogalināts kāds ducis cilvēku. Korošecs atkāpās 1928. gada 30. decembrī pēc tam, kad kabineta sastāvā esošie demokrāti, vēlēdamies aizsargāt savu spārnu no opozicionāriem neatkarīgiem demokrātiem, pieprasīja tīrīšanu Zagrebas administratīvajos kadros un Iekšlietu ministrijas nodošanu demokrātiem, vēlāk papildinot šo spiedienu ar demagoģiskām publiskām prasībām atļūdzināt zemniekiem zaudējumus sakarā ar tā gada slikto ražu, izmaksājot tiem no gandrīz tukšās valsts kases lielas naudas kompensācijas.

Sekojošajā konsultāciju raundā Zagrebas koalīcija, kas pārdzīvoja savu Belgradas sāncensi, nostājās stingrās pozīcijās. Mačeks uzskatīja sevi par faktiski neatkarīgas Horvātijas pārstāvi un apzinājās, ka Radiča slepkavība bija atkal stingri saliedējusi visu horvātu tautu, ieskaitot pat 1927. gada atkritējus pilsētās, viņa partijas vadībā. Viņš piekrita sarunām tikai ar karali, no kura pieprasīja atsevišķas likumdošanas institūcijas un atsevišķu pārvaldi Dienvidslāvijas sastāvdaļām, kuru vienīgā sasaiste būtu dinastijas personālūnija. Viņa partneris Pribičevičs arī ierosināja federalizāciju, tikai citas, visas tautas ievēlētas sapulces aizgādībā. Serbu radikāli noraidīja šīs formulas, nepiedāvājot vietā savas. Karalis, kas novembrī bija steidzami devies uz Parīzi, lai pārliecinātu nervozo Francijas valdību par tās Dienvidslāvijas protežē dzīvotspēju un, iespējams, lai lūgtu tās sākotnēju piekrišanu radikālu pasākumu veikšanai, ar kuriem novērst draudošo valsts sadalīšanos, 1929. gada 6. janvārī, pareizticīgo Ziemassvētku priekšvakarā ieviesa karaļa diktatūru. Paziņodams, ka "ir pienācis laiks, kad starp karali un tautu vairs nedrīkst stāvēt nekādi starpnieki", Aleksandrs atcēla Vita dienas konstitūciju un visas tās garantētās pilsoņu brīvības, atlaida Skupščinu, arod biedrības, izformēja tās politiskās partijas, kuras pamatojās uz reliģiskiem vai etniskiem kritērijiem, un vietējo vēlēto amatpersonu vietā nozīmēja savus darboņus. Karaliskās gvardes komandieris Petars Živkovičs (*Petar Živković*) tika iecelts par premjerministru un bija tieši atbildīgs vienīgi

karalim.⁴ Bet karalis no šī brīža pasludināja sevi par vienīgo likumdošanas un pārvaldes iemiesoju.

Valsts parlamentāro eksperimentu beidzot bija nomākušas kompleksās etniskā partikulārisma, politiskās un administratīvās tuvredzības un ekonomiskās neaizsargātības problēmas. Izrādījās, ka Dienvidslāvija ir pārāk liela un nekompakta valsts; ņemot vērā serbu elites iespējas, tā bija izveidojusies pārāk "pēkšņi". Horvāti savukārt bija uzvedušies pārāk noraidoši, pārāk dzelīgi, pārāk ekscentriski, lai no viņiem būtu kāda jēga. Kliķes valdība bija izprovocējusi opozīcijas bezatbildību, kas iznīcināja cerības uz samierināšanos pat visreālāk domājošos serbos.

6

Desmitgadi, kas beidzās ar karaļa diktatūras nodibināšanu, var iedalīt četros politiskos posmos: 1918.–1921. g. – konstitucionālās un organizatoriskās cīņas, 1921.–1925. g. – serbu un horvātu polarizācijas periods, 1925.–1927. g. – serbu partiju iziršanas laiks un 1927.–1928. g. – noslēdzošais pārveidots horvātu un "prečanas" serbu polarizācijas posms pret visiem pārējiem. Visas dekādes laikā neviena Skupščina nebija noturējusies paredzētos četrus gadus. Bija veidoti 24 dažādi kabineti, no kuriem tikai vienu atcēla ar tiešu parlamenta balsu, bet visi pārējie padāvās iekšējām intrigām un manipulācijām. Šie bieži valdības pārgrupējumi gan daudzskaitlīgo partiju starpā, gan arī to iekšienē radās nevis principu, bet gan drīzāk ietekmes sfēru dēļ. Neviena valdība nebalstīja savu darbību uz likumdošanas programmu. Vakardienas ienaidnieki nākamajā dienā mēdza pārtapt koalīcijas partneros, ieskaitot arī apsūdzētos un apsūdzētājus daudzās skali izbazūnētās, bet vēlāk klusi aizmirstās "korupcijas" lietās. Komerčiālās un rūpnieciskās aprindas visumā varēja paļauties uz visu partiju atbalstu vai vismaz ievēribu, bet birokrātijas aizbildniecību guva galvenokārt pirmskara Serbijas serbi, slovēņi un arī bosniešiem tika pieprasītais sulaiņa amats. "Srbijancas" serbi bez tam monopolizēja kontroli pār bruņotajiem spēkiem, jo ziemeļniekiem kā bijušajiem austriešiem neuzticējās, un pat valsts banku sistēmu. Tomēr arī tad, kad horvāti un "prečanas" serbi piedalījās valdības

⁴ Živkovičs bija viens no konspiratoriem 1903. gada apvērsumā pret Serbijas pēdējiem valdniekiem Obrenovičiem un vēlāk Aleksandra "Baltās rokas" līdzdalībniekiem Saloniku notikumos 1917. gadā, kuru rezultātā tika iznīcināts "Melnās rokas" vadonis Apis-Dimitrijevičs.

darbā, viņi, izsakoties Radiča vārdiem, "nejutās valdībā iekšā, bet kā tai pievienoti". Birokrātija bija uzpūsta, zemu atalgota, daļēji korumpēta un sliktāk tehniski izglītota nekā Austroungārijā. Visnekompetentākie birokrāti bježi tika "izsūtīti" uz visriskantākajiem valsts rajoniem, piemēram, Maķedoniju un Vojvodinu, kam bija postošas politiskas sekas. Pirmās divas vēlēšanas sabojāja pirmsvēlēšanu mahinācijas, bet pēdējās divas – policijas represijas. Noteiktie un iekasētie nodokļi bija daudz lielāki bijušajās Hābsburgu impērijas teritorijās nekā vecās Serbijas apgabalos; diezgan nesekmīgs bija vairāku jaunās valsts mantoto likumdošanas sistēmu apvienošanas mēģinājums.

Politiskā nestabilitāte, tiesiskā un administratīvā neatbilstība, protams, bija valsts izkropļotās un nevienlīdzīgās sociāli ekonomiskās attīstības līmeņu vispārējs atspoguļojums, kā arī īpašs nesaraušanās vienības trūkuma un nepastāvības rādītājs. Rezultātā izveidojās formāli neatkarīga, bet neauglīga likumdevējvara un strupceļā nonākusi politiskā sistēma, kurā vara tiecās uz "čarsijas" kliķi. Valstī, kurā vairāk nekā trīs ceturtdaļas iedzīvotāju nodarbojās ar lauksaimniecību, zemniecība bija zaudējusi pārstāvniecību, jo buržuāzija, birokrātija un intelīģence bija infiltrējusies un sagrābusi gan no personāliju, gan politikas viedokļa pat tās partijas, kuras saucās par zemnieku partijām. Policijas patvaļa, etniskā demagoģija, manipulācijas ar kredītiem ("parādos slīgstošs zemnieks ir visdrošākais vēlētais") noturēja zemniecību ierindā. Strādniekiem, kas bija plaši nodarbināti ārzemniekiem piederošajās ieguves nozarēs, šajā politiskajā sistēmā savukārt vispār nebija interešu pārstāvja. Konstitucionālā un nacionālā politika paņēma tik daudz enerģijas un radīja tik daudz ļaunuma, ka nepietika laika un spēka sociālo un ekonomisko problēmu risināšanai. Savukārt, "tā kā valsts rašošanas spēki nebija pietiekami attīstīti, valsts figurēja ne tikai kā galvenā visa algotā darbaspēka nodarbinātāja, bet arī kā svarīgākais un ātrākais veids, kā saraust bagātību. Tādējādi cīņa par valsts varu un tās saglabāšanu bija šīs ["čarsijas"] grupas augstākais mērķis gan politiskos, gan ekonomiskos nolūkos.. Kalpošana valstij, darījumi ar valsti un valsts varas ļaunprātīga izmantošana bija galvenais bagātības iegūšanas avots."⁵

Tālāk bija jānoskaidro, vai Dienvidslāvijas eksperiments neizdevās vienkārši 1921. gada un turpmāko gadu organizatorisko un politisko kļūdu dēļ vai arī pati 1918. gada apvienošana jau bija lemta neveiksmei. Izņemot

⁵ Jozo Tomasevich, *"Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia"* (Stanford: Stanford University Press, 1955), pp. 246–247.

Ungāriju, Itāliju un komunistisko pasauli, kur arīdzan dažādos laikos izpaudās atšķirīgas nianses, Eiropas sabiedriskā doma un valdības uzskatīja Dienvidslāvijas sairšanas novēršanu par vajadzīgu un vēlamu Eiropai. Tas izskaidro aukstasinību un pat atvieglojumu, ar kādu ārzemēs uzņēma Aleksandra diktatūras nodibināšanos, kā arī iepriekšējo Rietumu vēsumu pret Radiča centrālās taktiku. Arī horvāti paši nebija kategoriski vai ideoloģiski noraidījuši dienvidslāvu ideju. Sākumā Mačeks apsveica karaļa apvērsumu par to, ka tas atcēla Vita dienas konstitūciju un solīja nevainojamu reputāciju. Viņš vērsās pret to tikai vēlāk, kad līdz ar citām tika izformēta arī viņa partija un kad Horvātija, līdzīgi kā citas valsts vēsturiskās sastāvdaļas, tika teritoriāli saskaldīta administratīvās revolūcijas gaitā, ar kuru karalis bija iecerējis mantotās etniskās provinču uzticības vietā likt jaunu – dienvidslāvu apziņu.

7

Izmantodama augošo sabiedrības riebumu pret parlamentāro paralīzi un valdības nestabilitāti, karaļa diktatūra sākās ar politiskas enerģijas izrādīšanu un vairākām novēlotām, bet atsaucīgi uzņemtām administratīvām reformām. Četras ministrijas (religisko kultu, zemes reformas, veselības, pasta un telegrāfa) tika iekļautas radniecīgās iestādēs, tas ir, attiecīgi Tieslietu, Lauksaimniecības, Sociālās labklājības un Sabiedrisko darbu ministrijās. Tika atlaisti 50 diplomāti un 36 ģenerāļi, un daudzi valdības biroji atbrīvojās gan no nekompetentiem darbiniekiem, gan no politiski nevēlamām personām. Kukuļņemšana un nepotisms vismaz mazinājās, un valdība izrādīja lielākas rūpes par ekonomisko dzīvi kadastrālā novērtējuma, purvu nosusināšanas un jaunu transporta sistēmas investīciju veidā. Gandrīz vienas trešdaļas (250) valsts laikrakstu un žurnālu slēgšanu, no kuriem daudzi bija “dzeltenās preses” paraugi, un politisko partiju (drīz vien arī to, kas nebalstījās uz politisko vai etnisko identitāti) izformēšanu līdzsvaroja ar pirmsapvērsuma politisko lideru amnestiju. Vairāki eksistējošie reģionālie kriminālkodeksi un civilkodeksi, izglītības sistēmas un nodokļu iestādes beidzot tika apvienotas, un 1929. gada 3. oktobrī valsti oficiāli pārdēvēja par Dienvidslāvijas karalisti. Kopumā pirmos jaunās varas darbības mēnešus raksturoja spars un stingrība, un, lai gan tā, iespējams, viltoja daļu no plašās apsveikumu straumes, kas plūda no visām malām, sākumā tās izveidošanos pieņēma ar vispārēju atvieglojumu. Kad vairāku reģionālo banku vietā, kas valdošās varas acīs bija kļuvušas par etniskās savrupības ieročiem,

39. tabula

1929. gada 3. oktobra iedalījums banovīnās

Banovina	Galvaspilsēta	Platība (km ²)	Iedzīvotāju skaits (1931. g.)
Drava	Ļubjana	15 849	1 144 298
Sava	Zagreba	40 535	2 704 383
Dunava (Donavas)	Novi Sada	31 229	2 387 295
Primorje (Piekraustes)	Splīta	19 653	901 660
Vrba	Baņa Luka	18 917	1 037 382
Drina	Sarajeva	27 845	1 534 739
Morava	Niša	25 466	1 435 584
Vardara	Skopje	36 673	1 574 243
Zeta	Cetiņe	30 997	925 516
Belgrada (atsevišķa prefektūra)		378	288 938
Kopā		247 542	13 934 038

1929. gada 15. augustā tika izveidota Nacionālā agrārā banka, sabiedrība divu mēnešu laikā pārsniedza un pat dubultoja no tās gaidīto līdzdalību. Pat premjera un ģenerāļa Živkoviča neierastais paradums agros rītos nebrīdinot veikt birokrātijas punktualitātes un efektivitātes pārbaudes apgalbu vadības birojos guva zemniecības atsaucību, lai gan izsauca elites nievas.

Karaliskās diktatūras prioritāšu saraksta priekšgalā atradās uzdevums no valsts vairākiem rajoniem izveidot vienotu dienvidslāvu identitāti. Tāpēc oficiālai valsts pārdēvēšanai par Dienvidslāviju sekoja teritoriāli administratīva 33 esošo departamentu pārkārtošana 9 banovīnās (gubernatora pārvaldītās valsts daļās), kuru robežas ar nolūku tika noteiktas tā, lai izdzestu vēsturiski veidotās linijas un sadalītu tradicionālos provinču veidojumus, kuru jaunus nosaukumus izvēlējās ar nodomu gremdēt nebūtībā etniski reģionālās vienotības apliecinājumus. Līdzīgi Francijas revolucionārajai valdībai pirms pusotra gadsimta, Dienvidslāvijas karaļa vara tagad deva jaunajām administratīvajām vienībām vietējo upju un citu dabas veidojumu vārdus, atmetot tādus vēsturiskus, bet, domājams, centrālās nosaukumus kā "Horvātija" un "Serbija". Jaunie teritoriālie veidojumi ir uzskaitīti 39. tabulā.

Samērā brīvi jauno banovīnu atbilstību vēsturiskajām provincēm varētu raksturot šādi:

Dravas banovina – Slovēnija,

Savas banovina – Horvātija–Slavonija, izņemot tās visvairāk uz austrumiem esošo Sirmijas daļu,

Dunavas banovina – Vojvodina, Sirmija, centrālo Serbijas rajonu ziemeļi,

Primorjes banovina – lielākā daļa Dalmācijas un Hercegovinas rietumi,

Vrbas banovina – Bosnijas ziemeļu daļa,

Drinas banovina – Bosnijas austrumu daļa un vecās Serbijas rietumu apgabali,

Moravas banovina – vecās Serbijas austrumu daļa,

Vardaras banovina – vecās Serbijas dienvidu daļa un Maķedonija,

Zetas banovina – Dalmācijas dienvidu daļa, Melnkalne, Novi Pazaras sandžaks.

Nosaukums “banovina”, kas drīzāk radies no senās horvātu valsts tiesvedības nekā no serbu tradīcijas, tika izvēlēts, lai glaimotu horvātiem; viņu vēsturiskā province šo teritoriālo pārkārtojumu rezultātā bija arī mazāk sašķelta nekā Serbija un Bosnija–Hercegovina. Tomēr horvāti bija neapmierināti ar to, ka viņu tautas vairākums tika atzīts tikai divos (Savas un Primorjes banovinās) no deviņiem jaunajiem formējumiem; serbu vairākums viltošanas ceļā tika noteikts sešās no atlikušajām septiņām banovinām; slovēņi bija vairākumā Dravas banovinā, bet musulmaņi nevienā. Lai gan nākusi no sirds, šī horvātu sūkstīšanās bija ar tīri simbolisku raksturu, jo banovinas faktiski nekad nekļuva par nozīmīgām vietējās pašvaldības vai administratīvās varas struktūrām, nemaz jau nerunājot par vietējas uzticības simboliem. Ekonomiskā un transporta ziņā to veidojumi un robežas bija salīdzinoši racionālas, bet tām neizdevās remdēt etnisko saspilējumu vai mazināt valdības patvaļu.

Līdz 1931. gadam, savas pastāvēšanas trešajai gadskārtai, monarhijas diktatūra bija izšķērdējusi savu sākotnējo degsmi un zaudējusi pašpārliecību. 1929. un 1930. gada labās ražas apstākļos tā šķita laimīga, bet pēc tam svārstīga un bezpalīdzīga depresijas radīto ekonomisko un sociālo grūtību priekšā. Reizē ar to politiskais izaicinājums pārvarēt savu tautu nesamierināmo etnisko spriedzi un savaldīt arī citus opozīcijas spēkus bremsēja diktatūras darbību. Varai atgriežoties pie pagātnes manipulācijām un represīvajiem paņēmieniem un paļaujoties uz daudzām pagātnes personībām (Aleksandrs maz iesaistīja jaunus cilvēkus Dienvidslāvijas politiskajā dzīvē), sabiedrības sākotnējais atbalsts izsika. Kā kompensāciju horvātiem par 1929. gada 4. decembrī valsts pārņemto, līdz šim neatkarīgo

horvātu sporta un vingrošanas kustību "Sokol" Aleksandrs 1930. gada 6. septembrī nomainīja armijā vienmēr augstā godā turētos serbu pulku karogus ar jauniem Dienvidslāvijas karogiem. Tomēr šādi mēģinājumi demonstrēt savu etnisko objektivitāti, aizskarot abu tautu jūtas, neiedarbojās. Horvāti, kuru politiskais līderis Mačeks sākumā bija apsveicis pret Vita dienas konstitūciju un "slepkaņu Skupščinu" vērsto valsts apvērsumu, pielīdzinot to "atbrīvošanai no nepareizi aizpogātas vestes" un "akmens bluķa aizvākšanai", kas bloķē ceļu uz veselīgu politisku attīstību un etnisko samierināšanos, ar laiku sāka uztvert diktatūru, pat neskatoties uz tās "dienvidslāvisko" retoriku, kā maskētu serbu pārvaldi. Un, lai gan diktatūras centralizējošās ievirzes saskanēja ar serbu tradicionālo politisko nostāju, pēdējie tomēr nespēja piedot savu pierasti autonomo un spēcīgo politisko partiju sagrāvi, kuras karaļa režīms bija sašķēlis daudz lielākā mērā nekā elastīgāk saistītās horvātu partijas, kas bija radušas pie pagrīdes vai slepenas darbības riska. Un, visbeidzot, musulmaņi jutās dziļi aizvainoti par "savas" Bosnijas–Hercegovinas administratīvo sadrumstalošanu jaunā banovīnu iedalījuma rezultātā.

Neņemot vērā "dienvidslāviskas" runas un valsts monarhiskā apvērsuma priekšvakarā Mačekam izteikto vēlēšanos būt gan horvātu, gan serbu karalim, Aleksandrs nekad pilnībā nepārvarēja savu aizdomīgumu pret Hābsburgu impērijas veterānu kategoriju – birokrātiem un politiķiem, kurā iekļāvās gan "prečanas" serbi, gan horvāti un slovēni. Kaut gan Aleksandrs gaidīja no viņiem uzticamu un paklausīgu pilsoņu attieksmi, viņš tomēr apšaubīja viņu atbilstību svarīgiem administratīviem un jo īpaši militāriem amatiem. Lai gan Musolini, 1930. gadā apspriežot horvātu un slovēņu mazākumu Istrijā un Venēcijā Giulijā, netišām palīdzēja Aleksandra mēģinājumam iegūt šo tautu atbalstu, karalis nebija spējīgs un sevišķi arī nepūlējās pārliecināt nevienu patiešām cienījamu horvātu vai "prečanas" serbu pievienoties viņa režīmam. Pat sākumā palīdzīgais slovēņu līderis Korošecs nepatikā atkāpās 1930. gada 26. septembrī, tādējādi atmaskojot jaunās "dienvidslāvu" diktatūras būtībā "vecu serbu" personālsastāvu, turklāt bez vecās Serbijas parlamenta un partiju struktūrām. Politiskais šovs – Mačeka tiesas prāva 1930. gadā par līdzdalību terorismā deva gaidītajam pretēju rezultātu; tā beidzās ar viņa attaisnošanu un vairāku horvātu teroristu apcietināšanu. Pēdējie uzticības pavedieni, kas saistīja horvātu politisko eliti un valsts varu, tika pārrauti tad, kad 1931. gada 18. februārī slepkavas, kuri acimredzot baudīja policijas protekciju, nogalināja Mačeka padomdevēju vēstures profesoru Milanu Šufleju (*Milan Sufflay*).

Laikā, kad valsts aparāts ar acīmredzamu objektivitāti atteicās no horvātu un serbu nacionālo un īpašo karogu, heraldisko zīmju, himnu un citas vēsturiskās simbolikas lietošanas, pareizticīgo baznīca 1931. gada 16. novembrī pieņēma iekšēju, ļoti nacionālas ievirzes konstitūciju, kas saglabāja serbu atribūtiķu visās tās struktūrās. Valsts vara sanikvoja katoļticīgos horvātus un slovēņus ar to, ka Zagrebā izveidoja pareizticīgo eparhiju un Slovēnijā būvēja pareizticīgo baznīcas un kapelas, kas bija domātas kareivju vajadzībām. Atbildot uz to, abas katoļticīgās nācijas enerģiski ķērās pie katoliskās darbības un euharistisko kongresu programmām. Horvāti nomainīja savas laicīgās ievirzes, kuras bija aizstāvējis viņu mirušais vadonis Radičs, un atkal ķērās pie sabiedriskās dzīves klerikalizācijas.

Tādējādi opozīcija monarha diktatūrai aptvēra plašus slāņus, sākot ar serbiem, kurus galvenokārt sarūgtināja parlamentāro un konstitucionālo struktūru likvidēšana, un neserbiem, kuru etniskās jūtas bija aizskartas, līdz pat radikāļiem un jaunatnei, kas noliedza diktatūru vienkārši kā nekompetentu un reakcionāru. Arī opozīcijas darbības metodes raksturoja plašs diapazons, sākot ar Davidoviča savrupību, Korošeca atturību un Pribičevića emigrāciju, kā arī Horvātu zemnieku partijas veikto organizatorisko un propagandas darbu uz vietas un ārzemēs līdz pat horvātu un kreiso spēku ekstrēmistu atklātām diversijām un terora aktiem. Valsts vara reaģēja tuvredzīgi, publiski nosodot jebkuras politiskās ievirzes un ideoloģiskās nokrāsas opozīciju kā komunistu inspirētu. Tas, izrādījās, bija ne tikai nepareizi, bet liktenīgā kārtā pat nodrošināja ievērojamu atbalstu īstajiem komunistiem. Opozīcijai, galvenokārt Horvātu zemnieku partijai, izdevās iesniegt Tautu Savienībā un citās starptautiskās instancēs ar dokumentiem apstiprinātas apsūdzības par spīdzināšanām, provokācijām, turēšanu ieslodzījumā bez tiesas sprieduma un citiem pārkāpumiem, kas ļoti lielā mērā ietekmēja Rietumu sabiedrisko domu un tikpat lielā mērā satrauca valdošās aprindas.

Lai mazinātu ārvalstu satraukumu un līdz ar to paātrinātu iespēju iegūt Rietumu un it īpaši franču aizdevumus, pieklusinātu iekšējo neapmierinātību un atbrīvotu depresijas saasināto masu politisko aktivitāti no revolucionārā gara un novērstu Spānijas 1931. gada aprīļa republikāniskās revolūcijas atkārtosanos Dienvidslāvijā, Aleksandrs izšķīrās par formālu, faktiski tikai virspusēju reformu. 1931. gada 3. septembrī viņš izdeva jaunu konstitūciju, kura nodrošināja divpalātu likumdošanas institūcijas izveidi. Saskaņā ar to Skupščina, kas sākotnēji sastāvēja no 306, un ko vēlāk paplašināja no 368 līdz 373 deputātiem, bija jāievēlē uz četriem gadiem vispārējās, vienlīdzīgās, tiesās, bet neaizklātās vēlēšanās, kurās tiesības bal-

sot bija tikai vīriešiem. Vietas līdzvērtīgā senātā, pēc skaita ne vairāk par 96, bija jāsadala līdzīgi starp monarhijas ieceltiem un banovinu kolēģiju netiešās vēlēšanās ievēlātiem locekļiem. Visi senatori tika ievēlēti uz sešu gadu termiņu, un puse no katras kategorijas locekļiem bija jāatjauno ik pa trim gadiem. Lai gan šī likumdošanas institūcija baudīja formālu imunitāti, tā faktiski būtu rīcības nespējīga, jo valdībai bija jāpaliek atbildīgai tikai un vienīgi monarham, kuram savukārt būtu ierosināto likumu iepriekšējās sankcionēšanas un veto tiesības un kurš arī pildītu šķīrējtiesneša lomu abu likumdevējpalātu strīdu gadījumos. Valdības noteikumi regulēja pilsoņu brīvības, bet tikai nedaudz, lai tie joprojām būtu neaizsargāti pret nelikumībām un iebaidīšanu. Vēl draudīgāka bija konstitūcijā iekļautā norma uz piecu gadu periodu pārtraukt tradicionālo imunitātes un neaizvietojamības piemērošanu tiesnešiem. Tā, domājams, bija vajadzīga, lai atbrīvotos no nekompetentiem darbiniekiem, tomēr acīmredzot arī sekmēja tiesu sistēmas politizēšanu un tādā veidā varēja graut to ticības mazumiņu, kas sabiedrībai vēl būtu saglabājies attiecībā uz "aklo" taisnības neitralitāti.

Arī politisko partiju veidošana un kandidātu izvirzīšana bija pakļauta Aleksandra konstitūcijas un ar vēlēšanām saistīto papildu likumu obligātiem noteikumiem. Atklāti etniskas, reliģiozas vai reģionālas partijas vēl arvien bija aizliegtas. Lai nodrošinātu patiesu "dienvidslāvu" partiju veidošanos, tika noteikts, ka partijas kandidātu galveno sarakstu apstiprina 60 vēlētaji katrā no vairāk nekā 300 Skupščinas vēlētāju apgabaliem. Bez tam katram kandidātam bija jāsavāc 200 sava vēlēšanu apgabala vēlētāju paraksti, kā arī jāpierāda, ka viņš pārstāv tādas partijas sarakstu, kura atbilst iepriekšminētajai prasībai pēc pārstāvniecības visā valstī. Var saprast Aleksandra vēlēšanos samazināt politisko partiju skaitu un nodrošināt izdzīvojušo partiju dienvidslāvisko ideoloģiju, bet etnisko un reģionālo partiju pasludināšana ārpus likuma šajā valstī un šajā laikā gan bija nereāla. Tomēr ir jāatzīst, ka šī režīma pazīstamajiem oponentiem būtu grūti savākt visus prasītos parakstus pastāvošajos policijas uzraudzības un administratīvā spiediena apstākļos. Kā pēdējo pasākumu "efektīvas" likumdošanas izveidošanai jaunā kārtība paredzēja, ka partija, kas iegūst visvairāk tautas balsu, saņem 2/3 no Skupščinas deputātu vietām, bet ikvienu partiju ar tautas balsu vairākumu papildus šim 2/3 avansam iegūst proporcionāli atbilstošu vietu skaitu arī no atlikušās trešdaļas vietām Skupščinā.

Jaunajai konstitūcijai ar tās papildu vēlēšanu likumiem bija jāievada karaļa pagaidu diktatūras beigu posms un šis diktatūras pāreja uz konstitucionālo monarhiju. Patiesībā pilsonim netika nodrošinātas juridiskās

tiesības, bet karalis kā galvenā izpildvara, bruņoto spēku virspavēlnieks un visas suverēnās varas avots palika ārpus visiem svarīgākajiem tiesiskajiem ierobežojumiem. Interesanti, ka Aleksandrs netiecās radīt iespaidu, ka stāv pāri vai ārpus visām ikdienas, bieži vien nepopulārām savu valdību politiskajām aktivitātēm; viņš arī nemēģināja izmantot ministrus kā zibensnovēdējus, ar ko no sevis novirzīt tautas neapmierinātību. Gluži pretēji. Sava apvērsuma dienā apņēmies "likvidēt vidutājus starp karali un tautu", Aleksandrs pēc tam ļoti centās uzsvērt savu personisko atbildību par visām viņa valdības locekļu darbībām. Lai gan donkihotiskā nozīmē varonīgs, šis solis diez vai uzskatāms par saprātīgu; tas daļēji iedragāja loģisko pamatojumu tam, kāpēc viņa paša režīmam 1931. gada beigās vajadzēja pieņemt jaunu konstitūcijas formu. Procesa gaitā nebija notikušas konsultācijas ne ar vienu no opozīcijas nometnēm, neviena netika pārliecināta par to, ka valsts konstitucionālās problēmas tādā veidā ir atrisinātas, un neviena nepiedalījās Skupščinas un senāta vēlēšanu šarādē, kuras notika 1931. gada 8. novembrī un 1932. gada 3. janvārī. Pienācīgā kārtā vēlēšanās "uzvarēja" pastāvošā vara, kas apgalvoja, ka 65,3 % no balsstiesīgajiem vēlētājiem bija piedalījušies Skupščinas tiesajās vēlēšanās un ka par tās sarakstu bija nodotas 2 324 395 balsis. Vairākas esošās opozīcijas grupas uz to reaģēja ar apgalvojumu, ka šī statistika ir nepatiesa un ka lielais mandātdevēju vairākums atbalstījis opozīcijas slepeno aicinājumu boikotēt šīs vēlēšanas ar uzkrītoši blēdīgo, atklāto balsošanu. No 306 valdības saraksta "ievēlētajiem" deputātiem 219 bija serbi, 55 horvāti, 25 slovēņi, 3 bosniešu musulmaņi, 2 Maķedonijas musulmaņi, 1 vācietis un 1 ungārs. Gandrīz visi bija pirmsapvērsuma parlamentāro partiju veterāni, un satraucoši liels vairākums no viņiem bija patiesām nepieņemami cilvēki. Visumā Aleksandra konstitūcija bija vēl nelikumīgāka kā tās Vita dienas priekšgājēja, un to neatzina pat serbi. Liktenīgā kārtā pastāvošās varas nemākulīgā darbošanās un patvaļa drīz vien tā aizkaitināja šo tikko no lišķiem un oportunistiem veidoto likumdevēju institūciju, ka jau ap 1932. gada martu karalis meklēja glābiņu pie vēl arvien ietekmīgajiem formāli nelikumīgo serbu radikāļu un Horvātu zemnieku partiju līderiem Akas Stanojeviča (*Aca Stanojević*) un Mačeka, bet veltīgi. Politisko spēku spēli acīmredzami nevarēja apturēt ar Aleksandra tukšgaitas institucionālajām manipulācijām, un neseno notikumu morālās uzvarētājas, neapšaubāmi, bija opozīcijas nometnes.

1932. gada 4. aprīlī karalis Aleksandrs nosūtīja ģenerāli Živkovu, kurš kopš karaļa apvērsuma citu pēc citas bija vadījis trīs valdības un kura laikā kabinetu 13 reizes skāra pārkārtojumi ar ministru posteņos pabijušiem

40 dažādiem cilvēkiem, atpakaļ uz armiju un viņa vietā par premjeru iecēla to pašu Vojislavu Marinkoviču, kas 20. gadu beigās bija sacenties ar Davidoviču par vadību serbu Demokrātiskajā partijā (sk. 4. iedaļu), bet vēlāk metis kauliņus kopā ar monarhistisko diktatūru. No Marinkoviča, kas kā premjers tagad saglabāja arī ārlietu ministra posteni, kuru tas bez pārtraukuma bija ieņēmis kopš 1927. gada 17. aprīļa, sagaidīja, ka tas radīs "Eiropas" kultūras tēlu pretēji Živkoviča "Balkānu" stilam. Viņš centās politizēt un civilizēt režīmu, pulcinot tā funkcionārus un atbalstītājus jaunā Dienvidslāvijas masu partijā, kuras neveiklajā nosaukumā – Radikālā zemnieku demokrātiskā partija – katram iekļautajam apzīmētajam vajadzēja iedarboties uz savu galveno pirmsapvērsuma laika politisko partiju klientūru. Tomēr Marinkovičs tajā laikā jau bija izolēts, slims cilvēks un nodzīvoja vēl tikai trīs mēnešus. 1932. gada 2. jūlijā viņa vietā stājās bijušais serbu radikālis Milans Srškičs (*Milan Srškić*). Tas apmierināja radikāļu veterānus, kuri būtu nelaimīgi, ja premjera postenis tiktu demokrātam.

Srškičs, kas bija darbojies gan kā tieslietu un iekšlietu ministrs, gan arī kā galvenais konfliktu nokārtotājs abu savu priekšgājēju vadītajos kabinētos, apvienoja sevī tādas šajos posteņos iemantotās īpašības kā stingrība un meistarība. Bosniešu musulmaņi viņu ienīda par to, ka ar savas banovinu sistēmas ieviešanu Srškičs bija iznīcinājis viņu apgabalu, horvāti nicināja viņu par viņa bēdīgi slavenu centrālismu, bet daudzi serbi necieta viņa diktatūras tipa politisko līniju. Viņa iecelšanai drīz sekoja pieaugošs sasprindzinājums, nemiers un represijas. Studenti, kuri strauji radikalizējās un kurus vadīja jaunā slepenā *Ujedinjena Revolucionarna Omladina* (Apvienotā revolucionārā jaunatnes savienība), sadumpojās pret "viltus karali" un iestājās par "visu no Dravas līdz Melnajai jūrai dzīvojošo dienvidslāvu tautu, tātad arī bulgāru, ekonomisko un politisko atbrīvošanu un apvienošanu federālā, socialistiskā zemnieku un strādnieku republikā". 1932. gada jūnijā notiesāja dažus Slovēnijā izvietotā Mariboras garnizona virsniekus, kurus uzskatīja par komunistiem. Septembrī politisko spēku spektra pretpols – horvātu nacionālie ekstrēmisti jeb ustaši bada pārņemtajā, nemierīgajā Horvātijas piekrastes Likas rajonā sarīkoja sacelšanos. Tās apspiešana prasīja divas nedēļas un vairāku tūkstošu žandarmu un karavīru līdzdalību, kaut gan dumpinieku vadītāji bija sevi daļēji sakompromitējuši horvātu sabiedrības acīs ar savu izteikto atkarību no Musolīni Itālijas, kurp to vairākums arī bēga pēc dumpja apspiešanas. Arī Bosniju, Slovēniju un pārējos Horvātijas rajonus pārņēma zemnieku nemieru vilnis. Savukārt tradicionālā politiskā opozīcija pieņēmas spēkā it īpaši pēc tam, kad režīma jaunā partija

drīz vien izrādījās par gados vecu cilvēku un sevi izsmēlušu programmu organizāciju.

“Cienījami” horvātu, “prečanas” serbu un slovēņu opozīcijas līderi savus aizvainojumus izteica divos manifestos, no kuriem viens parādījās 7. novembrī Zagrebā, bet otrs – 1932. gada 31. decembrī Ļubļanā. Pirmais atkārtoti uzsvēra Mačeka un Pribičevića 1928. gada argumentu par to, ka ikviena etniska vai politiska samierināšanās ir jābalsta uz 1918. gadā sasteigtās apvienošanas konstitucionālu pārskatīšanu, bet otrajā tika izvirzīta prasība atzīt reģionu etnisko individualitāti un kultūras autonomiju. Būdami savā izteiksmē demokrātiski un populistiski, šie manifesti ietekmēja sabiedrisko domu un izprovocēja režīma divkosīgu draudu un pielabināšanās jeb pīrāga un pātagas reakciju. 23. novembrī pastāvošā vara izdeva likumprojektu (kurš oficiāli kļuva par likumu 1933. gada 24. martā), lai atvieglotu 1931. gada septembrī pieņemtos ierobežojošos vēlēšanu likumus, kaut arī līdz 1935. gadam nebija paredzēts rīkot jaunas vēlēšanas. Tā vietā, lai no katra valsts vēlēšanu apgabala savāktu 60 atbalsta parakstus, politiskajām partijām tagad vajadzēja iegūt tikai 30 parakstus pusē no esošajiem vēlēšanu apgabaliem; partijas vēlēšanu apgabalu izvēli ierobežoja prasība aptvert vismaz 6 no 9 esošajām banovinām. Norma uzvarējušajam sarakstam nodrošināt $\frac{2}{3}$ no parlamenta pārstāvniecības tika nedaudz samazināta uz $\frac{3}{5}$. Šo apšaubāmo pielabināšanās pīrāgu aizēnoja daudz konkrētāk jūtamie pātagas cirtieni, kas izpaudās 1933. gada sākumā, kad tika arestēti un internēti horvātu opozīcijas līderi Mačeks un Trumbićs, slovēņu pārstāvji Korošecs un Kulovecs, kā arī bosniešu musulmaņu vadītāji Spaho un Hrasnica. Daudzi ilglaicīgi serbu radikāļu, demokrātu un agrāriešu vadītāji nekavējoties ļāva vaļu savai gruzdošajai neapmierinātībai ar parlamentāro, partiju un pilsonisko institūciju iznīcināšanu, un 1933. gada 14. februārī dedzīgi protestēja pret šo valsts varas pasākumu ar etniskajām represijām. Pats valdības partijas senāta komisijas priekšsēdētājs, viens no horvātu zemniecības renegātiem, arī publicēja satraucošu paziņojumu, atklātībā parādījās līdz šim apslēptās nesaskaņas starp Romas katoļu hierarhiju un valsts varu, kam pamatā lielā mērā bija agrāk izdarītā visu jaunatnes organizāciju valstiskošana. 1933. gada augustā un 1934. gada februārī pastāvošā iekārta noraidīja serbu radikāļu un sociāldemokrātu iesniegumus legalizēt viņu partijas.

Lai gan 1933. gada jūlijā valdības partija vienkāršoja savu līdz šim smagnējo nosaukumu un sāka saukties par Dienvidslāvu nacionālo partiju, tā nebija spējīga tikt galā ar mokošo iekšējo rīvēšanos un demoralizāciju. Arī pats režīms pacientās pasliktināt savu jau tā bēdīgo stāvokli, papildinot

jau esošo atsvešinātību no gandrīz visām agrākajām politiskajām kustībām, brutālo izturēšanos pret politiskajiem oponentiem un ieslodzītajiem ar iekšējām nesaskaņām un panikumu. 1934. gada 27. janvārī Srškičs atdeva premjera posteni bijušajam serbu radikāļu censonim Nikolam Uzunovičam, kurš 1926. un 1927. gadā bija atradies četru secīgu kabinetu vadībā, bija valdības partijas vadītājs kopš tās dibināšanas 1932. gada pavasarī un kura iecelšana atkal par premjeru ar karaļa Aleksandra svētību bija jāuzskata par netiešu un nepārprotamu noguruma un atkāpšanās pazīmi.

Augšupejošā iekšējā saspīlējuma un atsvešinātības spirāle bija ievedusi režīmu strupcelā, no kura tas varēja atbrīvoties, vai nu meklējot glābiņu radikālā "totalitāra" stila risinājumā, kas būtu saistīts ar striktām represijām un aktīvu sociālo mobilizāciju, vai arī atsakoties no savas izolācijas un atgriežoties pie samierināšanās vismaz ar daļu no nepakļāvīgās sabiedrības. Srškiča nomaīņa ar Uzunoviču norādīja uz to, ka karalis izvēlēsies pēdējo iespēju. Tagad viņa taktiskais uzdevums bija atrisināt trīs savstarpēji saistītas un reizē ļoti atšķirīgas problēmas: horvātu un serbu jautājumu (federālisms pret centrālismu), parlamentārisma un autoritārisma attiecības un ekonomisko krīzi, kas saasināja divu pirmo problēmu radīto saspīlējumu. Par to, ka Dienvidslāvijai 1934. gadā, iespējams, draud arī reģionālās un starptautiskās spriedzes pieaugums pierobežas apgabalos, liecināja 12.–16. februāra Austrijas pilsoņu karš, kuram sekoja Itālijas, Austrijas un Ungārijas labējo valdību parakstītais 17. marta Romas protokols un pēc tam arī Austrijas kanclera Engelberta Dolfusa (*Engelbert Dollfuss*) slepkavība 1934. gada 25. jūlijā, ko veica nacisti.

8

Aleksandra jaunais, daudz samiernieciskākais kurss tomēr izrādījās nepietiekams un novēlots, jo, sajuzdami karaļa varas izolāciju un apjukumu, dažādi opozīcijas grupējumi kļuva arvien agresīvāki. Pastāvošajai iekārtai līdz šim bija bijis pavisam nepareizs priekšstats gan par serbu, gan horvātu sabiedrību. Pirmā kļuva tik kareivīga kā nekad, bet otrajā valdīja nepieredzēts sajukums. Situācija vēstīja par iespējamu pieaugošu gan labējo, gan kreiso spēku atvērtību radikālismam, ja režīms nemainīs savu represīvo, nedrošo nostāju vienā vai otrā virzienā.

1929. gada 7. janvārī, dienā pēc karaļa diktatūras pasludināšanas Horvātijas valsts tiesību partijas sekretārs un viens no šīs partijas diviem tobrīd izformētās Skupščinas deputātiem Dr. Ante Paveličs (*Ante Pavelić*) bija

aizbēdzis uz ārzemēm, lai tur dibinātu labēji radikālo ustašu (dumpinieku) kustību, kura būtu uzticīga Horvātijas neatkarības politikai, kas jāisteno ar sacelšanās un terora palīdzību, kā arī vienota nacionālisma, elitārisma un vēsturiskā romantisma ideoloģijai. Paveliĉs ātri uzņēma sakarus ar vairāk pieredzējušo Maķedonijas pusmilitāro organizāciju IMRO, kura arī bija kareivīgi noskaņota pret Dienvidslāviju, kā arī drīz vien saņēma subsīdijas un ieguva pajumti Itālijā un Ungārijā. Ar laiku radās trīs raksturīgi ustašu "paveidi": politiķis ideologs, kas nāca no inteligences aprindām; vientiesīgais, pusizglītotais nacionālists, kam bieži vien bija neizdevusies ģimenes dzīve un kas bija pilns ar neizprastu aizvainojumu; noziedznieks algotnis.

Gada laikā pēc izveidošanās ustašu organizācija bija cieši sasaistījusies ar Aleksandra režīmu terora un pretterora aktu spirālē; notika slepkavības, bombardēšanas, vilcienu nolaišana no sliedēm, kāds dumpis, masu tvrstīšanas un tiesas procesi. Ar Paveliĉa vietnieka, bijušā Austroungārijas leitnanta Gustava Perĉeca (*Gustav Perĉec*) starpniecību ustaši kontaktējās ar politiski vecmodīgāku horvātu nacionālistu – Hābsburgu leģitimistu pulciņu ģenerāļa Stepana Sarkotiĉa (*Stjepan Sarkotiĉ*) vadībā; šī grupa kara beigās bija devusies trimdā uz Vīni, kur nodevās neatkarīgas Horvātijas valsts atjaunošanai. Savukārt ar vecāko, lielāko un mērenāko Horvātu zemnieku partiju ustašu attiecības bija organizatoriski konkurējošas, bet atsevišķos gadījumos arī savstarpēji politiski papildinošas. Kad, piemēram, 1930. gada aprīļa sākumā Maĉeks un 23 citi apsūdzētie Belgradā gatavojās stāties tiesas priekšā (sk. 7. iedaļu), divi Maĉeka pārstāvji kādā no Vīnes priekšpilsētām satikās ar Paveliĉu, Perĉecu un Sarkotiĉa pulciņa pārstāvjiem, lai saskaņotu stratēģiju. Lai gan nevienā no satraucošajiem jautājumiem – vai horvātiem vispirms ķerties pie aģitācijas vai terora un vai par mērķi jāizvirza autonomija vai neatkarība – netika panākta vienošanās, tomēr tika izstrādāts aptuvenš, bet iespaidīgs politiskās darbības teritoriālais iedalījums ārvalstīs. Horvātu zemnieku partija no tā brīža pievērsās horvātu jautājuma izklāstīšanai Amerikas, Lielbritānijas un Francijas valdībām un sabiedrībai, kā arī Tautu Savienībā, bet ustašu organizācija padziļināja savus sakarus un palāvību uz Itālijas un Ungārijas režīmiem; Ungārijā un Austrijā viņiem palīdzēja ar labiem sakariem nodrošinātie horvātu leģitimistu trimdinieki. Abām pusēm izdevās pievērst pasaules uzmanību "horvātu problēmai". "Preĉanas" serbu vadonis, trimdinieks pēc paša gribas Pribiĉeviĉs līdz pat savai nāvei Prāgā 1936. gada 15. septembrī arī publicēja rakstus un uzstājās ar runām, lai franču un ģehu elites acīs diskreditētu Aleksandra režīmu. Tādējādi nepieciešamība un vēlēšanās atjaunot Dienvidslāvijas labo slavu

ārzemēs, kā arī novēlotā apziņa, ka arī dzimtenē režīms cieš sakāvi un līdz ar to lej ūdeni uz radikālās, musinošās opozīcijas dzirnavām, bija par pamatu karaļa Aleksandra lēmumam 1934. gada vasaras nogalē ievērojami mīkstināt jeb faktiski atcelt karaļa diktatūru.

Diemžēl šo lēmumu neizdevās īstenot, jo Aleksandru Francijas oficiālās vizītes sākumā īsi pēc izkāpšanas krastā Marselā 1934. gada 9. oktobrī nogalināja ustašu un IMRO brigāde. Slepkaivība notika ar Itālijas un Ungārijas līdzdalību, un to sekmēja Francijas policijas nekompetentā rīcība. Tam sekojošā Francijas un Tautu Savienības veiktā slepkavības izmeklēšana tomēr rehabilitēja Musolini Itāliju, kuras diplomātisko atbalstu Francija vēl arvien cerēja izmantot pret nacistisko Vāciju, cenšoties padarīt Ungāriju par vienīgo grēkāzi. Dienvidslāvijas varas iestādes savukārt bija vilušās Francijā par tās spiedienu, lai panāktu atteikšanos no prasības pamatīgi izmeklēt notikušo. Tāpēc tās drīz vien sāka izteikt piedāvājumus attiecību uzlabošanai ar strauji varenībā augošo Vāciju un pat ar Itāliju. Pēc šiem notikumiem Musolini uz laiku ierobežoja ustašu darbību, un Ass līguma valstu un Dienvidslāvijas attiecību relatīvas atjaunošanās laikā no 1937. līdz 1941. gadam ustašu kadri tika sūtīti uz attāliem ciematiem Sardinijā, Sicīlijā un Lipāru salās.

Par spīti novēlotajai diktatūras krišanas fakta atzīšanai un Aleksandra pēdējam lēmumam liktenīgā Francijas brauciena priekšvakarā uzsākt elastīgāku un liberālāku kursu, visumā jāsaka, ka viņa iztēle bija ierobežota un redzesloks šaurš. Pieņemot, ka Aleksandru vadīja dienvidslāvu vienotības augstie ideāli, ka viņa izturēšanās sabiedrībā bija brīva no teatrālisma un viņš pats bija drosmīgs un pat galants, tomēr ir jāatzīst – viņš neprata saskatīt citu talantus, paļāvās uz viduvējībām un nekad nebija centies izprast, nemaz jau nerunājot par atrisināšanu, vēsturiskos, kultūras, sociālos un ekonomiskos sarežģījumus, kas izraisīja opozīciju viņa režīmam. Karaļa politiskie instinkti bija autoritāri un manipulatīvi. Ar uzpūsto tiesas procesu, kas beidzās ar nāves sodu "Melnās rokas" vadoņiem 1917. gadā, viņš bija personīgi pārņēmis kontroli pār serbu bruņotajiem spēkiem, kurus pēc tam apdomīgi nošķīra no politikas. 20. gados viņš bija safabricējis un izmantojis vairākas kabineta krīzes, neatlaidīgi cenšoties graut visas lielās partijas. Vienīgi Pašičs izrādījās Aleksandra cienīgs pretinieks, bet pēc cienījamā radikāļu līdera nāves 1926. gada beigās politiskā arēna bija pilnībā atvērta karaļa pārākumam. Nevajadzētu uzskatīt, ka tikai tāpēc, ka Aleksandrs atturējās no "skrūvju pievilkšanas" sava pārākuma pārvēršanai par pilnīgu totalitārismu, viņa diktatūra bija labvēlīgi tēvišķīga. Par tās represīvo raksturu

liecina vairāki tūkstoši politieslodzīto ar dažādiem cietumsoda termiņiem diktatūras sešu gadu pastāvēšanas laikā un – daudz draudīgākā gaismā – vairāk nekā trīs simti politisko upuru, kas “mira” cietumos vai sadursmēs ar žandarmēriju, nemaz jau nepieminot tādus mazāk asiņainus, bet tomēr biedējošus gadījumus kā Belgradas Universitātes slēgšana 1932. gadā, atbildot uz studentu nemieriem.

Savā patriotisma un tuvredzības manierē pārliecināts par to, ka nācijas intereses prasa iekšējo konfliktu apslāpēšanu, Aleksandrs savlaicīgi neapjēdza, ka šie konflikti nepakļāvās viņa iecienītajiem manipulativajiem, administratīvajiem “risinājumiem”. Viņa valdīšana bija autoritāra, bet tai trūka politiskas ideoloģijas; viņa diletantiskā administrācija bez kādas sistēmas svārstījās starp birokrātisko stīvumu un oportūnistisko improvizēšanu. Tūlīt pēc apvērsuma 1929. gada 6. janvārī serbu tauta uzlūkoja Aleksandru kā iespējamu demokrātisku alternatīvu oligarhijas korupcijai, bet horvātu nācija meklēja viņā glābiņu no Vita dienas konstitucionālās sistēmas paralizes. Lidz noslepkavošanas priekšvakaram 1934. gada 9. oktobrī karalis bija “izsmēlis sausus” abus šīs labas gribas “rezervuārus” un pats bija izolējies no visām valsts nācijām, nepanākot to savstarpēju samierināšanos. Viņš diemžēl nebija pelnījis viņam piedēvēto oficiālo pēcnāves apzīmējumu “karalis vienotājs”.

Tomēr slepkavības plānotāji bija pārrēķinājušies tajā ziņā, ka cerēja, ka pēc “vienpersoniskas valdības” likvidēšanas Dienvidslāvija sašķelsies. Jo, raugi, Aleksandra slepkavības rezultātā dienvidslāvi piedzīvoja negaidītas solidaritātes laiku. Serbi atcerējās viņu kā savas dzimtās Karadžordževiču dinastijas pēcnācēju un savu karavīru vadoni Pirmā pasaules kara laikā, bet horvātus un slovēņus, lai gan tie neaizrāvās ar šādām sentimenta izpausmēm, nevarēja nesatraukt jūtama Musolini līdzdalība notikušajā. Kārtējo reizi, līdzīgi kā Pirmā pasaules kara nobeigumā, Itālijas atklātie plāni Adrijas jūras austrumu piekrastes apgabalos atkal lika tuvināties vairākām Dienvidslāvijā dzīvojošām tautām. Režīms būtu varējis ļoti labi izmantot šo nacionālās katarses brīdi, lai uzsāktu savas un sabiedrības, kā arī dažādo sabiedrības etnisko grupu patiesas samierināšanas un atkalsamierināšanas programmu; tā vietā tas, neizmantojot ustašu pagaidu izolāciju nedz dzimtenē, nedz Rietumos un neiedziļinājies vairākās horvātu inteligences un zemniecības emigrējušo vadītāju iniciatīvās, tuvredzīgi ļāva šai stratēģiskajai izdevībai izslidēt no rokām. Karaļa Pētera nepilngadība nebija pārliecināts attaisnojums režīmam, lai atliktu jebkādas būtiskus jauninājumus vai konstitūcijas labojumus līdz viņa astoņpadsmitajai dzimšanas dienai 1941. gada

6. septembrī. Tādējādi tieši tā pati kliķe, kas pēdējo sešu gadu laikā bija konsekventi skaidrojusi un slavinājusi karaļa īstenoto Vita dienas konstitūcijas atcelšanu, kuru savā laikā vismaz pieņēma tautas ievēlētā pārstāvju palāta, tagad fetišēja Aleksandra konstitūciju, kuras apšaubāmo tiesisko pamatojumu veidoja viens karaļa dekrēts. Šādā veidā režīms faktiski darbojās to horvātu un serbu ekstrēmistu interesēs, kuri bija apņēmības pilni iznīdēt vāro samierināšanās sēklu.

Situācijā, kas izveidojās tūlīt pēc slepkavības, premjers Uzunovičs mēģināja nostiprināt savas valdības autoritāti, piesaistot bijušos premjerus Živkoviču, Marinkoviču un Srškiču un iecelot pirmo par kara ministru, bet divus pārējos atstājot par ministriem bez portfeļiem. Tomēr ap 1934. gada oktobra beigām kabinets sāka jukt, atkāpjoties tieslietu ministram Božidarāram Maksimovičam (*Božidar Maksimović*), kurš uztraucās par zaglīgo veidu, kādā režīms, netiecoties ne pēc vienas valsts institūcijas, pat ne pēc paklausīgā un rūpīgi izraudzītā likumdevēja formālas sankcijas, steidzīgi izpildīja mirušā karaļa līdz šim slepenībā turēto testamentu, izveidojot trīs personu pavaldonību ar karaļa brālēnu princi Pāvelu priekšgalā. Nespēdams atrisināt savas valdības iekšējās pretrunas starp tiem, kas vēlējās realizēt pagaidu sarunu uzsākšanu ar opozīciju, un vairākumu, kas bija izlēmuši nelokāmi turēties pie pēdējo gadu stingrās līnijas kursa (ko, dīvaini, pat Aleksandrs tieši pirms savas nāves bija beidzot atzinis par savu pienākumu), 1934. gada 20. decembrī nevarīgais Uzunovičs atdeva premjera posteni stingrās līnijas piekritējam ārlietu ministram Bogolubam Jevtičam (*Bogoljub Jevtić*), uz kura rokām Marselā bija miris Aleksandrs. Jevtičs ātri vien paziņoja par savu uzticību 1931. gadā pieņemtās Aleksandra konstitūcijas pareizībai, tādējādi izsakot nopelumu ikvienam, kas vēl joprojām cerētu uz maigāku kursu; 1935. gada 6. februārī, lai atņemtu iespēju kritizēt viņa politiku valdošās partijas Uzunoviča frakcijai, viņš atlaida Skupščinu. Lai gan Mačeku pašu bija amnestējis un atbrīvojis vecākais pavaldonis princis Pāvels, laikā, kad tika izveidots Jevtiča kabinets, netika ievērota politiska pēctecība, uz ko bija īpaši norādījis karalis pirms liktenīgā Francijas brauciena.

Uzsāktā vēlēšanu kampaņa notika Jevtiča vadībā ar aizskarošu lozungu "Par nedalāmu Dienvidslāviju, pret diversantiem un separātistiem", un to raksturoja valdības partijas kandidātu veiktā valsts administratīvā aparāta mobilizācija. Opozīcijas partijām bija liegta piekļūšana preseī, un to pilnvarotie pārstāvji tika turēti bailēs. Tomēr Mačeka vadītajam opozīcijas blokam, ko veidoja viņa Horvātu zemnieku partijas dzīvi palikušie kadri,

serbu demokrāti, serbu neatkarīgie demokrāti, serbu agrārieši un ko atzina arī bosniešu musulmaņi, par spīti ievērojamiem administratīviem un politiskiem šķēršļiem, izdevās izvirzīt pietiekamu skaitu kandidātu, lai izpildītu pārstrādātā vēlēšanu likuma noteikumus. Gan horvātu, gan serbu šī bloka dalībniekus nosodīja attiecīgo aprindu ekstrēmisti (ustašu vidū un valdības partijā) par, viņuprāt, pieļauto nodevību, veidojot savu kopēju sarakstu. Izdzīvojušie opozīcijas serbu radikāli un slovēņu populistu atturējās, kā daži apgalvoja, pateicoties valdības politiskajai piekukuļošanai. Nesen no amata atkāpies tieslietu ministrs Maksimovičs atradās Jevtiča valdības partijas dezertieru saraksta priekšgalā, bet bijušais premjers Uzunovičs vienkārši boikotēja šo kampaņu. Tika novērsti sociāldemokrātu un viena ģenerāļa Živkoviča bijusā palīga mēģinājumi iekļūt kandidātu sarakstos, un rezultātā pirmie ieteica atturēties, bet otrs atzina Mačeka vadīto opozīcijas bloku. Mazam kvazifašistiskam "korporātistu" blokam, kuru vadīja bijušais tieslietu ministrs (1931. g.) Dimitrijs Ļotičs (*Dimitrije Ljotić*), savukārt ļāva izvirzīt savu sarakstu.

Saskaņā ar pirmajiem valdības izziņotajiem 1935. gada 5. maija vēlēšanu rezultātiem 72,6 % no balsstiesīgajiem vēlētājiem, atklāti balsojot, bija nodevuši 2 778 172 balsis, kas, kā ziņoja, sadalījās šādi: režīma saraksts ar Jevtiču priekšgalā ieguva 1 738 390 (62,6 %) balsis un 320 vietas, opozīcijas bloka Mačeka sarakstam bija 983 248 (35,4 %) balsis un 48 vietas, Maksimoviča un Ļotiča saraksti saņēma attiecīgi 32 720 un 23 814 balsis (1,2 % un 0,8 %), bet nevienu vietu. Šie dati sacēla tādu troksni, ka 22. maijā varas iestādes pasludināja "atkārtotas balsu skaitīšanas" rezultātus (13 vietās vēlēšanas tika pārtrauktas 5. maijā un turpinājās 12. maijā). Šoreiz vēl papildus tika atzīti 100 000 biļetenu, nedaudz paaugstinot aktivitātes rādītāju līdz 73,7 % un izkārtojot nodoto kopējo 2 880 964 balsu skaitu šādi: Jevtiča saraksts ieguva 1 746 982 balsis (60,6 %) un 303 vietas, par Mačeka sarakstu nobalsojuši 1 076 345 vēlētāji (37,4 %), un tas deva 67 vietas, bet Maksimoviča un Ļotiča saraksti saņēma attiecīgi 33 549 un 24 088 balsis (1,2 % un 0,8 %) un atkal palika bez vietām.

Šie rezultāti liecināja par Jevtiča skaitlisku uzvaru, bet morālu sagrāvi. Pieci viņa kabineta locekļi bija cietuši sakāvi savos vēlētāju apgalbos. Horvātu un serbu tautības iedzīvotāju koncentrēšanās vietās Mačeka saraksts ar 797 197 balsīm pret 520 144 bija pārspējis Jevtiču. 2. jūnijā opozīcijas bloks paziņoja, ka boikotēs Skupščinu, kam bija jāsāk darbs nākamajā dienā, un sanāks nepilnā sastāvā Zagrebā, protestējot pret vēl joprojām visus sarakstus nepārstāvošo vietu sadalījumu. Zagrebas Romas katoļu arhibīskaps

atbalstīja šo protestu, personīgi pa punktiem papildus ziņodams pavaldonim princim Pāvelam par visām nesenās vēlēšanu kampaņas nelikumībām un pārkāpumiem. Beidzot 20. jūnijā pieci Jevtiča kabineta locekļi, ieskaitot galvenos – kara (ģenerālis Živkovičs) un finanšu (Milans Stojadinovičs) ministrus, atkāpās no amata, protestējot pret premjera nevajadzīgo nelokāmību. Šāda soļa tiešais iemesls bija Jevtiča nespēja sekmīgi vadīt kādu saspringtu Skupščinas sēdi, kuras laikā viens no serbu deputātiem izteica horvātiem vispārējus, bet Mačekam tiešus apvainojumus noklusēšanā karaļa slepkavības lietā. Živkovičs paziņoja, ka bīstamā politiskā situācija un ne tikai serbiskās, bet daudznacionālās armijas intereses prasa nevis saasināt, bet noregulēt valsts iekšējās nesaskaņas; Stojadinovičs savukārt uzskatīja, ka tas pats attiecināms arī uz ekonomiku un valsts kasi. Sakarā ar to 1935. gada 24. jūnijā princis Pāvels nomainīja premjeru Jevtiču, kas bija pieredzējis diplomāts, bet pārāk dziļi iesaistīts valsts nemieros, ieceļot premjera postenī finanšu ekspertu Stojadinoviču.

9

Milanam Stojadinovičam bija lemts palikt postenī trīsupus gadus un pierādīt, ka ir Dienvidslāvijas visspēcīgākais politiķis kopš Pašiča laikiem, kuru pēdējais rūpīgi bija izvēlējis par aizstāvamo tad, kad 1922.–1926. gadā Stojadinovičs bija radošs un jauns finanšu ministrs. Pašiča nāvei sekojošajos parlamentārās anarhijas neslavas gados, stāvēdams politiskās skatuves ēnā un pēc tam karaliskās diktatūras laikā saglabādams šo nomaļus stāvošā pozīciju līdz pat 1934. gada decembrim, kad Jevtiča kabineta sastāvā tika atgūts finanšu ministra portfelis, Stojadinovičs tagad stājās premjera postenī, izrādot vairākas lielākas politiskās elastības un pragmatisma pazīmes. Samazinājās policijas terors, tika atcelta laikrakstu sagatavošanas cenzūra, Zagrebā atļāva atklāt statuju Radičam, un tika amnestēti apmēram 10 000 politisko ieslodzīto. Kabinetā kā iekšlietu un transporta ministrus kooptēja opozicionāros Slovēnijas populistu un Bosnijas musulmaņu līderus Korošecu un Spaho. Ģenerālis Živkovičs, kura nesenā iejaukšanās Jevtiča krišanās liecināja par viņa novēloto pievēršanos horvātus apmierinošai politikai, tika paturēts Kara lietu ministrijā. Lielākā daļa pārējo sevi diskreditējušo karaļa diktatūras laika kara un oficiālās valdības partijas veterānu tika “izmēzti”, un viņu vietā nāca jauni tehnokrāti vai politiķi, kas, tāpat kā jaunais premjers, bija turējušies savrup no pēdējo gadu režīmiem. Stojadinovičam patiešām izdevās kabinetā savākt vairumu to lielāko partiju pārstāvju, kuras

bija ietekmīgas pirms puča, tajā pašā laikā radot novatorisma iespaidu. Viņš pats paturēja ārlietu ministra posteni, ar šo lēmumu norādot uz dienvidslāvu vilšanos par sava franču sabiedrotā neuzticību un vājumu iepriekšējā gada slepkavības krīzes laikā un pēc tās.

Lielais valdības partijas 303 deputātu vairākums, par spīti tam, ka no amata atstādinātais Jevtičs viņus bija rūpīgi izvēlējis nesenantām vēlēšanām, miermīgi pakļāvās Stojadinovičam. Pats Jevtičs pārgāja opozīcijā. Kā jau tas bija noticis ar līdzīgām partijām vairākās kaimiņzemēs, tieši partiju organizatoriskais vājums, kas padarīja tās nespējīgas gāzt pastāvošo valdību, neļāva tām paglābt savus izvēlētos līderus tad, kad tie bija sevi citādi izsmēlušī. Divus mēnešus pēc nākšanas pie varas Stojadinovičs uzsāka savas valdības attīrīšanu no nepakļāvīgajiem, kā arī ķērās pie vecās valdības partijas pārstrukturizācijas un pārdēvēšanas pēc savas gaumes par Dienvidslāvijas radikāļu savienību (*Jugoslavenska Radikalna Zajednica* jeb *JRZ*), kuras ģealoģiju varēja sameklēt serbu radikāļu, slovēņu populistu un bosniešu musulmaņu koalīcijā, lai gan tās kadri bija salīdzinoši jauni cilvēki un tās retorika izteikti "dienvidslāviska".

Lielākā daļa radikāļu veterānu, kas uzskatīja Stojadinoviču par iznireli, boikotēja *JRZ*, kuras galvenā funkcija pavisam noteikti bija nodrošināt premjeru ar personālijām, viņam gatavojoties ķerties pie valsts daudzšķautņaino etnisko, ekonomisko un diplomātisko problēmu risināšanas. 1935. gada decembrī Stojadinovičs uzskatīja par nepieciešamu un vēlamu attīrīt *JRZ* no dažiem bijušajiem radikāļu veterāniem (ieskaitot pat Aku Stanojeviču, bijušo opozīcijas radikāļu līderi pret karaļa diktatūru), kuri vēl joprojām loloja ilūzijas, ka Stojadinoviču var uzskatīt par "frontes biedru", nevis priekšnieku. 1936. gada 6. martā kāds saniknots, ar Jevtiča frakciju saistīts serbu deputāts izdarīja neveiksmīgu atentāta mēģinājumu pret premjeru Skupščinas telpās. Stojadinovičs šajā situācijā izturējās drosmīgi, un incidents beidzās ar viņa politiskā spēka pieaugumu, kaut arī vai tieši tāpēc, ka šis notikums radīja apstākļus, lai dažas nedēļas vēlāk 30. jūnijā veidotu jaunu opozīcijas fronti, kas sastāvēja no izdzītajiem un aizvainotajiem vecajiem karaliskās diktatūras kara veterāniem bijušo premjeru Živkoviča – kurš tika padzīts no kabineta dienu pēc šī neveiksmīgā atentāta mēģinājuma – un Jevtiča – no kura sabiedrība bija acīmredzami nogurusi – vadībā. Pa to laiku vecākais, bet nevardarbīgais Mačeka vadītais opozīcijas bloks turpināja boikotēt Skupščinu; arī tas bija izdevīgi Stojadinovičam. Pēc viena taktisku manevru un iekšējo cīņu gada viņš beidzot bija gatavs nodoties svarīgu problēmu risināšanai.

1936. gada 26. septembrī Stojadinovičs atviegloja hronisko un joprojām depresijas saasināto zemnieku parādu nastu, izdodot dekrētu, saskaņā ar kuru zemnieku parādi pirms 1932. gada 20. aprīļa, kad spēkā stājās parādu, kuru kopsūma bija 6,88 miljardi dināru, nomaksas moratorijs, tika samazināti uz pusi, un atlikušās puses nomaksai tika noteikts 12 gadu periods un 3–4,5 % likme atkarībā no tā, vai nauda bija jāatmaksā privātam aizdevējam vai bankām un kooperatīviem. Privileģētā Sertificētā lauksaimniecības banka bija atbildīga par zemnieku samazināto parādu atmaksāšanu bankām un aizdevumu kooperatīviem, un tās pienākumus pret šiem sākotnējiem kreditoriem noteica samērā sarežģīts grafiks. Stojadinovičs centās vēl vairāk palīdzēt lauksaimniecībai ar obligātām ražas apdrošināšanas programmām, skābbarības novietņu celtniecību un citiem valsts darbiem laukos, valsts graudu eksporta monopolu, veterināro un ciltslieku dienestu izveidošanu, kredītiem vīndaru kooperatīviem, nodokļu atvieglojumiem un vispārēju "lēto resursu" politiku. Visi šie pasākumi reizē ar lielisku ražu 1935. un 1936. gadā, kā arī ar Vācijas gatavību iegādāties faktiski visu Dienvidslāvijas eksportējamo lauksaimniecības produkciju nostiprināja Stojadinoviča pozīcijas zemniecībā. Līdz ar to viņš guva pilnīgu uzvaru 1936. gada 6. decembra vietējās vēlēšanās gandrīz visur, izņemot Savas un Primorjes banovinas, kuru horvātu tautības zemniecība palika uzticīga Mačekam. Šis notikums kopā ar tik daudzu bijušo serbu radikāļu izdzīšanu un dezertēšanu no viņa politiskās nometnes tagad kalpoja par apstiprinājumu premjera apziņai, ka ir pienācis laiks ķerties pie horvātu lietas.

Stojadinovičs, gluži tāpat kā viņa audzinātājs Pašičs, deva priekšroku serbu un horvātu problēmas risināšanai, noslēdzot politisku darījumu katras etniskās nometnes lielāko partiju starpā, nevis izmantojot manevrus, kuru rezultātā abas lielākās partijas censtos izolēt viena otru, veidojot koalīcijas ar šķeltnieciskajām pretējās nometnes partijām. Šajā sakarā, kļūstot par premjeru 1935. gada vidū, Stojadinovičs jau bija uzsācis sarunas ar Mačeku, tomēr viņa prasītā maksa par pielāgošanos – Aleksandra konstitūcijas un "Jevtiča vēlēšanu" rezultātu noliegums, jaunas Skupsčinas vēlēšanas, kuras notiktu neitrālas valdības uzraudzībā, atkal ieviešot aizklāto balsošanu un atceļot bēdīgi slavēto $\frac{3}{5}$ papildu pārstāvniecību vairākuma partijai, – bija pārāk augsta. Stojadinovičs vienkārši uz laiku pārtrauca turpmākos kontaktus ar Mačeku, paziņodams, ka "mēs neesam šeit, lai likvidētu [esošo politisko sistēmu], bet gan lai strādātu". Tajā pašā laikā viņš veidoja pats savu politisko mašīnēriju un centās iemantot plašas sabiedrības uzticību,

arī Mačeka horvātu zemniecības vēlētāju apgabalos, ar tādām programmām kā iepriekš minētā cīņa pret zemnieku parādiem. Kad 1937. gada janvāra vidū sarunas atsākās, Mačekam vietējās vēlēšanās pirms mēneša bija izdevies saglabāt neskartu savu politisko bāzi un tādēļ viņš atkal bija nepakļāvīgs. Šoreiz Stojadinovičs vienkārši dubultoja savu "mikstinošo" un "aplinku" stratēģiju. Vēlāk janvārī viņš demonstrēja savu pašpalāvību, atļaujot netraucēti un bez pratināšanām atgriezties mājās no ārzemju izsūtījuma mirušā Stepana Radiča dēlam un znotam. Daudz smalkāk un ambiciozāk Stojadinovičs centās iedarboties tieši uz horvātu sabiedrības viedokli, izmantojot konkordātu ar Vatikānu. Šajā ziņā viņš tomēr nepareizi novērtēja savas iespējas un risku gan horvātu, gan serbu piekritēju flangos.

Sarunas par kopēja Dienvidslāvijas un Vatikāna konkordāta sastādīšanu sešu esošo, mantojumā saņemto, dažādo administratīvi juridisko izkārtojumu vietā bija aizsākušās jau 1922. gadā, bet ritēja lēni un ar grūtībām. Šāds izstiepts grafiks būtu radies daudzo Dienvidslāvijas kabineta krīžu un Vatikāna birokrātijas patvaļīgās novilcināšanas ietekmē pat tad, ja nebūtu nevienas no tām svarīgajām problēmām, kas drīz vien parādījās virspusē. Dienvidslāvijas valdības baidījās, ka daži ungāru izcelsmes vai Ungārijas pirmskara garīgos semināros mācījušies prelāti varētu sekmēt ungāru separātistu propagandas izplatību Horvātijas un Slavonijas Romas katoļu baznīcās un skolās, kā arī Vojvodinā, tāpēc viņi lūdza valdības veto bīskapu nozīmēšanai Dienvidslāvijā, kam Roma nevēlējās piekrist. Romas katoļu hierarhija savukārt tiecās saņemt garantijas, ka katoļu skolu beidzējiem neradīsies diskriminācijas problēmas, stājoties valsts darbā. Valdība uzskatīja šos centienus par ierobežojumiem savai suverenitātei. Tostarp pareizticīgo baznīcas bīskapi, kam bija tieksme uzskatīt visas citas baznīcas, kuras nebija nacionāli neatkarīgas, par kaut ko nepiedienīgu, pret šīm sarunām izturējās ar aizdomām. Visbeidzot Vatikāns juta Musolini nevēlēšanos redzēt Dienvidslāviju gūstam prestižu un saliedētību, kas, kā zināms, bija atkarīga no konkordāta. Tomēr pēc vairākkārtējas atlikšanas un daudziem sarežģījumiem konkordāts 1935. gada 25. jūlijā beidzot tika parakstīts Romā.

Stojadinovičs, kas par premjeru bija kļuvis tikai vienu mēnesi pirms tam, uz diviem gadiem atlika konkordāta iesniegšanu likumdevējam ratiificēšanai cerībā, ka kaislības norims un viņš varēs nostiprināt iespaidīgu politisko autoritāti. Starplaikā viņa valdība apmainījās ar vairākām skaidrojošām vēstulēm ar vietējo pāvesta nunciju, veltīgi cenšoties mazināt pareizticīgo bažas, kuras tagad bija pievērstas šādiem konkordāta punktiem:

a) Romas katoļu diecēzes atdzimšana Nišas pilsētā, dziļi pārsvarā pareizticīgās Serbijas iekšienē, b) Katoļu rīcības kustības atzīšana no valsts puses, kura pareizticīgajiem šķita aizdomīga pārāk dedzīgā misionārisma dēļ, c) valsts beztermiņa apņemšanās subsidēt tik daudz garīgo semināru un katķisma skolu, cik vien Romas katoļu baznīca vēlēties izveidot, d) neveiksmīgi formulētais Vatikāna solījums, ka Romas katoļu garīdznieki atturēsies no politiskas darbības, ja valsts nodrošinās arī pārējo reliģiju garīdznieku līdzīgu atturību.

Pareizticīgo baznīca sacēla kājās savu sabiedrības daļu; Stojadinoviča daudzie politiskie serbu puses ienaidnieki, kas nebija samierinājušies ar savu agrāk bieži piedzīvoto sakāvi no viņa rokas, tagad cerēja gūt revanšu, izmantojot šo jautājumu. Horvāti savukārt nemaz nepūlējās viņam pieslieties. Lai gan konkordāta noteikumi viņu Romas katoļu baznīcai neapšaubāmi bija augstsirdīgi, horvātu nacionālisms nemaz tik stingri nestāvēja politiskā katolicisma pozīcijās, kā to, šķiet, bija iedomājies Stojadinovičs. Nelaikšis Stepanš Radičs bija samērā liels baznīcas pretinieks,⁶ bet Mačeku no nokļūšanas Horvātijas zemnieku partijas vadībā nebija atturējusi nedz viņa piedēriba pie sašķeltās vecās katoļu baznīcas, nedz kanoniem neatbilstošā laulības dzīve. Visumā horvāti nebija gatavi apmainīt savas laicīgās politiskās prasības pret baznīcas piedāvātiem labumiem. Citkārt vērigais Stojadinovičs šoreiz bija uzņēmies saistības, kuras pildot viņš varēja pazaudēt daudz, bet iegūt maz.

Raksturīgi, ka Stojadinoviča ilgajam jautājuma atlikšanas posmam sekoja pēkšņš mēģinājums to atrisināt. Lai gan notika policijas un neatļauto pareizticīgo demonstrāciju dalībnieku draudīgas sadursmes, viņa stingri disciplinētajai Dienvidslāvu radikālajai savienībai (*JRZ*) 1937. gada 23. jūlijā izdevās "dabūt cauri" Skupšcinai konkordāta ratifikāciju ar 166 balsīm "par" un 128 "pret". Šajā naktī mira pareizticīgo patriarhs, un ātri izplatījās baumas par to, ka viņu noindējis režīms. Pareizticīgo sinode un aizgājēja ģimene stūrgalvīgi atteicās no publiskām valsts bērēm, kas Serbijā bija parasta lieta tik ievērojamam cilvēkam. 8. augustā sinode atcēla atsevišķas baznīcas privilēģijas tiem pareizticīgo ministriem un deputātiem, kas bija pielāvuši ratifikāciju, un izsauca viņus uz tiesas sēdēm, gatavojoties izslēgt no baznīcas. Pēc divām dienām iznāca Mačeka paziņojums serbu opozīcijas vadītājiem, ar kuru viņš pavēstīja par horvātu politisko neieinteresētību

⁶ Radičs dažkārt mēdza atklāt zemnieku mītiņus ar kodolīgu lūgšanu: "Paldies Jēzum, nost ar garīdzniecību!"

konkordātā. Tas lika Stojadinovičam izdarīt stratēģisku atkāpšanās gājieni. Oktobrī viņš paziņoja, ka pagaidām nespiedis senātu papildus ratificēt konkordātu. Vēlāk pēc konsultēšanās Romā ar pāvestu Piju XI un Vatikāna valsts sekretāru Eudžēnio kardinālu Pačelli (vēlāko pāvestu Piju XII) Stojadinovičs 1938. gada 1. februārī atsauc konkordātu. Pareizticīgo sinode 9. februārī atbildēja ar to pašu, anulējot savus baznīcas sodus Skupščinas ratificētājiem.

Stojadinovičs nebija tas cilvēks, kas sabruks pēc pirmās neveiksmes. Starp pieklusušo, bet vēl arvien dzīvīgu režīmu un iepriecināto, bet vēl arvien nesaskanīgo opozīciju izcēlās politisks cīniņš par to, kas ātrāk spēs nostiprināt savas un spēcīgāk iedragāt pretinieka pozīcijas. Konkordāta krīzes kulminācijā Stojadinovičam bija vēlreiz izdevies pierādīt savu varu pār JRZ valdības partiju tās 1937. gada 7.–10. septembra kongresā; pēc tam 4. oktobrī viņš mainīja kabineta sastāvu, lai iedibinātu vēl stingrāku personīgo kontroli un lai atbrīvotos no dažiem ministriem, kuri pārāk cieši bija saistīti ar konkordātu. Bez tam drīz vien viņš sāka piesavināties atsevišķus Dienvidslāvijas fašistisko kaimiņu simbolus un izdarības, kā, piemēram, jaunatnes parādes, pusmilitārās sardzes, speciālus sveicienus un izlūkošanu, mēģinādams pārvaldīt sabiedrību ar paša radītas ārpusparlamenta masu politiskās bāzes palīdzību. Kā personība viņš bija pārāk vēss, acīm redzami pārāk atklāts, lai iegūtu līdzīgu demagoģisku popularitāti, kādu bija iemantojušas viņa autoritātes, tomēr nenoliedzami prasmīgs taktiķis. Samiernieciskās noskaņas, ar kādām Stojadinovičs bija stājies postenī 1935. gadā, ap 1937.–1938. gadu nomainīja pseidofašisma manipulācijas.

Savukārt opozīciju, kas līdz šim tikai paretam bija saliedējusi spēkus vēlēšanu mērķu sasniegšanai, premjera augošās diktatora ambīcijas kopā ar viegli uztastāmiem vājiem punktiem, kas atklājās konkordāta krīzes laikā, beidzot piespieda apvienoties ilglaicīgākai sadarbībai. 1937. gada 8. oktobrī piecas miermīlīgas opozīcijas grupas publicēja vienošanos, kurā apņēmās sadarboties jaunas demokrātiskas konstitūcijas izstrādē, ko pieņemtu Dienvidslāvijas trīs valsts tautību – serbu, horvātu un slovēņu vairākums, tādējādi izvairoties no būtiskiem trūkumiem un morālas dabas defektiem, kas bija diskreditējuši divas iepriekšējās konstitūcijas. Šis manifests, kuru Horvātu zemnieku partijas vārdā parakstīja Mačeks, Neatkarīgās demokrātiskās partijas vārdā – Adams Pribičevičs (mirušā “prečanas” serbu vadītāja jaunākais brālis), Aka Stanojevičs – pret režīmu noskaņoto radikāļu vārdā, Ļuba Davidovičs no serbu demokrātiem un Jovans Jovanovičs no serbu agrāriešiem, guva ievērojamu tautas atbalstu. Režīms uz to reaģēja ar

savu pierasto nostāju, ka konstitūcijas jautājumu nevar pārskatīt, kamēr mazgadīgais karalis nav sasniedzis pilngadību, līdz kurai vēl bija jāgaida četri gadi.

Senāta papildu vēlēšanas, kas notika 1938. gada 6. februārī, lai gan bija netiešas, tika rūpīgi novērotas, jo bija pirmā divu noņemtu spēka pārbaude pēc koncordāta krīzes un opozīcijas nostiprināšanās laikā. Tās neko nemainīja. No 23 vietām, par kurām notika cīņa visās banovinās, izņemot Zetu, Stojadinoviča *JRZ* ieguva 17 un sagrāva apvienotās opozīcijas serbu kontingentu. Horvātu apdzīvotajās Savas un Primorjes banovinās Horvātijā-Slavonijā un Dalmācijā Mačeka protežējamie ieguva sešas no astoņām vietām. Zināmā mērā tas bija 1935. gada Skupšcinas vēlēšanu rezultātu atkārtojums, un opozīcija tāpat kā toreiz boikotēja palātu. Neapmulsis Stojadinovičs ķērās pie trešās no trim būtiskajām jomām, kurā arī bija solījis ieviest jaunas pieejas, tas ir, pie savas jaunās ārpolitikas kā līdzekļa, ar ko izolēt opozīciju sabiedrības acīs.

Neskatoties uz visām iekšējām kaprīzēm un neveiksmēm, 20. gadu parlamenta režīmiem un sekojošai karaļa diktatūrai bija izdevies piekopt konsekventu un sekmīgu ārpolitiku, rodot Dienvidslāvijai drošu patvērumu Mazās Antantes un Francijas alianses sistēmā. Tomēr Stojadinovičs bija pārliecināts, ka Francijas zvaigzne noriet un ka piesardzības nolūkos Dienvidslāvijai ir jāizzina citas iespējas. Nesākot pēkšņi vērsties pret Franciju, viņš meistarīgi pavērsa Belgradas ārpolitikas kursu fašistiskās Itālijas un nacistiskās Vācijas dzimstošās savienības virzienā. Galu galā Francija un Lielbritānija arī piekopa iztapīgi miermīlīgu politiku pret šīm divām Ass līguma valstīm, un tādēļ Stojadinovičs varēja skaļi un atklāti strīdēties, ka Dienvidslāvijai būtu labāk brīvprātīgi tām piemēroties, nevis ilgstoši justies apdraudētai un beigās tikt pakļautai. Vācija savukārt centās atvieglot un iedrošināt Stojadinoviča jauno kursu, nopērkot visus citādi nerealizējamus Dienvidslāvijas lauksaimniecības produkcijas pārpalikumus. Stojadinoviču diktatūrai un diktatoriem piesaistīja daudz kas vairāk par valsts vajadzībām – tur viņš saskatīja organizācijas, ideoloģijas un personības modeļus, kam līdzināties.

Nelietpratīgie Francijas drošības pasākumi karaļa Aleksandra slepkavības laikā, bet vēl vairāk – necienīgās Francijas diplomātiskās izdarības pēc tās nodrošināja Stojadinovičam loģiskus argumentus apzinātai “atsalsānai” pret šo valsti. Šo pārmaiņu sekmēja tā laika ietekmīgais ārlietu ministrs un slovēņu satraps monsinjors Korošecs, kam franču sabiedrība bija pārāk “masoniska”, “jakobīniska” un “boļševistiska”. Kļūstot par premjeru slep-

kavības krīzes izraisītajā situācijā, Stojadinovičs bija darījis zināmu savu nodomu izpētīt jaunas diplomātiskās iespējas, paturot sev ārlietu ministra portfeli un vēlāk nomainot Dienvidslāvijas sūtņus – veterānus Parīzē, Berlīnē un Londonā. Viņš arī atļāva izplatīt Dienvidslāvijā līdz šim aizliegtos itāļu žurnālus un klusi pieņēma Itālijas iespiešanos Albānijā apmaiņā pret Musolini veikto viņa ustašu klientūras aktivitāšu ierobežošanu.

Attiecībā pret Vāciju Stojadinovičs ātri vien izdarīja loģiskus secinājumus no Hitlera Reinzemes remilitarizācijas centieniem 1936. gada 7. martā. Trīs nedēļas pēc šī radikālā notikuma viņš noslēdza ar Krupu, nevis ar tā čehu vai franču konkurentiem līgumu par Bosnijas pilsētas Zenicas dzelzs kombināta pārveidošanu modernā metalurģiskā rūpniecībā. Uzņēmumu iesvētīja 1937. gada 2. oktobrī. Tam sekoja tāda dažādu līgumu, investīciju un masveida produkcijas tirdzniecības plūsma ar Vāciju, ka liktenīgā kārtā Stojadinoviča jaunā ārpolitika, kurai bija jābeidz Dienvidslāvijas pārāk lielā diplomātiskā palāvība tikai uz Franciju, ap 1938. gada vidu beidzās ar Dienvidslāvijas visaptverošu ekonomisko atkarību no Vācijas. Novēloti mēģinājumi nedaudz atbrīvoties no Vācijas ekonomiskajiem žņaugiem, aicinot Itāliju un Lielbritāniju aktīvāk iesaistīties Dienvidslāvijas investīciju un preču tirgū, izrādījās neauglīgi, jo Itālijai tajā laikā trūka ekonomiskās izturības, bet Lielbritānijai – politiskas tālredzības, kā arī administratīvu un ekonomisku iespēju, lai stātos pretī Vācijas nerimstošajiem mēģinājumiem iespieties Balkānos.

Šķita, ka līdzīgas, salīdzinoši nopietnas bažas par Dienvidslāvijas ārējās tirdzniecības partneru dažādošanu nekādā ziņā nenodarbināja plašāku sabiedrību. Īpaši zemnieku masas atviegloti uzelpoja par to, ka pēc vairāku depresijas gadu zaudējumiem viņu raža tika pirкта un Vācija par pieņemamām cenām apmierināja viņu kāri pēc rūpniecības precēm. Stojadinovičs turpināja savu jauno ārējo attiecību kursu, būdams pārliecināts, ka tam nebūs nopietnas sekas iekšzemē. Par spīti savai stratēģiskajai tuvedzībai un morālajam bezjūtīgumam – viņa cietā nostāja pret Dienvidslāvijas sabiedroto Čehoslovākiju 1938. gadā pārsniedza nepieciešamās piesardzības robežas, – šoreiz viņš īstenoja ārpolitikas kursu ar taktisku gudrību. Neupurējot oficiālo savienību ar Franciju vai britu labvēlību, Stojadinovičs nodibināja sirsnīgas attiecības ar Itāliju un Vāciju; neizstājoties no Balkānu pakta, viņš īstenoja tuvināšanos ar Bulgāriju; neapdedzinoties ar Austrijas anšlusu vai Minhenes krīzi, viņš ar Itālijas starpniecību panāca ungāru revizionistu spiediena mazināšanos Dienvidslāvijā. Viņš tik tiešām uztvēra Vācijas isticināto Austrijas likvidāciju, kas sekoja pa pēdām Itālijas ierobežojumiem pret

ustāšiem, kā faktoru, kas paātrinās horvātu problēmas aiziešanu nebūtībā, jo horvātu politiskā spektra leģitīmistu (Sarkotičs un pārējie), gluži tāpat kā teroristu (Paveličs) frakcijām bija apgriezti spārni, kā rezultātā, domājams, Mačekš bija nonācis izolācijā. Ja Stojadinoviča izpratne patiešām bija tāda, tad viņš nebija nopietni novērtējis Mačeka horvātu zemnieku kustības mērķtiecību un dzīvotspēju tieši tāpat, kā viņš bija kļūdiņies savā novērtējumā par serbu tautas satraukumu un nepatiku pret tās čehu sabiedrotā teritoriālo samazināšanu. Bet Stojadinovičš atradās tādā eiforijā no tā, ka bija izkļuvis no bīstamās situācijas anslusa un Minhenes krīzes laikā un pēc tam (1938. gada martā un septembrī), ka nolēma gūt labumu no iedomātās, it kā diplomātiskās gudrības radītās reputācijas, 10. oktobrī jeb pusgadu pirms termiņa beigšanās atlaižot Skupščinu un nozīmējot jaunas vēlēšanas 1938. gada 11. decembrī.

Sekojošās vēlēšanu kampaņas laikā Stojadinovičš pielietoja dažādus demagoģiskus jauninājumus, kā, piemēram, zaļkreklainu jauniešu grupas, kas kuplināja viņa mītiņus ar sveicieniem un suminājumiem "vadonim". Policija sistemātiski ierobežoja četrus opozīcijas bloka serbu partnerus, bet pavaldonis princis Pāvels aizlūdza par saudzīgu izturēšanos pret horvātiem. Mačekš tomēr bija pietiekami gudrs, lai uzreiz nepakļautos šim skaidri izteiktajam mēģinājumam atšķirt viņu no palīgiem. Viņš darbojās ļoti slepeni un, neatklājot savu programmu pilnībā, turējās pie sava Minhenes krīzes priekšvakarā 1938. gada 15. augustā izteiktā brīdinājuma, ka "neviens horvāts neaizstāvēs šo valsti" gadījumā, ja tā tiks ierauta gaidāmajā Eiropas karā, ja drīzumā netiks veiktas pamatīgas konstitucionālas un politiskas reformas.

1938. gada 11. decembrī balsošana atkal bija atklāta. Tai beidzoties, tika paziņots, ka piedalījušies 74,5 % no visiem vēlētajiem ar šādu šokējošu 3 039 041 balsu sadalījumu: Stojadinoviča saraksts guva 1 643 783 vēlētāju atbalstu (54,1 %) un 306 vietas, par Mačeka un pārējo sarakstu bija balsojuši 1 364 524 cilvēki (44,9 %), un tas ieguva 67 vietas, bet Ļotiča saraksta kontā bija 30 734 balsis (1,0 %) un neviena vieta.

Šie rezultāti liecināja par pārsteidzošu vēlētāju atbalsta kritumu režīmam gan absolūtā, gan salīdzinošā izteiksmē kopš 1935. gada vēlēšanām. Horvātu un "prečanas" serbu apdzīvotās vietās Mačeka saraksts faktiski sagrāva Stojadinoviču ar attiecību vairāk nekā divi pret viens – ar 943 964 balsīm pret 429 332. Lai gan Korošecs atkal bija varējis nodrošināt Slovēnijas atbalstu režīmam, Stojadinovičš viņu kā iekšlietu ministru vainoja par to, ka viņam nebija izdevies safabricēt labākus kopējos rezultātus; viņš

izstājās no kabineta tūlīt pēc vēlēšanām, lai kļūtu par senāta priekšsēdētāju, un no šī augstā posteņa turpināja baudīt pavadoņa prinča Pāvela ievēribu. Pats Stojadinovičs centās ar cinismu izturēties pret vēlēšanu fiasko un 21. decembrī pārdoši pārkārtoja savu kabinetu, kurā vairs nebija neviena horvāta vai slovēņa, kam būtu kaut niecīgākā politiskā ietekme.

Neskatoties uz Stojadinoviča izveicību ārlietu kārtošānā un ar to saistīto mazināto ekonomisko bezcerību, ko viņš panāca ar riskantu ārējās tirdzniecības politiku, horvātu politiskās atsvešinātības jautājums palika neatrisināts. Jaunās Skupščinas sanāksšanas priekšvakarā Belgradā 1939. gada 15. janvārī tikko ievēlētie horvātu deputāti sapulcējās Zagrebā kā "Horvātu nacionālā pārstāvniecība" un pēc Mačeka norādījuma svinīgi pasludināja par spēkā neesošām visas saistības, kuras jebkad bija uzņēmies vai kuras uzspiedusi kāda horvātu tautas nepārstāvēta institūcija, kas nav atbildīga horvātu tautas priekšā. Viņu rezolūcija pievērsa Eiropas valstu valdību, it īpaši lielvalstu uzmanību tam, ka Dienvidslāvijā pastāvošā sistēma ir nestabila, un brīdināja neatbalstīt to. Tās nobeigumā bija izteikta pravietiska "cerība", ka horvāti nebūs spiesti ķerties pie sacelšanās un pilsoņu kara, lai realizētu savas likumīgās tiesības.

Situācija pamatīgi uzjundīja prinča Pāvela apslēptās bažas. Galu galā Minhene tikko bija parādījusi atklātībai tā laika Eiropas etniski sašķelto valstu iekšējās un starptautiskās saistības. Valsts iekšējo interešu dēļ princis nevēlējās iesaistīt apvienotās opozīcijas serbu dalībniekus nekādos kompromisos. Šī koalīcija jebkurā gadījumā tūlīt pēc vēlēšanām bija sākusi zaudēt vienprātību taktiskos jautājumos. Piemēram, bija raksturīgi, ka horvātu deputāti vēlējās turpināt Skupščinas boikotu, bet serbu biedri savukārt centās to mazināt. Ņemot vērā opozīcijas neseno vēlēšanu politiskās uzvaras morālo aspektu, tās iekšējās nesaskaņas, tās horvātu kontingenta pašpārliecinātību un tā laika starptautiskās sakarības, Pāvelam radās doma nodibināt slepenus sakarus ar Mačeku. Bet, kad pēdējais iebilda pret Stojadinoviču kā sarunu partneri, Pāvels bez nožēlas atteicās no sava ārišķīgi iespaidīgā premjera, 1939. gada 6. februārī viņa vietā ieceļot ikdienišķo Dragišu Cvetkoviču (*Dragiša Cvetković*), bijušo Nišas mēru un līdz šim Stojadinoviča režīma sociālās labklājības un veselības ministru, kam Cvetkovičs bija izveidojis režīma kontrolētu, oficiālu arodbiedrību "*Jugoras*". Cvetkovičam tagad bija jāpierāda, ka viņš ir prinča Pāvela uzticams un paklausīgs aģents. Beidzot Pāvels bija atbrīvojies no tādiem premjeriem, kas varētu valdīt pār viņu tā, kā to darīja Musolini ar karali Viktoru Emanuelu blakus esošajā Itālijā.

10

Iepriekš sevī noslēdzies un neievērojams, princis pavaldonis tagad iznāca priekšplānā kā galvenā politiskā figūra Dienvidslāvijā un tāds palika līdz pat laikam, kad valsts 1941. gada pavasarī tika ierauta karadarbībā. Būdams dedzīgs mākslas priekšmetu kolekcionārs un anglofils savās politiskajās un kultūras simpātijās, viņš faktiski nebija demokrātisks, pat ne liberāls; viņš bija slikti sagatavots smagajai "Balkānu" atbildības nastai, kura 1934. gada rudenī viņam tika uzlikta piespiedu kārtā pēc brālēna noslepkavošanas. Salīdzinājumā ar Aleksandru viņa domāšanas veids gan bija mazāk "serbisks" un vairāk "dienvidslāvisks", un tas daļēji kompensēja viņa sākotnējo pieredzes trūkumu. Viņa "dienvidslāvisko" un arī konservatīvo noslieci uzkurināja Korošecs, kuram līdz pat viņa nāves dienai 1940. gada 14. decembrī bija ievērojama ietekme uz princi pavaldoni.

Itālijas un Vācijas režīmus satrieca uzticamā Stojadinoviča padzīšana; par viņu Vojvodinas valsts vāciešu minoritātei Berlīne bija pavēlējusi balsot *en bloc* nesenaļās vēlēšanās. Vāciešus gan nedaudz nomierināja fakts, ka Stojadinoviča sūtnis Reihā Aleksandrs Cinkars-Markovičs (*Aleksandar Cincar-Marković*) Cvetkoviča jaunajā valdībā tika iecelts par ārlietu ministru. Itālija tomēr bija apņēmības pilna okupēt Albāniju, pirms vēl jaunais Dienvidslāvijas režīms sāk orientēties situācijā un rod iespēju noliegt Stojadinoviča slepeno atzīšanu Itālijas "pilnīgam izņēmuma stāvoklim" Albānijā kā *quid pro quo* Musolini veiktajai ustašu iegrožošanai. Itālija paveica to 1939. gada 7. aprīlī. Itāli arī izmēģināja iespēju subsidēt Horvātijas zemnieku kustību un izmantot to Dienvidslāvijas gāšanai. Šādu slepenu sakaru esamība ir pierādīta, lai gan Ciano un Mačeka apraksti par to izcelsmi ir pilnīgi atšķirīgi, jo katrs no viņiem cenšas otru vainot to iniciēšanā.⁷

Un tā 1939. gada pavasarī Mačeks savā politiskajā smēdē apsvēra iespēju kaldināt trīs gluži nesavienojamus dzelzs gabalus: a) seno solījumu saviem serbu partneriem opozīcijas blokā cīnīties par jaunu, demokrātisku un demokrātiski pieņemtu konstitūciju, b) sarunas ar Pāvēla un Cvetkoviča valdību par attiecību noregulējumu starp horvātiem un režīmu, c) Itālijas atbalsta iespēju izpēti Horvātijas neatkarībai. Notikumu scenārijs zināmā

⁷ Salīdzināšanai var izmantot: *Galeazzo Ciano "The Ciano Diaries", 1939–1943 (New York: Doublday & Co., 1946) pp. 48, 50, 87, 91* un *Vladko Maček, "In the Struggle for Freedom", (New York: Robert Speller & Sons, 1957), pp. 187, 189–190.*

mērā atgādināja horvātu šaudišanos starp Budapeštu un Vīni 19. gs. vidū. Beigu beigās viņš īstenoja otro no trim minētajām iespējām.

Pēc zināma “izlūkgājienu” apmaiņas perioda 1939. gada 2. aprīlī Mačeks un Cvetkovičs uzsāka nopietnas darījumu sarunas, kuras noritēja Čehoslovākijas iznīcības stindzinošajā gaisotnē. Izjūtot pretdarbību no dažādām pusēm – no Mačeka serbu partneru šķietami vienotās opozīcijas, no ustašiem labajā flangā un no serbu ultranacionālistiem Cvetkoviča aizmugurē, visiem izvirzot apsūdzību nodevībā, – šīs sarunas izvērtās par grūtu pārbaudījumu. To gaitā Mačeks visu laiku uzturēja spiedienu režīmam ar draudīgām rezolūcijām un masu mītiņiem; pēdējie dažkārt, šķiet, bija izdevīgi tiklab ustašiem, kā pašam Mačekam. Izmantojot vēstures analogijas, Mačeka pozīcija sarunās atgādināja ungāra Ferencā Deāka pozīciju *vis-à-vis* Hābsburgiem 19. gs. 60. gadu vidū – viņš apgalvoja, ka pastāvošā vara bija tik daudz reižu piekrāpusi viņa tautu, ka šoreiz ikviena vienošanās ir detalizēti jāizstrādā un tajā jāparedz ieviešanas mehānisms tā, lai nekas nebūtu atkarīgs no “savstarpējās labās gribas” vai pakļautos vēlākai “pragmatiskai nolīdzināšanai”. Tādējādi viņš pieprasīja, lai visus priekšlikumus ļauj izpētīt viņa juridiskajiem ekspertiem un politikajai svītai. Princis pavaldonis savukārt atteicās atzīt tradicionālo serbu satraukumu par to, ka decentralizācija vājinās valsts starptautiskās iespējas. Viņš ticēja, ka tikai pamatīga piekāpšanās Mačekam ļautu Dienvidslāvijai iegūt horvātu uzticību un vienlaikus neitralizēt graužošos ustašus. Bez tam vienošanās ar Mačeku atļautu Pāvelam atturēt horvātus no vispārējās kustības par režīma liberalizāciju. Arvien drūmākie kara mākoņi, kas savilkās pār Eiropu, arī lika abiem galvenajiem Dienvidslāvijas valsts darbiniekiem panākt iekšējo saskaņu, pirms sākas vētra. Galīgais līgums jeb *Sporazum* (Vienošanās) tika izstrādāts tikai 1939. gada 20. augustā un oficiāli publicēts 26. augustā, nepilnu nedēļu pirms Otrā pasaules kara sākuma.

Pametot savus opozīcijas partnerus, lai atsevišķi vienotos ar režīmu, Mačeks atkārtoja sava audzinātāja Radiča 1925. gada manevru, tādējādi izsaukdams asas serbu piezīmes par to, ka sabiedroto nodevīga pievilšana, izrādās, ir Horvātu zemnieku partijas paradums. (Mačeka popularitātes krišanās serbu vidū nebija netikama princim Pāvelam.) Mačeks balstījās uz šādiem loģiskiem argumentiem: a) šo kādreizējo serbu sabiedroto vājums 1938. gada vēlēšanās, b) prinča pavaldņa nepatika pret viņiem, c) ustašu draudi viņa paša flangos, d) Dienvidslāvijas patriotisma prasība Eiropas kara priekšvakarā. Pāvels arī pameta bezizejas situācijā tos horvātus, kas, lai gan mazskaitlīgi, vāji un Mačeka noniecināti kā renegāti, bija sadarbojušies ar

režīmu visas iepriekšējās dekādes laikā un palīdzējuši tam pretendēt uz maldinosi "dienvidslāvisku" izskatu.

Saskaņā ar *Sporazum* tika izveidota paplašināta horvātu banovina, kurā ietilpa bijušās Savas un Primorjes banovinas, kā arī astoņas no blakus esošām četrām banovinām atdalītas teritorijas – Dubrovnika (Zeta), Šida un Iloka (Dunava), Brčko, Travnika un Fojnica (Drina), Derventa un Gradačaka (Vrba). Jaunās banovinas iedzīvotāju skaits tika vērtēts kā 4 400 000, ieskaitot 866 000 pareizticīgo serbu un 164 000 musulmaņu, veidojot 77 % iekšējo, šajā zemē dzīvojošo horvātu vairākumu. Tā aptvēra aptuveni 30 % Dienvidslāvijas teritorijas un kopējā iedzīvotāju skaita. Tai bija paredzēta pašai sava likumdošanas institūcija Sabors un izpildvara Bans, kuri abi bija jāieceļ un jāatlaiž karalim (pavaldonim); banam bija jāatskaitās Saboram, bet ne centrālajai valdībai. Šī mulsinošā kārtība faktiski atzina karali par vienīgo konstitucionālo saikni starp Horvātiju un pārējo Dienvidslāvijas karalistes daļu un savā ziņā bija sarežģītā vecās Austroungārijas modeļa analogs. Banovinas valdība Zagrebā baudīja finanšu un administratīvo patstāvību, un tās kompetencē bija rūpēties par lauksaimniecību, tirdzniecību un rūpniecību, mežsaimniecību un ogļrūpniecību, sabiedriskiem darbiem, sociālo labklājību un veselību, izglītību un tieslietām. Centrālās Belgradas valdības kompetencē palika ārlietas un ārējā tirdzniecība, aizsardzība un drošība, transports un sakari, kā arī, protams, visas iepriekš uzskaitītās funkcijas visā pārējā Dienvidslāvijas teritorijā, kuras vienīgi Horvātijā bija banovinas rokās.

Ar šo soli režīms bija atteicies no sava neatlaidīgi skandinātā principa, ka jebkādu konstitucionālu izmaiņu veikšanai jā sagaida karaļa Pētera pilngadība, jo *Sporazum* bija izmainījis vienas valsts daļas statusu. Līdzīgi 1917. gada 20. jūlija Korfu paktam starp Pašiču un Trumbiču 1939. gada 26. augusta *Sporazum* būtībā bija vienošanās starp Serbijas valdību un neoficiālu, bet ietekmīgu Horvātijas politisku grupējumu. Attiecībā uz personīgo un reģionālo varu abu pušu vadoņu pozīcijas bija tieši pretējas šīs situācijas analogam 1917. gadā. Šoreiz horvātu vadonis Mačeks savā sabiedrībā baudīja mizlīgu autoritāti, bet serbu premjers Cvetkovičs nebija nekas cits kā tikai sava karaliskā patrona ieliktenis.

Sporazum publicēšanas dienā Mačeks un četri viņa Horvātu zemnieku partijas biedri iegāja Cvetkoviča centrālās valdības sastāvā – Mačeks kā vicepremjers, bet pārējie kā ministri. Pēc divām dienām princis Pāvels ar Mačeka piekrišanu iecēla Dr. Ivanu Šubašiču (*Ivan Šubašić*) par Horvātijas banu. Šubašičs, būdams horvāts pēc tautības, kas kā "dienvidslāvu"

brīvprātīgais bija dienējis Serbijas armijā Pirmā pasaules kara laikā, bija darbojies kā slepenais vidutājs vispirms starp karali Aleksandru un Mačeku tad, kad pirmais apcerēja diktatūras spaidu mazināšanu savas noslepkavošanas priekšvakarā, bet vēlāk starp Pāvelu un Mačeku neseno sarunu sākuma stadijās. Visbeidzot, 1940. gada 14. janvārī princis pavaldonis ieradās valsts vizītē Zagrebā, kas bija pirmā karaļa nama pārstāvja vizīte desmit gadu laikā.

Lai gan *Sporazum* noteikumi horvātiem bija daudz labvēlīgāki par 1868. gada *Nagodba* noteikumiem ar Ungāriju, tam neizdevās samierināt Dienvidslāvijas lielākās etniskās minoritātes nedz savstarpēji, nedz ar valdību. Serbi, slovēņi un bosnieši bija aizvainoti par pastāvīgo liegumu iegūt autonomiju, kas tagad bija piešķirta horvātiem; "prečanas" serbi savukārt bija sarūgtināti par to, ka *Sporazum* nebija panta, kas paredzētu viņu politisko un civiltiesību aizsardzību jaunās horvātu banovinas sastāvā. Tomēr nolīgums nepietiekami skaidri noteica horvātu suverenitāti vai teritoriālo paplašināšanos, lai apmierinātu ustašus vai lai neitralizētu ustašu augošo popularitāti horvātu sabiedrības acīs; šī popularitāte drīz vien kļuva redzama vietējās vēlēšanās, kas notika 1940. gada 19. maijā. Daudzi ustašu aktivisti vienkārši izmantoja *Sporazum*, lai atgrieztos mājās no izsūtījuma Itālijā un lai pastiprinātu savas diversijas pret Dienvidslāvijas valsti un Mačeka varu. Pat tā horvātu inteligences daļa, kas bija palikusi Horvātu zemnieku partijas sastāvā, ātri vien pakļāvās ksenofobijas un autoritārisma vilinājumiem.

Sporazum pasludināšanas dienā Skupščina tika atlaista, gatavojoties iecerēti demokrātiskām šīs palātas un Horvātijas Sabora vēlēšanām, kuras tā arī nekad nenotika. Tāpat netika atrisināta tehniskā, konstitucionālā Horvātijas turpmākās līdzdalības problēma centrālās valdības likumdošanas iniciatīvās. Rezultātā tad, kad starpkaru perioda Dienvidslāvijā 1941. gada pavasarī uzliesmoja noslēdzošā krīze, *Sporazum* ar tam atbilstošu organizāciju vēl arvien trūka pārliecinošas sabiedrības atzinības morālā tiesīguma, un pastāvošā iekārta vēl arvien izskatījās pēc savu cilvēku un manipulatoru bara "privātīpašuma". Šis "bars" arī nebija pacenties ieviest sociālas, ekonomiskas un politiskas reformas, kuras gaidīja sekotam *Sporazum* pasludināšanai. Eiropas karš, kam būtu bijis jākalpo kā aizkavēto reformu ieviešanas katalizatoram, tā vietā kļuva par aizbildinājumu to necienīgai apbēresšanai.

Tādējādi laikā, kad karš līdz ar Ass līguma valstu iebrukumu 1941. gada 6. aprīlī skāra Dienvidslāviju, sabiedriskā morāle bija trausla. Horvātu pulki

masveidā izvairījās no mobilizācijas, laiku pa laikam sadumpojās un gandrīz nemaz necīnījās; serbu darbība bija glēva salīdzinājumā ar viņu sīkstumu Pirmajā pasaules karā. Lai gan aplenktais Dienvidslāvijas galīga sakāve bija iepriekš nolemta, tomēr tās divu miljonu vīru lielās armijas nevarīgā darbošanās 1941. gadā meta nozēlojamu ēnu uz tautas toreizējām izjūtām pret režīmu un tā sistēmu. Represīvās, bet vienlaikus neizlēmīgās sliktās valdīšanas desmitgade nacionālās vienības, autoritātes un atjaunotnes vārdā bija iznīcinājusi visu etnisko grupu, ieskaitot pat serbu, ticību, bet pēdējā brīdī izstrādātais *Sporazum* nebija iemantojis kaut vismazāko horvātu uzticību. Opozīcijas zvaigznāji un partijas diemžēl bija reaģējušas uz režīma kļūdām un neveiksmēm ar līdzīgu, nozēlojamu savas politiskās nekonsekvences, oportūnisma un frivolitātes izrādi. Dienvidslāvu politika 30. gados izrādījās ne mazāk depresīva kā 20. gados.

Karš pārņēma Dienvidslāviju 1941. gada pavasarī, par spīti tam vai varbūt tieši tāpēc, ka prinča Pāvela valdība ar izmisīgiem diplomātiskiem gājieniem centās izvairīties no kara. 1940. gada jūnijā bija kritusi Francija, un Dienvidslāvijas kaimiņzemes Ungārija, Rumānija un Bulgārija bija pievienojušās Ass valstu trīspusējam paktam attiecīgi 1940. gada 20. un 23. novembrī un 1941. gada 1. martā. Tajā laikā arī caur Albāniju virzītais Musolini uzbrukums Grieķijai 1940. gada 28. oktobrī bija atsists, un Hitlers izjuta pienākumu doties palīgā savam grimstošajam partnerim. Tālab viņš izdarīja stipru spiedienu uz Dienvidslāviju, kas jau bija Ass līgumvalstu ielenkumā un sapinusies Vācijas ekonomiskajos tīmekļos, pieprasot tās pievienošanos Trīspusējam paktam tāpēc, lai tiktu aizsargāta Hitlera diplomātiskā aizmugure Balkānos, gatavojoties militāram uzbrukumam Grieķijai un tās pretošanās atbalstītājiem – britu armijas daļām.

Lai Dienvidslāvija piekristu savienībai, Hitlers pat bija gatavs garantēt tai teritoriālo nedalāmību un apsolīt, ka no tās neprasīs militāro palīdzību, nedz arī tai būs jāļauj savā teritorijā dislocēt vai caur to transportēt svešzemju karaspēka daļas. Salīdzinājumā ar kaimiņiem tās stāvoklis Ass valstu nometnē būtu nepieredzēti privileģēts. Hitlers piedāvāja vēl citus divdomīgus kukuļus – iespējamu Dienvidslāvijas teritoriālo koridoru uz Egejas jūru ar grieķu Saloniku ostas nodošanu tai pēc kāda laika un, gan daudz personīgākā līmenī, Vācijas atbalstu princim Pāvelam gadījumā, ja viņš vēlētos atlikt jaunā karaļa Pētera likumīgo pilngadību no astoņpadsmitās uz divdesmit piekto dzimšanas dienu vai kā citādi iedarboties uz karalisko pēctecību. Vienlaikus Belgradai lika saprast, ka vairs netiks pieļauta pilnīgas neitralitātes greznība. Ja netiktu pieņemts uzaicinājums pievienoties

Trīspusējam paktam, Ass līgumvalstis sāktu uzskatīt Dienvidslāviju par nedraudzīgu zemi. Tas vismaz nozīmētu, ka Hitlers atļautu saviem itāļu, bulgāru un, iespējams, arī ungāru sabiedrotajiem nākt klajā ar savām iredentiskajām pretenzijām pret vairākiem Dienvidslāvijas apgabaliem un panākt šo prasību apmierināšanu.

Nav zināms, vai princis Pāvels izjuta kārdinājumu vai ne, bet viņš saglabāja vēsu attieksmi pret viņam personīgi domāto ēsmu. Tomēr vācu politiskie argumenti un aiz tiem stāvošais spēks ietekmēja gan viņu, gan Cvetkoviča un Mačeka valdību. Lai pretotos Ass valstu spiedienam, būtu vajadzīga noteikta iekšēja vienprātība un nacionālā solidaritāte, ko šis režīms tajā laikā nedz varēja nodrošināt, nedz arī mēģināja veidot bailēs tikt aizslaucītam augošajos plūdus. No starptautiskā viedokļa raugoties, ģeopolitiski Dienvidslāviju tagad ielencā Ass līgumvalstis, un militāri tā nebija gatava stāties pretīm vērmahtam. Nemaz jau nerunājot par bruņoto spēku stratēģiskā izvietojuma rupjām kļūdām, kas kļuva redzamas tikai 1941. gada aprīļa karadarbības laikā, armijas vadības un apgādes stāvoklis, kā zināms, bija bezcerīgs kopš tā laika, kad Hitlera agrāk īstenotā Čehoslovākijas sagrāve bija liegusi Dienvidslāvijai pieeju ražojumiem no Škodas rūpnīcas, kas bija Dienvidslāvijas armijas bruņojuma parastā piegādātāja. Neviens no citām pret Ass grupu noskaņotām valstīm nebija spējīga aizpildīt radušos tukšumu, bet Dienvidslāvijas pašas ražošanas iespējas un transporta sistēma bija nepiemērota mehanizētas karadarbības nodrošināšanai. Ziemeļu robežas un pilsētas droši vien būtu bijušas neaizsargājamas pat bez vērmahta spēku papildu koncentrācijas Rumānijā un Bulgārijā. Tomēr horvātu un slovēņu politiskā jutīguma un spiediena dēļ dienvidslāvu armijas daļas nespēja koncentrēties Bosnijas un Rietumserbijas kalnainajos mazajos fortos. Ņemot vērā tehniskos ierobežojumus, tā būtu bijusi loģiski saprotama stratēģija. Tā vietā armija tika izvietota šaurās, izstieptās grupās visas robežas garumā.

Apzinādamies Dienvidslāvijas militāro vājumu un ekonomisko neaizsargātību, kas daļēji bija viņu pašu vaina, kā arī Eiropā esošo vai neesošo līdzsvaru (Francija bija sakauta, Lielbritānija nespēja sniegt rezultatīvu palīdzību, Amerika atradās tālu, un Padomju Savienības attieksme bija miklaina), princis Pāvels ar saviem ministriem piesardzīgi lidzināja ceļu uz draudīgā Reiha pusi un drīz vien, tas ir, 1941. gada 25. martā, pievienojās Trīspusējam paktam, ievērojot agrāk solītos sevišķos atvieglojumus. Lai gan daudzi Rietumu un praktiski visi komunistu vēsturnieki raksturo šo lēmumu kā tuvredzīgu, kāds tas no mūsdienu viedokļa arī bija, un kā

apkaunojošu, ir tomēr jāatceras, ka, pretēji Čemberlenam un Daladjē 1938. gadā un Staļinam 1939. gadā, princis Pāvels 1941. gadā apsprieda ar Hitleru tikai par savas valsts likteni, neizmantojot maiņai citas zemes teritoriju vai izdzīvošanas iespēju, un ka Vācijas vara pār Eiropu tajā laikā bija kļuvusi daudz plašāka. Briti neatlaidīgi centās pierunāt dienvidslāvu saglābt savu godu, dodot pretsparu vāciešiem, bet nespēja sniegt militāru atbalstu, kas dotu svaru šim padomam. Tajā pašā laikā Lielbritānija sāka izrādīt lielāku iecietību Zviedrijai, kura atļāva vācu armijas daļām un materiāliem ceļot pa savu teritoriju uz okupēto Norvēģiju un atpakaļ, nekā Dienvidslāvijai, kas bija no Vācijas ieguvusi skaidri formulētu atbrīvojumu no šāda veida sadarbības. Tāpēc nav pārsteigums, ka princim Pāvelam, pat ar viņa anglofilo noslieci, drīz radās aizdomas par to, ka Londona uzskata Dienvidslāviju par nenozīmīgu un upurējamu.

Ja vien viņš būtu atradies vienotas valsts priekšgalā, kura ir pārliecināta par viņa diplomātijas un iekšpolitikas pareizību, princis Pāvels būtu varējis atstāt bez ievēribas ārvalstu kritiķus, kam nepatika viņa politiskā piemērošanās Vācijai. Bet diemžēl serbi, ieskaitot pareizticīgo garīdzniecību, laicīgo inteliģenci, "Sokol" jaunatni, veterānu organizācijas, virsnieku korpusu un tautas masas vispār, jau bija neapmierināti par viņa agrāko *Sporazum* ar horvātiem un tagad ar divkāršu sašutumu vērsās pret viņa pievienošanos Trīspusējam paktam, uzskatot to par nācijas interešu, tradīciju un goda nodevību. Viņus sanīkvoja ne tik daudz īpašie pakta noteikumi – Hitlera atlaides galu galā nozīmēja, ka Dienvidslāvijai būs jāatdod maz, savukārt viņa neizpildīto garantiju vēsture norādīja uz to, ka tā arī iegūs maz ilgāka laika perspektīvā; visvairāk viņi bija neapmierināti ar pakta dziļāko jēgu kā kapitulāciju teitoņu spiedienam, kapitulāciju, pret kuru viņi juta dziļu riebumu, uzskatot to par gluži nesaderīgu ar Serbijas vislabāko vēsturi. Dienvidslāvijas puses parakstu tinte vēl nebija nožuvusi, kad gaisa karaspēku komandiera ģenerāļa Borivoja Mirkoviča (*Borivoje Mirković*) organizēta puča rezultātā 1941. gada naktī no 26. uz 27. martu režīms bez asins izliešanas krita, "ārzemnieku" princi Pāvelu izsūtīja trimdā, karali Pēteri pasludināja par pilngadīgu un "cīgāna" Dragiša Cvetkoviča vietā par premjeru iecēla ģenerāli Dušanu Simoviču (*Dušan Simović*). Simovičs starp diviem posmiem gaisa spēku komandiera postenī (1936.–1938. g. un 1940.–1941. g.) bija nesen dienējis par ģenerālštāba virspavēlnieku (1938.–1940. g.) un vēl 23. martā brīdināja Pāvelu par to, ka Trīspusējais pakts var izraisīt gaisa spēku nemierus.

Pūļi Belgradas ielās sveica Mirkoviča–Simoviča puču ar tādiem jūsmīgiem un labi sarīmētiem saucieniem kā *Bolje rat nego Pakt* (Labāk karš nekā pakts), *Bolje grob nego rob* (Labāk būt kapā nekā vergam), *Nema rata bez Srba* (Nav kara bez serbiem), bet cilvēki Ļubļanā un it īpaši Zagrebā pauda savu sašutumu par to, ka serbi vienpusīgi bija pakļāvuši visu valsti ļoti lielam, faktiski pavisam noteiktam kara riskam. Mačeks dziļi nožēloja šādu notikumu pavērsienu, bet ekstrēmiskāk noskaņotie horvātu nacionālisti alka pēc vācu iebrukuma, cerot, ka tas kalpos par horvātu neatkarības iegūšanas katalizatoru. Savukārt Paveličam Belgradas pučs nāca kā Dieva dāvana, jo Ass valstis nekavējoties atsauca ustašu trimdiniekus no “konservācijas”, lai izmantotu tos kā papildspēku Dienvidslāvijas valsts sagrāvē.

Puča taktiskais organizētājs ģenerālis Mirkovičs bija politiski pārāk naivs, lai paredzētu Hitlera nikno atbildes reakciju, bet daudz gudrākais Simovičs centās darīt visu, lai novērstu vāciešu atmaksu. Par spīti serbu ielu pūļu noskaņojumam pret Ass valstīm un šokējošajiem aplausiem, ar kādiem Čerčils sveica puču, Simovičs izmisīgi centās savu valdību un tās politiku padarīt tikamu Ass valstīm. Gados vecais un pakurlais Momčilo Ninčičs (*Momčilo Ninčić*), kas 20. gadu vidū bija Pašiča ārlietu ministrs un kopš tā laika darbojies kā vācu–dienvidslāvu, itāļu–dienvidslāvu un ungāru–dienvidslāvu draudzības biedrību priekšsēdis, tika izvilktis no politiskās aizmirstības, lai stātos pie veco pienākumu pildīšanas. Viņš nekavējoties pasludināja, ka pēcpuča valdība atzīst savu priekšgājēju visas starptautiskās saistības. Simovičs līdzīgā kārtā centās pārliecināt vācu sūtni Belgradā, ka puča izraisītāji bija tikai un vienīgi valsts iekšējie cēloņi un ka viņš ir Vācijas draugs un lepojas, ka ir pazīstams ar lidotāju reihsmaršalu Gēringu. Simovičs un Ninčičs atzinās pastāvīgajam Amerikas sūtnim, ka viņi nevar atļauties nosodīt Trispusējo paktu, jo baidās saniknot Hitleru un izprovocēt Mačeku.

Horvātu līderis 4. aprīlī tikai pēc tam, kad bija saņēmis skaidras garantijas par to, ka jaunā valdība turēs *Sporazum* augstā godā un centīsies nomierināt Reihu, patiešām atgriezās vicepremjera postenī. Bet arī šis Mačeka solis neguva horvātu līdzgaitnieku atzinību, un tas, tā kā viņam bija sakari arī ar vācu aģentiem Zagrebā, bija lielā mērā tikai aizsarglīdzeklis. Mačeks centās sevi un savus vēlētājus apdrošināt pret divu veidu neparedzamiem gadījumiem – mieru vai karu par Dienvidslāviju tuvākā nākotnē un Rietumu vai Ass valstu uzvaru pēc ilgāka laika. Kad pēc pāris dienām sākās straujš uzbrukums, Mačeks uzstājās radio ar nepārliecinātu un divdomīgu

aicinājumu horvātiem saglabāt disciplīnu un pildīt savus pienākumus. Pēc tam viņš atteicās kopā ar pārējiem valdības locekļiem doties britu aizsargātā trimdā un tā vietā aizbrauca uz savu lauku saimniecību Horvātijā, bet pa to laiku Horvātijā bija nonākusi Paveliča pārvaldē un pievienojusies Ass līguma valstīm.

Visi Dienvidslāvijas vadoņu pūliņi pielabināties Hitleram bija *ab initio* neauglīgi. Dažas stundas pēc puča viņš deva vēрмаhtam norādījumu sagraut Dienvidslāviju, neņemot vērā nekādas varbūtējas jaunās valdības piedāvātās lojalitātes izpausmes. Viņš vienkārši neievēroja Ninčiča verdziski pazemīgos lūgumus atļaut ierasties Berlīnē uz konsultācijām, un viņu neapturēja pēdējā brīdī izrādītā Staļina interese, kas izpaudās 5. aprīlī dienas beigās noslēgtā Padomijas–Dienvidslāvijas draudzības un neuzbrukšanas līguma veidā. Nākamajā rītā Vācijas gaisa spēki nopostīja Belgradu un vācu armijas daļas plūda pāri Dienvidslāvijas valsts robežām no visām pusēm. 10. aprīlī ustaši Zagrebā pasludināja neatkarīgu Horvātijas valsti, 12. aprīlī krita Belgrada, 17. aprīlī Dienvidslāvijas armijas daļu paliekas padevās un valdība devās trimdā (vispirms uz Atēnām, tad Jeruzalemi un visbeidzot Londonu). Dzīli šokēts par Belgradas puču, Hitlers tagad guva ātru un iznīcinošu revanšu pār tiem, kas bija tādā veidā iedrošinājušies piekrāpt viņu. Tomēr, tālākā perspektīvā raugoties, viņš kļuva par lielāko 1941. gada Balkānu kampaņas zaudētāju, jo tā par vienu mēnesi aizkavēja viņa plānoto iebrukumu Padomju Savienībā. Šī viena vērtīgā vasaras karadarbības mēneša zaudējums izrādījās neizlabojama, varbūt pat izšķiroša kļūda tad, kad tā paša gada ziemā Hitlera bruņutanku divīzijas apstājās Maskavas pievārtē. Hitleram derēja daudz vērigāk iedziļināties Simoviča valdības izlīguma meklējumos.

Dienvidslāvijas 1941. gada marta notikumu un pieņemto lēmumu novērtēšana šodienas vēsturniekiem ir tikpat grūts un pretrunīgs uzdevums kā to dienu dalībniekiem. Pāvela, Cvetkoviča un Mačeka valdības atbalstītāji atzīmē, ka, novilcinot pievienošanās procesu Trīspusējam pak-tam, valdība bija izmantojusi diplomātiju kā nepieciešamo ekonomiskā un militārā spēka, kā arī Dienvidslāvijai toreiz trūkstošās nacionālās vienotības un starptautiskā atbalsta aizvītotāju; toreiz no Hitlera izvilinātie īpašie atvieglojumi varēja novērst karadarbību uz Dienvidslāvijas robežām, tādējādi pasargājot valsti no iznīcības un tās tautas no posta; īsi izsakoties, šīs valdības politika bija racionāla un piesardzīga. Tālāk viņi nosoda Mirkoviča–Simoviča puču kā tīri serbisku un tādu, kas pāatrināja Ass valstu iebrukumu un okupāciju, kas savukārt noveda pie postošas partizānu

pretestības un atmaksas, etniska un ideoloģiska pilsoņu kara, savstarpēju zvēribu un iznīcināšanas cikla un beidzās ar komunistu pārvaldi valstī. Visu šo seku gaismā, viņi norāda, pučš ir jānosoda kā politiski amorāls un neatbilstošs.

Simoviča aizstāvji to atspēko, sakot, ka pat politikā ētiska jeb morāli attaisnojama uzvedība nenozīmē tikai materiālo labumu un riska izvērtešanu un ka pučš bija atjaunojis Dienvidslāvijas pašcieņu un Serbijas godu pēc it kā apkaunojošās atteikšanās parakstīt paktu. Viņi norāda uz Rumāniju kā tādas valsts piemēru, kas bija "reālistiski" lavierējusi visos 30. un 40. gadu vējos, tomēr beigās arī tika pārvērsta kaujas laukā, lai gan, kā atzīts, nav cietusi tādus zaudējumus, kādus atnesa Dienvidslāvijas pilsoņu kari. Viņi atgādina saviem sāncensiem par Hitlera laužtiem solījumiem, par Pāvela režīma nepopularitāti un par serbu tautas masu nevilto riebumu pret paktu. Viņi apgalvo, ka, par spīti savai izcelsmei puča rezultātā un vecišķajam sastāvam, īslaicīgā Simoviča valdība bija starpkaru perioda Dienvidslāvijas visautentiskāk pārstāvētā valdība. Lai gan ar nepatiku apzinādamies, ka ārpus Serbijas par to daudz nepriecājas, viņi apgalvo, ka, tā kā slovēņiem un horvātiem bija svarīgāki iemesli baidīties no Itālijas nekā serbiem neuzticēties vāciešiem, puča pretspars Ass valstīm atspoguļoja visu trīs Dienvidslāvijas valsts tautu intereses. Šajā ziņā viņi piekrit Hitlera un Čērčila līdzīgajiem vērtējumiem, raksturojot puču kā iepriekšējās valdības ārējās politikas kursa pilnīgu nomaiņu, bet Simoviča neveiksmi pretoties paktam, kā arī viņa nesekmīgos pūlinus pielabināties Ass valstu diktatoriem vai nu ignorē, vai skaidro kā tīri taktisku gājienu.

Atbildot uz kritiku par to, ka puča rezultāts nebija nekas cits kā komunistu diktatūra, tā aizstāvji – nekomunisti apgalvo, ka Balkāni Otrā pasaules kara nobeigumā jebkurā gadījumā būtu nonākuši padomju ietekmes sfērā un ka Dienvidslāvijas Tito galā bija labāks par Padomju Savienības uzspiestu staļinistu aģentu. Neitrāls novērotājs varētu šeit piebilst, ka tieši partizānu kara apstākļi, kurus tā nosodīja prinča Pāvela politikas aizstāvji, bija tie, kas Tito partizānu organizācijās stimulēja komunistiskas ievirzes dienvidslāvu patriotisma, pašpalāvības un sekmīgas administratīvās struktūras veidošanos un tādējādi radīja organizatoriskos, psiholoģiskos un emocionālos priekšnoteikumus Tito nepakļāvībai Staļinam 1948. gadā. Diskusijas dalībnieki no komunistu puses izsaka vairākus tādus pašus apsvērumus kā puča "buržuāziskie" aizstāvji, tomēr visumā viņi neakcentē pučistu virsnieku patstāvīgo lomu un apgalvo, ka

tie varēja rīkoties tā, kā bija rīkojušies, tikai pateicoties komunistiskās partijas iedegtajam masu revolucionārajam niknumam pret Pāvela režīma uzticības politiku Trīspusējam paktam.

11

Lai gan starpkaru perioda Dienvidslāvijā nacionālā politika bija skaidrāk izteikta nekā šķiru politika, valsts politisko sašķeltību saasināja tās dziļās sociāli ekonomiskās problēmas. Tā kā Dienvidslāvija bija valsts ar pamatīgām ģeogrāfiskām, ģeoloģiskām, hidroloģiskām un klimata atšķirībām, tās lauksaimnieciskā produkcija bija ļoti daudzveidīga, sākot no subtropu augļiem un beidzot ar graudaugiem, no kuriem vissvarīgākā bija labība. 1938. gadā par aramzemi oficiāli tika atzīti apmēram 58 % no visas teritorijas, lai gan faktiski tikai 33 % tika apstrādāti, jo oficiālajā aramzemes definīcijā tika iekļautas arī ar esošo un pat ar modernāku lauksaimniecības tehniku apstrādāšanai nepieejamās nomaļās robežplatības. Meži klāja 29 % teritorijas. Lai gan starpkaru laikā meliorācija nebija plaši izplatīta, ūdens plūsmu kontrolei tika veltītas ievērojamas pūles. Daudzas valsts upes bija kuģojamas, un/vai tās varēja izmantot hidroelektrostaciju būvei.

Dienvidslāvija bija devīgi apveltīta arī ar ievējamu derīgo izrakteņu daudzveidību. Ap 1939. gadu tā ieņēma pirmo vietu starp Eiropas valstīm, neskaitot Padomju Krieviju, svina un antimona, otro – vara un hroma, trešo – sudraba un magnēzija karbonātu un ceturto – cinka, lignīta un boksiņu ieguvē. Tās teritorijā atradās ievērojamas ogļu, dzelzs, asfalta, azbesta, mangāna, zelta un sāls nogulas. Dabisko izejvielu ziņā tā patiešām atradās labākā stāvoklī nekā Itālija. Tomēr liela daļa tās starpkaru laika ražošanas bija saistīta vai nu tikai ar ieguves (kalnrūpniecība un mežrūpniecība eksportam) nozarēm, vai aprobežojās ar pārtikas pārstrādi un tekstilrūpniecību. Kapitāls, talantīga vadība un pat liela daļa kvalificētu strādnieku nāca no ārvalstīm, un Dienvidslāvijai pašai bija liegts baudīt pilnvērtīga industriālā kompleksa labumus.

Kļūdaini būtu šajā panīkušajā modelī vainot tikai “koloniālo” investoru nenovaidību vai vietējās “čarsijas” pērkamību. Tajā laikā Dienvidslāvijas iekšzemes tirgus, kapitālresursi, transporta sistēma, kvalificēta darbaspēka piedāvājums un uzņēmējdarbības pieredze bija pārāk vāja, lai valsts iezīmētos kā iespējama industrializācijas kandidāte. 30. gadu otrajā pusē Stojadinoviča režīms tik tiešām izdarīja spiedienu uz ārvalstu valdībām un

kapitālistiem, lai attīstītu vietējo jēlrūdu pārstrādes rūpniecību. Tā jaunpieaicinātā Krupa firma 1936.–1937. gadā būvēja Zenicas dzelzs un tērauda rūpniecību, jau nostiprinājušies Francijas koncesionāri 1938. gadā atvēra vara pārstrādes uzņēmumu Borā, bet briti uzcēla svina un cinka kausēšanas domnas Zvečanā un Šabacā. Viegglās rūpniecības sektors no Čehoslovākijas un Polijas ievada pat tekstilrūpniecības kopā ar iekārtām un kvalificētiem strādniekiem; ar valdības atbalstu tika izveidotas cementa rūpniecības un mēbeļu kombināti, lai izmantotu plašos asfalta un koksnes krājumus. Ja raksturojam transporta sistēmu, tika izbūvētas jaunas dzelzceļa līnijas vairāk nekā 1000 km garumā, tika uzbūvēti no jauna vai uzlaboti 40 000 km ceļu, uzcelti 1200 jauni tilti un 3600 rekonstruēti, bet tirdzniecības flotes tonnāža trīskāršojās. Tomēr rūpniecības pieaugums un nodarbinātība nebija pietiekama, lai Dienvidslāvijā sāktos ilglaicīga ekonomiskā attīstība vai lai tiktu nodarbināti tās ciemu inerti iedzīvotāji, kuru pārvietošanās spējas vēl vairāk ierobežoja 20. gadu sākumā pieņemtie amerikāņu imigrācijas likumi. Emigrācija līdz tam bija kalpojusi par divējādu lauku nabadzības izskausanas līdzekli, jo tās rezultātā samazinājās nenodarbināto iedzīvotāju skaits un palielinājās finanšu resursu pārskaitījumi no ārzemēm.

Ar politiski inspirēto un no politiskā viedokļa veiksmīgo 1919. gada zemes reformas programmu (sk. 2. iedaļu) tik tiešām par labu dienvidslāvu zemnieku ģimenēm bija ekspropriēti vācu, ungāru (Slovēnijā, Horvātijā un Vojvodinā), turku (Maķedonijā) un vietējie (Bosnijā–Hercegovinā un Dalmācijā) zemes īpašnieki, kam piederēja vairāk par 300 ha aramzemes vai vairāk par 500 ha zemes vispār. Valdības arī bija centušās izvērst šo zemes pārdalīšanas programmu kolonizācijas politikā ar mērķi Dienvidslāvijai politiski uzticamus Serbijas un Melnkalnes veterānus, kā arī horvātu kara laika brīvprātīgos Dienvidslāvijas atbalstītājus izvietot tajos Maķedonijas un Vojvodinas apgabalos, kuros pamatiedzīvotāji etniski nebija serbohorvāti un kuriem, domājams, bija vajadzīga uzraudzība. Kā jau bija sagaidāms, radās liels sajukums, rīvēšanās un neapmierinātība. Laikā starp 1920. un 1938. gadu kopumā tika ekspropriēti 2 484 481 ha jeb $\frac{1}{10}$ no valsts kopējās teritorijas un $\frac{1}{6}$ no visas lauksaimniecībā derīgās zemes. Šī zeme tika sadalīta starp 637 328 ģimenēm, kas veidoja gandrīz $\frac{1}{3}$ no kopējā zemnieku ģimeņu skaita valstī. Tā faktiski bija nozīmīga zemes reforma, kas pārveidoja visus valsts apgabalus, izņemot Serbiju un Melnkalni (kur lielie zemes īpašumi un dzimtbūšanas institūcijas bija sen likvidētas vai nebija nemaz eksistējušas), un attiecās uz divreiz lielākām zemes platībām nekā komunistu zemes reformas pēc 1944. gada. Bosnijā–Hercegovinā,

piemēram, reformas rezultātā sākotnēji pieauga ražība, jo zemnieki vairs nemaksāja pārmērīgās rentes "feodālajiem" zemes īpašniekiem un tādējādi viņiem radās stimuls ražot. Ziemeļu apgabalos savukārt lielo muižu sadalīšana radīja, iespējams, nelielu darba ražības kritumu, ko tomēr uzskatīja par pieņemamu cenu tam, lai radītu dienvidslāvu zemniecību, kuras īpašumā ir zeme.

Piepildījuši šo politisko vēlmi, starpkaru laika režīmi diemžēl nespēja veikt pietiekamu uzmanību lauksaimniecības ekonomiskajiem un agronomiskajiem aspektiem. Kompensāciju plānu pirmo reizi izmantoja Pasičs 1921. gadā, lai "nopirktu" bosniešu musulmaņu piekrišanu Vita dienas konstitūcijas projektam, bet visa programma tā arī palika tikai politiska bumbošana. Tās pārvaldītājus, kas bieži bija nekompetenti un pat korumpēti, izmantoja kā līdzekli partiju aizbildniecības iegūšanai un birokrātisko sakaru veidošanai. Vidējā zemniecības slāņa pamatmasa nenostiprinājās, jo ekonomiskai izdzīvošanai pārāk mazi zemes gabali tika sadalīti pārāk daudziem zemniekiem. Lai gan teorētiski pareizāka, lielāku zemes gabalu iedalīšana mazākam zemnieku skaitam droši vien būtu bijusi politiski neiespējama. Jaunajiem pundurplatību ieguvējiem vai tiem, kam zemes īpašumi palielinājās tikai nedaudz, nebija pieejams valdību kapitāls un kredīti, jo valdības bija pārliecinātas, ka zemnieku paklausību var nopirkt ar zemi vien; lauku iedzīvotāju vairākums drīz vien atkal grima postā. *Zadrugas* (plašas ģimenes mājsaimniecības) saglabāšanās lielākajā daļā Dienvidslāvijas apgabalu vēl diezgan ilgi 19. gs. bija sekmējusi lauku pārapsīdītību, piesaistot zemei liekus cilvēkus. Tad strauja bērnu mirstības līmeņa krišanās, rūpnieciskās nodarbinātības nepietiekams pieaugums un emigrācijas iespēju sašaurināšanās tā saasināja demogrāfisko stāvokli, ka ap 1931. gadu pat pie ļoti zemā agrotehnikas attīstības līmeņa šo lieko cilvēku skaits jau veidoja 43 % no visiem lauku iedzīvotājiem. Tajā pašā laikā kopējais lauksaimniecībā nodarbināto iedzīvotāju skaits laika posmā starp 1921. gadu un 1931. gadu samazinājās tikai nedaudz no 78,9 % līdz 76,5 %. Tā rezultātā ciemus pārņēma apātija un trūkums.

Politiski šo problēmu vēl vairāk saasināja lielās pārapsīdītības un nabadzības līmeņa atšķirības dažādos Dienvidslāvijas apgabalos. Amplitūda šajā ziņā bija tikpat plaša, kā salīdzinot vispārējos vidējos Dienvidslāvijas rādītājus ar atsevišķām Rietumeiropas valstīm. Valdību diemžēl haotiskie mēģinājumi samazināt reģionālās atšķirības izsauca valsts ziemeļu daļā dziļojošo, labāk situēto slovēņu, horvātu, "prečanas" serbu, vāciešu un ungāru neapmierinātību. Viņi apgalvoja, ka šādu pūļu rezultātā viņi vienkārši tiek

apkrāpti par labu, viņuprāt, laiskajiem un/vai nepakļāvīgiem, līdz ar to arī nabadzīgākajiem dienvidos dzīvojošajiem serbiem, melnkalniešiem, bosniešiem un maķedoniešiem. Bez tam zemnieku dzīves līmenis kritās, bet tieši proporcionāli auga viņu cerības. Šī nesaderība radīja politiska naida noskaņojumu, kas mijās ar nomāktību, kuru savukārt slēpa maldinošais apātijas aizsegs. Liktenīgā kārtā ekonomiskās iekārtas spēju piepildīt zemniecības augošās cerības tajā laikā ierobežoja pats izaugsmes veids, kādu piedzīvoja starpkaru laika pilsētu ekonomika; būdama daudz spēcīgāka apkalpojošā sfērā, pilsētu dzīvokļu celtniecībā un valsts iestādēs nekā ražošanā, šī attīstība it kā orientēja nacionālo ienākumu virzienā, kas bija neizdevīgs laukiem.

Arī citus iespējamus lauku pārapsdzīvotības problēmas risinājumus bloķēja sociāli, politiski un dabiski šķēršļi. Dzimstības regulēšana tika praktizēta tikai salīdzinoši bagātos (diemžēl Romas katoļu) apgabalos, bet nabadzīgākajos, kur bērņus agri lika pie darba, lielas ģimenes bija populāras, lai nodrošinātos ar darbaspēku. Aramzemes platības laikā no 1921. gada līdz 1938. gadam palielinājās par $1/5$, bet tad, ieviešot ūdens kontroli, paātrinoties jaunu zemju apgūšanai, mežu izciršanai, jaunu platību apmežošanai un nomaļu zemju apstrādāšanai, paplašināšanās iespējas drīz izsika. Lauku mājamatniecība, kurai horvātu zemniecības acīs bija liela vērtība, maz ietekmēja pārapsdzīvotību un darbavietu nepietiekamību. Un, visbeidzot, līdzekļu trūkums investīcijām kā lauksaimniecībā, tā arī rūpniecībā apvienojumā ar noteiktām kultūras un psiholoģiskām pretešķībām no zemnieku puses lika apsīkt zemes apstrādes tehnikas attīstībai un ar to saistītajam ražības kāpumam, kas, ja vien to pavada vienlaicīga valsts industrializācija, varbūt ir visdaudzsološākais (bet, saprotams, arī visgrūtākais) lauku nabadzības problēmas ilgtermiņa risinājums.

Zemniekiem parasti izsniedza aizdevumus un ar viņiem veica darījumus, lai iegūtu procentus. Šie darījumi drīzāk bija ekspluatācija un rezultātā lauku ekonomika tika vēl vairāk noplicināta. Vienīgais ievērojams cīņīgais izņēmums šajā ziņā bija slovēņu kooperatīvā kustība. Vietējās Romas katoļu garīdzniecības atbalstīta, piesaistīta Korošeca slovēņu tautas partijai, par kuras ekonomisko spēku tā izvērtās, šī kustība vienlaikus darbojās kā ražošanas, mārketinga un arī kredītsabiedrība. Pārējā valsts daļā privātās bankas un jo īpaši individuālie kreditori savās rokās turēja $3/4$ zemnieku parādu saistību (attiecīgi 32,43 % un 45,27 % 1932. gadā), par kurām prasīja pārmērīgus procentus. 1932. gadā 35,7 % no visām lauku māsaimniecībām iestīga parādos (liela daļa citu bija pārāk nabadzīgas, lai dabūtu aizdevumu);

to parādu summa sasniedza 46 % no iepriekšējā gada lauksaimniecības bruto ieņēmumiem un ap 80–90 % no kopējiem lauksaimniecības sektora naudas ieņēmumiem.⁸

Šī depresijas gada 20. aprīli valdība izsludināja zemnieku parādu nomaksas un ķīlu zīmju izpiršanas tiesību atņemšanas moratoriju; praksē tas vienlaikus bija saistīts ar ļoti vajadzīgo turpmāko aizdevumu samazināšanos un faktiski uzspieda īstu moratoriju visai zemnieku ekonomiskajai darbībai. Tāpēc šo depresijas gadu laikā kopējie ieguldījumi lauksaimniecībā samazinājās, jo izmantotā kapitāla vietā netika iedalīti citi resursi. No politiskā viedokļa karaļa diktatūra ar šo moratoriju varēja sevi sagraut, jo tas ievainoja nicinātos, bet ietekmīgos ciemu augļotājus un pārrāva procesu, ar kura palīdzību turīgākie zemnieki un citu kārtu aizdevēji guva kontroli pār zemi un citiem trūcīgā zemnieka īpašumiem. 1936. gada 26. septembrī Stojadinovičs aizstāja šo moratoriju ar dinamiskākiem un tautā populārākiem zemnieku parādu apvienošanas, reorganizācijas, pārņemšanas, samazināšanas un daļējas atmaksas pasākumiem (sk. 9. iedaļu). Bet arī pēc tam zemnieku iespējas iegūt kredītu ar pieņemamām procentu likmēm bija ierobežotas. Tajā pašā laikā valsts negribīgāk piekrita norakstīt viņai pienākošos parādus, tas ir, nenomaksātos nodokļus, nekā parādus privātajiem un komerciālajiem kreditoriem.

Dienvidslāvu lauksaimniecības sektorā valdošais līdzsvars starp darbu, zemi un tehniku nebija raksturīgs ne stabiliem un tradicionāliem, ne moderniem modeļiem; pat esošo ekonomisko iespēju un ierobežojumu kontekstā tas savā ziņā bija neracionāls. Graudaugu sekas pieredze nebija izkopta; pārāk lielas aramzemes platības tika gatavotas graudaugu, sevišķi labības, sējai; lauku darbu sezona ilga četrus mēnešus (no jūnija līdz jūlijam un septembrī, oktobrī), kad pat sīkzemniekiem bija vajadzīgs papildu darbaspēks, bet lielākā daļā pārējo gada mēnešu valdība bezdarbība; darbarīku daudzveidība noveda pie remontdarbu un rezerves daļu piegādes haosa; lopus ganīja savvaļā, tāpēc kūtsmēsli nebija pieejami; lai gan darbaspēka piedāvājums pārsniedza pieprasījumu, tika piekopts ekstensīvās saimniekošanas veids. Savukārt pati darbaspēka pārpilnība darbojās kā tehnoloģijas izmantošanu bremzējošs faktors līdzīgi faktam, ka bija nepieciešams importēt modernās ierīces, kas tika apliktas ar lieliem nodokļiem un tādēļ kļuva nesamaksājamas. Tie zemnieku dēli, kas apmeklēja lauksaimniecības augstskolas un koledžas, domājams, lai iemācītos, kā lauksaimniecības

⁸ Tomahsevich. *Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia*, pp. 671–673.

zinātne varētu dot labumu viņu ciemiem, parasti no lauksaimniecības nokļuva tieši birokrātijā, kur tie turpināja manipulēt ar vienu no nedrosākajām Eiropas lauksaimniecības statistikas sistēmām.

Apmēram puse no Dienvidslāvijas lauksaimniecības produkcijas tika pārdota pašu tirgū (Rietumeiropā šī attiecība bija 3 : 4). Pēc ciemu iedzīvotāju patēriņa līmeņa apmierināšanas šī puse neatspoguļoja īsto saražotās virsprodukcijas daudzumu, jo nabadzīgie un pat pusbadā dzīvojošie zemnieki bija spiesti pārdot šādu daļu, lai iegūtu naudu parādu un nodokļu nomaksāšanai, pirkumiem, kurus aplika ar lieliem netiešiem nodokļiem, kā arī lai samaksātu advokātu honorārus, kas bija hroniskās parādu nastas un nodokļu nemaksāšanas blakusprodukts. Sliktās ražas uzglabāšanas un transporta iespējas vēl vairāk saasināja zemnieku nožēlojamo stāvokli un lika viņiem savstarpēji sacensties, sezonas karstumā pārdodot produkciju šauram slepenu uzpircēju lokam par zemām cenām. Arī izdarot neatliekamās pirkumus, zemnieki nebija organizēti laika trūkuma dēļ (izkaps bija vajadzīga plaujas laikā un petroleja, tuvojoties ziemai) un bija spiesti maksāt augstu cenu tirgoņiem, kas uzlika absurdus uzcenojumus precēm, kuru vairumtirdzniecības cenu jau bija noteikuši karteli un kurām lielu akcīzes nodokli vēl bija uzlikusi valdība. Valsts pārmērīgi augsto tarifu politikas nastu, kuru pats režīms slavināja gan no politiskā, militārā, gan ekonomiskā viedokļa, faktiski lielā mērā nesa lauku iedzīvotāji uz saviem pleciem.

Arī atsevišķas pašu zemnieku godā turētas paražas un vērtības darīja tiem sliktu. Viņi pārnesa uz starpkaru periodu dažus *zadrugas* kultūras paradumus, piemēram, lielo svinamo dienu skaitu un izputinošas viesmīlības principus, kam tagad bija postošas sekas. Daudz nopietnāka bija progresējošā saimniecības īpašuma sadalīšana starp ģimenē augošiem dēliem, ar ko zemes īpašumam tika piesaistīts lieks darbaspēks, palielinājās pundursaimniecību skaits, samazinājās ražība un strauji pieauga pauperizācija. Jau ap 1931. gada tautas skaitīšanas laiku $\frac{2}{3}$ no visām saimniecībām piederēja mazāk par 5 ha zemes, kas tika uzskatīta par minimālo platību zemnieka ģimenes uzturēšanai. Ideoloģiski un morāli zemnieki solidarizējās arī ar "heroiskām" vērtībām un izpaušmēm, kas atspoguļoja viņu iepriekšējās *haiduku* un *granicāru* tradīcijas, karojot pret osmaņiem, – viņi nekad neprotēja, pat ne ar likumīgo opozīcijas partiju starpniecību, pret to, ka apmēram trešā daļa valdības izdevumu katru gadu tika ziedota "svētajai govij" – karaspēkam, kam bija lemts tik kaunpilnā veidā sabrukt 1941. gadā, bet savu ekonomisko potenciālu valsts gandrīz vispār

neizmantoja lauksaimniecības vajadzībām. Pirms Stojadinoviča kabineta izveidošanas valdības bija izrādījušas mazu interesi par tādiem darba projektiem laukos kā noliktavu celtniecība, apūdeņošana, sērgu apkarošana un lopkopība. Līdzekļi absurdiem izdevumiem armijai, žandarmērijai un birokrātijai tika gūti no padevīgās zemniecības un vēl vairāk pazemināja viņu dzīves līmeni. Zemniecība ik gadu pārskaitīja valstij nodokļu veidā apmēram pusi no saviem naudas ienākumiem, tajā pašā laikā paliekot valsts prioritāšu saraksta pēdējā vietā.

Horvātu, maķedoniešu vai nacionālās minoritātes zemnieks droši vien necieta starpkaru Dienvidslāvijas valsti un valdības kā serbu vairākuma pār-māktas un tāpēc etniski svešas. Tomēr zemnieka neapmierinātībai bija vēl arī cits, ar tautību nesaistīts aspekts: viņš ienāda pilsētu un baidījās no tās kā no kulturāli sveša un ekonomiski ekspluatējoša veidojuma. Zemniekiem raksturīgie tā laika aforismi bija: "Dievs radīja valsti, bet velns pilsētu", "Jo tuvāk pilsētai, jo tuvāk velnam", "Jēzus piedzima lauku ciemā, bet tika sistis krustā pilsētā". Lai gan šāda attieksme ir viegli saprotama, tā nebija pašā zemnieka interesēs, jo lauksaimnieciskās atpalicības risinājums bija meklējams tieši pilsētu ražošanas un tirgus attīstībā. Apgalvojot, ka zemniecība nebija šķira, bet gan "visas tautas" morālā pamatmatērija, zemnieku ideoloģija sludināja, ka pilsētu šķiras atradās kaut kur "ārpus" šīs tautas un ar viņiem atbilstoši izriksies tad, kad zemnieki iegūs varu. Šāds naidīgums tikai nocietināja pilsētnieku vienaldzību pret lauku problēmām un kalpoja par municiju demagoģiskiem un manipulējošiem politiķiem, kuru tie izmantoja tādā pašā veidā kā nacionālo naidu starp vairākām Dienvidslāvijas tautām.

Bet nacionālā naida garu saasināja ekonomiskās grūtības un sabiedrības noslāņošanās. Bijušās Hābsburgu impērijas provinces starpkaru laika dienvidslāvu valstij bija devušas daudz resursu – rūpniecības nozares, dzelzceļus, lielceļus, ostas, raktuves, mežus, ar nodokļiem apliekamus ieņēmumus utt. –, kurus, kā uzskatīja šo provinču iedzīvotāji, izmantoja tikai un vienīgi Serbijas interesēs. Serbi savukārt domāja, ka viņiem pienākas kompensācija par lielajām ciešanām Pirmā pasaules kara laikā, cīnoties par dienvidslāvu lietu. Viņi arī prātoja, ka, ja nebūtu Serbijas labās politiskās un morālās slavas "aizsega" kara beigās, Hābsburgu impērijas bijušie iedzīvotāji kā zaudējušās valsts subjekti būtu aplikti ar smagiem pēckara kontribūcijas maksājumiem; šī iemesla dēļ viņiem daļa no šādi "ietaupītajiem" līdzekļiem tagad jāziedo Serbijas rekonstrukcijas izdevumu segšanai. Kad kara beigās tika izveidota viena valūta, pielietojot maiņas

kursu četras Hābsburgu kronas pret vienu Serbijas dināru, ziemeļu daļā dzīvojošie sūdzējās, ka ar šādu kursu viņiem faktiski tiek atņemti 20 % no viņu maksāšanas līdzekļiem. Līdz pat karaļa diktatūrai saglabājās atšķirīgas tiešo nodokļu likmes, kas uz ziemeļiem no Savas–Unas–Donavas līnijas bija augstākas nekā uz dienvidiem, lai gan Bosnijā un Dalmācijā tās bija zemākas nekā pašā Serbijā. Lai gan valsts no tiešajiem nodokļiem ieguva tikai $\frac{1}{5}$ līdz $\frac{1}{4}$ no saviem nodokļu ieņēmumiem, šis reģionālās atšķirības lielā mērā sekmēja spriedzi starp etniskiem grupējumiem Dienvidslāvijas pastāvēšanas pirmo desmit gadu laikā.

Netiešie nodokļi savukārt bija nolīdzināti 20. gadu sākumā, ieviešot Serbijas sistēmu visā valstī un pēc tam paceļot nodokļu likmes. Fiskālais modelis, saskaņā ar kuru netiešie nodokļi deva 75–80 % no visiem valsts nodokļu ieņēmumiem, starpkaru Dienvidslāvijas apstākļos bija politiski iespējams, bet sociāli netaisns un kļuva par maskētu pret visu zemniecību vērstu izspiešanas sistēmu, kas vienādi skāra serbu un arī citu tautu zemniekus. Gan pieņemšana un nozīmēšana darbā valsts dienestā, gan valsts ieņēmumu izlietojums (kapitālieguldījumu, netiešo sociālo izdevumu un valsts iestāžu pakalpojumu finansējuma veidā) bija atkal par labu pilsētu sektoram vispār un Serbijai it īpaši. Piemēram, horvātu sūdzības par gandrīz $\frac{2}{3}$ valsts līdzekļu izlietojumu vecajā Serbijā un $\frac{1}{2}$ no Horvātijā iekasēto līdzekļu tērēšanu pašā Horvātijā varēja būt pārspilējums, bet ne vienkārši izdomājums. Nospiedoši serbisko režīmu pašsaprotama atbilde uz to bija tāda, ka ilglaicīga Dienvidslāvijas dzīvotspēja prasa valsts kā vienota veseluma attīstību un šīs dzīvotspējas vārdā attīstītākajiem apgabaliem uz laiku ir jāsubsidē nabadzīgākās valsts daļas. Lai gan teorētiski šāda loģika šķita ticama, šos argumentus bieži vien grāva neracionālais valsts līdzekļu sadalījums un skandalozi nevērīgā attieksme pret pašiem nabadzīgākajiem lauku apgabaliem Maķedonijā, Bosnijā un Karsta Dalmācijas daļā par labu tieši Serbijai un it īpaši tās pilsētām.

Depresija izgaismoja un saasināja visus šos sociāli ekonomiskos trūkumus. Sākot ar 1930. gadu, strauji kritās ārzemju kapitāla ieplūde, ienākumi no tūrisma un emigrantu naudas pārskaitījumi, patiesībā notika ārzemju un pašmāju kapitāla galīga aizplūde no valsts. Uz straujā Dienvidslāvijas lauksaimniecības produktu starptautisko cenu krišanās fona mazsvarīgs bija fakts, ka tās ievāktās ražas vēl arvien bija bagātīgas. Sākotnēji tā cerēja kompensēt šo cenu kritumu, eksportējot vairāk labības, bet tās tirdzniecības partnervalstu tirgus aizsardzības politika drīz vien sagrāva pat šo glābšanās līdzekli. Tad sākās valūtas "glābšana" ar nežēlīgu deflācijas politiku, bet tas

notika uz visas tautsaimniecības, bet it īpaši uz jau tā izkropļotās lauku kreditēšanas sistēmas rēķina. Apstākļos, kad pēc 1931. gada sausuma sekoja neredzēti barga ziema, izmisušie zemnieki 1932. gada pavasarī ķērās pie masveidīgas lopu izkaušanas. Karaļa diktatūra šajā laikā jau bija samērā tālu tikusi savā politiskās izolācijas un paralīzes lejupslīdē, un pat ar daudz tālredzīgāku un enerģiskāku valdību Dienvidslāvija droši vien būtu bijusi ekonomiski pārāk novārdzināta, lai īstenotu efektīvu un patstāvīgu politiku cīņā ar depresiju.

Dienvidslāvijas valdības un elite vienmēr teorētiski bija atzinuši, ka valsts sociālo un ekonomisko problēmu risināšanas ilglaicīgs līdzeklis ir industrializācija ar ārzemju kapitāla atbalstu, kas izpaustos tiešajās investīcijās un pozitīvās tirdzniecības bilancēs, un tās vienmēr centās piekopt atbilstošu diplomātisko, muitas, karteļu un nodokļu politiku. Tā jau 20. gados Dienvidslāvijas galvenajām eksportprecēm labvēlīgās pasaules cenas un viesmīlība, ko pati valsts izrādīja ārzemju kapitālam, pavēra ceļu nelielām, bet nozīmīgām investīcijām ogļu ieguves rūpniecībā un tekstilrūpniecībā, transportā, kuģniecībā, kokmateriālu rūpniecībā un tūrismā. Jāatzīst, ka industrializācijai pakļautajos sektoros pastāvēja tradicionālie primitīvās kapitāla uzkrāšanas apstākļi ar zemām algām, ilgām darba stundām un bīstamiem darba apstākļiem. Ekonomika kopumā ieguva puskoloniālas saimniekošanas raksturu. Tomēr, neskatoties uz ārzemju kapitāla augsto cenu un neveiksmi centienos tā izmantošanu sasaistīt ar nacionālās ekonomikas optimālas attīstības stratēģiju, visumā tā ieplūšanai bija pozitīva loma un tas bija nepieciešams.

Tomēr jau labvēlīgajos 20. gados atsevišķas Dienvidslāvijas ārējām tirdzniecības attiecībām piemītošas anomālijas padarīja valsti sevišķi neaizsargātu depresijas vētrā 30. gadu sākumā un līdz ar to pakļautu nacistu Vācijas ekonomiskās hegemonijas tieksmēm Balkānos. Francija, Anglija, Beļģija un Savienotās Valstis, kas nodrošināja Dienvidslāvijai ārzemju investīciju kapitālu, un tās diplomātiskie sabiedrotie Francija, Čehoslovākija un Rumānija sāka nedraudzīgi izturēties pret tās eksportu un pievīla Dienvidslāviju kā tirdzniecības partneres. *Per contra* Dienvidslāvijai visdaudzsolosākie tirdzniecības sakari bija tieši ar Itāliju, Vāciju un Austriju jeb valstīm, ar kurām politiskās attiecības bija visnegludākās vai visatturīgākās līdz laikam, kad Stojadinovičs pēcdepresijas seku apstākļos mainīja situāciju.

Itālija līdz pat depresijas visdrūmākajiem gadiem, kad Musolīni nolēma dot priekšroku savam ungāru klientam, bija kalpojusi par galveno

Dienvidslāvijas ārējo tirgu, kas spēja absorbēt vairāk par ceturto daļu no tās eksporta vērtības. Arī pēc tam tirdzniecībai starp šīm abām valstīm vēl vairākus gadus bija būtiska nozīme – līdz laikam, kad pēc Francijas un Anglijas vēlēšanās Dienvidslāvija iesaistījās Tautu Savienības sankcijās pret Itāliju par tās iebrukumu Abesīnijā 1935. gadā. Tas bija pirmais gads, kad Dienvidslāvija eksportēja uz Itāliju mazāk par piekto daļu no savas produkcijas, un turpmākajos gados šī daļa strauji samazinājās. Šāda atteikšanās no tirgus Itālijā varēja būt Dienvidslāvijai ekonomiski liktenīga, ja Vācija nebūtu gatava aizpildīt tukšo vietu. Savukārt Anglija un it īpaši Francija nevēlējās ar līdzīgu importētas produkcijas pieaugumu segt daļu no tā politiskā kursa ekonomiskajām izmaksām, uz kuru viņas pašas bija mudinājušas Dienvidslāviju un citas Itālijas viegli ievainojamās tirdzniecības partnervalstis. Tādējādi vācu propaganda pavisam vienkārši varēja skaidrot savus ievērojamus bartera darījumus ar Dienvidslāviju 30. gadu beigās kā altruistiskus, godīgus, tiešus un bezpeļņas pretstatā trūdošo kapitālistisko valstu, domājams, savtīgajiem, ekspluatējošajiem, neskaidrajiem un peļņas nolūkos veiktajiem ārējās tirdzniecības pasākumiem.

Vācijas gatavība nopirkt visus Dienvidslāvijas produkcijas pārpalikumus sākotnēji patiesām bija svētīga. Bet ar laiku tas ļāva Vācijai nāvējošā tvērienā smacēt Dienvidslāvijas ekonomiku, kas faktiski pārstāja iegūt ārvalstu kredītus konvertējamā valūtā, jo Berlīne pieprasīja veikt tiešā bartera darījumus – mainīt vācu ražošanas pamatlīdzekļus (galvenokārt iegūstošo nozaru vajadzībām) un rūpniecības preces pret Dienvidslāvijas izejvielām un lauksaimnieciskajiem ražojumiem. Pēdējo cenas, bez šaubām, augstirdīgi tika noteiktas virs pasaules tirgus cenām, un tā nemaz nebija Vācijas vaina, ka Dienvidslāvijas valdības iestādes un starpnieki paši iztērēja lielu daļu no šīs starpības. Savās vajadzībās pēc nepārtrauktas rezerves daļu plūsmas un jaunpiegādāto ražošanas līdzekļu nomaiņas ilgākā laika posmā Dienvidslāvija kļuva atkarīga no Vācijas labās gribas. Ap 1938. gadu 36 % (pēc vērtības) no Dienvidslāvijas eksporta produkcijas nonāca Vācijā un 32,5 % importētās produkcijas nāca no Vācijas. Bet šī pati produkcija bija tikai attiecīgi 2 un 2,2 % no Reiha visa tā gada eksportētās un importētās produkcijas kopapjoma. Tādējādi nebija daudz jāšaubās par to, kurš tirdzniecības partneris bija kuram vajadzīgs un kurš no kura varēja atbrīvoties. Tomēr šķiet, ka Dienvidslāvijai nebija citas alternatīvas šim ekonomiskās atkarības stāvoklim, un šis fakts padara tās pretošanos Vācijas politiskajam spiedienam 1941. gada pavasarī vēl lielākas apbrīnas vērtu. Rietumu lielvalstis sevišķi neinteresēja Dienvidslāvijas eksports un gaidāmie

maksājumi konvertējamā valūtā par tai pārdoto produkciju; tās nevēlējās izsniegt ilgtermiņa aizdevumus (izņemot Franciju un tad arī tikai militāriem pirkumiem), un tām bija tieksme gūt tūlītēju labumu no ikvienas investīcijas. Īsi sakot, šo valstu ārējā ekonomiskā politika nebija plānveidīga, tai bija gadījuma raksturs un tālab tā bija sliktāka par nacistiskās Vācijas izturētajiem pūliņiem.

Līdz pat Otrā pasaules kara priekšvakaram Vāciju, ja neskaita dažus ievēribas cienīgus rūpniecības projektus, bija interesējusi gandrīz vienīgi Dienvidslāvijas un tās Balkānu kaimiņu lauksaimniecības produkcijas un derīgo izrakteņu iegūšana un uzkrāšana. Līdz 1939. gadam šis valstis spēja apmierināt šādas Vācijas vajadzības, bet tad Vācija sāka veicināt reģiona industrializāciju ar noteikumu, ka pati piegādās ražošanas līdzekļus un ka vietējie rūpniecības projekti papildinās viņas pašas kara laika ekonomiku. Tādējādi Vācija, no vienas puses, šīm valstīm nelika atteikties no savām vēlmēm rūpniecībā, bet, no otras puses, tā piespieda šīs valstis pievērsties izejvielu un pārtikas produktu pārstrādes nozarēm un aizmirst savus sapņus par smago rūpniecību un mašīnbūvi. Šādas vācu ekonomiskās programmas politiskās sekas bija Dienvidslāvijas teritoriālās integritātes aizsardzība. Līdz pat savai negaidītajai, niknuma pilnajai reakcijai uz Dienvidslāvijas iekšējo krīzi 1941. gada martā Hitlers bija konsekventi atvairījis Musolīni periodiskās Dienvidslāvijas sašķelšanas intrigas. Dodams priekšroku plašam Dienvidslāvijas tirgum un centralizētai politiskai pārvaldei, viņš visu laiku bija "licis likmi" uz Belgradu, bet palicis atturīgs pret Zagrebu.

Starpkaru perioda Dienvidslāvijas kultūras un sociālais šķērsgriezums bija līdzīgs tās iepriekš raksturotajiem ekonomiskajiem modeļiem. Arī šeit virzienā no ziemeļiem uz dienvidiem bija vērojamas krasi atšķirīgas reģionālas regresijas un rosīgu, bet tikai daļēji sekmīgu pūliņu variācijas divu starpkaru dekāžu laikā, cenšoties pārvarēt valsts atpalicību no Eiropas vidusmēra izglītības, kultūras, veselības, administratīvās kompetences u.c. līmeņa.

1921. gada tautas skaitīšanas laikā analfabētisma vidējais līmenis Dienvidslāvijas iedzīvotāju vidū (vecumā virs pieciem gadiem) bija 51,5 % robežās, kas pa reģioniem sadalījās šādi: 8,8 % Slovēnijā, 23,3 % Vojvodinā, 32,3 % Horvātijā, 49,5 % Dalmācijā, 65,4 % Serbijā, 67,0 % Melnkalnē, 80,5 % Bosnijā–Hercegovinā, 83,8 % Maķedonijā. 1931. gada tautas skaitīšanas vajadzībām atskaites grupas vecums tika paaugstināts no pieciem uz desmit gadiem, un tomēr analfabētisms bija 44,6 %, atkal augstāks dienvidos nekā ziemeļos. Pēc 1940. gada vērtējuma, noslēdzoties mūs

interesējošam periodam, analfabētisms vecumā virs desmit gadiem bija 40 %. Laika posmā starp 1919. un 1940. gadu pamatskolu skaits pieauga no 5600 līdz 9170, tajās strādājošo skolotāju – no 11 000 līdz 31 000, bet skolēnu – no 650 000 līdz 1 493 000. Par spīti tam, ka kaimiņos dzīvojošo vāciešu, itāļu, ungāru un osmaņu tradicionāli par atpalikušu sauktā tauta augstu vērtēja izglītību, 1940. gadā vēl joprojām ap 250 000 dienvidslāvu bērnu vispār neapmeklēja skolu; musulmaņu vecāki ar neuzticību uzlūkoja moderno skološanas sistēmu meitenēm, un atsevišķos attālos rajonos skolas vienkārši ģeogrāfiski nebija pieejamas. Tikai viens no katriem piecpadsmit pamatskolu apmeklējušiem bērniem turpināja izglītību vidusskolā. Proporcioniāli daudz lielāks vidusskolu absolventu skaits devās uz universitātēm. Citiem vārdiem sakot, izglītības sistēma nebija vienmērīgi noslogota, un zemniekiem visumā bija mazākas iespējas iegūt izglītību nekā pilsētu iedzīvotājiem. Izglītības sistēmas savdabīga iezīme bija tādai salīdzinoši nabadzīgai valstij neparasti lielais speciālo arodskolu un eksperimentālo skolu skaits.

Izņemot universitātes, izglītības sistēmu centralizēti kontrolēja un pārvaldīja ministrija Belgradā. Tās atklāti proponētā ideoloģija bija nacionāla, laicīga un iecietīga pret reliģijām. Tomēr daudzi horvātu skolotāji kļuva par ustašiem, bet serbu mācībspēki pievērsās komunismam vai sociālismam. Arī universitāšu studenti bija gan iztiekti labēji, gan kreisi radikāli. Jaunatne deva priekšroku (nosauktas secībā pēc nozīmības) tieslietām, filozofijai un tehniskām jomām, kas diez vai bija optimālā secība, no valsts pašu svarīgāko vajadzību perspektīvas raugoties. Tomēr intelīģence baudīja lielu cieņu un uzcītīgi centās turēties *au courant* ar Rietumu kultūras strāvojumiem un "ismiem".

Presi bieži pakļāva cenzūrai, un tomēr tā bija dziļi apmelojoša. Personīgie apvainojumi un politiskā kūdišana sīta augstu vilni, bet visas politisko uzskatu un etnisko pretenziju nokrāsas tika kritizētas un atspoguļotas agresīvi. No avīzēm, žurnāliem un citiem periodiskiem izdevumiem, kuru skaits Vita dienas konstitūcijas laikā bija pāri par astoņiem simtiem, bet pēc Aleksandra puča saruka apmēram par vienu trešdaļu, tikai vienam – Belgradas "Politika" 45 līdz 100 tūkstošu eksemplāru metienā – bija lasītāji visā valstī, bet diemžēl pat šo klientūru veidoja tikai elite.

Valsts veselības un izglītības sektori bija līdzīgi tādā ziņā, ka tos abus raksturoja rosīgi, bet nesabalansēti valdības pūliņi risināt starpkaru Dienvidslāvijas samilzušās problēmas. Mirstība no plaušu tuberkulozes – slimības, kas tieši atspoguļo nepietiekamu uzturu, nepieņemamus sanitāros un

dzīves apstākļus, bija visaugstākā Eiropā. Citas endēmiskas slimības bija malārija, sifiliss, trahoma, vēdera un izsitumu tīfs un dizentērija. Ārstu izvietojums bija nepareizs; 1938. gadā to attiecība pret iedzīvotāju skaitu pilsetā bija 1:750, bet lauku apvidos tikai 1:14 400. Kaut arī bija daudz trūkumu, Dienvidslāvijas valsts veselības organizācija un profilaktiskās medicīnas programmas lauku rajoniem tika atzītas par labākām nekā citās Viduseiropas austrumu daļas valstīs ar līdzīgām sociālām un ekonomiskām sistēmām. Veselības, izglītības un pārvaldes principu uzlabošana ilgā laikposmā, protams, prasīja visas valsts ekonomiskā pamata attīstīšanu, kas, kā izrādījās, savukārt bija saistīts ar tās politiskās sistēmas atjaunināšanu.

12

Dienvidslāvijas starpkaru perioda vēsture tādējādi noslēdzās, nepieredzējusi lielāko etnisko grupējumu samierināšanos, ar vēl pastāvošiem pilsonisko brīvību pārkāpumiem, ar panikušu un aizkavētu ekonomisko apvienošanos un attīstību, ar lauksaimniecības problēmu daļēju atrisinājumu, maksājot par to ar ekonomisku un politisku atkarību no Vācijas. Cits citu nomainīja režīmi, kuru brutalitāte un cinisms bija licis novērsties intelīgences labākajiem pārstāvjiem, bet to pilnīgā nekompetence un korupcija bija atsvešinājusi zemniekus un strādniekus. Tomēr apslāpētais etniskais un sociālais niknums izvērtās par pilsoņu un revolucionāru karu tikai pēc tam, kad 1941. gada aprīlī Vācijas armija bija atklājusi Dienvidslāvijas valsts aparāta trauslumu. Līdz tam tikai horvātu ustašu un Maķedonijas IMRO ekstrēmisti bija centušies atdalīties ar vardarbības palīdzību. Kaut arī pastāvēja endēmiski etniskie saspilējumi, domu par Dienvidslāvijas valsti starpkaru periodā bija pieņēmuši vairāku etnisko grupējumu ietekmīgākie spēki, lai gan ideja vien nenodrošināja šo spēku samierināšanos.

Kaut arī vainojamas ir visas starpkaru Dienvidslāvijas etniskās kopienas, "srbijancas" serbu politiķi un birokrāti, kas vienlīdz dominēja kā autoritārajos 30. gados, tā parlamentārajos 20. gados, bija galvenie valsts politiskā trausluma vaininieki. Galvenokārt tieši viņi izputināja to morālo kapitālu, kuru Serbijas varonība Pirmā pasaules kara laikā bija sapelnījusi Dienvidslāvijai. Jaucot pilnvaras ar patvaļu un administratīvās metodes ar policijas paņēmieniem, viņi bija nejutīgi pret citu sabiedrības daļu kultūras, vēstures un vietēji nosacītām izjūtām (tajā pašā laikā viņi augstprātīgi izturējās arī paši pret saviem zemākiem slāņiem) un centās paturēt varas grožus sev. Ar

milzīgu, bet diemžēl pārspīlētu pašpārliecību viņi uzsāka bezrūpīgi un privātpašnieciski pārvaldīt Dienvidslāviju, kuras apdzīvotība salīdzinājumā ar pirmskara serbisko bāzi bija četrkārtšojusies. Daudzas “klātpienākušās” tautas kultūras ziņā uzskatīja, ka ir uz augstāka līmeņa nekā “srbijancas” serbi. Nav nepieciešams izdarīt secinājumus par šādām pretenzijām uz kultūras pārākumu, lai saprastu, ka no “srbijancas” serbu puses bija tuvredzīgi un pilnīgi pretstatā Dienvidslāvijas *raison d'état* izslēgt tik daudz pārējo valsts ierēdņu, diplomātu un armijas virsnieku no Dienvidslāvijas valsts pārvaldes tikai tāpēc, ka tie bija apmācīti Hābsburgu impērijā un līdz ar to skaitījās neuzticami.

Šo serbu tiekšanos pēc hegemonijas var ilustrēt ar dažiem statistikas datiem. Horvātu armijas daļas Hābsburgu dienestā gadsimtu gaitā bija iekarojušas zilbinošu militārās meistarības slavu; Pirmā pasaules kara sākumā no 375 ģenerāļiem un admirāļiem Austroungārijas bruņotajos spēkos 57 (55 ģenerāļi un 2 admirāļi) jeb 15 % bija horvāti. Savukārt, sākoties Otrā pasaules ugunsgrēkam, no 165 dienvidslāvu ģenerāļiem aktīvajā dienestā 161 bija serbs un tikai pa diviem no horvātiem un slovēņiem; no aptuveni 1500 kadetiem 1300 bija serbi, 150 horvāti un 50 slovēņi. Dienvidslāvijas armijā tika ievērotas un mācītas tikai serbu armijas tradīcijas; citu tautu tradīcijas tika ignorētas vai apspiestas. Pārvaldes civilajā sektorā pastāvīgo vadošo serbu funkcionāru kontingents vairākās valdības ministrijās 1939. gadā bija šāds: a) 13 no 13 darbiniekiem premjerministra kancelejā, b) 30 no 31 karaliskajā (pavaldoņa) tiesā, c) 113 no 127 Iekšlietu ministrijā, d) 180 no 219 Ārlietu ministrijā, e) 150 no 156 Izglītības ministrijā, f) 116 no 137 Tieslietu ministrijā, g) 15 no 26 Transporta ministrijā, h) 196 no 200 Valsts hipotēku bankā.

Arī ieņemot kopīgus atbildīgus administratīvos posteņus, serbi mazāk sadarbojās ar horvātiem nekā ar stratēģiskajiem un tādēļ privileģētākajiem slovēņiem, kuru “Centrāleiropas” kārtības principi bija vērtīgs birokrātijas kapitāls. Paši savā Dravas banovīnā slovēņi baudīja faktiski administratīvo monopolu un tādējādi varēja pasargāt šīs provinces kultūru no “Balkānu piesārņojuma”. Zemāki posteņi atsevišķās valsts ministrijās, piemēram, Transporta ministrijā, parasti tika aizbildnieciski iedalīti bosniešiem.

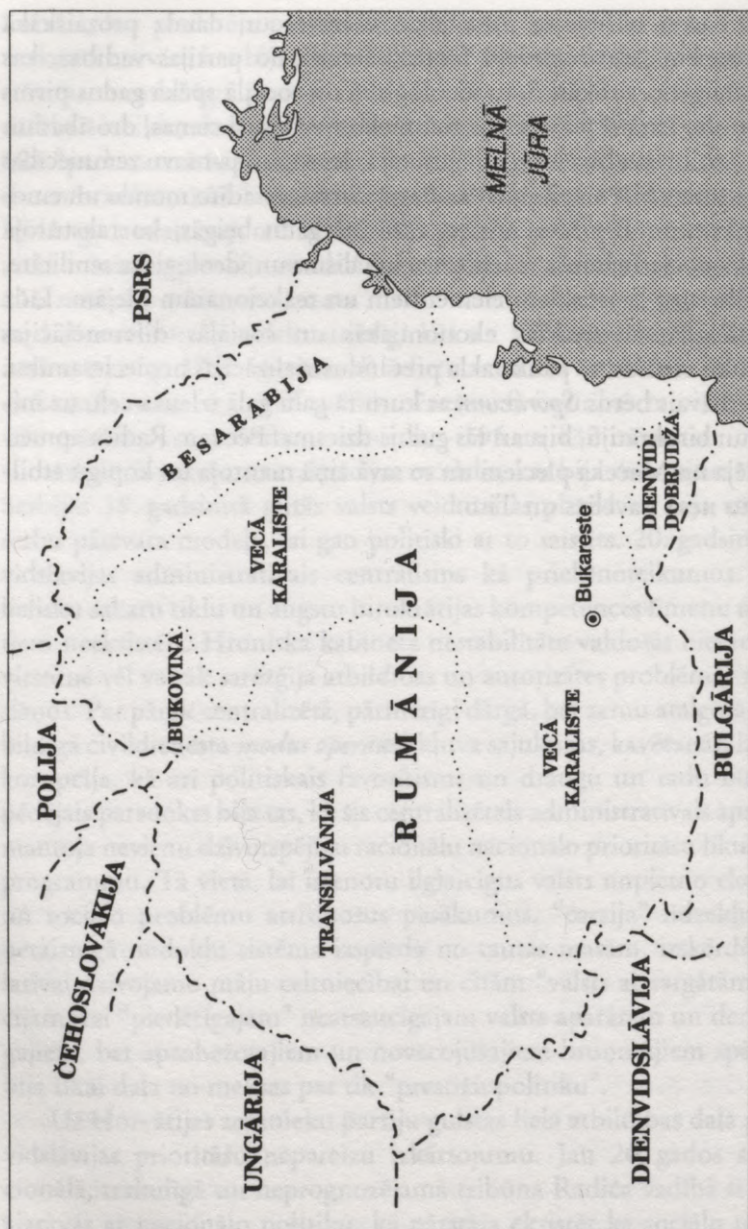
Izteikti politiskajos posteņos serbu pārsvars bija līdzīgs stāvoklim civil-dienestā, tikai šeit Radiča un Mačeka piekoptā horvātu boikota politika bija serbiem izdevīga. No 656 ministriem laikā starp valsts veidošanās sākumu un *Sporazum* noslēgšanu bijuši 452 serbi, 49 slovēņi, 18 bosnieši, 26 tādi

horvāti, kas piederēja pie horvātu partijām un 111 – par “renegātiem” uzskatīti horvāti, kas bija pievienojušies Belgradas valdībām ārpus partijām stāvošu, neatkarīgu personu statusā pretēji Horvātu zemnieku partijas vadības iebildumiem. Ja starpkaru laika Dienvidslāvijas vēsturi iedalām 121 “parlamentārās ēras” mēnesī (no 1918. gada decembra līdz 1928. gada decembrim) un 147 “autoritārās ēras” mēnešos (no 1929. gada janvāra līdz 1941. gada martam), tad mēnešu skaits katrā no šīm ērām, kuru laikā atsevišķi ministru portfeli atradās serbu rokās, ir šāds: a) premjera postenis 116 mēnešus parlamentārisma un 147 mēnešus autoritārisma ērā, b) aizsardzības ministra portfelis attiecīgi 121 un 147 mēnešus, c) iekšlietu ministra – 111 un 129 mēnešus, d) ārlietu ministra – 100 un 147 mēnešus, e) finanšu ministra – 118 un 98 mēnešus, f) izglītības ministra – 110 un 126 mēnešus un g) tieslietu ministra – 105 un 132 mēnešus.

Administratīvās centralizācijas modelis, kas bija mantojums no mazās Serbijas 19. gadsimtā gūtās valsts veidošanas pieredzes, bija atšķirīgs no serbu pārsvara modeļa, lai gan politiski ar to saistīts. 20. gadsimta Dienvidslāvijas administratīvais centrālisms kā priekšnoteikumus paredzēja lielisku sakaru tīklu un augstu birokrātijas kompetences līmeni; neviens no tiem neeksistēja. Hroniska kabineta nestabilitāte valdošās hierarhijas pašā virsotnē vēl vairāk sarežģīja atbildības un autoritātes problēmas zemākajos slāņos. Par pārāk centralizētā, pārmērīgi dārgā, bet zemu atalgotā un bezatbildīgā civildienesta *modus operandi* kļuva sajukums, kavēšanās, izšķērdība, korupcija, kā arī politiskais favorītisms un draugu un radu būšana. Un pēdējais paradokss bija tas, ka šis centralizētais administratīvais aparāts neizmantoja nevienu dzīvotspējīgu racionālu nacionālo prioritāšu likumdošanas programmu. Tā vietā, lai īstenotu ilglaicīgus valsts nopietno ekonomisko un sociālo problēmu atrisinošus pasākumus, “čarsija” līdzekļus, ko tās netaisnīgā nodokļu sistēma izspieda no tautas masām, izšķērdēja spekulatīvai dzīvojamo māju celtniecībai un citām “valsts aizsargātām” investīcijām, tai “piederīgajam” neatsaucīgajam valsts aparātam un derdzīgi dārgajiem, bet aprobežotajiem un novecojušajiem bruņotajiem spēkiem. Tā bija tikai daļa no maksas par tik “prestīžu politiku”.

Uz Horvātijas zemnieku partiju gulstas liela atbildības daļa par Dienvidslāvijas prioritāšu nepareizu izkārtojumu. Jau 20. gados sava emocionālā, trakulīgā un neprognozējamā tribūna Radiča vadībā šī partija tā aizrāvās ar nacionālo politiku, ka pārstāja eksistēt kā sociālo un ekonomisko reformu partija; tā nesponsorēja nevienu reformu, būdama īsu brīdi valdībā, un neatbalstīja nevienu savā ilgajā opozīcijas periodā. Ar Radiča

atbildības nastas pāriešanu uz vājākas uzbūves un daudz prozaiskākā Mačeka pleciem īstie zemnieki faktiski izzuda no partijas vadības, kas nonāca inteliģences rokās. Sava ideoloģiskā un sociālā spēka gados pirms Pirmā pasaules kara šī partija bija zemniekos iedvesusi cieņas, drošības un pilsonības apziņu un bija ieaudzinājusi tajos lepnumu par savu zemniecības kultūru; tā toreiz bija aizpildījusi *zadrugas* iziršanas radīto morālo un emocionālo tukšumu. Bet sava norieta fāzē 30. gadu beigās, ko raksturoja birokrātiska nocietināšanās, izteikts nacionālisms un ideoloģiska senilitāte, tā ļāva iefiltrēties fašistiskiem elementiem un reakcionārām idejām. Līdz galam noliedzama izteiktās ekonomiskās un sociālās diferenciācijas iezīmes lauku ciemos, tā palika akla pret industrializācijas nepieciešamību. Partijas nedzīvais bērns *Sporazum*, ar kuru tā galu galā izlauza ceļu uz ministrijām un birokrātiju, bija arī tās gulbja dziesma. Pēc tam Radiča apmetnis noslidēja no Mačeka pleciem un to savā ziņā mantoja un kopīgu atbildību par to nesa Paveličs un Tito.

6. karte. Rumānija

VI nodaļa RUMĀNIJA

1

Tūlīt pēc Pirmā pasaules kara Rumānijas iedzīvotāji pamatoti varēja raudzīties nākotnē ar cerībām. Pirmskara vecā karaliste jeb regats bija vairāk nekā divas reizes palielinājusi savu teritoriju un iedzīvotāju skaitu; no zemes ar 130 177 km² lielu teritoriju un 7 160 682 iedzīvotājiem 1912. gadā tā bija izaugusi par Lielrumāniju jeb *România Mare'* ar 295 049 km² lielu platību un 15 541 424 iedzīvotājiem 1920. gadā. Jau tie jeb atgūtie apgabali bija Dienviddobrudža, ko sākotnēji ieguva no Bulgārijas 1913. gada Otrā Balkānu kara rezultātā un pēc tam vēlreiz Pirmā pasaules kara beigās; Bukovina, kas bija atradies Austrijas sastāvā kopš 1775. gada; Besarābija, kuru 1812. gadā bija anektējusi Krievija, kā arī Transilvānija, kas politiskajā aspektā jau ilgu laiku pastāvēja kā Ungārijas vēsturiskā daļa. Cerēja, ka visas šīs teritorijas, it īpaši Transilvānija, dos Rumānijas tautsaimniecībai vērtīgus lauksaimniecības un it īpaši rūpniecības papildresursus.¹ *Per contra*, abus vēsturiski bīstamos kaimiņus – Krieviju un Ungāriju – bija vājinājušas sakāves pasaules karā un tām sekojošie teritoriju zaudējumi par labu Rumānijai. Turklāt bija plānots ar radikālu pēckara zemes reformu atbrīvot un nepieredzēti plašā mērogā attīstīt gan jauno, gan arī veco Rumānijas apgabalu ekonomisko potenciālu; zemes reformai vajadzēja padarīt rumāņu zemniekus neuzņēmīgus pret revolucionāro drudzi, kas kara beigās bija inficējis Rumānijas kaimiņzemes Krieviju un Ungāriju. Valdija uzskats, ka Besarābijas teritorijas, kas atradās upes ziemeļu krastā pie Donavas ietekas Melnajā jūrā, atkalpievienošana ir nostiprinājusi Rumānijas stratēģiskās pozīcijas upes deltā. Un visbeidzot,

¹ Ar Transilvāniju tiks apzīmēta visa no Ungārijas iegūtā teritorija, tas ir, pati Transilvānija un vēl Rumānijas Banatas un Krišanas–Maramurešas rajoni.

Iedzīvotāji reģionos (1930. g.)

	Skaitis	%
Regats un Dienviddobrudža	8 791 254	48,7
Bukovina	853 009	4,7
Besarābija	2 864 402	15,9
Transilvānija, Banata, Krišana–Maramureša	5 548 363	30,7
Kopā	18 057 028	100,00

pēckara Austrumeiropā unikālajai Rumānijas valdības un dinastiju pārmantotībai arī vajadzēja pozitīvi ietekmēt valsts starptautisko prestižu un iekšējo stabilitāti.

Lai gan starpkaru perioda Rumānijā tika atzīts, ka problēmas un draudi ir reāli, sākotnēji tos pietiekami nenovērtēja. Līdzīgi daudziem citiem kolēģiem pārējās Viduseiropas austrumu daļas valstīs, rumāņu politiķiem bija nosliece sevi maldināt ar pārspilētām cerībām par ilglaicīgu Krievijas un Vācijas novājināšanos kara un revolūcijas rezultātā. Viņiem tāpat neizdevās reāli novērtēt milzīgās grūtības, kas tos sagaidīja atpalikušās tautsaimniecības modernizācijas procesā un patiesā sabiedrības integrācijā, kuru bija sašķēlušī ilgstoši vēsturiskās nošķirtības periodi, šķiriskā dalīšanās un etniski saspilējumi.

2

Sniedzot starpkaru Rumānijas politiskās vēstures aprakstu, šeit ir vietā iepazīt un analizēt tās sociālās un ekonomiskās statistikas rādītājus. 1930. gada 29. decembra tautas skaitīšana rāda, ka Rumānijā dzīvoja 18 057 028 iedzīvotāji, visvairāk apdzīvoto Viduseiropas austrumu reģiona valstu vidū, ierindojoties otrajā vietā aiz Polijas. Valsts iedzīvotāju reģionālā, etniskā, reliģiskā un ekonomiskā situācija ir atspoguļota 40.–43. tabulā.²

Tautību un reliģijas tabulās vērojamas zināmas sakarības. Tā rumāņi bija vai nu pareizticīgie (visos reģionos), vai uniāti (ievērojama daļa Transilvānijā);

² Statistikas ziņas ņemtas no *Recensământul General al Populației României din 29 Decembrie 1930*. (Bucharest: Imprimeria Națională, 1938), vols. 2, 3 and 6.

41 tabula

Tautības (1930. g.)*

	Skaitis	%
Rumāņi	12 981 324	71,9
Ungāri	1 425 507	7,9
Vācieši	745 421	4,1
Krievi	409 150	2,3
Ukraiņi	582 115	3,2
Serbi, horvāti, slovēņi (dienvidslāvi)	51 062	0,3
Bulgāri	366 384	2,0
Čehi un slovāki	51 842	0,3
Ebreji	728 115	4,0
Turki un tatāri	176 913	1,0
Čigāni	262 501	1,5
Gagauzi	105 750	0,6
Pārējie (poļi, grieķi, armēņi u.c.)	170 944	0,9
Kopā	18 057 028	100,0

42. tabula

Iedzīvotāju ticības (1930. g.)

	Skaitis	%
Pareizticīgie	13 108 227	72,6
Grieķu katoļi (uniāti)	1 427 391	7,9
Romas katoļi	1 234 151	6,8
Kalvinisti	710 706	3,9
Luterāņi	398 759	2,2
Unitārieši	69 257	0,4
Baptisti	60 562	0,4
Mozus ticīgie	756 930	4,2
Musulmaņi	185 486	1,0
Pārējie (adventisti, armēņu gregoriāņi u.c.)	105 559	0,6
Kopā	18 057 028	100,0

* Pēc respondentu subjektīva vērtējuma.

Iedzīvotāju (ieskaitot apgādājamos) izvietojums
tautsaimniecības sektoros 1930. g.

	Skaitis	%
Lauksaimniecība	13 063 213	72,3
Kaln rūpniecība	153 423	0,9
Rūpniecība	1 560 061	8,6
Tirdzniecība, banku sektors	749 508	4,2
Transports un sakari	508 620	2,8
Valsts pakalpojumi (civildienests, armija)	863 572	4,8
Brīvās profesijas un pārējās nodarbes	1 158 631	6,4
Kopā	18 057 028	100,0

arī krievi, ukraiņi, serbi un bulgāri bija pareizticīgie; ungāri bija Romas katoļi, kalvinisti vai uniāti; vācieši bija Romas katoļi (švābi) vai luterāņi (saksi); horvāti, slovēņi, čehi un slovāki arī bija Romas katoļi; daži jūdaisma reliģijai piederšie (Mozus ticīgie) reģistrējās par ungāriem vai rumāņiem; turki un tatāri bija musulmaņi, izņemot Besarābijā un Dobrudzā dzīvojošos gagauzus, kas runāja turciski, bet bija pareizticīgie. Minoritāšu vairākums dzīvoja jaunajās provincēs un patiesībā veidoja mazāk par 8 % no regata iedzīvotāju skaita. Kaimiņzemēs dzīvoja aptuveni 675 000 rumāņu un Amerikas Savienotajās Valstīs, iespējams, 150 000, bet Rumānija nebaudīja neko līdzīgu tai naudas pārskaitījumu plūsmam no emigrantiem, kas, piemēram, bija bagātinājusi starpkaru Dienvidslāvijas tautsaimniecību.

Tādējādi kopējais skatījums uz Rumāniju ir kā uz valsti, kuras pirmskara regata pamatteritorijā dzīvoja nedaudz mazāk nekā puse no visiem iedzīvotājiem un kurā Rumānijas valsts nācija bija 7/10 no kopējā iedzīvotāju skaita, bet nacionālajām minoritātēm, kaut arī tās veidoja skaitliski lielu iedzīvotāju daļu (28,1 %), trūka etniskas vai reliģiskas vienotības. Jebkurā gadījumā rumāņu dzimstības līmenis bija augstāks par minoritāšu dzimstības rādītājiem. Rumānijas iedzīvotāji pārsvarā bija laucinieki, no tiem 79,8 % dzīvoja ciemos ar mazāk par 10 000 iedzīvotājiem katrā. Viņu ražošanas produktivitāte (Rumānijas lauksaimnieciskās produkcijas apjoms uz vienu iedzīvotāju bija tikai 48 % no vidējā Eiropā) un izglītības līmenis bija salīdzinoši zems (57,1 % rakstītprātēju vecumā virs 7 gadiem).

Rumānija bija bēdīgi slavena ar visaugstāko vispārējās mirstības rādītāju, visaugstāko jaundzimušo mirstību (viens no pieciem zīdaiņiem nomira pirmajā dzīves gadā) un ar otro augstāko tuberkulozes izraisītas mirstības rādītāju (aiz Dienvidslāvijas) Eiropā. Tajā pašā laikā tai bija visaugstākais dzimstības līmenis Eiropā ar ikgadējo vidējo iedzīvotāju skaita pieaugumu par 1,4 %, kas nodrošināja salīdzinoši jaunu iedzīvotāju sastāvu (46,4 % jaunāki par 20 gadiem); šis faktors vērtējams vienlaikus kā riskants un arī cerīgs.

Visbeidzot, Rumānijas sabiedrībai bija raksturīgas pamatīgas un novājinošas reģionālās atšķirības. Lūk, tikai viens raksturīgs piemērs. Nācijas vidējo rakstītprasmes līmeni raksturo skaitlis 57,1 % attiecībā uz iedzīvotājiem, kas vecāki par 7 gadiem, regatā tas bija tuvu tam – 56,1 %, bet jaunajās provincēs – attiecīgi Transilvānijā un Bukovinā – šis rādītājs bija 67,3 % un 65,7 % robežās, Dienviddobrudzā – 45,5 %, bet Besarābijā nokritās līdz pat zemajam 38,2 % rādītājam. Lai gan šādi un citi līdzīgi fakti netika apkopoti līdz 1930. gada tautas skaitīšanai, kopējās attīstības tendences, uz kurām tie norāda, bija saskatāmas jau apmēram pirms desmit gadiem, tikai eiforijā par Lielrumānijas izveidošanos pēc Pirmā pasaules kara šos draudīgos signālus nepareizi uzskatīja par pārejošiem.

3

Lielrumānijas politiskās apvienošanas procesam bija zināmas kopīgas iezīmes ar līdzīgiem procesiem kaimiņzemēs Dienvidslāvijā un Polijā. Regata lomu var pielīdzināt Serbijas nozīmei un dominējošo Bratianu ģimenes Liberālo partiju – Pašiča serbu radikāļiem. Sarūgtināto Transilvānijas rumāņu Nacionālzemnieku partija, kas bija apvienojusies ar atsvešinātajiem regatiešiem, ja ņem vērā visus apstākļus, izspēlēja nedaudz pragmatiskāku Radiča–Pribečeviča opozīcijas spēles variantu. Transilvānijas rumāņu attieksme pret saviem brāļiem regatā arī nedaudz atgādināja Poznaņas poļu izturēšanos pret Galīcijas, Kongresovkas un Kresī poļiem; abos pieminētajos gadījumos pirmie uzskatīja sevi par strādīgākiem, disciplinētākiem un “rietumnieciskākiem”, bet jutās politiski izveicīgāko un ekonomiski parazitējošo dienvidu un austrumu apgabalu “levantiešu” ekspluatēti. Tiesām, poļu pieredzes salīdzināšana ar Rumāniju vienā svarīgā aspektā ir atbilstošāka par analogiju ar Dienvidslāviju, jo pirmskara laikā dažādās daļās dzīvojošās valsts nācijas integrēšana, kas ļoti atšķīrās no nacionālo minoritāšu samierināšanas ar valsti, par spīti nesaskaņām un

neapmierinātībai, sekmīgāk tika veikta šajās divās valstīs nekā Dienvidslāvijā. Rumāņi un poļi galu galā veidoja atsevišķas, vienotas tautas, bet horvāti un serbi neizjuta piederību pie vienas – dienvidslāvu nācijas. Visām trim valstīm bija vēl viena kopīga dzīves pieredze, jo katrai bija kāds sevišķi atpalcis, nepakļāvīgs un citus musinošs apgabals (Besarābija, Maķedonija vai Austrumgalīcija un Kresī), kura problēmas vēl vairāk sarežģīja apstākļi, ka to izmantoja par birokrātijas izsūtījuma vietu nekompetentiem, korumpētiem, sadistiskiem vai politiski nežēlastībā kritušiem pārvaldes darbiniekiem. Ar rumāņu pārvaldi bija nemierā ne tikai slāvu, ebreju, turku un tatāru minoritātes Besarābijā; pat pēc valdošajiem rumāņu standartiem šīs provinces rumāņu vairākums tika uzskatīts par tumsoņiem un reakcionāriem.

Transilvānijas rumāņiem savukārt tieši regats šķīta tumsonības un austrumnieciskuma iemiesojums. Pateicoties stiprai nacionālās solidaritātes izjūtai, kas sniedzās pāri šķiru dalījumam, viņiem labāk nekā jebkurai citai pirmskara Ungārijas minoritātei bija izdevies sevi pasargāt no ungarizācijas. Šajos pūliņos viņi jau sen par savu dabisko politisko sabiedroto uzskatīja Vīni, nevis Bukaresti. Lai gan ar regatu tika uzturēti cieši kultūras sakari, Transilvānijas rumāņi tomēr ilgu laiku bija palikuši uzticīgi ķeizaram. Tikai pēc ilgstošiem un rūgtiem ungāru apspiešanas un Hābsburgu vienaldzības gadiem viņi īsi pirms Pirmā pasaules kara pārorientēja savus politiskos centienus uz savienību ar regatu. Kaut arī šī savienība kara noslēgumā pilnveidojās, Transilvānijas rumāņos gruzdēja daudzas pāresības un pretenzijas pret politiski dominējošajiem regatiešiem. Apzinoties sevi kā rumāņu nacionālās pašapziņas radītājus, un atceroties savu tā laika kultūras un sociālo iestāžu spēku, Transilvānijas rumāņi lepojās ar to, ka viņiem nav pašmāju dižciltīgo un viņu politiskie līderi nāk no vienkāršās tautas; viņi nicināja feodāli bajārisko regata sabiedrību. Ilgstošās pretungarizācijas cīņas nocietināti un disciplinēti, viņi bija daudz "centrāl-eiropeskāki", vairāk pieskaņojušies ģermāņu gaumei un paradumiem, daudz imūnāki pret fanariotu un osmaņu ietekmēm, daudz nosvērtāki un mierīgāki nekā "glumie, teatrālie un vidusjūrnieciskie" regatieši. Tad, kad regats liedza tiem administratīvo autonomiju, Transilvānijas rumāņi mēdza sūdzēties, ka pirmskara Ungārijā pastāvošā vara, par spīti politiskajam naidīgumam, bijusi daudz godīgāka un kompetentāka nekā par brāļiem uzskatīto vara. Bet, tā kā vecajā Ungārijā viņi nebija baudījuši pilnīgi nekādas politiskās tiesības, viņu zēlabas nekad nepārauga nopietnā vēlmē atdalīties.

Regata politiķi, kuri atradās Radikālās partijas ietekmē, savukārt domāja, ka viņu reģionam ir tiesības uz kompensāciju par lielajiem zaudējumiem 1916.–1917. gada karadarbības laikā un vēlākajām piespiedu preču un pakalpojumu piegādēm Centrālo lielvalstu okupācijas laikā 1917.–1918. gadā. Tomēr vēl nozīmīgāks bija viņu ārkārtīgais jūtīgums pret iespējamām centrālvalsts briesmām, kuras radīja jauno rumāņu laiku pa laikam paustā nostalgija pēc vecās Austroungārijas birokrātiskās akurātības (bet nekad ne pēc tās politiskā pārkāpuma). Regata iedzīvotāju izpratnē šādas briesmas pieauga gan bailēs par nacionālo minoritāšu varbūtējo graužošo darbību, gan arī vienlaikus vērtā centrālvalsts draudus arvien reālākus. No franciņiem pārņemtās valsts pārvaldes metodes un rūpes par to, lai tikai valsts nesadalās, padarīja regatniešus par izteiktiem centralizācijas piekritējiem, kas bija apņēmības pilni pārvaldīt Lielrumāniju kā vecās karalistes papildinājumu, neņemot vērā jauno provinču daudzveidīgo vēsturisko pieredzi un ekonomiskās vajadzības. Viņu bailes un reakcija gan bija pārspilēta, tomēr nebija bez pamata. Rumānijas sakaru sistēmai, piemēram, bija apbrīnojama centrālvalsts tieksme; jauno provinču ceļu un dzelzceļu tīkls bija plānots tā, lai labāk iederētos viņu pirmskara laika mītnes zemju Austrijas, Ungārijas un Krievijas, nevis regatas sistēmā.

Kaut arī bija jāpārvar daudz grūtību, līdz 1920. gadam tika realizēta administratīvā, fiskālā un monetārā apvienošana un centralizācija; 1923. gadā tika ieviesta vienota nodokļu sistēma, pie tam raksturīgi, ka nodokļus stingrāk iekasēja bijušajos Hābsburgu impērijas apgabalos nekā regata teritorijā, kur, saprotams, tika tērēta lielākā ieņēmumu daļa. Vienlaikus regata liberāļu kontrolētās bankas nekaunīgi iespiedās jaunajās teritorijās. Izmantoja arī eksporta aplikšanu ar nodokli, lai izjauktu tirdzniecību starp jaunajām provincēm un valstīm, pie kurām šīs provinces bija agrāk piederējušas, un tādā veidā mudinātu tās uz arvien plašāku ekonomisko integrāciju ar Rumāniju. Šāda integrācija – gan politiska, kultūras un arī ekonomiska – būtu patiesām vēlama, tomēr regatniešu lideri piešķīra šim procesam nevajadzīgu asumu, monopolizējot kontroli pār to un izmantojot šo kontroli sava reģiona stiprināšanai un bagātināšanai uz jauno provinču rēķina, tādējādi aizvainojot gan jauno teritoriju rumāņu, gan minoritāšu iedzīvotājus.

Kaut arī rumāņu sabiedrībā pastāvēja šīs nesaskaņas, tā bija dziļi vienota ticībā, ka ir kas īpašs. Būdamā vienīgā latīņu nācija ar pareizticības tradīcijām, rumāņi vienlaikus bija gan saistīti ar saviem kaimiņiem, gan atrauti no tiem. Viņu latīņu etniskā un lingvistiskā izcelsme šķīra rumāņus no

slāviem un ungāriem, piesaistot Rietumiem, bet pareizticība zināmā mērā atdalīja viņus no Rietumiem un ungāriem, piesaistot kaimiņos dzīvojošajiem slāviem. Visumā rumāņu kultūras pretenzijas, kurās izpaudās vispārējs Austrumeiropas un īpašs Balkānu noliegums, kaitināja visus tās kaimiņus jo sevišķi tāpēc, ka viņu pašu vispārējās uzvedības normas un sabiedrības morāle bija daudz vairāk "orientāla" nekā šiem kaimiņiem. Būdami labi valodnieki, izglītoti un ārēji rietumnieciski cilvēki, starpkaru laika rumāņi līdzīgi citām tautām, kas atbrīvojušās no koloniālās vai puskoloniālās sistēmas, šķiet, nevarēja lepoties ar lielu pašapziņu attiecībā ar ārzemniekiem; savā nostājā pret ārzemju paraugiem un standartiem rumāņi svārstījās starp godbijības un nepatikas galējībām.

4

Nacionālās minoritātes, vai tās bija pamatiedzīvotāji kopš viduslaikiem (ungāri, sakši), vai arī jauno laiku imigranti (ebreji, krievi, ukraiņi), visas tika uzskatītas par ārzemniekiem. No ungāriem kā bijušās valdošās nācijas sevišķi baidījās politiskajā jomā; tāpēc Transilvānijas vācieši un ebreji tika iedrošināti atgūt savu kultūras identitāti, atsakoties no pirmskara ungarizācijas. Vācieši tam piekrita ar degsmi, bet daudzi Transilvānijas ebreji palika aizkustinoši lojāli Ungārijai, ar to izpelnoties jaunākās paaudzes ungāru rasistu un arī rumāņu nicinājumu. No vienas puses, visas Transilvānijas minoritātes, kas bija pieradušas pie vecās Ungārijas administrācijas relatīvās izdarības, tagad bija sapīkušas par savu jauno regata saimnieku nevīžīgo birokrātisko sistēmu. No otras puses, tieši šī paviršība bieži vien mikstināja pret minoritātēm vērstās politikas stingrību. Vecākajiem regata birokrātiem trūka viņu čehu kolēģu sīkstuma un serbu līdzinieku agresivitātes. Kad 30. gados Dzelzs gvardes jauno rumāņu paaudze sadumpojās pret šiem valīgajiem paradumiem, tās pūrisms labi saderēja ar ksenofobiju, un mazākumtautām radās iespēja uzzināt, ka šāda idille ir daudz bīstamāka par agrāko korupciju.

No ungāriem baidījās viņu politiskās bezbailības dēļ, savukārt ebreji modināja rumānos bažas par ekonomiku. 19. gs. laikā ebreji lielā skaitā bija ieradušies Rumānijas teritorijā bajāru īpašumu pārvaldītāju un nomnieku statusā no Galīcijas; bajāri Adrianopoles brīvās tirdzniecības līguma nosacījumu (1829. g.) un visa gadsimta garumā arvien augošā Rietumeiropas labības pieprasījuma iespaidā ekonomiskās revolūcijas priekšvakarā sāka izrādīt tieksmi uz greznību un vairīties no darba. Ebreji kā tirgotāju šķira

stājās grieķu un armēņu vietā un darbojās kā “auglotāji” zemnieku vidū, kā viesnīcīņu īpašnieki, drēbnieki, tirgoņi u.c. (sk. 5. iedaļu).

Tad, kad Rumānija ieguva neatkarību (1856. g.–1878. g.), vietējā intelīģence vēl vairāk tika nodarbināta valsts dienestā, politikā, brīvās profesijās, atstājot ekonomikas sfēru samērā pieejamu masīvam ebreju ieplūdamam. Pirmskara Rumānijas valstsvīrs Petru Karps (*Petru Carp*) pielāva iespēju, ka ebreju hegemonija tirdzniecībā un finansēs bija rezultāts, nevis cēlonis muižnieku antipātijām pret biznesu, zemnieku nesaimnieciskumam un ebrejiem uzspiestajiem tiesību ierobežojumiem strādāt valsts darbā un taisīt profesionālu karjeru. Viņš brīdināja, ka “ebreju jautājumu” varēs atrisināt tikai tad, kad rumāņi strādās ekonomikā tikpat nopietni, kā to dara ebreji. Ap starpkaru perioda vidu ebreju kontrolē atradās lielākā daļa no privātā kapitāla eksporta, transporta, apdrošināšanas, tekstila, ādas apstrādes, elektrotehnikas, ķīmijas, dzīvokļu celtniecības, iespieddarbu un izdevniecību jomām. Kaut gan viņu iestāšanos augstskolās ierobežoja statūtu noteikumi un arī nelikumīga pretdarbība, ebreji bija plaši pārstāvēti arī jurisprudencē, medicīnā, zobārstniecībā, žurnālistikā un banku profesijās. Ebreji bija tikai 4,2 % no kopējā iedzīvotāju skaita, tomēr Bukovinas, Besarābijas un Moldāvijas pilsētās viņi veidoja attiecīgi 30,1 %, 27,0 %, 23,6 % un 14,3 % no visiem valsts pilsētu iedzīvotājiem. Tādās pilsētās kā Kišiņeva un Černovci, kurās ebreji bija attiecīgi 52,6 % un 44,9 % no visiem iedzīvotājiem, lielākā daļa uzrakstu veikalos bija ivritā.

Ebreji, nepakļauti asimilācijai un paši izvairīdamies no tās, rumāņiem šķita ļauni un ekspluatējoši ienācēji, un viņu antisemitisms lielā mērā bija ksenofobijas izpausmes veids. Ebreju gatavība vērsties ar lūgumu pēc starptautiskas iejaukšanās cīņā pret Rumānijas antisemitisko likumdošanu, kas pārkāpa 1919. gada Minoritāšu aizsardzības līgumu, tikai vēl vairāk nostiprināja viņu kā dumpīgu ārzemnieku reputāciju. Un, tā kā viņi pārstāvēja komerciālas un kapitālistiskas vērtības, kas bija svešas zemnieku pārmanotajam dzīvesveidam, liela daļa no zemniecības paustā antisemitisma faktiski bija tradicionālisma reakcija uz modernismu.

No pārējām nacionālajām minoritātēm baidījās mazāk, tās ieredzēja labāk nekā ungārus un ebrejus, tās arī tik lielā mērā necieta no šādas principiālas diskriminācijas. To satraukums attiecās vairāk uz vājo valsts pārvaldi. Sevišķi sarūgtinātas bija Besarābijas – vissliktāk pārvaldītās provinces – krievu, ukraiņu, turku–tatāru, bulgāru un ebreju minoritātes. Dienviddobrauzas bulgāri un turki turklāt bija neapmierināti ar rumāņu

veterānu un Maķedonijas repatriantu – kucovlahu kolonijas izveidošanu viņu reģionā, bet Saksijas vācieši no Transilvānijas līdzīgā kārtā noželoja savu seno pašvaldību jurisdikcijas zaudēšanu pārmērīgās Rumānijas centralizācijas rezultātā. Visas nacionālās minoritātes, izņemot, iespējams, vāciešus, ar prieku sagaidīja Rumānijas dalīšanu, ko 1940. gadā veica Padomju Savienība, Ungārija un Bulgārija (sk. 13. iedaļu). Pēc tam pusmiljons vāciešu, kas palika dzīvot Rumānijas valsts pamatdaļā, tika atzīti par nacistu kontrolē esošu korporatīvu veselumu valsts juridiskas personas statusā.

5

Zemnieku alkas pēc zemes salīdzinājumā ar etnisko saspilējumu radīja potenciāli daudz bīstamāku problēmu. 1864. gadā regatā tika atceltas verdziskās darba attiecības un aramzemi sadalīja starp zemniekiem un muižniekiem attiecībā 2 pret 1. Nākamajā pusgadsimtā zemnieku skaita straujā palielināšanās (dzimstības dati) izraisīja zemes gabalu turpmāku dalīšanu nākamo paaudžu starpā tik ilgi, kamēr Pirmā pasaules kara priekšvakarā Rumānijā bija izveidojušās vislielākās atšķirības Eiropā (ieskaitot Krieviju) starp lielajiem zemes īpašumiem un pundursaimniecībām. 1907. gadā Rumānijas zemniecība sarīkoja modernās Eiropas visvardarbīgāko zemnieku žakēriju, bet pēc tās nežēlīgas apspiešanas atkal iegrīma tradicionālajā depresijas un godbijības stāvoklī.

Tomēr jau drīz Pirmajā pasaules karā tikko uzvarējušajai muižnieku, buržuāzijas un inteliģences valdošajai kliķei nācās izbaudīt to, ka zemnieku pasivitāte var vienlīdz labi izpausties kā padevībā vietējiem valdniekiem, tā arī atsakoties cīnīties pret ārzemju ienaidnieku vai pretoties ārzemju ideoloģijai. Tāpēc graužošās militārās sakāves 1916. gadā un 1917. gada Krievijas revolūciju rēgs parādīja Rumānijas valsts varas aparātam, ka jāglābjas, sadalot lielās muižas zemniekiem. Pēckara papildu stimuls šādai politikai bija vispārējs nacionāls gandarījums par jaunajās provincēs ungāriem, vāciešiem, krieviem un turkiem piederošo zemes īpašumu nodošanu rumāņu zemniekiem. Vecās karalistes jeb regata centrālās teritorijās ekspropriēti gan tika tieši rumāņu bajāri, bet zemnieki, kam bija tiesības saņemt nacionālo minoritāšu zemi, piedalījās zemes dalīšanā jaunajās provincēs.

Valdība apgalvoja, ka laikposmā starp 1917. gada 22. martu, kad regata armijas nedrošajiem zemnieku pulkiem tika izteikti pirmie solījumi par

44. tabula

Zemes dališanas struktūra (1930. g.)

Zemes gab. lielums	Zemes gab. skaits		Lauksaimniecības zeme		Aramzeme	
	Hektāri	Skaits	%	Hektāri	%	Hektāri
0-1	610 000	18,6	320 000	1,6	275 000	2,1
1-3	1 100 000	33,5	2 200 000	11,1	1 850 000	14,4
3-5	750 000	22,8	3 015 000	15,3	2 475 000	19,3
Kopā 0-5	2 460 00	74,9	5 535 000	28,0	4 60 000	35,8
5-10	560 000	17,1	3 955 000	20,0	3 110 000	24,2
10-20	180 000	5,5	2 360 000	12,0	1 715 000	13,3
20-50	55 000	1,7	1 535 000	7,8	1 015 000	7,9
50-100	12 800	0,4	895 000	4,5	540 000	4,2
100-500	9 500	0,3	2 095 000	10,6	920 000	7,2
Vairāk par 500	2 700	0,1	3 375 000	17,1	950 000	7,4
Kopā	3 280 000	100,0	19 750 000	100,0	12 850 000	100,0

šādu zemes reformu, un 1927. gada 1. janvāri, kad, pamatojoties uz 1917.-1921. g. likumdošanu, zemes ekspropriācija tika pabeigta visā Lielrumānijas teritorijā, ir ekspropriēti 6 008 098,05 ha lielo zemes īpašnieku zemju, no tiem 3 629 824,75 ha sadalīti 1 368 978 bezzemniekiem vai pundursaimniecību īpašniekiem. Atlikušie 2 378 273,30 ha tika atstāti kopējām ganībām, koplietošanas mežu platībām, valsts mežiem un vispārējai rezervei. Lai gan tiesīgi saņemt zemi bija vēl aptuveni 610 105 sīkzemnieki, tika atzīts, ka viņiem zeme ir mazāk nepieciešama nekā tiem, kuru pieprasījums tika apmierināts. Nākamās dekādes laikā (līdz 1938. gadam) zemnieku – zemes saņēmēju skaits nedaudz pieauga par 24405, bet sadalītās zemes apjoms – par 293 182,25 ha. Jāsaka gan, ka šis pieaugums būtiski nevarēja izmainīt 1930. gada datus (sk. 44. tabulu).³ Lasītājam jāatgādina, ka Rumānijas starpkaru perioda statistika, pat oficiālā, bija samērā neprecīza. Tomēr Rumānijas zemes reforma, bez šaubām, bija pati plašākā tā laika Eiropā (neiekļaujot Krieviju).

³ Dati par lauksaimniecību šajā nodaļā ir ņemti no *Henry L. Roberts, Rumania (New Haven: Yale University Press, 1951), pp. 366-371.*

Uzskatīja, ka zemes reforma ir izpildījusi savu uzdevumu un radījusi rumāņu zemniekos imunitāti pret revolūciju; tomēr tā bija iecerēta kā politiski profilaktisks pasākums, tādēļ tai neizdevās labot Rumānijas lauksaimniecības trūkumus vai lauku atpalicības sociālos aspektus. Faktiski vaina nebija tik daudz nevienlīdzīgajā zemes dalīšanā, kas parādīta 44. tabulā, jo galu galā pat visu aramzemes platību virs 100 ha (vai pat 50 ha normas) turpmāka sadalīšana visiem bezzemniekiem vai pundursaimniecību apsaimniekotājiem nebūtu pietiekama, lai pārvērstu viņus par "veselīgu" zemniecību. Problēmu drīzāk radīja vispārējie, nemainīgie lauku pārapsaimniecības, maznodarbinātības un zemās ražības apstākļi. Bez tam 30. gados, kad turpinājās zemnieku īpašuma neekonomiskā sadalīšana starp ģimenē augošiem zemnieka dēliem, pat esošajām "veselīgajām" mazajām zemnieku saimniecībām bija tendence kļūt par tik tikko dzīvotspējīgām pundursaimniecībām. Lidz 1941. gada tautas skaitīšanas laikam Rumānijā, kam iepriekšējā gadā bija atņemta viena trešdaļa teritorijas, bet kam bija palikušas auglīgās vecās karalistes un Banatas maizes klētis, 58,4 % no visiem lauksaimniecības īpašumiem bija mazāki par minimāli saimniekošanai nepieciešamajiem 3 ha, bet "veselīgie" zemnieku 3–5 ha īpašumi veidoja tikai 18,4 % no visa lauksaimnieciskā īpašuma un 16,1 % no privātīpašumā esošās zemes. Tādējādi statistiski aprēķinātais vidējais lielums nekļuva par valdošo, un starpkaru laika sākumā politiski motivētajai zemes reformai ap perioda beigām nebija izdevies radīt stipru, zemniecībā sakņotu lauksaimniecību.

Problēmu pastiprināja arī tas apstāklis, ka zemes reformai neizdevās apvienot tās zemes strēmeles, kādās parasti tika sadalīts viena zemnieka zemes īpašums un kuras bieži šķīra vairāki kilometri, lai gan tradīcijām uzticīgie zemnieki nemaz neuzstāja, ka šāda apvienošana būtu vajadzīga. Taču lielo zemes īpašumu sadalīšana mazākos nenozīmēja ražības pazemināšanos, jo šie muižnieku īpašumi arī iepriekš netika apsaimniekoti kā labi pārvaldītas, bagātīgi finansētas plantācijas. Biežāk latifundijas tika iznomātas zemniekiem, kas galvenokārt kultivēja graudaugus un apstrādāja šaurās zemes strēmeles ar primitīviem darbarīkiem, vārgiem vilcējlopiem un sekli arošiem arkliem. Tādējādi arī agrotehnikā zemes reforma neieviesa lielas pārmaiņas. Bet ekspropriētie muižnieki, rēķinot pēc 1917.–1922. gada vidējās zemes cenas, saņēma četrdesmitkārtīgu kompensāciju. Lai gan sekojošā inflācija strauji samazināja kompensācijās izmaksāto summu vērtību, muižnieki guva labu cita veida atlīdzību; viegli veidot birokrātisku vai politisku karjeru un ieņemot amatus ebreju, ārzemnieku un valsts īpašumā esošu rūpniecības un tirdzniecības uzņēmumu valdēs.

Rumāņu zemnieks bija vairāk ilgojies pēc zemes nekā pēc vēlēšanu tiesībām, ar ko saistīta otra svarīga un vēl neveiksmīgāka pirmskara laika sistēmas reforma. Tagad zemniekam šīs tiesības tika piešķirtas “no augšas”, un rezultātā uz gadsimta ceturksni tika atlikts komunisma ēras sākums, kuru liktenīgā kārtā pēc 1944. gada viņam arī uzspieda “no augšas”. Kā jau iepriekš norādīts, zemnieks kopš 1907. gada bija atgriezies godbijībā un nebija mēģinājis uzsākt revolūciju “no apakšas”, kaut arī starpkaru periodā apstākļi laukos bija neciešami. Savukārt politiskā elite, apmierināta, ka tai izdevies uzlabot savu politisko stāvokli ar 1917.–1927. gada zemes reformām, pēc tam pagrieza muguru ieilgušajām lauku sociāli ekonomiskajām problēmām. Vajadzīgos līdzekļus neieguldīja un racionālas lauksaimniecības tehnikas ieviešanu neveicināja. Tādēļ, kaut gan Rumānijai piedēvēja auglīga zeme, ražība bija zema. Piemēram, kviešu raža no hektāra pēc 1928. gada bija par 1/3 mazāka nekā Dānijā ievāktā. Patiesībā graudaugu ražība noslīdēja pat zem pašas Rumānijas pirmskara līmeņa, jo kūtsmēsļu ierobežotā lietošana (lopu skaita samazināšanās dēļ) un minerālmēsļu trūkums sekmēja augsnes noplicināšanos.

Tajā pašā laikā rūpniecība, kaut arī saņēma ievērojamas valsts subsīdijas, neattīstījās tik strauji vai pietiekami, lai paglābtu lauksaimniecību no novecojušu iekārtu nastas un laukus no pārapdzīvotības (vairāk nekā puse no lauksaimniecības darbaspēka bija lieka). Lauku iedzīvotāju skaits strauji pieauga, un viņi savā nolemtibā paplašināja labības audzēšanai nepieciešamās platības uz ganību un pļavu rēķina, daļu no šādi iegūtās aramzemes ar neracionālo zemes dalīšanu izniekojot strēmelēs un iznīcinot nu jau bez ganībām palikušos lopus. Iedzīvotāji arvien dziļāk stīga parādos vietējam auglotājam, kas aizpildīja neesošās kooperatīvu sistēmas radīto tukšumu, kā arī kompensēja valsts banku vienaldzību pret lauksaimniecību – parasti viņš pēc tautības bija ebrejs.

No šīm savstarpējām sakarībām izveidojās sarežģīts pozīciju komplekss. Rumāņu inteliģence un buržuāzija savu vainas apziņu par zemnieka ekspluatāciju un nevērību pret viņu centās mazināt, lēti slavīnot to literatūrā un propagandā kā nacionālā rakstura prototipu un mudinot uz antisemitismu. Ebrejs savukārt uzskatīja zemnieku par slinku, reakcionāru un neapstētu. Visbeidzot, arī pats zemnieks nebija ieinteresēts attīstībā un izaugsmē, jo progresa augļus noteikti izmantotu tie, kurus viņš uzskatīja par svešiniekiem, t.i., ebreji un rietumnieciskotā rumāņu buržuāzija, birokrātija un inteliģence. Viņaprāt, tie visi bija viena liela konspiratīva grupa – “iedomu kultūra”, kas parazitēja uz viņa “smaga darba kultūras”

rēķina. Zemnieks "zināja", ka tik ilgi, kamēr tādi būs pie varas, starp viņa darba intensitāti un no tā izrietošo ekonomisko stāvokli nepastāvēs taisnīga proporcija.

6

Politiskās partijas risināja šos sociālos, ekonomiskos un etniskos jautājumus ar krasi atšķirīgām programmām, un viņu darbība bija vērsta uz stingri noteiktu klientūru. Uz regata Liberālo partiju gūlās vislielākā atbildība par lēmumu izmantot zemes reformu vienīgi kā politisku drošības vārstuli, lai pēc tam atstātu lauksaimniecību bez ievēribas un izmantotu to vienīgi rūpniecības atbalstam. Būdama "liberāla" tikai vēsturiskā nozīmē kā 1848. gada revolucionāru un 1864. gada dzimtbūšanas atcēlēju pēctece, šīs partijas ekonomiskā ideoloģija bija pavisam greiza. Atklāti un skaidri noliedzami starptautisko darba dalīšanu kā līdzvērtīgu Rumānijas kolonizācijai, liberāli sludināja *prin noi înșine* (pilnīgi patstāvīgu) valsts "ekonomisko emancipāciju" ar plašas industrializācijas palīdzību. Ārzemju *aizdevumus* Rumānijas valsts pieņēma par tās suverenitātes atzišanas izpausmi, bet to izlietojumam bija jābūt iekšējai lietai, savukārt ārzemju *investīcijas* uzlūkoja ar aizdomām. Uzskatīja, ka Rumānijas resursi ir jāveido un jāattīsta pašiem rumāņiem, vēlams, liberāliem. Šīs partijas vadoņi bija tik pārliecināti par šādas ideoloģijas pareizību un tik norūpējušies, ka tik citas partijas to nenoliedz, ka viņi nekad neatteicās no tādiem glūzi neliberāliem paņēmieniem kā vēlšanu rezultātu viltošana un iedzīvotāju iebaidīšana nolūkā saglabāt varu tāpēc, lai šo ideoloģiju turpinātu īstenot.

Būdama dominējošā partija pirmos desmit starpkaru perioda gadus, Liberālā partija kopā ar birokrātiju, bankām un uzņēmumu valdēm izveidoja oligarhiju. Praksē liberāļu industrializācijas nodomiem trūka plānveidības un mērķtiecības un tie tika pakļauti favorītisma un korupcijas spiedienam. Tā vietā, lai stimulētu ilglaicīgu attīstību, viņi vienkārši radīja daudzas pārāk aizsargātas, pārāk birokratizētas un konkurēt nespējīgas politiski ekonomiskas savas ietekmes struktūras. Šīs struktūras tika mākslīgi uzturētas, zemniecībai uzspiežot pārmērīgi augstas cenas, muitu un nodokļus; tās bija spējīgas sagraut lauku amatniekus, bet tās nevarēja nodrošināt zemniekus ar kvalitatīvām precēm par pieņemamām cenām.

Lai gan liberāļi centās izmantot zemes reformas pārvaldi Transilvānijā kā aizsardzības sviru, viņiem neizdevās radīt uzticamu klientūru ārpus

regata. Viņus pastāvīgi uzmundrināja arī karalis Ferdinands, darbojoties viņu labā ar savām ievērojamajām konstitucionālajām pilnvarām.

Pirmskara Konservatīvā partija pārstāvēja zemes īpašnieku intereses un pielāva industrializāciju, bet tikai kā papildinājumu lauksaimniecībai, priedāties par ārzemju investīcijām. Taču šī partija bija izjukusi vairāku smagu triecienu iespaidā, starp kuriem jāmin mīlotās Vācijas sakāve, kas ļāva frankofiliem liberāļiem plūkt laurus par Lielrumānijas izveidošanu, vispārējo vēlēšanu tiesību noteikšana visiem vīriešiem pēckara periodā un vēlākā zemes reforma. Lielākā daļa tās izdzīvojušo biedru ar laiku iestājās Nacionālzemnieku partijā.

Nacionālzemnieku partija savukārt izveidojās 1926. gada oktobrī, apvienojoties Zemnieku partijai, kas bija intelīģences pārstāvju vadīta regatiešu un Besarābijas zemnieku "šķiras" organizācija, ar pāri šķirām stāvošo Nacionālo partiju, bet arī to vadīja intelīģence un pirms kara tā bija pārstāvējusi Transilvānijas rumāņus pret Ungārijas administrāciju.⁴ Lai gan abas partijas periodiski bija sadarbojušās, to apvienošanās ilgi aizkavēja Nacionālās partijas vadības nepatika pret jebkādu identifikāciju ar vienu atsevišķu šķiru, bet 1926. gadā apvienošanās paātrināja atsevišķas īpaši rupjas liberāļu manipulācijas un pat zvērības. Nevar teikt, ka apvienošanās pilnīgi likvidēja savstarpējās pretrunas; Zemnieku partijas daļa turpināja ienīst liberāļus kā ekspluatatoru šķiru, bet Nacionālās partijas vadoni gandrīz apskauda viņus par varas monopolu. Apvienoto partiju atbalstīja tā nekvalificētā darbaspēka daļa, kas vēl arvien sevi uzskatīja par zemniekiem.

Pamatā starpkaru Rumānijas politiku var raksturot kā divpolu sacensību starp liberāļiem un nacionālzemniekiem, tomēr pastāvēja arī citas mazākas partijas. Protestējot pret Zemnieku partijas biedru apvienošanās ar daudz konservatīvākajiem nacionāļiem, kāds Dr. Nikola Lupu (*Nicolae Lupu*) 1927. gada februārī noorganizēja Veczemnieku atdalīšanos. Lupu apsūdzība par zemnieku interešu nodevību bija pamatota, un viņa retorika iespaidīgi radikāla, bet viņa politiskā rīcība izrādījās samērā nekoncekventa, un viņš drīz vien ieņēma vietu liberāļu kabinetos. Lupu bija zināma popularitāte arī strādniecības vidū. Mazizglītotais un populārais kara varonis ģenerālis (maršals no 1930. g.) Aleksandru Averesku (*Alexandru Averescu*) vadīja Tautas partiju, kura, kā viņš apgalvoja, nepārstāvēja nevienas šķiras

⁴ Arī pati Zemnieku partija bija regata un Besarābijas nodaļu 1921. gada apvienošanas rezultāts.

vai grupas intereses, bet bija vienkārši "kara ciešanu" radīta. Slēpdamies aiz autoritāra stila un demagoģiskas izrunāšanās, Averesku kalpoja par fiktīvu kandidatūru liberāļiem, kam bieži bija izdevīgi atkāpties valdības aizkulisēs un nodot viņam nominālās valdības pilnvaras, saglabājot neievainotu savu birokrātisko, korporatīvo un fiskālo varu.

Profesors Nikola Jorga (*Nicolae Iorga*), ievērojams vēsturnieks un politiķs, bet cilvēks ar ierobežotām politiķa spējām, kas sevi uzskatīja par nācijas sirdsapziņas balsi, atradās Nacionāldemokrātiskās partijas priekšgalā. Lai gan tā bija ļoti maza un nebaudīja lielu tautas masu atbalstu, citi politiķi tai izrādīja uzmanību, lai aizsargātos pret autoritatīvā un kaitinošā Jorga graužošo kritiku. Profesors Aleksandru Kuza (*Alexandru Cuza*), Jorgas pirmskara sabiedrotais, atdalījās, lai nodibinātu izteikti antisemitisko Nacionāli kristīgās aizsardzības līgu ar vēlētāju bāzi ziemeļaustrumos. Radikāli labējo spēku Dzelzs gvardes kustība un tās žilbinošā karjera 30. gados tiks apskatīta tālāk, ievērojot hronoloģisko secību (sk. 10. iedaļu).

Politiskā spektra pretējā pusē esošie sociāldemokrāti baudīja zināmu dzelzceļa administrācijā strādājošo kantora darbinieku un zemāko valsts ierēdņu atbalstu. Politiskā ziņā viņi darbojās kā Nacionālzemnieku partijas sabiedrotie un ietekmētāji. Komunistus apvainojoši identificēja ar nacionālajām minoritātēm un ar Padomju Savienību, kas atteicās atzīt Besarābijas inkorporāciju Rumānijā. 1924. gada jūlijā komunisti tika padzīti pagrīdē, no kurienes tie vēlēšanu laikā īstenoja ne visai ietekmīgu "frontes" taktiku un vispirms organizēja dramatisku, lai gan īslaicīgu 1929. gada augusta ogļraču streiku, kas tika nežēlīgi apspiests, un pēc tam 1933. gada februārī iespaidīgāku dzelzceļnieku dumpi. No nacionālo minoritāšu partijām ungāri bija opozīcijas, bet vācieši – oportūnistiska valdības partija.

Visas Rumānijas partijas vadīja intelīģences pārstāvji, un šo partiju lielākā daļa bija personību un klanu kopums. Tas attiecās ne tikai uz mazākām partijām, bet lielā mērā arī uz Liberālo partiju, kas daudzējādā ziņā bija Bratianu ģimenes veidojums, kā arī uz Nacionālzemnieku partiju, kuras vadoniem Juliam Maniu (*Iuliu Maniu*), Aleksandru Vaida-Vojvodam (*Alexandru Vaida-Voevod*), Jonam Mihalašem (*Ion Mihalache*) un Konstantinam Sterem (*Constantin Stere*) katram bija sava pavadoņu svīta. Vadonim sekoja varas, ietekmes un amatu dēļ, kurus viņš varēja iegūt un piešķirt citiem; viņa nāves gadījumā parasti partijā radās nopietna krīze un tā pat varēja beigt pastāvēt. Partiju dažādība, to lielais skaits un konkurences cīņas

nežēlība radīja nācīgas politiski noskaņotajai jaunatnei demoralizējošu karjerisma vai ideālisma izvēli; šī dilemma palīdzēja ar laiku iedegt labējā radikālisma liesmu.

Šādas partiju iekārtas dabisks rezultāts bija ārkārtīgi korumpēta vēlēšanu sistēma. Rumānijā vēlēšanas “rikoja” jebkuras karaļa ieceltas valdības iekšlietu ministrs. Tādējādi kabinets, manipulējot ar vēlētājiem, faktiski drīzāk iecēla parlamentu pats, nevis parlaments, kas atspoguļo vēlētāju izvēli, apstiprināja vai noraidīja kabinetu, kā tam vajadzētu būt saskaņā ar formālo konstitūcijas teoriju. Līdz ar to kara beigās ieviestās vispārējās vēlēšanu tiesības vīriešiem, domātas kā zemes reformai radniecīgs pasākums vispārējai Rumānijas sabiedriskās un politiskās dzīves demokratizācijai, tikai noveda pie turpmākas zemnieku ekspluatācijas un iebiedēšanas, tiem paliekot *de facto* izslēgtiem no “politiskās nācīgas”, par spīti ārišķīgajai nostalgijai, ar kādu elite apdziedāja viņu tikumus.

7

Starpkaru perioda Rumānijas politisko hronoloģiju var iedalīt trīs periodos: 1) dekādē no 1918. gada līdz 1928. gadam – liberāļu pārsvars, neņemot vērā to, vai viņi ieņēma vietas kabinetā vai ne; 2) starplaikā no 1928. gada līdz 1930. gadam – nacionālzemnieki; 3) no 1930. gada līdz 1940. gadam – Karola desmitgade. Trešo posmu savukārt var iedalīt trīs starpposmos: a) no 1930. gada līdz 1933. gadam, kad karalis Karols izmantoja vairākus nacionālzemnieku politikus, lai pārvaldītu valsti un vienlaikus šķeltu šo partiju; b) no 1933. gada līdz 1937. gadam, kad viņš pielietoja šo pašu kara viltību pret liberāļiem; c) no 1938. gada līdz 1940. gadam, kas bija skaidri izteikti karaliskās diktatūras gadi, tie loģiski sekoja karaļa īstenotajai abu lielāko partiju sagrāvei. 1940. gadā tautas sašutums par 1/3 valsts teritorijas atdošanu pēc tukšas plātīšanās desmit gadu garumā lika Karolam doties trimdā. Sekoja militārā diktatūra maršala Jona Antonesku (*Ion Antonescu*) vadībā, kas sākumā īsu laiku biedrojās ar Dzelzs gvardi. Karaļa Mihaja (Mihaila) apvērsums un diplomātiskā *volte-face* 1944. gada 23. augustā savukārt gāza Antonesku. Tāds īsumā ir tā laika raksturojums. 1919. gada 8. novembrī, pirmā posma pašā sākumā, tika noorganizētas pirmās vēlēšanas ar vispārējām vēlēšanu tiesībām visiem vīriešiem.⁵

⁵ Sievietes 30. gados piedalījās pašvaldību, bet ne senāta vēlēšanās. Vispārējās vēlēšanu tiesības viņām tika piešķirtas 1946. gadā.

Zemnieku un Nacionālā partija guva uzvaru uz liberāļu rēķina, pēdējie tika sodīti par militāro vājumu un haotisko valsts pārvaldi periodā no 1916. līdz 1918. gadam. Tika izveidota koalīcijas valdība, kurā Transilvānijas nacionālists Vaida-Vojvods bija premjers, bet regata zemniecības pārstāvji Mihalaše un Lupu – attiecīgi lauksaimniecības un iekšlietu ministri. Bet, kad šis kabinets izstrādāja vispusīgu administratīvās decentralizācijas programmu, kurā bija ņemtas vērā visas jauno provinču īpatnības, kā arī zemes ekspropriācijas programmu, kurai sekotu ilgstošs sociālo un ekonomisko reformu process un investīcijas lauku ciematu agronomijā, tad šo kabinetu nekavējoties padzina karalis Ferdinands, izpildot panikas pārņemto liberāļu vēlmi, ar kuriem tam bija slepena vienošanās.

Liberāļu maskēšanai 1920. gada 15. martā ģenerāli Averagesku iecēla par premjeru; 25. maijā viņš "sarīkoja" jaunas vēlēšanas, lai viņa Tautas partija negodīgā ceļā iegūtu nospiedošu vairākumu parlamentā; viņš turpināja uzspiest nelokāmu administratīvās centralizācijas politiku un piešķirt likumīgu spēku izteikti politiskajai zemes reformai, par kuru stāstīts 5. iedaļā. Averagesku laiks ievadīja karastāvokļa un cenzūras ēru, kas turpinājās līdz 1928. gadam, lai pēc tam atsāktos 1933. gadā un ilgtu līdz Otrajam pasaules karam, kā arī ieviesa valdības aizsargātus ebreju vajāšanas un streiku laušanas paņēmienus, kas kļuva raksturīgi šim starpkaru posmam. Izpildījis savu pienākumu, viņš gluži tādā pašā veidā, kā nācis pie varas ar karaļa un liberāļu savstarpēju vienošanos un bez izpratnes par notiekošo nedz toreiz, nedz tagad, 1921. gada 17. decembrī tika atcelts no amata.

Pēc mēneša, kura laikā konservatīvo pārstāvis Take Jonesku (*Take Ionescu*) vēltīgi mēģināja stabilizēt valdību, liberāļi atklāti pārņēma varu 1922. gada 18. janvārī ar Jonelu Bratianu (*Ionel Brătianu*) kā premjeru un viņa brāli Vintilu (*Vintilă*) kā finanšu ministru, nostiprinot savas pozīcijas ar iepriekš paredzamo "lavīnveida" uzvaru marta vēlēšanās. Tā kā Averagesku bija ticis galā ar potenciāli draudīgo zemes reformu un arī pēckara satraukums bija atslābis, Bratianu ģimene bija nolēmusi iznākt no aizkulisēm. Izņemot vienu īsu starpposmu – atkal maskējoties aiz Averagesku laikā no 1926. gada marta līdz 1927. gada jūnijam – viņiem bija lemts noturēties pašā skatuves centrā septiņus gadus.

Pašpārlicināti savā uzticībā ekonomiskajam nacionālismam, droši par savu savienību ar birokrātiju un bankām, nekautrēdamies izmantot spaidus un manipulācijas, savu oponentu domstarpību spēcināti, liberāļi turpināja valdīt visu rūpniecības un tirdzniecības bagātnieku, bet it īpaši plēsonīgo regatīšu firmu interesēs. Šāda politika prasīja centralizētu pārvaldi

un zemnieku aplikšanu ar augstiem nodokļiem. Lai paātrinātu šos procesus, liberāļi vecās 1866. gada konstitūcijas vietā 1923. gada 29. martā izstrādāja jaunu. Jaunā konstitūcija a) pasludināja valsts dabas resursus, arī zemaugsnes slāņa dabiskos minerālus, par valsts īpašumu, tādējādi sagatavojot pamatu vēlākajai ārvalstu koncesionāru ekspropriācijai, b) noteica tiesības uz zemes īpašumu vienīgi pilsoņiem, kas atkal bija ksenofobijas apliecinājums, c) bargi ierobežoja biedrošanās brīvību, tādējādi apgrūtinot arodu un zemnieku apvienību veidošanos, d) ieviesa bezierunu centralizāciju, tādā veidā neizrādot pienācīgu cieņu jauno provinču dažādajām tradīcijām, e) apstiprināja plašās karaļa pilnvaras un paātrināja karastāvokļa ieviešanu, kas bija viņu pašu interesēs, jo viņi pilnīgi noteikti jau sen valdīja pār karali. Lai gan tā nepārprotami bija partijiska konstitūcija, kuru izdevās parlamentā apstiprināt, tikai izmantojot Liberālās partijas vairākumu un ignorējot citu partiju iebildes vai atteikšanos balsot, Nacionālzemnieku partija tomēr ievēroja šo konstitūciju savas neilgās valdības laikā 1928.–1930. gadā, un tā bija spēkā līdz pat karaļa diktatūras pasludināšanai 1938. gada februārī.

Liberāļi pilnigoja konstitūciju ar 1924. gada 1. un 4. jūlijā izdotajiem likumiem par enerģijas izmantošanu un kalnrūpniecību, ar kuriem tika īstenota dabas resursu nacionalizācija, ierobežojot ārzemju kapitālu un personālu, kā arī ar 1925. gada 13. jūnijā izdoto autoritāro administratīvo likumu, saskaņā ar kuru valsts tika sadalīta izteikti centralizētās prefektūrās (to skaits bija 71). 1926. gada 28. martā viņi ieviesa "premiālu" vēlēšanu likumu, piešķirot ikvienai partijai, kas saņēma 40 vai vairāk procentu balsu, pusi no parlamenta vietām un vēl attiecīgu daļu no atlikušajām vietām proporcionāli vēlēšanās saņemtajam balsu skaitam; katra partija, kas saņēma mazāk par 2 % balsu, neieguva pārstāvniecību parlamentā. Šis likums bija nikna liberāļu atbilde uz viņu negaidīti sliktajiem rezultātiem 1926. gada februāra komunālajās un municipālajās vēlēšanās. To teorētiski varēja skaidrot kā nepieciešamu priekšnoteikumu veselīgam, darboties spējīgam valdības vairākumam, lai gan Rumānijas gadījumā tas darbojās kā vēl viens apšaubāms paņēmieni varas koncentrācijai pašizvēlētas un nereprezentatīvas institūcijas rokās, kā arī to mazo partiju, kas nepārvarēja 2 % sliekšni, provocēšanai uz ārpusparlamenta ekscesiem.

Lai realizētu līdz galam savu politisko tvērienu, liberāļi panāca kroņprinča Karola izslēgšanu no karaliskās pēctecības, jo bija zināms, ka viņš ir nelabvēlīgi noskaņots pret liberāļiem. Viņa "nepareizo" laulības dzīvi izmantoja par ieganstu 1926. gada 4. janvāra Izslēgšanas likuma pieņemšanai,

kurs pasludināja Karola mazgadīgo dēlu Mihaju par troņmantnieku un nodibināja pavaldības padomi, kuru karaļa Ferdinanda varbūtējas nāves gadījumā pirms Mihaja pilngadības kontrolētu liberāli.⁶

Ar šādiem likumdošanas aktiem nodrošinājuši savu interešu un mērķu piepildījumu, bet reizē apzinoties, ka viņu deflācijas un pretlauksaimnieciskās programmas, kā arī korumpētās un brutālās metodes varēja rosināt uz pretdarbību, liberāli uzskatīja par drošāku un pareizāku atkal noslēpties aiz nākamā Aversku ministru kabineta. Iecelts premjera postenī 1926. gada 30. martā, ģenerālis nekavējoties 25. maijā sarīkoja vēlēšanas, kuras pat pēc rumāņu standartiem bija vardarbīgas, un pēc tam principā pildīja liberālu programmas, praksē tikai nedaudz novirzoties no viņu ierastajiem principiem. Viņš ievēroja lēmumu par Karola atstumšanu, saglabāja regata vadošo lomu un iesaistījās rūpnieciskās autarķijas meklējumos, bet samazināja kravu pārveidājumu un nodokļu likmes lauksaimniecības eksportam, vienojās par Itālijas aizdevumu ar nedaudz pazeminātu "pretkoloniālo" nodrošinājumu un centās pakļaut sev formāli autonomo, bet liberālu kontrolē esošo dzelzceļu administrāciju. Viņa iekšlietu ministrs Oktavians Goga (*Octavian Goga*) tajā pašā laikā koķetēja ar labējiem radikāļiem. Liberālu aizkaitinājums par šīm nelielajām novirzēm kopā ar nemieru par to, ka viņu

⁶ Kara laikā Karols bija "dezertējis" no posteņa, lai slepus aizbēgtu ar iemīloto Zizi Lambrino, kāda Rumānijas ģenerāļa meitu. Viņu 1918. gada 12. septembrī Odesas katedrālē notikušās laulības Rumānijas valdība anulēja 1919. gada 8. janvārī. Zizi un viņas jaundzimušais dēls Mircea tika izsūtīti uz Parīzi. 1921. gada 10. martā Karols noslēdza karalim daudz piemērotākas laulības ar Griekijas princesi Helēnu, un no šīs savienības 1921. gada 25. oktobrī piedzima dēls princis Mihajs (*Michel Vitesse*). Drīz pēc tam Karols pameta princesi Helēnu, lai stātos līdz mūža galam laulībā ar šķirteni Helenu (Magdu) Lupesku, kas arī bija par iemeslu 1926. gada 4. janvāra Izslēgšanas aktam. Uzskatīja, ka Lupesku, visumā asa un apņēmības pilna sieviete, tomēr bijusi ebrejiete, par spīti savai konventa izglītībai un iepriekšējam laulībām ar kavalērijas virsnieku. Saskaņā ar kādām satriecošām pretrunīgu rakstura baumām viņa bija Rumānijas pirmā karaļa Karola ārļaulības meita (kas padara viņu par otrā Karola otrās pakāpes māsīcu), kurai farmaceits Lupesku-Volfs uzdevies par tēvu, tādējādi par labu atalgojumu izdarīdams pakalpojumu saniknotajai karaļa ģimenei. Izšķīries no princeses Helēnas 1928. gada 21. jūnijā, Karols apprecējās ar Lupesku 1947. gada 3. jūnijā Brazīlijas trimdā. Viņš mira 1953. gada 3. aprīlī Portugālē. Visādi citādi ciniskā Karola gatavība 20. gados riskēt ar troni Lupesku dēļ un trīs turpmākās desmitgades uzturēt ar viņu "buržuāziski" uzticīgas attiecības vēl arvien ir šīs personas noslēpums.

politika un kontrole var nopietni ciest sakarā ar paredzamo ar vēzi slimā karaļa Ferdinanda nāvi (domāja, ka Averesku šim ārkārtas gadījumam bija izstrādāts militārās jeb kara administrācijas plāns), lika Jonelam Bratianu un Ferdinandam atkal slepeni vienoties par Averesku "nogādāšanu izgāztuvē" 1927. gada 3. jūnijā.

22. jūnijā atguvis premjera posteni, Bratianu par nākamo soli izvēlējās tradicionāli blēdīgas vēlēšanas, kas notika 7. jūlijā. Rumānijas vēlēšanu statistikas raksturojumam pietiks, ja atzīmēsim, ka "pats savs" vēlēšanās 1926. gada maijā Averesku pretendēja uz 1 366 160 vēlētāju atbalstītiem 292 mandātiem un viņam izdevās liberāļiem atstāt tikai 192 399 vēlētāju dotus 16 mandātus. Turpretī Bratianu vēlēšanas noteikti reabilitēja liberāļus – tie ieguva 318 vietas, saņemot 1 704 435 vēlētāju balsis, bet Averesku neieguva pārstāvniecību parlamentā, jo viņa Tautas partiju atbalstīja tikai 53 371 vēlētājs, kas bija zem prasītā 2 % sliekšņa. Pa to laiku "premiālais" vēlēšanu likums un Bratianu viltus nomaiņa ar Averesku 1926. gada martā beidzot lika 1926. gada oktobrī apvienoties Nacionālajai un Zemnieku partijai, radot liberāļiem cienīgu alternatīvu, par kādu noteikti nevarēja uzskatīt Averesku. Visus šos gadus liberāļi bija izmantojuši mājienu par komunismu, lai nomelnotu savus principiālos pretiniekus, liekot jo īpaši zemniecības kustībai dedzīgi apstrīdēt to uzticamību. Tas, diemžēl, jauno apvienoto partiju noveda pie zemniecības zināmas noniecināšanas un atklātas, nepelnītas nacionālisma slavināšanas.

Liberāļi atgriezās valdībā tieši laikā, jo 1927. gada 20. jūlijā Ferdinands nomira. Tomēr šī viņu uzvara izrādījās nenozīmīga, jo 24. novembrī negaidīti mira arī valdonīgais Jonels Bratianu, kura vietā nāca viņa vienlīdz stingrais, bet ne tik veiksmīgais brālis Vintila, kurš, kļūstot par Ministru prezidentu, paturēja arī finanšu ministra vietu. Abi miršanas gadījumi bija bargs trieciens liberāļiem; viņi zaudēja vērtības, ko reiz bija ieguvuši – neaizvietojamo Ferdinanda popularitāti zemnieku vidū (viņš drūmajās kara dienās solīja piešķirt zemi) un Jonela kā nacionālo interešu sargātāja prestižu. Karalis bija darbojies kā slepens sabiedrotais, bet Jonels ieņēma partijas publiskā vadoņa vietu. It kā atzīdamies savā relatīvajā nevarībā, Vintila Bratianu tagad savā kabinetā kooptēja trīs Lupu Veczemnieku partijas uzticamus biedrus, bet nacionālzemniekiem viņš piedāvāja noslēgt darījumu, saskaņā ar kuru tiktu organizētas jaunas vēlēšanas, lai piešķirtu tiem 45 % balsu un vietu (salīdzinājumā ar liberāļu 55 %), kā arī proporcionāli tādu pašu portfeli skaitu jaunajā divpartiju kabinetā, no kura tiktu izslēgtas mazākās partijas.

Lai gan 1927. gada 7. jūlija vēlēšanās nacionālzemnieki bija spiesti samierināties tikai ar 54 vietām, sajuzdami liberāļu panikumu un paši savas popularitātes pieaugumu, viņi atteicās no šāda piedāvājuma un iestājās par jauninājumu – vēlēšanām bez viltojumiem. Vienlaikus viņi mēģināja tuvināt šo brīdi, uzkurinot sabiedrībā nemierus un pārvēršot tos plašos zemnieku mītiņos 1928. gada pavasarī; 18. martā Bukarestes ielās izgāja 100 000 cilvēku, 6. maijā Albajulijā – 200 000. Bez tam viņi sabotēja Vintila Bratianu izmisīgās pūles nodrošināt kādu rietumvalstu valdības aizdevumu, paziņodami, ka nākotnes nacionālzemnieku valdība neuzņemsies atbildību par liberāļu saistībām. Viņi 26. jūlijā pat "atdalījās" no Vintila Bratianu "nelikumīgā" parlamenta. Lai gan šāda nacionālzemnieku taktika bija riskanta, jo, piemēram, nevarēja paredzēt, cik ilgi būs iespējams pulcināt zemniekus šādiem draudīgiem protesta gājieniem, izvairoties no vardarbības vai ilūziju zaudēšanas, liberāļus pirmos pameta veiksmē, jo 1927. un 1928. gada nabadzīgās ražas sagrāva gan viņu finansiālās, gan politiskās pozīcijas.

Vintila Bratianu bija iedzīts liktenīgā slazdā – viņa budžeta un tautsaimniecības grūtības kļiedza pēc ārzemju aizdevuma, sarunas par šādu aizdevumu kavēja uzbangojušie iekšējie nemieri, bet nemierus savukārt vēl vairāk saasināja viņa nevarība šo aizdevumu sagādāt. Privātais ārzemju kapitāls, ņēmis ļaunā liberāļu 20. gadu vidus nacionālistisko ekonomikas likumdošanu un cerot uz labāku attieksmi no nacionālzemnieku puses, ar apmierinājumu noskatījās viņa neveiksmē. Visbeidzot, pat simpatizējošā pavaldonības padome, satraukusies, lai tikai gaidāmo Lielrumānijas pastāvēšanas desmito gadadienu neapēno nopietnas vardarbības izpausmes, sāka ticēt politiskajiem pareģojumiem un Vintilam Bratianu par lielu sarūgtinājumu atzina par pamatotu viņa 1928. gada 3. novembrī *pro forma* iesniegto atlūgumu.

Tā beidzās Bratianu un liberāļu valdīšanas desmitgade. Viņi panāca Lielrumānijas apvienošanu un īstenoja apšaubāmo zemes reformu, bet viņiem neizdevās iegūt jauno provinču buržuāzijas uzticību un viņus ienīda visa zemniecība. Viņi nespēja īstenot savu nacionālo industrializācijas programmu, jo, ja arī viņi bija pietiekami lieli ekspluatatori, lai saniknotu zemniecību, viņiem pietrūka istā totalitāristu tvēriena, lai visai sabiedrībai uzspiestu nepieciešamās ilgstošās investīcijas. Pret politisko opozīciju viņu nostāja bija līdzīgi *à la roumaine* – viņi bija izmantojuši pietiekamu viltību, lai izprovocētu savus pretiniekus, bet tā nebija tik liela, lai tos salauztu. Tagad gan viņi, gan Averesku bija sevi pārāk diskreditējuši, lai piedalītos vēl vienā viltus "sardzes maiņā".

1928. gada 10. novembrī darbu uzsāka nacionālzemnieku kabinets ar Juliu Maniu priekšgalā. Būdam Transilvānijas uniāts, Maniu rīkojās puritāniski un ar interesi tajās jomās, kur Bratianu bija bijis nekaunīgs un Averesku – aprobežots. Viņš uzsāka cerīgi, atceļot karastāvokli, cenzūru un pārējos ierobežojumus sakariem, izsludināja amnestiju, izdarot tīrīšanu bēdīgi slaveņajā žandarmērijā un no Iekšlietu ministrijas jurisdikcijas pārceļot to Aizsardzības ministrijas pārziņā. Viņš mēģināja, gan tikai ar viduvējiem panākumiem, depolitizēt birokrātiju un solījās panākt administratīvu decentralizāciju ar reģionu autonomiju. Viņa valdība bija pirmā patiesā rumāņu tautas valdība starpkaru periodā, kā arī pirmā, kas nāca pie varas bez iepriekšējām intrigām vai darījumiem un kas bija brīva no regata nospiedošās ietekmes.

1928. gada 12. decembrī Maniu vadībā valstī notika patiesi brīvas vēlēšanas. Diemžēl turpmākā parlamenta vietu dalīšana atkal noritēja, pamatojoties uz apšaubāmo 1926. gadā pieņemto “premiālo” likumu. Nacionālzemnieki ieguva 78 % vēlētāju balsu un 316 vietas; vairāki viņu sabiedrotie kopā ieguva 33 vietas, kas tika sadalītas šādi: 9 – sociāldemokrātiem, 11 – vāciešiem, 5 – ungāru zemniecības pārstāvjiem, 4 – cionistiem, 2 – bulgāriem un 2 – ukraiņiem. Liberāļu iegūto vietu skaits samazinājās līdz 13, un gandrīz visas nāca no regata. Lupu ieguva 5 vietas, Averesku un Jorgas kopīgais saraksts – 5 vietas, ungāru nacionālisti – 15 vietas. Kuzas vadītā Antisemitiskā līga jeb Komunistiskā zemnieku darba “fronte” neieguva nevienu vietu. 1929. gada februārī Maniu atrisināja problēmu, kas bija salauzusi Vintilu Bratianu, noslēdzot līgumu par 102 miljonu ASV dolāru aizdevumu, ko izsniedza 88 % apjomā ar 7 % likmi. Tas ļāva Maniu sabalansēt budžetu, nostabilizēt nacionālo valūtu un padarīt to konvertējamu; viņš spēja pat subsidēt daļēju dzelzceļu modernizāciju.

Maniu tagad nodevās savas partijas programmu un doto solījumu izpildei. 1929. gada martā tādi valsts monopoli kā ostas, dzelzceļi un lielceļi, kas līdz tam bija pārāk birokratizēti un liberāļu subsidēti, tika pārveidoti par autonomiem uzņēmumiem, kam pašiem sevi jāpārvalda, ievērojot drošus komercijas principus. Šī mēneša gaitā liberāļu ksenofobiskais un līdz ar to pretējas iedarbības 1924. gada kalnrūpniecības likums (sk. 7. iedaļu) tika pārskatīts, lai atceltu nacionalitātes kritēriju investīciju avotiem. Nosodot liberāļu ilūzijas par ekonomisko pašnodrošinājumu un uzsverot lauksaimniecības prioritāti pār līdz šim loloto rūpniecību, nacionālzemnieki

pazemināja rūpniecības tarifus, īpaši attiecībā uz lauksaimniecības tehniku un zemnieku patēriņam nepieciešamām lietām, un izbeidza lauksaimniecības produktu eksporta aplikšanu ar muitas nodokli. Diemžēl tam bija izvēlēts nepiemērots brīdis, jo tieši tad, kad Rumānija pēc ilgiem pūliņiem gaidīja ārzemju kapitālu, depresija tā saņemšanu padarīja neiespējamu; kad valdība beidzot izrādīja atbalstu lauksaimniecībai, pasaules labības cenu krīze un Eiropas panika par lauksaimniecisko autarkiju iznīcināja visus tās pūliņus.

Arī Maniu valdība, lai gan rūpējās par lauksaimniecību, tomēr neuzskatīja sevi par īpašu zemniecības politikas ieroci tādā veidā, kādā Bratianu ģimene bija darbojusies buržuāziski birokrātiskās oligarhijas labā. Apvienotās Nacionālzemnieku partijas iekšienē politiskās gravitācijas centrs bija attālinājies no zemniecībai dotajiem solījumiem. Būdamā pie varas, partija ne tikai atteicās (iespējams, ka attaisnojami) no atlikušo lielo muižu zemes dalīšanas nākamā raunda, uzskatot to par bezvērtīgu pagaidu līdzekli lauku pārāpdzīvotības samazināšanai, bet arī cieta neveiksmi mēģinājumā uzspiest zemniekiem izkļiedēto zemes strēmeļu apvienošanu lielākos gabalos (kas vērtējams kā pakļaušanās zemnieku kūttrumam). Tā vietā valdība sekmēja trūcīgo zemnieku zemes pārdošanu pircējiem, kam nepiederēja vairāk par 75 ha. Tas, iespējams, bija ekonomiski loģisks, bet morāli apšaubāms un politiski dārgs "dūres" pasākums. Rūpniecība nevarēja uzņemt visus bez zemes palikušos zemniekus; tie eksistēja kā zemei piesaistīts lauksaimnieciskais proletariāts. Zemnieku masas uzskatīja, ka Nacionālzemnieku partijas interese par industrializāciju ar ārzemju kapitāla palīdzību (pretstatā liberāļu apņēmībai panākt industrializāciju, izmantojot tikai vietējos resursus) bija pārspīlēta. Tāpēc vēlāk šajā dekādē viņi mēdza savu emocionālo atbalstu veltīt pašos pamatos pret industrializāciju un modernizāciju noskaņotajai Dzelzs gvardes kustībai.

Valdības darbības neekonomiskajās sfērās nacionālzemnieku pozīcijas iekšējo pretrunu un ārējās pretestības dēļ arī bija nedrošas. 1929. gada 14. jūlijā viņu administratīvā reforma, kas tikai nedaudz pārmainīja priekšgājēju galējo centrālismu, izveidojot septiņu administratīvo jurisdikciju starpslāni un piešķirot nedaudz lielākas pašpārvaldes tiesības ciemu līmenī, izraisīja liberāļu un Tautas partijas (Averesku) deputātu boikotu pret likumdevēju, kas turpinājās līdz 1930. gada 15. novembrim. (Reforma 1931. gadā anulēja Jorgas valdība.) Tajā pašā mēnesī (1929. gada jūlijā) atklājās dažu armijas virsnieku organizēts pučs, kas pamudināja nacionālzemniekus veidot pašiem savu pusmilitāru gvardi, bet tas, dabiski,

sanaidoja viņus ar bruņotajiem spēkiem. Nākamajā mēnesī armija, iespējams, tišuprāt pārspilējot, lai apmulsinātu Maniu, ar lielu nežēlību un nevajadzīgu asinsizliešanu apspieda ogļraču streiku. Neizdevies atentāta mēģinājums pret iekšlietu ministru Vaidu-Vojvodu izraisīja negantus policijas ekscesus pret nevainīgiem, aizdomās turētiem cilvēkiem, pierādot, ka administratīvās nežēlības tradīcijas tiek uzturētas arī jaunajā valdībā. Līdzīgā kārtā tad, kad viens no trim pavaldņiem 1929. gada oktobrī nomira, nacionālzemnieki nekavējoties viņa vietā iecēla kādu no saviem cilvēkiem, nevis neitrālu personu.⁷ Tas parāda, ka, būdami pie varas, viņi nepavisam nestāvēja pāri vēlmei atdarināt liberāļu stilu, uz ko jau bija norādījusi "premiālās" normas saglabāšana 1928. gada decembra vēlēšanās.

Tad, kad 1930. gada 6. jūnijā Karols, kas kopš Jonela Bratianu nāves bija devis izteiktus mājienu par vēlēšanos ieņemt troni, pēkšņi atgriezās un divas dienas vēlāk pasludināja sevi par karali, pazeminot savu dēlu Mihaju par Albasjulijas lielvojevodu un atceļot pavaldonību, nacionālzemnieki klusi samierinājās, atceļot Izslēgšanas aktu (sk. 7. iedaļu) un atzīstot Karola likumīgās tiesības uz troni kopš Ferdinanda nāves. Apzinoties Karola kā svaiga spēka salīdzinoši lielo popularitāti vispārējās vilšanās gaisotnē, viņi cerēja, ka Karols kļūs par "savu" karali viņiem tāpat, kā viņa tēvs bija bijis liberāļu karalis. Liberāļu sākotnējā pretošanās Karola atdzimšanai izsīka tad, kad 1930. gada 22. decembrī nomira Vintila Bratianu; viņa jaunākajam brālim Konstantinam (Dinu) un brāļadēlam Horhem (*Gheorghe*), ko Jonels bija adoptējis, nepiemita abu vecāko brāļu maniākālās bailes no neliberāļu valdnieka.

⁷ Pavaldonības padomē bija Karola jaunākais brālis princis Nikola, pareizticīgo patriarhs Mironis Kristi un Augstākās apelācijas tiesas vecākais tiesnesis Horhe Buzdugans. Pirmos divus uzskatīja par liberāļu aģentiem, trešais bija neitrāls. Divas dienas pēc Buzdugana nāves 1929. gada 7. oktobrī Manilu viņa vietā iecēla Konstantinu Sarateanu, kas arī bija jurists, – niecība, bet cieši saistīts ar diviem esošā kabineta ministriem un lielā mērā Nacionālzemnieku partijas Transilvānijas atzara pārstāvis. Viņa iecelšana satrauca partijas regata un Besarābijas spārnus, aizvainoja opozīcijas partijas un vispār mazināja pavaldonības padomes prestižu. Citu izvirzīto kandidātu starpā jāpiemin augsta ranga diplomāts Nikola Titulesku, kara laika virspavēlnieks ģenerālis (no 1930. g. maršals) Konstantins Presans, karaliene māte Marija, princese Helēna un pat trimdā izsūtītais Karols, kura "stāvoklis" ieguva uz pavaldonības rēķina. Jautājums bija nopietns, jo padome baudīja plašas karaļa dotas pilnvaras.

Kaut arī sākotnēji viņš izrādīja labvēlību Karola nākšanai pie varas, pagurušais Maniu izmantoja karaļa mīlākās Lupesku gandrīz oficiālo ievēšanu Bukarestes sabiedrībā kā ieganstu, lai 1930. gada 6. oktobrī, tieši četrus mēnešus pēc Karola atgriešanās, atkāptos. Kā askētisku vecpuisi Maniu patiešām personiski aizvainoja Karola laulības dzīves izlaidība, lai gan viņa lēmums padarīt to par politisku problēmu vispārējās miermīlības apstākļos (rumāņiem raksturīga iecietīga izturēšanās pret šādu dzīvesveidu) liecina, ka arī viņš, līdzīgi vairākiem citiem pirmskara Ungārijas kādreizējo nacionālo minoritāšu vadoņiem (piemēram, slovāku Hlinkam, horvātu Radičam), faktiski labāk jutās tainīgas opozīcijas stāvokli nekā valdības pienākumu iejūgā. Pilnīgi iespējams arī, ka Maniu neapmierināja Karola ātri vien atklājusies nevēlēšanās iet premjerministra pavadā.

Nav svarīgi, vai Karolam izdevās vai neizdevās turēt iepriekš doto solījumu atteikties no savas mīlākās, samierināties ar bijušo sievu un valdīt, vadoties stingri pēc konstitūcijas, uz ko norādīja Maniu piekritēji, jo viņš drīz vien atklāja savu neatvairāmo tieksmi dominēt. Nacionālzemnieki vēlējās nomainīt Maniu ar savu viceprezidentu un otro spēcīgāko vadītāju zemnieku ideologu Jonu Mihalaši. Karaļa gaumei Mihalaše tomēr šķita pārāk radikāli noskaņots un neatkarīgs, tāpēc viņam nācās piekāpties karaļa izvēlētajam Horhem Mironesku (*Gheorghe Mironescu*), bagātam advokātam, kas, kļūstot par Ministru prezidentu, ieguva arī ārlietu ministra portfeli. Tas bija starta šāviens Karola kampaņā, kura bija vērsta uz partiju sašķelšanu un iznīcināšanu; šo kampaņu faktiski izraisīja maldinošais uzskats par Karolu kā par uzdzīvotāju, kas nav par pilnu ņemams. Mironesku tika paturēts tikai līdz viņa vadīto sarunu par 53 miljonu dolāru vērtā franču aizdevuma veiksmīgam nobeigumam; šis bija pēdējais nozīmīgais aizdevums, pirms depresija aizcirta Rietumu naudas tirgus vērtus. Pēc tam 1931. gada 4. aprīlī viņu atlaida, jo nepopulārais lēmums (ko uzspieda ārzemju bankas) ieviest nežēlīgu deflācijas budžeta politiku, ieskaitot liktenīgo prasību atlaist daudzus birokrātus, bija sagrāvis viņa pozīcijas.

Tā reiz cerīgais nacionālzemnieku valdības eksperiments beidzās ar dziļu vispārēju vilšanos. Vienīgais nenoliedzamais šīs valdības sasniegums bija patiesā Lielrumānijas saliedēšana – regata iedzīvotāju samierināšana ar brāļiem jaunajās provincēs. Viss pārējais bija viena vienīga vilšanās. Apgābalu pārvaldes demokratizācija izrādījās virspusēja, zemnieku labā tika izdarīts maz; lai gan Maniu paša krietnums bija nevainojams, viņa neveiksme centienos iegrozot korupcijas tradīcijas, kuras viņa sekotāji, daudzo ārzemju aizdevumu un koncesiju kārdināti, turpināja piekopt, radīja ap viņa

personību liekulības auru. Kukuļošana un nežēlība, šķiet, pielipa amatu krēsliem, vienalga, kas tajos sēdēja. Bez tam birokrātiskās, finanšu un rūpnieciskās struktūras bija liberāļu bastions, bet armija uzskatīja sevi par karaļa padoto, un Karols bija apņēmības pilns gan lemt, gan valdīt. Tomēr, atzīstot, ka šie iekšzemes šķēršļi un pasaules depresija paralizēja Maniu nodomu piepildīšanu, vienlaikus ir jāpiekrīt, ka viņš bija pārāk rezignēts, izsmalcināts un svētulīgs, lai nopietni ķertos pie politisko problēmu risināšanas. Īsi sakot, viņš bija vājš vadonis un izvairījās no valdnieka atbildības; kaut arī godīgs, viņš, kā izrādījās, bija vēl viens starpkaru posma Austrumeiropas zemnieku kustības "lieliskais neveiksmnieks". Tas, ka viņa neveiksme ir tikai epizode vispārējā neveiksmē, ko piedzīvoja Eiropa mēģinājumos padarīt demokrātiju efektīvu, ir fakts, bet ne attaisnojums.

9

Šādā veidā Rumānijas divas lielākās partijas 20. gados bija sevi diskreditējušas, bet labējo radikāļu kustība tad vēl nebija nobriedusi, tādēļ 30. gadiem bija lemts kļūt par pārejas perioda desmitgadi, kurā pakāpeniski nostiprinājās karaļa pārākums. Karaļa Karola taktika cīņā par kontroli bija galveno partiju sašķelšana un pakļaušana, labējo liberāļu izolēšana un vienlaikus noskaņošana pret citām atzītām partijām, kā arī virzība uz savas monopartijas izveidošanu ar dažādiem jaunatnes un pusmilitāriem palīggrupējumiem. Lai gan rezultātā ārējā spiediena tālejošās sekas valsts iekšienē iznīcināja Karolu 1940. gadā, viņa taktikas panākumi sākumā bija spoži. Kaut arī pēc atgriešanās no trimdas tik tikko paciests, viņš ātri pārņēma pilnīgu vadību, par ko liecina ministru kabinetu, ministru prezidentu un ministru lielais skaits, kuri nāca un gāja pēc karaļa iegribas laikā starp 1930. un 1940. gadu, – kopskaitā 25 valdības, 18 dažādi ministru prezidenti ar 61 ministru un 31 valsts sekretāru premjera kancelejā, 390 departamentu direktoriem (ar portfeliem), kuriem bija 213 vietnieki, kā arī 9 ģenerālštāba vadītāji. Savas valdīšanas dekādes pirmajā trešdaļā, kad Karols šķēla nacionālzemniekus, viņš izraisīja 8 valdības krīzes un nomainīja tikpat premjeru laikā starp 1930. gada vidu un 1933. gada beigām – Maniu ieņēma posteni līdz 1930. g. 6. oktobrim, Mironesku – no 1930. gada 6. oktobra līdz 1931. gada 4. aprīlim, Titulesku – no 1931. gada 4. aprīļa līdz 1931. gada 17. aprīlim, Jorga – no 1931. gada 18. aprīļa līdz 1932. gada 31. maijam, Vaida-Vojvoda – no 1932. gada 6. jūnija līdz 1932. gada 17. oktobrim, Maniu – no 1932. gada 20. oktobra līdz 1933. gada 12. janvārim,

Vaida-Vojvoda – no 1933. gada 16. janvāra līdz 1933. gada 12. novembrim, Duka – no 1933. gada 15. novembra līdz 1933. gada 29. decembrim.

Tad, kad pēc Mironesku atlaišanas 1931. gada aprīlī diplomātam Titulesku neizdevās izveidot dzīvotspējīgu koalīcijas valdību, Karols aicināja akadēmiķi Jorgu izveidot nepolitisku ekspertu kabinetu. Jorga samērā nemākulīgi sāka veidot kabinetu vienīgi no regata teritorijā dzīvojošiem rumāņiem, iekļaujot arī vienu vācu tautības valsts sekretāra vietnieku minoritāšu jautājumos (sk. turpmāk). Viņš turpināja darboties, izceļoties ar starpkaru laika Rumānijas visnežēlīgāko, viskorumpētāko un visvairāk viltoto vēlēšanu organizēšanu 1931. gada 1. jūnijā, kurās viņa koalīcija (viņa paša nacionāldemokrāti, viena Jona Dukas vadīta liberāļu frakcija un vācieši) paziņoja, ka ieguvuši 49,88 % vēlētāju balsu. Tas šai koalīcijai deva tiesības ieņemt 287 no 387 vietām palātā, kuras Jorga sadalīja šādi: 205 – sev, 70 – Dukam un 12 – vāciešiem. Opozīcijā esošajiem liberāļiem piešķīra 12 vietas, nacionālzemniekiem – 30, Aversku – 10, Lupu – 7, Kuzam – 8, Besarābijas populista Konstantina Steres Pretaugļotāju līgai – 6, sociāldemokrātiem – 7, ungāriem – 11, ebrejiem – 4 vietas. Komunistu “frontē” saņēma 5 vietas, kuras vēlāk gan anulēja un sadalīja starp Jorgu (2), Aversku (1), nacionālzemniekiem (1) un sociāldemokrātiem (1).

Šīs vēlēšanas ir ievērojamas ar to, ka tajās pirmo reizi piedalījās labēji radikālā Dzelzs gvardes kustība, kas gan neieguva vietas, jo nepārvarēja 2 % barjeru. Tomēr šīs kustības vadītājs Kornelijs Zela Kodreanu un viņa tēvs drīz pēc tam uzvarēja divās vēlēšanās Moldāvijā.

Pat ja Jorga būtu bijis mazāk neveiksmīgs un viltīgāks, viņa valdību, iespējams, tik un tā sagrautu depresija, kas piespieda īstenot nepopulāru taupības režīmu, iedzina zemniekus nāvējošos parādos un pēc Vīnes *Kreditanstalt* sabrukuma 1931. gada maijā lika bankrotēt vairākām bankām. Viņa paša veiktie pasākumi bieži vien bija slikti iecerēti. Tā vietā, lai administratīvajam aparātam izveidotu daudz racionālāku pamatu, Jorga vienkārši atcēla nacionālzemnieku eksperimentālos decentralizācijas mēģinājumus, atbrīvojās no saviem personīgajiem un politiskajiem ienaidniekiem, kā arī tik ievērojami samazināja valsts ierēdņu algas, ka kukuļņemšana kļuva par dzīves nepieciešamību. Raksturīgi, ka viņš izmaksāja algas birokrātijai Bukarestē un dažās citās lielākajās regata pilsētās, bet nemaksāja tiem, kas dzīvoja provincēs. Viņš ar lielu nokavēšanos 1932. gada sākumā līdz šim tikai no regata deputātiem sastāvošajā kabinetā iekļāva divus Transilvānijas un divus Besarābijas ministrus. Tā paša gada pavasarī šis slavenais akadēmiķis, atbildot uz studentu nemieriem, slēdza universitātes.

Tomēr viņš ir pelnījis zināmu uzslavu par to, ka iedibināja ministra vietnieka posteni minoritāšu jautājumos, ko diemžēl turpmākās valdības atkal likvidēja, kā arī par to, ka izveidoja minoritāšu etnisko studiju katedras, kas darbojās atbilstošajās minoritāšu valodās Bukarestes, Kernauti, Klužas un Jasu universitātēs. Viņš izdeva pavēli par 25–50 % samazināt parādus tiem zemes īpašniekiem, kuru rīcībā bija mazāk par 10 ha zemes, un par 40 % tiem, kam bija vairāk par 10 ha. (Kādam no nākamajām valdībām 1934. gada 7. aprīlī nācās par 50–70 % samazināt visus zemnieku parādus ar atpakaļejošu datumu no 1931. gada decembra.) Tomēr visi šie pasākumi bija tikai “sāpes remdinoši līdzekļi” minoritāšu un zemniecības problēmām. Dziļā sociālā spriedze, kuru saasināja depresija, sagrāva Jorgas pozīcijas. Pēc nedaudz vairāk kā gada valdībā Karols viņa vietā iecēla Vaidu-Vojvodu, kurš līdz tam bija apliecinājis sevi par Maniu uzticamu vietnieku, bet nu ļāva sevi izmantot kā vispiekāpīgāko karaļa pakalpiņu Nacionālzemnieku partijas sašķelšanas procesā.

1932. gada 17. jūlija vēlēšanās Vaida-Vojvoda tik tikko spēja pārvarēt 40 % vairākuma barjeru, kas bija nepieciešama, lai varētu izmantot “premiālo” noteikumu, bet Dzelzs gvardes liels sasniegums bija 5 vietas. Precīzi novērtējis tautas attieksmes maiņas iespēju, Vaida-Vojvoda drīz vien sāka rīkoties, lai nodrošinātos arī ar radikāli labējo spēku atbalstu, uz ko Karols, mazāk iebilstot pret to principā, vairāk būdams neapmierināts ar sava premjera nevēlamo patstāvību, uzspieda Vaidam-Vojvodam un Maniu virpuļdurvju spēles noteikumus, kuras hronoloģija ir aprakstīta iepriekš un kura līdz 1933. gada beigām neglābjami bija salauzusi viņu partiju.

To paveicis, Karols turpināja pielietot šo pašu taktiku, šoreiz pret liberāļiem. 1933. gada 15. novembrī viņš nozīmēja liberāļu pārstāvi Jonu Duku par premjeru, tādā veidā apejot Horhes Bratianu vadīto partijas spārnu. Baudīdams stipra, apzinīga un godīga cilvēka reputāciju (viņš bija viens no retajiem Rumānijas politiķiem, kas mira nabadzībā), Duka safabricētajās 1933. gada 20. decembra vēlēšanās sev piešķīra 50,99 % vēlētāju balsu un 300 no 387 vietām. Viņš nežēlīgi apspieda Dzelzs gvardi, liekot žandarmiņiem arestēt apmēram 18 000 cilvēku, piekaut vairākus simtus un duci vai divus nogalināt. Par šādu stingro līniju 29. decembrī viņš samaksāja ar savu dzīvību. Viņu mīklainos apstākļos nogalināja Gvarde, kas, šķiet, liecināja par policijas un, iespējams, arī karaļa līdzdalību. Kara tribunāls attaisnoja viņa slepkavas. Jebkurā gadījumā ar spēcīgā Dukas likvidēšanu, kas bija iebildis pret Karola atgriešanos 1930. gadā un bija naidīgi noskaņots pret karaļa mīļāko Lupesku, Liberālās partijas spējas pretoties Karola

manipulācijām bija mazinājušās tikpat lielā mērā, kā safabricētais naids starp Maniu un Vaidu-Vojvodu bija vājinājies Nacionālzemnieku partijū.

1934. gada 3. janvārī mērķtiecīga karaļa gājiena rezultātā, kas nenovēršami sašķēla liberālus Tataresku un Bratianu piekritēju nometnēs, amatā tika iecelts Horhe Tataresku. Viņam liktenis bija lēmis noturēties ilgāk par citiem Karola premjeriem – līdz pat 1937. gada 27. decembrim; viņš arī bija vienīgais, kas nostrādāja pilnu parlamenta darbības termiņu. Piekāpīgs un optimistisks viņš valdīja ar karastāvokļa palīdzību, noklausījās telefon-sarunas un pakļāva ministrus rotācijai. Slepni, bet ar Karola piekrišanu viņš uzrīdīja Dzelzs gvardi citām partijām politiski, bet Karola milulis rūpnieks Nikola Malaksa (*Nicolae Malaxa*) balstīja to finansiāli. Vienlaikus režīms iesaistījās arī sacensībā ar Dzelzs gvardi, izmantojot tādus jaunus, modernus protototalitārus pasākumus kā oficiālu jaunatnes organizāciju un plaši izreklamētu bruņošanās programmu, kas sākās 1934. gadā, kā arī obligātās darba brigādes (“spēks caur prieku”) – tās radās 1936. gadā.

Pēc 1934. gada strauji atdzimstošais Eiropas pieprasījums pēc Rumānijas naftas kopā ar 1936. un 1937. gada labo ražu ļāva Karola–Tataresku valdībai baudīt budžeta pārpalikuma un pozitīvas tirdzniecības bilances augļus. Valdība ievēda kārtību finanšu sistēmā un, atgriežoties pie neolīberāļu ekonomiskās politikas, subsidēja vietējās rūpniecības nozares. Sevišķi lielā godā tika celta metalurģija un smagā rūpniecība; tika sekmēta karteļu veidošanās. Tomēr valsts labklājība nerasniedza lauku ciemus, kuros vēl aizvien katastrofāli trūka līdzekļu un saglabājās liekais darbaspēks. Tāpēc politiskā ziņā Tataresku nevarēja pilnībā paļauties uz saviem ievērojamiem, tomēr nepilnīgajiem ekonomiskajiem panākumiem, jo aizmirstie un atsvešinātie zemnieki vai nu atjaunoja savu ticību Maniu, vai veltīja to Kodreanu, kas bija daudz draudīgāk. Šķietamas stabilitātes apstākļos 30. gadu vidū politiskā situācija bija ļoti nepastāvīga, bet pašas valdības attieksme pret ekstrēmiskām tendencēm – neskaidra.

10

Labējo radikāļu Dzelzs gvardes (jeb leģionāru) kustību 1927. gadā nodibināja Korneliu Zelea Kodreanu (*Corneliu Zelea Codreanu*). Tā darbojās dažādos laikos ar dažādiem nosaukumiem, to bieži aizliedza, bet kustība vienmēr atkal atdzima un paplašinājās, pateicoties modernizācijas ietekmei uz lauku sabiedrību, un kļuva par Eiropas vispārējās garīgās un politiskās krīzes starpkaru perioda rumāņu izpausmes formu. Atbildot uz sabiedrībā

un ekonomiskajā dzīvē plaši izplatīto ekspluatāciju, korupciju, kūtrumu un nekompetenci, kā arī izveidojušās elites dziļo cinismu un virspusējo kosmopolitismu, Dzelzs gvarde pieprasīja taisnības, godīguma, cīņas spara, idealisma un tēvzemes apziņas (nativisma) revolūciju. Šīs kustības retorika un simboli iedarbojās uz visu mistisko, instinktīvo, primitīvo un spontāno, kas mīt cilvēkā, pretstatā loģikai, racionālismam, laicīgumam un materiālismam, ko uzskatīja par dekadentiskām, musinošām un “jūdiskām” pseidovērtībām. Tomēr paši kustības ideologi, tāpat kā fašistu vadoņi visur citur, centās būt pašapzinīgi un līdzināties labi izglītotiem topošiem intelektuāļiem.

Solot taisnīgu dzīvi zemniecībai, jaunu pasauli jaunatnei un kārtību buržuāzijai, Gvardes locekļi jeb gvardisti veikli apelēja pie ksenofobiskām, šovinistiskām, pret ebrejiem, kapitālismu un marksismu vērstām dažādo Rumānijas sabiedrības slāņu attieksmēm un bažām. Reliģiozie, evaņģēliskie, askētiskie un kaut kādā veidā pat nekrofilie gvardisti atstāja iespaidu uz zemniecību un ietekmīgajiem lauku garīdzniekiem ne tikai ar savu sirsnību un godbijību, bet arī ar savu altruistisko un organizēto gatavību palīdzēt novākt ražu, būvēt lauku ceļus un dambjus, beidzot pat sodīt korumpētus ierēdņus. Tā bija patiesa “propaganda ar darbu un piemēru” un daudzus ciemos, kurus nomāca vilšanās par nacionālzemnieku nespēku un nepieejamību, izraisīja pozitīvu atbildes reakciju. Par spīti organizācijas propagandai pret pilsētām un rūpniecību – pēc 1933. gada, kas bija darba nemieru gads – mazāk gaidīta un tādēļ ļoti interesanta bija Gvardes pamatīgā iedarbība uz Rumānijas proletariātu, kuram bija apriekušās nevarīgās un viegli pakļaujamās arodbiedrības. Citi, daudz saprotamāki sekotāji bija atrodami nenodarbināto universitātes absolventu, atlaisto vai citā darbā pārcelto ierēdņu un zemu atalgoto armijas virsnieku vidū. Tomēr gvardistu viscietākās “modernības komitejas” bendes – un Gvarde ar lepnumu iesaistījās “taisnīgā vardarbībā” – Kodreanu savervēja Maķedonijas vlahu (jeb kucovlahu) pēckara bēgļu vidū, kuri bija repatriēti uz Rumāniju no Grieķijas un Dienvidslāvijas.

Gvardistu kustība, caur Besarābiju kļūdama par cara melnsimtnieku garīgo un politisko mantinieci, ar ko tai kopīgs bija erceņģeļa Mihaila kults, drīz vien savus ideoloģiskos mērķus paplašināja no antisemītisma līdz vispārējai modernisma kritikai. Par iemeslu Kodreanu attiecību pārrāvumam ar savu pirmo audzinātāju (sk. 6. iedaļu) 1924. gadā patiešām kļuva Kuzas “tīrais” antisemītisms un “maigais” parlamentārisms. Pretstatā Rietumeiropas fašistu kustību pagāniskajai aizrautībai Gvarde apjūsmoja pareiztīgo reliģiozitāti, kas vēl aizvien piemita dievticīgajai rumāņu tautai. Strikti noraidot nepieciešamību izstrādāt īpašu un līdz ar to neaizsargātu programmu,

Kodreanu uzsvēra organizācijas un uzticības nozīmi, apgalvojot, ka "ši valsts sabruks cilvēku, nevis programmu trūkuma dēļ"⁸. Viņa prasība, lai iesīkstējušo melīgumu, slinkumu un tukšvārdību nomainītu godīgums, izturība un stoicisms, līdz ar biežo atsaukšanos uz disciplīnu un mocekļu ciešanām patiešām iedvesmoja viņa sekotājus un dziļi ietekmēja tautu.

Gvardes popularitāti skaidro un detalizēti apskata divas teorijas. Henrijs Robertss (*Henry L. Roberts*) tajā saskatīja straujo sociālo pārmaiņu izpausmi, kas it īpaši piesaistīja šķiru starpslāņus un sociāli deklasētās iedzīvotāju grupas, un tā pastiprinājās, kad depresija noveda deklasēto statusā arvien lielāku Rumānijas sabiedrības daļu. Jeudžens Vēbers (*Eugene Weber*) savukārt saistīja Gvardes pievilcību ar valsts daļām, kur nabadzība jau iesakņojusies, kā arī ar citu partiju pilnībā aizmirstajiem sociālajiem slāņiem – tādējādi drīzāk tika aizpildīts esošais tukšums, nevis izmantots pārmaiņu laiks.⁹ Abi piekūrī, ka Gvarde "barojās" no sociālā marginālisma, lai gan abu izpratne par šo marginālismu atšķiras, un ka Gvardes lielais dinamisms un visaptverošais raksturs izskaidro tās straujo izvirzīšanos, aiz sevis atstājot vecmodīgās, izteikti antisemitiskās labējo spēku grupas. Tik tiešām, jau ap 30. gadu vidū Gvardi bez iebildumiem bija atzinuši visi Karola un Tataresku režīma ienaidnieki.

Kaut arī kustība pret režīmu vērsa dažādus atmaskojumus un ieņēma revolucionāru stāju, tās attiecībās ar varas iestādēm, kā jau iepriekš norādīts, pastāvēja savāda divdomība. Izņemot premjeru Mironesku un viņa valdības iekšlietu ministru Mihalaši 1930.–1931. gadā, nākamās valdības Gvardi pacīta, izmantoja un slepeni uzmundrināja; pat šo divu ministru rīcību laikā, kad notika sarunas par aizdevumiem, droši vien nenoteica viņu principi, bet gan cieņa pret Rietumvalstu cerībām. Dukas personiskā apņēma sagraut Gvardi 1933. gadā, šķiet, bija patiesa, tomēr fakts, ka Gvardei tik vienkārši izdevās viņu nogalināt un izvairīties no soda, tāpat arī Gvardes pastāvīgā finansiālā pārticība met aizdomu ēnu uz pārējo valdošo oligarhiju. Tās uzbrukumi vecākajām partijām noteikti bija noderīgi Karola autoritārajām ambīcijām. Vienlaikus Gvarde periodiski kļuva par žandarmērijas zvērību upuri, kas notika daudz biežāk nekā Gvardes atriebība pēc viņu uzskatiem vainīgajiem varas pārstāvjiem, politiķiem un atkritējiem, tomēr šie

⁸ Corneliu Z. Codreanu, *Eiserne Garde* (Berlin: Brunnen, 1939), S. 273.

⁹ Henry L. Roberts, *Rumania*, pp. 226–233 and Eugen Weber, "The Men of the Archangel", in Walter Laqueur and George L. Mosse, eds., *International Fascism 1920–1945* (New York: Harper and Row, 1966), pp. 101–126.

gadījumi bija vēl šausminošāki. 20. gadi bija pagājuši samērā mierīgi – bez politiskām slepkavībām, bet 30. gados, kad Gvarde un režīms, satriekuši pastāvošās partijas, savstarpēji sacentās, lai savā labā izmantotu lielā mērā ekstrēmisko tautas masu noskaņojumu, sākās slepkavību orgija. Tādējādi, ideoloģiskais ideālisms izrādījās potenciāli daudz šausmīgāks nekā agrākais korumpētais cinisms, un draudīgāks par visu bija tas apstāklis, ka gan tautas masas, gan elite ļāvās vardarbībai un sveica to ar aplausiem.

11

1937. gada nepārliciecināmā vēlēšanas un jucekļīgā situācija pēc tām deva iespēju Karolam nākamā gada sākumā ieviest karaļa diktatūru. Kad parlamenta četru gadu pilnvaru laiks, ko Duka bija “izkārtojis” 1933. gada decembrī un Tataresku saglabāja, tuvojās beigām, premjers, apzinoties savu nepopularitāti, vajadzīgo 40 % balsu iegūšanai izveidoja vēlēšanu bloku no sava liberāļu spārna, Vaidas-Vojvoda hipernacionālistiski noskaņotajiem Nacionālzemnieku partijas atkritējiem, Jorgas nacionāldemokrātiem un vāciešiem. Vienlaikus Maniu, Kodreanu un Horhe Bratianu uz vēlēšanu laiku noslēdza neuzbrukšanas līgumu tieši šī nodoma izjaukšanai. Komunisti, kas toreiz atradās pagrīdē, atzina šo līgumu, lai gan vēlāk pēc Otrā pasaules kara viņi norās Maniu par saistīšanos ar Kodreanu. Jau pats fakts, ka līdz šim pret jebkādiem “darījumiem” noraidošais Maniu bija spiests noslēgt šādu vienošanos, apliecināja nacionālzemnieku pagrimumu pretēji visiem Maniu apgalvojumiem, mierinot dažus satrauktus atbalstītājus, ka šāds solis attiecināms tikai uz vēlēšanām un nav saistāms ar politisku vienošanos vai novirzīšanos no Maniu paša demokrātiskajiem mērķiem. Jebkurā gadījumā aptuvenais spēku līdzsvars starp abiem blokiem nodrošināja samērā brīvas vēlēšanas, kurās šoreiz valdībai neizdevās iegūt “premiālo” papildvietu skaitu.

Vēlēšanas notika 1937. gada 20. decembrī, un to rezultātā Tataresku ieguva 35,92 % vēlētāju balsu un 153 vietas. No trim pretējo bloku partneriem – tiem katram bija savs saraksts – Maniu ieguva 20,40 % balsu un 86 vietas, Kodreanu – 15,58 % un 66 vietas (baumoja, ka viņam faktiski bija veicies labāk), Horhe Bratianu – 3,89 % un 16 vietas. Kuzas antisemitiskā Nacionālkristiešu partija, kurā nesen kā vadītāja biedrs tika kooptēts talantīgais Transilvānijas dzejnieks Oktavians Goga (*Octavian Goga*), ieguva 9,15 % balsu un 39 vietas. Bijušā tieslietu ministra Grigores Juniana (*Grigore Iunian*) vadītā škeltnieku grupa no nacionālzemniekiem ieguva

2,25 % balsu un 9 vietas, bet ungāru guvums bija 4,43 % un 19 vietas. Neviena no pārējām septiņām partijām nesavāca 2 % balsu, kas bija nepieciešamas, lai iegūtu vietu parlamentā. Salīdzinoši zemā vēlēšanu aktivitāte – otrajās svarīgajās starpkaru laika vēlēšanās 1928. gadā piedalījās 77,4 %, bet šoreiz tikai 66 % no visiem reģistrētajiem vēlētajiem – simptomātiski liecināja par vilšanos parlamentārisma.

Karols gudri manipulēja ar vēlēšanu rezultātiem. Atzinis, ka viņa Tataresku aizbildināmie ir cietuši neveiksmi, tomēr nevarēdams samierināties ar Maniu un baidīdamies no Kodreanu radikālisma, viņš saprata, ka labējie spēki prasa zināmu gandarījumu. 1937. gada 28. decembrī viņš uzaicināja Gogas un Kuzas komandu veidot valdību un uzrīdīja šo pāri Kodreanam tieši tāpat, kā savā laikā bija to darījis ar Vaidu-Vojvodu pret Maniu un Tataresku pret Bratianu. Šiem abiem ideoloģiski tukšajiem, politiski nevarīgajiem un neganti antisemitiskajiem vecajiem kungiem vajadzēja tikai 45 dienas, lai radītu paralīzi biznesā, liktu banku klientiem pieprasīt izmaksāt noguldījumus, panāktu fondu tirgus sabrukumu, radītu haosu valdībā un izraisītu starptautisku kņadu. Viņi bija tik pamatīgi sevi diskreditējuši, ka apmierinātajam Karolam bija gana iemeslu viņus atcelt, apturēt konstitūcijas darbību un 1938. gada 10. februārī pasludināt diktatūras ieviešanu. Iespējams, ka Gogas un Kuzas aizkavējies mēģinājums paplašināt savu ietekmi, 8. februārī noslēdzot *modus vivendi* ar Kodreanu, bija kalpojis par pēdējo katalizatoru. Un lai gan Goga atlaišanas brīdī saucis: "Izraēls ir uzvarējis!" – notikumi liecina, ka Rumānijā nevarēja valdīt, aprobežojoties ar ebreju vajāšanas programmu vien.

12

Karaļa diktatūras nominālais vadītājs bija premjers – nekam nederīgais un pār mēru nacionālistiski noskaņotais pareizticīgo patriarhs Mironis Kristi (*Miron Cristea*), bet karalim uzticams aģents kabinetā bija "cietais" viencis Armands Kalinesku (*Armand Calinescu*). Bijušais Nacionālzemnieku partijas biedrs Kalinesku bija vicepremjers, iekšlietu un izglītības (lai kontrolētu studentus) ministrs. Īstenības laķēšanai ikviens bijušais premjers tika aicināts kļūt par ministru bez portfeļa, un visi, izņemot Maniu un Gogu, kas nomira 5. maijā, pieņēma šo piedāvājumu. 1938. gada 24. februārī jauna – korporatistu konstitūcija tika "pieņemta" ar 4 289 581 balsi par un 5483 balsim pret plebiscītā, kurā balsošana bija atklāta un obligāta. Sabiedrība norūpējusies un zaudējusi ilūzijas, iespējams, tāpat būtu

balsojusi arī aizklātās vēlēšanās. Dažas dienas iepriekš tika atcelta tiesu varas neatkarība un universitāšu patstāvība, ar likumu tika aizliegtas visas politiskās partijas. Veicot administratīvu pārkārtojumu, kas atgādināja karaļa Aleksandra reformu kaimiņu Dienvidslāvijā (sk. 5. nodaļas 7. iedaļu), 71 prefektūra tika apvienota 10 apgabalos. Mērķis bija uzlabot centra kontroli un vājināt provinču lojalitāti. Civilprefektu vietā iecēla militāros, karaļa pilnvaras paplašinājās, likumdevējvaras spēks mazinājās. Šīs karaļa diktatūras propagandiskie mīti bija konstitucionāls nacionālisms, ģimene, baznīca un darbs; tās mehāniski veidotais parlaments, piemēram, sastāvēja no trīs darba veidu pārstāvjiem – lauksaimnieciskā, rūpnieciskā un tirdznieciskā, kā arī no intelīģences profesiju pārstāvjiem. Visumā tā bija pseidoradikāla, pusfašistiska burleska, iecerēta, lai aizkavētu Dzelzs gvardi un atņemtu tai ideoloģisko pievilcību.

Kodreanu reakcija bija liktenīgi pasīva. 1938. gada 22. februārī viņš paklausīgi izformēja savu partiju, atbrīvoja savus atbalstītājus no pienākumiem, paziņoja par savu aiziešanu no politikas un vēlēšanos doties pagaidu trimdā uz Itāliju. Kad valdība konfiscēja viņa pasi, Kodreanu atteicās no bēgšanas un 19. aprīlī, samierinājies ar likteni, lāvās 6 mēnešu cietumsodam par neslavas celšanu Jorgam. Jorga slimīgi apskauda Kodreanu popularitāti, un viņš bija aizskaroši taujājis: “Kas ir šis jaunais cilvēks, kuru šīs valsts jaunatne, kas aizmirsusi savus vecos skolotājus, sagaida kā Romas imperatoru?” Par to Kodreanu bija apvainojis viņu “intelektuālā nekrietnība”.¹⁰ Kā atreibību Jorga tagad bija izvirzījis savu apsūdzību. Cietumsoda izciešanas laikā Kodreanu tika tiesāts vēlreiz – par nodevīgu sazvērestību, un 27. maijā viņam piesprieda 10 gadus spaidu darbos. 1938. gada naktī no 29. uz 30. novembri, kad tiek atzīmēta rumāņu folkloras vampīru nakts, režīms viņu un vēl 13 ieslodzītos viņa sekotājus gvardistus nomocīja līdz nāvei, bet vēlāk pasludināja, ka viņi nošauti bēgšanas mēģinājuma laikā.

Kodreanu pēdējā gada pasivitāte no politiskā viedokļa šķita neizskaidrojams atslābums, kam nepieciešams psiholoģisks pamatojums. Iespējams, ka viņā mita gaišreģa ilgas pēc *Imitatio Christi* vai – pavisam noteikti – pēc mocekļa dzīves, kas bija biežs temats viņa ideoloģiskās pārliecināšanas runās. Viņa attiecības ar Karolu visu laiku bija svārstījušās starp savstarpēju samierināšanos un kontroli no spēka pozīcijām, jo Kodreanu visu laiku gaidīja, lai Karols atbrīvojas no savas slepeno padomdevēju svītas un atgūst tautas

¹⁰ Citāts no Michel Sturdza, *The Suicide of Europe* (Boston: Western Islands, 1968), pp. 113–114.

uzticību, bet Karols savukārt centās izzināt Kodreanu cenu par sadarbības nosaukumu. Beigās tieši Kodreanu gluži "nerumāniskā" ideoloģiskā un politiskā neuzpērkamība noveda pie viņu attiecību vardarbīgā gala.

No ekonomiskā viedokļa karolistu diktatūra iezīmējās kā neolīberālisma periods, ko raksturo strauja, valsts vadīta industrializācija uz lauksaimniecības rēķina un kas nesa Karolam un dažiem viņa sirdsdraugiem industriālistiem lielu bagātību, izmantojot paralēli īstenoto atkalapbruņošanās programmu. Labklājība, lai gan nedroša, kļuva pierastāka, jo Lielbritānija, Francija, Vācija un Itālija sacentās par Rumānijas ārējo tirgu, it īpaši par tās naftas eksportu.

Tāpēc diplomātiskajā jomā karolistu diktatūra izvērtās par laipošanas periodu, Rumānijai cenšoties izlauzties no līdz šim kategoriskās identifikācijas ar tagad vārguļojošo Franciju un meklējot līdzsvaru attiecībās ar Rietumu un Ass valstīm. Ar šiem centieniem bija saistīts ļoti smalks uzdevums – nostiprināt Rumānijas īpašos pēckara ieguvumus, neaizkaitinot diezgan revizionistisko Vāciju. Rumānijai tas arī izdevās daudz labāk, nekā dažkārt tiek atzīts. Tirgojot naftu daudzos jau stabilos tirgos, Rumānija ilgāk nekā tās kaimiņi varēja atvairīt Vācijas ekonomisko kundzību, bet tās augstsirdīgā izturēšanās pret vācu minoritāti, līdzīgi Ungārijai, iepriecināja Hitleru. Taču pēc ilgāka laika pūles uzturēt divkosīgo spēli beidzās ar neveiksmi; Vācijas politiskā un ekonomiskā ielaušanās Balkānos lika pielāgoties arī Rumānijai. Ar kopējo tirdzniecības līgumu 1939. gada 23. martā tika atzīts ne tikai Reiha pārsvars Rumānijas ārējā tirdzniecībā, bet arī visā tās ekonomiskajā attīstībā, un, lai to realizētu, bija jāveido jauktas divnāciju kompānijas. Un, lai gan Rumānijas izejvielas tādejādi nonāca Vācijas rīcībā, šis un tam sekojošie ekonomiskie līgumi nebija *ipso facto* neizdevīgi Rumānijai, jo Vācija par augstām cenām iepirka tās lauksaimniecības pārprodukciju, kā arī par vācu naudu un ar vāciešu zināšanām nākamo sešu gadu laikā tika panākta Rumānijas ražošanas sektora modernizācija un racionalizācija.

Nacistu un Dzelzs gvardes ideoloģiskā līdzība bija radījusi zināmu spriedzi abu valstu valdību starpā Kodreanu slepkavības brīdī, jo Hitleru tā bija saniknojusi, bet augstām vācu amatpersonām likusi atteikties no iegūtajiem Rumānijas apbalvojumiem, tomēr abās pusēs valdīja *raison d'état* apsvērumi. Tik tiešām, lai kompensētu Hitleram savu provokāciju, Karols ar nodomu sarunās par tirdzniecību kļuva vēl piekāpīgāks un, apvienojot glaimus ar sava labuma meklējumiem, viņš vēl uzcītīgāk atdarināja totalitāro stilu un ārišķības. 1938. gada 15. decembrī tika izveidota Nacionālās atdzimšanas fronte, kas kļuva par režīma monopartiju; 1940. gada 21. jūnijā ar rīkojumu, ko Karols reklamēja kā pāreju no korporatīvas uz

totalitāru valsti, tā tika pārveidota par Nācijas partiju, kurā obligāti vajadzēja iestāties visiem, kas atradās valsts un korporatīvajos posteņos, un tajā darbojās ievērojama daļa rehabilitētās Dzelzs gvardes. Tomēr viss šis neprāts nekad neieguva patiesu dinamismu.

Karola attiecības ar Dzelzs gvardi periodā pēc Kodreanu nogalināšanas ir saistošs temats. Sākotnēji deģenerējušies, Gvarde atjaunoja savu enerģiju ietekmējoties no Hitlera zibenskara Polijā; 1939. gada 21. septembrī tā atriebe Kodreanu, nogalinot Kalinesku, kas bija kļuvis par premjeru pēc patriarha Mirona Kristi nāves 1938. gada martā. No vienas puses, Kalinesku slepkavība atņēma Karolam viņa vienīgo izlēmīgo ministru, no otras, tā atbrīvoja viņu no solījuma, kas bija kavējis pilnīgu tuvināšanos Hitleram. Slepkavas bija tikai pirms dažām dienām atgriezušies no Vācijas un saskaņā ar savā kustībā pieņemto kārtību uzņemties politisku atbildību par savu darbību pēc slepkavības padevās varas iestādēm. Nekavējoties sekoja gvardistu un vēl citas masveida iznīcināšanas. Decembra sākumā Karols atlaida policijas un slepenpolicijas vadītājus, par ieganstu minot nespēju aizsargāt Kalinesku, patiesībā viņš to darīja, lai pielabinātos Gvardei un Hitleram. 1940. gada janvārī sekoja steidzīga vairāku simtu gvardistu atbrīvošana, bet pavasarī vairākiem tūkstošiem ļāva atgriezties no bēgļu gaitām Vācijā ar noteikumu, ka viņi iestāsies Karola monopartijā. Starp tiem, kas atgriezās, bija Horijs Sima (*Horia Sima*), kurš izvirzījās par kustības vadoni apstākļos, kad visu pārējo kandidātu spēki bija nežēlīgi novājināti. Karols viņu pārmaiņus gan arestēja, gan centās iegūt viņa labvēlību; savukārt pats viņš iestājās karaļa valdībā, lai nosodītu karali tad, kad Gvarde un režīms vārgi un saspringti sāka meklēt saspilējuma mazināšanas iespējas. Tomēr Karolam bija lielāks spēks, un viņš būtu varējis pakļaut Gvardi kontrolei, ja vien vairākas ārpolitiskas neveiksmes 1940. gada pavasara beigās un vasarā nebūtu pilnībā diskreditējušas viņu visā Rumānijas sabiedrībā.

13

Karola saprotamās, bet nereālās cerības izlavierēt starp karojošajām lielvalstīm simbolizēja galvenā žongliera Tataresku atsaukšana un atkaliecelšana premjera amatā 1939. gada 24. novembrī pēc tam, kad troksnis ap Kalinesku noslepkavošanu bija nedaudz norimis. Tataresku izveidoja kabinetu, kurā smalki bija līdzsvaroti it kā neitrāli, bet patiesībā slepeni Sabiedroto atbalstītāji un neslēpti provāciski spēki. Viņa pūles nevainagojās panākumiem. Situācijā, kad Vācija bija sakāvusi Franciju, kas bija psiholoģiski iznī-

cinošs trieciens Rumānijas elitei – vienmēr pašapzinīgai latīņu kultūras nesējai – Staļins pieņēma lēmumu izmantot solījumus, kurus Hitlers viņam bija slepeni devis iepriekšējā gada augustā, pretī pieprasot Padomju Savienības neitralitāti kara sākumā. 1940. gada 26. jūnijā viņš iesniedza Rumānijai ultimātu, pieprasot atdot Padomju Savienībai Besarābiju un Bukovinas ziemeļu daļu. Berlīne ieteica Rumānijas karaļa padomei pakļauties, kas arī divas dienas vēlāk tika izdarīts, Jorgam dedzīgi protestējot. 1940. gada 1. jūlijā Rumānija atteicās no tai 1939. gada 13. aprīlī dotās angļu un franču garantijas, un trīs dienas vēlāk Tataresku nodeva premjera pilnvaras vāciešu piekritējam inženierim un uzņēmējam Jonam Gigurtu (*Ion Gigurtu*), kas 11. jūlijā pārtrauca Rumānijas dalību Tautu Savienībā un 13. jūlijā paziņoja par tās vēlmi iestāties Ass valstu nometnē.

Šie izmisīgie centieni iegūt Vācijas protekcionismu, lai nodrošinātos pret turpmākām revizionistiskām prasībām attiecībā uz Rumānijas teritoriju, nāca pārāk vēlu. Redzot Rumānijas pakļaušanos Kremlim, arī Ungārija un Bulgārija nolēma izteikt savas prasības. Pēdējā tās apmierināja samērā viegli, saskaņā ar 21. augustā panāktu vienošanos atkal pievienojot Bulgārijai Dienviddobrudžas teritoriju, kurā aptuveni 80 % iedzīvotāju nebija rumāņi; šis akts vēlāk, 1940. gada 7. septembrī tika nostiprināts ar Krajoavas līgumu. Savukārt Ungārijas pretenzijas uz Transilvāniju neizdevās noregulēt abpusēji pieņemamā veidā, un šo jautājumu negribīgi izlēma Vācija un Itālija 1940. gada 30. augustā ar tā saukto Otro Vīnes arbitražu, saskaņā ar kuru Ungārija atguva aptuveni $\frac{2}{5}$ savu teritoriju, ko tā 1919. gadā bija zaudējusi Rumānijai (sk. 4. nodaļas 7. iedaļu). Šo trīs amputāciju rezultātā Lielrumānija kopumā zaudēja $\frac{1}{3}$ savas teritorijas, $\frac{2}{5}$ aramzemes, vairāk par $\frac{2}{5}$ mežu, lielāko daļu no laukiem, kuros audzēja daudzsološas jaunas kultūras un trešo daļu jeb vairāk par 6 miljoniem iedzīvotāju, no kuriem aptuveni puse bija etniskie rumāņi.¹¹

Šie zaudējumi tālu pārsniedza to robežu, līdz kurai savā piedošanā Karolam bija gatava iet pat visumā paklausīgā Rumānijas tauta. Nacionālās aizsardzības vārdā desmit gadus viņš bija prasījis no sabiedrības sāpīgus politiskus un ekonomiskus upurus, bet dažu pēdējo mēnešu laikā viņš nebija pārstājis apzvērēt, ka “neviens pati vāga” (*nici o brăzda*) no “mūžīgās”

¹¹ Pēc Otrā pasaules kara Ungārijai atdotās teritorijas tika atgūtas, bet Padomju Savienības un Bulgārijas ieguvumi tika nostiprināti, tādējādi Rumānijas mēģinājumi 1941.–1944. gadā atgūt 1940. gadā Padomju Savienībai atdotās zemes palika nesekmīgi; tās platība pēc Otrā pasaules kara bija 237 502 km².

Rumānijas zemes netiks atdota. Bet tagad, lūk, viņš vienaldzīgi bija lāvis saskaldīt savu valsti pat bez neviena aizsardzības šāviena. Kaimiņzemē Polijā pilsudskiešu režīms arī bija prasījis upurus un vājinājis parlamentāro valdību nacionālās mobilizācijas vārdā, tomēr tas vismaz bija cīnījies un tādā veidā 1939. gadā savā izmīsumā saglabājis nacionālo godu. Visas tautas nolādēts un Dzelzs gvardes ložu vajāts, – Gvarde tagad juceklīgi centās īstenot novēloto Karola aizturēšanu (kas pilnībā atbilda tās saraustītajai darbības vēsturei) – Karols 1940. gada 6. septembrī devās trimdā vispirms uz Spāniju, tad – Latīņameriku un visbeidzot – Portugāli. Viņš atstāja savu 19 gadus veco dēlu Mihaju pārvaldīt armijas un Dzelzs gvardes izveidotu diumvirātu, kuru vadīja ģenerālis Jons Antonesku un Horijs Sima.

Pat ņemot vērā visus Rumānijas sabiedrības vēsturisko un strukturālo trūkumu radītos ierobežojumus visiem tās politiskajiem līderiem, ir grūti saglabāt augstsirdību, novērtējot Karola valdīšanas laiku. Lai gan enerģisks, vērtīgs un gudrs, labi informēts un apveltīts ar lielisku atmiņu, viņš reizē bija arī atriebīgs, aizdomīgs un neprincipiāls. Viņam bija slikta rakstura, nevis slikta intelekta iezīmes. Karols atgriezās 1930. gadā – pašā depresijas perioda vidū, un viņam pa ķērienam bija sākotnējie politiskās un morālās degradācijas elementi, kurus tas izmantoja nākamo desmit gadu laikā, lai vairotu ne tikai paša politisko varu, bet arī savu un savu sirdsdraugu personīgo bagātību, palikdams pilnīgi neuzņēmīgs pret tiem nedaudzajiem preses un parlamenta atmaskojumu izraisītajiem ierobežojumiem, kuri reizī pa reizī bija apvaldījuši liberāļus 20. gados.

Ar šādu attieksmi Karols ne tikai izdabāja endēmiskai finansiālās korumpētības tradīcijai, bet arī politiski liekulīgi un virspusēji vadīja valsts lietas. Tā kā viņš apskauda jebkura cita lielāku popularitāti vai autoritāti, kas daļēji izskaidro viņa vajāšanas mēriju pret Kodreanu, viņam labpatikās ap sevi pulcināt politiskas viduvējības. Līdz dekādes vidum iznīcinājis visas lielās partijas, Karols nebija spējīgs to vietā likt nevienu cienīgu, politiski attaisnojamu struktūru. Viņš deva priekšroku intrigām, nevis sapratnei, morālai autoritātei vai teroram, tādēļ Karola diktatūru var raksturot kā tīri "balkānisku", nevis nopietni reformisku, ilglaicīgi modernizējošu vai patiesi totalitāru. Salīdzinājumā ar Pilsudski, Ataturku, pat Gombošu vai karali Aleksandru Karols bija sīks cilvēciņš. Visi, ko viņš desmit gadu garumā bija krāpis, tagad pilnīgi pelnīti no viņa novērsās.

Diumvirātā, kas sekoja Karola valdīšanas laikam, nesenajos notikumos ar valsts teritorijas atdošanu neiesaistītā un tāpēc dezorganizētā armija sāku mā izrādījās vājāka par tās partneri Dzelzs gvardi, kas tagad gozējās

skurbinošajā nacistiskās Vācijas atklātās alianses saulītē. Gvardi pasludināja par vienīgo likumīgo partiju Nacionāli leģionārajā valstī, kuru nodibināja 1940. gada 14. septembrī; tai tika uzticēts nācijas morālās un materiālās atjaunotnes pienākums. Ap to tagad pulcējās avantūristi un oportunisti. Sākot ar Kodreanu nogalināšanas otro gadskārtu, Gvarde uzsāka ilgu vardarbības kampaņu, nogalinot daudz politisko pretinieku (ieskaitot Jorgu un vienīgo, nedaudz mazāk ietekmīgo nacionālzemnieku ekonomistu Virgīliju Madgearu), slepkavojot ebrejus un draudīgi norādot uz virsnieku kadru "tautiskošanas" iespēju. Šis ieilgušais radikālisms Rēma (*Roehm*) "garo dunču nakts" stilā tomēr noveda Gvardi pie iznīcības. Krievijas karagājiena priekšvakarā Hitlers pieprasīja stabilu un disciplinētu Rumāniju, kas efektīvi pakļautos Vācijas kara vajadzībām. Šajā sakarā viņš atļāva armijas virspavēlniekam ģenerālim Jonam Antonesku trīs niknu ielu kauju dienās 1941. gada 21.–23. janvārī apspiest ideoloģiski simpātisko, bet nevaldāmo Dzelzs gvardi. Tajā pašā laikā viņš piešķīra Horijam Simam un vēl dažiem gvardistiem politisko patvērumu Vācijā, paturot tos rezervē kā garantiju Antonesku uzticamībai kara laikā. Liktenīgā kārtā tādējādi īstena fašistiska kustība tika novājināta ar pašu nacistu piekrišanu brīdī, kad Vācijas vara Eiropā un pār Rumāniju bija zenītā. Tagad, tāpat kā Karola diktatūras laikā pirms diviem gadiem, Dzelzs gvarde sabruka, tiklīdz to skāra stingra roka. Ilgstoši neracionāli un bez kompromisiem aizraujoties ar savu negatīvo radikālismu, tā bija atkārtoti "aizbaidījusi" iespējas pārņemt varu. Kā Rumānijas sabiedrības slimību simptoms un kā atmaksa par Rumānijas politikas melīgumu Dzelzs gvarde uzskatāma par svarīgu parādību, bet kā zāles pret šīm pašām vainām tā bija maziedarbīga.

15. februārī ģenerālis Antonesku noārdīja Nacionāli leģionāro valsti un Dzelzs gvardes funkcionārus aizstāja ar armijas personālu. Viņam izdevās iegūt sabiedrības atzinību pavisam neticamā (99,91 %) tautas nobalsošanā no 2. līdz 5. martam; 1941. gada 22. jūnijā viņš ievilka Rumāniju karā pret Padomju Savienību kā Vācijas vērtīgāko un visaugstāk novērtēto sabiedroto. Kaut arī Antonesku bija profesionāls Francijas militāro paraugu piekritējs, izpratne par Eiropas līdzsvaru bija ļāvusi viņam ieteikt Rumānijai savienību ar Vāciju jau ilgi pirms kara sākuma. Kā "politiskais" ģenerālis Antonesku kādu laiku bija atbalstījis Dzelzs gvardi un pēc darbošanās kara ministra amatā Gogas–Kuzas un pirmajos (1937.–1938. gada) Kristi kabinetos bija izraisījis Karola neapmierinātību, uzstājoties kā aizstāvības liecinieks – Kodreanu tiesāšanas procesā 1938. gada maijā. Viņam bija bijušas labas attiecības arī ar tagad pasīvo Maniu, jo abiem kopīgs bija puritāniskais

nicinājums pret karaļa padomdevēju svītu. Tieši Antonesku iedzīlināšanās dažās apšaubāmās bruņojuma pirkšanas lietās, kurus bija saņēmis Karola draugs Malaksa, bija par iemeslu viņa atbrīvošanai no kara ministra posteņa 1938. gada 30. martā un nosūtīšanai uz korpusa štābu Besarābijā. "Trimdā" viņa popularitāte tikai nostiprinājās. Kad viņš aizlūdza par gvardistiem, kas tika pakļauti režīma teroram pēc Kalinesku nogalināšanas 1939. gada septembrī, Antonesku tika atbrīvots arī no šī amata. Vēl vēlāk, kad Karols izmisīgi centās nodrošināties pret gaidāmajām tautas dusmām par teritoriju atdošanu Padomju Savienībai 1940. gada 28. jūnijā, Antonesku, kas ap to laiku likumsakarīgi bija kļuvis par pretreakcijas lideri, 9. jūlijā tika arestēts. Arī tam nebija nekādas nozīmes, jo Otrā Vīnes arbitražas rezultātā Antonesku taisnā ceļā no apcietinājuma nāca pie varas, bet Karols zaudēja varu un devās izsūtījumā.

Būdams drosmīgs un neuzpērkams, bet reizē arī īdzīgs un egoistisks (par sevi viņš runāja trešajā personā), Antonesku baudīja saliedētu sabiedrības atbalstu par viņa mēģinājumiem un sākotnējiem panākumiem atgūt no Padomju Savienības Besarābiju un Bukovinas ziemeļu daļu, par šo varoņdarbu izpelnoties maršala pakāpi no karaļa Mihaja 1941. gada 23. augustā. Arī Rumānijas ieguldījums Ass līguma valstu karadarbībā pret Krieviju, ko Antonesku nepārtrauca pat tad, kad pašas Rumānijas neatbrīvotās teritorijas tika atgūtas, bija daudz lielāks nekā jebkuras citas Vācijas partneres atbalsts. Tāpēc Antonesku kļuva par Hitlera iemīļotu sabiedroto un bija pirmais ārzemnieks, ko apbalvoja ar Dzelzs krusta bruņinieka krustu, vienīgais, ko pieaicināja konsultēt militārajos jautājumos, un, iespējams, arī vienīgais no visiem – vienalga, vācietis vai ārzemnieks, kas uzdrīkstējās pat runāt pretī Hitleram. Ass valstu diskusijās Antonesku aizstāvēja Rumānijas suverenitāti un nacionālās intereses ar lielu neatlaidību, lai gan kara triumfālajā pirmajā pusē viņš bija aktīvi iesaistījies ebreju genocīdā. Kad pēc Staļingradas kaujām, kas bija gan Rumānijas, gan Vācijas militārais sabrukums, Rumānijas sabiedrība un elite sāka šaubīties par turpmākas karadarbības lietderību, Antonesku atbildēja, ka a) līdz tam atgūtā Besarābija un Bukovinas ziemeļu daļa var "pagaist", ja Krievija netiks pilnīgi sakauta, b) Rumānija var cerēt atgūt zaudēto Transilvānijas daļu vienīgi tad, ja tā pārspēs Franciju cīņā par Hitlera labvēlību un liks tam laika gaitā atcelt Otrās Vīnes arbitražas lēmumu. Pirmā skaidrojuma daļa izrādījās pareiza, bet otrā – nepareiza, jo iznāca tā, ka tieši Sabiedrotās valstis atdeva Rumānijai visu Transilvānijas teritoriju kā atalgojumu par to, ka tā pameta Ass līguma valstis, pirms to izdarīja Ungārija.

Šī radikālā pārmaiņa tika panākta ar karaļa Mihaja, līdz šim nominālā valsts galvas, apvērsumu pret Antonesku 1944. gada 23. augustā, kad padomju armijas daļas, atkal iekarojušas visu Bukovinas ziemeļu daļu un daļu no Besarābijas, bija gatavas iebrukumam regatā. Antonesku meklēja iespējas noslēgt pamieru, bet ne bez padevīgas iepriekšējas Hitlera informēšanas par šo nodomu; tā tikai izgāztos viss pasākums. Jau sākot ar 1943. gada beigām, viņa ārlietu ministrs bija meklējis iespējas karaļa apvērsuma novēršanai, piedāvājot slepenus miera sarunu priekšlikumus dažādām rumāņu diplomātiskajām misijām ārzemēs, it īpaši Ankarā, Madridē un Stokholmā. Bet pašas Rumānijas nevēlēšanās atteikties no Padomju Savienības pieprasītajām teritorijām un Antonesku personīgie aizspriedumi par attiecību saraušanu ar Hitleru novilcināja šos kontaktus līdz laikam, kad karalis Mihajs sāka pārliecināties, rīkoties pats uz savu galvu, tomēr ar Nacionālzemnieku, Liberālās, Sociāldemokrātiskās un Komunistiskās partijas vadītāju piekrišanu, kaut arī šīs partijas ilgstoši skaitījās nelegālas. Nākamajā dienā, 24. augustā, vācieši ar nokavēšanos iecēla Horiju Simu par Vīnes trimdas marionešu valdības galvu un viņu gaisa spēki sāka veltīgu trīs dienu Bukarestes bombardēšanu. Antonesku tika arestēts (un sodīts ar nāvi 1946. gada 1. jūnijā), un 1944. gada 12. septembrī ar Sabiedrotajām valstīm tika noslēgts pamiers, kas apstiprināja 1940.–1941. gadā noteikto Padomju Savienības un Rumānijas robežu, bet kā kompensāciju paredzēja 1920.–1940. gada Ungārijas un Rumānijas robežas atjaunošanu. Jau 1944. gada 25. augustā Rumānija pievienojās Sabiedrotajiem cīņā pret Vāciju un 7. septembrī pieteica karu arī Ungārijai. Papildus jau agrāk Hitlera karā pret Krieviju sūtītajām 27 armijas divīzijām un pusmiljonam upuru (no kuriem 300 000 bija krituši), papildus tam, ka Rumānija bija apgādājusi Hitlera armiju ar degvielām un labību, pēc tam vēl īstenojusi visizšķirošāko pagrieziena karadarbībā, kas pavēra vērmahta dienvidaustrumu vārtus un atvēra Balkānus padomju armijai, tagad Sabiedroto valstu noslēguma kaujās pret Hitleru Rumānijai atkal vajadzēja nodrošināt 27 divīzijas un upurēt vēl 170 000 cilvēkus (no kuriem 111 000 krita kaujās). Tas militārā drošsirdība, karojot abās pusēs 1941.–1944. gadā un 1944.–1945. gadā, bija spilgtā kontrastā ar 1940. gada glēvajām kapitulācijām.

14

30. gadu otrajā pusē pilsētās un rūpnieciskajā sektorā valdošā labklājība kara sākuma gados beidzot bija sasniegusi arī lauku ciemus un lauksaimniecības nozari. Tas nenotika vis kādas lauksaimniecības sektora strukturālās

reformas dēļ, bet gan milzīgam Rumānijas lauksaimniecības produktu patēriņam Vācijā un lielā lauku darbaspēka iesaistīšanai Rumānijas armijā. Kara pēdējā gada laikā šī trauklā labklājība izzuda, jo lauki kļuva par padomju un vācu armijas sirojumu vietu. Militāro vajadzību loģika bija mudinājusi Antonesku līdz pat viņa gāšanai meklēt iedarbīgas ekonomikas racionalizācijas iespējas, bet viņa sekmes lauksaimniecībā bija niecīgas. Vācieši savukārt ieteica jauno nacionālzemnieku ekonomisko politiku, saskaņā ar kuru Rumānijai būtu jāattīsta pārstrādes rūpniecība ciešā sakarā ar lauksaimniecību, to dažādojot no labības līdz pat tehniskajām kultūrām, bet smagajai un citām rūpniecības nozarēm jāorientējas uz Vāciju. Tā bija atgriešanās pie Karola ēras neolibērāļu ekonomiskajām ambīcijām.

Sākotnējā atveseļošanās no depresijas, kas atsevišķās rūpniecības nozarēs bija ievērojama, līdzīgi liberāļu pirmsdepresijas industrializācijai atkal neradīja pietiekamu virzītājspēku vai neieguva tik vispārēju raksturu, lai sāktu risināt Rumānijas lauksaimniecības hroniskās problēmas. 30. gadu beigū industrializācija, kas koncentrējās tādās kapitālieguldījumus prasošās jomās kā metalurģija un bruņojums, naftas ķīmijas nozare, kokrūpniecība un tekstilrūpniecība, gandrīz nemaz nebija ietekmējusi lauku pārpadzīvotību vai rezultatīvi atvieglojusi zemnieku pieprasījumu pēc patēriņa precēm. Tā vienīgi radīja un padarīja slavenu jauna veida monopolistu – uzņēmēju, kas parasti sadarbojās ar Karolu kā klusējošs, bet bagātīgi atalgots partneris. Pretstatā Bratianu 20. gadu darboņiem, kas parasti bija politiķi ar ietekmi uz rūpniecības programmām, šie jaunie 30. gadu cilvēki – tādi “ksenokrāti” kā rumāņu grieķis Nikola Malaksa vai ebrejs Makss Ausnics (*Max Aușnit*) – izmantojot savu kontroli valdībā un bankās, būtībā bija “rūpniecības kuģa” kapteiņi, kas iejaucas politikā, lai aizsargātu un palielinātu savas ekonomiskās likmes. Fakts, ka Rumānijas rūpnieciskās ražošanas indekss 30. gados pieauga par 56,3 %, bet ienākumi uz vienu iedzīvotāju palielinājās tikai par 8 % (pat kaimiņzemē Bulgārijā, kas arī bija agrāra valsts, pēdējais rādītājs bija 35 %), ir drūma norāde uz to, ka karolistu režīms bija tikpat vienaldzīgs pret valsts plašo zemniecības masu vairākumu kā tā priekšgājēji liberāli. Šī vairākuma patēriņa iespējas palika nemainīgas, parādu nasta, kas radās patēriņa un nevis investīciju vajadzības dēļ, bija nospiedoša, veselības stāvokļa, dzīves apstākļu, labklājības un izglītības līmenis bija zems. Šāda dziļa lauku nabadzība uz ietekmētas, subsīdētas, kukuļdošanas pārņemtas un bieži vien svešzemnieku īpašumā esošas rūpnieciskās pārpilnības fona nenovēršami grāva parlamentārās valdības sociālo un psiholoģisko pamatu.

15

Pirms pārejām pie secinājumiem par starpkaru laika Rumāniju, uzmanību pelna vairāki kultūras un tehniskas dabas jautājumi. Rumānijas dzelzceļu tīkls bija vissazarotākais visā Balkānu pussalā, tomēr satiksme starp regatu un jaunajām provincēm nebija laba. Transilvānijas un Bukovinas līnijas bija vērstas Budapeštas, Fjumes un Vīnes virzienā, bet Besarābijas – uz Odesu. Lidz pat 1923. gadam Besarābijā pēc Krievijas parauga darbojās platsliežu dzelzceļš. Ap 1940. gadu – valsts teritorijas samazināšanas priekšvakarā – sliežu ceļu kopgarums no 11 206 km 1919. gadā bija nedaudz palielinājies līdz 11 815 km; dubultsliežu ceļi, kas būtu bijusi ievērojama priekšrocība situācijā, kad galvenie dzelzceļa pārvadājumi notika ar smagsvara preču vagoniem, klāja tikai 405 km. Nepilnības radās no pamatlīdzekļu trūkuma, bet tās vēl jūtāmākas darīja administrācijas vienaldzība un politiska tukšvārdība. Šķita, ka katram politiķim ir sava iemīļota dzelzceļa līnija, kuru viņš vēlējās paplašināt sev vajadzīgā virzienā. Nākamajam ministram pārtraucot iepriekšējā uzsākto projektu, daudzkreiz sākās jaunas līnijas celtniecība, kas netika pabeigta. Ražas novākšanas laikā gadījās, ka degvielas sastāvam vajadzēja divas nedēļas, lai veiktu 200 km garo posmu no naftas pārstrādes vietas Ploesti pilsētā līdz ostai Konstancā. Caur ostām pārvadāja 80–90 % visa Rumānijas eksporta (naftu, labību, kokmateriālus), bet pa dzelzceļu – pusi visa importa (rūpniecības iekārtas un produkciju).

Kā jau iepriekš norādīts, nafta bija tas Rumānijas īpašums, kas ļāva saglabāt pozitīvu tirdzniecības bilanci, baudīt budžeta pārpalikumu un uzturēt rentablus dzelzceļus. Tomēr šajā nozarē, kas galvenokārt atradās ārzemnieku īpašumā, tika nodarbināta salīdzinoši neliela darbspēka daļa, kas nevis mazināja lauku pārpadzīvotības problēmas asumu, bet drīzāk palielināja ksenofobijas sekmētu vilšanos. Bez tam, Rumānijā nekad neražoja naftas produktus tādā daudzumā, lai varētu ietekmēt to cenu starptautiskajā tirgū. Rumānijas atkarību no cenu svārstībām raksturo šādi skaitļi: 1926. gadā saražoto 1 886 000 t naftas produktu vērtība bija 9500 miljoni leju, bet 8 700 000 t – gandrīz pieckāršotais produkcijas apjoms 1936. gadā – bija vairs tikai 9000 miljonu leju vērts. Starp pārējām dabas bagātībām, ko starpkaru periodā gan nekad neizmantoja tik intensīvi kā naftu, vēl jānosauca brūnogles, hroms, mangāns, dzīvsudrabs, vizla, varš, dzelzs, svins, antimons, bismuts, molibdens un pirīts, kā arī Transilvānijas bagātības – metāna gāze, boksīti, zelts un sudrabs. Bukovinā un Transilvānijā attīstītā kokrūpniecība 20. gados bija devusi darbu lielākajai daļai

lauksaimniecībā nenodarbināto strādnieku, bet karolistu laikā to šajā ziņā pārņēma regata teritorijā koncentrētās metalurģijas un tekstilrūpniecības nozares. Tomēr visumā Transilvānijas rūpniecībai izdevās izturēt regata ekonomisko konkurenci un administratīvo diskrimināciju daudz veiksmīgāk nekā, piemēram, jaundzimušajām Slovākijas nozarēm, kam apvienotajā kaimiņzemē bija jāiztur čehu spiediens (sk. 3. nodaļas 7. iedaļu). Laikā starp 1930. un 1939. gadu kopējais Rumānijas rūpniecībā nodarbināto skaits gandrīz dubultojās, pieaugot no 157 000 līdz 294 000, bet vienlaikus lieko un nenodarbināto lauku iedzīvotāju skaita pieaugums bija 1 līdz 2 miljoni cilvēku. Tādējādi rūpniecībai, diemžēl, neizdevās attaisnot liberāļu un karolistu doto solījumu darboties kā *deus ex machina* visu lauksaimniecības vainu labošanai.

Lauksaimnieciskā cikla laikā zemnieki lauku darbos izjuta vajadzību pēc savu bērnu līdzdalības, viņi labāk maksāja sodanaudu par stundu kavēšanu nekā laida bērnus skolā. Jau iepriekš dotās statistikas ziņas par zemo izglītības līmeni (sk. 2. iedaļu) liecina par pamatskolas izglītības sistēmas trūkumiem. Vidusskolas izglītības sistēma savukārt bija veidota valsts ierēdņu sagatavošanai, nevis individuālo talantu attīstīšanai. Visbeidzot, universitātes skoloja pārāk lielu un lieku akadēmisko proletariātu – advokātus un zinātniekus, kurus nepietiekami attīstītā tautsaimniecība nevarēja nodarbināt un kuri tādēļ papildināja jau tā pārāk daudzskaitlīgās, varenās, zemu atalgotās un līdz ar to korupcijai pakļautās ierēdniecības rindas. 1929. gadā, kad modernā un industrializētā Vācija skoloja mazāk nekā divus (1,7) augstskolas studentus no katriem 1000 iedzīvotājiem, bet atpalikuši agrārā Rumānija iedrošinājās mācīt 2 uz katriem 1000 iedzīvotājiem. Rumānijas studentija vienmēr bija aktīva un parasti eksplozīva, politiski saliedētu ļaužu grupa. Starpkaru laikā Bukarestes advokatūrā bija vairāk advokātu nekā Parīzē, savukārt Rumānijas lauku nodrošinājums ar ārstiem nebija labāks kā Indijā, jo šeit bija 1,1 ārsts uz katriem 10 000 iedzīvotāju. Nacionālzemnieku aicinājumiem pārskatīt izglītības prioritātes, pārvietojot uzsvaru no liberāļu iecienītajām klasiskajām un humanitārajām mācību programmām uz eksakto, tehnisko, profesionālo un arodizglītību, pēc kā bija daudz lielāka nepieciešamība, nebija panākumu.

1930. gadā iznāca 709 dienas un nedēļas izdevumi (no kuriem 505 bija rumāņu, 112 – ungāru, 72 – vācu un pārējie ebreju, krievu, bulgāru un franču valodā) un 554 periodiskie izdevumi (no kuriem 433 bija rumāņu, 69 – ungāru, 30 – vācu un pārējie dažādās citās valodās). Tāpat kā vairākās citās kaimiņzemēs, prese bija pērkama, apmelojoša un ārišķīga. Vairāki

rumāņu valodā iznākoši izdevumi atradās ebreju īpašumā, un šķiet, ka lielākā daļa žurnālistu bija ebreji. Pēc tam kad 1938. gada sākumā Gogas–Kuzas valdība pasludināja izteikti ebrejisko presi par nelikumīgu, nedaudz vēlāk tajā pašā gadā karaļa diktatūra turpināja likvidēt visas ar partijām saistītās avīzes.

16

Pretēji cerīgi daudzsološajai situācijai tūlīt pēc Pirmā pasaules kara Rumānijas starpkaru perioda politiskā, sabiedriskā un ekonomiskā vēsture rada bezcerības iespaidu. Zemniecība faktiski bija izslēgta no valsts politiskās dzīves, un ar to apgājās kā ar inerti, manipulējamu masu; tas radīja zemniecības neuzticību visām varām. Oligarhiskā, birokrātiskā valdošā elite vienlaikus uzvedās kā nacionālās jauncelmsmes īstenotāja un iespējamā emigrējošā sabiedrības daļa, kas “iesāla” savas, ar skaļiem lozungiem no zemniecības izspiestās bagātības ārzemju bankās. “Ārzemnieku” vidussšķira ekonomiskajā ziņā bija svarīga, politiski neieredzēta un sociāli neasimilēta; lai gan nacionālās jūtas un šķiru naidis pret to bija viegli mobilizējami, Rumānijas sabiedrība pati vēl nespēja tās vietā veidot citu. Tieši šādas – patstāvīgas un pilsoniski atbildīgas pašas Rumānijas *ekonomiskās* vidussšķiras trūkums pretstatā pārmērīgi daudzskaitlīgajai “intelligences un birokrātijas” vidussķirai lielā mērā noteica to, ka valsts politikai trūka organizācijas, ko visspilgtāk apliecina ja ne viltoto, tad vismaz ekstremālo vēlēšanu rezultātu svārstības 20. gados un politisko slepkavību pārpilnība 30. gados. Šīs organizācijas trūkums bija par iemeslu arī daudzajām savērnieciskām teorijām, starpkaru Rumānijā izperinātām, ar nolūku izskaidrot daudzskaitlīgās reformistu solījumu izgāšanās: apturēt uzmācīgo nabadzību un attaisnot neskaitāmo pilnīgi vai daļēji valsts īpašumā esošo korporāciju nekompetenci, kuras bija radītas ekonomiskā nacionālisma, nevis ekonomiskā racionālisma dēļ, lai izdzītu ienīstos ebreju un citus “ārzemju” komersantus, rūpniekus un naudas aizdevējus. Nevienā citā starpkaru posma Eiropas valstī morālā un psiholoģiskā plaša starp oligarhijas un birokrātijas eliti un zemākām šķirām nebija tik plaša un dziļa; aizraušanās ar Francijas kultūru, kā arī ārpolitikas un ārzemju politiski tiesisko modeļu fetišētā apjūsmošana bija zināmā mērā Rumānijas elites bēgšana pašai no savas tautas.

Pāreja no sākotnējās, pacilājošās pirmskara ēras gaisotnes uz teritoriālās atdalīšanās paralizējošo postu notika depresijas laika rūpju noskaņās. Līdzīgi norisinājās arī konstitucionālā un politiskā novēršanās no 20. gadu

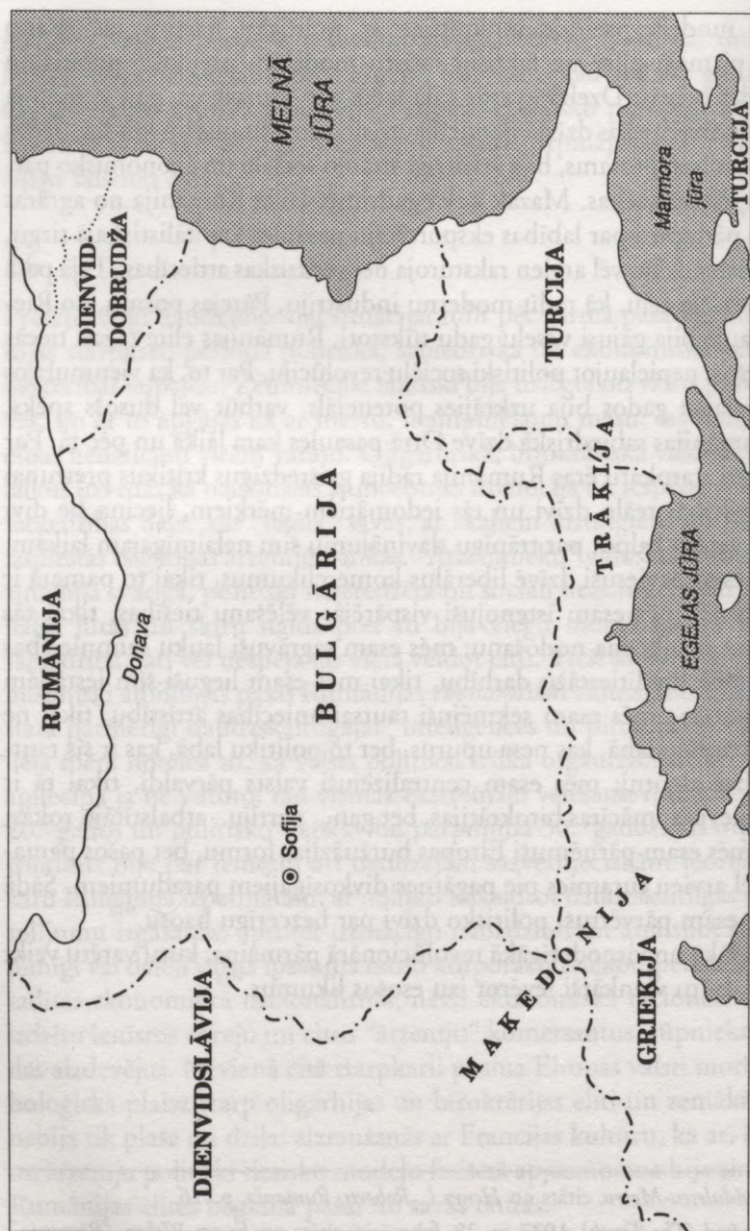
Francijas modeļa pseidodemokrātijas ar politisko partiju sašķelšanu 30. gadu pirmajā pusē uz faktiski fašistu modelētu pseidokorporātismu desmitgades beigās; Dzelzs gvarde šajā laikā gan atmaskoja, gan iemiesoja Rumānijas sabiedriskās dzīves daudzšķautņainos trūkumus un kļūdas. Šādas galējās svārstības, protams, bija ārkārtīgi straujo sociālo un ekonomisko pārmaiņu iespējamās sekas. Mazāk nekā gadsimta laikā Rumānija no agrāras valsts bija pārtapusi par labības eksportētāju pasaules kapitālistiskajā tirgū, tomēr tās sabiedrību vēl arvien raksturoja neoverdziskas attiecības. Tajā pašā laikā tā meklēja ceļu, kā radīt modernu industriju. Pārejas posmu, ko Rietumu pasaule bija gājusi veselu gadu tūkstoti, Rumānijas elite tagad tiecās veikt steigšus, nepieļaujot politiski sociālu revolūciju. Par to, ka vienmuļajos pirmskara laika gados bija uzkrājies potenciāls, varbūt vēl dusošs spēks, liecina Rumānijas sabiedriskā dzīve Otrā pasaules kara laikā un pēc tā. Par to, ka šī pati starpkaru ēras Rumānija radīja gaišredzīgus kritiķus pretrunai starp sabiedrības reālo dzīvi un tās iedomātiem mērķiem, liecina šie divi citāti, kas varētu kalpot par trāpīgu slavinājumu šim nelaimīgajam laikam:

“Mēs esam ieviesuši dzīvē liberālus komerclikumus, tikai to pamatā ir antisemitisms; mēs esam īstenojuši vispārējās vēlēšanu tiesības, tikai tās aprobežojas ar biļetena nodošanu; mēs esam sagrāvuši lauku saimniecības nolūkā izvērst kredītiestāžu darbību, tikai mēs esam lieguši šim iestādēm brīvi konkurēt; ..mēs esam sekmējuši tautsaimniecības attīstību, tikai ne lauku iedzīvotāju labā, kas nesa upurus, bet to politiķu labā, kas ir šīs tautsaimniecības algotņi; mēs esam centralizējuši valsts pārvaldi, tikai tā ir nonākusi nevis apmācītas birokrātijas, bet gan .. partiju.. atbalstītāju rokās; īsi sakot, mēs esam pārņēmuši Eiropas buržuāzijas formu, bet pašos pamatos mēs vēl arvien turamies pie pagātnes divkosīgajiem paradumiem. Šādā veidā mēs esam pārvērtuši politisko dzīvi par bezcerīgu haosu.”¹²

“Vislielākā un visnoderīgākā revolucionārā pārmaiņa, kuru varētu veikt Rumānijā, būtu vienkārši ievērot jau esošos likumus.”¹³

¹² C. Rădulescu-Motru, citāts no Henry L. Roberts, *Rumania*, p.116.

¹³ *Adevărul (The Truth)*, 1937. g. 25. februāris, citāts no Eugen Weber, "Romania", Hans Rogger and Eugen Weber, eds., "The European Right (Berkeley: University of California Press, 1966), p. 539.

7. karte. Bulgārija

VII nodaļa BULGĀRIJA

1

Bulgārijas starpkaru periodā īstenotās politikas pētījumi pamazām kļiedē vispārpieņemto mītu par to, ka vardarbība un politiskais radikālisms ir sociālās un ekonomiskās nevienlīdzības un/vai daudzskaitlīgu, neintegretu nacionālo minoritāšu pastāvēšanas izpausmes. Starpkaru laika Viduseiropas austrumu valstu vidū Bulgārijai bija visegalitārākā sabiedrība gan no īpašuma piederības, gan no stāvokļa pielāgojamības viedokļa; tai nebija aristokrātijas, bet bija kvalitatīva, prestiža un pieejama izglītības sistēma, kas samērā efektīvi veicināja pārmaiņas sabiedrības locekļu sociālajā statusā. Tās sabiedrība bija viena no etniski viendabīgākajām visā reģionā. Tomēr Bulgārijas politika bija īpaši vardarbīga un tajā valdošās ekstrēmiskās kustības, gan "labējās", gan "kreisās", bija neparasti spēcīgas. Starpkaru laika Bulgārijas iekšējo vardarbību lielākoties var izskaidrot ar pieviltām nacionālajām jūtām un it īpaši ar tās robežās dzīvojošās plašās, labi organizētās un iredentiski noskaņotās Maķedonijas bulgāru kopienas klātbūtni; šī kopiena bija vienmēr gatava satriekt ikvienu aizdomīgu politiķi, kas ieņēmis nepietiekami stingru nostāju jautājumā par Bulgārijas centieniem iegūt visu Maķedoniju, lai gan spēcīgas un laiku pa laikam aktīvas anarhistu un komunistu kustības tāpat veicināja tādu parādību kā slepkavības, spridzināšanas, nemieri un neizdevušās sacelšanās izplatību.

Papildus tam, ka Bulgārija bija izspiesta gandrīz no visas Maķedonijas, izņemot nenozīmīgu tās daļu, 1919. gada 27. novembrī noslēgtais Neiji miera līgums atņēma Bulgārijai tās maizes klēti Dienviddobrudžu, kura aizņēma gan tikai 8 % no teritorijas, kas Bulgārijai bija piederējusi pirms Balkānu kariem un Pasaules kara, bet deva 20 % graudaugu ražas; saskaņā ar šo līgumu Bulgārijai tika atņemta izeja uz Egejas jūru un vairākas ražīgas tabakas audzēšanas vietas Rietumtrāķijā, kuras tā tikai nesen – 1912. un 1913. gada Balkānu karu rezultātā – bija ieguvusi no Turcijas, bet tagad

bija spiesta, padodoties Sabiedroto valstīm* piekrist pievienošanai Grieķijai. Visbeidzot, tā zaudēja vairākas nelielas, bet stratēģiski svarīgas pierobežas vietas Dienvidslāvijai. Tādējādi Bulgārijas kopējā platība samazinājās no 111 836 km² 1913. gadā Balkānu karu nobeigumā līdz 103 146 km² pēc Neiji līguma noslēgšanas. Valsti apkrāva arī ar smagu kontribūciju, kompensāciju un reparāciju maksājumu nastu, un tai tika noteikts bruņoto spēku ierobežojums – 20 000 karavīru 12 gadu ilgā iesaukumā, 10 000 zandarmu un 3000 pierobežas policistu.

Tādā veidā pilnībā tika anulēti Bulgārijas milzīgie un gandrīz nebeidzami 1912.–1918. gada militārie pūliņi, kuru rezultātā nogalināja ap 155 000 un ievainoja vairāk nekā 400 000 karavīru, neskaitot tos 150 000 civiliedzīvotāju, kas mira holeras, tīfa un gripas epidēmiju laikā, un nemaz nepieminot tos simttūkstošus bērnu, kas nepiedzima šajos kara gados vai trešdaļas lopu un lauksaimniecības tehnikas zaudējumu. Bojā gājušo militārpersonu skaits vien līdzinājās 1/5 no visiem valsts vīriešu kārtas iedzīvotājiem vecumā no 20 līdz 50 gadiem.

Bulgāru nacionālisti vēlāk apgalvoja, ka Neiji miera līguma uzspiestās teritoriju upurēšanas dēļ trešā daļa valsts iedzīvotāju palikusi ārpus tās robežām kaimiņzemēs Rumānijā, Dienvidslāvijā un Grieķijā. Šāds apgalvojums daļēji sakņojās pretrunīgajā un patiešām apšaubāmajā visu Maķedonijā dzīvojošo slāvu uzskatīšanā par bulgāriem un bija pārspilējums, tomēr nevar noliegt, ka ar starpkaru laika Bulgārijas robežām nenoliedzami tika pārkāpts nacionālās piederības princips. Sabiedrību visvairāk sanikvoja Maķedonijas nozīmīgāko apgabalu atdalīšana, bet Egejas piekrastes apgabalu, Rietumtrāķijas tabakas lauku un Dienviddobrudžas maizes klēts zaudējums bija daudz sāpīgāks un svarīgāks no ekonomiskā viedokļa. Dienviddobrudžai vienīgajai no Neiji līguma rezultātā zaudētajām teritorijām starpkaru perioda beigās 1940. gada 7. septembrī bija lemts atgriezties no Rumānijas pie Bulgārijas, kas to saglabāja arī pēc Otrā pasaules kara (sk. 6. nodaļas 13. iedaļu).

Uzspiežot Bulgārijai šādu 1919. gada risinājumu, sabiedroto lielvalstis, iespējams, vēlējās mazināt šīs valsts nozīmi, kas, pati būdama neliela, kara laikā lika viņām izjust pamatīgas "stratēģiskas mokus" ar to, ka izraisīja Vācijas spēku ierašanos Dardanelu jūras šaurumā, tādā veidā palīdzot pārtraukt Rietumvalstu papildspēku piegādi Krievijai un gandrīz iznīcinot Serbiju. Tomēr Neiji līguma bargie un atriebīgie noteikumi pārvērta Bulgāriju ne tikai par nikni revizionistisku valsti, kas bija nelabvēlīga un izolēta no saviem

* Antantes lielvalstis (red. piez.).

kaimiņiem, bet arī par naidīgu sabiedrību, kurai, kā jau norādīts iepriekš, bija raksturīga iekšēja varmācība. Daļēji šis iekšējais rūgtums radās no vilšanās sajūtas, ka lēmums 1915. gadā atbalstīt Centrālās lielvalstis, līdzīgi iepriekšējam 1913. gadā uzsākt Balkānu karu, izrādījās negaidīta pārrēķināšanās, kā arī no domas, ka gudrāka diplomātija būtu varējusi ierindot Bulgāriju starp uzvarētājiem un līdz ar to tai piederētu visas tās vēsturiskās un etniskās teritorijas. Bez tam visa turpmākā karadarbība bija izrādījusies nemākulīga un slikti organizēta. Nedz armija, nedz sabiedrība nebija sagatavota karadarbībai trīs gadu garumā. Dezertēšanas gadījumi, streiki, pārtikas nemieri, novārdzinātība un neapmierinātība beidzot – 1918. gada septembra otrajā pusē – pārtapa par iesaukto zemnieku karaspēka daļu vispārēju sacelšanos. Pēc divu sacelšanās vietai dienvidaustrumos līdzās esošu apvidu nosaukuma to dēvēja par “Radomiras dumpi” vai “Vladajas sacelšanos”. Tā sekmēja steidzamu pamiera noslēgšanu 29. septembrī un cara Ferdinanda atteikšanos no troņa 3. oktobrī par labu savam dēlam Borisam, bet sacelšanās galvenais uzdevums – monarhijas nomaiņa ar republiku – palika neizpildīts.

Lai arī kāda veidotos situācija, Bulgārijas politiku starpkaru periodā vienmēr jūtami būtu ietekmējis Maķedonijas jautājums. Bulgārijai tagad piederēja tikai 6789,2 km² (10,1 %) no apgabala, ar kuru cieši saistījās tās nacionālais jūtīgums, bet lauvas tiesa bija sadalīta starp Grieķiju (34 602,5 km² jeb 51,5 %) un Dienvidslāviju (25 774 km² jeb 38,4 %). Dienvidslāvijas patvaļīgā un nevēlīgā tai piederošās Maķedonijas daļas pārvalde un Grieķijas lēmums izmitināt tai piederošajā šī reģiona daļā aptuveni pusmiljonu grieķu bēgļu, kas atgriezās no Turcijas pēc Grieķijas sakāves Anatolijā 1922. gadā, bija kaitinoši papildfaktori. Bulgārijas iekšpolitikā Maķedonijas jautājums parādījās ne tikai kā plašas sabiedrības identifikācija ar Maķedonijas revizionismu. Daudz spēcīgāk šī problēma izpaudās kā saliedēto, nelokāmo un uzņēmīgo Maķedonijas bulgāru spēja iespieties un patiesībā ilgāku laiku ieņemt gandrīz dominējošo stāvokli Bulgārijas politisko, administratīvo, militāro, komerciālo, akadēmisko un brīvo profesiju pārstāvju vidū. Tādā veidā 206 814 maķedonieši no Bulgārijai piederošās Maķedonijas daļas (pēc 1934. gada tautas skaitīšanas datiem) kopā ar 101 144 bēgļiem no Dienvidslāvijas un Grieķijas daļām, kas atbēga uz Bulgāriju pēc Balkānu kariem un Pirmā pasaules kara (saskaņā ar 1926. gada pārskatu), īstenoja savam skaitam neproporcionāli lielu varu un darbojās gandrīz kā “valsts valsti”.

Viņu pusmilitārais atzars – Iekšējā Maķedonijas revolucionārā organizācija (IMRO) – ne tikai iebaidīja Bulgārijas eliti, terorizējot cilvēkus, kurus

turēja aizdomās par pārāk "mikstu" nostāju nacionālos (iredentitātes) jautājumos, bet arī iesaistījās uzbrukumos pāri robežai un slepkavībās Dienvidslāvijai, retāk Grieķijai piederošajās Maķedonijas daļās. Rezultātā Bulgārija nonāca vēl lielākā izolācijā. 20. gadu beigās IMRO vardarbība uzliesmoja valsts iekšienē, kad daudzās konkurējošās frakcijas cita citu iznīcināja, bet 30. gadu sākumā tās izdzīvojušie biedri degradējās, kļūstot par gangsteriem, izspiedējiem un narkotiku tirgotājiem. IMRO sāka iznomāt savus profesionālos slepkavas citām Eiropas ekstrēmistu kustībām. Tā, piemēram, Dienvidslāvijas karaļa Aleksandra un Francijas ārlietu ministra Bartū slepkava bija horvātu ustašu (sk. 5. nodaļas 8. iedaļu) dienestā esošs IMRO terorists. Līdz laikam, kad to 1934. gadā beidzot salauza "jaunās slotas" režīms, IMRO bija 15 gadus turējusi Bulgārijas sabiedrību terora un iebiedēšanas gūstā. Šī sabiedrība bija vienlaikus IMRO upuris un sabiedrotais. Viegļums, ar kādu organizācija tika likvidēta, liek domāt, ka iepriekšējām Bulgārijas valdībām drīzāk pietrūka gribas, nevis spēka, lai apvaldītu IMRO pārmērības.

2

Bulgārijas vēlākā laika politiskās vēstures izklāsta pamatojumam izmantota un analizēta sociālās un ekonomiskās dzīves statistika, it īpaši tie dati, kas attiecas uz tās galveno tautsaimniecības nozari – lauksaimniecību. Starpkaru laikā Bulgārijā notika trīs tautas skaitīšanas 1920., 1926. un 1934. gada pēdējā dienā; tās visas kopā rada iespaidu par strauju iedzīvotāju skaita pieaugumu, kas notika, saglabājot izteikti noturīgas proporcijas pilsētu/lauku, reliģisko un etnisko kopienu, kā arī nodarbinātības atsevišķu ekonomikas nozaru ietvaros (sk. 45.–48. tabulu).¹

¹ Pirms tam ar grūtībām izbrīdis cauri starpkaru laika Dienvidslāvijas un Rumānijas statistikas purvam, autors ar prieku izmanto Bulgārijas zinīgo statistiķu datus. Visas šajā nodaļā izmantotās demogrāfiskās, socioekonomiskās un vēlēšanu ziņas ir ņemtas no secīgi izdotajiem ikgada oficiālajiem izdevumiem *Statisticheski Godishnik na Tsarstvo Bulgariya* (Sofia: Glavna Direktsiya na Statistkata), izņemot 2. iedaļā izmantotos datus par 1946. gada lauksaimniecības rādītājiem, kas gūti no S.D. Zagoroff et al., *The Agricultural Economy of the Danubian Countries 1935–45* (Stanford: Stanford University Press, 1955), pp. 381–382. Bulgārijas pilsētu statuss bija noteikts ar likumu, neatkarīgi no to lieluma. Dažās pilsētās bija mazāk par 10 000 iedzīvotājiem, bet atsevišķos ciemos bija lielāks iedzīvotāju skaits. Tādējādi šeit dotās pilsētu/lauku attiecības nav tieši salīdzināmas ar citu valstu datiem, kur par noteicošo kritēriju tiek ņemta apdzīvotās vietas platība.

45. tabula

Lauku un pilsētu iedzīvotāji

	1920. g.		1926. g.		1934. g.	
	Skaitis	%	Skaitis	%	Skaitis	%
Pilsētās	966 375	19,9	1 130 131	20,6	1 302 551	21,4
Laukos	3 880 596	80,1	4 348 610	79,4	4 775 388	78,6
Kopā	4 846 971	100,0	5 478 741	100,0	6 077 939	100,0

46. tabula

Iedzīvotāju reliģiskā piederība

	1920. g.		1926. g.		1934. g.	
	Skaitis	%	Skaitis	%	Skaitis	%
Pareizticīgie	4 061 829	83,8	4 568 773	83,4	5 128 890	84,4
Musulmaņi	690 734	14,3	789 296	14,4	821 298	13,5
Romas katoļi	34 072	0,7	40 347	0,7	45 704	0,8
Protestanti	5617	0,1	6735	0,1	8371	0,1
Izraēļi	43 232	0,9	46 431	0,9	48 398	0,8
Armēņu gregoriāņi	10 848	0,2	25 402	0,5	23 476	0,4
Pārējie	639	0,0	1757	0,0	1802	0,0
Kopā	4 846 971	100,0	5 478 741	100,0	6 077 939	100,0

Visumā dati par reliģisko piederību saskan ar ziņām par tautību. Musulmaņu skaits visur ir lielāks par turku un čigānu skaitu kopā (lielākā daļa čigānu arī bija musulmaņi), pateicoties Rodopu kalnu iedzīvotāju – pomaku statistiskajam pārsvaram, kas pēc tautības un valodas bija bulgāri, bet 17. gs. pārgāja islāma ticībā. Senebreju un ladino (spāņu ebreju) valodas lietotāju skaita sarūkšana laikā no 1926. līdz 1934. gadam bez faktiskas ticīgo ebreju skaita samazināšanās ir izskaidrojama ar izmaiņām oficiālajos tautas skaitīšanas kritērijos – pāreju no kritērija “dzimtā valoda” uz kritēriju “ierastā saziņas valoda”; 1934. gadā 2/5 ebreju deklarēja bulgāru valodu par savu saziņas valodu. Grieķu skaita samazināšanās pēc 1920. gada atspoguļo

47. tabula

Iedzīvotāju tautība (valoda)

	1920. g.		1926. g.		1934. g.	
	Skaitis	%	Skaitis	%	Skaitis	%
Bulgāri	4 041 276	83,4	4 585 620	83,7	5 274 854	86,8
Grieķi	46 759	1,0	12 782	0,2	9601	0,1
Ebreji (jidišs, ivrits vai ladino)	41 927	0,8	41 563	0,8	28 026	0,5
Vācieši	3515	0,1	5110	0,1	4171	0,1
Krievi	9247	0,2	19 590	0,4	11 928	0,2
Serbi	1259	0,0	647	0,0	172	0,0
Turki	542 904	11,2	607 763	11,1	618 268	10,2
Čigāni	61 555	1,3	81 996	1,5	80 532	1,3
Pārējie	98 529	2,0	123 670	2,2	50 387	0,8
Kopā	4 846 971	100,0	5 478 741	100,0	6 077 939	100,0

grieķu un bulgāru iedzīvotāju apmaiņu, bet krievu skaita pieaugums izskaidrojams ar Vrangļa kontrrevolucionārās armijas kareivju ierašanos pēc sakāves Pilsoņu karā Krievijā. Tomēr Bulgārijā minoritātes bija nelielas un neradīja tās nopietnās problēmas nacionāli politiskajai integrācijai, kas kā sērga bija pārņēmušas Viduseiropas valstu lielāko daļu. Valsts savukārt godīgi un augstsirdīgi izturējās pret šo minoritāšu pilsoņtiesību jautājumiem, kā arī kultūras un izglītības iestādēm.

Kā liecina 48. tabula, jebkādas ekonomiskās darbības pārmaiņas, samazinoties lauksaimniecības un palielinoties citu nozaru nozīmei, bija niecīgas un gandrīz nepamanāmas. Bez tam zemes sadalīšanas veids bija ļoti stabils un samērā taisnīgs. Tomēr vidējais zemes īpašuma lielums samazinājās ne tikai tādēļ, ka lauku iedzīvotāju skaits pieauga daudz straujāk nekā apstrādājamās zemes platības un izmantojamās platības bija jau gandrīz izsmeltas, bet arī tāpēc, ka alternatīvu darbavietu trūkums spieda lauciniekus palikt laukos un dalīt savus zemes īpašumus arvien sīkākās daļās. Rezultātā lauku iedzīvotāju skaits laikā no 1926. līdz 1934. gadam pieauga par 8,8 %, bet apstrādājamās zemes platības tajā pašā periodā palielinājās tikai par 1,8 %.

48. tabula

Iedzīvotāju nodarbinātība (ieskaitot apgādājamos)

	1920. g.		1926. g.		1934. g.	
	Skaits	%	Skaits	%	Skaits	%
Lauksaimniecība	3 655 800	75,4	4 087 810	74,6	4 446 784	73,2
Kaln rūpniecība	12 047	0,3	15 733	0,3	23 197	0,4
Amatniecība	484 509	10,0	576 293	10,5	616 110	10,1
Transports, sakari	102 123	2,1	117 088	2,1	137 933	2,3
Tirdzniecība, banku sektors	205 260	4,2	223 400	4,1	219 328	3,6
Bruņotie spēki	59 036	1,2	52 399	1,0	162 749	2,7
Civildienests	81 988	1,7	90 835	1,7		
Brīvās profesijas	106 185	2,2	124 503	2,3	82 184*	1,3
Rantjē, pensionāri	69 645	1,4	67 720	1,2	219 488*	3,6
Pārējie	70 378	1,5	122 960	2,2	170 206*	2,8
Kopā	4 846 971	100,0	5 478 741	100,0	6 077 939	100,0

Šāda demogrāfiskā spiediena rezultātā lauksaimniecības zemes gabalu skaits pieauga par 17,9 %, zemes īpašuma vidējam lielumam samazinoties par 14,0 %. Attiecīgi dati par agrākiem un vēlākiem starpkaru laika gadiem, piemēram, par 1920. un 1940. gadu, diemžēl nav pieejami. Salīdzināšanai var izmantot šīs pašas teritorijas datus par 1926. un 1946. gadu, tas ir, izslēdzot Dienviddobrudžu, kas tika atgūta tikai 1940. gadā. Šajā ilgākajā laikposmā procentuālās izmaiņas ir šādas: lauksaimniecībā nodarbināto skaits pieauga par 18,4 %, lauksaimniecībā apstrādājamās zemes platības palielinājās par 3,4 %, lauksaimniecības zemes gabalu skaits pieauga par 38,4 %, vidējais zemes gabalu lielums samazinājās par 25,0 %.

Zemes gabalu vidējā lieluma samazināšanās par 14 % astoņu gadu un par 25 % divdesmit gadu periodā ir nopietna lejupslide, tomēr tā var nebūt postoša, ja lauksaimniecību intensificē un padara efektīvāku. Šādas pārmaiņas notika 30. gados, kad daudzi zemnieki pārgāja no graudaugu zemkopības pie ienesīgākām – dārzenū, šķiedrvielu un tehniskām kultūrām

* 1934. gadā profesiju klasifikācijā notika izmaiņas. Piemēram, medicīniskais personāls no grupas "brīvās profesijas" tika pārcelts grupā "personīgie pakalpojumi" un vairākas "nekonkrēti definētas" profesijas tika iekļautas grupā "rantjē un pensionāri".

(sk. 10. iedaļu). Bez tam vidējais zemes gabala lielums ir tikai statistikas jēdziens, kas neko neizsaka par dominējošo zemes īpašumu lielumu (piemēram, vai tās bija pundursaimniecības, vidēja lieluma vai lielas saimniecības). Kaut arī zemes sadalīšanas prakse starpkaru laika Bulgārijā bija samērā taisnīga, kā tas tūlīt tiks parādīts, nevar noliegt, ka dati liecina par pieaugošu, iedzīvotāju radītu spiedienu uz lauksaimniecībai derīgām zemes platībām un līdz ar to uz lieko iedzīvotāju skaita pieaugumu lauksaimniecībā.

Jāatzīmē arī tas, ka statistikā ir runa par zemes gabaliem, bet ne par īpašumiem; pirmie bija ražojošas zemkopības vienības, bet otrie – likumīgs īpašums. Bulgārijā nebija pusgraudnieku un rentnieku masas, kas nomātu zemi no prombūtnē esošiem latifundiju īpašniekiem, kā tas bija laikposmā pirms Otrā pasaules kara Ungārijā un Polijā, tādēļ starp zemes īpašniekiem un zemes gabalu lietotājiem daudzveidīgajās lauksaimniecības platību kategorijās saskatāma atbilstība, lai gan daži no pašiem mazākajiem un pašiem lielākajiem zemes īpašniekiem, kam attiecīgi piederēja mazāk par diviem un vairāk par trīsdesmit hektāriem, iznomāja zemi vidējiem zemniekiem, kam jau piederēja no pieciem līdz trīsdesmit hektāriem zemes. Kaut arī 1934. gadā 98 % visu zemnieku piederēja sava zeme, 31 % nomāja papildu zemes platības. Tomēr šādas nomātas zemes platības 1934. gadā veidoja tikai 10 % no visas lauksaimniecībā izmantojamās zemes. Šie statistikas dati ietver arī to lauksaimnieciski izmantojamo zemi, kura atradās pilsētu robežās (dārzi, vīna dārzi u.c.) un kuras apstrādātāji tika uzskatīti par pilsētu iedzīvotājiem.

Iepriekšminēto apgalvojumu par starpkaru Bulgārijas lauksaimniecības stabilitāti un zināmu egalitārismu, tas ir, par to, ka tā bija mazo un vidējo zemnieku lauksaimniecība, apstiprina procentos izteikta visu zemes gabalu un lauksaimniecībā izmantojamo platību proporcija sadalījumā pa lieluma grupām (sk. 49. tabulu). To pētot, lasītājam vajadzētu paturēt prātā, ka lielākā daļa vismazāko zemes gabalu ar platību zem viena hektāra bija vai nu vīna un sakņu dārzi, kurus apstrādāja cilvēki, kam zemkopība bija papildu nodarbe, vai arī tabakas ražošanā specializējušās saimniecības. Tātad tā neliecina par lauksaimniecības pauperizāciju.

Lai gan Bulgārijā starpkaru posmā laimīgā kārtā nebija trūcīgā proletariāta, tomēr to nomāca lielas problēmas, kurām par iemeslu bija a) neefektīvā izkaisīto zemes gabalu (strēmeļu) sistēma, kas kādreiz bija atzīstams nodrošināšanās veids pret krusu, bet ap šo laiku bija kļuvusi neracionāla un novecojusi, b) agrotehnikas primitīvais līmenis, kā to labi

49. tabula

Zemes sadalījuma struktūra

Kategorija (ha)	Zemes īpašums (%)			Lauksaimniecības zemes (%)		
	1926. g.	1934. g.	1946. g.*	1926. g.	1934. g.	1946. g.*
0-1	11,9	13,5	14,9	1,0	1,3	1,7
1-2	12,4	13,5	14,9	3,2	4,0	5,1
2-3	12,0	13,2	38,8	5,1	6,6	30,7
3-4	11,0	12,2		6,7	8,5	
4-5	9,7	10,7		7,6	9,6	
0-5	57,0	63,1	68,6	23,6	30,0	37,5
5-10	28,0	26,2	24,5	34,5	36,9	39,3
10-20	12,6	9,2	6,2	29,3	24,3	18,6
20-30	1,8	1,1	0,6	7,3	5,2	2,9
30+	0,6	0,4	0,1	5,3	3,6	1,7
Kopā	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

parāda 1934. gada inventarizācijas rezultāti, uzskaitot 149 465 koka arkļus bez metāla daļām, 545 216 koka arkļus ar metāla lemešiem, 279 368 dzelzs arkļus un 285 740 veclaicīgus kuļšanas bluķus salīdzinājumā ar tikai 14 900 kuļmašīnām un 1523 traktoriem, c) augstais lauku pārapsūdzības un zemais nodarbinātības līmenis – 1934. gadā 37 % nenodarbinātu lauku iedzīvotāju (jāņem vērā tajā laikā dominējošais agrotehnoloģiskais līmenis). Zema ražība, zems patēriņa līmenis un lēna lauksaimnieciskā kapitāla veidošanās pastiprināja cits citu, savijoties ciešā lokā. Zemnieks pārtika no maizes, kartupeļiem, siera, jogurta, sīpoliem un paprikas; Otrā pasaules kara priekšvakarā tikai 1/9 visu lauku ciemu bija elektrificēti. Kaut arī no viena hektāra ievāktā raža salīdzinājumā ar Eiropas vidējo līmeni bija maza, bulgāru zemnieks sasniedza augstākos ražošanas pieauguma tempus Balkānu pussalā, kas sliktu tehnoloģisko līmeni daļēji kompensēja ar uzcītību, apstrādājot šī reģiona ne pašu labāko augsni. Pretēji Rumānijas zemniecībai, viņš necenstos nedz palikt uzticīgs vecajai tehnikai tad, ja pārmaiņas nestu viņam labumu, nedz pilnībā neuzticētos pilsētās izvietotajam valsts pārvaldes aparātam, lai kāda būtu tā īstenotā politika. 30. gados,

* 1946. gada skaitļos nav iekļauta tajā laikā nesen atgūtā Dienviddobrudžas teritorija, tādējādi platības saskan ar 1926. un 1934. gada platībām.

kad gan tirgus, gan valdība norādīja, ka ražošanas dažādošana nāks viņam par labu, bulgāru zemnieks ar degsmi ķērās pie tehnisko kultūru ieviešanas. Par spīti relatīvajai nabadzībai, viņš nekļuva nedz verdziski padevīgs, nedz apātisks. Viņš sevi apzinājās par Bulgārijas sabiedrības pilntiesīgu locekli, kas spējīgs panākt, ka ar viņa interesēm rēķinās sociāli ekonomiskās politikas izstrādes gaitā.

3

Kā jau iepriekš norādīts, sabiedrība patiešām bija salīdzinoši viendabīga gan politiskā un ekonomiskā, gan etniskā, reliģiskā un valodu ziņā. Ar osmaņu izdzīšanu 19. gs. 70. gados bulgāri bija vienlaikus veikuši visus svarīgākos revolucionāros pārkārtojumus, – vienā rāvienā bija izkarota neatkarība, likvidēta visa svešā aristokrātija un zeme sadalīta zemniecībai. Pēc tam bulgāri veidoja savu politisko, birokrātisko un militāro eliti no zemniekiem un amatniekiem; tā kā izglītības sistēma starpkaru laikā bija atvērtāka un plašāk pieejama nekā lielākajā daļā pārējo Viduseiropas austrumu valstu, zemniecības psiholoģiskā atsvešināšanās no birokrātu un inteliģences elites Bulgārijā noritēja mērenāk nekā citās šī reģiona valstīs.

Bieži saukti par “Balkānu prūšiem” vai “slāvu pasaules japāņiem”, ienācēji un arī paši bulgāri sevi uzskatīja par pussalas viscītīgāko, taupīgāko, nosvērtāko, kārtīgāko, metodiskāko un precīzāko, kā arī praktiskāko un modrāko tautu. Viņi lepojās ar to, ka saglabājuši darba kultūru pretstatā serbu haiduku varonkultūrai vai rumāņu un grieķu merkantilajai iztēles kultūrai. Pašu stoicisms, iespējams, padarīja bulgārus bezjūtīgus pret pakļaušanas tieksmēm un nežēlību, ko citi vērsa pret viņiem vai viņi pret citiem. Šādus vispārinājumus par bulgāru nacionālo raksturu var uzskatīt par pārspilējumu, tomēr visumā bulgāri ir praktiski un lietiski, ar mazu tā misticisma vai romantisma devu, kas raksturīga citām slāvu tautām. Un, kaut gan viņi ar bagātīgu izdomu pielāgoja daudzus Rietumu tehniskos un organizatoriskos jauninājumus, lai radītu un izmantotu ekonomikas racionalizācijas iespējas (piemēram, refrīžeratorkuģi Donavā, lai uz Vāciju eksportētu auļus, olas un putnu gaļu), osmaņu gars tomēr ilgi saglabājās, jo laiks šajās pirmskomunisma ēras dienās ritēja lēni.

Bulgārijas sociālās aizsardzības un apdrošināšanas sistēmas bija visprogresīvākās Balkānos un aptvēra gan zemniekus un amatniekus, gan strādniekus un kalpotājus. Praktiski visiem lauku un ievērojamai daļai pilsētu iedzīvotāju piederēja auglīga ražotājzeme, nevar noliegt, ka tas pastiprināja

drošības sajūtu. Līdzīgā kārtā arī Bulgārijas kooperatīvu kustība bija visplaukstošākā visā pussalā (ja Slovēniju uzskatām par teritoriju ārpus Balkāniem); arī valsts veselības programma bija spēcīgāka nekā kaimiņiem. Ar zemnieku kooperatīvu un valsts banku starpniecību zemniekiem viegli pieejamie kredītresursi samazināja nepieciešamību pēc privātajiem auglotājiem, tādējādi ļaujot Bulgārijas nospiedoši sefardiskajai ebreju kopienai darboties mazāk pretrunīgās lomās un gūt lielāku atzinību nekā, piemēram, Rumānijas ebreju kopienai (sk. 6. nodaļas 4. iedaļu).

Pēdējais un visnozīmīgākais faktors ir tas, ka Bulgārijas izglītības sistēma bija stabila un pieejama, bezmaksas un obligāta līdz 14 gadu vecumam, ar zemām izmaksām un atlaidēm nabadzīgajiem, tādējādi veicinot atvērta un mobila sabiedrības veidošanos. Lai gan skolotāji saņēma zemu atalgojumu un skolu aprikojums bieži vien bija nepietiekams, izglītībai bija ļoti augsts prestižs sabiedrībā, kas dega aiz nepacietības panākt pārējo Eiropu pēc ilgajiem osmaņu stagnācijas gadiem. Bulgāru lasītprasmes rādītāji – 79,6 % vīriešiem virs 7 gadu vecuma un 57,2 % sievietēm 1934. gadā, kā arī 97 % karavīriem 30. gadu beigās – bija augstākie visu Balkānu valstu vidū. Tie varēja būt vēl augstāki, ja musulmaņu minoritātes rādītāji šajā ziņā nebūtu bijuši tik zemi. Sabiedrisko lasītavu lielā izplatība liecina par to, ka izglītības līmeni centās saglabāt un celt arī pēc oficiālās skološanās beigām. 1934. gadā darbojās 2356 šādas lasītavas ar gandrīz vienu miljonu grāmatu, un 1208 no tām atradās laukos. Interesanti ir pasta nodaļu statistikas dati par privāti rakstīto vēstulju skaitu, rēķinot uz vienu iedzīvotāju, kas 1931. gadā Bulgārijā bija 31 (pretstatā 23 – Rumānijā, 25 – Dienvidslāvijā un 18 vēstulēm – Grieķijā).

Vidējās un augstākās izglītības līmenī, diemžēl, Bulgārija ražoja tādu pašu akadēmisko proletariātu, kāds nomāca visas pārējās Balkānu valstis starpkaru periodā un daļēji izskaidroja uzpūsti plašo un konvulsīvo politiku un birokrātijas darbību. Bulgāru studentija savukārt, spriežot pēc dažādās fakultātēs uzņemto skaita, bija mazāk nicinoši noskaņota pret tehniskajām, inženierzinātņu un eksaktajām studiju programmām un salīdzinājumā ar tās kolēģiem kaimiņu zemēs mazāk sliecās pakļauties tieslietu, klasisko valodu un literatūras apgūšanas mānijai. Bulgārijas valsts atsaucās uz sabiedrības augsto novērtējumu izglītībai un atbalstīja to, piešķirot Izglītības ministrijai gandrīz 3/10 no budžeta līdzekļiem. Ar mazāku patiku valsts pildīja pienākumu uzņemt un nodarbināt lietpratīgajā, bet neelastīgajā, slikti atalgotajā un tomēr politiski privileģētajā valsts pārvaldes aparātā lielu daļu no citādi nenodarbināmā akadēmiskā proletariāta.

4

Pretstatā salīdzinoši nosvērtajai, vienlīdzīgajai, atklātajai un diezgan progresīvajai sabiedrībai Bulgārijas politiskā dzīve bija ārkārtīgi vētraina. Partiju izplatība un arī pati to daba lielā mērā pastiprināja politiskās dzīves negantību. Lai gan "buržuāzijas" politiskais spektrs veidojās, risinot divus samērā norobežotus un autentiskus problēmu kompleksus – 1879. gada konstitucionālo debašu nesaskaņas starp konservatīvajiem un liberāļiem un 19. gs. 80. gadu strīdus par saistīšanos ar Krieviju vai neatkarību no tās, tas drīz vien sašķēlās daudzās, ap personībām grupētās partijās, kas nepārtraukti apvienojās un dalījās lideru savstarpējo attiecību un centienu ietekmē. Saskaņā ar klasisko parlamentāro teoriju partiju vadītāji ir tie, kam uztic veidot valdības, bet Bulgārijā karaļa ministri parasti dibināja partijas, lai saglabātu savus portfeļus. Lai gan tās pašas sevi sauca par liberālām, demokrātiskām, progresīvām, radikālām un populistiskām, bet nekad par konservatīvām, šīm partijām nebija ne ideoloģiskā, ne sociālā pamatojuma un to darbības vienīgā motivācija bija vadoņu un viņu svītu kāre pēc amatiem. Dažādos laikos četrdesmit šādas partijas ieguva pārstāvniecību parlamentā. Tad nāca marksisti, kas uzsāka darbību 19. gs. 80. gadu vidū un drīz vien sašķēlās divās daļās, no kurām ar laiku izkristalizējās komunistu (stiprāko) un sociālistu (vājāko) partijas. Paradoksāli, ka šajā nospiedoši zemnieciskajā valstī Zemniecības partija izveidojās pēdējā – tikai 1899. gadā un arī tad tā sākumā vairāk bija sociāla, nevis politiska kustība. 20. gadu otrajā pusē arī šī partija sadalījās sīkākās frakcijās. Bulgārija bija samērā neliela un viendabīga valsts, tādēļ tajā nepastāvēja reģionālās partijas. Valsts partiju dzīves kņadu neierobežoja kāda pastāvīgi par galveno uzskatīta partija, kā, piemēram, čehoslovāku Āgrārā partija, Betlena vai Pilsudska partijām līdzīga "valdības partija" Ungārijā un Polijā vai oficiāla monopartija, kādu karalis Karols bija nodibinājis Rumānijā. Balsstiesīgo vēlēšanu aktivitāte starpkaru laika parlamenta vēlēšanās svārstījās 54–87 % vai 12–23 % robežās no visiem parlaments iedzīvotājiem; precētas sievietes, kam bija bērni, ieguva balsstiesības 1934. gadā.

Bulgārijas pirmajās starpkaru perioda parlamenta vēlēšanās 1919. gada 17. augustā, kas pēc tik milzīgas nevajadzīgas asinsizliešanas noritēja nacionālā panikuma un neiecietības atmosfērā, divas izteiktas pretkara partijas – Agrārā savienība (turpmāk Zemkopju savienība) un radikālākā no abām sociālistu partijām, kas tikai nesen (maiņā) bija pārtapusi Komunistiskajā partijā, – sakāva visas "buržuāzijas" partijas. Zemkopju savienības

pārstāvji ieguva 85 vietas vienpalātas nacionālajā likumdošanas institūcijā – parlamentā, ko sauca par Sobranje (*Súbranie*), saņemot 203 630 balsis (31,0 %); par komunistiem nobalsoja 119 395 vēlētāji (18,2 %), un tie ieguva 47 vietas; mērenie sociāldemokrāti ieguva 38 vietas ar 84 185 vēlētāju mandātiem (12,8 %). Kopskaitā 11 “buržuāzijas” partijas ieguva tikai 66 no 236 vietām palātā, saņemot tikai 237 436 (36,2 %) vēlētāju mandātus; neviena no šīm partijām atsevišķi neieguva pat tik daudz vietu vai balsu kā sociāldemokrāti, nemaz jau nerunājot par divām līderpartijām. 11 708 (1,8 %) biļeteni bija nederīgi. Pēc ilgstošām un neauglīgām sarunām ar sociāldemokrātiem zemkopju līderis Aleksandrs Stambolijskis (Aleksandŭr Stamboliski) 1919. gada 6. oktobrī kopā ar divām mazākām partijām izveidoja koalīcijas valdību.

Viņš bija izteikti idejisks un emocionāls vīrs, tomēr Stambolijskim īsi pirms kara un kara laikā izdevās savai sākotnēji samērā apolītiskajai kustībai piešķirt politisku raksturu. Šajā pārveidošanas procesā viņš bija Dimitrijam Dragijevam (*Dimitŭr Dragiev*), partijas faktiskajam dibinātājam, atņēmis līdera pozīcijas. Patiess, lai gan nedaudz demagogisks agrāriešu radikālis, viņš ar savu kaujinieciskumu bija unikāla parādība pārējo dažādo starpkaru laika Viduseiropas austrumu valstu zemniecības līderu vidū. Stambolijskis nebija nedz tāds politiskais “mākleris” kā Vitoss vai “valstsvīrs” kā Švehla, “uzticības pievilējs” kā Sabo vai protejs kā Radičs, “sirdsapziņa” kā Maniu vai amatu meklētājs kā Lupu, nedz arī Korošecam līdzīgs “pragmatīks”; viņš bija apņēmības pilns uzspiest Bulgārijai un arī visai Viduseiropas austrumu daļai lauku ciemu un tajos dzīvojošo zemnieku diktatūru un iznīcināt ienīstās pilsētas jeb “Sodomas” pārliecībā par pilsētu nedabisko un parazitisko iedzīvotāju līdz šim nospiedošo pārākumu un dominējošās vērtības.

Komunisti nekavējoties, bet ne ar nodomu, rīkojās viņam par labu. Būdami eiforijā pēc pašu veiksmes Sobranjes vēlēšanās un pat pēc vēl triumfālākas uzvaras vietējās vēlēšanās 1919. gada 7. decembrī, kā arī vispārējā to dienu sabiedrības satraukuma ietekmē viņi pienācīgi nenovērtēja Stambolijski, uzskatot viņu tikai par “Bulgārijas Kerenski”. 1919. un 1920. gada mijā viņi mēģināja salauzt Stambolijski ar transportstrādnieku un vispārējo streiku, kurā piedalījās aptuveni 20 000 dzelzceļnieku, pasta un sakaru darbinieku, kā arī 13 000 privātsektorā strādājošo. Stambolijskis sagrāva šo streiku ar lielu spēku un jūtamu brutalitāti, mobilizējot Zemkopju savienības pusmilitāro Oranžo gvardi, lai iebiedētu streikotājus, no kuriem dažus iesauca armijā, bet citus izlika no valsts dzīvokļiem.

Zemkopju vadonis izmantoja šīs bargās, bet iespaidīgās akcijas radīto grūdienu, lai 20. februārī atlaistu tikai nesen darbu sākušo Sobranji un noteiktu 1920. gada 28. martu par jaunu vēlēšanu dienu cerībā ar obligātu balsošanu panākt apslēptā zemniecības spēka iedarbināšanu. Rezultātā novēlējušo balsstiesīgo skaits pieauga no iepriekšējā gada 54,5 % līdz 77,3 %. Pēckara kreiso spēku uzplūdi vēl arvien bija spēcīgi. Ar 349 259 vēlētāju atbalstu, t.i., iegūstot 38,2 % no kopējā balsu skaita, Zemkopju savienība ieguva 110 Sobranjes vietas; komunistu guvums bija 50 vietas, savācot 184 616 balsis (20,2 %); sociāldemokrāti ar 55 452 balsīm (6,1 %) "noslidēja" uz 9 vietām. Divpadsmit esošās "buržuāzijas" partijas kopā ieguva 60 no 229 parlamenta vietām un 316 291 balsi (34,5 %). Divas no tām ieguva vairāk mandātu nekā sociāldemokrāti, lai gan nevienai nebija veicies tik labi kā komunistiem. Nederīgo biļetenu skaits sasniedza 9554 (1,0 %). Neieguvis absolūto vairākumu, Stambolijskis neveiksmes apstākļos nezaudēja dūšu un patvaļīgi anulēja 9 komunistu, 3 demokrātu un 1 populistu mandātu, lai dotu savai partijai parlamenta vairākumu ar 110 vietām pret 106, un sāka veidot vienas partijas – Zemkopju savienības – valdību. Viņš bija gatavs īstenot savu plānu par zemnieku politiku un zemnieku sabiedrību.

Stambolijskis, kas periodā no 1915. līdz 1918. gadam atradās apcietinājumā par savu pretkara nostāju un pēc tam kara beigās bija iesaistījies Radomiras dumpī (sk. 1. iedaļu), piekrita Maķedonijas teritorijas atdalīšanai, cerot, ka šī notikuma negatīvās sekas nomāks vispārējā starptautisko attiecību pārveidošanās Viduseiropas austrumos, kurai īpaša izpausme būtu bulgāru un dienvidslāvu federācija, kā arī vispārējā visu reģiona agrāro valstu konfederācija. Stambolijskis zemniecības partiju un zemnieku biedrību "Zaļo Internacionāli" bija iecerējis kā politiski ideoloģisku alternatīvu gan kapitālistiskajiem Rietumiem, gan komunistiskajiem Austrumiem; viņa ticība tai bija tik dziļi patiesa, ka mazināja tradicionālā iredentisma un revizionisma nozīmi. Diemžēl tas izrādījās tikpat utopiski kā Stambolijska cerības uz ierobežotāku savienību ar Dienvidslāviju, ko galēji serbiski orientētais Pašičs neatbalstīja un pat neizprata. Stambolijska samierināšanās vīzijas nedeva viņam neko citu kā vienīgi cara Borisa aizdomas, kurš baidījās, ka tieši viņa paša ārzemnieciskā dzimta tiks upurēta, veidojoties jebkādai savienībai ar Dienvidslāviju, kurā valdīja vietējā Karadžordževiču ģimene, un nāvējošu IMRO organizācijas ienaidu, kura bija apņēmis pilna atriebties šim Maķedonijas "nodevējam". Uz šī naidīguma fona Stambolijskis neieguva neko ar

to, ka Bulgārija viņa nostājas dēļ kļuva par pirmo bijušo ienaidnieka valsti, kas sabiedroto galvaspilsētās iemantoja atzinību un pat zināmu popularitāti, vai ka viņš neatlaidīgi, bet veltīgi centās izmantot šo labo slavu, lai Bulgārijai atgūtu izeju pie Egejas jūras caur Rietumtrāķiju; pēdējai problēmai Bulgārijas sabiedrībā bija mazāka emocionālā vērtība nekā Maķedonijas jautājumam.

Iekšpolitikā Stambolijska zemniecības koncepcijas ieviešana bija saistīta ar vairākiem interesantiem sociāliem un politiskiem eksperimentiem. 1921. gada 9. maijā tika izdots likums, kas noteica zemnieku zemes īpašuma maksimālo lielumu 30 ha apmērā, papildus pielaujot vēl 5 ha katram ģimenes loceklim, sākot ar piekto. Maksimālā norma zemei, kuru neapstrādāja pats īpašnieks, bija 4 ha katrai personai un 10 ha vienai ģimenei. Zemi virs šīs normas vajadzēja ekspropriet (izmaksājot kompensāciju) un ieskaitīt īpašā fondā kopā ar virsnormas klosteru zemi, mazizmantotām kopējo ganību platībām, rezervē esošo valsts zemi un nelietoto, bet izmantojamo aramzemi; šīs zemes bija paredzētas izdalīšanai bezzemniekiem un pundursaimniecību īpašniekiem. Kaut arī šī sistēma pilnībā atbilda Stambolijska dedzīgajai pārliecībai, ka neviens cilvēks nav patiesi brīvs, ja viņam nepieder zeme un viņš to neapstrādā, un tādēļ šādam zemes īpašumam ir jābūt mazam, lai visi cilvēki varētu būt brīvi, šim likumam bija salīdzinoši maza praktiskā vērtība. Lielākā īpašumu daļa jau bija likuma noteiktajās robežās, bet pats likums izzuda 1924. gada 1. augusta likumdošanas iespaidā, kuru pieņēma nākamā valdība un ar kuru maksimālais zemes īpašums "zinātniski organizētām lauku saimniecībām" tika paplašināts līdz 150 ha un bijušajiem īpašniekiem atdotas atpakaļ aptuveni $\frac{2}{3}$ no Stambolijska ekspropriētajām privātās zemes platībām, saglabājot vienīgi bijušās klosteru, koplietošanas un valsts zemes. Bet arī 1924. gada likumam bija ierobežota iedarbība, jo par 30 ha lielāko zemes platību nozīme bija maza un turpmāk arvien saruka (sk. 2. iedaļu), un Bulgārijai bija lemts saglabāt savu iepriekšējo statusu, paliekot klasiskai Austrumeiropas valstij ar maziem un vienmērīgi sadalītiem zemes īpašumiem. Pēc kara zaudējot Dienviddobružas teritoriju, kur plaši bija izplatīti lieli zemes īpašumi, Bulgārijai tika atņemts tieši tas apgabals, kurā 1921. gada likums būtu varējis darboties. Jebkurā gadījumā pieredze liecina, ka Stambolijska noteiktās zemes maksimālās normas vien, lai gan atbilstošas egalitārai un agrārai ideoloģijai, nevarēja kļūt par lauku pārāpdzīvotības, maznodarbinātības, maznodrošinātības un citu sociāli ekonomisko problēmu atrisināšanas līdzekli. Interesanti, ka Stambolijska sākotnējā likumdošana, kas trīs reizes tika labota viņa

paša valdīšanas laikā, nebija īpaši strīdīga, tā bija guvusi vairāku pilsētās bāzētu partiju piekrišanu, bet komunisti tai kaislīgi uzbruka, novērtējot kā "sīkburžuāzisku".

Attiecībā uz zemes platību izdalīšanu no valsts zemes fonda jākonstatē, ka ap 1929. gada beigām 64 288 bezzemnieku un pundursaimniecību apsaimniekotāju ģimenes, kā arī 28 576 bulgāru bēgļi no teritorijām aiz Neiji līguma noteiktajām robežām tika izmitināti uz 240 000 ha lielas platības. Bet tikai daļa no šīs zemes bija nonākusi valsts fondā 1921. un 1924. gada likumu noteiktās ekspropriācijas rezultātā; pamatīga zemes daļa bija iegūta, apvienojot zemes strēmeles un apgūstot iepriekš neizmantotās platības. Fakts, ka valsts bija ieinteresēta šādā apvienošanā, neievērojot zemniecības noslieci uz zemes strēmeļu apsaimniekošanu, atkal pierāda, ka Bulgārijas valdības vairāk rūpējās par lauksaimniecību, centīgāk meklēja veidus, kā to uzlabot, un bija vairāk nobriedušas ieguldīt līdzekļus un tehniku lauksaimniecībā nekā kaimiņzemju valdības.

Vēl oriģinālāks Stambolijska ideoloģiskās pārliecības izpausmes veids bija viņa 1920. gada 14. jūnija Obligātās darba klausības likums, saskaņā ar kuru katram vīrietim vecumā no 20 līdz 40 gadiem bija valsts labā fiziskā darbā jānostrādā 8 mēneši un katru gadu vēl papildus 21 diena savā dzimtajā komūnā; katrai neprecētai sievietei vecumā no 16 līdz 30 gadiem bija jānostrādā 4 mēneši. Piekāpjoties sabiedroto prasībai, pēc 1921. gada 9. novembra bija iespējams par ievērojamu samaksu nopirkt atbrīvojumu. Bet nevienā gadā vairāk par 20 % no visiem, kas bija pakļauti darba klausībai, nevarēja izmantot šo iespēju. Faktiski vidēji tikai 10 % izmantoja to katru gadu, un 30. gadu beigās šo privilēģiju anulēja kā programmas gara un mērķu pārkāpumu. Lai gan daļēji iecerēta kā aizvietoējums vispārējai obligātai karaklausībai, kuru Bulgārijā nepieļāva Neiji līguma notekumi, – un patiešām, strādājošie tika ietērpti specapgērbos un bija spiesti ievērot disciplīnu –, šai obligātajai darba klausībai vajadzēja kalpot par vispārējai fiziska darba egalitārās vērtības un sabiedrības labā veikta sabiedriskā darba morālās un audzinošās nozīmes paraugu. Un visbeidzot, ar to tika nodarbināta daļa liekā darbaspēka un efektīvi, lai gan samērā primitīvi veikti atsevišķi svarīgi sabiedriskie celtniecības darbi. Tādēļ nākamās valdības turpināja turēties pie šīs sistēmas, tikai atbrīvojot no darba klausības sievietes. Katru gadu darba klausībai pakļāva no 14 500 līdz 29 000 vīriešu, kas izbūvēja un remontēja ceļus vairāku tūkstošu kilometru garumā, noklāja vairākus simtus kilometru sliežu ceļu, uzbūvēja vairākus simtus tiltu, iestādīja miljoniem koku, nosusināja purvus, izraka kanālus, uzcēla dambjus,

ievilka telefona līnijas utt. Lai gan sliktās darba organizācijas dēļ bija lieli darba zudumi, programmas sasniegumi bija ievērojami un iespaidīgi. Tikpat svarīgs kā fiziskie panākumi bija morālais, psiholoģiskais un politiskais guvums, ieaudzīnot jaunajā paaudzē solidaritātes, uzpurēšanās un kalpošanas apziņu.

Spēcīgais, gandrīz nesaprātīgais naidis pret pilsētām un to dzīvesveidu bija mazāk veiksmīga Stambolijska egalitārās zemniecības ideoloģijas puse. Viņš dalīja visu sabiedrību sešās kārtās: lauksaimnieciskajā, amatnieku, algota darba, rūpniecības, tirdzniecības un administratīvi birokrātiskajā. No tām tikai pirmās divas tika atzītas, bet pēdējais pāris kā parazitējošs tika uzskatīts par likvidējamu. Īstenojot šādu sociālo teoriju, Stambolijskis ierobežoja juristu politisko darbību un apvaldīja un iebaidīja žurnālistus; juristi tradicionāli bija dominējuši Bulgārijas politiskās dzīves arēnā, bet zemniecība viņus neieredzēja kā svešu un negatīvu vērtību iemiesotājus. Stambolijskis centās izputināt labības tirgotājus, 1919. gada 5. decembrī nodibinot Valsts labības konsorciju, monopolu, kam bija jānodrošina augsti ienākumi zemniekiem, likvidējot starpniekus. (Sabiedroto kontroles komisija piespieda atteikties no tā 1921. gada 24. septembrī.) Stambolijskis ar vieglu roku sankcionēja obligāto nabadzīgo cilvēku izmitināšanu "pārmērīgi lielajās" pārtikušo rezidencēs, kā arī ļaunprātīgi kā vāli rēķinu kārtošanai ar opozīcijā esošiem politiķiem un uzņēmējiem izmantoja 1919. gada 9. decembrī pieņemto likumu, kas atļāva sodīt tos, kuri bija gatavojušies karam, paldzinājuši to vai guvuši labumu no tā.

Citu interesantu Stambolijska ideoloģisko aizrautību izpausmju vidū minama inteliģences izslēgšana no Zemkopju savienības, valsts birokrātijas pārpludināšana ar enerģiskiem, bet nepieredzējušiem Zemkopju savienības brašuljiem, nodokļu sistēmas pārskatīšana un kredītēšanas iespēju paplašināšana par labu zemniekiem, spiediens, lai mainītu izglītības prioritātes vai, kā teiktu viņa neslavas cēlāji, likvidētu izglītības prioritāšu līdzsvaru par labu pamatskolām un "praktiskiem" priekšmetiem uz augstākā līmeņa un teorētisko priekšmetu rēķina, un, visbeidzot, zemniecības Oranžās gvardes kadru mobilizācija nolūkā vajāt opozīciju. Lai gan daudzi no viņa pasākumiem bija šķietami saprātīgi, tos sabojāja Stambolijska kļūdainais sabiedrības nezemniecisko šķiru novērtējums. Uzskatot "pilsētu" un tās iemītniekus par grēcīgiem un parazitējošiem, viņš pārprata pilsētas un lauku labklājības savstarpējās sakarības un neapšaubāmi ticēja, ka lauku labklājības panākšanai jāiznīcina pilsētu labklājība. Reizēm patiesām šķita, ka darbošanās zemnieku labā viņu interesēja mazāk par uzbrukumiem

citām šķirām. Lai gan viņš bija dzēlīgs polemizētājs un neatvairāms orators, cilvēks ar vērā ņemamu, lai gan nepilnīgu izglītību, Stambolijska rīcība bieži vien deģenerējās brutālā un tuvredzīgā līdz šim vilušos zemnieku aizvainojuma ārīšķīgā izpausmē. Tāpēc, lai gan viņa pūliņi panākt Balkānu un Viduseiropas austrumu daļas samierināšanos un viņa līdzjūtīgā uzticība egalitārajai zemniecības lietai ir slavējama, Stambolijska režīms uzskatāms par neveiksmi, ko noteica viņa sabiedrības statiskais un nesaprātīgais redzējums un šīs vīzijas iedzīvināšana ar huligāniskiem līdzekļiem un demagoģiju.

Pats par sevi saprotams, ka buržuāzijas un inteligences partijas un šķiras, kuru izslēgšanu no nācijas sociālā un politiskā organisma Stambolijskis bija gluži nepārprotami ierosinājis un kuru nacionālos un iredentiskos ideālus viņš bija tīši "nodevis", gatavojās cīnīties ar viņu uz dzīvību un nāvi. Daudz divkosīgākas un interesantākas bija viņa attiecības ar otru lielāko partiju – komunistiem. Šeit abi galvenie varoņi pārprata un nepareizi novērtēja viens otru. Stambolijskis neņēma par pilnu tādu partiju, kurai bija pilsētu, rūpniecības un proletariāta ideoloģija, kā arī neuzskatīja par nopietnu ienaidnieku kustību, kuras programma bija tikpat pretburžuāziska, cik viņa paša, bet kas ņirgājās par viņa dievināto lauku utopiju. Viņš sāka uzskatīt komunistus par "bezzobainiem lāčiem", kuri noderēja vidusšķiru pabiedēšanai, bet faktiski nebija nedz uzticami, nedz vēlami politiskie sabiedrotie. Komunistiem savukārt neizdevās izprast šo "zemkopju entuziastu" un viņa kustību, kura revolucionārais kareivīgums un kiliastiskais paštaisnums lieliski saderēja ar viņu pašu īpašībām, neievērojot "objektīvi reakcionāro" ideoloģisko bāzi; viņi nespēja atņemt šai kustībai ievērojamu tautas masu atbalstu, par spīti savai iedzimtajai, nemaldīgajai leņiniskajai nabadzīgo un vidējo zemnieku uzkūdišanas stratēģijai pret bagātākajiem "kulakiem". Lai gan komunisti varēja Stambolijski vārdos ignorēt kā "tikai Kerenski", faktiski viņi baidījās un ienīda šo cilvēku. Tādējādi katra puse uzskatīja otru par manipulējamu instrumentu tā brīža paralelās cīņas posmā pret buržuāziju, no kura pēc tam jāatsakās un kurš jāiznīcina. Kad 1923. gada 9. jūnijā valsts nacionālistu elite (armija, inteligence un buržuāzija), kuru atbalstīja IMRO, izdarīja apvērsumu pret Stambolijski, Maskavai par lielu nepatiku komunisti vienkārši stāvēja un noraudzījās, melīgi un pravietiski apgalvodami, ka tas ir tikai pilsētu un lauku buržuāzijas iekšējs ķīviņš buržuāzijas ienaidnieku nometnē un ka strādnieku šķirai un tās komunistu kadriem nav nekādas daļas vai intereses par tā iznākumu.

Pamatu šim apvērsumam, kura sekmīgs iznākums parādīja pilsētas pārākumu pār laukiem pat tik izteikti agrārā un zemnieciskā valstī, kāda bija Bulgārija, veido stāsts par Stambolijska augošo eiforiju un izolāciju viņa valdīšanas pēdējā gadā. Viņa pacifista starptautiskā nostāja apvienojumā ar kaujiniecisko iekšpolitiku vienmēr bija apvainojoša nacionālajai buržuāzijai un inteliģencei vispār, bet maķedoniešiem it īpaši. 1922. gada pavasarī viņa ienaidnieku rindām piepulcējās ekspatriētie Vrangeļa baltgvardu krievu virsnieki tad, kad dažus no viņiem Stambolijskis izsūtīja, apsūdzot – iespējams, pamatoti – par viņiem piešķirtā Bulgārijas patvēruma ļaunprātīgu izmantošanu, vērpjot intrigas gan pret Stambolijski, gan padomju valdību. 1922. gada septembra vidū viņa Oranžās gvardes bandīti gandrīz nolinčoja grupu vadošo buržuāzijas politiķu, kurus Stambolijskis pēc tam ievietoja “aizsardzības arestā” kādā provinces cietumā. 1922. gada 19. novembrī viņš sarīkoja demagoģisku tautas plebiscītu par jautājumu, vai 22 kabineta ministri, kas darbojās 1912., 1913. un 1918. gada kara apstākļu valdībās, tiesājami kā kara noziedznieki; šī grupa lielā mērā sastāvēja no tiem pašiem cilvēkiem, kurus gandrīz nolinčoja septembrī. Tā kā Stambolijskis jau iepriekš bija licis saprast, ka valsts reparācijas nastu sadalīs ģeogrāfiski proporcionāli negatīvā balsojuma apmēriem dažādos apgabalos, šajā plebiscītā tika nodotas 647 313 balsis “par” un 223 584 “pret” ierosināto tiesāšanas veidu (nederīgo un neaizpildīto biļetenu skaits bija 55 593). Tomēr tiesas process tā arī nenotika un iespējamie apsūdzētie palika “aizsardzības” apcietinājumā līdz pat Stambolijska gāšanai nākamā gada jūnijā. Par to, ka apsūdzība iespējamos kara noziegumos bija tikai iegansts, liecina fakts, ka pats Stambolijskis 1919.–1920. gada valdībās bija strādājis kopā ar vairākiem šādiem “kara noziedzniekiem”. Pilnīgi iespējams, ka tieši pēc šī notikuma, kas norādīja uz to, ka Stambolijski viņa centienos iznīcināt opozīciju neapturēs nekas, sākās sazvērestība, lai viņu gāztu. 1922. gada decembrī pēc IMRO un Oranžās gvardes sadursmes tuvumā esošā, nelielā lauku pilsētiņā gvarde iebruka Sofijā (“Sodomā”), lai izlaupītu opozīcijas partiju biļeļus un pēc tam demolētu gandrīz visu pēc kārtas.

Pēc šīs 1922. gada Zemkopju savienības vardarbības eskalācijas 1923. gada 22. aprīlī Stambolijskis sarīkoja jaunas Sobranjes vēlēšanas. Viņš tām gatavojās, atbrīvojoties no savas Zemkopju savienības mērenajiem kadriem, apcietinot vairākus komunistu vadītājus, ļaujot vaļu Oranžajai gvardei opozīcijas sapulču izjaukšanā, atkal ieviešot obligāto balsojumu un

vispār radot ap vēlēšanu kampaņu baiļu gaisotni. Balsošanā piedalījās 86,5 % balsstiesīgo iedzīvotāju. Iepriekš raksturotā spiediena rezultātā Stambolijska Zemkopju savienība Sobranjē ieguva 212 vietas no 245 un par to bija balsojuši 571 907 vēlētāji jeb 53 % no kopējā skaita; komunistu vietu skaits samazinājās līdz 16, lai gan par viņiem nodoto balsu skaits – 203 972 (18,9 %) bija tikai nedaudz mazāks nekā pirms trim gadiem. Sociāldemokrātu skaits samazinājās līdz divām vietām, kas atbilda 27 816 par viņiem nodotajām balsīm (2,6 %), bet buržuāziskās partijas ieguva 15 vietas. Koalīcija, ko veidoja lielākā daļa šo buržuāzisko partiju un kura zīmīgi saucās par Konstitucionālo bloku, bija savākusi 166 balsis (15,5 %), bet nacionālliberāļi, kas vēlēšanās startēja atsevišķi, savāca 55 963 balsis (5,2 %). Dažos apgabalos Konstitucionālais bloks un sociāldemokrāti bija izvirzījuši kopējus sarakstus, kurus atbalstīja 31 768 vēlētāji (2,9 %). Par pārstāvniecību neieguvušu sarakstiem tika nodots tikai 141 biļetens, bet vēl 20 532 (1,9 %) bija nederīgi.

Šie šķietami triumfālie vēlēšanu rezultāti izrādījās liktenīgi Stambolijskim; viņu pārņēma lielummānija, bet buržuāzijas opozīcija savukārt pārliecinājās, ka vairs nav nekādu iespēju sakaut viņu ar atļautiem politiskiem paņēmieniem. Turpretim komunisti secināja, ka buržuāziskās partijas ir pilnībā likvidētas un tāpēc viņu galvenais un faktiski vienīgais nopietnais ienaidnieks ir Stambolijskis. Arī pats Stambolijskis bija secinājis, ka ar buržuāziju ir cauri un vairs atlicis līdzīgi sagraut tikai komunistus. Tādējādi abas puses liktenīgi pārspilēja vēlēšanu rezultātu nozīmi un nenovērtēja militāristu, intelīģences, buržuāzijas un maķedoniešu veidotās falangas izturību, spēku un neprātu.

Stambolijskim zuda jebkāda politiskās realitātes izjūta. 1923. gada maijā viņš sacēla kājās karaļa galmu ar mājieniem par republikas dibināšanu; viņš aizvainoja armiju, mainot komandējošā sastāva struktūru un paaugstinot Oranžo gvardi par pusoficiālu pusmilitāru veidojumu; viņš aizkaitināja IMRO, pasludinot dažas šīs organizācijas "aizsegstruktūras" par nelikumīgām, konfiscējot viņu žurnālus un arestējot vadītājus; viņš sadusmoja komunistus, liekot arestēt un piekaut dažus viņu provinču funkcionārus. Maija vidū Stambolijskis noteica iespaidīga ceturtdālmiljona Zemkopju savienības biedru mītiņa norises laiku septembrī un pasludināja, ka viņa režīms valdīs desmitiem gadu ilgi. Diemžēl visi šie ekscesi tikai sagatavoja skatuvi viņa ātrai sagrāvei septiņas nedēļas vēlāk pēc zīlbinošā, bet mānīgā 22. aprīļa vēlēšanu triumfa. Apreibis no apziņas, ka $\frac{3}{4}$ no valsts iedzīvotājiem bija "viņa" zemnieki, Stambolijskis maldināja sevi ar

domu, ka šis fakts ir gan attaisnojums, gan garantija viņa varai. Viņš bija aizmirsis, ka politiska vara tā vienkārši nerodas no demogrāfiskās statistikas.

Lai gan pats Stambolijskis dedzīgi tiecās pēc miera Balkānos, viņa režīms visumā sagādāja vilšanos. Viņa politikas ideoloģiskie postulāti un morālā ievirze bieži bija interesanta un vērtīga, bet to ieviešanu sabojāja neracionālie aizspriedumi pret pilsētu un viņa līdzgaitnieku pielautā huligāniskā rīcība. Liela daļa viņa izdoto likumu bija tikai tuvredzīga un sastingusi zemnieku nenovīdības kodifikācija. Tā vietā, lai Bulgārijā izveidotu zemniecības demokrātijas paraugmodeļi, viņš ar laucinieku masu palīdzību diskreditēja valdības tēlu visā plašajā Viduseiropas austrumu reģionā.

6

Apvērsumu, kas gāza Stambolijski 1923. gada 9. jūnijā, īstenoja armijas vienības virsnieku vadībā, kuri piederēja pie Militārās ligas – nelielas dienējošo un rezerves virsnieku konspiratīvas struktūras. Šo līgu, kas tika dibināta 1919. gadā, Stambolijskis jau pēc gada izformēja, taču vēl gadu vēlāk – 1921. gadā – tā slepeni un nelegāli reorganizējās. Līga nonāca citas, arī nelielas, bet likumīgas politiķu, uzņēmēju, intelīgences un rezerves virsnieku 1922. gada sākumā izveidotas organizācijas – Tautas vienošanās (*Naroden sgovor*) – politiskā rīcībā. Tā kā abu rindās bija rezerves virsnieki, to sastāvā daļēji bija vieni un tie paši cilvēki, bet abas organizācijas darbībā papildināja viena otru. Īstajā savvērestībā pret Stambolijski, protams, bija iesaistīts tikai šaurs izredzēto loks no abām organizācijām, tomēr, šķiet, tā baudīja pasīvu cara Borisa aizsardzību vai vismaz aizdomīgi ātru viņa atziņību tūlīt pēc gūtajiem panākumiem. IMRO grupas palīdzēja armijas daļām likvidēt neefektīvos Oranzās gvardes mēģinājumus pretoties apvērsumam, un tieši šīs grupas 14. jūnijā vispirms briesmīgi sakroploja Stambolijski, pēc tam nocirta viņam galvu un liķi sadalīja gabalos. Viņu līdzdalība simbolizēja apvērsuma starptautisko nozīmi, tas it kā bija signāls par Bulgārijas revizionistiskās un pret Dienvidslāviju vērstās nostājas atjaunošanu un līdz ar to arī Francijas orientācijas nomaiņu pret orientāciju uz Itāliju.

1923. gada 9. jūnijā ekonomikas profesors un Tautas vienošanās organizācijas vadītājs Aleksandrs Cankovs (*Aleksandŕ Tsankov*) kļuva par premjeru un sāka veidot valdību, kurā sākotnēji bija pārstāvētas visas partijas,

izņemot zemkopjus un komunistus. Šo divu partiju izslēgšana no valdības bija Stambolijska ēras asās polarizācijas rezultāts. Vēlēdamies pārveidot savu mazo un klubveidīgo Tautas vienošanās organizāciju visas buržuāzijas grupas vienošā struktūrā, Cankovs pārlicināja populistus—progresistus, kā arī vairākumu demokrātu un radikāļu 10. augustā piebiedroties jaunas organizācijas – Demokrātiskās vienošanās (*Demokraticeski Sgovor*) – veidošanā; šī organizācija bija skaitliski iespaidīga, bet nebija vienota. Liberāļi un sociāldemokrāti, lai gan atradās ārpus šī spārna, arī darbojās viņa kabinetā. Jāatzīmē, ka Cankova kabineta transporta ministram – sociāldemokrātu pārstāvim – bija milzīga loma, mobilizējot visu dzelzceļu tīklu un tā darbiniekus tūlītējai armijas daļu nosūtīšanai uz karstajiem punktiem, kad 1923. gada septembrī Cankova režīms apspieda komunistu sacelšanos. Sociāldemokrāti neatsauca šo ministru no Cankova kabineta līdz pat 1924. gada 15. februārim. Turklāt arī tad tas notika tāpēc, ka premjers bija noraidījis viņu uzmācīgos lūgumus pēc otra ministru portfeļa, kā arī tādēļ, ka Sociālistiskās Internacionāles Rietumeiropas valstu vadītāji bija vairākkārt mudinājuši sociāldemokrātus to darīt, jo viņi bija sašutuši un tiem nepatika Cankova ar nežēlīgu “balto teroru” iegūtā reputācija, ko viņš tik tiešām bija pelnījis par sistemātisku zemkopju un komunistu kadru masveida iznīcināšanu pēc jūnija un septembra krīzēm. Tādējādi sociāldemokrātu motīvi pāriešanai formālā opozīcijā bija gandrīz necienīgi, un šī partija drīz vien atrofējās, visā atlikušajā starpkaru laikmetā darbojoties kā maza, stabila, pasīva interesentu grupa ar nelielu ietekmi uz skolotājiem un sakaru darbiniekiem. Pārējie politiķi sociāldemokrātiem izrādīja cieņu galvenokārt tāpēc, ka viņiem bija sakari ar Eiropas sociālistu valstsvīriem, jo šādi kontakti ar Rietumiem bulgāru acīs vienmēr nozīmēja “cienījama stāvokļa” apliecinājumu.

Komunistu sacelšanās, kuru nesen pieminējām, sekoja kā atbildes reakcija uz komunistu un Kominternes līderu uzmundrinājumiem no ārpasaules – viņus bija saniknojusi bulgāru biedru pasivitāte Cankova apvērsumā pret Stambolijski. Maskava pareizi secināja, ka šī sadursme nav buržuāzijas nometnes iekšēja ķīvēšanās, kurā, kā apgalvoja bulgāru komunisti, proletariātam nebija nekādas intereses, bet gan drīzāk samērā draudīga zemniecības masu un buržuāziski militārās elites konfrontācija, kurā politiskā ieinteresētība un idejiskais pienākums lika komunistiem, līdzīgi 1917. gada pašu boļševiku “Korņiloviādes politikai”, iestāties par zemnieku aizstāvību. Bez tam no šī notikuma starptautisko sakarību viedokļa Padomijas vadītājiem radās aizdomas, ka Cankova režīms varētu būt vēl viens

Komunistu izveicība un atgūšanās spējas pirmoreiz bija vērojamas 1923. gada 18. novembra likumdevējas institūcijas vēlēšanu laikā, kad tie izgudroja sarežģītu vēlēšanu kampaņas paņēmieni, dažos apgabalos izvirzot ar zemkopjiem kopīgus sarakstus, bet citos atbalstot Zemkopju savienību. Pat pastāvot aizliegumam izvirzīt kandidātus abu šo partiju tradicionālajos atbalsta centros un vispār veikt priekšvēlēšanu kampaņu, šī partnerība savāca 221 777 balsis (20,3 % no kopējā skaita) un ieguva 30 vietas Zemkopju savienībai un 8 – komunistiem. Demokrātiskās vienošanās un sociāldemokrātu valdības koalīcija (pirmā pati jau bija koalīcija) ieguva 639 881 balsi (58,3 %) un 201 vietu, no kurām sociāldemokrātu daļa 247 locekļu lielajā Sobranjē bija 29 vietas. 1915.–1918. gada “kara vanagi” nacionālliberāļi, kas pirmajos pārmaiņu gados pēc masu slaktiņa gandrīz bija noslaucīti no zemes virsas, atguvās, iegūstot 120 640 mandātus (11,0 %) un 8 parlamenta deputātu vietas. Maznozīmīgāki saraksti, kas neieguva parlamentāro pārstāvniecību, savāca 21 215 balsis (1,9 %). Ir pilnīgi iespējams, ka liela daļa no oficiāli par nederīgiem atzītiem biļeteniem (kopā par tādiem tika pasludināti 92 964 jeb 8,5 %) arī bija domāti kā protesta balsojums pret Cankova režīma represijām. Obligātā balsošanas sistēma atkal bija likusi 86,2 % balsstiesīgo iedzīvotāju ierasties vēlēšanu iecirkņos.

7

Vairākos nākamajos gados tika pieredzēta ilgstoša vendeta. Valdība laiku pa laikam citu pēc citas pasludināja ārpus likuma visas “frontes” organizācijas, kuras grūti iznīcināmie komunisti spēja izveidot; tā arī piecietā vai pat organizēja zemkopju radikālo līderu biežās slepkavības, kuras veica IMRO un policijas aģenti. Šīs divas kustības ar panākumiem centās izolēt un nomelnot Cankovu. Gadījās arī neveiksmes. 1924. gadā komunisti nesekmīgi centās pierunāt IMRO pārnākt viņu pusē; tas diez kā nepatika zemkopjiem. Uzbrukums Sofijas katedrālei – šī “sektantiskā novirze no kursa”, ko viņi veica 1925. gadā un kuras laikā tika nogalināti 128 cilvēki – bija negaidīti veiksmīgs, lai gan islaicīgs pavērsiens Cankova propagandai. Pēc tam ilgstošākā laikposmā premjera pozīcijas patiešām sagrāva viņa slava, iemantota par bardzību, nežēlību un stindzinoši metodisko ciet-sirdību, ar kādu Cankovs atbildēja uz šāda veida komunistu provokācijām. Satriektie politiķi, kas sākumā bija steigušies “ielēkt Demokrātiskās vienošanās vilcienā”, drīz vien ar tādu pašu dedzību steidzās to pamest.

Turklāt cars Boriss apvainojās par valdības negaidīto flirtēšanu ar Belgradu 1925. gadā.

1926. gada 4. janvārī Cankovs bija spiests atdot premjera vietu Andrejam Ļapčevam (*Andrej Lyapchev*), arī no Demokrātiskās vienošanās partijas, kurš, no vienas puses, mazināja pret komunistiem un zemkopjiem vērstās represijas, bet, no otras, ļāva pilnīgu vaļu IMRO darbībai dzimtenē un ārzemēs. Cankovu pazemināja par Sobranjes spikeru, un no šī posteņa viņš vadīja "ieکشējo opozīciju" pret Ļapčevu, pamatojoties uz trim galvenajiem iebildumiem: pret jaunā premjera "maigumu" attiecībā ar komunistiem, viesmīlību pret ārvalstu investoriem ar noteikumiem, kas, pēc Cankova domām, apdraudēja valsts suverenitāti, un viņa pielaidību pret IMRO, kas arī kaitēja Bulgārijas interesēm, jo izolēja to no pārējiem kaimiņiem Balkānos un padarīja par aklu ieroci Itālijas diplomātijas rokās. 30. un 40. gados Cankovam bija lemts kļūt par atklātu nacistu ar ierobežotu un pilnībā pilsētniecisku pēctecību, jo neviens zemnieks neatbalstīja "Stambolijska bendi".

Komunisti un zemkopji atšķirīgi reaģēja uz šīm pārmaiņām režīmā. Komunisti izmantoja maigāko Ļapčeva ēru, lai līdz pilnībai izsmalcinātu savas "frontes" darbības iemaņas. Lai gan viņu partija bija aizliegta, komunistiem radās iespēja iesaistīties arodbiedrību un jaunatnes organizāciju darbā, īstenot vairākus pasākumus žurnālistikā un 1927. gada 24. februārī nodibināt legālu Darba partiju, kuru paši diskrēti, bet ietekmīgi kontrolēja. Savulaik iespaidīgajai Zemnieku savienībai mainīgie vājāšanu un iecietības periodi izrādījās pārāk liels pārbaudījums. Tā sadalījās vairākās savstarpēji konkurējošās frakcijās, kuru nostāju vienlīdz spēcīgi diktēja kā personīgās un taktikas, tā arī ideoloģiskās un stratēģijas atšķirības.

Iepriekš raksturotās sadalīšanās rezultātā 1927. gada 29. maija Sobranjes vēlēšanas bija īpaši intrigējošas un mulsinošas. Vēlēšanu atmosfēra, lai gan terors vairs nebija tik atklāts kā tūlīt pēc 1923. gada apvērsuma un sacelšanās krīzes, vēl arvien bija biedējoša, it īpaši lauku ciematos. Tādēļ 84,3 % visu balsstiesīgo vēlētāju aktivitāte reizē bija gan spiediena, gan pienākuma apziņas atspoguļojums. Spēles likme bija 273 vietas. Demokrātiskā vienošanās, kas startēja vienā sarakstā ar kādu no nacionālliberāļu frakcijām, ieguva 522 592 mandātus jeb 44,1 % no kopējā balsu skaita un 168 vietas, Cankova "ieکشējai opozīcijai" no tām saņemot 33. Sociāldemokrātu, amatnieku un Zemkopju savienības centristu bloks savāca 285 758 balsis (24,1 %) un ieguva 56 vietas, kuras sadalīja 10 sociāldemokrātiem, 4 amatnieku pārstāvjiem un 42 zemkopjiem. "Fronte", ko

sauca par Darba partiju un kas bija apvienojusies ar mazāku Zemkopju savienības kreiso spēku frakciju, ieguva 29 210 balsis (2,5 %) un 4 vietas. Vēl viens bloks, ko veidoja demokrātu disidenti, cita nacionālliberālu frakcija un Zemkopju savienības "labējie", savāca 179 491 balsi (15,2 %) un ieguva 32 vietas. Ceturtā no Zemkopju savienības atdalījusies grupa – "Dragjevieši" – iesniedza kopīgu sarakstu ar radikālu disidentiem, kam uzticējās 29 637 vēlētāji (2,5 %), nodrošinot 2 vietas parlamentā. IMRO rūpīgi izvēlējās 11 deputātus no dienvidrietumu jeb Maķedonijas rajoniem, par kuriem bija nodotas 37 854 balsis (3,2 %). Pārējās zemkopju, demokrātu, nacionālliberālu frakcijas un mazās grupas uzstājās ar atsevišķiem sarakstiem, savācot kopā 69 771 balsi (6,0 %), bet neiegūstot pārstāvniecību. Nederīgi bija 28 809 biļeteni (2,4 %).

Sociāldemokrāti, kas pirms tam sadarbojās ar Demokrātisko vienošanos, vienmēr bija nicinoši izturējušies pret zemkopjiem un komunistiem, kā arī pēdējo gadu laikā de facto kļuvuši par vienu no "valdošās elites" partijām, tagad bija saniknoti par to, ka šajās vēlēšanās valdības mašīnērija bija mobilizēta pret viņiem tikpat iedarbīgi kā pret opozīcijas partijām. Pārdzīvodami savas parlamentārās pārstāvniecības sarukšanu no 29 vietām līdz 10, viņi tagad piedāvāja sadarbību visām līdz šim noniecinātajām "kreiso" un "strādnieku" grupām. Bet tieši šajā brīdī arī komunisti, kas jau kopš 1923. gada sacelšanās sagatavošanas laikiem bija vēlējušies izveidot šādu vienotu fronti, mainīja nostāju un noraidīja sociāldemokrātu piedāvājumu sakarā ar pasaules komunistiskās kustības jauno "sociālfasisma" līniju. Šī līnija noteica, ka kreiso spēku nekomunistiskās partijas un it īpaši sociālisti ir ieroči fasisma rokās un tādēļ uzskatāmi par lielāko ienaidnieku.

Laikā, kad sociāldemokrāti, svārstīdamies starp vēlmi kļūt par ietekmes sviru dzimtenē un kāri gūt starptautisku sociālistu atzīšanu, iegrīma kūtrumā, bet zemkopju kustību vēl arvien ierobežoja tās iekšējā šķelšanās, pagrīdes komunisti un to legālā Darba partija izmantoja depresijas izraisīto sociālo neapmierinātību un radikālismu. Tagad viņi varēja gūt labumu no tā, ka bija pazīstama kā opozīcijas kustība *par excellence*. Darba partija paplašinājās no 6000 biedriem 1930. gada beigās līdz 35 000 divus gadus vēlāk, kad tās jaunatnes organizācijā bija 18 000, bet arodbiedrībās – 10 000 biedru. 1930. gada 9. novembrī sarīkotajās vietējās vēlēšanās tā ieguva 11 % vēlētāju balsu, kas bija vairāk par vienas atsevišķas opozīcijas partijas jebkad savākto balsu skaitu, lai gan, apvienojoties visām Zemkopju savienības frakcijām, to daļa droši vien būtu bijusi lielāka. Pašvaldību vēlēšanās, kas notika laikā no 1931. gada 1. novembra līdz 1932. gada

14. februārim Darba partija ieguva vairākumu divās pilsētu padomēs un balsu pārsvaru desmit citās padomēs. Dekāžu mijā tās prese un cita veida propagandas darbība ievērojami paplašinājās un Darba partija sarīkoja daudzus streikus.

Vienlaikus Darba partiju kontrolējošie komunisti – skaits 1932. gada beigās jau sasniedza 3000, jāpieskaita vēl 2250 jaunatnes sekcijā – pastiprināja vardarbību pret valdības pārstāvjiem, un tie atbildēja ar to pašu. Šādas konfrontācijas vilinājumi un risks palīdzēja pagrīdes grupās radīt apokaliptisku dedzību, kuru uzjundīja to dienu Maskavas “sociālfašisma” līnija un kuru komunistu historiogrāfija nosodoši dēvē par “kreisā sektantisma” novirzienu. Valdības pārstāvji, vērsdamies pret šādu asinsatriebību, savukārt bija uztraukušies par mulsiņoši sekmīgajiem komunistu panākumiem, slepeni iefiltrējoties armijas garnizonos. Tas izskaidro gan viņu formāli juridiskās, gan neoficiāli slepkavnieciskās komunistu vajāšanas negantumu.

1931. gada 21. jūnija Sobranjes vēlēšanas notika šī dziļi iesakņota un augoša naida apstākļos, bet bez jūtamas ietekmes uz tām. Bija jāievēl 274 deputāti; vēlēšanās piedalījās 85,2 % balsstiesīgo iedzīvotāju. Lai gan virspusēji Ļaščevs un Cankovs iepriekšējā gadā samierinājās, viņu ilgstošais ķīviņš bija vājinājis Demokrātisko vienošanos, tās slavu nomelnojuši premjera Ļaščeva piekāpība IMRO zvēribām un 1928. gadā sākusies ekonomiskā “pirmsdepresija” bija mazinājuši atbalstu tai. Viss gandrīz noveda pie pilnīga pozīciju zaudējuma konkurējošajai, tikai pirms diviem mēnešiem izveidotajai koalīcijai pēc tam, kad Ļaščevs kā pārmērību bija noraidījis tās līderu prasību pēc pieciem ministru portfeliem samaksai par viņa paglābšanu no šīs sāncensības.

Uzvarējusi koalīcija, kas sastāvēja no demokrātu un radikāļu disidentiem, tas ir, tiem, kuri atradās ārpus Demokrātiskās vienošanās partijas, daļas nacionālliberāļu un tā Zemkopju savienības “centristu” spārna, kas pēc sava štāba adreses saucās par Vrabčas (*Vrabcha*) frakciju, savāca 625 553 balsis jeb 47,6 % no kopējā skaita un ieguva 150 vietas, kuras tika sadalītas šādi: 41 – demokrātiem, 7 – radikāļiem, 29 – nacionālliberāļiem un 73 – zemkopjiem. Demokrātiskās vienošanās partija vienā sarakstā ar citu nacionālliberāļu frakciju ieguva 403 686 balsis (30,7 %), kas deva 65 vietas viņiem pašiem un 14 – partneriem. Trešo vietu ar iespaidīgu “lēcienu” uz 167 281 balsi (12,7 %) un 31 vietu ieņēma Darba partija. Parasto demokrātu guvums bija 27 323 balsis (2,1 %) un 5 vietas. Īpaši izvēlētiem maķedoniešu kandidātiem šoreiz tika dots uzdevums startēt kopējos sarakstos ar Demokrātisko vienošanos un ar režīmu aizstāvošiem sociāldemokrātu

šķeltniekiem, kas dēvējās par Sociālistu federāciju un darbojās Cankova brāļa un viņa 1923. gada komunistu sacelšanās laika bijušā transporta ministra vadībā (sk. 6. iedaļu). Šī pēdējā grupa ieguva 26 501 balsi (2,0 %), no kurām 24 654 oficiāli atzina kā balsojumu par Maķedonijas kandidātiem un 8 no viņiem ieņēma vietas Sobranjē. Daudzas mazākas partijas un atdalījušās grupas, starp tām vismaz 3 zemkopju, kopumā ieguva 43 385 balsis (3,2 %), un iegūtā 1 vieta parlamentā tika kādas zemkopju frakcijas biedram. Nederīgo biļetenu skaits šoreiz bija 21 778 (1,7 %).

Ar šīm vēlēšanām tika ievadīta starpkaru laika Bulgārijas vienīgā miermīlīgā un konstitucionālā varas pāreja, demokrātu līderim Aleksandram Malinovam 1931. gada 29. jūnijā veidojot kabinetu, kas sastāvēja no četriem demokrātiem, viena radikāļa, diviem nacionālliberāļiem un trim Vrabčas zemkopju pārstāvjiem. Pēdējā nosauktā partija neapmierināta "rūca" par šādu viņu vēlēšanās iegūto balsu skaitam neatbilstošu vietu sadalījumu, un formāli tā bija likumīga pretenzija. Tomēr šī partija Malinovam bija daudz parādā par to, ka viņš piesedza Zemkopju savienību ar savu "neaižskaramo cienīgumu", tādējādi ļaujot tai, vai vismaz tās galvenajai frakcijai, atkal kļūt par valdošo partiju. 1931. gada 13. oktobrī, par iemeslu minot veselības stāvokli, Malinovs nodeva premjera pilnvaras savam līdzgaitniekam demokrātam Nikolam Mušanovam (*Nikola Mushanov*) un ieņēma mazāk darbietilpīgo Sobranjes spikera vietu. Mušanovs bija stingrāks, bet ne tik respektabls kā viņa priekšgājējs, tāpēc šī pārmaiņa visumā vājināja valdību un vēl vairāk pastiprināja zemkopju kontingenta apetīti uz papildu portfeliem un protekciju. Demokrātiskās vienošanās organizācijai savukārt nebija cita loģiska pamata kā vien amatu pildīšana, un bez varas tā izrādījās pārāk neviendabīga, lai izdzīvotu, tāpēc drīz vien izjuka.

Saprotams, ka komunisti bija sajūsmā par savas Darba partijas iespējamo iznācienu šajās vēlēšanās un uzņēma to kā attaisnojumu savai "sociālfāšistu" līnijas noraidošajai attieksmei pret biedrošanos ar citām kreiso spēku partijām un grupējumiem. Viņu spēku vēlreiz apstiprināja nākmās – 1932. gada 25. septembra municipālās vēlēšanas Sofijā, kurās viņi sagrāba 19 no 35 galvaspilsētas padomes deputātu vietām. Viņu apokaliptiskie revolucionārie pareģojumi tādējādi apstiprinājās, un atbilstoši nostiprinājās to "sektantiskā novirze". Palielinājās streiku, nemieru un savzvērestību skaits. Valdības iestādes atbildēja uz to ar divkāršu pretkomunistu teroru, ignorējot jaunās valdības prasījumu politisko brīvību un likumu ievērošanā, ar kuru tā bija cerējusi kļūt par paraugu. 1933. gada 11. februārī anulēja 15 no Darba partijas 19 vietām Sofijas pilsētas

padomē, bet 12. aprīlī no Sobranjes izslēdza 29 no tās 31 deputāta; divi atlikušie atteicās no sakariem ar komunistiem. Sekoja nemieri un masu aresti. Šāda veida uzbrukumi bieži vien notika vienlaikus ar komunistu un Darba partijas aktivistu nogalināšanu "nopratināšanas" vai "bēgšanas mēģinājuma" laikā. Valdības īstenotā vardarbība, šķiet, bija samērā efektīva – 1933. gada otrajā pusē streiku un nemieru vilnis noplaka un Darba partija, varbūt vēl ne paši "stingrākie" pagrīdes komunisti, izrādīja atslūbuma pazīmes, kas parasti seko eiforijai.

Vienlaikus valdība ar programmu, kas sastāvēja no parādu samazināšanas (līdz pat 40 %), parādu atmaksāšanas termiņa pagarināšanas (līdz pat 15 gadiem), aizlieguma atņemt izpiršanas tiesības uz 5 ha un mazākiem zemes gabaliem, valsts labības iepirkuma par augstām cenām un nodokļu samazināšanas, samērā rezultatīvi imunizēja zemniecības masas pret "radikalizēšanos proletarizējoties". Šie, protams, bija tikai pagaidu ārkārtas pasākumi, pie tam mānīgi līdzekļi pašas valdības problēmu atrisināšanai. Patiesībā laikmetā ar starptautiski uzspiesti ortodoksāliem ekonomikas principiem tie ilgākā laika ritējumā šīs problēmas drīzāk saasināja. Tikai vēlāk nacistiskā Vācija pamācīja Balkānu valstis, kā tikt valā no šiem principiem. Tomēr šādi pasākumi tiešām palīdzēja Bulgārijai izslidēt cauri depresijai, neizbaudot sabiedrību kroplojošus zemnieku nemierus.

8

Lai gan depresija neizvērtās par zemnieku masveida vardarbības laiku, tai tomēr bija graujoša ietekme uz Bulgārijas ekonomiku un tā izraisīja dziļas politiskas pārmaiņas. Bulgārijas ekonomiskie apstākļi bija gandrīz tikpat nomācoši kā jebkurā citā Viduseiropas austrumu valstī, un tos var apskatīt ļoti īsi. Līdz ar Dienviddobrudžas – labības klēts – zaudējumu un atsevišķu tabakas ražošanas apgabalu iegūšanu gar valsts dienvidu robežu 1912.–1918. gada trīs karu rezultātā Bulgārijas galveno eksportpreci – labību – starpkaru periodā nomainīja tabaka. Pat centrālajās valsts daļās daudz zemnieku mainīja kultivējamās kultūras. Ap 1926. gadu tabakas eksports veidoja 41 % no kopējās valsts eksporta vērtības un 90 % no visa izaudzētā šīs kultūras apjoma. Tā gada tabakas cena starptautiskajā tirgū ievērojami kritās, un Bulgārijas lauksaimniecība dažus gadus agrāk par pārējo pasauli tika ierauta pirmsdepresijas panīkumā. Graudu un citu lauksaimniecības eksportpreču cenu lejupslīde sekoja pēc Vīnes kredītiestādes sabrukuma vēlēšanu priekšvakarā 1931. gada maijā, kad Demokrātiskā vienošanās tika

izstumta no valdības. Lai kompensētu sava lauksaimniecības eksporta cenu iznīcinošo kritumu, Bulgārija ar milzīgām pūlēm un par bargu cenu centās palielināt eksporta apjomus.² Līdz 1934. gadam valsts nacionālais ienākums bija vairs tikai 61,4 % no tā, kāds tas bija 1929. gadā.

Lai gan krīze šajā valstī nebija tik postoša kā atsevišķās kaimiņzemēs – Dienvidslāvijas un Rumānijas nacionālais ienākums, piemēram, bija tikai 46,5 % un 49,4 % no 1929. gada līmeņa, bet Bulgārijas zemnieki, lai gan dziļi iestiguši parādos, tomēr maksāja paši saviem kooperatīviem un valsts bankām, nevis pilsētu un ebreju augļotājiem, – ar to pietika, lai sagrautu zemniecības ticību Malinova un Mušanova valdībai. Tās izveidošana pēc izšķirošajām 1931. gada vēlēšanām un it īpaši Zemkopju savienības ministru iekļaušana tajā sākotnēji zemniekos un pārējos “mazajos cilvēkos” bija radījusi ievērojamu optimismu, kas jau ap 1934. gadu noplaka un izvērtās par vilšanos. Situācija atgādināja Maniu režīma reputācijas vēsturi Rumānijā laikā no 1928. līdz 1930. gadam. Jaunā valdība saņēma nenoliedzami nepateicīgu uzdevumu – likvidēt pasaules depresijas radītās sekas ekonomikā, depresijas, kura nepakļāvās tās kontrolei, pie tam šī valdība nepamatoti ļāva sevi graut, turpinot pieciest IMRO slepkavības un izspiešanu, hroniskās ķildas starp valdību veidojošajām partijām par portfeli un protekcijas sfēru sadalījumu, kā arī ar daudzu savu ministru neglīto rīcību. Zemkopju politiķi, kas pēc astoņiem gariem savvaļā pavadītiem gadiem beidzot atkal bija izcirtuši ceļu pie finansiālo un administratīvo labumu “siles”, par nepatiku plašām zemniecības masām baudīja šo iespēju pārpārēm.

Šī biedējošā kompleksa pastāvēšana, ko veidoja komunistu iedvesmoti, nesen nedaudz pierīušī nemieri darbvietās un ielās, endēmiskā IMRO vardarbība, policijas ekscēsi, ekonomiskā depresija, valdības bezpalīdzība, administrācijas korupcija un ministru “ideālu nodevība”, palīdz izskaidrot nākamā – 1934. gada 19. maijā armijas vidējā sastāva un tehnokrātu izdarītā apvērsuma apstākļus un tautas nepretošanās cēloņus. Tiešā notikumu izraisītāja bija vēl viena no jau daudzajām piedzīvotajām Mušanova kabineta krīzēm cīņā par portfeliem, kas izcēlās zemkopju pārstāvju lielās amatu kāres dēļ. Šajā reizē Cankovs un viņa nacisti gatavojās iejaukties ar brīdinājuma demonstrācijām un gājieniem. Virsnieki un tehnokrāti tūlīt devās uzbrukumā, lai apsteigtu Cankova un zemkopju pretenzijas uz varu, un abu centieni vienlīdz viegli varēja izraisīt pilsoņu karu.

² Sikāka informācija meklējama grāmatā *Joseph Rothschild, The Communist Party of Bulgaria* (New York: Columbia University Press, 1959) p. 281.

Apvērsuma militārie vadītāji nāca no Militārās līgas, kas jau bija piedalījusies iepriekšējā pučā pret Stambolijski (sk. 6. iedaļu); tā civilie dalībnieki bija no "pāri partijām" stāvoša kluba "Zveno", ko slepeni nodibināja 1927. gada 27. jūnijā un kas 1928. gada 1. janvārī bija sācis tāda paša nosaukuma iknedēļas izdevuma izlaišanu. Klubam bija ap 300 biedru un publiskajam žurnālam – ap 2500 abonentu. Tas sludināja "nācijas atdzimšanu caur stipru valdību" un "enerģisku zināšanu un zinātnes izmantošanu". Tādējādi "Zveno" dalībnieki, līdzīgi saviem armijas līdzdarboņiem, bija autoritāri modernizētāji, bet ne demagogi vai fašisti. Neviena no partnerības pusēm nepārstāvēja kādu noteiktu šķiru. Faktiski šis sociālās bāzes trūkums izrādījās par Bulgārijas pučistu Ahilleja papēdi. Viņu režīma "spēkavīrs" bija pulkvedis Damjans Velčevs (*Damian Velchev*), kam bija liela ietekme uz jaunākajiem virsniekiem, pateicoties viņa iepriekšējai darbībai Kadetu skolas vadītāja postenī; tomēr viņš atteicās no oficiāla amata valdībā, dodot priekšroku mazāk uzkrītošai, bet iedarbīgākai "padomdevēja" lomai. Kimons Georgijevs (*Kimon Georgiev*) bija premjers, kurš kā rezerves pulkvedis un "Zveno" vadošais kadrs nodrošināja saikni starp režīma militārajiem un civilajiem pārstāvjiem.

1923. gada apvērsums bija gan tehniski, gan politiski labi sagatavots, kā arī tika virzīts uz noteiktu un reālu mērķi (un konkrēti – Stambolijska režīma gāšanu un dažu viņa politisko programmu maiņu), bet šim apvērsumam, lai gan no tehniskā viedokļa labi sagatavotam – tas notika bez asinsizliešanas –, bija pārāk vispārīgi un neizpildāmi valsts "atdzimšanas" mērķi visus tās paradumus un institūcijas "iztīrīt" un "racionalizēt". Tā izpildītājiem trūka iedarbīgas ideoloģijas, lai mobilizētu tautu, un tāpēc tie nespēja radīt sev masu atbalsta bāzi. Īsi sakot, viņi pierādīja, ka ir labāki sazvērniece un tehniskie izpildītāji nekā politiķi. Viņu politiskais naivums nāca par labu viltīgajam caram Borisam, kas ar augstāko ģenerāļu atbalstu 1935. gada sākumā nobīdīja malā šos dedzīgos jaunos pulkvežus un tehnokrātus.

Boriss noraidīja šo entuziastu izvīrīto straujas valsts attīstības sociāl-ekonomisko programmu kā pārāk radikālu, bet ar prieku pārņēma viņu autoritāros jauninājumus. Jaunieviesumi, kuri pastāvēja ilgstoši, bija konstitūcijas darbības apturēšana, kas, par spīti visām krīzēm, bija palikusi spēkā visu šo laiku kopš tās apstiprināšanas 1879. gada aprīlī; visu politisko partiju aizliegšana bez citas, valdības sponsorētas "oficiālas" kustības veidošanas to vietā, kāda bija uzspiesta daudzās citās autoritārās valstīs; Sobranjes pārveidošana par institūciju ar dažkārt pat 160 deputātiem, kurus izvēlas no valdības apstiprinātiem sarakstiem bez norādēm uz politisko piederību;

kabineta atbildības ierobežošana tikai un vienīgi karaļa priekšā; birokrātijas tīrīšana un administratīvā reforma, veicot noteiktu ministriju apvienošanu (Lauksaimniecības, Tirdzniecības un Rūpniecības ministrijas apvienojot jaunā – Tautsaimniecības ministrijā, Transporta un sabiedrisko pakalpojumu ministriju izveidojot par Transporta ministriju); pašvaldību uzbūves vienkāršošana un to pārveidošana no vēlētām struktūrām par iestādēm ar ieceltiem darbiniekiem; brīvās preses un brīvo arodbiedrību sagrāve un aizvietošana ar valdības atbalstītām jaunām struktūrām; izglītības prioritāšu pārskatīšana inženierzinātņu, tehnisko un eksperimentālo zinātņu virzienā; pārsteidzoši viegla IMRO apspiešana. Pēdējais nosauktais pasākums loģiski izrietēja no “Zveno” dalībnieku vēlmes samierināties ar Dienvidslāviju un Itālijas vietā izmantot Franciju par Bulgārijas galveno starptautiskā atbalsta punktu. Diemžēl šīs pēdējās vēlmes neizturēja vēlākos Vācijas centienus pēc hegemonijas Balkānos, kā arī šis valsts īstenoto cara Borisa uzpirkšanu ar teritoriju pārskatīšanas kukuli uz Dienvidslāvijas un Grieķijas rēķina. No citas puses raugoties, cars Boriss nekad nenoliedza Velčeva–Georgijeva režīma 1934. gada 23. jūlijā nodibinātās diplomātiskās attiecības ar Padomju Savienību.

9

Borisa valsts apvērsums notika 1935. gada 22. janvārī. Lai gan pēc tam viņa varu īstenoja daudzi ministri no militāristu un civilistu vidus, bet viņš pats izvairījās no jebkādam personīgās varenības ārējām izpausmēm, Bulgārijas politikā tieši viņam piederēja izšķirošā loma un tā saglabājās līdz pat Borisa negaidītajai nāvei 1943. gada 29. augustā. Viņš mira salīdzinoši jauns – 49 gadu vecumā drīz pēc grūtām sarunām ar Hitleru. Līdz 1938. gadam viņš iztika bez Sobranjes, bet tā gada martā piekrita jaunas tautas sapulces “ievēlēšanai”, ievērojot Velčeva un Georgijeva noteikumus par politisko izkārtnu un politiskās piederības aizliegumu. Tomēr bija zināms, ka 56 no viņa 158 deputātiem tā vai citādi atradās opozīcijā, un 11 no tiem (komunistus un kreisos zemkopjus) drīz vien padzina. Boriss atkārtoja vēlēšanu eksperimentu vēl 1939. gada decembrī un 1940. gada janvārī, atkal izkārtodams balsošanu dažādos laikos, lai nodrošinātu lielu policijas spēku koncentrāciju vēlēšanu apgabalos. Šoreiz opozīciju samazināja no 152 līdz aptuveni 20 deputātiem, no kuriem 9 patiesībā bija komunisti. Pēc tam Boriss varēja rīkoties ar paklausīgu Sobranji, lai gan daudzveidīgās politiskās partijas pamanījās kara gados izdzīvot, turoties ēnā. 1941. gada 10. jūlijā drīz

pēc Vācijas iebrukuma Padomju Savienībā, 9 komunistu deputātus izslēdza no Sobranjes un arestēja.

Likumdevēja vadišana bija vismazākā Borisa problēma. Velčeva un Georgijeva komandas sagrāve bija daudz problemātiskāka. Kā jau iepriekš norādīts, šeit viņam lielu pakalpojumu izdarīja pati komanda ar savu politiskās izsmalcinātības trūkumu, kas bija asā kontrastā Borisa paša noturīgajām un izkoptajām prasmēm. Zem viņa izreklamētās trausla, neuzņēmīga, vienkārša cilvēka maskas, kurš labāk dotu priekšroku savam vaļaspriekam – lokomotīves vadišanai – nekā iegrimšanai valsts lietās, ko acimredzot darīja tikai karaliskās pienākuma apziņas mudināts, bija paslēpts intrigants, cinisks un diezgan nežēlīgs darbonis. Viņš bija speciālists citu cilvēku izmantošanā un savstarpējā sarīdīšanā; viņš praktizēja šo savu izveicību attiecībās ar kabineta ģenerāļiem un virsniekiem, pat pret Hitleru, Musolini un Molotovu. Ģenerāļu kabinets, kas 1935. gada 22. janvārī bija nācis Velčeva un Georgijeva pulkvežu vietā, strādāja līdz 18. aprīlim, kad armiju nosūtīja atpakaļ uz barakām un izslēdza no līdzdalības politikā. Lai gan Boriss tad atgriezās pie civilpremjeriem, viņš vienlaikus paziņoja, ka nenotiks nekāda atkāpšanās no iepriekšējā gada autoritārajiem *faits accomplis*. 1935. gada 26. jūlijā Velčevu izsūtīja uz Dienvidslāviju. Viņa slepenā atgriešanās 2. oktobrī Borisam deva iemeslu arestam, apsūdzot Velčevu nodevībā un savērēstībā pret monarhiju. (Viņš un Georgijevs patiesām bija platoniski republikāņi.) Tajā pašā laikā kā viņa līdzzinātājus arestēja ap simts “kreiso” zemkopju. 1936. gada 22. februārī piespriestais nāvessods 22. martā tika nomainīts pret mūža ieslodzījumu.³

Papildus Velčeva un Georgijeva komandas spēka iznīcināšanai Boriss vēlējās pārtraukt tās pusradikālās sociālās programmas. Pēc konservatīvo civilistu ministru iecelšanas 1935. gada vidū viens no Borisa pirmajiem lēmumiem attiecās uz Sociālās atjaunošanas direktorāta likvidēšanu, ko abi līderi bija veidojuši kā propagandas, darba un jaunatnes organizācijas hibrīdu. Tas bija ideoloģiski primitīvs un politiski nemākulīgs veidojums, tomēr Borisam viņu egalitārisms, strādniecības idealizēšana un glaimi jaunatnei šķita sociālistiski, revolucionāri un bīstami.

³ Pēc iznākšanas no cietuma 1940. gadā, bet joprojām atrodoties zem uzraudzības, Velčevam bija lemts uz īsu brīdi atgūt slavu kara ministra posteņi pirmajās komunistu valdībās, kuras nāca pie varas pēc Bulgārijas diplomātijas kardinālās maiņas 1944. gadā. Georgijevs vienlaikus atguva premjera vietu. Abiem bija jāatkāpjas uz mazāk nozīmīgākiem posteņiem 1946. gada beigās, kad komunisti nolēma pārņemt pilnīgu un atklātu kontroli.

Starptautiskajā diplomātijā Boriss atgriezās pie Vācijai un Itālijai labvēlīgāka kursa, saglabājot Velceva un Georgijeva ieviestās nesaspilētās attiecības ar Dienvidslāviju līdz laikam, kad 1941. gada pavasarī teritoriju iegūšanas vilinājumam vairs nevarēja pretoties. Šis vilinājums lika Borisam pārtraukt 1938. gada 31. jūlijā panākto attiecību saspilējuma mazināšanos ar Grieķiju, sakarā ar ko šī valsts remilitarizēja Trāķiju, atļaujot Bulgārijai apbruņoties vairāk, nekā pielāva Neiji līguma ierobežojumi. Pēc tam Boriss izmantoja Ass valstu graužošu uzbrukumu Grieķijai 1941. gadā un iekaroja tai piederošās Egejas jūras krasta zonas un dažas salas.⁴

Lai gan tādējādi Boriss nodemonstrēja Bulgārijas pievienošanos Ass valstu lietai, šis, tāpat kā visi viņa lēmumi, atkal bija aukstasinīgs aprēķina (vai, precīzāk, pārrēķināšanās) solis. Viņš nebija nedz "saindējies" ar Hitleru, nedz viņa iebiedēts un atteicās no ciešākas sadarbības, nekā tas nepieciešams Bulgārijas interesēs. Tā kā Bulgārijā nebija valsts vāciešu minoritātes, Hitlerš nevarēja izspiest no tās vēl lielākas koncesijas. Boriss, piemēram, atļāva Bulgārijā izvietot vērmahta pulkus uzbrukumam Dienvidslāvijai un Grieķijai, kā arī piedalījās tam sekojošajā okupācijā, bet ne tieši pašos uzbrukumos. 1941. gada decembrī viņš simboliski pieteica karu Rietumu sabiedrotajiem, bet nekad Padomju Savienībai, kuru daudzi no viņa tautas uzskatīja par savu "lielo slāvu brāli". Viņš deportēja ebrejus no okupētajām teritorijām Grieķijā un Dienvidslāvijā, lai vēlāk iznīcinātu, bet Bulgārijas ebreju vājšānu ierobežoja tā, ka viņu deportēšana un nogalināšana nenotika.

Gadu pēc Borisa nāves 1944. gada septembrī Bulgārija sekoja Rumānijai, mainot sabiedrotos. Tagad tās armijas daļas kopā ar padomju cilvēkiem virzījās cauri Balkāniem, Ungārijai un līdz pat Vīnei; cīņās tika nogalināti un ievainoti 31 360 Bulgārijas karavīri. Bulgārijas iepriekšējā līdzdalība Hitlera karadarbībā bija salīdzinoši neliela, tā bija prasījusi mazāk upuru bulgāru tautai nekā jebkurai citai Ass valstu līdzskrējējai, un arī tās komunistu atbalstītāji bija cīnījušies un cietuši samērā maz, tomēr vēlākās komunistu veiktās pēckara tīrīšanas karaliskās Bulgārijas politiskajā elitē bija īpaši nežēlīgas. Tādējādi Bulgārijas zināmā mērā mistiskā, it kā nevajadzīgas politiskas vardarbības tradīcija bija dzīva arī pēckara laikmetā.

⁴ Otrā pasaules kara noslēgumā teritoriālie ieguvumi bija jāatdod abām valstīm – Dienvidslāvijai un Grieķijai, lai gan Bulgārijai atļāva atgūt Dienviddobrudžu, ko tā ieguva no Rumānijas 1940. gadā (sk. 6. nodaļas 13. iedaļu).

Līdzīgi diplomātiskajām attiecībām, cars Boriss arī savas valsts ekonomiskās norises piemēroja nacistiskajai Vācijai. Bulgārijas gūtie labumi šajā jomā izrādījās ilgstoši gan reāli jūtamo sasniegumu ziņā, gan arī mazāk taustāmā, bet tikpat nozīmīgā zināšanu un pieredzes ziņā. Kā jau iepriekš minēts, 20. gados tabakas audzēšana tika veicināta vairāk par labības kultivēšanu; Vācijas uzmundrinājuma un apmācības iespaidā 30. gados šī tendence vispārinājās un izvērtās plaša mēroga intensīvā šķiedraugu, eļļas augu, tehnisko, dārza un citu speciālu un augstražīgu kultūru kultivēšanā. Lai gan arī kaimiņzemes – Dienvidslāvija un Rumānija – eksperimentēja ar tādu pašu politiku, Bulgārijā tas notika sparīgāk. Salīdzinot ar 6,9 % Dienvidslāvijā un 10,5 % Rumānijā, ap 1937. gadu Bulgārijā šīm kultūrām bija atvēlēti 15,8 % lauksaimniecības zemes. Piecu gadu periods no 1935. līdz 1939. gadam iezīmējās ne tikai ar augstāko ražošanas līmeni visā Bulgārijas vēsturē, bet arī, un pie tam daudz nozīmīgāk, ar kvalitatīvu pāreju uz augstāku attīstības pakāpi lauksaimniecībā, kas prasīja intensīvāku darbu un kapitāla izmantošanu. Šāda izvērsta dārgu tehnisko un speciālo kultūru attīstība veicināja samērā specifisku situāciju, kad cenu šķēres šīs piegādes laikā darbojās lauksaimniecības labā, izraisot zemnieku reālo ienākumu palielināšanos, kaut arī to preču cenas, ko zemniecība iegādājās, pieauga.⁵

Rūpniecības politikā Boriss arī pieņēma vāciešu prātīgo, lai gan nepavisam ne altruistisko padomu koncentrēt spēkus vieglās rūpniecības nozaru paplašināšanai kā papildinājumu lauksaimniecībai, nevis smagās rūpniecības attīstīšanai, kas stiprinātu valsts lauksaimniecības sektoru. Bulgārijas industrializācijas vēsture var noderēt par interesantu fonu šādam politiskam lēmumam. Bulgārijas amatniecības nozares savā laikā bija visaugstāk attīstītās Osmaņu impērijā, bet 19. gs. bija padevušās konkurences cīņā ar Rietumu rūpniecās ražotajām precēm. Nacionālās neatkarības iegūšana 1878. gadā nevarēja nedz apturēt, nedz pārmainīt šo lejupslīdi. Visas Bulgārijas valdības atkārtoti piešķīra vietējai rūpniecībai priekšrocības – pagaidu nodokļu atlaides, pamatlīdzekļu ievēšanu bez muitas nodevas,

⁵ Otto von Frangeš, *Die Bevölkerungsdichte als Triebkraft der Wirtschaftspolitik der südost-europäischen Bauernstaaten* (Yena: Fischer, 1939), S. 23; Zagoroff, *Agricultural Economy of the Danubian Countries*, pp. 370, 379–80; Janaki Molloff, ed., *Die sozialökonomische Struktur der bulgarischen Landwirtschaft* (Berlin: Weidmann, 1936), S.105–25.

pazeminātas dzelzceļa transporta kravas pārvadājumu likmes, bezmaksas zemi rūpnīcu celtniecībai un priekšroku valsts iepirkumos, tomēr neviena Bulgārijas valdība nebija atbalstījusi rūpniecību tik atklāti un nežēlīgi uz zemniecības rēķina, kā to bija darījuši kaimiņi – Rumānijas liberāli. Stambolijskis acīmredzot nebūtu gribējis pieņemt šādu kursu, bet viņa sekotāji baidījās to darīt, lai neizprovocētu žakēriju. Tādējādi zemnieku vērtības un spēks, kas bija apslēpts, bet reāli eksistējošs, noturēja samērā līdzsvarotu valsts atbalstu rūpniecībai un lauksaimniecībai. Ekonomisko grūtību laikā, piemēram, depresijas periodā 30. gadu sākumā, zemniecības pārstāvji nosodīja pat šos centienus kā pārmērības. Tādējādi Vācijas ieteikums veltīt spēkus ar lauksaimniecību un lauksaimniecības produktu pārstrādi saistītu nozaru attīstībai faktiski nebija pretrunā ar iedibinātajām vispārējās industrializācijas veicināšanas tradīcijām, kā tas bija Rumānijas gadījumā. Otrā pasaules kara priekšvakarā Bulgārijā bija 45 000 īsta rūpniecības proletariāta (salīdzinājumā ar 17 000 1921. gadā) un aptuveni tāds pats skaits pusrūpnieciskā, lielā mērā sezonas rakstura nodarbē – tabakas pārstrādē iesaistīto strādnieku. Rūpnieciskās ražošanas indekss laikā no 1934./1935. gada līdz 1939. gadam pieauga no 100 līdz 164,1.

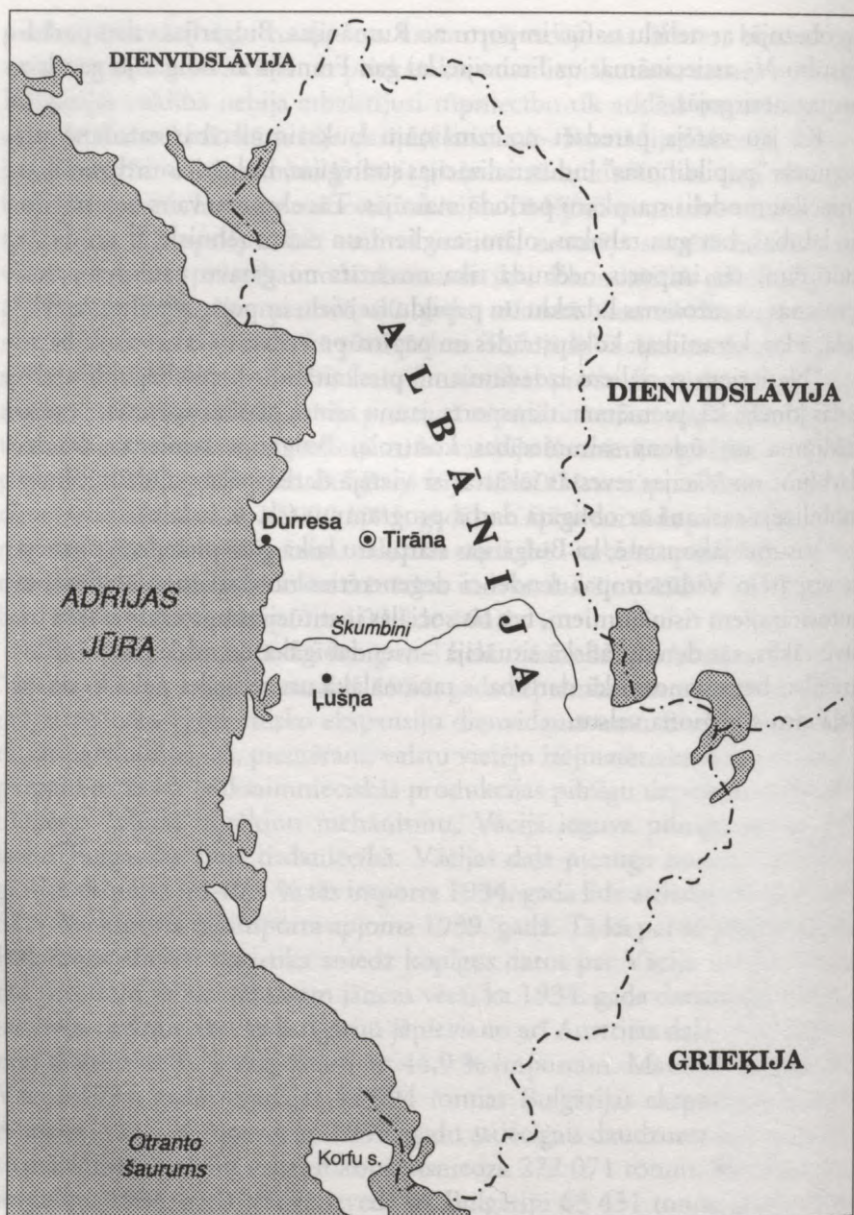
Ražošanas līdzekļi šādai izaugsmei lielā mērā nāca no Vācijas. Ar savu "Jauno plānu", kas tika uzsākts 1934. gada septembrī un paredzēja Vācijas pārdomātu ekonomisko ekspansiju dienvidaustrumu Eiropā, īstenojot tādus pasākumus, kā, piemēram, valstu vietējo izejmateriālu eksportējamo pārpalikumu un lauksaimnieciskās produkcijas pilnīgu uzpirkšanu, kā arī bloķētas valūtas norēķinu mehānismu, Vācija ieguva pilnīgu noteicošo lomu Bulgārijas ārējā tirdzniecībā. Vācijas daļa pieauga no 42,7 % Bulgārijas eksporta un 40,1 % tās importa 1934. gadā līdz attiecīgi 67,8 % un 65,5 % eksporta un importa apjoma 1939. gadā. Tā kā par šo pēdējo gadu Bulgārijas oficiālā statistika sniedz kopīgus datus par Vāciju un Austriju, tad precīzam salīdzinājumam jāņem vērā, ka 1934. gada datiem par Vācijas ārējo tirdzniecību ar Bulgāriju jāpievieno arī Austrijas daļa. Tad iegūstam skaitļus 48,0 % eksportam un 44,9 % importam. Materiālā izteiksmē Vācija 1934. gadā iegādājās 52 994 tonnas Bulgārijas eksportpreču, bet Austrija – 23 206 tonnas; ap 1939. gadu attiecīgais daudzums bija gandrīz trīskāršojies un abām valstīm kopā sasniedza 272 071 tonnu. Runājot par importu, 1934. gadā Vācija izveda uz Bulgāriju 63 431 tonnu preču, bet Austrija – 8 060 tonnas; ap 1939. gadu arī šis preču daudzums bija gandrīz trīskāršojies un sasniedza 184 463 tonnas. Vienlaikus Bulgārijas tirdzniecības sakari ar Rietumiem izsīka, bet tās tirdzniecība Balkānu reģionā

aprobežojās ar nelielu naftas importu no Rumānijas. Bulgārijas valsts parād-saistību $\frac{3}{5}$ attiecināmas uz Franciju, lai gan Francija ar Bulgāriju gandrīz nemaz netirgojās.

Kā jau varēja paredzēt no izmaiņām lauksaimniecības ražošanā un īstenotās "papildinošās" industrializācijas stratēģijas, Bulgārijas tirdzniecības attiecību modelis starpkaru periodā mainījās. Tās eksports vairs nesastāvēja no labības, bet gan tabakas, olām, augļiem un citām tehniskām un dārza kultūrām; tās imports nedaudz tika novirzīts no gatavu patēriņa preču ievešanas uz ražošanas līdzekļu un papildu izejvielu importu plaukstošo tek-stila, ādas, keramikas, kokapstrādes un papīrrūpniecības nozaru vajadzībām.

"Netiesiem sociāliem izdevumiem" pieskaitāmos kapitālieguldījumos tādās jomās, kā, piemēram, transports, jaunu zemes platību apgūšana, mežu stādīšana un ūdens saimniecības kontrole, Bulgārija sasniedza daudz, darbinot no Vācijas ievestās iekārtas ar vietējā darbaspēka palīdzību, kuru mobilizēja saskaņā ar obligātā darba programmu (sk. 4. iedaļu).

Visumā jākonstatē, ka Bulgārijas starpkaru laikā gūtā pieredze saskanēja ar vispārējo Viduseiropas tendenci deģenerēties no parlamentārajiem uz autoritārajiem risinājumiem, bet tās sociālās institūcijas bija egalitārākas un atvērtākas, tās demogrāfiskā situācija – viendabīgāka un sabiedrība – inte-grētāka, bet ekonomiskā darbība – racionālāka un cerīgāka nekā lielākajā daļā citu šī reģiona valstu.

8. karte. Albānija

VIII nodaļa ALBĀNIJA

Albāni bija vienīgā starpkaru perioda Eiropas tauta ar musulmaņu vairākumu – 70 % albāņu bija musulmaņi, 20 % pareizticīgie un 10 % Romas katoļi. Albāni pēdējie izstājās no Osmaņu impērijas, kuras elite vienmēr bija atvērtā Albānijas talantīgajiem un godkārīgajiem dēliem, kura visumā nebija apspiedusi albāņu tautu un pret kuras sultānu lielākā daļa albāņu izjuta patesu reliģisku godbijību. Albāņu lēmumu beidzot panākt pilnīgu neatkarību 1912. gada beigās savā ziņā izprovocēja vienīgi viņu bailes, ka pretējā gadījumā tie tiks sadalīti starp Melnkalni, Serbiju un Grieķiju, kuras tikko (kopā ar Bulgāriju) bija uzvarējušas Pirmajā Balkānu karā pret Osmaņu impēriju. Līdz tam Albānijas politiskie centieni nekad nebija pārsnieguši pieticīgas autonomijas līmeni. Turpretim tagad viņi uzskatīja par savu pienākumu apsteigt iespējamo sadalīšanu, pametot Osmaņu impērijas grimstošo kuģi. Viņu lēmumu atvieglāja tā laika Istanbulas (Konstantinopoles, Bizantijas) jaunā turku režīma gan pārmērīgās centralizācijas, gan laicīgās politikas klajie izaicinājumi Albānijas konservatīvajam un reliģiskajam jūtīgumam. Arī Austroungārija un Itālija, kas nevēlējās redzēt nedz kādu dienvīdu slāvu, nedz arī grieķu valsti saimniekojam stratēģiskajā Otrantas šaurumā pie Adrijas jūras ieejas Vidusjūrā, atbalstīja albāņu novēlotos neatkarības centienus. Tādēļ albāņu tautas neatkarība starptautiski tika atzīta nekavējoties 1913. gadā.

Pirmā pasaules kara apjukumā un tam sekojošo miera līgumu radītajā sajukumā neatkarība atkal gandrīz tika zaudēta, kad Albānijas kaimiņi dienvidslāvi, grieķi un itālieši, izmantojot tādas daudzveidīgas kara viltības kā militāra okupācija, diplomātiska vienošanās, starptautisku protestu un nemieru subsidēšana, mēģināja panākt tās teritoriālu sašķelšanu, samazināšanu vai politisku pazemināšanu līdz protektorāta statusam. Prezidenta Vilsona neatlaidība, kā arī albāņu pašu politiskā un militārā pretošanās, kam bija noteicošā loma, novērsa šos likteņa pavērsienus un 1920. gadā atjaunoja valsts neatkarību. Tālaika Albānijas sabiedrībā valdošo noskaņojumu spilgti raksturo

fakts, ka tās līderu izšķirošais – Lušņas kongress, kas sanāca 1920. gadā no 21. janvāra līdz 9. februārim, lai izstrādātu pretsitienu stratēģiju savu kaimiņu plēsonīgajiem nodomiem, varēja notikt tikai pēc svinīgas *besa* jeb vairāku nedēļu pamiera pasludināšanas, kas pārtrauca tās vēl arvien stingri uz grupējumiem balstītās sociālās iekārtas asinsatriebības un asinsnaida tradīcijas. Lai gan neatkarību izdevās atjaunot pēc ārvalstu armijas evakuēšanas no Albānijas teritorijas vēlāk, 1920. gadā, Albānijai tomēr nācās samaksāt par savu vilcināšanos jautājumā par neatkarīgu valstiskumu. Šī maksa izpaudās sašaurinātu valsts robežu veidā, kā rezultātā ļoti liela Albānijas nacionālās teritorijas daļa palika kaimiņos esošajā Dienvidslāvijā un Grieķijā, kurā etnisko albāņu skaits sasniedza $\frac{2}{3}$ no pašā Albānijas valsts teritorijā dzīvojošo skaita.¹

Starpkaru laika Albānijas teritorija bija 27 539 km², un saskaņā ar 1930. gada 15. maija tautas skaitīšanas datiem tajā dzīvoja 1 003 097 iedzīvotāji, kas vairāk vai mazāk vienmērīgi dalījās vēl arvien klanos dzīvojošajos ģēģu kalniešos valsts ziemeļu daļā un vairāk lauksaimniecībā nodarbinātajos tosku ciemu iedzīvotājos dienvidos. Škumbini upe bija šķērējlinija starp šīm divām albāņu nācījas kopienām, kuras atšķīrās ar dialektiem un arī sabiedrības modeļiem. Starpkaru perioda desmitgadēs ģēģus patriarhālā, bet egalitārā veidā vēl arvien pārvaldīja cilšu vadoni; viņiem vēl arvien saglabājās nosliece uz laupīšanu, lai papildinātu savu pastorālo ekonomiku. Tosku sabiedrība savukārt bija gan mazāk primitīva, gan ne tik egalitāra, un to raksturoja šķiru dalījums zemes īpašniekos un zemniekos, pamatojoties uz zemes īpašuma un nomas tiesību attiecībām. Tosku apdzīvotie apgabali nebija tik nelidzeni kā kalnainie ziemeļi, bet tādēļ vieglāk pieejami un iekarojami; šī iemesla dēļ tie bija vairāk pakļauti Bizantijas un Osmaņu impērijas politiskai, tiesiskai, kultūras un ekonomiskai kontrolei un ietekmēm. Tosku zemnieki uzskatīja, ka ir civilizētāki un strādīgāki par ģēģu ganiem – laupītājiem, bet ģēģi lepojās ar savu brīvību un drosmīgajiem karavīriem.

Reliģiskās atšķirības mazāk sekmēja starpkaru Albānijas sociālās un politiskās spriedzes pieaugumu nekā šādas cilšu un šķiru pretrunas. Ģēģi bija musulmaņi un Romas katoļi, bet toski – musulmaņi un pareizticīgie, taču reliģija salīdzinoši maz ietekmēja visu konfesiju ticīgos; ja dažādām ticībām piederošās dzimtas piekopa asinsatriebību vai ja vienas ticības zemnieki

¹ Grieķijā dzīvojošie albāņi kopš tā laika ir stipri asimilējušies Grieķijas sabiedrībā, bet Dienvidslāvijā dzīvojošie ir saglabājuši savu identitāti un politiskajā sistēmā tiem ir ievērojama kultūras un administratīvā autonomija (Kosoavas albāņiem autonomija tika atņemta 1989. gadā – red. piez.).

sadumpojās pret citas ticības muižniekiem, tad uz spēles liktajās teritoriālajās, sociālajās vai "goda" lietās reliģijai vienmēr bija pakārtota nozīme. Dažas ģimenes un pat atsevišķas personas piekopa pat divu reliģiju tradīcijas – piemēram, atzina kristības un apgraizīšanu, bet pēc tam deva bērnam kristiešu vai musulmaņu vārdu un svinēja kristiešu vai musulmaņu svētkus, kā nu kurā gadījumā to noteica apstākļi.

Visbeidzot ir jāpatur prātā, ka laikā, kad sociālas un radniecisko grupējumu atšķirības patiešām bija ievērojami svarīgākas par reliģisko dalījumu, albāņu nacionālisms izrādījās daudz stiprāks par visiem uzslāņojumiem. Albāņi ar lepnumu sevi uzskatīja par visvecāko vietējo etnisko grupu Balkānu pussalā, kas veidojusies no illīriešiem un/vai trāķiešiem, tādējādi, iespējams, pat pārspējot hellēņus un katrā ziņā daudz jaunākos slāvus un turkus. Viņu nacionālajam lepnumam īpašu simbolisku akcentu piešķīra Skanderbega kults; šo personību uzskatīja par nacionālas, nevis feodālas vai kristīgas pretošanās kustības vadītāju pret osmaņu iekarojumiem 15. gadsimtā. 1908. gadā – neatkarības iegūšanas priekšvakarā nacionālais lepnums uzjundīja ar jaunu spēku, kad Albānijas intelligence, standartizējot pielāgotu latīņu alfabētu, šādi gan atviegloja saziņu starp ģēģiem un toskiem, gan ar politisku žestu nošķīra albāņu alfabētu no grieķu alfabēta un serbu kirilicas.

Lai gan albāņi, iespējams, izjuta žēlumu par lielo viņu nacionālās valsts teritorijas un tautas daļu, kas palika kaimiņu zemēs, viņi tomēr varēja justies politiski gandarīti par to, ka albāņu valsts nostiprināšanos nekavēja neviena cita ievērojama, atsvešināta minoritāte. Valsts nācīja veidoja 92 % no pamatiedzīvotājiem, pārējie bija grieķi, slāvi, vleihi un turki. Citiem vārdiem sakot, Albānija bija viena no etniski viendabīgākajām starpkaru Vidusēiropas austrumu daļas zemēm.

Ekonomiskā ziņā tā bija zeme ar trūcīgiem un vēl lielā mērā neizmantotiem dabas resursiem. Tās kalni bija kaili, zemiens purvainas, lauksaimniecības ražas zemas, un tai gandrīz nemaz nebija attīstītu rūpniecības nozaru. Starpkaru perioda beigās tikai 9 % no visām zemes platībām izmantoja lauksaimniecībā vai kā augludārzus; 33 % teritorijas klāja meži, kam bija potenciāla vērtība, taču tie palika gandrīz neizmantoti vai arī tos veidoja nomaļu krūmāji; 25 % aizņēma atklātās ganības; 33 % bija pilnīgi nelietderīgas platības. No zemkopības vai lopkopības pārtika 80 % visu valsts iedzīvotāju, tikai 15 % dzīvoja vietās ar 5000 iedzīvotāju; 80 % vecumā virs septiņiem gadiem neprata lasīt.²

Šo starpkaru perioda ekonomisko attīstību ievērojami subsidēja Itālija. Visu iegūto naftu, kas līdz 1937. gadam jau bija 72 000 tonnu, iegādājās

un pārstrādāja Itālija, kurai nepietika degvielas. Itālija finansēja visu ceļu būvniecību 1200 km garumā laikā no 1926. līdz 1939. gadam, vairāku simtu jaunu tiltu celtniecību un plašus ostu uzlabošanas darbus Durresā (*Durazzo*) un Sarandā (*Santi Quaranta*), kā arī cementa rūpnīcu, vairāku cigarešu fabriku, ādu miecētavu, dzirnavu, alus darītavu, ziepju fabriku un daudzu valsts iestāžu ēku celtniecību. Pēdējās bija mazāk izdevīgas, bet ārēji iespaidīgas un tāpēc simboliski pārliecinošas. Kapitāls bija galvenā vajadzīgā lieta, un starptautisko politisko apstākļu dēļ vienīgais pieejamais kapitāla avots bija Itālija, kuras pretenzijas uz pilnīgu aizbildniecību pār Albāniju atzina citas lielvalstis.

Patī Itālija savu darbību Albānijā uzskatīja nevis par "normālu" ekonomisku ieguldījumu, bet gan galvenokārt par politisku un stratēģisku līdzdalību. Tāpēc par savām investīcijām tā prasīja nelielus procentus un piecieta lielos zaudējumus, kā arī pastāvīgi ieveda Albānijas eksporta produkciju daudz lielākos apjomos (ap $3/5$), nekā pati uz to izveda (ap $2/5$), radušos Albānijas maksājumu starpību nosedzot ar bagātīgām, lai gan ne altruistiskām subsīdijām. Tādējādi pat ekonomiskā ziņā, uz mirkli piemirstot Albānijā pašas būvēto ceļu un ostu militāro nozīmi, Roma raudzījās uz savu mazo protežē Adrijas jūras otrā krastā drīzāk kā uz būtisku izejvielu avotu, nevis potenciālu preču noieta tirgu.

Par spīti šādām ekonomisko investīciju iespējām, Albānija joprojām bija vissliktāk attīstītā Viduseiropas austrumu daļas valsts starpkaru periodā daļēji tāpēc, ka tās sabiedrības un politiskās kultūras tikumu un vērtību dēļ liela daļa no potenciāli produktīvām investīcijām tika iztērētas valdošo aprindu tradicionāli "osmaniskām" patēriņa vajadzībām. Šīs aprindas jeb politiķu, birokrātu, latifundistu, tirgotāju un klanu vadoņu savstarpēji noaustais tīkls savukārt bija sadalīts divās politiskās nometnēs.

Tradicionālāko un politiski samērā pieredzējušo nometni, kas galvenokārt sastāvēja no klanu vadoņiem, bijušās Osmaņu impērijas dienestu bejiem un rantjē – zemes īpašniekiem, vadīja Ahmets Zogu (*Ahmed Zogu*) – jauns musulmaņu Mati klana vadonis un karotājs. Rietumnieciskāko, bet politiski mazāk rūdīto buržuāziju un inteligenci vadīja Hārvardā izglītojis pareizticīgo biskaps Fans S. Noli. Konkurence viņu starpā tomēr bija samērā

² Statistikas dati šai nodaļai ņemti no *Stavro Skendi* izdevuma *Albania* (New York: Frederick A. Praeger, 1956), Part I; Otto Ronart, "L' Evolution Economique de l'Albanie", *Revue Economique Internationale* 4, No.3 (December, 1936), pp. 581–597.; Richard Busch-Zantner, *Albanien* (Leipzig: Wilhelm Goldmann Verlag, 1939), pp. 171–192.

nevienlīdzīga. Noli, kas starpkaru perioda sākuma gados Eiropai par godu laiku pa laikam tika iecelts par ārlietu ministru, premjera posteņi pabija tikai sešus mēnešus 1924. gada otrajā pusē; tas bija pietiekami ilgs laiks, lai viņš gan pretiniekiem, gan atbalstītājiem nodemonstrētu savu politisko nekompetenci. Pēc tam daudzi viņa pavadonības reāli domājošie biedri pameta viņu, lai noslēgtu "aprēķina laulības" ar Zogu, bet ideālisti atkāpās, dodoties augstu principu motivētā, bet neauglīgā trimdā kopā ar viņu.

Ahmets Zogu (viņa vārds neilgi pirms tam tika piemērots vietējiem apstākļiem, pārveidojot no tjurku Zogolli) veidoja savu atjautīga un bezbailīga komandiera politisko reputāciju juku laikā, kas sekoja tūlīt pēc Pirmā pasaules kara. Viņš aukstasinīgi bija vadījis sava klana kalniešu karotāju svītu pret ārzemju iebrucējiem un vietējiem dumpiniekiem dienās, kad daudzus vecākos politiskos vadoņus pārņēma panika un paralīze. Bieži būdams iekšlietu ministrs un pa retam – Ministru prezidents vairākās valdībās pēc kārtas, viņš iefiltrēja sava klana pārstāvjus žandarmērijā un ar šī aparāta starpniecību ietekmēja tā laika valdības, vienalga, vai pats oficiāli atradās to priekšgalā vai ne. Tomēr neapmierinātību un pretsparu izraisīja viņa "pašā stila" politiskā maniere vispār, kā arī tas, ka viņš deva priekšroku bijušās Osmaņu impērijas amatpersonām un sava klana locekļiem valsts amatos, bet visvairāk jau viņa tieksme iekasēt valsts ieņēmumus no lauksaimnieciskajiem dienvidu rajoniem, bet tērēt tos centrālo un ziemeļu kalnu klanu vajadzībām. Par spīti policijas viltībām un atklātam spiedienam, Zogu piekritējiem 1923. gada 26. un 27. decembra parlamenta vēlēšanās izdevās iegūt tikai nelielu pārsvaru ar 40 vietām, jo 35 vietas ieguva Noli opozīcijas nometne, bet 20 – neatkarīgie. Pēc tam 1924. gada 20. aprīlī Zogu pakalpiņi nogalināja jauno un talantīgo opozīcijas vadītāju Avni Rustemu, un arī šis noziegums izrādījās kļūda, kas savukārt pamudināja Zogu nokaitinātos ienaidniekus uz sekmīgu sacelšanos laikā no 25. maija līdz 10. jūnijam. Zogu bēga uz Dienvidslāviju, bet Noli 1924. gada 16. jūnijā izveidoja savu vienīgo valdību.

Noli režīms veidojās gan no principiāliem reformistiem, gan arī no "feodāliem" elementiem, kuri faktiski izmantoja Zogu labumus, tomēr jutās apkrāpti, jo Noli izraudzījās īpašus aizbildināmos, un tādēļ viņu starpā nevaldīja vienotība. Noli izsludināja plašu reformu programmu, bet maz darīja, lai to īstenotu. Vēlēdāmie labvēlīgi noskaņot Eiropas valstu sabiedrisko domu, viņš izvirzīja daudzus liberālus un progresīvus uzdevumus, bet tie bija diezgan nesaderīgi ar Albānijas realitāti. Tajā pašā laikā dzimtenē tā vietā, lai ar lielāku tālredzību izsludinātu amnestiju vai vismaz atturētos

no politiskas iejaukšanās tiesu darbībā, Noli izveidoja speciālu politiski noskaņotu tiesu, kas viņa izsūtītajiem oponentiem piesprieda nāvessodus un konfiscēja mantu. Ieguvis varu nekonstitucionālā un dumpinieciskā veidā, Noli turklāt atteicās nokārtot vai legalizēt savu stāvokli ar plebiscītu vai vispārējām vēlēšanām. Tā vietā Noli ieviesa stingru cenzūru, tomēr, šķiet, pats šaubījās par to, vai viņam pieder sabiedrības uzticība. Visbeidzot viņš atzina Padomju Savienību un lūdza tās atbalstu laikā, kad tā vēl arvien starptautiski tika zemu vērtēta. Pēc šāda notikumu pavērsiena cariskās Krievijas Vrangelā armijas emigranti Dienvidslāvijā ar šīs valsts valdības piekrišanu nonāca izsūtītā Zogu rīcībā. 1924. gada 14. decembrī viņš iebruka Albānijā un ātri sapulcināja savus un sabiedroto kalniešu klanus zem sava karoga. 24. decembrī Zogu kā uzvarētājs atkal ienāca galvaspilsētā Tirānā. Noli aizbēga trimdā, kur sacerēja pareizu, bet diemžēl nepilnīgu epitāfiju savam īsajam diletantiskajam valdīšanas laikam: "Pieprasot zemes reformu, es izsaucu aristokrātiskās muižniecības dusmas; ciezdams neveiksmi šo reformu ieviešanā, es zaudēju zemnieku masu atbalstu."³

Darbodamies galvenokārt Šveicē un Austrijā, Noli un viņa sekotāji izveidoja Nacionālās atbrīvošanas komiteju, kas pazīstama ar akronīmu Konare. 1925. gadā tā nosūtīja vairākus albāņus politmācībās uz Padomju Savienību un līdz 1928. gadam bija nonākusi pilnīgā atkarībā no starptautiskās komunistu kustības subsidijām. Tajā gadā Konare atbrīvojās no tiem biedriem, kas pretojās organizācijas pārvēršanai par komunistu Trojas zirgu. Zaudējis kontroli pats pār savu organizāciju, Noli 1930. gadā pameta politiku, lai Amerikā atsāktu savu pārtraukto reliģisko un literāro karjeru. Konservatīvie, "feodālie", tikpat kā personiskie Zogu ienaidnieki, lai gan 1924. gada nogalē arī bija izdzīti trimdā, turējās savrup no Konares un apvienojās Nacionālajā savienībā (*Bashkimi Kombëtar*), tā lūdza Francijas un Dienvidslāvijas palīdzību.

Pa to laiku uzvarējušais Zogu pierādīja, ka ir guvis mācību no Noli un savām agrākajām kļūdām. Vispirms likvidēja vai izsūtījis savus visbīstamākos ienaidniekus, viņš 1925. gadā izsludināja un īstenoja amnestiju opozīcijas vidējā līmeņa un ierindas biedriem. Ar laiku viņam izdevās pārliecināt ievērojamu daļu laikmetīgi noskaņotās inteligences par nepieciešamību kalpot sabiedrībai, veltot savus talantus viņa režīmam, tādējādi Zogu vienlaikus mazināja paša pilnīgu atkarību no saviem grupējumiem un bijušo

³ Citāts no *Joseph Swire* darba *Albania: The Rise of a Kingdom* (London: Williams and Norgate, 1929), p. 444.

osmaņu svītas. Viņš ar īpašu rūpību centās panākt oficiālu, lai gan negodīgu konstitucionālo un parlamentāro atzīšanu savām politiskajām darbībām, ieskaitot paša ievēlšanu par prezidentu 1925. gada 31. janvārī un karaliskā statusa pieņemšanu 1928. gada 1. septembrī, nosaucot sevi par Zogu I – albāņu karali. Zīmīgi, ka tika atmests viņa arābu vārds Ahmets – gluži tāpat kā iepriekš viņa uzvārda tjurku priedēklis; tagad viņa uzvārds kā īsts albāņu valodas vārds ar nozīmi “putns” kļuva par viņa karalisko titulu.

Dienvidslāvijas valdību satrauca tas, ka Zogu nebija nosaucis sevi par Albānijas karali, bet gan par albāņu karali, tādā veidā iredentiski un nelikumīgi pretendējot arī uz Dienvidslāvijā dzīvojošās plašās albāņu minoritātes politisko lojalitāti. Tāds Dienvidslāvijas protests faktiski bija Zogu patieso nodomu pārāk nervoza interpretācija – lai gan 1924. gada decembrī Zogu atguva varu ar Dienvidslāvijas atbalstu, viņš drīz vien saprata, ka vienīgi Itālija ieņem tādu stāvokli, kas ļauj piešķirt viņa režīma nostiprināšanai nepieciešamās dāsnās finansiālās subsīdijas, tāpēc viņš nekavējoties un bezkaislīgi mainīja savu diplomātisko lojalitāti.

Kļuvis par karali, premjera posteni, kurā viņš bija atradies laikā no 1924. līdz 1928. gadam, Zogu atdeva saviem ieceltajiem padotajiem. Tomēr viņš saglabāja bruņoto spēku komandiera vietu un tiesības tos kontrolēt, kā arī nostiprināja šo varas avotu, atbrūņojot pilnīgi visus grupējumus, izņemot savus Mati karavīrus un vienu sabiedroto klanu. Vienlaikus viņš uzpirka pārējos vadoņus ar devīgām subsīdijām un viņiem izdevīgām, bet dienesta ziņā maznozīmīgām rezerves bruņoto spēku pakāpēm. Citiem vārdiem sakot, Zogu režīma stils un saturs bija “feodālā” un modernā hibrīds, un pēc pašu vērtējuma samērā efektīvs.

20. gadu pirmajā pusē Albānijā katru gadu vismaz vienu reizi notika nemieri vai reģionāla sacelšanās, bet pēc 1926. gada, kad Zogu sagrāva pēdējo sacelšanos, ko bija subsidējuši viņa kādreizējie dienvidslāvu patroni, nemieri beidzās. Jāatzīst, ka viņš panāca šo relatīvo politisko mieru ar soda ekspedīciju un karastāvokļa palīdzību, bet kopš tā laika valsts bija pasargāta no agrāk tai raksturīgajiem “hroniskajiem” pilsoņu kariem un vēlākās politiskās vardarbības izpausmes nebija nekas vairāk kā neapmierinātu amatu tīkotāju nepārdomāti mēģinājumi nogalināt Zogu vai slepeni uzbrukt viņam. Pilnīgi iespējams, ka viņa 1928. gada lēmums pieņemt karalisko titulu bija domāts kā signāls tam, ka nekādas pārejas perioda krīzes, kas varbūt varētu pavērt ceļu pilsoņu karam, viņa dzīves laikā vairs netiks pielautas.

Līdzīgus panākumus Zogu guva pakāpeniskā asinsatriebības un asinsnaida tradīciju apvaldīšanā, šo primitīvo tiesas paņēmieni vietā liekot

civillikumam (1929. g.), krimināllikumam (1930. g.) un komerclikumam (1931. g.) kodeksus. Tradicionālais bandītisms tika pārvarēts, fiskālo un nodokļu politiku pārveidoja tā, lai potenciālie ārvalstu investori atgūtu ticību un atbalstītu vietējo topošo buržuāziju. Zemes reforma savukārt noritēja ārkārtīgi lēni un piesardzīgi; bezzemniekiem sadalīja tikai apmēram 8 % valsts zemes un 3 % no privāto zemes īpašnieku platībām. Visu apsvēris, Zogu acimredzot secināja, ka viņa režīmam daudz svarīgāki balsti bija zemes īpašnieki, grupējumu vadoni, birokrāti un uzņēmēji, nevis parasti klusējošais zemniecības vairākums.

Zogu kultūras politika pamatojās uz šo pašu pieņēmumu. Masu analfabētisma jomā viņa veikums bija ļoti pieticīgs, jo tas no 90 % samazinājās līdz 80, tomēr viņš atbalstīja vairākus elitei domātus augstas klases licejus, kuru absolventi bez grūtībām iestājās Rietumu universitātēs, kurās viņu mācības nodrošināja devīgas karaļa stipendijas. Attiecībā uz reliģiskām lietām Zogu politika bija laicīga un nacionāla. Jau 1923. gadā (Zogu neoficiālās, bet tomēr efektīvās varas sākuma posmā) albāņu musulmaņi bija atšķēlušies no kalifāta – tas notika gadu pirms šo pārnacionālo musulmaņu organizāciju likvidēja turku varas iestādes, – un bija atteikušies no sieviešu sejas aizsegumiem, kā arī no vecā Osmaņu impērijas beja titula. Pēc 1924. gada atguvis varu, Zogu veicināja albāņu pareizticīgo kopienas mēģinājumus iegūt patstāvīgu statusu. Grieķijas valdība nepārtraukti sabotēja šos centienus, tomēr 1937. gada aprīlī tie vainagojās ar panākumiem, iegūstot Konstantinopoles patriarha piešķirto patstāvību. Baznīcas liturģija un hierarhija bija albanizēta jau samērā sen pirms šī galvenā notikuma. Romas katoļu baznīcas skolu tīkls tika slēgts 1933. gadā, kad Zogu nacionalizēja visu izglītības sistēmu; tomēr 1936. gadā tas tika atjaunots pēc Franciskāņu ordeņa negribīgās samierināšanās ar valsts kontroli un pārbaudēm. Šāda izglītības nacionalizēšana bija albāņu nacionālā lepnuma apliecinājums, it īpaši *vis-à-vis* Itālijas un Grieķijas “paternālismam”, jo reliģisko un privāto skolu lielākajā daļā valdība un pedagoģiskais personāls bija šo divu valstu pilsoņi un viņu mācību programmu ideoloģiskā iedarbība tika uztverta kā viņu pašu nacionālo vērtību ieaudzināšana albāņu bērnos.

2

Zogu pašmāju darbība, risinot iekšpolitisko un pārvaldes nostiprināšanas problēmas, kā arī lēni, bet jūtami modernizējot ekonomiku un kultūru, bija efektīva, bet viņa ārpolitikai neizdevās isā laikā “pietauvot” Albānijas

neatkarību Eiropas valstu sistēmai. Problēmas šajā jomā bija ārpus Albānijas vai Zogu paša iespējām tās kontrolēt un ietekmēt pat ar visviltīgāko diplomātiju. Kā jau iepriekš norādīts, pārējās lielvalstis atzina Itālijas pretenzijas uz hegemoniju Albānijā, tādējādi atņemot Zogu jebkuru reālu iespēju rast iedarbīgu starptautisku atbalstu, lai izbeigtu šo bīstamo un pazemojošo atkarību no Romas. Bez tam Itālija neapšaubāmi bija ļoti dāsna ekonomiskās un fiskālās palīdzības ziņā. Un visbeidzot, tās politiskā aizsardzība Albānijai, šim Balkānu protežē, kalpoja par kavēkli vienmēr apslēpti gurdējušām un dažkārt uzliesmojušām Dienvidslāvijas un Grieķijas vēlmēm sadalīt Albāniju savā starpā. To visu ņemot vērā, Itālijas interese par Albāniju, lai gan nešaubīgi imperiālistiska, nebija bez zināma labuma no Itālijas atkarīgajai valstij. Zogu uzdevums bija rast līdzsvaru starp vajadzību pēc Itālijas naudas un aizbildniecības, no vienas puses, un savas tautas, it īpaši jaunās intelīģences, nevēlēšanos samierināties ar Itālijas aizbildniecisko attieksmi, ko tā uzskatīja par nacionālu pazemojumu, no otras puses. Viņa personiskais lepnums un apņēmība saglabāt savu neatkarību bija šādu līdzsvara meklējumu trešais faktors.

Zogu neslēptie politiskie sakari ar Itāliju aizsākās ar Pirmo Tirānas līgumu, ko viņš noslēdza 1926. gada 27. novembrī kā saprotamu atbildes reakciju uz Dienvidslāvijas subsīdijām nopietnajiem un, iespējams, šķeltnieciskajiem nemieriem mēneša sākumā (sk. 1. iedaļu). Abas līguma partneres solījās sniegt savstarpēju palīdzību Albānijas teritoriālā, juridiskā un politiskā *status quo* saglabāšanā, bet Musolini bez tam vēl vienpusīgi apņēmās sniegt šādu palīdzību pēc skaidri izteikta Albānijas lūguma. Gadu vēlāk – 1927. gada 22. novembrī Otrais Tirānas līgums paplašināja šīs savstarpējās saistības, izveidojot aizsardzības aliansi, atkal atceroties par Dienvidslāviju un Grieķiju, un paredzot lielas Itālijas militārās misijas nosūtīšanu Albānijas armijas izveidošanai un apmācīšanai. (Žandarmērija savukārt palika Zogu personīgā kontrolē, izmantojot individuāli nolīgtus britu atvaļinātos virsniekus.)

Lai gan tagad itāļu investīcijas ieplūda Albānijas tautsaimniecībā un tiešās Itālijas subsīdijas ļāva Albānijas valdībai līdzsvarot budžetu, Zogu uzmācās bailes par savu un valsts neatkarību un viņš sāka pretoties turpmākam Itālijas iespiešanās procesam. 1931. gadā viņš atteicās atjaunot Pirmo Tirānas līgumu; 1932. gadā viņš nepieņēma Musolini muitas ūnijas piedāvājumu; 1933. gada reliģisko un privāto skolu nacionalizācija arī, kā jau iepriekš norādīts, bija pret Itāliju vērstas žests. Zogu atlaida dažus savus itāļu padomniekus un tiecās pēc tuvināšanās gan ar saviem tiešajiem kaimiņiem – Grieķiju un Dienvidslāviju, gan pēc attālāku, bet varenāku

valstu – Francijas un Lielbritānijas – diplomātiskā atbalsta. Šeit, diemžēl, viņš nonāca pie necaursitamas sienas. Ap 30. gadu vidū Belgrada nemanāmi pārstāja interesēties par Albāniju, atbildot uz pretī saņemto Musolini horvātu ustašu iegrožošanu (sk. 5. nodaļas 9. iedaļu); nedz Parīze, nedz Londona nebija gatava aizvainot Romu ar Albānijas jautājumu, ko abas uzskatīja par treššķirīgu. Zogu, kurš, par spīti Itālijas subsīdiju samazināšanai un draudošiem Itālijas jūras spēku manevriem Albānijas ūdeņos, bija stingri turējies, tās ieteica kapitulēt. Tomēr ap to laiku viņa paša elites nacionālais jūtīgums jau bija kļuvis par faktoru, ar ko jārēķinās; viņš vairs nevarēja vienkārši atgriezties Itālijas atkarības statusā, pat ja viņš pats personīgi to vēlētos, kas tomēr tā nebija. 1935. un 1936. gadā Zogu liberalizēja savu režīmu, piešķirot mērenu brīvību presei un politiskai darbībai, lai nodrošinātu stingrāku vietējo atbalstu kā kompensāciju savai toreizējai diplomātiskajai izolācijai. Bet arī šajā liberālajā starpposmā streikus nežēlīgi apspieda; proletariāts vēl nebija sasniedzis tādu varu, kādu nesen bija ieguvusi intelīgences un uzņēmēji, bet kāda vienmēr bija piederējusi muižniekiem un klanu vadoņiem. Visumā Zogu pretošanās Itālijas spiedienam vairoja viņa popularitāti.

Musolini aizņemtība dekādes vidū vispirms ar Austrijas neatkarības problēmu, tad ar Abesīnijas kampaņu un visbeidzot ar Spānijas pilsoņu karu deva Albānijai un Zogu ilgstošu un skurbinošu, bet pilnīgi iluzoru atelpu. 1936. gadā tika panākts pagaidu kompromiss; tā noteikumi, ņemot vērā nevienādo spēku samēru starp galvenajām personām bija zināma Albānijas aizsardzības uzvara, kaut arī Itālija saglabāja lielu ietekmi mazākās valsts ekonomikā un administrācijā. Tomēr tad, kad Musolini uzmanību no starptautiskiem notikumiem vairs nekas cits nenovērsa, viņš rīkojās strauji un nežēlīgi. 1939. gada 25. martā viņš iesniedza ultimātu, pieprasot formālu Itālijas aizbildniecību pār Albāniju un Itālijas garnizonu dislocēšanu albāņu zemē. Tā kā Zogu vilcinājās, viņa valsts tika nekavējoties bombardēta, iekarota un okupēta laikā no 1939. gada 7. līdz 10. aprīlim, bet viņš pats aizdzīts trimdā.

Šķiet, ka Musolini pēkšņo un kategorisko pasākumu virkni veicināja a) bažas par to, ka jaunais Dienvidslāvijas režīms varētu atteikties akceptēt Stojadinoviča iepriekš atzīto Itālijas hegemoniju Albānijā, un b) ievainotas patmīlības dzemdināta vēlēšanās konkurēt ar Hitleru un vienlaikus graudā atmaksāt viņam par čehu valsts pamatteritorijas okupāciju 15. martā, kas notika bez konsultēšanās ar Itāliju, Ass partnervalsti. 1940. gada 28. oktobra Musolini iebrukumu Grieķijā no Albānijas teritorijas, kura iegāns bija

atgūt nevis Itālijas, bet Albānijas nacionālās valsts teritorijas Epirā, arī vadīja līdzīgs dzinulis. Tomēr šajā gadījumā Grieķijas armija drīz vien panāca lomu maiņu, vispirms apturot itāļu iebrukumu, bet pēc tam atspiežot tos atpakaļ Albānijas teritorijā. Itālijas militāristi nekad neatguvās no šīs neveiksmes, kas 1941. gada pavasarī paātrināja novājināto un ielenkto itāļu glābšanas pasākumu – vācu iebrukumu Balkānos. Par albāņiem jāsaka, ka tie sākotnēji priecājās par Grieķijas uzvarām, bet viņu attieksme strauji mainījās tad, kad Atēnas deva mājienu par (nekad nerealizēto) nodomu anektēt Albānijas dienvidus (Epiras ziemeļus nododot Grieķijas nacionālistiem). Vēlāk – 1941.–1944. gadā – vācieši gandrīz divkārt palielināja Albānijas teritoriju un iedzīvotāju skaitu, piešķirot tai plašas okupētās Dienvidslāvijas un Grieķijas daļas. Bet, karam beidzoties, arī tas viss zuda.

3

Albānijas politika starpkaru periodā, kas bija Zogu valdīšanas laiks, ir intriģējošs temats. Viņa režīms bija interesants un evolucionārs cilšu vadoņa, haiduku bandīta, osmaņu pašā un moderna despota stilu sajaukums. Viņa cietās personības centieni un prasību, sarežģītā valsts iekšējo interešu kompleksa un Albānijas bīstamā starptautiskā stāvokļa rezultātā tas bija autoritārs, korumpēts un despotisks, tomēr arī valsti vienojošs un modernizējošs; tauta to pieņēma kā labāku par iepriekš piedzīvoto anarhiju un haosu. Ārpolitikā Zogu bija gan piesardzīgs, gan pragmatisks. Tiesa, viņš saniknoja dažus Albānijas nacionālistus ar to, ka nekad neuzspieda savas valsts nacionālās teritoriālās pretenzijas Dienvidslāvijai un Grieķijai, apmierinoties ar pašpasludināšanos par albāņu karali. Attiecībā uz Itāliju, kuras ekonomiskā palīdzība Zogu mazattīstītajai valstij bija ārkārtīgi vajadzīga, viņš "piekāpās, kad tas bija vajadzīgs, pretojās, kad varēja, un abējādi guva labus panākumus"⁴. Visumā jāsaka, ka tas, ka īsā divdesmit gadu periodā Albānijas valsts bija nodrošināta pret reģionāliem un cilšu satricinājumiem, pret frondistu un bandītu spiedienu, pret masu nabadzības un analfabētisma izraisīto koroziju un pret tādas starptautiskās sistēmas apdraudējumu, kas ļāva plēsīgajiem kaimiņiem noliegt jau pašu neatkarīgas Albānijas likumību, ir ievēribas cienīgs politisks sasniegums.

⁴ Robert L. Wolff, *The Balkans in Our Time* (Cambridge: Harvard University Press, 1956), p. 143.

9. karte. Baltijas valstis

IX nodaļa

BALTIJAS VALSTIS – VIDUSEIROPAS AUSTRUMU PERIFĒRIJA

1

Iespējams, kāds varētu apšaubīt nepieciešamību iekļaut šajā grāmatā Igauniju, Latviju un Lietuvu, kuru īsais neatkarības posms nepārdzīvoja Otro pasaules karu. Padomju rakstnieki un zinātnieki, protams, uzskata trīs Baltijas reģiona dienvidos esošo valstu atkaliekļaušanu Padomju Savienības sociālistisko republiku sastāvā 1940. gadā par galīgu; šie pētnieki kļūst aizdomīgi un aizvainojas par jebkuru diskusiju, kurā Baltijas valstis tiek ierindotas Viduseiropas austrumu reģiona neatkarīgo nacionālo valstu vidū. Viņuprāt, divas desmitgades no 1920. līdz 1940. gadam, kad tās bija atdalītas no Krievijas, uzskatāmas par nedabisku starpposmu, kurš laimīgā kārtā noslēdzies ar šī Baltijas jūras piekrastes apgabala atgriešanos pie tam daudz piemērotāka likteņa – integrācijas ar dziļi kontinenta iekšzemē esošo Krieviju. Ir taisnība, ka pirms Pirmā pasaules kara Baltijas tautu nacionālās kustības sākotnēji tiecās pēc autonomijas Krievijas impērijas sastāvā, nevis pēc neatkarības ārpus tās; viņu mērķi iegūt pilnīgu neatkarību izauga tikai kara laikā, trim pasaules nozīmes notikumiem – Krievijas sabrukumam, vācu okupācijai un galīgai Vācijas sakāvei, kurus Baltijas tautas varēja manīgi izmantot savā labā, bet ne izraisīt vai novērst, – iedarbojoties kā stimulējošiem faktoriem. Vēlāk, starpkaru periodā tās bija baudījušas neatkarības statusu un dziļi integrējušas Eiropas valstu sistēmā un pasaules ekonomikā. Tieši divu starpkaru suverēnās neatkarības divu gadu desmitu laikā gūtie panākumi un progress padara trīs Baltijas valstu iekļaušanu šajā grāmatā par pamatotu un pat nepieciešamu.

Gan iedzīvotāju skaita, gan platības ziņā tās, protams, bija samērā mazas valstis. 30. gadu vidū Igaunijā dzīvoja mazāk par 1,25 miljoniem iedzīvotāju (47 549 km² platībā), Latvijā – nedaudz zem 2 miljoniem (65 791 km²) un

mazliet vairāk par 2,5 miljoniem Lietuvā (55 670 km²), no kuriem lauksaimniecībā attiecīgi bija nodarbinātas $\frac{3}{5}$, $\frac{2}{3}$ un vairāk par $\frac{3}{4}$ iedzīvotāju. Pilsētu un lauku iedzīvotāju attiecības savukārt bija $\frac{33}{67}$ Igaunijā, $\frac{36}{64}$ – Latvijā un $\frac{15}{85}$ – Lietuvā; par “pilsētu” oficiāli uzskatīja apdzīvotu vietu ar vairāk nekā 2000 cilvēkiem.¹ Analfabētisma līmenis desmit gadus veciem un vecākiem bērniem arī atspoguļo no ziemeļiem uz dienvidiem lejupslidošu tendenci sociāli ekonomisko sasniegumu jomā; 30. gadu vidū Igaunijā tas bija mazāks par 4 % un Latvijā nedaudz lielāks par 10 %, bet Lietuvā sasniedza aptuveni 30 %. Pie nacionālām minoritātēm piederošo iedzīvotāju daļa no kopējā iedzīvotāju skaita savukārt bija $\frac{1}{10}$ (Igaunijā), $\frac{1}{4}$ (Latvijā) un $\frac{1}{5}$ (Lietuvā). Krievi veidoja vienīgo lielāko minoritāti pirmajās divās valstīs (kā arī lielāko lasītnepratēju skaitu), bet trešajā tie bija ebreji. Nevienai no mazākumtautām nebija lielas politiskas ietekmes, lai gan vāciešiem, ebrejiem un poļiem sākumā piederēja ievērojama ekonomiskā vara Lietuvas tautsaimniecības pilsētu, tirdzniecības un profesionālajos sektoros, līdzīgi vāciešiem Latvijā un Igaunijā. Bet arī šī faktora nozīme mazinājās divu gadu desmitu neatslābstošas ekonomiskās izaugsmes laikā, kad katras valsts pamatiedzīvotāju lielākā daļa bija apņēmības pilna radīt savu ekonomisko un profesionālo vidusšķiru.

Līdz laikam, kad 1920. gadā Baltijas valstis ieguva pilnīgu suverenitāti un mieru, tās bija pieredzējušas sešus karadarbības, okupācijas, saimnieciskā un pārvaldes sajukuma, krievu un vācu armiju uzbrukumu radīto cilvēku un iekārtu zaudējumu gadus, bet tās bija brīvas no parādiem, kas mantoti no pirmskara režīmiem un tik smagi nomāca citas starpkaru periodā Viduseiropas austrumos izveidojušās valstis “pēcteces”. Kad sākumā boļševiku valdība atzina Baltijas tautu tiesības atdalīties no Krievijas un apstiprināja šo valstu neatkarību ar vairākiem līgumiem 1920. gadā, tā bija izrādījusi vislielāko finansiālo augstsirdību. Krievija ne tikai oficiāli atbrīvoja Baltijas valstis no jebkādas cariskās impērijas parāda daļas, bet arī izmaksāja tām samērā lielu sāpju naudu par kara laika postījumiem to teritorijās.

Uzvarējušās Rietumu lielvaras sākumā vēlējās redzēt neatkarību jaunieguvušās Baltijas valstis kā *cordon sanitaire*, kas aizsargātu pārējo Eiropu no Padomju Krievijas, turpretim Vācija – Baltijas valstis kā ekonomiskās izmantošanas nākamās kandidātes, bet Padomju Savienību par izšķirošo faktoru

¹ Visas statistikas ziņas un secinājumi par Baltijas valstīm ir ņemti no šo valstu centrālās statistikas pārvalžu oficiālām publikācijām: *Estonia: Population, Cultural and Economic Life* (Tallinn, 1937); *Annuaire Statistique de la Lettonie* (Rīga, 1939); *Annuaire Statistique de la Lithuanie* (Kaunas, 1935).

tādas rīcības nodrošinājumam; paši šo interešu objekti nevēlējās kļūt par lielvalstu stratēģiskās un ideoloģiskās sacensības arēnu. Tās daudz labprātāk būtu kļuvušas par pacifiskā Skandināvijas un Baltijas bloka locekļiem. Tomēr šāda zvaigznāja veidošanos neiespējamu padarīja Skandināvijas izolacionisms un vēsā Vācijas un Padomju Savienības attieksme, kurām šķita, ka šāds bloks nebūs nekas cits kā vairogis Polijas starptautiskajām ambīcijām. Līdz ar to arī pārējās iespējamās Skandināvijas un Baltijas bloka locekles nevēlējās riskēt, izraisot šo divu lielvalstu naidu, un plāns tā arī netika realizēts. Bez tam daudz ierobežotākā trīspusējā Igaunijas, Latvijas un Lietuvas savienības iespēja arī izvērtās par “čiku”, jo pirmās divas valstis nevēlējās tikt ierautas Lietuvas strīdā ar Poliju par Viļņu un ar Vāciju par Klaipēdu (Mēmeli).

Attiecības starp trim Baltijas valstīm bija korektas, tomēr tās nebija savstarpēji tik tuvas, kā bieži vien, no malas raugoties uz to kopējiem likteņiem un ģeogrāfisko tuvību, tika uzskatīts. Būtiski atšķirās to valodas, un arī katras vēsture pirms 19. gs. bija veidojusies atšķirīgi. Igaunī pārsvarā bija luterāņi ar nelielu skaitu pareizticīgo (seti), arī vairākums latviešu bija luterāņi, taču ar diezgan lielu Romas katoļu mazākumu, bet lietuvieši gandrīz visi bija Romas katoļi. Šo trīs valstu ekonomikas drīzāk konkurēja savā starpā nekā papildināja cita citu. Visas trīs pamatā bija agrāras valstis, lai gan Igaunija un Latvija varēja lepoties ar zināmām jūrniecības un arī rūpnieciskām aktivitātēm, bet Lietuvai – ko gandrīz no visām pusēm ieskāva cietzeme, kā riskantai cariskās impērijas pierobežas zonai ar Austrumprūsiju Krievijas valdības ar nodomu bija atņēmušas visas rūpniecības nozares. Tāpēc Lietuva uzsāka starpkaru periodu kā samērā nabadzīga valsts ar izteikti lauksaimniecisku ekonomiku un nelieliem kokmateriālu resursiem. Latvijas un Igaunijas izglītības sistēmas arī bija labāk attīstītas nekā Lietuvai. Līdz ar to atšķirības starp šīm valstīm politiskās, ekonomiskās un kultūras pieredzes un līmeņa ziņā bija ievērojamas. Lai gan kāda starpkaru laika Igaunijas valstsvīra iebildums, ka šīm valstīm kopīgā ir maz – tik vien kā līdzīgas atmiņas par etniski svešajiem un neieredzētajiem “feodālajiem” muižniekiem, ir kaitinoša hiperbola, tas tomēr bija labi iecerēts atspēkojums plaši izplatītajam pieņēmumam: šīs valstis faktiski ir vienādas, jo tām bijusi virkne kopēju problēmu.

Visnozīmīgākā no šīm problēmām bija vietējo zemnieku alkas pēc zemes; viņi nevarēja samierināties ar to, ka lielākā daļa zemes pieder etniski svešiem, lai gan sen tur dzīvojošiem muižniekiem – galvenokārt Baltijas vāciešiem Igaunijā un Latvijā un poļiem Lietuvā. It īpaši Baltijas vācieši laiku laikos bija savus militāros, diplomātiskos un administratīvos talantus veltījuši cara valdībām, pretī saņemot rīcības brīvību feodālai varai pār

vietējiem zemniekiem, kas vergoja šo vāciešu muižās. Un tiesām, alkas pēc sava zemes plekšņa kopā ar politisko neapmierinātību bija galvenais stimuls Baltijas tautu pirmskara nacionālo kustību izveidei; tas bija viens no pirmajiem jautājumiem, pie kura risināšanas ķērās šo valstu jaunās valdības tūlīt pēc neatkarības iegūšanas.

Zemes reformas visās trīs valstīs bija samērā radikālas, un bijušie vācu, poļu un nedaudzie krievu muižnieki nesaņēma nemaz vai saņēma mazu kompensāciju. Līdz tam šo zemi apsaimniekoja samērā efektīvi, tādēļ muižnieku īpašumu sadalīšanas rezultātā sākumā radās zināms lauksaimnieciskās ražošanas apjomu kritums. Augot vietējām kooperācijas sabiedrībām un vispārējai zemniecības kompetencei saimniekošanas jautājumos, darba ražība ātri paaugstinājās, pārsniedzot pat pirmskara līmeni. Tādējādi Baltijas valstu zemes reformas ar vienu vēzienu sasniedza vairākus mērķus – tika apmierināta zemnieku vajadzība pēc zemes, padarot viņus neuzņēmīgus pret boļševisma vilinājumiem, kam no laika gala samērā viegli pakļāvās latvieši, un ar to palīdzību tika izspiestas svešās elites, no kurām visvarenākā un visneieredzētākā bija Baltijas vācieši.

Cita visām trim Baltijas valstīm kopēja ekonomiska problēma bija nepieciešamība pārveidot savu tirdzniecību – tās veidu un preču noietu tirgu. Igaunijas, Latvijas un Lietuvas pirmskara lauksaimniecības, rūpniecības un transporta sakari saistījās tikai ar kaimiņos esošo Pēterburgas apgabalu Krievijā. Padomju valsts ekonomikai faktiski atdaloties no pasaules tirgus, trim Baltijas valstīm radās vajadzība pārorientēt savu tautsaimniecību. Tām izdevās atrast noietu britu un vācu tirgos saviem piena produktiem un dārzeniem, cukgaļai, putnu gaļai un olām, kā arī liniem, kokmateriāliem, papīram, celulozei, finierim, stikla un keramikas izstrādājumiem. Igaunija eksportēja arī augstas klases cementu un degakmeni, kas īpaši interesēja Vācijas floti. Lai gan depresija deva spēcīgu triecienu Igaunijas, Latvijas un Lietuvas ārējai tirdzniecībai, to tautsaimniecības spēja piemēroties labāk un tās atguvās ātrāk nekā lielākā daļa citu Viduseiropas austrumu reģiona valstu. Baltijas valstis iepriekš nebija ņēmušas pārāk lielus ārzemju kreditoru aizdevumus, bet tagad sekmīgi saistīja savas nobriedušās kooperācijas kustības ar jauniem valdības eksporta monopoliem nolūkā aizsargāt gan sava salīdzinoši specifiskā un labas kvalitātes eksporta apjomus, gan cenas. Budžeta deficīti, maiņas ierobežojumi, valūtas paritātes izmaiņas un valsts kapitālisma nostiprināšana, kā arī rosīgie centieni nodrošināt pašapgādi ar labības produktiem mīkstināja depresijas triecienu un veicināja drīzu tās seku likvidēšanu.

Par konstitucionālo un politisko uzbūvi jāsaka, ka katra Baltijas valsts sākumā veidojās par demokrātisku republiku ar vienpalātas suverēnu likumdevēju, kuru ievēlēja vispārējās, vienlīdzīgās, tiesās, aizklātās un proporcionālās vēlēšanās reizi trijos gados. Konstitūcijas papildināja plaši noteikumi par plebiscītu organizēšanu tautas iniciatīvas tiesību realizēšanai. Politisko partiju daudzveidība un vispārējs politiskās darbības pieredzes trūkums, kas bija viena no nelabvēlīgajām carisma paliekām, radīja galēju valdību nestabilitāti, kas savukārt deģenerējās parlamentārā paralīzē un galu galā izraisīja valsts apvērsumus. Lietuvā tas notika 1926. gadā drīz pēc Pilsudska nākšanas pie varas Polijā, bet Igaunijā un Latvijā – 1934. gadā, tas ir, depresijas laikā. Interesanti atzīmēt, ka katrā valstī apvērsums zināmā mērā bija apsteidzošs solis, kuru organizēja neatkarības cīņās rūdīti varoņi (kā tas bija Pilsudska gadījumā), lai novērstu jaunāko labējo radikāļu raušanos pie varas. Tā kā arī daži parlamentārā centra un pat kreiso, kā arī konservatīvo labējo vadoņi par visu vairāk baidījās no labējiem radikāļiem, tie atbalstīja šos apvērsumus. Pučistu valdības izvairījās no ekstrēmisma vai terorisma, tomēr tās mudināja uz noteiktu demagoģisko šovinismu un aizrāvās ar kooperatīvistu eksperimentiem.

Partiju sistēmas, pret kurām šie puči tika organizēti un kuras bija sevišķi sarežģītas, var aptuveni iedalīt šādi. Igaunijā un Latvijā mērenos kreisos grupējumus vadīja sociāldemokrāti, kas sāka savu darbību kā liels spēks, bet pakāpeniski zaudēja ietekmi, jo zemes reforma apmierināja viņu sākotnējo vēlētāju vienas daļas – lauku iedzīvotāju prasības un viņi paši nelabprāt uzņēmas posteņus un atbildību koalīcijas valdībās, par to samaksājot ar prestiža zaudējumu sabiedrībā. Mērenie labējie un centrs veidojās no liela agrāro un populistisko partiju skaita; to bija tik daudz, ka liela daļa no tām varēja būt tikai interešu grupiņas, kas iztēloja sevi par politiskām partijām. Inteligence, ko raksturoja augsta nacionālā apziņa un kas arī formējās partijās un bezpartijiskās veterānu un sabiedriskās apvienībās, svārstījās starp centru un labējiem un pakāpeniski pieņēmas spēkā. Lietuvā, lai gan pamatā darbojās šāda pati shēma, situāciju sarežģīja reliģiskās piederības jautājums, kas šķēla zemniecību, inteligenci un pat skaitliski nelielo proletariātu. Lielākā daļa Baltijas valstu politisko darbinieku neatkarīgi no politiskās pārliecības bija zemnieku dēli, savu dzimtu pirmā izglītību ieguvusi paaudze un tādējādi savas nācijas talantu rezerves nesenās atbrīvošanas simbols.

Kaut arī Baltijas valstu partiju sistēmām un to grāvēju apvērsumiem bija daudzas kopīgas iezīmes, pēcapvērsumu valdību nostājām un

stratēģijām raksturīgas arī nozīmīgas atšķirības. Šīs atšķirības liek domāt, ka šajā vietā vispārējo Baltijas valstu apskatu būtu pareizi aizstāt ar isu katras valsts starpkaru perioda pieredzes izklāstu.

2

Laikposmā starp 1919. gadu, kad Igaunija pēc kara laika sajukuma uzsāka patstāvīgu politisko darbību, un noslēdzošo 1934. gada 12. marta apvērsumu tā pieredzēja divdesmit vienu dažādu valdības kabinetu nomaiņu un visi tie atradās nedisciplinētas likumdevējvaras un tās neviendabīgo partiju ietekmē. Lai gan bīstamā, bet neveiksmīgā komunistu sacelšanās 1924. gada 1. decembrī tik tiešām uz brīdi aktivizēja citas partijas plašas koalīcijas valdības izveidošanai, ar šo satricinājumu bija par maz, lai beigtos valsts hroniskā kabinetu nestabilitāte.² Pakāpeniska vēlēšanu noslieksšanās labējo spēku virzienā sešu vēlēšanu gaitā (1919., 1920., 1923., 1926., 1929. un 1933.g.) neradīja lielāku stabilitāti, jo sociāldemokrāti, kas saglabāja spēcīgas un noteicošas partijas pozīcijas, arvien atklātāk izvairījās piedalīties koalīcijās. Tajā pašā laikā labēji radikālā Brīvības cīnītāju liga (Brīvības cīņu dalībnieku savienība), kura sākumā veidojās kā veterānu organizācija, bet kuru tagad dāsni subsidēja rūpniecība, apdraudēja mērenās partijas no pretējās puses. Vēl viens papildu un gluži neparasts faktors, kas veicināja šo nestabilitāti, bija konstitucionālā norma par to, ka valdības kabineta Ministru prezidents ir valsts galva. Tādējādi netika nodrošināta pēctecība un trūka vienojošā elementa, bet pašu valsti satricināja katra kabineta krīze.

1932. un 1933. gadā kreisajiem un radikāli labējiem spēkiem vairākos referendumos izdevās sagraut dažus mērenus konstitucionālu un politisku reformu projektus. Depresija tajā pašā laikā sekmēja Brīvības cīnītāju ligas intereses. 1933. gada oktobrī viņi ieguva plebiscīta apstiprinājumu pašu daudz radikālākam konstitūcijas pārstrādāšanas projektam, kas paredzēja tautas ievēlētu prezidentu ar plašām parlamenta atļaušanas un veto tiesībām,

² No komunistu puses šīs bezcerīgās Igaunijas sacelšanās motīvs varēja būt izmisīgi Zinovjeva, kas toreiz bija kaimiņos esošās Leņingradas PSK(b)P organizācijas un Kominternes vadītājs, pūliņi nostiprināt savas pozīcijas Padomju Savienībā pēctecības cīņā par Leņina mantiju, demonstrējot starptautisku revolucionāru sparū. Iespējams arī, ka tas bija ar NKVD saistīts terora vai militāras grupas pasākums, kura darbojās padomju partijas aparāta paspārnē. E. H. Carr, *Socialism in One Country*, vol. 3, pt. I (London: Macmillan & Co., Ltd., 1964), p. 285, 1. piezīme.

kā arī skaita ziņā ievērojami samazinātu un pilnvaru ziņā vājinātu likumdevēju. 1934. gada pirmajos mēnešos Brīvības cīnītāju līga nostiprināja šo panākumu ar vairākām uzvarām pašvaldību vēlēšanās. Tās dalībnieku uzvedība kļuva arvien agresīvāka, un tie demonstrēja arvien pieaugošu pārliecību par uzvaru jaunajās prezidenta vēlēšanās. Tomēr viss bija veltīgi. 1934. gada 12. martā viens no Agrārās partijas vadītājiem un neatkarības cīņu varonis Konstantīns Petss (*Konstantin Päts*), kas 1933. gada 21. oktobrī jau piekto reizi bija kļuvis par premjeru, izdarīja apsteidzošu un nevardarbīgu apvērsumu ar augstāko armijas virsnieku atbalstu un svarīgāko partiju, arī sociāldemokrātu, piekrišanu. Tika izsludināts ārkārtas stāvoklis, gaidāmās prezidenta vēlēšanas tika atliktas, bet Brīvības cīnītāju līgas un citu radikālu organizāciju darbība tika nekavējoties aizliegta. Gadu vēlāk – 1935. gada 5. martā – visas politiskās partijas tika izformētas un to vietā izveidota viena masu organizācija – Tēvzemes savienība.

1935. gada 7. decembrī Petss sagrāva pagrīdē darbojošās Brīvības cīnītāju līgas ieplānotu sacelšanos, un šim panākumam 1936. gada 23.–25. februārī sekoja uzvara plebiscītā, kas principā atbalstīja viņa priekšlikumu izstrādāt jaunu konstitūciju un deva pilnvarojumu sasaukt Satversmes sapulci tās sastādīšanai. Viņa popularitāti ļoti cēla ievērojama pēdējo depresijas ekonomiskā atdzimšana Igaunijā 30. gadu vidū.

Pilnvarota Satversmes sapulce, lai gan ar zināmu spiedienu un viltojušiem, tika ievēlēta 1936. gada decembrī; Pētsa "vadībā" tā 1937. gada gaitā izstrādāja jaunu konstitūciju. Pamatlikums stājās spēkā 1938. gada 1. janvārī, ieviešot spēcīgu, netieši uz sešiem gadiem vēlētu prezidentūru un vājāku divpalātu likumdošanas institūciju ar 5 gadu pilnvaru termiņu. Kandidātu izvirzīšana bija vēlēšanu apgabalu, nevis aizliegto partiju ziņā, pie tam vēlēšanām vajadzēja notikt, katram apgabalam izvirzot vienu kandidātu veco proporcionālo sarakstu vietā. Likumdošanas institūcijas augšpalātas sastāvu daļēji veidotu no amatpersonām pēc ieņemamā amata (*ex-officio*) un daļēji no cilvēkiem, kurus amatā ieceltu pats prezidents. Konstitūcijai bija arī vairākas korporatīvas iezīmes.

1938. gada 24. februārī Igaunijas neatkarības pasludināšanas divdesmitajā gadadienā – arī tā bija notikusi Pētsa vadībā – tika ievēlēta jaunā likumdošanas institūcija, piedaloties 90 % no visiem balsstiesīgajiem, kas ievēlēja 55 valdības atbalstītājus un 25 opozīcijas pārstāvjus. Divus mēnešus pēc tam – 24. aprīlī – Pētsu oficiāli apstiprināja par prezidentu. Visumā Igaunijas zemnieki bija apmierināti ar "viņa" labklājību, strādnieki nožēlojamo dzīves apstākļu dēļ, kas bija radušies, lauciniekiem lielā skaitā pārceļoties uz

pilsētām, bija mazāk iepriecināti, bet intelīgences atsvešinājās visvairāk režīma uzspiesto pieaugošo ierobežojumu dēļ. Lai gan tie bija maigi salīdzinājumā ar totalitārisma modeļiem, šie ierobežojumi izvērtās par karastāvokļa ieviešanu pēc 1934. gada apvērsuma un 1938. gada konstitūcijā oficiāli uzskaitīto pilsoņu brīvību neievērošanu. Tā rezultātā radusies intelīgences atsvešināšanās bija Pētsam politiski nelabvēlīga, jo starpkaru laika Igaunijā ar visaugstāko universitātēs studējošo skaitu pasaulē (1 students uz 220 pilsoņiem) akadēmiski izglītotā intelīgences, kas koncentrējās ap veco un lielisko Tartu (Tērbatas) Universitāti, baudīja sevišķi lielu morālo autoritāti.

3

Latvijas parlamentārā politika bija pat fragmentārāka un sarežģītāka nekā Igaunijai; to ietekmēja īpatnējā sociālā situācija tās dienvidaustrumu apgabalā – Latgalē, kur koncentrējās ne tikai lielākā daļa valsts nacionālo minoritāšu, bet arī vietējie latviešu pamatiedzīvotāji bija pārsvarā Romas katoļi, nevis luterāņi, kas runāja izteikti atšķirīgā dialektā un loloja nedaudz aizvainota reģionālā partikularisma apziņu. Krievijas impērijas sastāvā Latgale tika pārvaldīta atšķirīgi no pārējās Latvijas, un tikai šeit izveidojās kolektīvais ciems jeb *mir*. Starpkaru laikā Latgale dublēja un sarežģīja vispārējo Latvijas partiju sistēmu, veidojot pati savu reģionālo tīklu, un bija sociālā un ekonomiskā ziņā visvairāk atpalikušais valsts reģions.

Latvijas likumdevēja vēlēšanās 1920., 1922., 1925., 1928. un 1931. gadā sacentās 44 politiskās partijas; katrā parlamentā no 16 līdz 28 partijām ieguva pārstāvniecību; daudzām bija tikai viena vai divas vietas. Faktiski visas tā sauktās latviešu partijas, izņemot sociāldemokrātus un agrāriešus (Zemnieku savienību), bija speciālu interešu grupas. Partiju izplatību – viena partija uz 45 000 iedzīvotāju – patiesībā veicināja ārkārtīgi vienkāršie kandidātu izvirzīšanas noteikumi, jo bija vajadzīgi tikai 100 paraksti, kurus savācot valsts bija spiesta nodot savus resursus kandidāta rīcībā. Lai gan vēlēšanās piedalījās 75–85 % visu balsstiesīgo vēlētāju, parlamentārā sistēma darbojās vāji. Līdz 1934. gada apvērsumam valsts bija pieredzējusi 18 valdības; tām, kam bija plašs vēlētāju pulks, trūka vadības, bet tās, kam bija šaurs mandātdevēju loks, nevarēja paļauties uz vairākumu. Ieilgušās sarunas, kas bija nepieciešamas katra kabineta izveidošanai, liecināja par hronisku krīzi, kas apdraudēja parlamentāro sistēmu.

Piecu Latvijas vēlēšanu politisko noskaņojumu raksturo novēršanās no kreisajiem spēkiem un virzība uz agrāriešiem. Lai gan sociāldemokrāti bija

un palika lielākā partija, viņi zaudēja savas politiskās bāzes lauku iedzīvotāju daļu zemes reformas dēļ un ļoti nevēlējās iesaistīties koalīcijas valdībās. Tas deva agrāriešiem iespēju izraudzīties 12 no 18 pirmsapvērsuma perioda ministru prezidentiem. Lai gan agrārieši bija izteikti nacionālisti, depresijas perioda sākuma ekonomiskās grūtības un sociālais sajukums aktivizēja ļoti šovinistiskas un radikālas organizācijas to labējā spārnā.

Šie labējie radikāļi savu organizāciju nosaukumos iekļāva tādus raksturojošus vārdus kā “nacionālie revolucionāri”, “nacionālsociālisti”, “leģionārs”, “ugunskrusts” un “pērkonkrusts”. “Pērkonkrusts” bija vislielākā un draudīgākā no visām organizācijām. Šādas grupas vadīja veterāni un lumpeninteligence, tās apelēja pie urrāpatriotisma un zemniecības jūtām un veidoja romantiska primitīvisma un aklas uzticības vadoņiem kultus. Ja neņem vērā atklāto pagānismu, tad viņu stils un politika atgādināja Rumānijas Dzelzs gvardi. Daļēji viņu iespaidā un daļēji pašu neatkarīgas pārliecības dēļ agrārieši, kas sevi uzskatīja par Latvijas valsts īpašiem balstītājiem un aizstāvjiem, 1933. gada oktobrī ierosināja atsevišķu konstitūcijas normu pārskatīšanu, lai stiprinātu prezidenta varu. Toreiz praktizēto prezidenta iecelšanu uz trīs gadiem ar parlamenta lēmumu bija paredzēts nomainīt ar prezidenta ievēlēšanu uz sešiem gadiem, kā arī pieskirt viņam pilnvaras apturēt likumu darbību, tiesību realizāciju un atlaist parlamentu. Vienlaikus pašu parlamentu nāktos samazināt uz pusi un ierobežot tā pilnvaras. Agrārieši centās pārspēt labējos radikāļus, atbalstot nacionālo minoritāšu kultūras tiesību un ekonomisko iespēju apcirpšanu.

Lai gan šādas agrāriešu konstitūcijas labojumu ierosmes bija drīzāk mēreni autoritāras nekā kategoriski diktatoriskas un lai gan viņu nolūks bija drīzāk apsteigt labējos radikāļus nekā tos atdarināt, sociāldemokrāti viņiem pretojās. Šķiet, pēdējie baidījās, ka agrārieši varētu izmantot savu spēcīgo izpildvaru pret kreisajiem. Šis aizdomas, protams, pastiprinājās, kad 1933. gada novembrī septiņiem slēpti komunistiskiem deputātiem atņēma mandātus un pašus arestēja, bet “Pērkonkrusts” palika neskarts, kaut arī agrārieši maldinoši bija apņēmušies pretoties jebkādiem apvērsumiem. Savukārt attiecībā uz ierosinātajiem ierobežojumiem nacionālajām minoritātēm sociāldemokrāti izrādīja negaidītu piekāpību. Iespējams, ka nacisma izplatība vietējā vācu kopienā viņus pārsteidza un izraisīja nepatiku.

Lai gan konstitucionālie labojumi “iestrēga” parlamentā, agrāriešu vadonis Kārlis Ulmanis, līdzīgi Petsam, šim “vecajam dižajam vīram” no neatkarības kustības Igaunijā, 1934. gada 17. martā piekto reizi personīgi uzņēmās premjera funkcijas, nomainot vājāku sabiedroto. Maija sākumā

parlaments beidzot pieņēma Ulmaņa ierosināto, bet "atšķaidīto" un tāpēc viņam nepieņemamo konstitucionālās reformas variantu. Izmantodams savas partijas pusmilitāro organizāciju un armiju, viņš 1934. gada naktī no 15. uz 16. maiju izdarīja *coup d'état*, apturēja likumdevēja darbību, izsludināja karastāvokli un šoreiz aizliedza gan "Pērkonkrustu", gan Komunistisko partiju. Šāds trieciens gan labā, gan kreisā spārna radikāļiem ļāva Ulmanim, līdzīgi Petsam pirms diviem mēnešiem, apgalvot, ka viņa apvērsuma mērķis ir drīzāk aizsargāt, nevis gāzt demokrātiju un tas bijis nepieciešams, lai novērstu abu politiski galējo spēku plānotos pučus. Lai arī kā, Ulmanis nekad nesniedza pierādījumus šādiem iztēlotiem, bet, iespējams, arī reāliem nodomiem sagrābt varu, un Ulmaņa turpmākā politiskā darbība padara viņa deklarācijas par uzticību demokrātijas pamatprincipiem mazāk ticamas nekā Petsa solījumus. Bez tam Ulmani apēnoja nomācošās, lai gan nenoteiktās baumas par korumpētību; šis apstākļi kopā ar apšaubāmiem apvērsuma un viņa politisko nodomu skaidrojumiem lika Latvijas sociāldemokrātu partijai pieņemt lēmumu nedot sankciju Ulmaņa apvērsumam, kā to bija darījuši igauņu kolēģi Petsa apvērsuma gadījumā.

Pretstatā Petsam Ulmanis nekad nemeklēja plebiscīta apstiprinājumu nedz savam režīmam, nedz apvērsumam, kaut arī tie abi noteikti bija populāri. Varbūt, ka viņš vēlējās izvairīties no iespējamiem apvainojumiem par Hitlera atdarināšanu. Tāpat pretēji Petsam viņš nekad neizveidoja masu partiju. Tā vietā viņš drīz vien izformēja visas politiskās partijas, savu ieskaitot, un valdīja ar birokrātijas un armijas palīdzību, ko papildināja dažas konsultatīvas korporatīvas institūcijas, kam nebija reālas varas. 1936. gada 11. aprīlī viņš vienpersonīgi uzņēmās premjera un prezidenta funkcijas, bet oficiāli nekad neatcēla toreiz ignorēto konstitūciju.

Ulmanis neieviesa pārmaiņas valsts ārpolitikā. Viņš turpināja paļauties galvenokārt uz britu atbalstu, vienlaikus uzmanoties, lai neaizskartu nedz Vāciju, nedz Padomju Savienību; viņš turēja Latviju pa gabalu no Lietuvas strīdiem ar Vāciju un Poliju. Savukārt iekšlietās viņš enerģiski un sekmīgi veicināja pēdēdēpresijas saimniecisko atveseļošanu ar valsts pasākumiem, kā arī centās celt sabiedrības aktivitāti ar demagoģiskām sociālās mobilizācijas programmām, kas, šķiet, iedarbojās uz jaunatni un zemniecību. Strādnieki ietekmējās mazāk. Patiešām, viens no galvenajiem iemesliem, kas vēlāk – 1940. gada jūnijā – lika Ulmanim pakļauties padomju spiedienam, nemēģinot mobilizēt Latvijas sabiedrību, bija viņa bailes par to, ka strādnieki ir pārāk atsvešinājušies un neapmierināti, lai aizstāvētu viņa režīmu. Viņš apelēja arī pie nacionālajām jūtām, kas vienmēr Latvijā bijušas

nedaudz primitīvākas un šovinstiskākas nekā Igaunijā, īstenojot pret minoritātēm vērstas (it īpaši pret vāciešiem un ebrejiem) izglītības un ekonomiskās programmas un uzspiežot “latviskošanu” Latgalei.

4

Neapmierinātās teritoriālās pretenzijas pret Polijas pilsētu Vilno, kuru lietuvieši uzskatīja par savu vēsturisko galvaspilsētu, lai gan viņi veidoja tikai nenozīmīgu tās starpkaru laika iedzīvotāju mazākumu, kopā ar hroniskām bažām, ka tikai vācieši neatprasa viņu vienīgo ostu Klaipēdu, pieskīra Lietuvas ārpolitikai daudz izteiktāku un griezīgāku nacionālisma pieskaņu, nekā tas bija Igaunijā un Latvijā. Abas pēdējās valstis, kaut arī bažījās par padomju un vācu centieniem, vismaz neloloja nekādas teritoriāli revizionistiskas pretenzijas. Tā kā neatkarība Lietuvai nebija nesusi nedz gandarījumu, nedz drošību, tās starpkaru nacionālisms pārauga samērā fanātiskā un agresīvā spēkā, kas īpaši asi bija vērsts pret Poliju un vietējo poļu minoritāti. Lietuva atteicās nodibināt diplomātiskās attiecības ar savu dienvidu kaimiņzemi, slēdza robežas un apgalvoja, ka atrodas oficiālā karastāvokli (bet bez karadarbības) ar Poliju, ignorējot to, ka rezultātā cieta pašas tautsaimniecība. Skaidrs, ka Viļņas strīdā pašas Polijas rokas diez vai bija pavisam tīras, tomēr šķiet, ka poļu analītiķu aizdomas par to, ka Viļņas konfliktu ar nolūku izloloja un izraisīja Lietuvas nacionālistu elite, aizbildinoties ar nepieciešamību veidot “barjeru” pret poļu kultūras un politisko ietekmi uz vēl “jauno” un “ietekmējamo” lietuviešu zemnieku tautu, ir pamatotas. Tā pati vajadzība rast apliecinājumu Lietuvas nacionālismam pret poļu muižniecības vēsturiski veidoto kultūras un sociāli ekonomisko hegemoniju deva sparus Lietuvai zemes reformai.

Nacionālā un šķiru noslāņošanās papildināja viena otru. Zemnieki un strādnieki bija lietuvieši, zemes īpašnieki bija poļi vai nāca no pārpoļotas (jeb “renegātu”) lietuviešu dižciltīgo kārtas, bet komersantu aprindas veidojās no vāciešiem un ebrejiem. Tā kā vienīgi ebreji nepersonificēja nevienu naidīgu vai biedējošu kaimiņvalsti, nerādīja nekādus reālus draudus dzimstošajai nacionālajai kultūrai un, visbeidzot, tā kā pagaidām tos ekonomiskā ziņā nevarēja aizstāt ar vēl nenobriedušo lietuviešu vidussķiru, viņi bija salīdzinoši vislabāk ieredzētā nacionālā minoritāte. Poļiem klājās vissliktāk.

Lietuvas pirmsapvērsuma laika iekšpolitika četru parlamentu ievēlēšanas (1920., 1922., 1923. un 1926. g.) laikā neparādīja tik skaidru novirzīšanos no kreisā spārņa uz centra un labējo pusi, kas bija tik raksturīgi Igaunijas un

Latvijas iekšpolitikai. Šeit trīs svarīgākās politiskās nometnes bija katoļi, populistu un sociālisti; pirmās divas sacentās par vienu un to pašu lauku klientūru, atbalstīja līdzīgas labēji centriskas sociāli ekonomiskas programmas, bet nebija vienprātīgi par sekularizācijas jautājumu. Katras lielās nometnes iekšienē bija vērojamas vēlētāju simpātijas svārstības starp daudzskaitlīgajām partijām, bet visu triju savstarpējais līdzsvars bija samērā stabils līdz laikam, kad to izjauca kāds traumējošs ārējs notikums. Katoļu nometne, kas bija lielākā un spēcīgākā jau kopš neatkarīga valstiskuma atgūšanas sākuma un bija piemērojusi konstitūciju un valsts iestādes savai ideoloģijai, izrādījās nespējīga novērst to, ka ar 1925. gada 10. februāra pāvesta un Polijas konkordātu Vatikāns atzina poļu augstāko varu Viļņā. Nacionālais naids, kas uzliesmoja pēc šī pazemojuma, atņēma katoļiem absolūto likumdošanas vairākumu nākamajās vēlēšanās (1926. g. 8.–9. maijā) un bija pamatā populistu un sociālistu koalīcijas kabineta izveidošanai.

Lai gan katoļu nometnei līdz šim bija piederējis parlamentārais vairākums un ministru vara, tai nebija izdevies "apveltīt" Lietuvu ar valdību, kas darbotos bez aizķeršanās un efektīvi. Īsā septiņarpus gadu periodā no neatkarības iegūšanas brīža desmit kabineti ar nelieliem pārtraukumiem nomainīja cits citu; parlamenta interpelācijas un debātes bija sikmanīgas un negantas un liecināja par mūžīgu, apslēptu krīzi; lielākajai buržuāzijas daļai trūka pieredzes, un ne mazumu amatpersonu varēja vainot kļūdās, korupcijā un savu pilnvaru pārkāpšanā; nodokļu un sociālās aizsardzības sistēmas bija primitīvas un netaisnas. Uz šīm sen gailošajām ogleņiem 1926. gada vidū jaunieceltā populistu un sociālistu valdība, kurā sociālisti pārņēma Iekšlietu un Izglītības ministriju, tagad vēl uzlēja eļļu. Tā amnestēja vairākus ieslodzītos komunistus, izrādīja labvēlību streikiem, noslēdza neuzbrukšanas paktu ar Padomju Savienību (1926. gada 28. septembrī), sāka īstenot sekulāras izglītības politiku, kuru tās ienaidnieki nosodīja ne tikai kā nekristīgu, bet arī kā labvēlīgu poļiem, izmantoja policijas spēku, lai apspiestu Romas katoļu un nacionālistiski noskaņotu studentu protesta demonstrācijas, aizvainoja bruņotos spēkus, apcērpot to budžetu un par graužošu, tas ir, labēju, "musināšanu" arestējot divus virsniekus, kā arī uzsāka iepriekšējā režīma finanšu un administratīvo amatnoziegumu izmeklēšanu.

Jaunās valdības tieksmi atbrīvoties no sava priekšgājēja atstātā mantojuma var saprast, tomēr tā izrādījās liktenīga, it īpaši apstākļos, kad valstī valdīja ekonomiskā krīze, kurā pašsaprotami, bet netaisnīgi vainoja esošos politiskos vadītājus. Bez tam Pilsudska nesēnā varas pārņemšana kaimiņzemē Polijā kalpoja par spilgtu un lipīgu piemēru lietuviešu parlamentārās

sistēmas ienaidniekiem vispār un esošās valdības pretiniekiem it īpaši. Tādēļ 1926. gadā naktī no 16. uz 17. decembri ultranacionāli noskaņotu virsnieku un inteliģences hunta, izmantojot rūpniecisko aprindu un katoļu nometnes vadības pielāvību, izdarīja sekmīgu un nevardarbīgu valsts apvērsumu. Pie varas nāca divi neatkarības cīņu varoņi – veterāni Augustīns Voldemārs (*Augustinas Voldemaras*) kļuva par premjeru un Antans Smetona (*Antanas Smetona*) – par prezidentu. Ja ņem vērā šo cilvēku agrāko politisko biogrāfiju, šis pāris toreizējos apstākļos bija lietuviešu analogs Igaunijas Petsam un Latvijas Ulmanim.

Katoļu sākotnējā iesaistīšana šajā apvērsumā bija tuvredzīga un izrādījās politiska kļūda. Populistu un sociālistu veidotā valdība acīmredzami ir, un tikpat nepārprotami bija tas, ka tās vietā gatavojās nākt katoļu un populistu valdība, ja vien parlamentārās sistēmas loģikai lautu iet savu ceļu. Apvērsums tomēr bija pazeminājis katoļus no vecākā partnera pozīcijām gaidāmajā parlamentārajā valdībā uz mazsvarīgāku vietu Voldemāra un Smetonas režīmā. Kad 1927. gada pavasarī katoļi atguvās no nepareizā slēdziena sekām un pievienojās sociālistiem un populistiem opozīcijā, bija jau par vēlu. Ultranacionālisti stingri turējās ieņemtajās pozīcijās.

Lai parādītu savu nolūku nopietnību, Voldemāra un Smetonas režīms uzsāka valdīšanas laiku ar 4 vadošo komunistu sodīšanu desmit dienas pēc varas pārņemšanas. Arī pret “cienājamo” opozīciju viņi bija samērā nežēlīgi, apcietinot vairākus sociālistu un populistu vadoņus un liekot citiem bēgt uz (poļu) Viļņu. Atbildot uz katoļu pāriešanu opozīcijā, režīms vienkārši atlaida parlamentu un turpināja valdīt tikai ar armijas, birokrātijas, nacionāli noskaņotās inteliģences un savu pusmilitāro un jaunatnes organizāciju palīdzību. 1928. gada 25. maijā režīms izdeva dekrētu par jaunu konstitūciju, kas noteica spēcīgu, uz septiņiem gadiem tautas ievēlētu prezidentūru un vāju, ik pēc pieciem gadiem pārvēlējamu likumdevēju, kas faktiski nekad nesapulcējās darbam. Enerģiski izmantojot cenzūru un karastāvokli, šis kļuva par visdiktatoriskāko režīmu Baltijas valstīs, tomēr tas nebija atklāti teroristisks.

1929. gadā Voldemārs sāka atļauties pārāk daudz. Oponentu iebaidīšanai viņš kā savu personisko svītu izmantoja slepenu ekstrēmiski noskaņotu jaunāko virsnieku kliķi, kas bija pazīstama ar nosaukumu “Dzelzs vilks”. 30. aprīlī viņš sagrāva sociāldemokrātus, atriebjoties par viņu uz Viļņu izsūtīto biedru darbību. Neveiksmīgais atentāta mēģinājums pret Voldemāru 6. maijā, kura laikā gāja bojā adjutants, izprovocēja viņu uz neierobežotas atriebības draudiem. Voldemāra lielummānija un politiskais ekstrēmisms

apdraudēja prezidentu Smetonu, kas 1929. gada 19. septembrī atlaida premjeru un drīz pēc tam aizliedza "Dzelzs vilku". Šī epizode vērtējama kā lietuvišu versija par līdzīgiem notikumiem citās starpkaru Viduseiropas austrumu un Baltijas valstīs, kur autoritārās elites bija neitralizējušas, atstūmušas vai padzinušas savus labēji radikālos sāncensus. Tās izšķirošā nozīme apstiprinājās tad, kad Smetona sagrāva Voldemāra un viņa ekstrēmisko sekotāju svītas otru apvērsuma mēģinājumu 1934. gada 6. jūnijā.

Piecu gadu laikā starp divām uzvarām pār Voldemāru prezidents Smetona bija nedaudz mazinājis sava režīma politiskās aspīšanas garu, gan tikai tāpēc, lai atgrieztos pie vēl nežēlīgākiem paņēmieniem, sākot ar 30. gadu vidu. Šī pāreja daļēji bija atbilde uz strādnieku un zemnieku nemieriem, kurus savukārt bija izraisījuši ar Polijas un Vācijas teritoriālajiem strīdiem saistītie ekonomiskie zaudējumi, bet daļēji reakcija uz Smetonas sliktajām attiecībām ar katoļu baznīcu. Sociāldemokrātu partiju aizliedza jau 1929. gadā, bet 1935. gada rudenī Smetona izformēja visas pārējās politiskās partijas, izņemot savu Nacionālistu līgu; tajā pašā laikā viņš divkārt pastiprināja preses cenzūru. 1936. gada pavasarī Smetona lika noorganizēt stingri kontrolētas "padomdevējas" likumdošanas institūcijas vēlēšanas, bet, tā kā vienīgo kandidātu sarakstu rūpīgi izraudzījās pati valdība, sabiedrības interese par tām bija minimāla. 1938. gada 12. maijā Smetona izdeva vēl vienu dekrētu, ar kuru baznīca tika atdalīta no valsts. Starplaikā viņš bija apvienojis brīvās arodorganizācijas un jaunatnes savienības valdības kontrolētās frontēs, nostiprinājis savu personīgo pusmilitāro svītu, kas papildināja valsts uzraudzības un kontroles institūcijas, un pievilcis grožus pilsoņu brīvībai. Smetonas runas kļuva pārlieku nacionālistiskas un korporatīvas; viņš veicināja "individualitātes kultu", likdams sevi godāt un uzrunāt par Nācijas vadoni (*Tautos Vadas*).

Smetonas slava un autoritāte bija pietiekama, lai tiktu galā ar depresiju un likvidētu tai sekojošās politiskās atskaņas. Tomēr tad, kad viņš 1938. gada 17. martā padevās Polijas ultimāta prasībām nekavējoties nodibināt diplomātiskās attiecības un atvērt robežu bez Viļņas jautājuma pārskatīšanas (ultimātam, kuru Polijas režīms bija iecerējis kā paralēlu un kvazikonkurējošu atdarinājumu Hitlera pirms četrām dienām veiktajam anšlusam Austrijā), un vēlreiz tad, kad viņš gadu vēlāk kapitulēja Vācijas 1939. gada 22. marta ultimāta priekšā, ar kuru tika pieprasīta tūlītēja Klaipēdas atdošana, viņa pozīcijas pēc tik ilgiem bezkompromisa retorikas un diplomātijas gadiem patiešām pamatīgi sašķobījās. Sabiedrības negatīvā reakcija lika viņam 1939. gada 27. martā kooptēt valdībā dažus katoļus,

populistus un pat Voldemāra atbalstītājus. Tomēr, pirms bija radusies iespēja uzsākt dziļu demokratizācijas vai pat sistemātisku reformu procesu, sākās Otrais pasaules karš.

Faktam, ka nacionālistu režīma spēku sagrauva sods par diviem atklātiem Lietuvas teritoriāliem konfliktiem, ir zināma vēsturiskas ironijas nokrāsa. No vienas puses, Viļņas jautājums visa režīma darbības laikā bija jāvis nostiprināt savu varu pār sabiedrību; no otras puses, nemainīgais atteikums iet uz kompromisu Klaipēdas jautājumā bija uzjundījis zemniekos biedējošas aizdomas, ka viņiem vissvarīgākais jautājums – tirdzniecība ar Vāciju – tiek upurēts uz simboliska prestiža altāra. Lūk, kāpēc Smetona salīdzinājumā ar Petsu un Ulmani vienmēr guva proporcionāli mazāku zemniecības atbalstu un vairāk bija atkarīgs no armijas un inteligences. Kopumā, ņemot vērā pat visas neliberālās iezīmes un neatņemamo nacionālismu, Smetonas režīms bija un palika drīzāk autoritārs nekā totalitārs. Tāds pats secinājums attiecināms arī uz šī režīma tuvākajiem kaimiņiem Baltijā un uz visu starpkaru laika Viduseiropas austrumu daļu kopumā.

5

Pretēji pārējai Viduseiropas austrumu daļai Baltijas valstis Otrā pasaules kara laikā zaudēja pat šo formālo neatkarīgu valstu statusu. 1940. gada vasarā, kad Staļins izšķīrās nostiprināt atsevišķas stratēģiski svarīgas, bet viegli ievainojamas pozīcijas tūlīt pēc Hitlera triumfālā zibens kara rietumos, Baltijas valstis tika iekļautas Padomju Savienības sastāvā kā sociālistiskas republikas. Lai gan pēc gada tās ieņēma vērmahts, Baltijas valstu likteni vēlāk izšķīra kara iznākums. Ironiski, ka, iekļaujoties Padomju Savienības sastāvā, Lietuvas PSR beidzot ieguva Viļņu. Un, lai gan Eiropa šodien ir par šīm trim Baltijas valstīm nabagāka* un Kremlis ir mazinājis to nacionālo integritāti, nometinot daudz krievu šajās valstīs, tomēr Padomju Savienībā gan pašas Baltijas tautas, gan krievu iedzīvotāji vēl joprojām tās uzskata par gabaliņu “no Eiropas”. Lai gan 1940. gadā liela daļa šo valstu inteligences tika deportēta uz Padomju Savienības iekšzemi, starpkaru divu gadu desmitu laikā gūtā pieredze un atmiņas uzturēja dzīvu pretošanās garu rusifikācijai, līdzdarbojoties pat vietējiem komunistu kadriem, un lika valdībām savā darbībā ar pietāti izturēties pret šo tautu nacionālo jūtu izpausmēm.

* Šeit jāņem vērā pētījuma uzrakstīšanas laiks (red. piez.).

X nodaļa

KULTŪRAS APSKATS

Ja runājam par formāli akadēmiskām kultūras izpausmēm, tad šī reģiona starpkaru perioda universitātes uzturēja augstu līmeni. Īpaša vēriba tika veltīta katras valsts nacionālo institūciju, vēstures un literatūras studijām. Bieži vien mācīšanas metode bija drīzāk romantiska nekā analītiska. Un, lai gan šādas tieslietu, sociālo un humanitāro zinātņu studijas saistīja daudz lielāku studējošo interesi nekā dabaszinātnes un tehniskie priekšmeti – šī parādība sekmēja un arī radās no iepriekš raksturotās politiskās hipertrofijas un rūpnieciskās atpalicības –, universālas nozīmības atklājumi bagātināja vairākas “tīrās” zinātnes jomas. Poļu matemātiķu Zigmunta Janiševska (*Zygmunt Janiszewski*), Vaclava Serpiņska (*Wacław Sierpiński*), Stefana Mazurkeviča (*Stefan Mazurkiewicz*), Kazimira Kuratovska (*Kazimierz Kuratowski*), Stefana Banaha (*Stefan Banach*), Hugo Šteinhausu (*Hugo Steinhaus*) un Tadeuša Važevska (*Tadeusz Ważewski*) ieguldījums, piemēram, kopu teorijā, topoloģijā, mainīgo lielumu funkciju teorijā, funkcionālajā analizē un varbūtības teorijā, ļāva Varšavas un Lvovas universitātēm starpkaru periodā veidoties par pasaules nozīmes matemātikas centriem. Savukārt poļu matemātiķu un poļu filozofu Jana Lukaševiča (*Jan Łukasiewicz*), Staņislava Lešņevska (*Stanisław Leśniewski*), Tadeuša Kotarbiņska (*Tadeusz Kotarbiński*) un Alfreda Tarska (*Alfred Tarski*) darbībai bija dziļa un revolucionāra ietekme uz tādām filozofijas jomām kā simboliskā un matemātiskā loģika, izziņas teorija, semantika un zinātnes filozofija.

Līdzīgā kārtā agrāk izglītību ieguvušie ungāru izcelsmes matemātiķi, fiziķi, ķيميķi un fiziologi Džons fon Neimanis (*John von Neumann*), Jūdžins Vigners (*Eugene Wigner*), Leo Zilards (*Leo Szilard*), Edvards Telers (*Edward Teller*), Teodors fon Kārmāns (*Theodore von Kármán*), Ģerģs Heveši (*György Hevesy*), Ģerģs Bēkēši (*György Békesy*) un Alberts Sentģerģi (*Albert Szent-György*) ar izcili oriģināliem darbiem attīstīja savas zinātnes jomas. Daudzi no pieminētās zinātnieku grupas bija spiesti veikt savus nozīmīgos

pētījumus ārpus dzimtenes, būdami politiski vai etniski emigranti, kā arī vienkārši tāpēc, ka starpkaru laika Ungārija bija pārāk maza un ierobežota valsts, lai spētu viņus saistīt un atbalstīt. Piemēram, Budapeštas Universitātes Humanitāro un eksakto zinātņu fakultāte starpkaru laikā finansēja tikai divas matemātikas katedras, bet 11 vēstures disciplīnu katedras.

“Maigākās” zinātņu nozarēs Prāgas strukturālās lingvistikas skola bija vispārārtzīta pioniere savā jomā. To dibināja Vilēms Matēziuss (*Vilém Mathesius*), un tajā strādāja vairāki čehu mācekļi, bet skolu bagātināja arī krievu emigranti Romans Jakobsons (*Roman Jakobson*) un Nikolajs S. Trubeckojs (*Nikolai S. Trubetskoi*). Līdzīgu atzinību guva arī poļu un rumāņu sociologi un antropologi Bronislavs Malinovskis (*Bronisław Malinowski*), Florians Znaņeckis (*Florian Znaniecki*), Ludvigs Kživickis (*Ludwik Krzywicki*) un Dimitrie Gusti (*Dimitrie Gusti*).

Inteliģences atzišana starptautiskā līmenī cēla valsts prestižu, tādēļ reģiona valdības dāsni finansēja savas universitātes un citas augstākās mācību iestādes. Nepieciešamība un nacionālais lepnums bija divi iemesli, kuru dēļ tās veltīja lielas pūles, lai paplašinātu sākumizglītības sistēmu, nolūkā ar tās starpniecību pazemināt analfabētisma līmeni savās zemēs, un šīs pūles vainagojās panākumiem. Gūtie rezultāti visumā bija iespaidīgi, tomēr valstu iekšienē un starp atsevišķām reģiona valstīm saglabājās ievērojamas izglītības līmeņa atšķirības. Tas savukārt bija iemesls politiskai neapmierinātībai, jo apgabali ar īpaši augstu vai zemu izglītības līmeni parasti piesaistīja nacionālās minoritātes. Izglītības sistēmas nedaudz izkropļoja tendence virzīt pārāk daudz vidusskolu beidzēju uz augstskolām salīdzinājumā ar pamatzglītību ieguvušo bērnu uzņemšanu vidusskolās. Citiem vārdiem sakot, izglītības sistēmu uzbūve posmā pēc pamatskolas bija cilindriska, nevis piramidāla un līdzsvarota, tādēļ visumā nestabila. Tā rezultātā radās ekonomiski neizmantojams un politiski nepareizi funkcionējošs akadēmiskais proletariāts.

Starpkaru laika Čehoslovākijā un it īpaši tās čehu un vācu iedzīvotāju vidū šī problēma nebija saasināta, tomēr tā pastāvēja. Ar 1922. gadā pieņemto likumu, kas noteica obligātu minimālo astoņgadīgo pamatzglītību, tika paveikts daudz, lai celtu līdz šim zemo izglītības un kultūras līmeni šajā valstī dzīvojošo slovāku un rutēņu vidū, kurus ilgu laiku bija pametuši novārtā viņu pirmskara ungāru valdnieki. Čehoslovākijas valdībām bija daudz iecietīgāka politika nekā kaimiņzemju režīmiem attiecībā uz iespēju iegūt visu līmeņu izglītību valstī dzīvojošo nacionālo minoritāšu dzimtajās valodās. Enerģiski ieviešot daudzveidīgas profesionālās apmācības

programmas, it īpaši vidējās izglītības līmenī, tika īstenota stratēģija, kuras mērķis bija ierobežot jau pieminētos augošā akadēmiskā proletariāta draudus. Līdz 1938. gadam Čehoslovākijā izveidoja 763 arodvidusskolas ar 75 522 studentiem.

Savukārt Polijā, kaut arī arodizglītību atbalstīja valdošā elite, sociālā prestiža sistēma bija orientēta uz klasiskajām humanitārajām zinātnēm, tāpēc to pienācīgi nenovērtēja. Šeit pastāvēja septiņgadīgā obligātās izglītības programma, kuru apstiprināja 1919. gadā, bet ieviesa tikai 1932. gadā, taču arī pēc tam lauku apvidos tā ne vienmēr tika pilnībā īstenota. Bez tam pēc sestās klases faktiski pastāvēja divu veidu izglītības sistēmas, abas ar tendenci saglabāt pastāvošo noslāņojumu un iedalījumu sociālajās grupās vai vismaz aizkavēt pārmaiņas tajās. Zemnieku un strādnieku bērni veidoja mazāk par 14 % no visiem vidusskolēniem un aptuveni 7 % studentu augstākajās mācību iestādēs, kaut gan valstī abas grupas veidoja $\frac{4}{5}$ no kopējā iedzīvotāju skaita. Tādējādi Polijas izglītības sistēma salīdzinājumā ar tās kaimiņiem (izņemot Rumāniju) nodrošināja mazāk efektīvu sociālās pārgrupēšanās iespēju. Polija bija cietusi arī no plašiem karalaika postījumiem – ievērojamiem skolu ēku un skolotāju kadru zaudējumiem, bet pēc tam materiālo un cilvēku resursu ieguldījums bija nepietiekams salīdzinājumā ar strauji augošo bērnu skaitu valstī. Šī perioda beigu posmā Polijā vēl arvien trūka 45 000 klašu telpu, lai apmierinātu minimālās prasības, bet visā periodā skolēnu skaits uz vienu skolotāju arvien palielinājās no 42,3 pamatskolas skolēniem 1922. gadā līdz 61,3 skolēniem 1938. gadā.

Tomēr jāatzīst, ka starpkaru laika Polija izjuta īpašas grūtības, apvienojot un poliskojot trīs dažādās, no sadalītājvalstīm mantotās izglītības sistēmas. Izglītības sistēma kultūras ziņā patiesi poliska bija tikai tās bijušajā Hābsburgu impērijas daļā, bet kādreizējā Krievijas izglītības sistēma bija zemā līmenī. Tik tiešām, astoņgadīgā pamatizglītība (vācu valodā) bija obligāta bijušajā Prūsijas daļā jau kopš 1825. gada un sešgadīgā izglītība bijušajā Hābsburgu apgabalā – no 1895. gada, turpreti pirmskara cariskais režīms nekad pilnībā nebija ieviesis četrgadīgo obligāto pamatizglītību, kuru Trešā dome bija noteikusi ar likumu tikai 1908. gadā. Saprotami, bet tomēr neveiksmīgi reaģējot uz pirmskara laika Vācijas un Krievijas impērijas valdību uzspiestajiem ierobežojumiem tās nacionālajai kultūrai, starpkaru laika Polija tagad pati izvēlējās skopulības taktiku, piedāvājot izglītības iespējas dzimtajā valodā savām lielajām nacionālajām minoritātēm. Tāda politika un neapmierinātība, ko tā izraisīja, drīz vien izvērtās par mokošu un ļoti bīstamu kairinātāju.

Ungārijas izglītības politika, kas arī bija izteikti nacionāla un īpaši naidīga pret jebkādam minoritāšu kultūras pretenzijām, centās ieturēt sociāli pedagoģisku viduskursu starp relatīvi atvērto Čehoslovākijas un lielā mērā inteliģences veidoto Polijas sistēmu, eksperimentējot ar tā sauktajām "turpinājuma skolām". Šo skolu skaits 1938. gadā sasniedza 395, un tās bija paredzētas zemāko slāņu bērniem, kuru vecāku ekonomiskais stāvoklis neļāva apmeklēt parasto skolu pēc 12 gadu vecuma. Tomēr tikai pati apdāvinātākā zemnieku vai strādnieku atvase varēja iespraukties augstākajā mācību iestādē, pārvarot izglītības sistēmas "šaurās vietas".

Runājot par Balkānu valstīm, 1929. gadā Dienvidslāvijā pieņemtais likums par vispārēju astoņu klašu pamatskolas izglītību nekad netika pilnībā ieviests; lielākā daļa zemnieku bērnu pameta skolu pēc ceturrtās klases. Pamatskolas līmenī arodapmācībai netika veltīta pienācīga uzmanība, zināmā mērā to kompensējot ar oficiālu atzīšanu vidusskolās. Dienvidslāvijas dažādo vidējo un augstāko mācību iestāžu uzņemšanas noteikumi akadēmiskajā ziņā bija ļoti specifiski. Intelektuālā līmeņa saglabāšanas nozīmē tā bija apbrīnojama politika, bet sociālo seku dēļ jaunattīstības valstī, kurai tik ļoti nepieciešama tehniskā inteliģence, tomēr apšaubāma. Turpretī Rumānijas augstākās mācību iestādes bija skaitliski uzpūstas, akadēmiskā ziņā samērā neorganizētas un politiski pārkarsušas. Tie bija īsti liekās birokrātijas, politiķu un demagogu inkubācijas perēkļi. Pamatizglītība tajā pašā laikā saņēma skandalozi mazu finansējumu un bija pamesta novārtā; desmitgadē no 1929. līdz 1938. gadam tikai 5,4 % skolēnu, starp tiem pavisam nedaudzi zemnieku bērni, turpināja izglītību pēc ceturrtās klases. Niecīgais arodskolu skaits zemnieku un strādnieku šķiras sociālajai mobilitātei, kā arī nacionālajai ekonomiskajai attīstībai bija vēl viens kavēklis. Bulgārijas izglītības sistēma savukārt bija ļoti efektīva, par ko liecina augstais izglītības līmenis valstī un septiņu klašu obligātā izglītības programma, kas atspoguļoja valsts sociālās un ekonomiskās attīstības līmeni un vajadzības. Albānija izveidoja valsts skolu tīklu tikai 1933. gadā, nacionalizējot reliģiskās un privātskolas, kuras, kā jau iepriekš aprakstīts, bieži vien bija dibinājuši un pārvaldīja ārzemnieki. 1937./1938. mācību gadā Albānijas 642 pamatskolas ar 1350 skolotājiem (vidēji divi skolotāji katrā skolā) izglītoja 54 000 bērnu, bet 261 vidusskolas skolotājs mācīja 5677 skolēnus. Albānijai starpkaru posmā nebija augstāko mācību iestāžu, bet studijām ārvalstīs bija pieejamas dāsnas valdības stipendijas.

Citās Viduseiropas austrumu valstīs starpkaru posma beigās pastāvēja šāds daudzums augstāko mācību iestāžu (universitātes, politehniskie

institūti, specializētas akadēmijas, atskaitot neatkarīgos teoloģijas seminārus): Polijā – 24, Čehoslovākijā – 17, Ungārijā – 13, Dienvidslāvijā – 13, Rumānijā – 18, Bulgārijā – 7, Igaunijā – 5, Latvijā – 4, Lietuvā – 6. Trijās Baltijas valstīs ar samērā egalitāru, mobilu un progresīvu sabiedrību izglītības politikas galvenais dzinulis bija izmantot obligātās izglītības sistēmu kā līdzekli, ar kuru atbrīvot nacionālo kultūru no vēsturiski noteiktās un politiski uzspiestās vācu, poļu un krievu kultūras un izglītības hegemonijas.¹

Saprotams, ka diezgan bieži visa reģiona izglītības darba sociālie un ideoloģiskie panākumi sniedzās pāri sponsorējošās valdības kontrolei vai nodomiem. Lai gan ieaudzinātās vērtības saskaņā ar pieņemto eiropisko tiesiski politisko stilu bija nacionālas un liberāli konservatīvas un lai gan organizēta reliģijas ietekme uz pamatskolu, vidusskolu un pedagoģisko skolu mācību programmām bija spilgti izteikta un ievērojama, jaunākās paaudzes intelīģence bieži vien izglītības procesā stipri radikalizējās. Šajā ziņā vērojamas interesantas nacionālās variācijas. Kaut arī katras Viduseiropas austrumu starpkaru perioda valsts mācību iestādes sagatavoja studentu grupas, kas gan deklarēja uzticību visa politiskā spektra daudzveidībai, gan bija apolitiskas, šajā sakarā tomēr var runāt par dominējošām nacionālām “novirzēm”. Bulgāru un serbu studentiem bija nosliece uz komunismu (gadījumos, kad viņus interesēja ne tikai karjera), bet viņu horvātu, rumāņu, slovāku un poļu kolēģi deva priekšroku labējo radikāļu politiskajām nostādnēm, bieži vien atklāti naidīgām viņu valstu režīmiem un valdošajām aprindām. Čehu un ungāru studenti, atbalstot otrās studentu grupas kaislīgo nacionālismu, visumā nepārņēma tās vai komunistu atklāti opozicionāro nostāju. Tomēr čehu un ungāru akadēmiskās intelīģences šķietamo politisko mērenību līdzsvaroja šo abu tautu literātu un mākslinieku avangarda spēcīgais politiskais radikālisms – tie uzturēja īpaši ciešu saikni ar komunistu un labējo radikāļu politiskajām kustībām. Šeit pietiek norādīt tikai uz diviem paraugpāriem: čehu dzejnieks

¹ Vairākās iepriekšējās rindkopās izmantotās ziņas par izglītību ir ņemtas no *Martena T. Sasnett, Educational System of the World (Los Angeles: University of Southern California Press, 1952)*, no vairākām izglītībai veltītām nodaļām sērijā *East-Central Europe under the Communists*, Roberta F. Bīrnsa redakcijā (*New York: Praeger, 1957*) un no periodiskajiem biļeteniem un ziņojumiem par salīdzināmo izglītību, ko publicēja ASV Izglītības ministrijas Veselības, izglītības un labklājības departaments (*Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office*).

Stanislavs Kostka Neimanis (*Stanislav Kostka Neumann*) atteicās no sava sākotnējā individuālisma un pievērsās kolektīvismam un revolucionāram patosam, bet talantīgais un estētiski novatoriskais dzejnieks, dramaturgs un romānu rakstnieks Viktors Diks (*Victor Dyk*) pielāva, ka viņa vārds rotā nelielo čehu fašistu kustību. Līdzīgs Ungārijas piemērs ir spožais, "apsēstais" proletāriešu dzejnieks Attila Jožefs (*Attila József*) un gaisīgais, agresīvais romānu rakstnieks Dežē Sabo (*Dezső Szabo*), kas bija natīvistis, populists un primitīvistis.

Atsevišķi no jautājuma par intelīgences ideoloģisko radikalizēšanos, bet tomēr saistībā ar to pastāv apsvērumi, ka visumā reģiona vidusskolas un augstākās mācību iestādes kalpoja par sociālās izvirzīšanās līdzekli ievērojamam, bet nepietiekamam skaitam godkāriģu kandidātu no zemākiem tautas slāņiem. "Jaunizceptie" atnācēji bieži pieņēma vecās elites vērtības un sarāva iepriekšējās morālās un psiholoģiskās, bet ne politiskās un propagandiskās saites ar saviem dzimtajiem ciemiem un ierasto vidi. Viņu lielais skaits jau pats par sevi vājināja tradicionālo valdošo aprindu varas monopolu. Un, pat ja vairums zemnieku un strādnieku, kā arī nacionālo minoritāšu bērnu neieguva vairāk par pamatskolas izglītību, viņu redzesloks tomēr pietiekami paplašinājās, lai iedragātu mūžseno un pravietisko pieņēmumu par to, ka šo bērnu liktenis ir neizbēgams un iepriekš izlemts. Politiskās sekas arī šajā ziņā bija apbēdinošas.

Īpaši pārdomāti un politizēti centieni pēc intelektuālās un kulturālās izcilības kā nācijas varenības izpausmes veida bija sakautajā un revizionistiskajā Ungārijā, kur tos izmantoja kā savdabīgu kompensācijas mehānismu. Ungārijas enerģiskais kultūras un kultu ministrs grāfs Kuno Klebelsbergs (*Kunó Klebelsberg*) uzskatīja, ka, ja reiz Ungārija ekonomiskajā un militārajā jomā ir novesta līdz trešās šķiras valsts statusam, tai ir jāliek pasaulei just savu patieso vērtību, kļūstot par pirmās šķiras kultūras valsti.² Tāda stratēģija prasīja nenogurstošu dzīšanos pēc Nobela prēmijām, olimpiskajām medaļām un līdzīgiem spilgtiem starptautiskās atzinības simboliem. Tāpēc vajadzēja izvērst arī izglītības iespējas, lai sagatavotu valsts labākos un talantīgākos jaunos prātus neatkarīgi no izcelsmes pasaules "augstās kultūras" apgūšanai, paplašināšanai un padziļināšanai un vienlaikus augsta līmeņa izsmalcinātas pārliecināšanas ceļā radītu iespaidu pasaules sabiedrībā par Ungārijas politisko nostāju. Šajos centienos veicināt kultūras spozmi

¹ Grāfa Kuno Klebelsberga darbs "Ungarische Kulturpolitik nach dem Kriege", *Ungarische Jahrbücher* 5 (1925), S. 343–363.

un pēc tam to izmantot politiskā prestiža celšanai Ungārijas valdība atšķīrās no saviem kaimiņiem tikai ar šīs vēlmes sistemātisko intensitāti, bet ne ar gaidītajiem rezultātiem.

2

Ārpus akadēmiskās dzīves ļoti radošs gars valdīja arī šī reģiona valstu mākslas jomās. Mākslas izcilākie pārstāvji, lai gan apzināti saglabāja katrs savas tautas daiļrades manieri, tomēr bija tik savdabīgi, ka pārspēja šauri nacionālu pievilcību. Piemēram, šīs pasaules daļas čehu un ungāru komponistu (Leoša Janāčeka, Bohuslava Martinu, Bēlas Bartoka, Zoltāna Kodāja), rumāņu un dienvidslāvu tēlnieku (Konstantina Brankuši, Ivana Meštoviča), čehu izcelsmes moderno gleznotāju (Oskara Kokoškas, Otakara Kubina-Kubīnes, Františeka Kupkas) un daudzu vokālo un instrumentālo izpildītājmākslinieku – virtuozu (pārāk liels skaits, lai pieminētu katru atsevišķi) radošie sasniegumi ir guvuši atzinību kā iespaidīgi un paliekoši ieguldījumi pasaules kultūrā. Līdzīgi starpkaru laika Polijas teātru drosmīgie jaunievedumi skatuves dramaturģijā un inscenējumos, kā arī vārda tēlainības, gaismas, mūzikas un aktierspēles sapludināšana padarīja tos (producenti Stefans Jaračs, Juliušs Osterva un Leons Šillers) par tādu jaunu kultūras virzienu vēstnešiem, kurus pēc tam pārņēma pasaules dramaturģija un kino. Eksperimentālais "izrāviens" visās mākslas jomās veda no tradicionālā romantisma pretī jaunām formām, stiliem un izteiksmes veidiem. Gaisotne tik tiešām bija jundoša satraukuma pilna.

Valodu barjeras dēļ literāro darbību, protams, ir grūtāk izprast un novērtēt, jo daudzas iezīmes un nianse ir grūti tulkojamas. Tomēr jau pats fakts, ka Viduseiropas austrumos dzīvojošo dzejnieku un rakstnieku darbi bieži tulkoti Rietumu valodās, ir zināms apliecinājums to vispusībai un kvalitātei. Novērtējot rakstnieku vidū valdošos literāros, mākslinieciskos un politiskos virzienus, ir interesanti atzīmēt, ka tajās tautās, kuras pirms Pirmā pasaules kara nebija dzīvojušas neatkarīgās valstis, literāti dalīšanas vai pakļaušanas laikmetā izjuta atbildību par nacionālās identitātes, integritātes, lepnuma un cerību saglabāšanu, bet emancipācija un valstiskuma iegūšana bieži vien viņos izraisīja krasu uzskatu maiņu. Viņiem šķita, ka politisko atbildību, ko līdz šim bija nesuši literāti, tagad varētu uzņemties jaunās valsts politiķi, bruņotie spēki un diplomāti, bet rakstnieku pašu sūtība turpmāk būs piepildīt tikai mākslinieciskus mērķus vai atbalstīt radikālus politiskus pasākumus. Tomēr daudzi nesen sakauto vai vēl arvien apspiesto

tautu rakstnieki, kā arī nacionālo minoritāšu literāti uzņēmās atbildību vai joprojām izjuta pienākumu ar savu talantu kalpot nācijai un tās politiskai izglītošanai. Daziem no viņiem šķita, ka nācijai vislabāk noder komunisms un labējais radikālisms.

Visi Eiropai starpkaru periodā ierastie literatūras un mākslas virzieni – ekspresionisms, futūrisms, konstruktīvisms, kubisms, sirreālisms, formālisms, funkcionālisms, primitīvisms, abstrakcionisms, reliģiskais neopiētisms, eksistenciālisms, pezantisms, marksisms – atbalsojās rakstniecībā un mākslās Viduseiropas austrumos, un dažus no tiem tur gaidīja ar nepacietību. Dzejnieki visumā eksperimentēja aizrautīgāk, un apbrīnojamā kārtā lasītāji viņus uzņēma atsaucīgāk nekā prozas rakstniekus. Tieši dzejnieki visbiežāk novērsās no nostalgijas pēc laukiem un pagātnes, lai tagad gan ar izvēlēto tematiku, gan izteiksmes līdzekļiem cildinātu pilsētu. Iespējams, ka tāda dzejnieku degsme psiholoģiski un kultūras ziņā bija saistīta ar viņu valstu un it īpaši poļu laikabiedru – arhitektu un pilsētu plānotāju – drosmīgo, bet ne vienmēr sekmīgo nodošanos vienkāršošanai, funkcionālismam un monumentālismam.

Lai gan poļu literatūra starpkaru posmā varēja lepoties ar daudziem samērā talantīgiem romānistiem un dzejniekiem, ne par vienu no tiem nevar teikt, ka viņa vai viņas ģēnijs iezīmēja veselu laikmetu, kā tas bija ar to pirmskara laika priekštečiem Stefanu Žeromski (*Stefan Żeromski*), Vladislavu Reimontu (*Władysław Reymont*) vai Staņislavu Vispijanski (*Stanisław Wyspiański*). Viņi drīzāk nosargāja ieviesto tradīciju vispārēji augstā līmenī. Starpkaru perioda poļu dzeja tajā pašā laikā bija patiešām novatoriska un radoša gan tematikas, gan valodas ziņā. Skamandras grupu, kas, pieņemot Vispijanska ieteikumu, nosauca sevi senas Trojas upes vārdā, lai simbolizētu Polijas saikni ar klasisko kultūru, vadīja Julians Tuvims (*Julian Tuwim*), Jaroslavs Ivaškevičs (*Jarosław Iwaszkiewicz*), Antonijs Sloņimskis (*Antoni Słonimski*), Kazimirs Vežiņskis (*Kazimierz Wierzyński*) un Jans Lehons (*Jan Lechoń*, Lešeķa Serafinoviča pseidonīms). Tās biedri aizrāvās ar drosmīgām metaforām, pārsteidzošiem salīdzinājumiem, pārdrošām atskaņām, sarunvalodas idiomām un jūsmīgu pilsētnieciskuma apdziedāšanu. Lai gan Ska-mandras grupas locekļi noliedza līdz šim Polijas literatūrai raksturīgo vēsturisko romantismu, reizēm dodot priekšroku tīši šokējošai uzticībai tagadnei un nākotnei, un ļāvās lingvistiskā spontānuma un tautiskuma doktrīnai, viņi tomēr rakstīja vienreizēji skaistu lirisku dzeju. 20. gados viņu sākotnējā mākslinieciskā programma ar nolūku bija apolitiska, bet 30. gados viņi tomēr tika ierauti sabiedriskajos notikumos un politiskajā polemikā.

Stilistiskā ziņā pa kreisi no Skamandra grupas atradās mazāk organizētais "Avangards" (*Awangarda*). Šī kustība bija ekspresionistiskāka un dažkārt sirreālistiska, ar lielāku noslieci uz "katastrofismu", ne tik liriska kā iepriekšējā. Tās ietekmīgākie dzejnieki bija Julians Pžiboss (*Julian Przybós*) Adams Važiks (*Adam Ważyk*), Jozefs Čehovičs (*Józef Czechowicz*) un Česlavs Milošs (*Czesław Miłosz*); šie dzejnieki saglabāja ietekmi arī pēckara laikā. Savukārt šīs kustības politiski, bet ne obligāti stilistiski kreisajā spārnā radās jaunu komunistu dzejnieku grupa Vladislava Broņevska (*Władisław Broniewski*), Vitolda Vandurska (*Witold Wandurski*), Stanislava R. Standes (*Stanisław R. Stände*) un Bruno Jaseņska (*Bruno Jasiński*) vadībā; vairāki šīs grupas biedri kā politiskie bēgļi devās uz Padomju Savienību, bet Staļina terora laikā tur tika iznīcināti.

Vēl noteikti jāpiemin "reģionālā" poļu dzejas skola, kuras starpkaru perioda labākais piemērs bija Kazimira Ilakovičuvna (*Itakowiczówna*) Viļņas lauku apkārtnes apdziedājums, kas, lai gan noskaņas ziņā nostalgisks, literārā ziņā stila un tēlainības dēļ bija fantastisks. Pieminēšanas vērts ir arī tradicionālais poļu literatūras žanrs – tulkojumi no citām valodām, kam raksturīga patstāvīga, savdabīga radošā gara izpausme. Nenogurdināmā Tadeuša Boja-Želeņska (*Tadeusz Boy-Żeleński*) visu laikmetu franču literatūras tulkojumi atbilstošā poļu literārajā manierē bija paši izcilākie un bieži vien tikpat spoži kā to oriģināli.

Čehu rakstnieki, izņemot spējīgo un populāro Karelu Čapeku, mazāk ietekmēja pasaules kultūru nekā čehu komponisti, gleznotāji, zinātnieki. Patiesām, lai gan čehu starpkaru perioda literāros žanrus pārstāvēja diezgan talantīgi dzejnieki, romānisti un dramaturgi, un šeit prātā nāk noslēpumainais dzejnieks Otakars Brezina (*Otakar Brezina*), katoļu neoromantīķis Jaroslavs Durihs (*Jaroslav Durych*), estēts un kritiķis Šalda (*F. X. Šalda*) un dramaturgs Františeks Langers (*František Langer*), pēc kosmopolītiskiem standartiem čehu literatūra bija salīdzinoši vāji attīstīta. Tās daļēji varētu būt pirmskara politiskās un nevis estētiskās aizraušanās sekas, bet lielā mērā arī rezultāts pārmērīgai atvērtībai pret ārzemju literatūras ietekmi, kuru drīzāk mēģināja atdarināt, nevis radoši savienot ar vietējo daiļrades manieri. Slāvu valodu, Rietumu politiskās orientācijas un centrālā ģeogrāfiskā stāvokļa apvienojums padarīja Čehoslovākiju uzņēmīgu pret ietekmīgu kultūru sajaukumiem. Tā rezultātā radās starpkaru posma literatūra ar tendenci dot tikai pasaules literāro žanru atspulgu, nevis attīstīt tos tālāk. Pat Čapeks, būdams smalks stilists un aizrautīgs morālists, tomēr slāvu iemantoja, daudz vairāk par savu izvēlēto tēmu un simbolu politisko un sociālo vērtību un

interpretāciju nekā par to literārajām un estētiskajām īpašībām. Viņa radītais robots vienlīdz spēcīgi simbolizēja gan mašīnas utopisko potenciālu cilvēka atbrīvošanā no smaga darba, gan tās ļaunos draudus atņemt viņam visu cilvēcīgo, mehanizējot civilizāciju. Abi bija vienlīdz ticami rezultāti centieniem novērst dzīves pretrunas.

Slovāku rakstnieku paaudze, kas pirmo reizi savus talantus atklāja starpkaru periodā, gan nacionālajā, gan sociālajā nozīmē, kā arī savos ideoloģiskajos mērķos bija izteikti radikāla. Cenzdamās pierādīt slovāku literatūras briedumu, šī paaudze bieži vien vairāk nekā tās čehu brāļi bija atvērta kosmopolitiskām ietekmēm. Pēc valdības plašā uzbrukuma analfabētismam, tā ieguva strauji augošu lasītāju pulku. Lirīķis Lako Novomeski (*Laco Novomeský*), kas apvienoja komunistu ideoloģiju ar tīru un formālu literāro stilu, kļuva par tās ilgstošāko talantu.

Jebkurā diskusijā par čehu kultūras pārstāvjiem un viņu devumu būtu jāvelta vismaz garāmejoša uzmanība tam milzīgajam vācu un ebreju slavenību iespaidam, kas starpkaru laikā pār vācu literatūru, pasaules kultūru un zinātņi nāca no čehu zemēm – Bohēmijas un Morāvijas. Starp vairāk pazīstamiem jānosauc romānu rakstnieki, dzejnieki un kritiķi Francs Kafka, Rainers Marija Rilke, Francs Verfels un Karls Krauss, arhitekts Ādolfs Looss un filozofs Edmunds Huserls. Varbūt kāds šajā sakarā atcerēsies, ka Zigmunds Freids un Gustavs Mālers ir nākuši no šīm zemēm un ka Ernsts Mahs un Alberts Einšteins mācīja fiziku Prāgas Vācu (Ferdinanda) universitātē.

Salīdzinot komponistu Bartoka un Kodāja mākslas psiholoģiju ar starpkaru Ungārijas rakstniekiem piemītošo, vērojamas zināmas paralēles. Gan mūzika, gan literatūra tiecās būt reizē kosmopolitiskas un nacionālas, uz Rietumiem vērstas un savai tautai tuvas, izcēties ar tehnisko novatorismu, bet balstīties uz tautasdziesmu un runas ritmiem. Ar nicinājumu uzlūkojot 19. gs. banalitātes, pat ideoloģiski konservatīvie rakstnieki mēģināja iepazīt ungāru valodas emocionālās iespējas, eksperimentējot ar struktūru un pantmēru nesaderību, kas atgādināja viņu kolēģu komponistu metodes. Lai gan šīs viņu pūles dažkārt sabojāja manierīgums, rakstniekiem tomēr izdevās sasniegt augstu stilistiskās skaidrības pakāpi. Viņiem piemita arī morāla un politiska viendabība. Un atkal, kā jau senāk Ungārijas vēsturē bieži pieredzēts, tās literāti uzjundīja iztēli un kritisku attieksmi politiski nebrīvā vidē. Savukārt režīms, kas iepriekš nosaukto iemeslu dēļ vēlējās ar Ungārijas kultūras kvalitāti radīt iespaidu Rietumos, pielāva plašu savas zemes rakstnieku mākslinieciskās un ideoloģiskās izpausmes brīvības spektru.

Viens no rakstnieku darbības programmas aspektiem bija citu tautu literāro darbu izcili tulkojumi ungāru valodā. Pat vistantīgākie un ražīgākie rakstnieki šiem tulkojumiem veltīja ievērojamu daļu sava jaunrades laika un enerģijas. Tā, piemēram, 30. gadu Ungārijas vadošais spalvas meistars, apdāvinātais dzejnieks, romānists un esejists Mihājs Babičs tulkoja Sofoklu, Danti, Šekspīru, Gēti un Bodlēru, atveidojot viņu darbus brīnšķīgā dzejā ungāru valodā. Savukārt ungāru rakstnieku centienus iepazīstināt ārpusauli ar savu kultūru apgrūtināja somugru valodas sarežģītība un atšķirības.

Starpkaru Ungārijā iezīmējas vairāki, bieži vien ar kādu noteiktu periodisku izdevumu saistīti literatūras virzieni. Liberāli kosmopolitiskā grupa ap izdevumu "*Nyugat*" (Rietumi), lai gan zaudējusi savu sākotnējo pirmskara laika degsmi un cīņas sparū, tomēr vēl arvien saglabāja estētiskās izsmalcinātības un sociālās apziņas augstos principus. Tās vadugunis šajā posmā bija jau pieminētais Mihājs Babičs un produktīvais romānu sacerētājs Žigmonds Morics, kurš rakstīja par provinces un lauku dzīvi un kuru daudzi uzskata par Ungārijas lielāko prozas meistaru. Pēc Endre Adī (*Endre Ady*) priekšlaicīgās nāves 1919. gadā šie abi "liberālie humānisti" kļuva par starpkaru "modernistu" lideriem. Viņi aizstāvēja kultūru no labējo vai kreiso spēku vulgarizācijas centieniem; viņi bija jūtīgi arī pret sociālām problēmām un apņēmības pilni attaisnot un aizstāvēt Ungārijas sabiedrības ekspluatētās šķiras, it īpaši zemniekus. Līdzīgi šim vadoņu pārim, arī "*Nyugat*" grupa kopumā centās laipot starp divējādu attieksmi pret mākslu – kā tīri estētisku pieredzi un kā sociālas funkcijas veicēju. Bet pat savās vispolitizētākajās darbībās tā nekad nenolaidās līdz rupjam didaktismam un vienmēr saglabāja izsmalcinātību un radošo garu.

Konservatīvie nacionāli noskaņotie rakstnieki pulcējās ap žurnālu "*Napkelet*" (Austrumi) un "*Új Idők*" (Jaunie laiki). Režims viņu lideri Ferencu Hercegu cēla augstā godā, dēvējot par Ungārijas galma dzejnieku, un viņš arī nebija nekāds rakstnieķelis, bet gan disciplinēts dramaturgs un stāstnieks. Visumā šī skola neradīja laikmeta rasistiski fašistisko literatūru, jo bija pārāk pašapzinīgi civilizēta un atturīga pret šādiem ekscesiem. Drīzāk radikālais populisms bija tas, kas dedzīgā uzticībā pret iedomāti ungārisku zemniecību reizēm deģenerējās rasismā.

Populisma literārais praviētis bija spožais polemiskais romānu rakstnieks Dežē Sabo, kas jaunībā bija nonācis franču "integrētā nacionālisma" popularizētāja Morisa Barē (*Maurice Barrés*) ietekmē. Pašiecelts aizbildnis ungāru dvēselei, par kuras nākotni viņš rūpējās apokaliptiski, Sabo vienīgi

zemniecība personificēja visu ungārisko, nikni nosodot visas pārējās šķiras kā jūdaizētas, pārvācotas vai internacionalizētas un tāpēc morāli un psiholoģiski iznīdējamās. Būdams dzelīgas kritikas meistars un literāts skandālists, kas pasludināja sevi par likteņa izraudzīto mesiju, kuram jāattīra Ungārija no negoda un "ārziemnieciskuma", un tomēr apveltīts ar vienreizēju prozas stilu, Sabo ar savu neatvairāmo piemēru palīdzēja daudziem jaunākās paaudzes populistiskajiem rakstniekiem, piemēram, Ģulam Illjēšam (*Gyula Illyés*), Lāslō Nēmetsam (*László Németh*), Jānošam Kodolāņi (*János Kodolányi*), Pēteram Verešam (*Péter Veres*), Pālam Sabo (*Pál Szabo*) un Jožefam Darvašam (*József Darvas*) atbrīvoties no sociālajām un ideoloģiskajām važām. Vairāki no šiem autoriem sadarbojās ar pussocioloģisko, puspolitisko 30. gadu "ciemu pētnieku" kustību, kas aprakstīja un kritizēja zemniecības nebrīves apstākļus. Ap dekādes beigām piedzīvotās populisma ideoloģiskās krīzes laikā daži no viņiem nosliecās uz labējo radikāļu, citi – uz marksistu pusi. Viņu periodiskais izdevums saucās "Válasz" (Atbilde).

Lajošam Kasākam (*Lajos Kassák*) izteiksmīgā baltā panta un visiem zināmā, bieži vien aizkustinošā dzīves stāsta dēļ pirmajam izdevās iekarot savu atzītu nišu Ungārijas literatūrā. Tomēr literatūrā un politikā viņš bija pārāk liels vienpatis, lai tiktu identificēts ar kādu ideoloģisko nometni ilgāku laiku. Tādēļ vadošā proletariāta rakstnieka lauri pienācās ļoti nervozajam, traģiski īsu dzīvi nodzīvojušajam, dusmīgajam un reizē maigajam, augsti intelektuāla un maģiski melodiska dzejas žanra radītājam dzejniekam Attīlam Jožefam. Viņa izslēgšana no Komunistiskās partijas 30. gadu sākumā par "priekšlaicīgu" antihitlerismu un par aizraušanos ar psihoanalīzi sagādā lielas neērtības tagadējai varai.*

Lai gan tikai daļiņa no lielā marksistiskā kritiķa un filozofa Ģerģa Lukāča (*Guörgy Lukács*) uzmanības bija veltīta Ungārijas literatūrai, arī viņš ir pelnījis, ka viņa vārdu pieminam šajā starpkaru perioda Ungārijas kultūras apcerējumā. Arī viņam bija pārejošas grūtības piemērojoties bieži vien svārstīgajai partijas līnijai. Līdzīgi dažiem, bet ne visiem rakstniekiem no savas Komunistiskās partijas biedru vidus un vairākiem nekomunistu rakstniekiem, Lukāčs starpkaru laikā strādāja, atrazdamies trimdā. Tiem marksistu rakstniekiem, kas palika Ungārijā, savu darbu publicēšanai bija pieejams Kasāka periodiskais izdevums "Munka" (Darbs), komunistu žurnāls "100 %" un sociāldemokrātu dienas izdevums "Népszava" (Tautas balss). Tajā laikā atdzimušī katoļu rakstniecība grupējās ap "Vigilia" (Modrība).

* Domāta vara, kas pastāvēja Ungārijā 70. gados (red. piez.).

Trianonas līguma rezultātā zaudētajos apgabalos rakstnieki uzturēja dzīvu vietējo ungāru kultūru, izmantojot Rumānijas, Čehoslovākijas un Dienvidslāvijas literāros izdevumus "*Erdelyi Helikon*" (Transilvānijas Helikons), "*Magyar Irás*" (Ungārijas literatūra) un "*Kalangya*" (Kūlis).

Pirmā pasaules kara sevišķi nežēlīgie notikumi serbu zemēs izbeidza jebkuru "māksla mākslas dēļ" estētisma paveidu starpkaru Dienvidslāvijas literatūrā, bet etnisko grupu savstarpējo politisko strīdu spēks līdzīgā kārtā iztukšoja tās agrākās kultūras inteligencē eksistējušās "formu kulta" un "jutekliskuma aristokrātijas" nostādnes. Sasprindzinājums, kas valdīja Dienvidslāvijas etnisko grupu vidū, patiešām bija tāds, ka rakstnieki uzskatīja sevi par trīs dažādu – slovēņu, horvātu un serbu, nevis vienotas dienvidslāvu literatūras glabātājiem un veidotājiem. Tas, ka horvāti un serbi rakstīja vienā, fonētiski un vokāli viskanīgākajā no visām slāvu valodām, kas ir brīva no citām valodām raksturīgajām grūtajām līdzskaņu kombinācijām un ir ārkārtīgi plūstošs un precīzs izteiksmes līdzeklis, bija nepietiekami, lai radītu kultūras vienotības apziņu. Vēsturiskā atskatā tomēr ir iespējams un nepieciešams atzīmēt vairākus virzienus un pārmaiņas, kas bija kopīgas visām trim par atšķirīgām uzskatītajām Dienvidslāvijas tautu literatūrām.

Pirmās starpkaru desmitgades laikā bija vērojama pašapzinīgi drosmīga un izteiksmīga rakstīšanas stila eksplozija, kas izcēla un pauda pamatemocijas, bieži vien dabiskas, daudzos gadījumos tas kļuva sirreālistisks. Valodu lietoja brīvi, spontāni, neierobežojot liriskumu un psiholoģisko pašatklāsmi. Organizatoriskā ziņā tā bija daudzu, bieži vien īslaicīgu kultūras programmu un periodisko izdevumu desmitgade. Ar 30. gadiem sākās pēkšņa pievēršanās literatūras sociālajam saturam un no tās gaidītajai politiskajai atbildībai, pat upurējot literāro formu (priekšvēstnesis literārajām pārmaiņām pēc Otrā pasaules kara). Kultūras "sociālisti" uzbruka "modernistiem", uzskatot, ka tie ir frivoli, un daļa sirreālistu pievērsās marksismam. Šīs pārmaiņas politiskais fons bija depresija, horvātu un serbu nesaskaņu saasināšanās un nacistu ofensīva pret Eiropas drošības sistēmu; tas viss kopā lika Dienvidslāvijas intelektuāļiem izvēlēties savu ceļu un līdz ar to atklāt, izvēlēties vai mainīt savu politisko pārliecību, dažkārt šauri sektantiskā un estētiski kļūdainā izteiksmē. Interesanti, ka daži no labākajiem rakstniekiem savos darbos sāka slavināt noteiktas ģeogrāfiskas vietas. Tā nebija vienkārši vecmodīga tautiskuma un vēl mazāk – režīma "dienvidslāviskuma" izpausme, bet drīzāk gan pašu pesimistisks vietējās kultūras izzušanas redzējums starptnisko un starpnacionālo konfliktu iespaidā.

Nav grūti nosaukt trīs Dienvidslāvijas literatūras visplašāk atzītos starpkaru laika rakstniekus. Slovēņu dzejnieks un tulkotājs Otons Župančičs (*Oton Župančič*) radoši apvienoja viņa mantojumā nonākušo tautas dzeju ar savu kosmopolitisko izglītību, un bagātinot ar metaforām, raitiem ritmiem, vienkāršu stilu un valodas daudzveidību slovēņu dzejas valodu, viņš dziļi ietekmēja sava laika un vēlākos slovēņu rakstniekus. Viņa gados jaunākā novadnieka, dzīvības un nāves moku apdziedātāja Strečko Kosovela (*Strečko Kosovel*) izcilo talantu 1926. gadā priekšlaikus apklusināja nāve. 30. gadu beigās autodidakta Prežihova Voranca (*Prežihov Voranc*, Lovro Kuhāra pseidonīms) – radikālā un sarkastiskā Karintijas novada ciemu un mazpilsētu dzīves vērotāja (un tajā laikā arī savas dzimtenes politiskā izsūtītā) stila daudzšķautnība un psiholoģiskais redzējums sasniedza pilnbriedu un ieguva sabiedrības un kritikas atzinību.

Vladimirs Nazors (*Vladimir Nazor*) pirms Pirmā pasaules kara tika atzīts par ievērojamu modernu horvātu tautas liriski; viņa stila un kritikas zīmogs bija saredzams arī daudzos Horvātijas rakstnieku darbos starpkaru laikā. Būdam Eiropas, it īpaši Itālijas literatūras pazinējs un romantiķis, kuru ietekmējis Heine, Igo, Paskoli un D' Annuncio, viņš savā dzejā, neievērojot stingros pantmēra noteikumus, lietoja plūstošus, neregulārus pantus. Nazora starpkaru laika darbos proza dominēja pār dzeju, bet abās kategorijās viņa mīlākās tēmas bija ņemtas no mītiem, leģendām un fabulām. Viņa daudzpusīgais un ražīgais jaunākais kolēģis Miroslavs Krleža (*Miroslav Krleža*) bija modernāks un ne tik optimistisks. Krleža – dzejnieks, romānists, iso stāstu autors, esejists un žurnālists – bija spēcīgākais un nemierpilnākais horvātu autors; viņa darbu stiprā puse bija laikmeta augstākās un vidējās šķiras dzelīga analīze.

Liela daļa starpkaru laika serbu rakstnieku bija Dienvidslāvijas diplomātiskā korpusa locekļi, un tas liecina par nepārslogoto dzīvesveidu, kāds tajos gados bija šīs profesijas ļaudīm. Starp visaugstāk novērtētajiem bija stilistiski pedantiskais, "rietumnieciskotais" individuālists un aristokrātiskais dzejnieks, aforismu radītājs un ceļojumu aprakstītājs Jovans Dučićs (*Jovan Dučić*), pesimistiskais dekadences un intelektuālisma apdziedātājs Milans Rakičs (*Milan Rakić*) un Nobela prēmijas laureāts Ivo Andričs (*Ivo Andrić*). Andriča romāni un īsie stāsti, kuru darbības vieta bieži bija viņa dzimtā Bosnija un kuriem piemita episks vēriens, ir rakstīti nosvērtā, skaidrā un izkoptā valodā, kam bagātīgi piemīt maigi izteikts cilvēciskums un līdzjūtība, bet ko raksturo pilnīga tradicionālismu un modernismu apvienojoša, veiksmīga mākslinieciskā viendabība. Lai gan viņa paveiktais izstaro skumju

auru, kas nāk no viņa apziņas par dzīves nepastāvību un dabas vienaldzību, Andričs skaidri izsaka vēlmi ticēt tam, ka drosme nebūtības priekšā pati sevi atalgo.

Pašmācības ceļā izglītojies komunistu dzejnieks Kosta Racins (*Kosta Racin*) bija vienīgais starpkaru posmā, kas rakstija maķedoniešu valodā. Viņa stilu iedvesmoja tradicionālās tautasdziesmas, bet tematiku – nabadzīgo grūtais liktenis. 1943. gadā viņš krita kaujas laukā.

Rumāņu literatūra, kas kā parasti svārstījās starp spēcīgu ārzemju ietekmi un uz tautas avotiem balstītu pašatjaunināšanos, bija aizņemta ar sociālo un morālo apvērsumu, kas radās no urbanizācijas un komercializācijas uzbrukuma tradicionālajai lauku kultūrai. Tā atspoguļoja cilvēka personības dalīšanos, kad neizprotami likteņa pagriezieni iznīcina viņa brīvību. Šī laika literatūrā jūtama uzmācīga netaisnības izjūta bez redzama mērķa vai rezultāta. Šī laikmeta un noskaņu galvenie attēlotāji bija romānisti Mihajs Sadovjanu (*Mihai Sadoveanu*), Liviu Rebrjanu (*Liviu Rebreanu*) un Cezars Petresku (*Cezar Petresku*). Viņu valoda bija ļoti atbilstoša šādai ievirzei – pārmaiņus liturģiska, samtaina, modulēta un rupja, lai gan viņu veidotie tēli dažkārt bija tikai stereotipi.

Dzeja, liriskā it īpaši, starpkaru periodā saglabāja savu tradicionālo vietu kā Rumānijas visizkoptākais literatūras žanrs. Tajā izceļas ārkārtīgi apdāvinātais transilvānietis Oktaviāns Goga (*Octavian Goga*), kura reputācija jau bija stabili izveidojusies pirmskara gados un kurš tagad tika dziļi ierauts vietējā antisemitiskajā politikā, kas loģiski, bet diemžēl postoši papildināja viņa premodernista estētiku. Daudzi jaunāki dzejnieki, no kuriem visapdāvinātākais bija Jons Pillats (*Ion Pillat*), arī ieņēma tradicionālisma pozīcijas. Viņi rakstīja par pastorālām, patriotiskām un reliģiskām lietām un, par spīti visiem kontaktiem ar ārvalstu, it īpaši franču kultūras kustībām, noliedza labas kosmopolitiskas literatūras veidošanās iespēju.

Bulgārijas literatūra starpkaru periodā bija sevišķi bagāta ar zemnieku un amatnieku tēlu psiholoģisku analīzi. Daudzi rakstnieki paši bija lauku skolotāji vai provinciāli funkcionāri no zemniecības vidus; šajā valstī galvaspilsēta mazāk nekā jebkur citur bija kultūras dzīves centrs. Tomēr literārie stili bija dažādi, ne tikai laucinieciski, un atspoguļoja pilnu to dienu Eiropas literatūras virzienu gammu. Šo stilu pārstāvji parasti pulcējās ap noteiktiem žurnāliem. Tā "*Strelets*" (Strēlnieks) bija centrālais ekspresionistu izdevums, "*Hyperion*" pulcēja simbolistus (gadsimta beigās arī nekomunistu politiski kreisi noskaņotos), bet tehnisku formu un stāstījuma tradīciju atbalstošie rakstnieki palika pie nedaudz vecākā izdevuma "*Zlatorog*" (Zelta rags). Citi

starpkaru perioda literatūrā (bez speciālas centrēšanās ap žurnāliem) atspoguļotie kultūras un politiskie virzieni bija historicisms, misticisms, futūrisms un proletārisms. Vispopulārākais starpkaru laika rakstnieks bija Elins Pelins (Dimitūra Ivanova *nom de plume*), kura īsie stāsti ataino tradicionālās dzīves koroziju lauku ciemos modernizācijas ietekmē. Viņš rakstīja arī lieliskus garstāstus un dzeju bērniem. Šķiet, ka daudz atturīgāks, bet visumā nedaudz talantīgāks bija Jordans Jovkovs (*Jordan Iovkov*), kas arī attēloja dzīvi laukos, pamanot visu, bet neko nesentimentalizējot, kā jau īsts mākslinieks. Dzejas laukā Jeļizaveta Bagrjana (*Elisaveta Bagryana*) savos darbos nevainojami sapludināja tradicionālo un eksperimentālo stilu, sasniedzot Bulgārijas sieviešu rakstnieču spēcīgās radošās tradīcijas augstāko līmeni.

Viduseiropas austrumu reģiona pretējās malās – Albānijas un Baltijas tautu starpkaru laika literatūru visos gadījumos, no vienas puses, estētiski bija ietekmējusi dzimtā folklorā, tautasdziesmas un episkās tradīcijas, bet, no otras, – modernās Eiropas stilistiskās izpausmes, it īpaši simbolisms, ekspresionisms, futūrisms un formālisms. Runājot par saturu, šo tautu rakstniekiem kopīgas bija arī vadošās tēmas – dabas un cilvēka problemātiskās attiecības un to apcerēšana; tautas vēsturisko pārdzīvojumu un uzvaru iemūžināšana, ko parasti atainoja romantiski, dažreiz izmantojot Bībeles analogijas; tālaika sociālo jautājumu un cilvēku likteņu analīze – it īpaši 30. gados –, ko Baltijas valstu literatūrā atspoguļoja neoreālistiskā un bieži vien pesimistiskā garā, bet Albānijas rakstniecībā – romantiski. Abu grupu literatūras pieprasījuma tirgus diezgan radikāli atšķīrās. Augstais analfabētisma līmenis Albānijā stipri ierobežoja šīs valsts potenciālo grāmatu lasītāju loku, bet mazākam, tomēr plašam lasītnepratēju skaitam Lietuvā arī bija mēreni nospiedoša ietekme uz sabiedrību literatūras “patēriņa” ziņā. Pretstatā tam publicēto grāmatu skaits uz vienu iedzīvotāju un īpašumā esošo grāmatu daudzums Igaunijā un Latvijā bija viens no lielākajiem pasaulē. Visbeidzot, vienā ziņā Albānijas un Baltijas valstu literatūrai tomēr lemts līdzīgs liktenis – iespējamā starptautiskā ievēriba šo četru Eiropas mazo robežnāciju (ģeogrāfiskā ziņā) literārajai jaunradei bija un ir ierobežota to sarežģītās valodas, kā arī aprūtinātās pieejamības dēļ.

3

Lai gan līdz pat 30. gadu otrajai pusei lielākā daļa Viduseiropas austrumu valstu valdību politiski un diplomātiski orientējās uz Franciju un Itāliju, šķiet, ka reģiona kultūras inteligenci visā starpkaru periodā vismaz tikpat

lielā mērā, ja ne pat vairāk, ietekmēja Veimāras Vācijas akadēmisko un mākslas aprindu intelektuālā autoritāte un radošā vitalitāte. Frankomānijas ietekme Viduseiropas austrumos bieži tiek pārspilēta pat attiecībā uz kultūras elitēm, iespējams, tikai Rumānijas elite bija izņēmums, bet zemnieku masas palika samērā neuzņēmīgas pret to.

Kopumā var secināt, ka labākie starpkaru Viduseiropas austrumu valstu akadēmiskās un mākslinieciskās kultūras paraugi bija līdzvērtīgi citiem jebkurā tautā vai pasaules daļā. Tomēr vidējais kultūras un izglītības līmenis sarežģītu vēsturisko un sociāli ekonomisko faktoru rezultātā bija zemāks nekā Rietumeiropā, lai gan pamazām šī atšķirība izzuda. Problēmu, kas gan šeit, gan arī citur pasaulē ne vienmēr tika pilnībā apzināta, radīja nepieciešamība nodrošināt, lai centienos panākt Rietumus viss līdz šim sasniegtais viduvējā vai labā līmenī neiznīcinātu vislabāko, kas piemita Viduseiropas austrumu reģiona kultūrai.

PERSONU RĀDĪTĀJS

- Adi Endre 450
Aleksandrs, Dienvidslāvijas karalis, 257,
262, 268, 270–271
Andričs Ivo 453
Antonesku Jons, maršals, 343, 365–368
Apoņi Alberts, grāfs, 181, 182
Attila Jožefs 445, 451
Ausnics Makss 369
Averesku Aleksandrs, maršals, 341–342,
344, 346–347, 348–349, 350, 354
- Abrahāms Dēzē 180
- Babičs Mihājs 450
Bagrjana Jeļizaveta 455
Banahs Stefāns 440
Bartels Kazimirs 73–80
Barts Alberts, pulkvedis leitnants, 169
Bartoks Bēla 446, 449
Bartū Luijs 378
Bašs Francis 227–228
Bārdoši Lāslo 217–218
Benešs Edvards 92, 94–95, 117; Parīzes
miera konferencē 97–98, 100,
102–103; ārlietu ministrs 117,
126–127; premjerministrs 127–128,
130; Mīnhenes krīzes laikā 155–158;
prezidents 155–156, 158
Betlens Ištivāns, grāfs, 179; ministru
prezidents 186–194
Bleijers Jakobs 228
Boriss, Bulgārijas cars, 377, 388, 395,
405–406
Bojs-Želeņskis Tadeušs 448
- Brankuši Konstantins 446
Bratianu Horhe 351, 355, 359
Bratianu Jonels 344, 347, 351
Bratianu Vintila 344, 347–349, 351
Brezina Otakars 448
Bronevskis Vladislavs 448
Buzdugans Horhe 351 atsaucē 7
Bēkēši Gerģs 440
Bēms Vilmoss 171, 176
- Cankovs Aleksandrs 395–399
Cinkars Markovičs Aleksandrs 300
Cvetkovičs Dragiša 299–308
- Čapeks Karels 448
Čāki Ištivāns, grāfs, 210, 211
Čerņijs Jans 124–127, 132–133
Čehovičs Jozefs 448
Čehs Ludvigs 154
- Darvašs Jožefs 451
Darāņi Kālmāns 208–210, 212,
222–233
Davidovičs Ļubomirs 251–262,
264–266, 279, 295–296
Deāks Ferencs 301
Diks Viktors 115, 445
Dmovskis Romāns 44, 46–47, 59, 60,
80
Dolfūss Engelberts, kanclers, 284
Dragijevs Dimitrijs 334
Draškovičs Milorads 248; nogalināšana,
128 atsaucē 10
Dučičs Jovans 453

- Duka Jons 354–355
 Durčānskis Ferdinands 159
 Durihs Jaroslavs 448
- Eiņšteins Alberts 449
 Esterhāzi Morics, grāfs, 165
- Ferdinands, Bulgārijas cars, 377
 Ferdinands, Rumānijas karalis, 344, 346–347
 Franks Karls Hermanis 152
 Freids Zigmunds 449
 Frīdrihs Ištvēns 180–181
- Gaida Rudolfs, ģenerālis, 115, 149, 150
 Garami Ernē 178
 Georgijevs Kimons 405, 406–407
 Gigurts Jons 364
 Goga Oktaviāns 346, 359, 360, 366, 454
 Gombošs Ģula, kapteinis, 179, 180, 202; premjers, 203, 205–206; attiecības ar Vāciju, 203–208; aizsardzības ministrs, 203–204, 206
 Gotvalds Klements 118, 149
 Grabskis Vladislavs 66
 Gusti Dimitrie 441
- Hābsburgi 13, 21, 35, 40, 42, 91, 163, 239
 Haha Emils 158, 159, 160
 Hadzičs Stevans, ģenerālis, 259, 271
 Helēna, Rumānijas princese, 351
 atsauce 7
 Henleins Konrads 149–151, 152–156
 Hercegs Ferencs 450
 Heveši Ģerģs 440
 Hitlers Ādolfs, nostāja pret Viduseiropas austrumiem, 13–17; pret 1938. g. Čehijas krīzi, 14–15, 18, 154–160; pret Ungāriju, 207–209
 Hlinka Andrejs, monsinjors, 95, 116, 127, 130, 136, 137–138, 140, 144–145, 149–150, 352
 Hodža Milans 117, 132, 133, 144, 156, 166
- Horti Miklošs, admirālis, 120, 180–182, 202–204, 206–207, 208, 217, 220, 224
 Huss Jans 91, 93, 116, 129
 Huserls Edmunds 449
 Husārs Kārojs 181, 182
 Hvalkovskis Františeks 159
- Ilakovičuvna Kazimira 448
 Illjēss Ģula 451
 Imredi Bēla 210–213
 Ivaškevičs Jaroslavs 447
- Jakobsons Romans 441
 Jakšs Vencels 154
 Janāčeks Leošs 446
 Janiševskis Zigmunts 440
 Janušeks Antonīns 125
 Jaračs Stefans 446
 Jaseņskis Bruno 448
 Jāsi Oskars 166, 168, 171
 Jevtičs Bogoljubs 288–292
 Jonesku Take 344
 Jorga Nikola 342, 350, 353–355, 359, 361, 366
 Jovanovičs Jovans 246, 295
 Jozefs, Ungārijas erhercogs, 180, 182
 Junians Grigore 359–360
- Kafka Bruno 134, 137, 148
 Kafka Francis 449
 Kalinesku Armands 360, 363
 Kāllai Miklošs 218–220
 Kaņa Kālmāns 210
 Karols, Rumānijas kronprincis, 345, 351
 atsauce 7; karalis, 343, 351–356;
 karala diktatūra, 359–366
 Karpis Petru 335
 Kārlis, Austrijas imperators un Ungārijas karalis, 100; reģents, 180, 188, 203
 Kārmāns Teodors fon 440
 Kāroji Ģula, grāfs, 179–181, 202–203
 Kāroji Mihājs, grāfs, 165–169, 170–172, 178–179
 Kasāks Lajošs 451

- Klebelbergs Kuno, grāfs, 193, 445
Klemanso Georgs 176–177, 180
Klofācs Vāclavs 117
Kocs Adams, pulkvedis, 88
Kodāi Zoltāns 446, 449
Kodolāni Jānošs 451
Kodreanu Kornelijs Zela, 354, 356–363, 365–366
Kokoška Oskars 446
Korošecs Antons 247, 257–259, 262, 264, 266–272, 278, 279, 283, 290, 298, 387
Kosovels Strečko 453
Kotarbiņskis Tadeušs 440
Kramārs Karels 115, 121–122, 127
Krauss Karls 449
Kristi Mironis, patriarhs, 351 atsaucē 7, 360, 363, 366
Krlēza Mirosļavs 453
Kubins-Kubīne Otokars, 446
Kulovecs Frans 283
Kuns Bela 94, 95, 101, 169–179
Kupka Františeks 446
Kuratovskis Kazimirs 440
Kuza Aleksandrs 342, 349, 354, 357, 360, 366
Kživickis Ludvigs 441
Lakatošs Gēza, ģenerālis, 220
Langers Františeks 448
Lehons Jans (Serafinovičs, Lešeks) 447
Lodgmanis Oiens Rūdolfš fon, 134 atsaucē 11
Looss Ādolfs 449
Lukaševičs Jans 440
Lukācs Gergš 451
Lupesku Helena (Magda) 346 atsaucē 6, 352, 355
Lupu Nikola 341, 344, 347, 349, 354, 387
Ļapčevs Andrejs 399–401
Ļeņins Vladimirs 170, 173, 174–175
Ļešņevskis Staņislavs 440
Ļotičs Dimitrijs 289, 298
Mačeks Vladko 270, 272, 275, 278, 281, 283, 285, 288–296, 298–303, 307–308, 324–325
Madgearu Virgilijs 366
Mahs Ernsts 449
Mairs-Hartings Roberts 134 atsaucē 11, 140
Maksimovičs Božidārs 288, 289
Malaksa Nikola 356, 367, 369
Mālers Gustavs 449
Malinovs Aleksandrs 402, 404
Malinovskis Bronisļavs 441
Malipetrs Jans 149, 156
Maniu Juliu 342, 349–353, 359, 366–367, 387
Marija, Rumānijas karaliene māte, 351 atsaucē 7
Marinkovičs Vojisļavs 265, 282, 288
Marmagi Francisko, nuncijs, monsinjors, 130
Martinu Bohusļavs 446
Masariks Tomāšs 92, 94, 99, 101; pirmais Čehoslovākijas prezidents, 97, 124–125, 126, 130, 135, 141–142, 149–151, 155
Matēziuss Vilēms 441
Mazurkevičs Stefans 440
Meštrovičs Ivans 446
Mihails (Mihajs), Rumānijas princis, 346, 351; karalis, 343, 365, 367–368
Mihalāše Jons 342, 344, 352, 358
Milošs Česļavs 448
Mirkovičs Borivojs, ģenerālis, 306, 307
Mironesku Horhe 252, 353, 358
Molotovs Vjačesļavs 36
Morics Žigmonds 450
Moscickis Ignacijs 72, 88
Muna Aloizs 125
Musolini Benito 286, 297, 300, 421–423
Mušanovs Nikola 402, 404
Narutovičs Gabriels 64, 128 atsaucē 10
Nazors Vladimirs 453
Nēgle Augusts 124–125

- Neimanis Džons fon 440
 Neimanis Staņislavs Kostka 444–445
 Nēmets Lāslo 451
 Ničijs Momčilo 307
 Nikola, Rumānijas princis, 351
 atsauce 7
 Noli Frans, bīskaps, 416–418
 Novomeski Lako 449

 Nēmece Bohumils 156

 Osterva Juliušs 446

 Palackis Františeks 163
 Pašijs Nikola 239, 245, 246, 251–264,
 286, 388
 Pāvels, Dienvidslāvijas princis, 288, 298,
 299–306
 Pavelijs Ante 284–285, 298, 307–308, 325
 Peidls Ģula 178, 180
 Pelins Elins (Ivanovs, Dimitūrs) 455
 Perčecs Gustavs 285
 Perēņi Žigmonds, grāfs, 179
 Petresku Cezars 454
 Petss Konstantins 431–432
 Pēms Jožefs, monsinjors, 228
 Pēteris, Dienvidslāvijas karalis, 206, 202,
 287; reģents, 287–290
 Pillats Jons 454
 Pilsudskis Jozefs 45–46, 60–76;
 armijas komandieris un valsts vadītājs,
 45–46, 60–62; pamatidejas, 46–47;
 attiecības ar minoritātēm, 54–55;
 apvērsums, 60–65, 70–74; karš ar
 padomju Krieviju (1920), 61, 64;
 atteikšanās, 65–66; pie varas, 72–82;
 nāve, 85
 Presans Konstantins, maršals, 351
 atsauce 7
 Pribičevičs Svetozars 246, 249–251, 252,
 253–261, 266, 268–270, 272, 279,
 285
 Pribičevičs Adams 295
 Protijs Stojans 253
 Pžiboss Julians 448

 Racins Kosta 454
 Račijs Punida 269
 Radijs Ante 246
 Radijs Pavle 261
 Radijs Stepans 240, 246–264, 268–271,
 324–325, 352, 387
 Rakijs Milans 453
 Rašins Aloizs 97, 121, 128, 147
 Rebrjanu Liviu 454
 Reimonts Vladislavs 447
 Ribentrops Joahims 159
 Rilke Rainers Marija 449
 Rīdzs-Smiglijs Edvards 88
 Robertss Henrijs 358
 Rošē Alfreds 137, 148, 153
 Rustems Avni 417

 Sabo Dežē 450
 Sabo Ištvanš 387
 Sabo Pāls 451
 Sadovjanu Mihajs 454
 Sarateanu Konstantins 351
 atsauce 7
 Sarkotijs Stepans 285, 297–298
 Sālaši Ferencs 209, 213, 216
 Sentģerģi Alberts 440
 Serpiņskis Vaclavs 440
 Sidors Karols 159
 Sima Horja 363, 365, 366, 368
 Simpņi-Semadams Šandors 183
 Simovijs Dušans, ģenerālis, 306–309
 Skžiņskis Aleksandrs 66–68
 Slaveks Valerijs, pulkvedis, 88
 Sloņimskis Antonijs 447
 Smetona Antans 437, 438
 Smetss Jans, ģenerālis, 172–173, 177
 Spaho Mehmeds 247, 257, 258, 262,
 264, 265, 266, 283, 290
 Srškijs Milans 282, 284, 288
 Staļins Josifs 15–16, 102, 216, 364
 Stambolijskis Aleksandrs 29, 387–395
 Stande Staņislavs 448
 Stanojevijs Aka 281, 291, 295
 Stere Konstantins 342, 354
 Stribrnijs Irži 115, 117, 149

- Stojadinovičs Milans 290–299
Stojai Deme 220
- Šahts Hjalmars 208
Šalda F. 448
Šillers Leons 446
Šmerals Bohumīrs 118
Špina Francis 134, 140, 153
Šrameks Jons, monsinjors, 116, 127,
130–131, 137
Šrobārs Vavro 117, 144
Štefāniks Milans 94
Šteinhausz Hugo 440
Štrezemans Gustavs 155
Štromfelds Aurels, pulkvedis leitnants, 176
Štrucs Vāclavs 135
Šubašičs Ivans 302
Šuflejs Milans 278
Švehla Antonīns 117, 127, 130–133,
136–137, 387
- Tarskis Alfreds 440
Tataresku Horhe 356, 359, 360,
363–364
Teleki Pāls, grāfs, 179–180, 186–188,
211–217
Telers Edvards 440
Tisa Ištivāns, grāfs, 164, 166
Tiso Jozefs, monsinjors, 159
Tito (Brozs Josips) 309, 325
Titulesko Nikola 351 atsaucē 7, 353
Trifkovičs Marko 265, 266
Trubeckojs Nikolajs 441
Trumbičs Ante 283
Tuko Vojteks 137, 144, 159
Tusars Vlastimils 122–124, 125, 126, 127
Tuvims Julians 447
- Udržals Františeks 137–140
Ulmanis Kārlis 433–435
Uzunovičs Nikola 263–265, 284,
288–289
Vaida-Vojvods Aleksandrs 342, 344,
351, 353, 355, 359
Vadurskis Vitolds 448
Važevskis Tadeušs 440
Vāžiks Adams 448
Vekerle Šandors 165
Velčevs Damjans 405, 406, 407
Verešs Pēteris 451
Verfels Francs 449
Vežiņskis Kazimīrs 447
Vēbers Jeudžens 358
Vigners Jūdžins 440
Vikss Ferdinands, pulkvedis leitnants,
171–172
Vilsons Vuđro 96, 101, 103, 413
Vispijanskis Staņislavs 447
Vitoss Vincents 44, 64, 66, 69, 387
Vojcehovskis Staņislavs 64, 68, 71
Voldemārs Augustīns 437–439
Vorancs Prežihovs (Kuhārs Lovro) 453
Vukičevičs Velimīrs 265–266, 268, 271
- Zilards Leo 440
Zeiligers Jozefs 97
Znaņeckis Florians 441
Zogu Ahmets 416–418; karalis Zogu,
419–423
- Žatkovičs Grigorījs 101–102
Žeromskis Stefans 447
Živkovičs Petars, ģenerālis, 272–273,
276, 281–282, 288, 290, 291
Župančičs Otons 453

PRIEKŠMETU RĀDĪTĀJS

- Albānija 18, 19, 413–423; Balkānu karos 413; neatkarība 413; reliģijas 413, 414, 415, 420; Pirmajā pasaules karā 413–414; kļani 414, 416, 419; zemnieki 414; iedzīvotāji 414; sociālās grupas 414, 419–420; minoritātes 415; lauksaimniecība 415–417; ekonomika 415–416, 421; rūpniecība 415–416; komunisms 418; Nacionālās atbrīvošanās komiteja (Konare) 418; Nacionālā savienība (*Bashkimi kombëtar*) 418; zemes reforma 420; armija 419, 421; izglītība un lasītprasme 420; teritoriālās izmaiņas Otrajā pasaules karā 422–423; kultūra 455;
- ārējās attiecības 420–423; ar Dienvidslāviju 300, 418, 419, 421–422; ar Itāliju 415–416, 421–423; ar Padomju Savienību 418; Tirānas līgumi 421; okupācija 422–423;
- Albānija, valsts: 1923. g. vēlēšanas 417; Zogu prezidents 418–419; Zogu karalis 419–423;
- politika: Lušņas (*Lushnjë*) kongress (1920) 414–415; Fana Noli un Zogu sāncensība 416–419
- albāņi Dienvidslāvijā 236–237, 241, 414, 418–419
- antisemitisms, *sk.* ebreji
- Arada 179
- Austroungārijā 11; čehi Austroungārijā 93; vācieši Austroungārijā 96–98; zaudējumi pēc Trianonas līguma 183–184
- Austrijas republika: iekļaušana “Lielvācijā” 95–96, 154–155
- Balkānu Antante 19–21
- Baltijas valstis 13, 18–19, 36; minoritātes 23–24, 425–426; neatkarība 425–426; iekļaušana Padomju Savienībā 425, 439; attiecības ar Vāciju 426–428; reliģijas 427; ekonomika 427–428; zemnieki 425, 427–428; kopības problēmas 427–428; zemes reforma 428; valdība un politika 429–430; kultūra 455;
- sk. arī* Igaunija, Latvija, Lietuva baltkrievi Polijā 47–51, 55–56, 64
- bankas un banku darbība: Čehoslovākijā 147–148; Ungārijā 197–200, 202; Dienvidslāvijā 275–276, 292; Rumānijā 233, 344–345, 370–372; Bulgārijā 381, 403–404
- baptistu baznīca Rumānijā 329–330
- Berlīnes līgums (1926) 70
- Besarābija 18–20, 327–328, 330–331, 332, 335, 341–342, 357; teritoriju atdošana Padomju Savienībai 364, 367–368
- birokrātija 30, 31
- Bohēmija 33, 91–93, 95–97, 105–106; iedzīvotāji (1921 un 1930) 107–108, 110–111; Čehijas province 135–137; Vācijas protektorāts 159
- bosnieši Dienvidslāvijā 240, 267, 303
- Bosnija un Hercegovina 136, 240, 242, 244–246, 277; iedzīvotāji (1921) 238.

- Bukovina 327, 328, 335; teritoriju atdošana Padomju Savienībai 213–214, 364, 367–368
- bulgāri 380, 384–385; Rumānija 329–330, 335–336, 349
- Bulgārija 375–411; armija 376–378, 381, 395–396, 404–405, 406–407; zemnieki 376, 389–392, 402–403; minoritātes 377–380; iedzīvotāji sastāvs 379–381, 384–385; reliģijas 379; lauksaimniecība 380–384, 403–404, 409–410; zemes īpašumtiesības 380–383; rūpniecība 380–381, 409–410; tirdzniecība 381, 409–410; sociālās grupas 384–385, 390–392; izglītība un lasītprasme 335, 443–444; darbs, piespiedu darbs 390, 411; ekonomika 403–406, 409–411; “*Zveno*” apvienība 405–406; sociālās atjaunošanas direktorāts 407; Otrajā pasaules karā 408; “Jaunais plāns” (1934) 410–411; kultūra 454;
- ārējās attiecības 407–408; ar Grieķiju 375–376, 388–389, 408; Trīspusējais pakts (1941) 304; teritoriālie zaudējumi 364, 375–377; Balkānu karos (1912–1913) 375–376; Neijī (*Neully*) miera līgums (1919) 375–377, 390, 408; ar Vāciju 403, 406, 407–411; ar Padomju Savienību 406;
- valsts: “Radomiras dumpis” (1918) 377, 388; civildienests un birokrātija 381, 391–392; Sobranje (*Sūbranie*) (nacionālā likumdošana) 386–387; Sobranjes vēlēšanas 387–388, 393–394, 398–402; kabinets 393–396, 399, 402–403, 406–408; plebiscīts (1922) 393; 1923. g. apvērsums (*coup d'état*) 393, 405; vietējās vēlēšanas (1930) 400–401; 1934. g. apvērsums 404–405; Borisa “vēlēšanas” (1939, 1940) 406–407;
- politika 375, 376–378, 386–403; koalīcijas 386–387, 394, 399;
- Bulgārija, politiskās partijas, 386–387; Iekšējā Maķedonijas revolucionārā organizācija (IMRO), 377–378, 388, 392–395, 398–399, 401, 404, 406; sociāldemokrāti 386–388, 396, 398–402; Sociālistu federācija 402; zemniecības partijas (Agrārā savienība, Zemkopju savienība) 386–388, 391, 393–394, 396, 398–401, 404; komunisti 386–388, 392, 396–398, 399; komunistu streiks (1923, 387, 402–403; *sk. arī* komunisms Bulgārijā; Oranzā gvarde 387, 393, 395, 397; Tautas vienošanās organizācija (*Naroden sgovor*) 395–396; Demokrātiskā vienošanās 396; nacionālliberāļi 398–399, 401–402; amatnieki 399; “Dragievieši” (“*Dragievietes*”) 400; Darba partija 399–403
- Burgenlande 18, 193
- čehi: Austroungārija 21–22, 93; Polija 48; attiecības starp slovākiem un rutēņiem 140–145; Rumānija 328–329
- čehi un slovāki: Parīzes miera konferences garantētās cerības uz neatkarību 93–96; Pirmajā pasaules karā 93–94; Bohēmijas un Morāvijas robežas 95–98; Pitsburgas līgums 142–143, 144, 145; savstarpējā spriedze 142–145
- Čehoslovākija 91–161; ekonomika 20, 104–106; minoritātes 23, 105, 160–161 (*sk. arī* Sudetu vācieši); rūpniecība 25, 33–34, 104–106, 133–134; zemnieki 93; sociālās grupas 93, 124; jaunās nācijas sastāvs 104–106; iedzīvotāji, to sastāvs 106–111; 1920. g. konstitūcija 112–113, 121–122, 159; Satversmes sapulces veidošanās 112, 121; izglītība 143, 441–442; analfabētisms 109; valodas likumi 124–125, 133–134,

- 136–137; lauksaimniecība 146–148; depresijas iespaids 146–148; armija 157–158; kopsavilkums par starpkaru gadiem 160–161; kultūra 441–442, 446, 448–449;
- ārējās attiecības: savstarpējās palīdzības pakts ar Krieviju (1935) 14–15, 155; attiecības ar Ungāriju, 95, 176, 194–195, 213; teritoriālie guvumi Parīzes miera konferencē 95–104; Sudetu zemju piešķiršana 98–99; prasības Slovēkijai 99–102; guvumi Rutēnijā 101–102; Sudetu krīze 103, 155–158; teritoriju atdošana 1938. g. 155–158; guvumi no Ungārijas Trianonas līgumā 183–184, 194–195 (*sk. arī* Sudetu vācieši);
 - valsts 112–114, 133; republikas proklamēšana 95–96; prezidents 97, 112–113; birokrācija 105–106, 133–134; deputātu palāta un senāts 112–113; vēlēšanu sistēma 113–114; kabinets 113–114, 123–125, 132–133, 150–151; vēlēšanas 122–123, 131–132, 138–140, 150–151; Piecu komiteja (petka) 124, 127, 131, 138–139; Nacionālā sapulce 124; provinču administratīvās sistēmas pārveidojumi 135–137;
 - politika 121–133; koalīcijas 113–114; 121–122, 123–124, 126–127, 131–133, 137–140, 148–151;
 - politiskās partijas 29–30, 114–121; skaits 1920.–1935. g. vēlēšanās 114; Nacionāldemokrātiskā 114, 121, 123, 124, 127–128, 132–133, 139–140, 148–150, 156–157; saplūšana ar fašisma kustību 115; Siktirtotāju un amatnieku 115, 123, 132, 139, 140, 148, 150; Čehu un slovēku 114–119; fašistu 115, 149–150, 156–157; Populistu (Tautas) 115–116, 119, 130, 132, 136, 137, 139, 150, 156, 158–159; Agrārā 116–117, 121–129, 131–132, 137–140, 146–151, 154, 246, 386; Nacionālsociālistiskā 117–118, 123–124, 126–127, 130–132, 139–140, 150; Čehoslovākijas sociāldemokrātu 118–128, 132, 138–140, 150; komunistu spārns 124–125; Vācu sociāldemokrātu 119–120, 123, 132, 139–140, 150–151; Komunistiskā 118, 122–123, 125–126, 131–132, 139, 149–152; personāls 118; aizliegums 159; Vācu nacionālistu 119, 123, 132, 139, 150–152; Zemkopju (Zemkopju līga) 119, 123, 132, 133, 139, 140, 150, 154; Vācu nacionālsociālistu 119, 132–133, 139; Sudetu vāciešu 120, 149–151, 152–156; nacionālo minoritāšu 119–121; Čehoslovākijas Agrārā 120, 123, 132; Kristīgi sociālā 119, 132, 133, 139, 150; Progressīvo sociālistu 123; Nacistu (*DNSAP*) 123, 132, 139, 150–155; Vācu kristīgo sociālistu 123, 132, 139, 140, 150, 153–154; Vācu darba un ekonomiskā asociācija (*DAWG*) (*sk. arī* Sudeti) Čeho-Slovākija (Otrā republika) 159; vācu okupācija 160 Čehu leģions 94, 96, 115, 122, 123 cīgāni 24, 229, 237, 329, 380
 - Dalmācija 19, 244–245; iedzīvotāji (1921) 238
 - depresija (30. gadi) 24–29, 33–35; Polijā, 67–69, 82–85; Čehoslovākijā 140–149; Ungārijā 200–201; Dienvidslāvijā 317–320; Rumānijā 353–355, 368–369; Bulgārijā 403–404; Baltijas valstīs 429; Latvijā 432–433, 434–435
 - Dienviddobruza 327, 330–331, 335–336; zaudējums Bulgārijai 18, 364, 375, 376, 403
 - Dienvidslāvija 235–325; vēsture 235; ģeogrāfija 236; iedzīvotāji to struktūra 236–238, 312–313; reliģijas 237; attiecības ar Vatikānu 292–294; zemes reforma 244–245, 263,

- 311–312; sociālās grupas 273–275; oficiālā nosaukuma iegūšana 275–276; armija 277–278, 282; 1941. g. pučs 307–308; lauksaimniecība 277–278, 292, 311–312, 313–316; jaunatnes kustība 282, 286, 287; tirdzniecība 298, 299; rūpniecība 310, 318–320; prese 321; sabiedrības veselība 321–322; izglītība 321, 443–444; analfabētisms 320–321; kultūra 452–453, 454;
- konstitūcijas: Vita dienas (*Vidovdan*) 248–249, 251–252, 253–254; 1931. g. (Aleksandra) 279–281, 287–288; 1939. g. revīzijas priekšlikums 295–296;
 - ekonomika 20–21, 275–276, 316–320; atkarība no Vācijas 319–320;
 - ārējās attiecības: Mazā Antante 19–21; Ungārija 194, 216–217; guvumi no Ungārijas Trianonas līgumā 183–184, 194; Itālija 256–257, 262–264, 268, 271–272, 285, 286, 297, 300; Tautu Savienība 279, 285; premjera Stojadinoviča laikā 295–299; Francija 297; Vācija 297–298; Albānija 300, 418–419, 421–423; Trijpusējais pakts 305–310; Padomju Savienība 309–310;
 - valsts: Pagaidu tautas sapulce 248; Satversmes sapulce 248–251; 1920. g. vēlēšanas 248–250; sašķelšanās 253–254; ministru kabinets 255–257, 259, 261–264, 265, 267, 270, 271, 273, 281–282, 288–290, 295, 323–324; karaļa diktatūra 273–280; ministriju pakļaušana 275; banovinu nodibinājums 276–277, 296; konstitucionālā monarhija 280–281; Stojadinoviča pakļautībā 290–300; prinča Pāveta reģenta laiks 288, 298, 299–306; Horvātu nacionālā pārstāvēniecība 299; Vācijas iebrukums un rezultāti 303–310; 1941. g. militārais pučs 306–310; civildienests 323; minoritātes politiskajā dienestā 323–324; administratīvā centralizācija 324–325;
- Dienvidslāvija, Nacionālā sapulce (Skupščina) 250–252, 256–257; 1923. g. vēlēšanas 254–255; sadalīšanās 259; 1925. g. vēlēšanas 260; 1927. g. vēlēšanas 265–266; starpetniskās cīņas 267–273;
- Nacionālā Padome (Aleksandra) 279–280; 1932. g. vēlēšanas 281; sadalīšanās 288; 1935. g. vēlēšanas 289–290; sadalīšanās 298; 1938. g. vēlēšanas 298–299; sadalīšanās 302–303;
 - minoritātes 236–237, 241–245; starpetniskais saspīlējums 267–273, 316–317; autonomijas noliegums 302–304; reģionu etnisko īpatnību pasludinājums 283;
 - politikas: tradicionālās, reģionu un tautu 239–245; koalīciju 251–252, 262–263, 264, 298–299; 1933. g. vēlēšanu likums 283–284; partiju opozīcija Stojadinovičam 295–296;
 - politiskās partijas 245–248; 280; partiju struktūra un atšķirības 249–255; Horvātu zemnieku 240, 246–247, 249–250, 257, 260–263, 266, 279, 281, 285, 288, 292–295, 324; apvienošanās ar Zemnieku Internacionāli (Krestinterni) 258; Radikālā 245–246, 250–253, 255, 256, 260, 263–264, 266, 281, 284, 289, 291; Demokrātiskā 246, 250, 251, 253, 255, 260, 266, 282, 283, 289; Populisti (Slovēņu Tautas) 247, 250, 251, 255, 256, 264, 266, 289, 291, 313; musulmaņu Džemijeta 247, 250, 251, 255, 260, 283; Agrārā 246, 250, 251, 255, 260, 266, 283, 289; Bosniešu musulmaņu (*JMO*) 247, 250, 253–255, 260, 265, 266, 289, 296; Komunistu 247–248, 250, 251, aizliegšana 248, 254, 259;

- Sociāldemokrātiskā 250–251, 255, 260, 266; Neatkarīgā darba (Komunistu "fronte") 255, 256, 259, 260, 266; Radikālā zemnieku demokrātiskā 282; Horvātijas valsts tiesību 284; Mačeka opozīcijas bloks 288–289, 291, 298, 299; Neatkarīgā demokrātiskā 257, 260, 265–266, 271–272, 289; Dienvidslāvijas radikāļu savienība (*JRZ*) 291, 294 diktatūra 31, 32; Ungārijā (komunistu, proletariāta) 173, 174, 175–179; Dienvidslāvijā (karaļa) 273–281; Rumānijā 359–365
- Dzelzs Gvardes kustība 334, 342, 343, 350, 354–359, 361, 363, 365, 366; attiecības ar nacistiem 362, 363, 365–367
- ebreji: Austrungārijā 22, 164; kā minoritāte 24, 32; Polijā 39, 41–42, 43–44, 45, 48, 49, 51–55; Čehoslovākijā 106, 107, 108, 109, 122–123, 132, 139, 159; Ungārijā 168, 175, 181, 196, 204–206, 218, 204–205, 206, 218–219, 222, 226, 229, 230; Dienvidslāvijā 217, 237; Rumānijā 329, 330, 332, 334–335, 354; Bulgārijā 379, 380, 385, 404, 408; Lietuvā 426, 435; Latvijā 434, 435
- ekonomiskās problēmas 33–36
- ekonomiskais nacionālisms 25, 33, 34
- elektroenerģija 122, 197
- etniskās (nacionālās) minoritātes (*sk.* minoritātes atsevišķos šķirkljos)
- Fjume: atdošana Itālijai 256
- Francija 16, 125, 186, 296, 297, 363, 364
- gagauzi Rumānijā 284, 330
- Galīcija 42, 44, 45, 49, 64, 78, 80, 101, 331
- Gminde (*Cmunt*) 104
- grieķi: Viduseiropas austrumos 22; Bulgārijā 377, 380; Albānijā 415.
- Grieķija: attiecības ar Bulgāriju 18, 375, 376, 408; Balkānu Antantē 20
- grieķu katoļu baznīca (uniāti): Polijā 49, 50; Čehoslovākijā 109; Ungārijā 226, 230; Dienvidslāvijā 237; Rumānijā 328, 329, 330
- "*Hlas*" (Balss), slovāku periodiskais izdevums, 99
- hlučina (*Hultschin*) 104 129
- horvāti (kroāti): Dienvidslāvijā 23, 236, 237–238, 241–243, 277, 279, 282–283, 331–332; Ungārijā 225, 229; "Horvātu nacionālā pārstāvēniecība" 299; Rumānijā 328, 329, 330
- Horvātija (Kroātija) 18, 183, 194, 242–243, 244–245; iedzīvotāji (1922. g.) 230; Dženovas konferencē 253; ustaša (dumpinieku kustība neatkarības iegūšanai) 285–286, 300–303, 307; neatzīšana Itālijā 286, 297–298, 300; banovinas palielinājums 302–303; neatkarīga valsts 308–309
- horvātu un serbu problēma 292–293, 300–303
- iedzīvotāji: pārapdzīvotība 25, 27, 31, (*sk. arī atsevišķas valstis*)
- Iekšējā Maķedonijas revolucionārā organizācija (IMRO): Dienvidslāvijā 258, 285; Bulgārijā 378, 388, 392, 395, 398, 404; tās apspiešana 496
- Igaunija 430–432; iedzīvotāji 425, 426; neatkarība 425, 426, 431–432; iekļaušana Padomju Savienībā 425, 439; minoritātes 426; sociālās grupas 426; reliģija 427; ekonomika 427–428; zemkopība 427, 431–432; izglītība 427, 431–432; tirdzniecība 428; komunisti 430; kultūra 455; valdība 430–432;

- Igaunija, politiskās partijas, 429–430;
 Agrārā 431, Brīvības cīnītāju līga 431;
 Tēvzemes savienība 431;
 Sociāldemokrātiskā 431, (*sk. arī*
 Baltijas valstis)
- industrializācija 25, 27, 85, 318, 349,
 410–411 (*sk. arī* atsevišķās valstīs)
- investīcijas 25, 33, 199, 222–223,
 415–416
- Itālija: politiskie plāni Viduseiropas
 austrumos 19; guvumi no Ungārijas
 Trianonas līgumā 183–184, 185–186;
 draudzības un sadarbības līgums ar
 Ungāriju (1827. g.) 193; Dienvidslāvi-
 jas piekāpšanās Fjumes jautājumā
 256–257; attiecības ar Dienvidslāviju
 255–256, 264–265, 271–272,
 286–287, 297, 300; attiecības ar
 Albāniju 415–416; Tirānas līgums
 421–422; okupācija 422–423
- izglītība 30–31, 441–446 (*sk. arī*
 atsevišķās valstīs)
- Javožina (*Jaworzyna*) 103
- kalvinisti: Ungārijā 224, 226, 230;
 Dienvidslāvijā 237
- Karintija 18
- Klaipēda (Mēmele) 18, 435; Vācijas
 okupētā teritorija 427, 438, 439
- kolektīvā drošība 14–16
- Kominterne 29, 125–126, 156
- Komunisms un komunisti 29–30; bailes
 no komunisma 15–16, 24; Polijā
 46–47, 63, 79, 81, 89; Čehoslovākijā
 118–119, 120, 123–124, 125–126,
 131–132, 139, 140, 149–150, 152,
 159; Ungārijā, 168, 169–172; prole-
 tariāta diktatūra 174–179; Dienvid-
 slāvijā 247–248, 250–251; Rumānijā
 342, 359; Albānijā 418; Igaunijā 430;
 Latvijā 434; Lietuvā 436;
- komunisms Bulgārijā 29–30, 375, 386,
 387–390, 395–396, 397–398;
 1919. g. streiks 386–387;
1923. g. sacelšanās 395–397;
 partija ārpus likuma 379;
 frontes veidošana 397–398, 399, 406
 kooperatīvi Dienvidslāvijā 313–314
- krievi: Polijā 48, 49; Rumānijā 329, 330,
 334, 335; Bulgārijā 380, Igaunijā 426;
 Latvijā 426
- Krievija (*sk. Padomju Savienība*)
- kultūra 440–456; Polijā 440, 446, 447,
 448; Ungārijā 440, 441–443, 446,
 449–452; Čehoslovākijā 441–442,
 446, 448–449; Dienvidslāvijā
 452–454; Rumānijā 454; Bulgārijā
 454–455; Albānijā 455; Baltijas valstīs
 455
- labējais radikālisms 32, 33, 342,
 352–353, 429, 430, 433
- labība 25, 135, 175, 200, 338–339, 375,
 391–192, 403, 409
- Latvija 432–435; neatkarība 425, 426;
 iedzīvotāji 425–426; iekļaušana
 Padomju Savienībā 425, 439; sociālās
 grupas 426; minoritātes 426, 435;
 reliģijas 427, 432; ekonomika 427,
 434–435; zemnieki 427–428, 434;
 izglītība 427, 443–444; Latgales
 reģions 432; zemes reforma 432–433;
 armija 434; starptautiskās attiecības
 434–435; kultūra 455 (*sk. arī* Baltijas
 valstis);
- Latvija, valsts, 429, 432–435;
 – politiskās partijas 429, 432–433;
 – populistu 429; sociāldemokrāti 429,
 432–433, 434; agrāristi 429, 433, 434;
 koalīcijas 433; “Pērkonkrusts” 433;
 labējie radikāļi 433–436; komunisti
 433; to likvidēšana 433
- lauksaimniecība 25, 33–35, 82–84;
 pārprodukcija 20–21, 33, 35,
 146–147; ražība 25, 26, 34–35,
 83–84; Zaļā Internacionāle 28–29, 34;
 cenas 33–35, 403–404; Polijā 41–42,
 53, 82–84; Čehoslovākijā 146–148;
 Ungārijā 196–197, 198, 200–201,

- 223; Dienvidslāvijā 279, 292, 310–316; Rumānijā 330, 350, 368–369, 371; Bulgārijā 380–384, 403–404, 409–411; Albānijā 415, 417 (sk. *ari* zemes reforma)
- Lielbritānija: un Sudeti 13, 97–98, 156–158; attiecības ar Ungāriju 217–218; attiecības ar Rumāniju 363–364
- Lietuva 17–18, 435–439; neatkarība 425, 426, 435; iekļaušana Padomju Savienībā 425, 439; iedzīvotāji 425–426; minoritātes 426, 435; sociālās grupas 426; ekonomika 435–436; zemnieki 427, 435, 438, 439; reliģijas 427, 436; izglītība 427, 443–444; jauninājumi 436–437; armija 437–438 (sk. *ari* Baltijas valstis);
- ārējās attiecības 435; teritoriālie strīdi ar Vāciju un Poliju 17–18, 426–427, 435–436, 438–439; attiecības ar Padomju Savienību 436;
 - valsts 437–439;
 - politika 435;
 - politiskās partijas 429, 436; katoļu 436, 437, 438; populistu (tautas) 436–438; sociāldemokrātu 436–438; Nacionālistu līga 438; likvidācija 439
- lietuvieši 23; Polijā 39, 48, 49
- Literatūra 446–455
- Lokarno līgumi (1925) 67, 70
- luterāņi: Polijā 49; Čehoslovākijā 108–109; Ungārijā 191, 224, 226, 230; Dienvidslāvijā 237; Rumānijā 329; Igaunijā 427; Latvijā 427, 432
- Māksla 446–447
- maķedonieši Bulgārijā 376, 377–378
- Maķedonija 18, 236
- Maķedonijas problēma 375, 377–378 (sk. *ari* Iekšējā Maķedonijas revolucionārā organizācija)
- Mazā Antante 19, 20, 21, 218
- Melnkalne (*Montenegro*) 240; iedzīvotāji (1921. g.) 238
- minerāli un kalnrūpniecība 20 21, 41; Dienvidslāvijā 20–21, 310–311; Rumānijā 20–21, 330, 344–345, 349, 370–371; Polijā 41, 53, 82; Čehoslovākijā 122; Ungārijā 197, 198; Bulgārijā 381
- Minhenes konference (1938. g.) 15, 16, 155, 157, 158, 159, 160
- minoritātes (mazākumtautības) 21–24; minoritāšu Aizsardzības likums (1919. g.) 52, 145–146, 193–194, 335 (sk. *ari* atsevišķas tautas un valstis)
- Morāvija: iedzīvotāji (1921. g. un 1930. g.) 107, 109–110; Vācijas protektorāts 159–160
- Morāvija–Silēzija 33–34, 105–106; Čehijas province 136–137
- mitu (tarifu) politika 25, 66, 82, 129, 135, 198–199
- musulmaņi: Viduseiropas austrumos 22; Dienvidslāvijā 236–237, 242, 247, 278, 282, 290–291, 321; Rumānijā 329–330; Bulgārijā 379, 385; Albānijā 413–415, 420
- mūzika 446
- nacionālisms: principi 11–12; izaugsmes rezultāti 11–12, 160; Viduseiropas austrumos 11–12, 21–24, 92–93; Rumānijā 42, 331–332, 344–345, 361; Polijā 56–57, 58–59; Čehoslovākijā 91–92, 93–95, 96, 151–154; Bulgārijā 375–376; Lietuvā 435, 436–437, 439
- nacisms: Viduseiropas austrumu okupācija 13–15; rasisma doktrīna 13–15; ietekme mazajās valstīs 31–36; Čehoslovākijā 123, 132, 139, 150–151, 152–154; Ungārijā 201–202, 207–208, 212–213, 220; attiecības ar Rumānijas Dzelzs gvardi 362–363, 365–366; Bulgārijā 404–405, 409–411

- naftas rūpniecība: Rumānijā 356, 362, 369–370; Albānijā 415–416
- “*Népszava*” (Tautas Balss), Ungārijas sociālistu dienas laikraksts 170
- nodokļi, apliksana: Polijā 66–68; Čehoslovākijā 143–144; Ungārijā 200–201; Dienvidslāvijā 317–318; Rumānijā 334, 344–345; Bulgārijā 403; Lietuvā 436
- ogles 82, 102
- ortodoksālā (Austrumu ortodoksālā, pareizticīgā) baznīca: Polijā 49–50, 57; Čehoslovākijā 109, 141; Ungārijā 226, 230; Dienvidslāvijā 237, 241, 279, 293–295; Rumānijā 328–330, 334; Bulgārijā 379; Albānijā 413–414, 420; Igaunijā 427
- Padomju Savienība: Baltijas valstu iekļaušana 425, 439;
- ārējās attiecības: Čehoslovākija 15–16, 155; Polija 64; Dienvidslāvija 308; Rumānija 364, 366, 367, 368; Bulgārija 406; Albānija 418; Baltijas valstis 425, 426, 427, 428; Lietuva 436
- Padomju Sociālistisko Republiku Savienība (PSRS) (*sk.* Padomju Savienība).
- panģermānisms 24, 98–99
- Parīzes miera konference (1919. g.) 11, 46, 52, 93–104, 171–172, 177–178
- pašnoteikšanās 96, 97, 99, 166
- Polija 13 14, 38–89; reliģijas 39–40, 43–44, 49–50, 54, 58; zemnieki 40–41, 43, 82–83, 87–88; sociālās grupas 40–43, 45–46, 83–84; lauksaimniecība 41, 53, 82–84; rūpniecība 41–42, 84–85; zemes reforma 44–45, 83, 84, 87; armija 46, 60, 88; iedzīvotāji, struktūra 46–47, 54; izglītība 53, 55, 440, 442, 444; alfabētisms 58; jauninājumi, to radikalizēšanās 88–89; kultūra 440, 446–448;
- Polija
- konstitūcijas: 1921. g. 46–47, 62–64, 85–86; 1935. g., 86–87; Satversmes sapulce 60–64;
- ekonomika 33–34, 65–66, 88–89; muitu politika 66, 82–83; finanšu krīzes 67–70, 82, 85; valsts kapitalisms 84–85;
- ārējās attiecības 69–70; neuzbrukšanas līgums ar Vāciju (1939. g.) 13–14, 55; attiecības ar Lietuvu 18–19, 427, 435–436, 438–439; sadalīšana 24, 39–40, 41–43, 213–214; Parīzes miera konference 47, 52; guvumi no Ungārijas Trianonas līgumā 184–185; attiecības ar Ungāriju 213–241; valdība 60–69; vietējās pārvaldes institūcijas 39–40; Prūsijas pakļautībā 39, 41–42; Krievijas pakļautībā 40, 41–43; birokrātija 40–41; “Polijas kongress” (*Kongresówka*) 42, 43, 44; neatkarība 46–47; senāts un Seims 64–66, 68–69; vēlēšanas, 1919. g. 60–63, 78–82, 85–86, 88–89; prezidents 61–64, 64–65, 70–72, 86; kabinets 64–67, 73–75; Pilsudska pakļautībā 72–85
- minoritātes 23, 43–44, 46–47, 48–49, 51–59, 61; Satversmes sapulces vēlēšanās 62; parlamenta vēlēšanās 63, 79, 81, 86–87;
- Polija
- politikas 39–40, 41–42, 43–44; *sanacja* 51–75, 76–77, 86, 87, 89;
- politiskās partijas 43–46; 60–64; 66–68; 72–81, 86–89;
- Nacionāldemokrātiskā 43–44, 62–68, 72–73, 79–81, 88; Kristīgi demokrātiskā 43–44, 62–63, 66–67, 79, 81; Nacionālā darba un atbrīvošanās (liberālā) 44–45, 62–63, 66–67, 79, 81; Zemnieku (*Stronnictwo Chłopskie*) 45, 63, 79, 81; Apvienotā

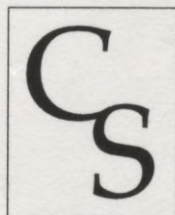
- zemnieku (*Stronnictwo Ludowe*) 45, 82; Sociālistiskā 45, 62, 63, 66–69, 79, 81; Komunistu 45, 63, 68, 79, 89; Zemnieku (*Piast*) 44–45, 62–64, 66, 79, 81; Progresīvo demokrātu 62; Populīstu federācija 62, 63; Bezpartijiskais bloks sadarbībai ar valdību (*BBWR*) 75–81; tā likvidācija 87; monarhisti 79, 81
- “*Politika*”, Dienvidslāvijas laikraksts 321
- politika 30–33, 36–37, un zemnieki 28–29, 31
- politiskās partijas 27–29 (*sk. arī atsevišķas valstis*)
- poļi: Austroungārijā 21; Čehoslovākijā 105, 108, 158; Dienvidslāvijā 237; Lietuvā 426, 427, 435–438
- Pomerānija 18, 41, 44, 47
- Poznaņa 41, 44
- rapallo līgums (1922. g.) 70
- Regats – karaļa valdījums 42, 328, 332–333
- religija
(*sk. atbilstošu nosaukumu atsevišķu valstu šķirklēs*)
- revizionisms (teritoriālais) 12–16, 18, 19, 20, 23–24, 186–187, 193–194, 361–362, 376–377
- Rīgas līgums (1921. g.) 64
- Romas katoļu baznīca 29; Polijā 40, 43, 49, 50, 54; Čehoslovākijā 108–109, 114, 130–131, 141; Ungārijā 191, 224, 226, 227, 230; Dienvidslāvijā 203, 241, 279; attiecības ar Vatikānu 293–295; Rumānijā 329; Bulgārijā 379; Albānijā 413–414, 420; Latvijā 427, 432; Lietuvā 427, 436–438
- Romas pakts (1924. g.) 527
- Rumānija 327–373; lauksaimniecība 20, 330, 350, 366–369, 371; zemes reforma 327, 336–339, 350; zemnieki 327, 336–339, 346, 347–348, 350, 371, 372; minoritātes 329, 330, 334, 335, 355; iedzīvotāji, to struktūra 228–331, 369; reliģijas 329; tirdzniecība 330, 333, 362; sociālās grupas 330, 339, 350, 372, 373; reģionu atšķirības 331–333; Dzelzs gvardes kustība 334, 342–343, 350, 354–359, 361–366; attiecības ar Vācijas nacistiem 362–363, 365–368; armija 366–368; izglītība 371, 443, 444; literatūra 330; prese 372–373; kultūra 454
- ekonomika 20–21, 327, 348, 350, 362, 368–372; rūpniecība 330, 339–340, 356, 368–371, 373;
- ārējās attiecības 363–365; attiecības ar Padomju Savienību 15–16, 364–367; Mazajā Antantē 19–21, 102; Bukarestes miers (1918. g.) 164–165; attiecības ar Ungāriju 179, 194, 215–216; gūvumi no Ungārijas Trianonas līgumā 183–184; Triju pakts (1940. g.) 304; teritoriju pievienojumi 327; attiecības ar Vāciju 362–368; attiecības ar Franciju 363–364; attiecības ar Lielbritāniju 363; izstāšanās no Tautu Savienības 364; teritoriālie zaudējumi 364–365, 367–368; Otrajā pasaules karā 367–368;
- valsts: ministru kabinets, 343–344, 346–350, 353–354, 363–366; vispārējās vēlēšanas 343–344; konstitūcijas 345–346, 360–361; 1926. g. vēlēšanu likums 345; municipālās vēlēšanas 345–346, 349, 354–355, 359–360; Pavaldonības padome 348, 351; pretošanās tai 352; prefektūru konsolidācija reģionos 361; Nacionālo Leģionāru valsts 365–366;
- politika 1918.–1928. g., 343–348; 1928.–1930. g. 349–353; 1930.–1937. g. 353–359; 1933.–1937. g. 355–360; 1938.–1940. g. 360–366;
- politiskās partijas 331–333, 340–343, 365; koalīcijas 343, 359, 360; Liberālā

- 331–333, 340–341, 342–350, 353–354, 359–360, 367–368; Nacionālzemnieku 331–332, 341–343, 345–348, 353–354, 356, 359, 360, 367–368, 369; Veczemnieku 341, Konservatīvā 341, 344; Tautas 341–342, 344, 347; Komunistiskā darba fronte 342, 347, 349, 359, 368; Nacionāli kristīgā aizsardzības liga 342, 349; Sociāldemokrātiskā 342, 349, 354, 368; Nacionāldemokrātiskā 342, 354, 359; Zemnieku 343–344, 347; apvienošanās 341, 347; Pretauglotāju liga 354; Nacionālkristiešu 359; Nacionālās ardzimšanas fronte 362; Tautas partija 362–363
- rumāņi 328, 329; Ungārijā 23, 166, 168, 194, 215, 225, 229; Dienvidslāvijā 217, 237; atdotajās teritorijās 364
- rūpniecība 34;
(*sk. arī atsevišķās valstīs*)
- Rutēņi (Karpātu ukraiņi): Polijā 47, 48, 50; Čehoslovākijā 108, 158; attiecības ar čehiem un slovākiem 140–145; Ungārijā 165–166, 168, 172, 192, 194, 229
- Rutēņija (Karpātu Ukraina) 18, 99, 105; Čehoslovākijas iegūtā 101, 102; iedzīvotāji (1921. un 1930. g.) 107, 108, 110, 111; Čehijas province 135–136; Ungārijas atkalaneksija 160
- Segeda 179–180
- Senžermēnas līgums (1919. g.), 98, 112
- serbi: Dienvidslāvijā, 23, 217, 235, 237, 241, 278–279, 282, 303, 316, 332; Ungārijā 225, 229; Rumānijā 329, 330; Bulgārijā 380
- Serbija 239, 240, 241, 242, 244
- Silēzija 18, 41, 43–44, 47–48, 55, 95, 105; iedzīvotāji (1921. un 1930. g.) 107, 110, 111; poļu minoritāte 120–121
- slāvi: Ungārijā, 166–168, 229; Albānijā, 415
- slovāki: Čehoslovākijā 23, 99, 100, 108, 158; Dienvidslāvijā 23, 237; Parīzes miera konferencē 95, 100, 101; Ungārijā 100, 166, 168, 172, 194, 225, 229; čehu un rutēņu attiecības 140–145; Rumānijā 329–330 (*sk. arī čehoslovāki*)
- Slovākija: čehu politiskās prasības 18, 99; deklarācija par neatkarību no Ungārijas 101, 102, 137, 138; iedzīvotāji (1921. un 1930. g.) 107, 110, 111; province 135–137; Ungārijas Sarkanās armijas atkaliekarojums 175–178
- Slovākijas Socialistiskā republika 176–177
- Slovāku republika: neatkarība 159–160
- Slovēnija: iedzīvotāji (1921. g.) 337–338
- slovēņi: Austroungārijā 21; Ungārijā 129; Dienvidslāvijā 240–243, 278–279, 303, 323; Rumānijā, 329, 330
- sociālās grupas, 30–31
(*sk. arī atsevišķās valstīs*)
- Sociālistiskā Internacionāle 396
- Strezas konference (1932. g.) 203
- Sudeti: Minhenes konference 15, 16, 103, 155–156; un Lielbritānija 15–16, 155–157, 158; aneksija 1937. g. 15, 18, 95–100, 154–158; prasības kā Austrijas provincei 96–97; čehu okupācija, 96–97; Senžermēnas līgums 98; Dzimtenes fronte (*Heimatfront*) 152–156; starptautiskās sekas 154–158
- Sudetu vācieši 18–19, 95–99, 105–106; termins, 92; Parīzes miera konferencē 94–96; pašnorobežošanās 96–97; Pirmajā pasaules karā 97–99; politiskās partijas, 119–120, 148–149; depresijas laiks 147–148; čehu koalīciju valstī, 133–137; priekšnoteikumi Vācijas aneksijai 151–154
- tabaka Bulgārijā 375, 376, 403
- tatāri Rumānijā 329, 330, 332, 335

- teritoriālie strīdi 17–22; (*sk. arī atsevišķās valstīs un reģionos*)
- Cešina, Tešina (*Cieszyn, Teschen*) 95, 136; konflikts starp Čehoslovākiju un Poliju 18, 48, 89, 93, 95, 102–103, 129; Polijas sagrābums 158
- tērauda ražošana 105, 197
- tirdzniecība (*sk. atsevišķās valstīs*)
- Transilvānija 327–328, 330–331, 334; pīspriests Ungārijai 215–216; Rumānijas atkalatgūvums 364, 367; rumāņi 215
- transports: Polijā 53; Čehoslovākijā 105–106; Ungārijā 197–198; Dienvidslāvijā 275, 310–311; Rumānijā 330, 349, 370; Bulgārijā 381, 390, 391; Albānijā 415–416
- Trākija: kā Bulgārijas problēma 18, 375, 389, 408
- Trianonas līgums (1920. g.) 183–186, 194–195
- Trispusējais (Tripartītas) pakts (1940. g.) 180, 304, 306
- turki: Dienvidslāvijā 236, 237, 241, 247; Rumānijā 329–330, 332, 335; Bulgārijā 380; Albānijā 415
- ukraiņi: Polijā 39, 42, 44–45, 47, 48–49, 50–51, 55–56, 64; Padomju Savienībā 56–57, 60; Rumānijā 329–330, 334–335, 349
- ungāri 163, 225–229, 230; ārpus Ungārijas 22, 193, 215; Rumānijā 42, 193, 329–330, 334, 342, 349, 354, 360; Čehoslovākijā 101, 105, 108, 158, 215; politiskās partijas Čehoslovākijā 119–120, 123, 132, 139, 150; Dienvidslāvijā 217, 237, 238, 241
- Ungārija 163–233; teritoriālie gūvumi 160, 193, 210–211, 214–217; vēsture 163–164; iedzīvotāji, to struktūra 164, 196–197, 225–226, 229–230; Pirmajā pasaules karā 164–166; karagūstekņi 169; minoritātes 165–166, 168–169, 220, 224–233; zemes reforma 167–168, 174–175, 187–189, 211; zemnieki 166–167, 168–169, 187–189, 223–224; rūpniecība 141, 197, 198–199, 200–201, 221–223; “tīrīšana” (1920. g.) 181–182; neatkarība 184–186; sociālās grupas 188–190, 104–105; 223–225; lauksaimniecība, 196–197, 198, 200–201; armija, 206; teritoriālie atgūvumi (Vīnes lēmumi (arbitrāža)) 210–211, 214–216; Otrajā pasaules karā 216, 221; tirdzniecība 221–222; reliģijas 226–227, 229–230; kultūra 440–443, 444–446, 449–454; izglītība 443–444; analfabēti 196–197; arodbiedrības 167, 169–171, 178–179, 219–220
- ekonomika: zaudējumi Trianonas līgumā 183–186, 193–195; finanses, rekonstrukcijas aizņēmums 198–200; Betlena programma 195–201; finansiālie aspekti pēc Trianonas līguma 198–200; depresijas ietekme 200–201; modernizācija, piedaloties Vācijai, 221–223; “kroplais” uzplaukums 221–223; budžets 222–223
- ārējās attiecības: ar Mazo Antanti 19–21; ar Čehoslovākiju 17, 95, 176–177, 194–195, 216; Rutēnijas reaneksija 160, 210–211; ar Parīzes miera konferenci 171–172, 177–178, 180–183, 184–186; Slovērijas atgūvums 176–177; attiecības ar Rumāniju 179–180, 214–216; zaudējumi rianonas līgumā (1920. g.) 184–186, 195; darbība Tautu Savienībā 193–194, 202; ievilkšana Ass valstu grupā 210–212; draudzības un sadarbības līgums ar Itāliju (1927. g.) 193; attiecības ar Dienvidslāviju 194, 216–217; attiecības ar Vāciju 171, 206–208, 210–211, 216–221; Antikominternes pakts (1939. g.)

- 211–212; Trīspusējais pakts 211–212, 303–304; attiecības ar Poliju 213–214; attiecības ar Lielbritāniju 217–218
- valsts: revolūcija un kontrrevolūcija 94–95, 171–181; miera noteikumi 181; republikas proklamēšana (1918. g.) 167; likumdošana 167; vēlēšanu likums (1918. g.) 167; ministru kabinets 168–169, 179–180, 182; Satversmes sapulce 167, 169–170; proletariāta diktatūra 174–179; Nacionālā sapulce, 1920. g. vēlēšanas, 181–182; sasaukšana 182–183; Betlena dekāde 186–193; likums par karaļa atstādināšanu (1921. g.) 188; augšpalātas izveidošana 191–192; apakšpalāta 191–192; Nacionālā padome, 1922.–1931. g. vēlēšanas 190; parlamentārās vēlēšanas 205, 212
 - politika: koalīcijas 166–167, 182–183, 211–213, 220; labējais radikālisms 167–168, 189–190, 201–203, 203–206, 209–210, 212–214; atklātu vēlēšanu dekrēts 189–190, 212–213; periods pēc Betlena 201–208
 - politiskās partijas: sociālisti 167–171, 182, 189–190, 205–206, 212, 220; Neatkarības partija 168; sikšaimnieki 168, 183, 187, 189, 204; apvienošanās 187; komunisti 169–172; komunistu un sociālistu apvienošanās 173–174, 187; Brīvie vēletāji 182, 187; Nacionālkristīgā savienība (legitimisti) 154, 187, 190, 205; valdība 186–190, 191–193, 205–206, 211–212; maiņas valdībās 187–190, 204–206; Kristīgi sociālā partija 190, 205, 212; Rases aizsardzības partija 173; Neatkarīgā sikzemnieku partija 204–205, 212, 219–220; Nacionālie radikāļi 205; liberāļi 205; Bultu krusts 205, 209, 211–212, 213, 219–220, 224; Tautas zemnieku partija 220
- uniātu baznīca Rumānijā 329–330
- Vācija: Pirmā pasaules kara neveiksme 11, 13; neuzbrušanas līgums ar Poliju (1934. g.) 14, 55; Reinas rajona reokupācija (1936. g.) 15, 17, 157, 297; Sudetu problēma 14, 18, 95–99, 103, 154–158; neitralitātes pakts ar Krieviju (1939. g.) 16–17, 364; Viduseiropas austrumu modelis 30–32; vācu ietekmes iespēšanās 31–36; attiecības ar Ungāriju 201, 207–209, 210–211, 216–220; attiecības ar Dienvidslāviju 297–299, iebrukuma Dienvidslāvijā rezultāti 303–310; attiecības ar Rumāniju 362–368; attiecības ar Bulgāriju 403–406, 407–408, 410–411; attiecības ar Baltijas valstīm 426–427
- vācieši: Viduseiropas austrumos 23–24; ārpus Vācijas un Austrijas 14, 95–96; Polijā 39, 48, 55, 88–89; Ungārijā (švābi) 165–167, 172–173, 206–207, 211–212, 213–217; 225, 227–229; Dienvidslāvijā 217, 237–238, 241; Rumānijā 329–330, 334, 336, 342, 349, 354, 359; Bulgārijā 380; Igaunijā 426–427; Latvijā 426–427; Lietuvā 426, 435; Baltijas valstīs 427–428
- vācieši Čehoslovākijā (sk. Sudetu vācieši)
- Versaļas miera līgums 15, 36
- vēlēšanas: vēlēšanu vispārējās tiesības 28, 30–31, 61 (sk. arī *atsevišķas valstis*)
- Viļņa (*Wilno, Vilnius, Vilna*) 435, 436, 437; Polijas un Lietuvas pretrunas 17–18, 427, 435–436, 438; iedzīvotāji 48; atgriešanās Lietuvas PSR 439
- vlahi Albānijā 415
- Vojevodinas reģions 18, 236, 240, 243, 245; iedzīvotāji (1921. g.) 238
- Vorancs Prežihovs (Lovro Kuhārs) 453
- Vorös Ujság* (Sarkanā Avīze) 169–170

- zemes īpašumtiesības 22–23, 83–84, 380–383
- zemes reforma 25–27; Polijā 44–45, 78, 83–84; Čehoslovākijā 128–129; 133–134; Ungārijā 167–168, 174–175, 188–189, 211; Dienvidslāvijā 244–245, 262, 311–312; Rumānijā 327, 336–339, 350; Albānijā 240; Baltijas valstis 427–428; Latvijā 432–433
- zemnieki: Polijā 40–41, 43, 82–84, 87–88; Dienvidslāvijā 244–245, 274, 292–293, 311–316; Rumānijā 327, 336–339, 347–348, 350, 371–372; Bulgārijā 376, 388–392, 402–403; Albānijā 414–415; Latvijā 427–428, 432; Lietuvā 427–428, 434, 438–439; Baltijas valstis 427–428
- sīkzemnieki, laukstrādnieki: līdztiesība 25–29; radikalizācija 26–29, 88–89; Zaļā Internacionāle 28–29, 34, 388 (sk. arī *atsevišķas valstis*;
- lauksaimniecība; zemes reforma)
- Zemnieku Internacionāle (*Krestintern*) 258; zemnieku partijas 28–29; Starptautiskais Agrārais birojs 29; (sk. arī *atsevišķas valstis*)

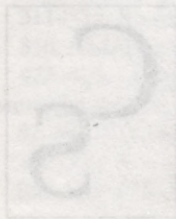
Džozefa Rotčailda darbs "Valstis Viduseiropas austrumos starp diviem pasaules kariem" ir četrpadsmitā grāmata Sorosa fonda–Latvija dibinātajā tulkojumu sērijā "Cilvēks un sabiedrība". Centrālās Eiropas universitātes izstrādātās tulkojumu sērijas koncepciju ar Atvērta sabiedrības institūta Izdevējdarbības attīstības centra un Sorosa fonda–Latvija atbalstu īsteno Latvijas izdevniecības – "AGB", "Alberts XII", "Elpa" "Jumava", "Pētergailis", "Omnia mea", "Sprīdītis", "Zvaigzne ABC" u. c. Šā kopdarba mērķis ir ik gadu laist klajā vismaz piecu nozīmīgu sociālo un humanitāro zinātņu darbu tulkojumus, kuros laika gara meklējumi atklāti pasaulē atzītu mūsdienu zinātņu klasiķu interpretācijā.

Sērijā izdotajiem Ludviga Vitgenšteina, Antonija D. Smita, Martina Heidegera, Česlava Miloša, Kliforda Ģirca, Erika Eriksona, Herberta Gudjona, Antonija Gidensa un Hansa-Georga Gadamera darbu tulkojumiem šogad piepulcējas ne tikai Džozefa Rotčailda fundamentālais darbs, bet arī Alana Džona Persivala Teilora "Habsburgu monarhija: 1809–1918", Jesajas Berlina "Četras esejas par brīvību", Ričarda Rortija "Nejaušība, ironija un solidaritāte" un Mišela Fuko "Seksualitātes vēsture" – darbi, kas attēlo mūsdienu pasauli tās saskaldītajā daudzveidībā un sociālo procesu sarežģītībā ... un šādam laikmetam atbilstīgā – nebūt ne vieglā valodā.

Latvijā atzītāko nozares speciālistu – filosofu, politologu, vēsturnieku, sociologu, psihologu un ekonomistu izvēlēto darbu tulkojumi turpina ceļu pie lasītāja. Arī no viņa būs atkarīga šīs sērijas dzīvotspēja.

12-13, 83-84,
300-303
75-87; Pola 44-45, 78,
124-125, 128-129,
137-138, 140-142,
144-145, 147-148,
150-151, 153-154,
156-157, 159-160, 162-163,
165-166, 168-169, 171-172,
174-175, 177-178, 180-181,
183-184, 186-187, 189-190,
192-193, 195-196, 198-199,
201-202, 204-205, 207-208,
210-211, 213-214, 216-217,
219-220, 222-223, 225-226,
228-229, 231-232, 234-235,
237-238, 240-241, 243-244,
246-247, 249-250, 252-253,
255-256, 258-259, 261-262,
264-265, 267-268, 270-271,
273-274, 276-277, 279-280,
282-283, 285-286, 288-289,
291-292, 294-295, 297-298,
300-301, 303-304, 306-307,
309-310, 312-313, 315-316,
318-319, 321-322, 324-325,
327-328, 330-331, 333-334,
336-337, 339-340, 342-343,
345-346, 348-349, 351-352,
354-355, 357-358, 360-361,
363-364, 366-367, 369-370,
372-373, 375-376, 378-379,
381-382, 384-385, 387-388,
390-391, 393-394, 396-397,
399-400, 402-403, 405-406,
408-409, 411-412, 414-415,
417-418, 420-421, 423-424,
426-427, 429-430, 432-433,
435-436, 438-439, 441-442,
444-445, 447-448, 450-451,
453-454, 456-457, 459-460,
462-463, 465-466, 468-469,
471-472, 474-475, 477-478,
480-481, 483-484, 486-487,
489-490, 492-493, 495-496,
498-499, 501-502, 504-505,
507-508, 510-511, 513-514,
516-517, 519-520, 522-523,
525-526, 528-529, 531-532,
534-535, 537-538, 540-541,
543-544, 546-547, 549-550,
552-553, 555-556, 558-559,
561-562, 564-565, 567-568,
570-571, 573-574, 576-577,
579-580, 582-583, 585-586,
588-589, 591-592, 594-595,
597-598, 600-601, 603-604,
606-607, 609-610, 612-613,
615-616, 618-619, 621-622,
624-625, 627-628, 630-631,
633-634, 636-637, 639-640,
642-643, 645-646, 648-649,
651-652, 654-655, 657-658,
660-661, 663-664, 666-667,
669-670, 672-673, 675-676,
678-679, 681-682, 684-685,
687-688, 690-691, 693-694,
696-697, 699-700, 702-703,
705-706, 708-709, 711-712,
714-715, 717-718, 720-721,
723-724, 726-727, 729-730,
732-733, 735-736, 738-739,
741-742, 744-745, 747-748,
750-751, 753-754, 756-757,
759-760, 762-763, 765-766,
768-769, 771-772, 774-775,
777-778, 780-781, 783-784,
786-787, 789-790, 792-793,
795-796, 798-799, 801-802,
804-805, 807-808, 810-811,
813-814, 816-817, 819-820,
822-823, 825-826, 828-829,
831-832, 834-835, 837-838,
840-841, 843-844, 846-847,
849-850, 852-853, 855-856,
858-859, 861-862, 864-865,
867-868, 870-871, 873-874,
876-877, 879-880, 882-883,
885-886, 888-889, 891-892,
894-895, 897-898, 900-901,
903-904, 906-907, 909-910,
912-913, 915-916, 918-919,
921-922, 924-925, 927-928,
930-931, 933-934, 936-937,
939-940, 942-943, 945-946,
948-949, 951-952, 954-955,
957-958, 960-961, 963-964,
966-967, 969-970, 972-973,
975-976, 978-979, 981-982,
984-985, 987-988, 990-991,
993-994, 996-997, 999-1000

350, 371-372; Bulgarija 576,
388-392, 402-404; Albanija
414-415; Latvija 427-428, 432,
437-438, 442-443, 446-447,
450-451, 454-455, 458-459,
462-463, 466-467, 470-471,
474-475, 478-479, 482-483,
486-487, 490-491, 494-495,
498-499, 502-503, 506-507,
510-511, 514-515, 518-519,
522-523, 526-527, 530-531,
534-535, 538-539, 542-543,
546-547, 550-551, 554-555,
558-559, 562-563, 566-567,
570-571, 574-575, 578-579,
582-583, 586-587, 590-591,
594-595, 598-599, 602-603,
606-607, 610-611, 614-615,
618-619, 622-623, 626-627,
630-631, 634-635, 638-639,
642-643, 646-647, 650-651,
654-655, 658-659, 662-663,
666-667, 670-671, 674-675,
678-679, 682-683, 686-687,
690-691, 694-695, 698-699,
702-703, 706-707, 710-711,
714-715, 718-719, 722-723,
726-727, 730-731, 734-735,
738-739, 742-743, 746-747,
750-751, 754-755, 758-759,
762-763, 766-767, 770-771,
774-775, 778-779, 782-783,
786-787, 790-791, 794-795,
798-799, 802-803, 806-807,
810-811, 814-815, 818-819,
822-823, 826-827, 830-831,
834-835, 838-839, 842-843,
846-847, 850-851, 854-855,
858-859, 862-863, 866-867,
870-871, 874-875, 878-879,
882-883, 886-887, 890-891,
894-895, 898-899, 902-903,
906-907, 910-911, 914-915,
918-919, 922-923, 926-927,
930-931, 934-935, 938-939,
942-943, 946-947, 950-951,
954-955, 958-959, 962-963,
966-967, 970-971, 974-975,
978-979, 982-983, 986-987,
990-991, 994-995, 998-999

Dzozefs Rotcailds darbs "Valstis Viduseiropas Austrumos Starp Diviem Pasaules Kariem" ir centrālās daļas dzozefa Rotcailds darbs "Valstis Viduseiropas Austrumos Starp Diviem Pasaules Kariem". Centrālās Eiropas universitātes izstrādātā tulkojumā šīs koncepcijas ir Avstrālas apbedības institūta izstrādātā apbedības centra un dzozefa Rotcailds darbs "Valstis Viduseiropas Austrumos Starp Diviem Pasaules Kariem". "ACB", "Alberts XII", "Eipa", "Junāva", "Pēteris", "Omaņa meit", "Spērdiņa", "Zvaigzne ABC" u. c. šī kopdarbs mērķis ir ik gadu lasīt kājā vīzmas piecu nozīmīgu sociālo un humanitāro zinātņu darbu tulkojumus, kurus jālasa garā nelielāmi atklāj pasaulē zināmu mācību vārdi un klasiķu interpretācija.

Dzozefs Rotcailds

VALSTIS VIDUSEIROPAS AUSTRUMOS STARP DIVIEM PASAULES KARIEM

Redaktore *I. Vjacira*
Māksl. redaktors *A. Aleks*
Tehn. redaktore *E. Vilka*
Maketētāja *V. Vitolina*
Korektore *M. Banga*

Apgāds Zvaigzne ABC, SIA,
K. Valdemāra ielā 105, Rīgā, LV-1013.
Red. nr. S-161.2

A/S "Poligrāfists",
K. Valdemāra ielā 6, Rīgā, LV-1010.

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTEKA

0301010584

6
11
+633

4.50

Grāmatu sērija «Cilvēks un

L 99-4
L 183

ISBN 9984-17-283-X

9 789984 172835 >